

अध्यात्मरामायणम्

महर्षि-कृष्णद्वैपायन-प्रणीतम् ।

श्रीरामवर्म-कृत मंत्राध्यटोका (१५७५)

श्री ह रि मो ह न सु खो पा ध्या. योऽस्य

यत्नतः

श्रीकाशीकिङ्कर विद्यारत्नेन प्रदियोधितम् ।

कलिकाता

नूतन-संस्कृत-यन्त्रे मुद्रितम् ।

संवत् १९२८ ।

Printed by Harimóhan Mookerjéa 12, Fukeer
Chand Mitter's Street, Calcutta

विज्ञापनम् ।

—३६—

इह भारतवर्षे प्राचीन कालमारभ्य अष्टादश-महापुरा-
णानि कृष्ण द्वैपायन-प्रणीतानि धर्मशास्त्रत्वेन समादरणीय-
तया प्रसिद्धानि । तानि च यवनाधिकार-काले तैः केपास्त्रि-
इत्यादनात् सुद्रायन्तस्याप्राचुर्याच्च प्रायेणामुलभानि किन्त्रि-
दानीन्तनै राजपुरुषैराहततया देशीय-जातविद्य-महोदया-
नाश्च यत्नेन कयञ्चित् मुलभानि बभूवुः । तेषां मध्ये ब्रह्माण्ड-
पुराणे .उमा-महेश्वरसंवादमवलम्ब्य महर्षिर्ब्यासः कर्मज्ञान-
भक्त्यादीन् विविध-धर्मान् राजनीतींशोपदेष्टुम् एतदध्यात्म-
रामायणं निर्गमेतञ्च प्रथमं बुम्बानगुर्यां रेवदण्ड-निवा-
सिना महादेव-धर्माधिकारिणा परिष्कृतं सत् तदनुज्ञया
गणपत्कृष्णाजिना पापाणवन्त्रे मुद्रितमासीत् तस्यापि
क्रमशो ग्राहक-गृहीततया निःशेषप्रायताजनि एतस्मादस्माभि-
र्बहुप्रयत्नेन वाराणसीप्रभृतिस्थानात् पुस्तकानि संगृह्य
पञ्चपुस्तकसंवादपाठशृङ्गणेन एतदध्यात्मरामायणं श्रीराम-
वर्णकृत-टीक्यासमं मुद्रितम् । मुद्रणसमये च यान्या-
हृतपन्तश्लोकां मध्ये काशीस्य-पुस्तकस्य बुम्बानगरीयमुद्रित-
पुस्तकेन सह पाठवैलक्षण्यं प्रायेण नापम्याम । किन्तु यद्-
देशस्य-यद्वाक्षरीयपुस्तके पाठान्तरमनेकमप्येषामस्ति । तेषां

मध्ये सुसङ्गतमात्रमेवात्र निहितयन्तोऽविष्टासंलग्नन्तु अज-
हीम । सङ्गृहीत-पुस्तकाना मध्ये नरोत्तमकृतामपरामेकां
टीकामपि अलभामहि तस्याश्च एतद्वीकातो निरुद्धता समा-
लोच्य समुपेक्षितवन्तः । मुद्रणे च यथासाध्यं यत्नमकुर्म ।
अधुना संस्कृतपाठानुरागि-सनातन-धर्मबुभुत्सूना समीपे
आदरणीयश्चेदिदम् फलितमनोरथा भवेमेति ।

कलिकाता ।
मवत् १९२८ ।
१५ आश्विन ।

श्रीकालीकिङ्करविद्यारत्नस्य ।

—

टीकाकारस्य मुग्धबन्धः ।

श्री गणेशाय नमः श्रीरामचन्द्राय नमः ।

विसेन भंगजलधी पूर्णः शीतकरो परः ।
 प्रलाघ्नादकरो विष्णुभूषणः ० कौस्तुभो परः ॥ १ ॥
 नाग्या चिम्मतियर्माभश्चैर्येण चिमवानिष ।
 रूपेण जितकन्दर्पः क्षमायां क्षमया समः ॥ २ ॥
 पराक्रमेऽर्जुनः साक्षात्तेजसा भागुमानिय ।
 भूपानां अष्टराज्यानां पुनाराज्यप्रदायकः ॥ ३ ॥
 यं दृष्टार्यिसगृहस्य जातेयं निधिता मतिः ।
 दित्वा पशुत्वं स्त्रीत्वं च कामधुक् भूमिमागता ॥ ४ ॥
 तग्राज्जातो रामदत्तचन्द्राञ्चन्द्र इयापरः ।
 मित्वाणां च रिपूणां च मानदः † प्रथितः प्रभुः ॥ ५ ॥
 आसमुद्रं क्षमा देवी यत्कीर्त्या धवलीक्षता ।
 चिमाचलेन समतां नीताः सप्तापि चाचलाः ॥ ५ ॥
 यद्दानाम्बुप्रवाहेण मैघोदस्यानपेक्षकाः ।
 कृपीबलाः प्रतिदिशं प्रहृष्यन्ति दिने दिने ॥ ७ ॥
 तेन श्रीरामभक्तैः सर्पविद्याप्रजापता ।
 शृङ्गयेरपुरेशेन रिपुकक्षदयाग्निर्भा ॥ ८ ॥
 अर्थिनां कल्पवृक्षेण विद्वज्जनसभासटा ।
 भट्टनागेशशिव्येण यद्भक्ते रामवर्मणा ॥ ९ ॥
 प्रणम्य जानकीजानिं रामं कामातिगुन्दरम् ।
 चापवाणधरं देवं मायामानुषविग्रहम् ।
 सेतुः परोपहतयेऽध्यात्मरामायणाब्जधौ ।
 सुगन्धमणिभिः शृङ्गैः प्रीयतां तेन रा ॥ ११ ॥

० अत्र विष्णुभूषणत्वेन परमभक्ततया सदा भगवद्दयादृष्टत्वात्स्य ध्वनिता ।

† मानदः मानदाता मानपण्डकश्च ।

अध्यात्मरामायणम् ।

वालकाण्डम्

प्रथम सर्ग ।

अप्रमेयत्वयातीतनिर्मलज्ञानमूर्त्तये ।

सनोगिरां विदूराय दक्षिणामूर्त्तये नमः ॥ १ ॥

सूत उवाच ।

कदाचिन्नारदो योगी परानुग्रहवाञ्छया ।

पर्यटन् सकलान् लोकान् सत्यलोकमुपागमत् ॥ २ ॥

श्रीमता वाल्मीकिना लोकोद्धाराय च कृते रामचरित्रवर्णनरूपे
रामायणाख्ये भगवतो लोकावतारस्य राक्षसादीना दृढमनुष्यत्वबुद्धये
नटवदात्मस्वरूपगोपनेन व्यवहरत स्वरूप वाल्मीकिना गुप्तमेव तत्र तत्र
निरूपितम् तदेतत्परमदयालुर्भगवान् साक्षाद्देव्यासो लोकाना स्फुटं बोध
यितुं नारदमङ्गसम्वादरूपेण ब्रह्माण्डपुराणे अध्यात्मरामायणव्याख्यासहिता
चक्रे तस्याय वाल्मीकिस्त्रचितार्थशास्त्रकृत् बोधयितुं वाल्मीकिरामायण-
तद्वेदिकाण्डसर्गोपेता कतथान् ता यथामति स्वमतिदोषशुद्धये व्याचक्ष्महे
तस्मैता सहिता नैमिषेऽरण्ये नैमिषीयाश्वीन् आवयति स्म सूत इत्याह ।

अप्रमेयेति अप्रमेय त्वयं मायाजीवेश्वररूप तदतीतस्ततोऽधिक्यासौ
निर्मलं यत् ज्ञानं तत्स्वरूपाय नम इति वाङ्मनसामगोचरावेत्यर्थं ॥१॥

कदाचिदिति योगी योगपक्वपायतया विदितवदितव्य तादृश

दूदानीमेकमेवास्ति श्रोतव्यं सुरसत्तम ।।

तद्रहस्यमपि ब्रूहि यदि तेऽनुग्रही मयि ॥ ८ ॥

प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः ।

दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापराङ्मुखाः ॥ ९ ॥

परापवादनिरताः परद्रव्याभिलाषिणः ।

परस्त्रीसक्तमनस परचिंसापरायणाः ॥ १० ॥

देहात्मदृष्टयो मूढा नास्तिकाः पशुबुद्धयः ।

मातापितृशतहेपाः स्त्रीदेवाः कामकिङ्कराः ॥ ११ ॥

विप्रा लोभग्रहग्रस्ता वेदविक्रयजीविनः ।

धनार्जनार्थमभ्यसायिद्यामदयिमोहिताः ॥ १२ ॥

एकमेव पुण्यहीनानां परलोकमाप्त्युपायरूपम तद्रहस्यमपि भ्रमृष्टं ब्रूहि
अनुग्रहं प्रदोषकारकरणजपुण्येनायं पूज्यतामित्येव रूपा दया यदि भयी-
त्यर्थं ॥ ८ ॥

दुराचाररता निषिद्धकर्मनिरता तस्यैव प्रपद्य सत्यवार्तेति "नाश्रुतं
वदेत" इति निषिद्धान्तभाष्यशीला इति यावत् । ९ । १० ॥

सर्वपापस्य मूलकारणमाह देहात्मदृष्टय इति देहे एवात्मदृष्टियेषां
ते इत्यर्थं एव च देहनाशेनात्मनाशात् पापपुण्यफलभोक्तुरभावात्तथाह-
ष्टीनां विहिताकरणनिषिद्धकरणयोः प्रवृत्तिरिति भावः स्वज्ञोऽहं गौरो-
ऽहमिति मतोतिस्तु गुह्यो रजतमनीतिवद्भ्रम इति तस्य देहस्य परिणामित्वं तं
प्रतिक्षणोपचयापचयाभ्यां प्रत्यक्षसिद्धभात्मनोऽविनाशित्वं तु अविनाशी वा
रेऽयमात्मा इति श्रुतिसिद्धम अतएव नास्तिका नास्ति परलोक इति बुद्धिमत्
पशुबुद्धयः आहारविहारमात्रपरा विधिविधेयानभिज्ञात्तेत्यर्थं स्त्रीदेवा
स्त्रीजिता इत्यर्थं तपामद्यस्य भोज्यस्य च षट्तिशूक्तम् कामकिङ्करा काम्यक-
र्ममात्रपरा ॥ ११ ॥

लोभरूपपक्षेण भूतादिना यन्ता वैदविक्रयजीविन भक्तकाध्यापनां

त्यक्तस्वजातिकर्माणाः प्रायशः परवञ्चकाः ।

क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः स्वधर्मत्यागशीलिनः ॥ १३ ॥

तद्वत् शूद्राश्च ये केचिद्ब्राह्मणाचारतत्पराः ।

स्त्रियश्च प्रायशो भ्रष्टा भर्तृवन्नाननिर्भयाः ॥ १४ ॥

श्वशुरद्रोहकारिण्यो भविष्यन्ति न संशयः ।

एतेषां नष्टबुद्धीनां परलोकः कथं भवेत् ? ॥ १५ ॥

इति चिन्ताकुलं चिन्तं जायते मम सन्ततम् ।

लघूपायेन येनैषां परलोकगतिर्भवेत् ॥ १६ ॥

तमुपायमुपाख्याहि सर्वं वेत्ति यतो भवान् ।

इत्यृषेर्वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाचास्त्रुजासनः ॥ १७ ॥

धर्मान्नफलकृतयाऽभ्यस्ता या विद्या तन्मदेन तद्गर्वेण विमोहिताः इतरा-
वशागोलाः ॥ १२ ॥

त्यक्तेति अत्र विप्र इत्यनुवर्तते त्यक्तं स्वजातिकर्मं ग्राह्याण्यजात्युचितं
कर्माध्ययनादि यैरतः परवञ्चका परवञ्चनाः एव धर्मानुष्ठानवन्तः क्षत्रिया-
द्योऽप्येवमेवेत्याह क्षत्रिया इति स्वधर्मत्यागरूपं शीलं येषां नष्टकटाक्षिटादि
धर्मशीला इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणाचारतत्परा इत्यनेन धर्मभङ्गरो दग्धितं स्त्रियस्त्वनेन वर्णा-
सङ्घरो दग्धितं भ्रष्टैरवज्ञाने निर्गया नि गंकाः भ्रष्टैरज्ञानेति पाठे 'वटि
भागुटि' इत्यनेनावस्थादेरकारस्य लोपः ॥ १४ ॥ १५ ॥

परलोकगतिं भूर्लोकगतिः भूर्लोकोर्ध्वं भवर्लोकान्तगमनम् तच्च दुःखा-
दादिज्ञानघनिहसिं विना वित्तमोषदायकवधर्म विना च दुःसापभिति-
भाय ॥ १६ ॥

मन्त्रोद्गीपायज्ञानं मम कथं व्यादितिचेत्तद्याह धर्मं वेत्तीति यतोभवान्
सर्वज्ञ इतिभावः एतेनारदस्य यावत्प्राकर्ण्य अस्त्रुजामनो मद्ग्रा प्रस्तुता-
चेति ॥ १७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

साधु पृष्टं त्वया साधो । वक्ष्ये तत् नृणां सादरम् ।

पुरा त्रिपुरचन्तारं पार्वती भक्तवत्सला(१) ॥ १८ ॥

श्रीरामतत्त्वं जिज्ञासुः पप्रच्छ विनयान्विता ।

प्रियाये गिरिशस्तस्य गूढं व्याख्यातवान् स्वयम् ॥ १९ ॥

पुराणोत्तममध्यात्मरामायणमिति स्मृतम् ।

तत्पार्वती जगद्गात्री पूजयित्वा दिवानिगम् ॥ २० ॥

आलोचयन्ती स्नानन्दमग्ना तिष्ठति सांप्रतम् ।

प्रचरिष्यति तल्लोके प्राण्यदृष्टवशाद्यदा ॥ २१ ॥

तस्याध्ययनभावेण जना चास्यन्ति सदृशतिम् ।

तावद्विजृम्भते पार्थ ब्रह्महत्यापुर.सरम् ॥ २२ ॥

साधु सर्वजनहितं या पृष्टं अतः मातरं वक्ष्ये तदुत्तरमिति
शेषं तच्छृणु तदेवाह पुरोत त्रिपुरचन्तारं गिरि भक्तवत्सलेन पार्वती-
प्रश्रोतुषि स्वभक्तसकलजनकहृणया तदुद्धारार्थमिति सूचितम् ॥ १८ ॥

गूढं स्यातिरिक्त्वापार्थं वक्ष्यमाणं वस्तु व्याख्यातवान् कथितवानि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

ततः किं तत्राह पुराणोत्तममिति पुराणमनादि तच्च तत् उत्तमं च
अवशेन सर्वधर्मप्रमत्ताश्चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानकरत्वाच्चेति भावः अध्यात्म-
रामायणमित्यन्वयः अन्यनाम आत्मनीयध्यात्मम आत्मनि विज्ञेऽन्नयामि
तया वर्त्तमानो यो रामो रमन्ते योगिनोऽन्नेति व्युत्पत्त्याऽन्ययोमी तस्या-
यनं वित्तशुद्धिद्वारा प्रापके तद्व्यतिपादकनादिति तदध्यात्मरामायणसुत्तर-
श्लोकस्थे आलोचने इदमेव कर्म ॥ २० ॥

स्नानन्दमग्ना स्वस्वरूपानन्दमग्ना तिष्ठति यत्तत्काम्यत युक्तम् एतदानो-
चनेन स्वस्वरूपानन्दस्य जगदनुयायिरूपस्य मय्यगुमानादिति भावः ॥२१॥२२॥

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुद्देश्यति ।

तावत्कालिर्महोत्साहो निःशङ्कं संप्रवर्त्तते ॥ २३ ॥

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुद्देश्यति ।

तावद्धमभटाः शूराः(१) संचरिष्यन्ति निर्भयाः ॥ २४ ॥

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुद्देश्यति ।

तावत् सर्वाणि शास्त्राणि विवदन्ते परस्परम् ॥ २५ ॥

तावत् स्वरूपं रामस्य दुर्वोधं महतामपि ।

यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुद्देश्यति ॥ २६ ॥

अध्यात्मरामायणसङ्कीर्त्तनश्रवणादिजम् ।

श्लोक 'अध्यात्मके तिष्ठति यः परात्मा रामोऽयते यत्र हि तत्त्वविज्ञः ।
द्यतोऽभिधानं कथितं भवान्ये अध्यात्मरामायणमस्य' मेन ॥ १ ॥

मेन भवेन स- यिवद्यन्द्रमा वेध इत्यभिधानात् (अयते इत्यर्थं ध्ययते
प्राप्यते इत्यर्थः) संप्रवर्त्तते जनेष्विति शेषः ॥ २३ ॥

निर्भयाः सञ्चरिष्यन्ति सर्वेषां पापपस्तत्वाक्लाविति भावः ॥ २४ ॥

शास्त्राणि न्यायादीनि विवदन्ते विवादं कुर्वन्ते ध्यात्मविषये इत्यर्थः
कर्त्ता भोक्ता ज्ञानाश्रय आत्मा परस्परं भिन्न इति कारणादा गीतभाष्य
योऽथादिपदार्थानां परस्परमात्मनि भेदज्ञानान्मुक्तिरित्यादि च ज्ञानस्वरूपा
अनेके जीवास्तेषां प्रकृत्यादिभ्यो भेदज्ञानान्मोक्ष इति सांख्यादयः एक एव
चेतन उपाधिभेदान्नात्वं प्राप्तः तस्यमस्यादिवाक्यजश्रवणमनननिदिध्यास-
नैर्मध्येवाहमितिज्ञानादुपाधिविलये स्वस्वरूपेणावस्थानमेव मोक्ष इत्युप-
निषत्विज्ञान अध्यात्मरामायणोदये स्फुटो भविष्यतीति तत्तच्छास्त्रवाचना-
जन्यो वादो लयभेष्यतीति भावः ॥ २५ ॥

रामस्य स्वरूपं महिदानन्दाद्यमह्यस्वरूपं महतामपि शास्त्रज्ञाना-
मपि दुर्वोधं भवतीति शेषः ॥ २६ । २७ । २८ ॥

फलं वक्तुं न शक्नोमि कार्त्स्न्यान मुनिसत्तम । ॥ २० ॥

तथाऽपि तस्य माहात्म्यं वक्ष्ये किञ्चित्तवानघ ! ।

शृणु चिन्तं समाधाय शिवेनोक्तं पुराःमम ॥ २८ ॥

अध्यात्मरामायणतः श्लोकं श्लोकार्द्धमेव वा ।

यः पठेद्भक्तिसंयुक्तः स पापान्मुच्यते क्षणात् ॥ २६ ॥

यस्तु प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनन्यधीः ।

यथाशक्ति वदेद्भक्त्या स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३० ॥

यो भक्त्याऽर्चयतेऽध्यात्मरामायणसतन्द्रितः ।

दिने दिनेऽश्लमेधस्य फलं तस्य भवेन्मुने ! ॥ ३१ ॥

यदृच्छयाऽपि योऽध्यात्मरामायणमनादरात् ।

चन्दतः शृणुयान्मार्त्यः सोऽपि मुच्येत पातकात् ॥ ३२ ॥

नमस्कारोति योऽध्यात्मरामायणमदूरतः ।

सर्ववेदार्चनफलं संप्राप्नोति न संशयः ॥ ३३ ॥

लिखित्या पुराणकेऽध्यात्मरामायणमंगेषतः ।

यो दद्याद्ग्रामभक्तेभ्यसंस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३४ ॥

अधीतेषु च वेदेषु शास्त्रेषु व्याकृतेषु च ।

यत् फलं दुर्लभं लोके तत् फलं तस्य सन्नायेत् ॥ ३५ ॥

अध्यात्मरामायणतः 'मार्गविभक्तिः पण्डनात्तवि' ॥ २८ ॥

जीवन्मुक्त इति तल्लक्षणं च 'दुःखेषुसुखेषुमना सुखेषु विगतम्बुधः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्भूनिहच्यते' इत्यादिना गीतायाम् उक्तं यामि-

हेऽपि 'निद्रादी' आहरणान्ने यो भ्रातृ उपजायते ; तं भ्रातृं भ्रातृवत् राम

जीवन्मुक्तः सदा भवेत्' ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अनादरात् यदृच्छयाऽपि न तं पुराणप्रवणश्छिन्ननिदधेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एकादशीदिनेऽध्यात्मरामायणमुपोषितः ।
 यो रामभक्तः सदसि व्याकरोति नरोत्तमः ।
 तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये ऋणु वैष्णवसत्तम ! ॥ ३६ ॥
 प्रत्यक्षरं तु गायत्रीपुरश्चर्याफलं भवेत् ।
 उपवासव्रतं कृत्वा श्रीरामनवमीदिने ॥ ३७ ॥
 रात्रौ जागरितोऽध्यात्मरामायणमनन्यधीः ।
 यः पठेत् ऋणुयाद्वापि तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥ ३८ ॥
 कुरुक्षेत्रादिनिखिलपुण्यतीर्थेष्वनेकशः ।
 आत्मतुल्यं धनं सूर्यग्रहणे सर्वतोमुखे ॥ ३९ ॥
 विप्रेभ्यो व्यासतुल्येभ्यो दत्त्वा यत् फलमश्रुते ।
 तत् फलं सम्भवेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ४० ॥
 यो गायते सुदाऽध्यात्मरामायणमहर्निशम् ।
 आर्त्ता तस्य प्रतीक्षन्ते देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ४१ ॥
 पठन् प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनुव्रतः ।
 यद्यत्करोति तत्कर्म ततः कोटिगुणं भवेत् ॥ ४२ ॥

अधीतेष्विति साङ्गवेदाध्ययने शास्त्रार्थाध्ययने च यत्पुण्यं दुर्लभं तत्
 फलं तस्याध्यात्मरामायणपुस्तकदातृर्भवेदित्यर्थः ॥ ३५ । ३६ । ३७ ।

जागरितः कृतजागरणः ॥ ३८ ॥

आत्मतुल्यं धनं अतिप्रियं धस्त्वित्यर्थः सर्वतोमुखे जले स्थित इति
 शेष, 'पुष्करं सर्वतोमुखं' इति जलपर्यायेष्वभिधानात् । ३९ ॥

व्यासतुल्येभ्य इत्यनेन देवप्रदेयस्तुकालसंभ्रदानविशेषाणां पुण्याति-
 शयजनकत्वं सूचितम् ॥ ४० ॥

गायते इति पाठे तडार्पे यो गायति सुदेति पाठस्तु युक्त एव ॥ ४१ ॥

अनुव्रतं तत्परं ततः स्वभावक्रियमाणकर्मणः ॥ ४२ ॥

तत्र श्रीरामहृदयं यः पठेत् सुसमाहितः ।
 स ब्रह्मघ्नोऽपि पूतात्मा त्रिभिरेव दिनैर्भवेत् ॥ ४३ ॥
 श्रीरामहृदयं यस्तु हनूमत्प्रतिमाऽन्तिके ।
 त्रिः पठेत्प्रत्यहं मौनी स सर्वश्रितभाग्भवेत् ॥ ४४ ॥
 पठन् श्रीरामहृदयं तुलस्यश्रवत्ययोर्यदि ।
 प्रत्यक्षरं प्रकुर्वीत ब्रह्महत्यां निवर्त्तयेत् ॥ ४५ ॥
 श्रीरामगीतामाहात्म्यं कृत्स्नं जानाति शङ्करः ।
 तदहं गिरिजा वेत्ति तदहं वेद्म्यहं सुने ! ॥ ४६ ॥
 सत्ते किञ्चित् प्रवक्ष्यामि कृत्स्नं वक्तुं न शक्यते ।
 यज्ज्ञात्वा तत्तृणालोकश्चित्तशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४७ ॥
 श्रीरामगीता यत् पापं न नाशयति नारद ! ।
 तन्न नश्यति तीर्थादौ लोके कापि कदाचन ॥ ४८ ॥
 तन्न पश्याम्यहं लोके मार्गमाणोऽपि सर्वदा ।
 रामेणोपनिपत्सिन्धुमुन्मथ्योत्पाहितां मुदा ॥ ४९ ॥

तत्राधात्त्ररामायणमध्ये सुसमाहितः स्थिरचित्तः ॥ ४३ ॥

प्रतिमान्तिके प्रतिमासमीमे ॥ ४४ ॥

यस्तुलसादिप्रतिधौ रामहृदयं पठन् प्रकुर्वीत प्रदक्षिणादीतिशेष
 स प्रत्यक्षरं प्रत्यक्षरोच्चारणं ब्रह्महत्यां तल्लयं पापं निवर्त्तयेत् आत्मनः
 श्रोतयेति शेषः ॥ ४५ ॥

अहं ब्रह्मा ॥ ४६ ॥

यत् रामगीतामाहात्म्यम् ॥ ४७ ॥

रामगीता पठमाना इति शेषः कदाचन रविवह्नादिकांसेऽपि छाना-
 दिनेति शेषः ॥ ४८ ॥

मार्गमाणं अन्वेषयद्यदि तत् रामगीतास्तन्यतया पापनाशकं बलु रामगी-

लक्ष्मणायार्पितां गीतासुधां पीत्वाऽमरो भवेत् ।

जमदग्निसुतः पूर्वं कार्त्तवीर्यवधेच्छया ॥ ५० ॥

धनुर्विद्यामभ्यसितुं महेशस्यान्तिके यसन् ।

अधीयमानां पार्वत्या रामगीतां प्रयत्नतः ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा गृहीत्वाऽग्नौ पठन्मारायणकलामगात् ।

ब्रह्महत्यादिपापानां निष्कृतिं यदि वाञ्छति ॥ ५२ ॥

रामगीतां मासमात्रं पठित्वा मुच्यते नरः ।

दुष्प्रतिग्रहदुर्भोज्यदुरालापादिसंभवम् ॥ ५३ ॥

पापं यत्तत्कीर्त्तनेन रामगीता विनाशयेत् ।

शालग्रामशिलाग्रे च तुलस्यश्लथसन्निधौ ॥ ५४ ॥

यतीनां पुरतस्तद्वद्रामगीतां पठेत्तु यः ।

स तत्फलमवाप्नोति यद्वाचोऽपि न गोचरम् ॥ ५५ ॥

रामगीतां पठन् भक्त्या यः आह्वे भोजयेत् द्विजान् ।

तस्य ते पितरः सर्वे यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥ ५६ ॥

एकादश्यां निराहारो नियतो द्वादशीदिने ।

स्थित्वाऽगस्त्यतरोर्मूले रामगीतां पठेत्तु यः ॥ ५७ ॥

तातिरिक्तं न पश्यामीत्यर्थं (उत्पादितां गीतासुधांमिति परश्लोकस्योक्त्याभ्य
एवसत्तरेषु द्रष्टव्यम्) ॥ ५८ ॥

गीतासुधांमिति रूपकं अमृतरूपा गीतामित्यर्थं अमरसप्तत्य ॥ ५९
कार्त्तवीर्यं सहस्रपाद्भिरङ्गुल ॥ ५१ ॥

अथचोत्तर पक्षेण नारायणकलां नारायणरूपत्वम् ॥ ५२ । ५३ ॥

उ पतिपह अतिउ पतिपह 'तिलधेतुर्गजो बाजी मेताक्षमजिन
कश्चि यत्किं शालग्राम चरमि उभयतोसुखी स्रयमाना च चोरा सप्त-
पतिपहा' इत्यादि अत्युक्ता दुर्भोज्य निविद्धमक्षयम इराहापोऽमृतभाष
यादि ॥ ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ ॥

स एव राघवः साक्षात् सर्वदेवैश्च पूज्यते ।
 विना दानं विना ध्यानं विना तीर्थावगाहनम् ॥ ५८ ॥
 रामगीतां नरोऽधीत्य तदनन्तफलं लभेत् ।
 वञ्जना किमिहोक्तेन शृणु नारद ! तत्त्वतः ॥ ५९ ॥
 श्रुतिस्मृतिपुराणैतिहासागमशतानि च ।
 अर्हन्ति नाल्पमध्यात्मरामायणकलामपि ॥ ६० ॥

अध्यात्मरामचरितस्य सुनीश्वराय
 भाहात्म्यमेतदुदितं कमलासनेन ।
 यः श्रद्धया पठति वा शृणुयात् स मर्त्यः
 प्राप्नोति विष्णुपदवीं सुरपूज्यमानः ॥ ६१ ॥

इत्यध्यात्मरामायणे बालकाण्डे तन्भाहात्म्यकथनं नाम
 प्रथम सर्ग ।

तत् दानादि ध्यानफलं लभेत् ध्यानन्तफलं दानादिफलं तदध्ययनमा-
 त्रेण भवेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

श्रुतिर्वेद स्मृतिर्भस्मादिप्रणीता पुराणानि पाश्चादीन्वैदिकानि इतिहासो
 भारतादि ध्यागमाः प्रश्नरात्यादय अध्यात्मरामायणस्य तदध्ययनस्य कथा
 मोक्षसाधनमपि अर्हन्ति तदध्ययनातीत्यर्थं श्रुताध्ययनफलत्वादस्येतिभावः ॥६०
 पठतीत्यत्र उक्तभाहात्म्याध्याय कर्म ॥ ६१ ॥

इति श्रीमत्कलराजविषयड्डरत्नसमर्थेत्यादिरिशुदासजीविराम-
 मानस्य हिम्मतिसमर्थस्य पुत्रस्य श्रीरामसमर्थस्य कृतौ
 अध्यात्मरामायणे सेतौ बालकाण्डे तन्भाहात्म्य-
 कथनं नाम प्रथम सर्ग ।

अध्यात्मरामायणम् ।

द्वितीय सर्ग ।

यः पृथ्वीभरवारणाय दिविजैः संप्रार्थितश्चिन्मयः
 संजातः पृथिवीतले रविकुले मायामनुष्योऽव्ययः ।
 निश्चक्रं हतराक्षसः पुनरगाद्ब्रह्मत्वमाद्यं स्थिरं
 कीर्त्तिं पापहरं विधाय जगतां तं जानकीशं भजे ॥१॥

शिवपार्थिवीसम्वादरूपं अध्यात्मरामायणं वक्तुं भगवान् व्यासो
 निर्विघ्नार्थं भगवत्स्मरणरूपमङ्गलमाशरति य इति पृथ्व्या यो दुष्टराक्षसा-
 दिजनितो भरो भारक्षस्य वारणायेत्यर्थं 'परित्वाणाय साधूना विनाशाय च
 दुष्कृताम् । धर्मस्यपनाशार्थं सम्भवामि युगे युगे' इति भगवदुक्ते दिविजै-
 देवै रावणपीडितै सम्प्रार्थित सन् पिन्मयोऽपि चिद्रूपोऽपि अव्ययोऽपि
 पृथ्वीतले रविकुले मायामनुष्य संजात तत्र देवप्रार्थनयाऽयमवतार
 इत्यर्थो वाल्मीकीये वासकाण्डे पञ्चदशपोठ्यसर्गयो स्पष्ट एव अव्ययस्य
 पिन्मयस्य च कथं जन्म जातस्य च कथं अव्ययत्वस्यप्रभ वस्य नाशायश्च-
 भावादत्त उक्तं भावेति भाया नाम सत्वासत्वाभ्यामनिर्वाच्या सत्वरजस्तमो
 गुणघटितघटनासामर्थ्यात्तो काचिदीश्वरयक्ति 'देवात्मशक्तिं' सगुणैर्निगुण्य
 इति श्रुते 'देवो ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इति गीतोक्ते च
 एवं पिन्मयस्याघटितोऽपि मनुष्यभाषो जन्मव्यवहारश्च मायाकृत इति भावः
 तद्गुहं रामतापनीयोपनिषदि 'विन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्यापरीरिण ।
 उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना' इति निश्चक्रं निरवशेषं यथा तथा
 हतराक्षस जगतां पापहरं स्थिरं कीर्त्तिं विधाय लोके स्थापयित्वा
 पुनराद्यं ब्रह्मत्वं निरुपाधिब्रह्मरूपमगात् ॥ १ ॥

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषु हेतुमेकं
 मायाश्रयं विगतमायमचिन्त्यमूर्तिम् ।
 आनन्दसान्द्रममलं निजबोधरूपं
 सीतापतिं विदिततत्त्वमहं नमामि ॥२॥

पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतसः शृण्वन्ति चाध्यात्मिकसंज्ञितं शुभम् ।
 रामायणं सर्व्यपुराणसम्मतं निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते ॥३॥

रामस्योक्तं ब्रह्मत्वं लक्षणैर्द्रष्टव्यं विद्येति विश्वस्य संसारस्योत्पत्तिलयादिषु
 एकं हेतुम् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवति यत्त्रयं-
 त्पभिरुविगन्ति' इति श्रुते प्रयति यत्र लीनानि भवन्तीत्यर्थं अनेन निमित्त-
 कारणत्वसमानाधिकरण्यं जगदुपादानकारणत्वं ब्रह्मसदृशं सूचितम्
 एकमित्यसहायार्थकं तेन निमित्तकारणाभेदं सूचितं नतु मिथ्याभूतकार्य-
 निरूपितकारणत्वस्यापि मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणा सम्बन्धाभावात्कथमस्य लक्षणत्व
 मत आह मायाश्रयमिति मायाश्रयत्वात्तत्कृतमिदमस्य कारणत्वमित्यर्थं
 मायिकेन कारणत्वेन मायिक एव ब्रह्मण सम्बन्ध इति भावः तदुक्तं श्रुतौ
 'माया तु प्रकृति विश्वान्मायिनं तु महेश्वर' इति नतु मायाश्रयत्वे जीव
 प्रति स्वरूपमिव स प्रत्यपि एव माया आश्रयुपात्तत्वाद् विगत-
 भायमिति विगता माया आश्रयशक्तिरूपा यस्यास्त एव प्रति स्वरूपपा-
 वरणशक्तिरहिता सतीत्यर्थं अचिन्त्यमूर्तिम 'यतो वाचो निरक्षते अप्राप्य मन-
 सा सह' इति श्रुते एव जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वरूपं तदस्य लक्षणरूपम् तेन
 रूपेणाश्रयत्वात् अथ स्वरूपलक्षणमाह अमलं निजबोद्धमिति 'सत्यं ज्ञान
 धनम् ब्रह्म' इति श्रुते इदमेव श्रेयं रूपममलं उपाधिकृतदोषरहितम् जीव-
 कायाधिकृतकर्तृत्वाद्यभिमानशान्तिं तथा भेदर इति भावः निज साभाविक
 बोधरूपमेव यद् तम् अनेन रूपान्तरं सर्वं मायिकमिति सूचितम् विदित
 तत्त्व ज्ञानं सत्यं बोधस्वरूपं देव तम् तेन रामावतारे बोधबोधादि
 मन्त्रवचनमात्ममिति सूचितम् ॥ २ ॥

हरिमेव हरिमायुष्यमेव ॥ ३ ॥

अध्यात्मरामायणमेव नित्यं पठेद्यदीच्छेद्भवबन्धमुक्तिम् ।
गवां सहस्रायुतकोटिदानात् फलं लभेद्यः शृणुयात् स नित्यम् ॥४॥

परारिगिरिसंभूता श्रीरामार्णवसंगता ।

अध्यात्मरामगङ्गेयं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ५ ॥

कैलाशाग्रे कदाचिद्रविशतविमले मन्दिरे रत्नपीठे,
संविष्टं ध्याननिष्ठं त्रिनयनमभयं सेवितं सिद्धसङ्घैः ।

देवीवामाङ्गसंस्था गिरिव्रतनया पार्वती भक्तिनन्वा
प्राहेदं देवमीशं सकलमलहरं वाक्यमानन्दकन्दम् ॥६॥

पार्वत्युवाच ।

नमोऽस्तु ते देव ! जगन्निवास ! सर्वात्महृक् त्वं परमेश्वरोऽसि ।

पृच्छामि तत्त्वं पुरुषोत्तमस्य सनातनं त्वञ्च सनातनोऽसि(१) ॥७॥

य शृणुयात् स महत्स्रगुणितायुततद्गुणितकोटिसंख्यगोदानादधिकफलं
लभेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥

पुरारिगिरीति रामार्णवेति च रूपके अध्यात्मरामगङ्गेति अध्यात्मराम-
शब्दो अध्यात्मरामायणपरस्तदेव गङ्गेति अनेन रूपकेण सर्वमहापातकादी-
नामपि नाश इति सूचितं मन्त्रायास्तद्वाशक्तस्य सर्वश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

सकलमलहरं वस्तु विषयत्वाद्वाक्यस्य सकलमलहरत्वम् आनन्दकं
दमितोयशिशेषणम् 'एतस्त्वैवानन्दस्य मात्वासुप्रजीवन्नि' इति श्रुतेरस्य सर्वान-
न्दमूलत्वेनानन्दकंदत्वम् ॥ ६ ॥

देवो द्योतमांत् जगद्विबसत्यस्मिन् जगति निवसतीति वा जगद्विवास-
स्तत्संभुद्धिं ते त्वभ्यं नमः अस्तु यतस्तं सर्वात्महृक् सर्वस्वरूप आत्मा ब्रह्म
'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः तन्ननिश्चयमात्मरूपतया पश्यतीति सर्वात्महृक्
अतएव परमेश्वरोऽसि अतः पुरुषोत्तमस्य सर्वेभ्यः पुरुषेभ्य उत्तमस्य तस्यैव

(१) त्वं च सदानतोऽसि इति वा पाठः ।

गोप्यं यदत्यन्तमनन्यवाच्यं वदन्ति भक्तेषु महासुभावाः ।
 तदप्यहोऽहं तव देव ! भक्ता प्रियोऽसि मे त्वं वद यत्तु पृष्टम् ॥८
 ज्ञानं सविज्ञानमथानुभक्तिं वैराग्ययुक्तञ्च मितं विभास्यत् ।
 जानाम्यहं योषिदपि त्वदुक्तं यथा तथा ब्रूहि तरन्ति येन ॥९
 पृच्छामि चान्यच्च परं रहस्यं तदेव चाग्रे वद वारिजाक्ष ! ।
 श्रीरामचन्द्रेऽखिललोकसारे भक्तिर्हृदा नोर्भवति प्रसिद्धा ॥१०

‘अज्ञानं’ सनातनं उपाधिरहितं सोपाधे रूपस्य ज्ञानोत्तरं नायात्र सनातनत्वं
 तत्त्वं पृच्छामि अन्यसनातनेन भया कथं तद्भक्तुं शक्यमत आह त्वञ्च सना-
 तनोऽसि त्वमपि स एवासोति त्वदज्ञातं न किञ्चिदिति भावः ॥ ७ ॥

अत्यन्तगोप्यम् ‘इदं तु ते गुह्यतमं’ इतिगीतोक्ते अनन्यवाच्यं भक्तान्येषु
 वक्तुमयोग्यम् अहो तदपि भक्तेषु वदन्ति अतो मे पृष्टं यत्तत्तु निययेन वद
 हे देव यतोऽहं तव भक्ता ननु मद्भक्ता त्वं कुतस्तत्राह यतस्त्वं मे प्रियोऽसि ॥८

ज्ञानमिति येन ज्ञानेन जनास्तरन्ति पुनर्जन्मादिसंसारं न प्राप्नुवन्ति
 तत्त्वविज्ञानं ज्ञानं ब्रूहि विज्ञान निदिध्यासनपरिपाकजमपरोक्षज्ञानं तत्त्वहितं
 तत्फलकमिति शब्दत् ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्मैवाहमिति
 च इति ‘तरन्ति शोकमात्मवित्’ इति श्रुतेः तद्ब्रूहि तज्जनकवाक्यं ब्रूहीत्यर्थः
 तज्ज्ञानं न च वैराग्यं विना वैराग्यं च न भक्तिं विनेत्यत आह अतुभक्ति-
 च्चेति भक्तेः पश्चादतुभक्तिं जायमानं यद्द्वैराग्यं तद्युक्तम् तदुपायबोधकवाक्य-
 युक्तं वैराग्ययुक्तं चेत्यर्थः तथा च पातञ्जलसूत्रम् ‘दृष्टान्तश्रविकविषयवित्त-
 ष्यस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्य’ इति अतुभक्तो वेदस्तद्बोधित स्वर्गादिरातु-
 श्रविकः भक्तिरीश्वरासुराणाः तथा मितं मितशब्दवत् विभास्यत् विशेषेण
 भास्यत् श्रुतिभाष्येण भटित्तीत्यर्थः प्रत्यायकशब्दबोधजनकवाक्ययुक्तं युतं
 ब्रूहि यथा योषित् अप्यहं त्वदुक्तं जानामि ॥ ९ ॥

अथे प्रथमतः इडा भक्तिः प्रसिद्धा नोर्भवति भवभागरतरणायेति
 शेषः ॥ १० ॥

भक्तिः प्रसिद्धा भयमोक्षणाय नान्यत्ततः साधनमस्ति किञ्चित् ।
 तथापि हृत्संशयबन्धनं मे विभेत्तुमर्हस्यमलोक्तिभिस्त्वम् ॥११
 वदन्ति रामं परमेकमाद्यं निरसामायागुणसंप्रवाहम् ।
 भजन्ति चार्चनिशमप्रमत्ताः परं पदं यान्ति तथैव सिद्धाः ॥१२
 वदन्ति केचित्परमोऽपि रामः स्वाविद्यया संवृतमात्मसंज्ञम् ।
 जानाति नात्मानमतःपरेण संवोधितो वेद परात्मतत्त्वम् ॥१३

तदेवाह भक्तिरिति ततोऽप्यत्साधनं नास्ति अथर्त्तमादि तत्साधनं
 भयमोक्षजनकतत्त्वज्ञानसाधनं नास्तीत्यर्थं सा सख्यंतरानपेक्षितत्वात् भक्ति
 परादुरक्तिरोत्तर इति भक्तिभोमासकच्छाण्डिल्यस्त्वाम्याम् "इतरेण
 ज्ञानेन सासाधनतयाऽपेक्षितत्वात् सा भक्तिर्मुखा 'इत्याद्य सूत्रार्थं भक्ति-
 लक्षणपरं च द्वितीयसूत्रम् 'हृत्संशयबन्धनं हृद्गतसंशयविषयं रामस्य अयो-
 श्वरत्वम्' ॥ ११ ॥

निरसस्वकी भयागुणरुको रामहेपादिसप्रकाशो येन तम् अम-
 मत्ता प्रमादोऽज्ञानं तद्वहिता 'प्रमादं वै शृत्तुमर्हं प्रवीमि' इति सनत्सु-
 जातीवीक्षे तत्र हि 'शृत्तुर्वै तम' इति श्रुतेर्भृत्पदेनाज्ञानमिति बोध्यम्
 तथैव तेन प्रकारेण भजनेनैव सिद्धास्तत्त्वज्ञा संन परं पदं मोक्षं यान्ती-
 त्यर्थं ॥ १२ ॥

परमोऽपि राम स्वाविद्यया मायया संवृतमात्मसंज्ञं ब्रह्मसंज्ञं
 व्यात्मानं स्वस्वरूपं न जानाति अत परेण ब्रह्मणा संवोधित परात्मा
 ईश्वरसद्रूपं स्वतत्त्वं वेद जानातीति केचिद्वदन्ति तथा न वात्मीकीये रावण-
 बन्धनान्तरं ब्रह्मवाक्यम् 'तस्त्वा च ततो देव सयम्भूरभितद्युति । प्रवृत्त्या
 रुचिरं वाङ्' स्मारयन् पूर्वदैहिकम् । भवान्दारायण साक्षाद्देवयन्तायुध
 प्रभु 'इत्यादि उपदेशसाहस्रग्रा भगवत्यादैर्युक्तं 'ब्रह्मा दशरथेयैर्दुःकौवा-
 पातुदत्तम् । तस्य विश्वतुसम्बोधेन यत्नान्तरमास्थित', इति ॥ १३ ॥

यदि स जानाति कुतो विलापः सीताकृतेऽग्नेन कृतः परेण ।
 जानाति नैवं यदि केन सेव्यः समोहि सर्वैरपि जीवजातैः ॥१४॥
 अतोत्तरं किं विदितं ? भवद्विस्तद्वृत (१) मे संशयभेदियाक्यम् ॥१५॥
 श्रीमहादेव उवाच ।

धन्यासि भक्तासि परात्मनस्त्वं यज्ज्ञातुमिच्छा तव रामतत्त्वम् ।
 पुरा न केनाप्यभिधोदितोऽहं यत्तु रक्षस्यं परमं निगूढम् ॥१६॥
 त्वयाद्य भक्त्या परिनोदितोऽहं वक्ष्ये नमस्कृत्य रघूत्तमन्ते ।
 रामः परात्मा प्रकृतेरनादिरानन्द एकः पुरुषोत्तमो हि ॥१७॥
 स्वमायया कृतस्त्रमिदं हि सृष्ट्वा जभोवदन्तर्बहिरास्थितो यः ।

भीताकृते सीतानिमित्तं विलापः स चारण्यकृत्वाण्डकिन्तिश्चादौ वाष्णी-
 कीये स्पष्ट एव केन सेव्यः अद्यस्य जीववक्ष्येयत्वाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 परात्मनो मङ्गलम् ॥ १६ ॥

एवं धार्वत्या वृष्टः गिरी रामस्य रूपमाह राम इति रामः परात्मा
 मङ्गलैत्यर्थः प्रकृतेरित्यस्यास्य इति अमंभगीति च जेयः प्रकृतितत्त्वार्थेभ्यो-
 २न्यत्वात्सैरसंगोऽत्र राम' परमेस्वर एवेत्यर्थः जीवस्तुतैरुपाधिभिः मंष्ट
 तद्भक्त्यात्मात्प्रभिमानवानिति भावः अतएवनादिरैव आनन्दः आर्या-
 नन्दव्यावृत्तये रामादिरिति एवञ्च "आनन्दं मङ्गल एकमेवाद्वितीयं मङ्गल"
 इति श्रुति सिद्धं मङ्गलैत्यर्थः अतएव पुरुषोत्तम' पुरुषेभ्यो जीवेभ्य उत्तम-
 हि प्रथिभुमेतदित्यर्थः ॥ १७ ॥

मन्वोरमस्य मनुष्यादिदेहधारणं कथमत आह स्वमाययेति अष्टमित-
 घटनायक्तिरुपा माया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु मष्टेस्वर' इति
 श्रुतिविद्वान्तया इदं कृतञ्च' इदं सृष्टान्तर्बहिरास्थितो य 'तत् सदा
 तदेवानुवाचिदत्' इतिश्रुते तादृश्यस्य मनुष्यस्योत्पत्त्यस्यो मादर्याय तदुक्तं
 गीताभाष्ये भूनादःमोक्षरो निरुद्वष्टुहस्यभायोऽपि स्वमायया देहानिब्रजान

सर्वान्तरस्थोऽपि निगूढ आत्मा स्वमायया सृष्टमिदं विचष्टे ॥१८

जगन्ति नित्यं परितो भ्रमन्ति यस्तन्निधौ चुम्बकलोचवद्वि ।

एतन्नजानन्ति विमूढचित्ताः स्वाविद्यया संवृतमाजसा ये ॥१९॥

इवच लोकातुषहं कुर्वन् लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया' इति नन्वेवं सर्वगतत्वे सर्वज्ञेयः किम् नेत्यत आह सर्वान्तरस्थोऽपि निगूढ आत्मेति 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या व्यनर' इत्यादि श्रुत्या सर्वान्तरस्थत्वेनोक्तोऽपि निगूढः 'एषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । इत्यते त्वयाया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति श्रुतेः तादृशस्य मन्वे व्यवहारकालिकमपि मानमाह स्वमाययेति साज्ञानकल्पितया माययेत्यर्थः अयं भावः नित्यगुह्यादिरूपेश्वरस्वरूपाज्ञानेन तस्याघटितघटनासामर्थ्यापरपर्याया मायाख्या विगुणा यक्तिरूपाधिकल्पितावच्छेदैस्तत्स्वरूपैर्जीवैः कल्पिता सा च स्वसजातीयमेव संसारसद्भावच प्रसूते अतएव तत्स्वरूपज्ञाने सकार्यायास्तस्मानागः रज्जुज्ञानेनैव रज्जुकल्पितभुजङ्गस्य भयकम्पादिकार्यसहितस्य न च जीवैस्तत्कल्पना तत्सूक्ष्मोपाधिभिश्च जीवते इत्यन्योन्याश्रयः अनादित्वेनापि परिहारात् नन्वेकस्य तत्त्वज्ञानेन तद्भावे संसारोच्छेदापत्तिः एकरज्जौ युगपत् दद्यानां सर्पभ्रमे एकस्य रज्जुज्ञानेन तस्य सर्पभ्रमकार्ये भयकम्पादौ निवृत्तेऽपि अन्येषां तद्दर्शनेन तदनिवृत्तिवदुपपत्तेरिति तथा सृष्टमिदं विचष्टे पश्यति एव च द्रष्टृत्वेन तत्सिद्धिः 'नान्योतोऽस्ति द्रष्टा' इति श्रुतेः एकेनैवाकाशेनोपाधिभेदात् घटाकाशादिव्यवहारवत् एकेनैव चेतनोपाधिभेदादनेकजीवव्यवहारोपपत्तौ चेतनानेकत्वेमानाभावात् द्रष्टृत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः नच तत्तदज्ञानरूपोपाधिविशिष्टस्यैव जीवत्वे जीवसाज्ञानमिति व्यवहारानापत्तिः भार्याविशिष्टस्यैव गृहस्यत्वेऽपि गृहस्यभार्यातिवदुपपत्तेरिति दिक् ॥१९॥

चेतनसोकारे मानान्तरमाह जगन्तीति जगन्ति जगदनाकरणानि यस्तन्निधौ नित्यं परितो भ्रमन्ति स स चेष्टां कुर्वन्ति अन्यथा सर्वस्य जडत्वाच्चेतनाभावे जगदात्मप्रसङ्ग इति भावः ननु 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त' इति श्रुतेः तस्य निष्क्रियतया कथं तेनान्येषां व्यापारसम्पादनमत आह

स्वाज्ञानमप्यात्मनि शुद्धबुद्धे स्वारोपयन्तीह निरसमाये ।
 संसारमेवानुसरन्ति ते वै पुत्रादिसक्ताः पुरुषकर्मयुक्ता ॥२०॥
 जानन्ति नैवं हृद्देयेस्थितं वै चामीकरं कण्ठगतं यथाऽज्ञाः ॥ २१.
 यथाऽप्रकाशो न तु विद्यतेरषी ज्योतिःस्वभावे परमेश्वरे तथा ।
 विशुद्धविज्ञानधने रघून्तमे विद्या कथं स्यात्परतः परात्मनि ॥२२

बुद्धकर्मोहवद्भीति यथा निष्क्रियोऽपि बुद्धकर्मणिलोहं शक्तिविशेषात्मद्विधि-
 भावेण चान्तरति तथा चेतनो निष्क्रियोऽपि स्वमायया वैचित्त्यादेव तानि
 चद्विधिभावाद्यापारयतीत्यर्थं तद्वक्तृमाधायै 'अनापदप्रतिकारः सप्तयष्टान्त-
 मदेव य' । बुद्धादींश्चालयेत् प्रत्यक् सोऽहमित्यवधारयेत्' इति एतन्मायागुणा-
 स्सदृशादिरूपं रामसरूपं ये जीवा न जानन्ति अज्ञाने हेतुर्विमूढचेत-
 सः विमूढचेतस्त्वे हेतुः स्वाविद्या संवृतभावसा इति स्तोपाधिभूतया
 अविद्याया विद्याविरोधिभावदार्थरूपया संवृतान्त करणाः ॥ १९ ॥

प्यतस्ते जीवाः शुद्धबुद्धे शुद्धत्वं मायादोषानाक्रान्तिन बुद्धे ज्ञानसरूपे
 निरसभावे स्वज्ञानवशां निरम्ना माया येन तादृशे 'भाभेव दे प्रपद्यन्ते माया-
 भेतान्तरनि ते' इतिगीतोक्तेः ईदृशे रामे स्वाज्ञानं एतरामारोपयन्ति
 स्वस्याज्ञताद्राममत्तमिति जानन्तीत्याशयः तेषां दुष्टफलभाह संघारमिति
 ते पुत्रादिसक्ता' पुरुषकर्मयुक्ता भूयिष्वादि कर्मयुक्ता संसारमेवानु-
 सरन्ति ॥ २० ॥

यथा हि चाक्षणा भ्रमता गृहादिकं विनष्टदृष्टेर्भ्रमतीव दृश्यते ।
तथैव देहेन्द्रियकर्तुरात्मनः कृतं परेऽध्यस्य जनो विमुच्यति ॥ २२

नाहो न रात्रिः सवितुर्यथा भवेत्

प्रकाशरूपाव्यभिचारतः क्वचित् ।

ज्ञानं तथाज्ञानमिदं द्वयं हरौ

रामे कथं स्यास्यति शुद्धचिद्वने ॥ २३ ॥

तस्मात्परानन्दमये रघूत्तमे

विज्ञानरूपे हि न विद्यते तमः ।

अज्ञानसाक्षिण्यरविन्दलोचने

मायाश्रयत्वान्न हि मोहकारणम् ॥ २४ ॥

नत साज्ञानेन राममग्नं व्यवहरति जन इत्युक्तमसङ्गतम् ध्वन्य-
गतस्थान्यत्मारोपासम्भवादित्याशङ्क्य सदृशान्ततया मोहं जीव उपपादयति
यथा विनष्टदृष्टेर्हीनयुक्तदृष्टेः पुरुषस्य भ्रमताक्षणा गृहादिकं भ्रमती-
योत्प्रेष्येयम् भ्रमतीवेति श्लक्ष्णते तेनैव नष्टदृष्टिना पुरुषेणेति शेषः तथैव
देहेन्द्रियावच्छिन्नस्य कर्तुरात्मनोऽन्तःकरणसीहंकाराख्यस्य कृतं परे सर्व-
धर्माऽलिप्ते तदनवच्छिन्ने चेतनेऽध्यस्य जनो जीवोमुच्यति अहं कर्त्तेति मोहं
प्राप्नोति एवं च यथाऽऽविगतभ्रमणस्य गृहादापारोपः यथा चान्तःकरण-
धर्मस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपक्षया साज्ञानस्य रामे चारोप इत्याशयः ॥२२॥

भगवति रामे स्वतो ज्ञानमसम्भवीति पुनरपि 'दाढ्यायोक्तं युक्तमेवाह
नाह इति सूत्रं प्रति रात्रिदिवसविभागाभावे हेतुः प्रकाशरूपाव्यभिचारतः
क्वचित् कापीत्यर्थं ज्ञानाज्ञानयोर्भगवत्पुनर्वस्यितौ हेतुः शुद्धचिद्वनत्वम् ॥२३॥
उपसंहरति तस्मादिति परानन्दमये सर्वभूतैरेतदानन्दमात्माया उप-

जीवनात् विज्ञानरूपे निर्विकल्पकज्ञानरूपे तमोऽज्ञानरूपम् तमसो सम्बन्धे
हेतुद्वयम् अज्ञानसाक्षित्वं मायाधिशास्त्ररूपं मायाश्रयत्वं च मोहकारणं
तमोऽज्ञानम् यो यन्मायाधिष्ठाता स तद्विषयाज्ञानहीन इति लोके दर्शना-

अत्र ते कथयिष्यामि रहस्यमपि दुर्लभम् ।
 सीताराममहत्सूनुसंवादं मोक्षसाधनम् ॥ २५ ॥
 पुरा रामायणे रामो रावणं देवकण्ठकम् ।
 हत्वा रणे रणशायी समुत्तु बलयाहनम् ॥ २६ ॥
 सीतया सह शुग्रीवलक्षणाभ्यां समन्वितः ।
 अयोध्यामगमद्रामो हनूमत्प्रमुखैर्हतः ॥ २७ ॥
 अभिषिक्तः परिवर्तो यशिष्ठाद्यैर्महात्मभिः ।
 सिंहासने समासीनः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा तदा हनूमन्तं प्राञ्जलिं पुरतस्थितम् ।
 कृतकार्यं निराकाञ्चं ज्ञानापेक्षं महामतिम् ॥ २९ ॥
 रामः सीतामुवाचेदं ब्रूहितत्त्वं हनूमते ।

:

दिति भावः नन्वेवं सति "ब्रह्मा दागर्थयद्दडह्यैवापानुदत्तम्" इत्याद्या-
 चार्थाद्युक्तेः का गतिरिति चेत् श्लेषु रावणवधार्थं महत्पत्तनाटनाय भाग-
 यता सहस्रपूर्वं कृतस्य स्वमांहात्याच्छादनस्य तत्र तम' शब्देनोक्ते अदो-
 यान् उक्तं हि सत्पेशारीरके 'सहस्रपूर्वकमभूद्रघुनन्दनस्य नाह विजान
 इति कञ्चनकालमेतत् ब्रह्मोपदेशस्यस्य निमित्तमात्म तज्जोत्सर्ज स कते
 सति देवकार्ये' इति भागवतेऽप्युक्तम् 'श्रीसद्भिना गतिरिति मयमंशकार'
 इति ॥ २४ ॥

महत्सूनुर्वायुपुत्रो हनूमान् ॥ २५ ॥

रामायणे रामायणप्रवर्तके रामावतारकासे इत्यर्थं देवकण्ठकं देव
श्रीहिणम् ॥ २६ । २७ ॥

परिहृत सीतादिभिरिति शेष ॥ २८ ॥

पुरत स्थितं अथै स्थितम् अनेन गुरुपसदन दर्शितम् निराकाञ्चं
ज्ञानेतरधनादिनिरपेक्षम् ॥ २९ ॥

निष्कल्मषोऽयं ज्ञानस्य पात्रं नौ नित्यभक्तिमान् ॥ ३० ॥

तथेति जानकी प्राह तत्त्वं रामस्य निश्चितम् ।

इनूमते प्रपन्नाय सीता लोकविमोहिनी ॥ ४१ ॥

सीतोवाच ।

रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमहयम् ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सत्तामात्रमगोचरम् ॥ ३१ ॥

आनन्दं निर्मलं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ।

तत्त्वं मत्स्वरूपतत्त्वं निष्कल्मषोऽयमित्यनेन ज्ञानाधिकारित्वं सूचि-
तम् नौ श्रावयो ॥ ३० ॥

रामस्य तत्त्वं श्रोत्रनिश्चितं यथा भवति तथा प्राह लोकविमो-
हिनीत्यनेन बन्धनकर्तुरेव बन्धमोक्षे सामर्थ्यमिति दर्शितम् राजाज्ञया बद्धो
हि तदाज्ञयैव मुच्यते इति लोके प्रसिद्धम् एवं च भगवतीकृपैव मुख्यं
भोजकारणमिति दर्शितम् ॥ ३१ ॥

जानकी प्राहेत्युक्तं तदाह राममिति रामं परं ब्रह्म विद्धि 'रामने
योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनेदं परं ब्रह्माभिधीयते'
इति तापनीये पादोक्तो मत् बाधहीनं 'सत्यत्वं बाधराहित्यं जगद्बाधैक-
साक्षिणः । बाधः किं साक्षिको ब्रूहि नत्वसाक्षिक ईप्यते' इत्युक्तेः विज्ञ-
ज्ञानस्वरूपमानन्दं तद्रूपमहयम् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेः सर्वोपा-
धिविनिर्मुक्तम् स्थूलसूक्ष्मं सकलोपाधिविनिर्मुक्तं 'विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं
चेत्युपाधयः । ईशस्य यन्निर्भिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुः' इति वार्तिकम्
किञ्च सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमस्युत्पत्तिमिदं सत्तामात्रं वस्तुभावे सदिति
व्यवहारनियामकमित्यर्थः एतत्त्वान्वादेव सर्वत्र सदिति व्यवहार इति
भावः अगोचरं अनोवचसोरप्यविषयमित्यर्थः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह' इति श्रुते ॥ ३२ ॥

आनन्दं तत्त्वेन विपुलत्वस्य लक्ष्यते 'यो वै भूमा तत् सुखं नाले सुख-
मसि' इति श्रुते. 'निर्मलं रजोहीनं शान्तं प्रपञ्चोपशमत्वात् 'प्रपञ्चोप-

‘सर्वव्यापिनमात्मानं स्वप्रकाशमकल्पयम् ॥ ३३ ॥

मां विद्धि मूलप्रकृतिं सर्गस्थित्यन्तकारिणीम् ।

‘तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतन्द्रिता ॥ ३४ ॥

‘गमं शिवं गान्’ इति श्रुतेः निर्विकारं जायतेऽस्ति यद्गते विपरिणमते
 अपचीयते नश्यतीति पदभावविकारहीनम् “न जायते म्रियतेवा” इति
 गीतोक्तेः चनेनापरिणामित्वं सूचितम् निरंजन अविद्यातत्कार्यरूप-
 तमोहीनम् ‘आदित्यवर्णं तमस परमात्’ इत्युक्तेः सर्वव्यापित्वादेवात्मानं
 ज्यतति व्याप्नोतीत्यात्मा ‘सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’ इति श्रुतेः स्वप्रकाशम्
 ‘अथायं पुरुषः स्वयं ज्योति’ इति ‘यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति
 श्रुतेः अकल्पमपम् ‘आत्मापहतपाप्मा’ इति श्रुतेः सदादियद्दाना कल्पित-
 प्रकृतिनिमित्तभेदादिपर्यायत्वेन सह प्रयोगः यानि त्वभावसत्त्वेन बोधकानि
 तेषु न कायतुपपत्ति एवं चापाततः कल्पितप्रकृतिनिमित्तप्रकारकबोधे
 हने शुद्धचित्तस्य श्रुती सर्वधर्मरहितत्वेन मङ्गोक्त्या धर्माद्ये कल्पितत्वपक्षे
 शुद्धनिर्धर्मकमङ्गबोधः सर्वैः पदैर्भवतीति बोध्यम् तत्र दुर्बोधस्यात्मतत्त्वस्य
 बोधाद्यं पुन पुनः शब्दतोऽमेतस्य परमकरुणावती भगवती सीता हनुमते
 बोधयामासिति द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

नमोऽश्विधो रामपेऽजगत्कारणत्वाद्यसम्भवसाम्प्रितिति कुतो जगद-
 त्यप्यादि इत्यतश्चाह । सामिति । मूलप्रकृतिं सर्वजगदुपादानकारण-
 मित्यर्थः प्रकृतिशब्दस्योपादानकारणमिदं तत्तदुपादानकारणानां मह-
 दादीनामप्युपादानकारणत्वात् मूलप्रकृतितत्त्वस्या मां ‘मायान्त प्रकृतिं विद्या-
 त्’ इति श्रुतिपरिच्छं मङ्गण्यध्ययान्ताम् ततो भेदाभेदाभ्यां सत्त्वाद्यथाभ्याश्च
 चानिर्धर्मनीयामनादिमन्त्रिणीं मायामैश्वरोत्वं चासा ईश्वरस्यरूपप्राप्तारूप-
 त्वेनेति बोध्यम् एषा च जीवान्त्रितैश्वरस्यप्रधानात्तद्रूपेण विवर्षते इति
 बोध्यम् मूलप्रकृतितत्त्वमेव श्रुत्यति अर्गभिस्यन्तकारिणीमिति उत्पत्तित्विति
 प्रत्यक्षतोम् नमोऽं ‘तदैक्षत वज्रस्या प्रजावैधं’ इति श्रुतेः ‘यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते देन जातानि जीवन्ति यत्र दान्यमिषमिधमिनि’ इति ऋ-
 पश्यत्स्यनुत्तस्य मङ्गलो जगत्कारणत्वं कथ्यते तद्विरुद्धेनेत्यत्राह तस्य

तत्सान्निध्यान्मयासृष्टं तस्मिन्वारोप्यतेऽबुधैः ।
 अयोध्यानगरे जन्म रघुवंशेऽतिनिर्मले ॥ ३५ ॥
 विश्वामित्रसहायत्वं मन्त्रसंरक्षणं ततः ।
 अहल्याशापयमनञ्चापभङ्गो महेशितुः ॥ ३६ ॥
 मत्पाण्डिग्रहणं पञ्चाङ्गार्गवस्य मदक्षयः ।
 अयोध्यानगरे वासो मया द्वादशवार्षिकः ॥ ३७ ॥
 दण्डकारण्यगमनं विराधवध एव च ।

सद्भिधीति यथेन्द्रजातिक्रमायागक्तेनत्तन्मन्त्रनिष्ठाया येन्द्रजातिकं विना न
 स्वकार्यसामर्थ्यं तथास्या शक्तेस्तद्विधानेनैव जगत्सृष्टत्वमिति तत्र
 तदुपचार यथा गृह्णीष्वैश्वर्येनैव सिद्धस्वरूपस्य गृहस्यस्य स्वसम्बन्ध
 जसद्भुत्वशक्तिनी गृह्णीषी तथा मायावैश्वर्येनैव सिद्धस्वरूपस्य स्वस-
 ङ्गतत्वद्वयशक्तिनी चक्षुमित्याह अतन्द्रिता तत्त्वद्वलितेऽर्थे निरासत्त्वैव
 तदुक्तं वाल्मीकीये रामं प्रति कालवचनेन 'सद्विद्येह परान् लोकानेकम्
 मायया सह । भार्यया शुभया देव्या मा त्वं पूर्वमजोजनत्' इति एवञ्च
 मद्गतजगत् सृष्टत्वे देवतारोप इति भाष ॥ ३४ ॥

यद्यपि मायाशब्दे ईश्वरे एव जगदुपादानत्वं निमित्तं च 'जगत-
 लुपादाय मायाभादाय तामभीम् । निमित्तं शुद्धसत्त्वातामुच्यते ब्रह्म
 तद्विरा' इति अभियुक्तोऽतस्तथापि विशिष्टस्य विशेषणविशेष्योभयानति
 रेकेण मायागतस्य तस्य भगवत्वारोपेणैव तथा व्यवहार इत्याह तदिति
 यत तत्सान्निध्यान्मया सृष्टमतस्तत्सृष्टत्वादि अबुधैस्तत्स्वरूपानभिज्ञैस्तारो-
 प्यते इत्यौ सर्प इवेति भाव एतदेव दृढयित्त कानिचित्त्वक्तानि तवारो
 प्याणि दर्शयति अयोध्येत्यादि ॥ २५ । ३६ । ३७ ॥

मायापारीचमरण मायागृहीतमृगरूपभारीचमरणमित्यर्थं माया-
 सीताहृतिरिति तदुक्तं कूर्मपुराणे उत्तरखण्डे चतुस्त्रिंशोऽध्याये 'रामस्य
 सुभगा भार्या रावणो राक्षसेश्वरः । सीता विशालनयना चक्रे कालनो-
 दित । गृहीत्वा मायया तेषु चरन्तीं विजने वने । समाहर्तुं मनश्चक्रे

मायामारीचमरणं मायासीताहृतिसूया ॥ ३८ ॥

जटायुपोमोक्षलाभः कबन्धस्य तथैव च ।

शत्रुर्थाः पूजनं पश्चात् सुग्रीवेण समागमः ॥ ३९ ॥

बालिनश्च वधः पश्चात् सीतान्वेषणमेव च ।

सेतुबंधश्च जलधौ लङ्कायाश्च निरोधनम् ॥ ४० ॥

किल कामिनी। विज्ञाय सा च तद्वाचं कृत्वा दाशरथिं प्रतिम् । जगाम शरणं
वह्निभावस्यं गुचिक्रिता । प्रपद्ये पावकं देवं शालिषं विश्वतोच्छ्रमं आत्मानं
दीप्रवपुषं सर्वभूतहृदिस्वितम्' इत्याद्यट लोकार्त्तुहा 'इति वङ्गाटकं जत्वा
रामपत्नी यशस्विनी । ध्यायन्ती मनसा तस्थी रामसुन्योलितेक्षणा । व्यथावस-
य्याह्वगवान् हृद्यबाहो महेश्वरः । आबिरासीत् सुदीप्रात्मा तेजसा निर्दहद्विष ।
सदा मायाभयो सीतां स रावणवधेक्षया । सीतामादाय रामेष्टां पावको-
ऽन्तरधीयत । कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः । समादायामवलीतां
गङ्गाकुलितमानसः । सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः । विवेश
पावकं दीप्रं ददाह स्वसमोऽपि ताम् । दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानु-
द्यदीधितिः । रामायादर्शयत् सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः । एतत्प्रतिव्रतानां
वैभाहाख्यं कथितं मया । स्त्रीणां सर्वावशमनं माययित्तं परं कृतं' इति
एनेन स्त्रीणामेवंविधोऽग्निप्रवेगो न दोषाय विपरीतं सर्वपापहरयेति
सूचितम् बालमोकीयेऽपि मारीचवधाद्यं गते रामे रामहृतेन रामगन्ध-
सदृशगन्दैराकोमे कृते लक्ष्मणस्य राम सहायार्थं गमनप्रेरणावसरे शरणा-
कारणे 'अपि त्वा सह रामेण पर्येयं पुनरागतः । लक्ष्मणेभैव सक्रा तु
रदन्ती जनकात्मजा । प्रसुशश ततो शक्यं तीव्रबाध्यपरिप्लुता । गोदावरीं
प्रवेक्ष्यामि स्त्रीना रामेण लक्ष्मण । आरब्धिव्येऽप्यशान्त्ये विषमे देहमात्मनः'
विषमे शत्रुवादी स्थित्वा ततः प्रपातेमेत्यर्थः "पिबामि वा विषं तीक्ष्ण प्रवे-
क्ष्यामि कुताशनम् । न त्वहं राधरादस्यं कदाऽपि वुषं क्लृप्ते' इति सीतोऽप्य
सूचितोऽयमर्थे अन्यैर्द्वं प्रतिज्ञाय रावणशरीरस्यै जगन्नादः प्रतिज्ञा
हानिः स्यात् तस्मात् 'प्रवेक्ष्यामि कुताशनं' इत्यनेन सक्रसंभारं एषोक्त-

रावणस्य वधो ब्रुहे समुद्रस्य दुरात्मनः ।

विभीषणे राज्यदानं पुष्पकेण मया सह ॥ ४१ ॥

अयोध्यागमनं पञ्चाद्राज्ये रामाभिषेचनम् ।

एवमादीनि कर्माणि मयैवाचरितान्यपि ।

आरोपयन्ति रामेऽस्मिन् निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥ ४२ ॥

रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोच-

त्याकाङ्क्षते त्यजति नो न करोति किञ्चित् ।

आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो

मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति ॥ ४३ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

जतो रामः स्वयं ब्राह्मणमनुमन्तमुपस्थितम् ।

इति मन्त्रव्यम् एतत्प्रवेष्टादेव हनुमत्सुखमन्त्राग्निना सद्वादाहोपपत्तिः
अन्यथा रावणवशीकृतेन लोकपालाग्निना कथं तद्वगरदाहः स्यात् एत-
च्छक्तिप्रवेगे त तस्य स्वातन्त्र्यहान्या वदुपपत्तिरित्यलम् ॥ ३८।३६।४०।४१।

एवमादीनि ब्राह्मणेभ्यो दानादीन्वादिभ्यश्चात् याज्ञाणि निर्विकारे
जन्मादिरहिते आरोपयन्ति एवं जगत्कर्तृत्वादिकमपि मद्भिषमेव रामे
आरोपयन्तीत्यर्थ ॥ ४२ ॥

निर्विकारत्वमेव रामहोपपादयति राम इति 'निष्कलं निष्क्रियं
यान्त' इत्यादि श्रुतेः 'आनन्दमूर्तिरानन्दस्वरूपः' अचलः कूटस्थोऽतएव
परिणामहीनः मायागुणान् मायया सृष्टपदार्थाननुगतः तदधिष्ठानत्वेन-
स्थितरूपा विभाति सृष्टिरूपो भाति यथा रज्ज्वरच्छेदेन सर्पाकारेण करण-
परिणाम इति रज्जुः सर्पात्मना भाति एतदेव विवर्तरीपादानत्वात्माहुः
स च सर्पाकारोऽलः करणपरिणामः सत्त्वावत्त्राभ्यामनिर्वचनीय इत्युच्यते
एवं प्रपञ्चोऽप्यनिर्वचनीय इति दिक् ॥ ४३ ॥

उपस्थितमात्मनोऽद्वितीयत्वे जीवेश्वरादिव्यवस्था कथमिति जिज्ञास-

शृणु तत्त्वं प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनाम् ॥ ४४ ॥

आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् ।

जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्न एव हि ।

प्रतिबिम्बाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नभः ॥ ४५ ॥

बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम् ।

आभासत्वपरं विश्वभूतमेवन्निधा चिति' ॥ ४६ ॥

साभासबुद्धे कर्तृत्वमविच्छिन्ने विकारिणि । .

योपपन्नम आत्मा ईश्वर ध्यात्मा विदाभासो जीव परमात्मा शुद्धचैत-
न्यम् ॥ ४४ ॥

तेषा तत्त्वमेव सदृष्टान्तमाह आकाशस्येति एकस्याकाशस्य त्रिविधो
भेद महाकाशो जलाशयावच्छिन्न आकाश प्रतिबिम्बाकाशचेति भेदात्
तद्देवाह महानिति महाकाश इत्यर्थं स एव महाकाशो जलाशये तदव-
च्छिन्न एव भवति तत्रैव जलाशये पर प्रतिबिम्बाख्य दृश्यते एव नभस्त्रि-
विध इत्यर्थं ॥ ४५ ॥

एव दृष्टान्तमुपमाया दार्शनिकमाह बुद्धीति सर्वबुद्धिसाधितया बुद्ध्यु-
पहित चैतन्य पूर्णसुपाधिमण्डलस्य विभुत्वादिभु सकलबुद्धिसमष्टिरेव भायेति
तदवच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इत्यर्थं अथापरमाभासस्तदुबुद्धिप्रतिबिम्बमूतो
जीव इत्यर्थं अपर विश्वभूत एव चितिस्त्रिधा इत्यर्थं आभासत्वपरं
विश्वभूतमिति पाठे बुद्ध्यवच्छिन्न चैतन्यमेकमित्यन्तेनेश्वर पूर्णमथापर इत्य-
मेव शुद्धमाभासत्वपरमिति जीव जीवत्वमेव स्फुटयति विश्वभूतमिति
विश्वयन्नेन जापदस्य भिमानी विमति देहेन्द्रियादिमिति व्युत्पत्ते एतत्
प्रतिबिम्बाकाशम्यानीयमिति विधा चित्तिरित्यर्थं इत्याहुः तत्र द्वौ निव्या-
भूतौ उपाध्योर्भिध्यात्वात् ॥ ४६ ॥

अथैव शुद्धचैतन्ये साक्षीति व्यवहारात्तुपपत्ति साक्षात् द्रष्टा हि
साक्षी न च शुद्धचैतन्ये द्रष्टृत्वमित्यत आह साभासेति आभासेन चेतनप्रति-
बिम्बेन सहिताया बुद्धेरन कारणशेत्त्यर्थं तद्वत् सर्वस्वमबुधै साक्षिणि

साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वञ्च तथाऽबुधैः ॥ ४० ॥

आभासस्तु यथा बुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते ।

अविच्छिन्नन्तु तद्ब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पतः ॥ ४१ ॥

अविच्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभासस्याहमस्तया ॥ ४२ ॥

आरोप्यते तेनायं साक्षिपदवाच्य इत्यर्थः अयमाशयः जानातीत्यादायनः-
करणवृत्तिविशेषरूपा क्रिया प्राधातवाच्या आभासविशेषश्चेतिदर्थं आश्रय-
परस्परार्थासेनाभासबुद्धोर्विवेकापहात् तदुक्तमाशयैः 'आत्माभासस्तु तिद्-
वाच्यो धात्वर्थश्च धियः क्रिया । उभयश्चाविबेकेन जानातीत्युच्यते यथा । बुद्धेः
कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति च उच्यते । तथा चैतन्मध्यस्य अत्वं बुद्धेरिहोच्यते'
इति आत्माभास इति ब्रह्मगीहः धियोऽन्तःकरणस्य तद्देशश्च उभयश्चेति
श्रुतेति आभासबुद्धितत्क्रियाणां मिय्यात्नात् अयं व्यवहारोपि मिय्येत्यर्थः
एवञ्च साभासबुद्धिगतद्रष्टृत्वस्याविच्छिन्ने परिच्छिन्ने विकारिणि साक्षिणि
बुद्धितादाख्यापत्राभासतादात्म्याध्यासेनारोप' तथाजीवो नित्यः सत्य इत्या-
दिष्ववधारणात् जीवत्वमपि तत्रारोप्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आत्माभासमादाय नूनं तथा व्यवहारसम्भव इत्याह आभासस्त्विति
तस्य श्रुत्यादविद्याकार्यत्वाच्च तथा व्यवहारस्य तमादाय नोपपत्तिरित्यर्थः
न दर्पणे सुखमस्ति मिय्यैवात्र दर्पणे सुखमभादित्येवं सर्वसिद्धवाधातुभवात्
अतएवासावविद्याकार्यं योवास्वसुखे आदर्शस्वत्वं त्वाध्यासिकम् न तु
वास्तवमिति बोध्यम् आभासासत्यत्वञ्चाकरे प्रपञ्चितम् विकारभयात्तेहो-
च्यते ननुक्तं त्वैविध्यं क्विञ्चितेर्वास्तवं नेत्याह अविच्छिन्नं विच्छेदो भेदस्तद्-
हितम् नन्वेवं विधा वितिरित्यसङ्गतं तत्याह विच्छेद इति भेद इत्यर्थः
विकल्पतः उपाध्यभासकत इत्यर्थः एवं जीवानां परस्परं भेदोऽप्यध्यासकत
एवेति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

कल्पितभेदसत्त्वे प्रमाणमाह अविच्छिन्नस्येति अविच्छेदो भेदस्तद्वतः आ-
ध्यासिकभेदवतः साभासस्याहमस्तत्त्वमस्यादिवाक्ये पूर्णेनेश्वरेण एकत्वं

एक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनोः ।

तदा विद्या स्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः ॥ ५० ॥

एतद्विज्ञाव मङ्गक्तो मङ्गावायोपपद्यते ।

प्रतिपाद्यते तथा सति कल्पितभेदे सति उपपद्यत इति शेषः सर्वथाभेदा-
भावे तदानर्थात्वं वास्तवेऽपि भेदे तदानर्थात्वं वास्तवस्य वचनशतेनाप्यनिवृत्ति-
रिति भावः अत्रावच्छिन्नस्य साभासस्याहम इत्यनेन त्वं पदार्थो दर्शितः
पूर्वोनेत्यनेन तत्पदार्थो दर्शितः ॥ ४९ ॥

एतदेव ध्वनयन् तदुपदेशफलमाह एक्येति आत्मनोर्जीविश्वरयोरेक्य-
ज्ञानमहं ब्रह्मेति ज्ञानं यदेति कर्मानुष्ठानात्पापक्षये समुत्पन्ने 'कपाये कर्मभिः
पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते' इति श्रुतेः अयं भावः जीवेश्वरयोरुपाधिभिन्नयो-
रव्यत्युत्थोच्यमानं बाधितं सत्तत्त्वं यदयोरुपाधिरहिते लक्षणया त्रिम्बभूतं
गुणमह्यैक्यपरतया पर्यवस्यतीति बोध्यम् एतद्वाक्ये विश्वरेण प्रपञ्चितं
ब्रह्मैक्यज्ञानफलमाह तदेति तादृशज्ञाने सति निर्द्वैतकल्पेन चिन्दाद्यतया
तत् स्वरूपज्ञानात् तत् स्वरूपज्ञानरूपा विद्या स्वकार्यैः प्रपञ्चैः सह नश्य-
त्येव न संशय एतेन भ्रष्टधीजवत् कार्यजननामामर्ष्यमेव तस्याज्ञानेन
क्रियत इति पक्षोऽपान्तः तदुक्तमाचार्यैः 'सोऽयमित्यादिवाक्येषु विरोधात्
तदिदं तयो । त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यतेयथा । भायाविद्ये विद्वा
यैवसुपाधी परजीवयो' । अथखण्डसङ्घिदानन्द पर ब्रह्मैव लक्ष्यते' यथा सोऽयं
देवदत्त इत्यादौ पूर्वानुभूतत्वरूपतत्ताया इदानीमनुभूयमानत्वरूपेदनायाय
त्यागेन देवदत्तस्वरूपमात्रं लक्ष्यते मायाबुद्धिभट्टिरविद्या व्यतिरूपेति
बोध्यम् अथपरोक्षज्ञानं मननादिदंरुतान्-करणादेव 'दृश्यते तद्गुणा बुद्ध्या'
इति श्रुतेः अग्न्यामनमादिसंस्कृतया 'शास्त्राचार्यापदेशगमदमादिसंस्कृत मन
आत्मदर्शने कारणे' इति गीताभाष्योक्तेरिति दिक् उक्तञ्च नारदोमे 'तत्त्वम-
स्यादिवाक्योत्पन्नं मोक्षस्य साधनम्' इति श्रुतिरपि 'तमेव विदित्वाति-
ष्टसुभेति नाम्ना धन्या विद्यतेयनाय' इति ॥ ५० ॥

इदमज्ञानस्य मुख्यं साधनमाह एतदिति मङ्गक्त इतिहेतुर्गम विशेषणम्

मङ्गक्तिविमुखानां हि शास्त्रगर्भेषु सुहृताम् ।

न ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्मशतैरपि ॥ ५१ ॥

इदं रक्षस्यं हृदयं ममात्मनो

मयैव साक्षात्कथितं तवानघ । ।

मङ्गक्तिहीनाय शठाय न त्वया

दातव्यमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकम् ॥ ५२ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

एतत्तेऽभिहितं देवि । श्रीरामहृदयं मया ।

अतिगुह्यतमं हृदयं पवित्रं पापशोधनम् ॥ ५३ ॥

साक्षाद्रामेण कथितं सर्ववेदान्तसंग्रहम् ।

य. पठेतसततं भक्त्या स सुक्तो नात्र संशयः ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्यादिपापानि ब्रह्मजन्मार्जितान्यपि ।

नश्यन्त्येव न संदेहो रामस्य वचनं यथा ॥ ५५ ॥

(१) योऽतिभ्रष्टोऽतिपापी परधनपरदारिण्यु नित्योद्यतो वा

सोयी ब्रह्मघ्न मातापितृवधनिरतो योगिहंदापकारी ।

य संपूज्याभिरामं पठति च हृदयं रामचन्द्रस्य भक्त्या

मङ्गापो मन्वायुज्य भक्ते कारणत्वदाव्याय भक्तिव्यतिरेके कार्यव्यतिरे-
कमाह मङ्गतीति शास्त्रगर्भेषु शास्त्रबोधितक्रियाकलापरूपगर्भेषु ॥ ५१ ॥

ममात्मन मद्रूपस्य चेतनस्य ॥ ५२ । ५३ ॥

सर्ववेदान्तसंग्रहं सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यार्थसारस्यग्रहूपम ॥ ५४ । ५५ ॥

योगीन्द्रैरयलभ्यं पदमिच्छ लभते सर्वदेवैः सपूज्यम् ॥५६॥

इत्यध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे बालकाण्डे श्रीरामहृदय
नाम द्वितीय सर्ग ।

अतिभ्रष्टत्वोपपादकमतिपापीत्यादि सर्वदेवै पूज्यं पद ब्रह्मलोकं स ल-
भत इत्यम्पय ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषड्वरणसमर्षेत्यादिरुद्रान्नीविराज-
मानस्य ह्यिभ्यतिवर्मण पुलस्य श्रीरामवर्मण सेती
ध्यात्तरामायणे सेती बालकाण्डे
श्रीरामहृदयकथनं नाम
द्वितीय सर्ग ।

अध्यात्मरामायणम् ।

तृतीय सर्ग ।

पार्वत्युवाच ।

धन्यास्मानुगृहीतास्मि कृतार्थास्मि जगत्प्रभो ।
विच्छिन्नो मेऽतिसंदेहग्रंथिर्भवदनुग्रहात् ॥ १ ॥
त्वन्मुखाद्गलितं रामतच्चासृतरसायनम् ।
पिवन्त्या मे मनो देव । न तृप्यति भवामहम् ॥ २ ॥
श्रीरामस्य कथा त्वत्तः(१) श्रुता संक्षेपतो मया ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण स्फुटाक्षरम् ॥ ३ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत् ।
अध्यात्मरामचरितं रामेणोक्तं पुरा मम ॥ ४ ॥

अथ पार्वतीशिशोक्तमभिनन्दति धन्यामितीति अतिसंदेहपि यदि रामः परं मह्यं तर्हि कथं तस्य शोकादि यदि शोकादिमत्वाज्जीव कथं दीपास्तमिच्छाकारो महान् संदेहहृपो यन्मि विच्छिन्न निवृत्तः ॥१॥

भव समारसमपहंति नाशयति तादृशरामतच्चासृतरसायन रामत-
लक्ष्मणसृतजनक रसायनं पिवन्त्या मे मनो न तृप्यति ॥ २ ॥

पुनर्विस्तरेण रामकथां शृण्वति श्रीरामश्चेतिस्फुटाक्षरमिति क्रिया-
विशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ महादेवतां कथा विश्रुत्वा श्रीरामप्रवृत्तये तत्रप्रसामाह गच्छति

(१) कथा त्वत्तं इति प्रागे कथायाश्चाप्य इत्यर्थं ।

तदद्य कथयिष्यामि शृणु तापत्रयापहम् ।

यच्छ्रुत्वा मुच्यते जंतुरज्ञानोत्थमहाभयात् ।

प्राप्नोति परमाश्चिं दीर्घायुः पुत्रसंततिम् ॥ ५ ॥

भूमिभारेण मग्ना दशवदनमुखायेपरक्षोगणानां

हत्वा गोरूपमादौ दिविजमुनिजनैः साकमलासनस्य ।

गत्वा लोकं रुदन्ती व्यसनमुपगतं ब्रह्मणे प्राह सर्वं

ब्रह्मा ध्यात्वा मुहूर्त्तं सकलमपि हृदा वेद शेषात्मकत्वात् ॥ ६ ॥

तस्मात् क्षीरसमुद्रतीरमगमद्ब्रह्माय देवैर्हतो

देव्या चाखिललोकहृतस्यमजरं सर्वज्ञमीयं हरिम् ।

असौपीश्वृतिसिद्धनिर्मलपदैः सौत्रैः पुराणोद्भवै-

र्भक्त्या गद्गदया गिरातिविमलैरानन्दवाप्यैर्हतः ॥ ७ ॥

आत्मसु इत्यध्यात्मं सर्वात्मसु अंतर्यामितया स्थितस्य रामस्य चरितं तद्वर्ण-
नरूपं काव्यम् ॥ ४ ॥

तापत्रयं व्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदेविकाख्यदुःखत्रयम् तत्रायं
रोगादिजं कामक्रोधादिजं च द्वितीयम् क्षीरादिनिमित्तं तृतीयं महाद्यावि-
यनिमित्तम् ॥ ५ ॥

कथा प्रसीति भूमिरिति रक्षोगणानां भारेण मग्ना स्वाधारजले इति
शेषः मग्ना गोरूपं हत्वा देवादिभिः महालासनस्य ब्रह्मणो लोकं गत्वा
ब्रह्मणे उपगतं स्वयं प्राप्नं सर्वं व्यसनं प्राह स च मुहूर्त्तं ध्यात्वा सकलं
दुःखकारणं तन्निवृत्तिकारणञ्च हृदा वेद अजानात् तत्र श्रेष्ठः अशेषात्म-
कत्वात् सर्वस्रष्टृज्यसमष्टिरूपत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मादिति अनन्तरमिति शेषः तदनन्तरं ध्यानानन्तरमित्यर्थः देव्या
च भूम्या च सहित इति शेषः चाखिललोकहृतस्यं सर्वान्तर्यामिणमित्यर्थः
'स वा एव आत्मा हृदि' इति श्रुतेः अजरं 'एष महानात्मा अजर' इति
श्रुतेः सर्वज्ञं 'य' सर्वज्ञः सर्ववित्' इति श्रुतेः रंगं 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः

ततः स्फुरत्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्रभः ।

धाविरासीद्वरिः प्राच्यान्दिशां व्यपनयंरामः ॥ ८ ॥

कथसिद्धयान् ब्रह्मा दुर्दृशमकृतात्मनाम् ५

इन्द्रनीलप्रतीकायं क्षितास्यं पद्मलोचनम् ॥ ९ ॥

किरीटहारकेयूरकुण्डलैः कटकादिभिः ।

विभ्राजमानं श्रीवत्सकौस्तुभप्रभवान्वितम् ॥ १० ॥

स्तुवद्भिः सनकाद्यैश्च पार्षदैः परिवेष्टितम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविराजितम् ॥ ११ ॥

स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्वर्णवर्णाश्वरेण च ॥ १२ ॥

श्रिया भूम्यां च सहितं गर्वडोपरिसंस्थितम् ।

हर्षगद्गदया याचा स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नतोऽस्मि ते पदं देव ! प्राणबुद्धीन्द्रियात्मभिः ।

यच्चिन्त्यते कर्मपाशात् हृदि नित्यं मुमुक्षुभिः ॥ १४ ॥

हरिं 'हराम्यघं हि स्रक्षुषां हविर्भागं क्रतौ व्रता । वर्षश्च मे हरिर्यस्मात्तस्मा-
द्वरिहं स्रत' इति श्रुतेः श्रुतिमिद्वनिर्मलहरिविष्णु प्रभृतिपदयुक्तैः पुराणो-
द्भवैः स्तोत्रैरित्यर्थे भक्तिमूलिकैश्च च गद्गदवाणी भक्तिजत्वादेवानन्दभाष्याणां
विभक्तम् ॥ ७ ॥

सहस्रांशुसहस्रं सूर्यसहस्रम् ॥ ८ ॥

अकृतात्मनां ज्ञानहीनानां तेजोराशित्वात् कथसिद्धयन्तम् ॥ ९ । १० ।

पार्षदगणाः ॥ ११ ॥

स्वर्णवर्णाश्वरं पीताश्वरम् ॥ १२ । १३ ॥

प्राण. क्रियाशक्तिप्रधानोऽयः तेन, कर्मेन्द्रियसंघः बुद्धीन्द्रियाणि
श्रोत्रादीनि आत्मा मनस्तैः कारणभूतेर्नतोऽस्मि 'कर्मपाशान्मुमुक्षुभिर्यत्पदं
हृदि चिन्त्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

मायया गुणमय्या त्वं सृजस्यसि लुम्पसि ।
 जगत्तेन न ते लेप आनन्दानुभवात्मनः ॥ १५ ॥
 तथा शुद्धिर्न दुष्टानां दानाध्ययनकर्मभिः ।
 शुद्धात्मता ते ययसि सदा भक्तिमतां यथा ॥ १६ ॥
 अतस्तवाङ्घ्रिर्मे दृष्टश्चित्तदोषापनुत्तये ।
 सद्योऽन्तर्हृदये नित्यं मुनिभिः सात्वतैर्दृतः ॥ १७ ॥
 ब्रह्माद्यैः स्वार्थसिद्ध्यर्थमस्याभिः पूर्वसेवितः ।
 अपरोक्षानुभूत्यर्थं ज्ञानिभिर्हृदिभावितः ॥ १८ ॥
 तवाङ्घ्रिपूजानिर्मात्यतुलसीमालया विभो । ।
 स्पृष्ट्वेते वक्षसि पदं लब्धापि श्रीः सपत्निवत् ॥ १९ ॥
 अतस्त्वत्पादभक्तेषु तव भक्तिः त्रियोऽधिका ।
 भक्तिमेवाभिवाञ्छति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः ॥ २० ॥

गुणमय्या अक्षरजस्तमोगुणयुक्तया मायया सचिद्वया जगत् सृजसि
 तेन स्रष्टृत्वादिना ते नेपोऽहं सृष्टेत्याद्याभिमानो न तत्र हेतुगर्भं विशेषणम्
 आनन्दात्तुभवात्मन आनन्दाभिवात्तुभवद्वय आत्मा यस्य तस्य एव न स्रष्ट-
 रूपापरोक्षेण सर्वत्र मिथ्या दृष्ट्या तदभिसानरहित इति भावः ॥ १५ ॥

दुष्टानां भवितान्त करणानां शुद्धात्मतां शुद्धान् करणतां ते ययसि
 यथा गुणकीर्तने ॥ १६ ॥

सात्वतैर्भक्तैः दृष्टोऽन्तर्हृदये सद्यो दृष्टस्तवाङ्घ्रिर्मे विसृष्टोपापनुत्तये
 अस्ति श्रेयः ॥ १७ ॥

स्वार्थसिद्ध्यर्थं स्वकर्तव्यसृष्ट्यादिसिद्ध्यर्थं ज्ञानिभिः ज्ञानिभ्युभिः ॥ १८ ॥

अपत्निवत् न्यायेन सृष्ट्य अपत्नीवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

यत्र स्रष्टरूपभक्तेषु तत्र लक्ष्मीतोऽप्यधिका भक्तिः प्रीतिः अतः
 सारवेदिनस्त्वद्भक्तास्त्वत्करणयोर्भक्तिमेव वाञ्छन्ति ॥ २० ॥

ततः स्फुरत्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्रभः ।

आविरासीद्धरिः प्राच्यान्दिशां व्यपनयंस्तमः ॥ ८ ॥

कथञ्चिद्दृष्टवान् ब्रह्मा दुर्दृश्यमस्ततात्मनाम् ।

दून्द्रनीलप्रतीकाशं स्मितास्यं पद्मलोचनम् ॥ ९ ॥

किरीटचारकेयूरकुण्डलैः कटकादिभिः ।

विभ्राजमानं शीवत्सकौस्तुभप्रभयान्वितम् ॥ १० ॥

स्तुवद्भिः सनकाद्यैश्च पार्षदैः परिवेष्टितम् ।

शङ्खचक्रगर्दापद्मवनमालाविराजितम् ॥ ११ ॥

स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्वर्णवर्णाश्वरेण च ॥ १२ ॥

श्रिया भूष्यां च सहितं गरुडोपरिसंस्थितम् ।

हर्षगद्गदया वाचा स्रोतुं समुपचक्रमे ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नतोऽस्मि ते पदं देव ! प्राणबुद्धीन्द्रियात्मभिः ।

यच्चिन्त्यते कर्मपागात् हृदि नित्यं मुमुक्षुभिः ॥ १४ ॥

हरिं 'हराम्यं हि धर्तृणां हविर्भागं कृती ब्रह्मा । वर्णय मे हरिर्यस्मात्तस्मा-
द्दृष्टिर्हं स्मृत' इति श्रुतेः श्रुतिसिद्धनिर्मलहरिविष्णुप्रभृतिपदयुक्तैः उराणो-
द्भवैः स्तोत्रैरित्ययं भक्तिमूलिकैव च गद्गदवाणी भक्तिजलादेवानन्दनाम्नायां
विमलम् ॥ ० ॥

सहस्रांशुसहस्रं सूर्यसहस्रम् ॥ ८ ॥

अस्ततात्मनां ज्ञानहीनाणां तेजोरागित्यात् कथञ्चिद्दर्शनम् ॥ ९ । १० ।

पार्षदगणाः ॥ ११ ॥

स्वर्णवर्णाश्वरं शोभाश्वरम् ॥ १२ । १३ ॥

प्राणः क्रियाशक्तिप्रधानोऽयः तेन कर्मेन्द्रियसंपदः बुद्धीन्द्रियाणि
श्रोत्रादीनि आत्मा मनसैः कारणभूतेर्नतोऽस्मि 'कर्मपागात्मुमुक्षुभिर्व्यसदं'
हृदि चिन्त्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

मायया गुणमय्या त्वं सृजस्यवसि लुम्पसि ।
 जगत्तेन न ते लेप आनन्दानुभवात्मन, ॥ १५ ॥
 तथा शुद्धिर्न दुष्टानां दानाध्ययनकर्मभिः ।
 शुद्धात्मता ते यशसि सदा भक्तिमतां यथा ॥ १६ ॥
 अतस्तवाङ्घ्रिर्मे दृष्टश्चित्तदोषापनुत्तये ।
 सद्योऽन्तर्हृदये नित्यं मुनिभिः सात्वतैर्हृतः ॥ १७ ॥
 ब्रह्माद्यैः स्वार्थसिद्ध्यर्थमस्त्राभिः पूर्वसेवितः ।
 अपरोक्षानुभूत्यर्थं ज्ञानिभिर्हृदिभावितः ॥ १८ ॥
 तवाङ्घ्रिभूजानिर्मात्यतुलसीमालया विभो । ।
 स्पृष्ट्वैते वचसि पदं लब्धापि त्रीः सपत्नियत् ॥ १९ ॥
 अतस्तत्पादभक्तेषु तव भक्तिः त्रियोऽधिका ।
 भक्तिमेवाभियाच्छति त्वङ्गताः सारवेदिनः ॥ २० ॥

गुणमय्या मन्त्ररजसामोगुणयुक्तया मायया सचिवया जगत् सृजसि
 तेन सृष्ट्यादिना ते वेपोऽहं सृष्टेत्याद्यभिमानो न तव हेतुर्गर्भ विशेषणम्
 आनन्दानुभवात्मन आनन्दाभिद्यानुभवरूप व्यात्मा यस्य तस्य एव च स्वस्व-
 रूपापरोक्षेण सर्वत्र मिथ्या दृष्ट्या तदभिमानरहित इति भावः ॥ १५ ॥

दुष्टानां मलिनान्तराणां गुणात्मता शुद्धान्तराणां गुणात्मता ते यशसि
 तव गुणकीर्तने ॥ १६ ॥

सात्वतैर्भक्तै हृद्योऽन्तर्हृदये सद्यो दृष्टस्तवाङ्घ्रिर्मे चित्तदोषापनुत्तये
 षस्तिति शेष ॥ १७ ॥

स्वार्थसिद्ध्यर्थं स्वकर्तव्यसूत्रादिभिर्द्वयं ज्ञानिभिः ज्ञानेच्छुभिः ॥ १८ ॥

सपत्नियत् व्याप्योऽस्य सपत्नीवदित्यर्थं ॥ १९ ॥

यत्र स्वस्वरूपभक्तेषु तत्र लक्ष्मीतोऽप्यधिका भक्ति प्रीति अत
 सारवेदिनस्त्वङ्गतास्वस्वरूपयोर्भक्तिमेव वाञ्छति ॥ २० ॥

अतस्त्वत्पादकमले भक्तिरेव सदाऽस्तु मे ।

संसारामयतन्नां भयजं भक्तिरेव ते ॥ २१ ॥

इति ब्रुवन्तं ब्रह्माणं वभाषे भगवान् हरिः ।

किं करोमीति तं वेधाः प्रत्यवाचातिहर्षितः ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

भगवन् ! रावणो नाम पौलस्त्यतनयो महान् ।

राक्षसानामधिपतिर्महत्तवरदर्पितः ॥ २३ ॥

त्रिलोकीं लोकपालांश्च बाधते विश्वबाधकः ।

मानुषेण ह्यतिस्तस्य मया कल्याणकल्पिता ।

अतस्त्वं मानुषो भूत्वा जहि देव ! रिपुं प्रभो ! ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कश्यपस्य वरो ह्यत्तस्तपसा तोषितेन मे ॥ २५ ॥

याचितः पुत्रभावाय तथेत्यङ्गीकृतं मया ।

स इदानीं दशरथो भूत्वा तिष्ठति भूतले ॥ २६ ॥

एत इति दत्तस्य भक्तिरेव संसाररोगभयजमत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

ब्रह्माणं हरिं किं करोमीति वभाषे अथ तं हरिं देवाः प्रत्यवाचेति सम्बन्धः ॥ २२ ॥

रावण इति 'रावयामास लोकान्यस्त्राणां द्रावण उच्यते' इति मारु-
दोक्तेः मया ब्रह्मणा दप्तेन वरेण दर्पितोऽहं कृतं वरस्य मनुष्यातिरिक्ता-
वध्यत्वरूपः ॥ २३ ॥

तदेवाह मानुष्येति ॥ २४ ॥

कश्यपस्य तपसा तोषितेन मे मया तस्य वरो दत्तः यत्त्वं याचिष्यति
तत्तुभ्यं दास्यामीति इतद्वरदानप्रतिज्ञ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततस्तेनाहं पुत्रभावात् याचितो मया च दत्तपेक्षङ्गीकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तस्याहं पुत्रतामेत्य कौशल्यायां शुभे दिने (१) ।
 चतुर्द्वाकानमेवाहं सृजामीतरयोः पृथक् ॥ २७ ॥
 योगमायांपि सीतेति जनकस्य गृहे तदा ।
 उत्पत्स्यते तथा साहं सर्वं सम्पादयाम्यहम् ।
 इत्युक्त्वान्तर्द्वेषे विष्णुर्ब्रह्मा देवानथाऽब्रवीत् ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

विष्णुर्मानुषरूपेण भविष्यति रघोः कुले ॥ २९ ॥
 यूयं सृजध्वं सर्वेऽपि वानरेष्वंशसम्भवान् ।
 विष्णोः सहायं कुर्वत यावत् स्यास्यति भूतले ॥३०॥
 इति देवान् समादिश्य समाख्यास्य च मेदिनीम् ।
 ययौ ब्रह्मा स्वभवनं विचरः सुखमास्थितः ॥ ३१ ॥
 देवाश्च सर्वे हरिरूपधारिणः
 स्थिताः सहायार्थमितस्ततो हरेः ।

अहं तस्य पुत्रतामेत्य पुत्रता प्राप्तामीति सङ्ख्या कौशल्यायामित-
 रयो सुभित्वाकैकेयोरहमेवात्मानं चतुर्द्वा चतुर् प्रकारावययमस्थानै राम-
 लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नेति चतुर् प्रकारभामभिश्च सृजामि स्वप्नानि वर्त्तमान-
 सामीप्ये सट् ॥ २७ ॥

योगमायेति योगो ब्रह्मसृष्ट्यासृष्टयवर्त्तिनी मायेत्यर्थं 'नाहं प्रकाश
 सर्वस्य योगमायासमाहृत' इति गीतोक्ते तथा साहं ता सहकारिणी'
 माय ॥ २८ । २९ ॥

अंशसम्भवान् स्वस्वाशसम्भवान् वानरानित्यर्थं ॥ ३० । ३१ ॥

महाबलाः पर्वतवृक्षयोधिनः

प्रतीक्षमाणा भगवन्तमीश्वरम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उषानक्षेत्रसंवादे बालकाण्डे
तृतीयः सर्गः ।

इतस्ततः पर्वतवनेषु ॥ ३३ ॥

इति श्रीमत्कविराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादि वि० श्रीराम-
वर्मणः कृतौ अध्यात्मरामायणे तृती
बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ राजा दशरथः श्रीमान् सत्यपरायणः(१) ।
 अयोध्याधिपतिर्वीरः सर्वलोकेषु विद्युतः ॥ १ ॥
 सोऽनपत्यत्वदुःखेन(२) पीडितो गुरुमेकदा ।
 वशिष्ठं स्वकुलाचार्यमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 स्वामिन् । पुत्राः कथं मे स्युः ? सर्वलक्षणलक्षिताः ।
 पुत्रहीनस्य मे राज्यं सर्वं दुःखाय कल्पते ॥ ३ ॥
 ततोऽब्रवीद्वशिष्ठस्तं भविष्यन्ति सुतास्तव ।
 चत्वारः सत्त्वसंपन्ना लोकपाला इवापराः ॥ ४ ॥
 शान्ताभर्त्तारमानीय (३) ऋष्यशृङ्गं तपोधनम् ।
 अस्माभिः सहितः पुत्रकामेष्टिं शीघ्रमाचर ॥ ५ ॥
 तथेति मुनिमानीय मन्त्रिभिः सहितः शुचिः ।

अथ रामजन्माह अथेति ॥ १ । २ ॥

सर्वं दुःखायेति 'मनुष्यलोक पुत्रेष्वैव जय्यो मान्येन कर्मणा' इति
 श्रुते ॥ ३ । ४ ॥

शान्ताभर्त्तारः शान्ता लोमपाददशरथस्याङ्गपतेरेतद्दशरथमित्य कन्या
 तेन राज्ञा अप्पाङ्गवधा खड्गहिल्लेभ कल्पितव्याप्त्यायिका पुत्रकामस्य कर्म
 ब्येष्टि पुत्रकामेष्टि ॥ ५ ॥

(१) सत्यपराक्रम इत्यपि पाठ ।

(२) अनपत्य म दुःखेन इति केचित् पठन्ति ।

(३) शान्ति ऋषिं समानीय इति पाठ पुस्तकान्तरे ।

यज्ञकर्म समारेभे मुनिभिर्वीतकल्पायैः ॥ ६ ॥

अह्वया ह्वयमानेऽग्नौ तप्तजाभूनदप्रभः ।

पायसं स्वर्णपात्रस्थं गृहीत्वोवाच ऋष्यवाट् ॥ ७ ॥

गृहाण पायसं दिव्यं पुत्नीयं देवनिर्मितम् ।

लप्स्यसे परमात्मानं पुत्तृत्वेन न संशयः ॥ ८ ॥

द्वत्युक्त्वा पायसं दत्त्वा राज्ञे सोऽन्तर्दधेऽनलः ।

यवन्दे मुनिशार्दूलौ राजा लब्धमनोरयः ॥ ९ ॥

वशिष्ठऋष्यशृङ्गाभ्यामनुज्ञातो ददौ हविः ।

मुनिं ऋष्यशृङ्गं मुनिभिर्वशिष्ठाद्यैः ॥ ६ ॥

तप्तजाभूनदं अतश्चापहरणं स्वर्णं तद्वत्कानिर्द्विष्यवाङ्मनिः अयमेव-
'प्राज्ञापत्नं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप' इति वाल्मीकीये प्राज्ञापत्य
शब्देनोक्तं ॥ ७ ॥

पुत्नीयं पुत्राय हितम् ॥ ८ ॥

मुनिशार्दूलौ वशिष्ठऋष्यशृङ्गौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अन्तर्धुं भृशं तदिच्छावतो गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यतो यद्दुर्लभा-
दापकशास्त्रानित्यत्वेन रत्नभावे त्वसिन्धिदृष्टिमिचिमे. मुरिति ज्ञौ रूपं पौत्रिकं
चरुमिति पण्यभावे चार्पे उत्तरं प्रवोजनं यद्य तादृशं चरुमित्यर्थः स्रभा-
गाई स्वशब्द आत्मीयवाची स्त्रीयस्य भाग. सभागत्तर्दं स्वदत्तस्य चतुर्धाश-
मित्यर्थ. यवमध्येऽपि वाल्मीकीयेऽपि 'कौशल्यायै नरपति' पायसाई ददौ
तदा । अर्द्धादं ददौ चापि मुनिव्यायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्ठाई ददौ
उत्तार्पकारणात् । प्रददौ चावशिष्ठाई पायसस्यामृतोपमम् । अतुषिन्य
मुनिव्यायै मुनरेव महीपति' इति श्लोकयोः कौशल्यायै दत्तार्द्धस्यार्द्धादं
चतुर्धाशरूपं मुनिव्यायै ददौ कौशल्याया दापितवानित्यर्थ. कार्यः अर्द्धादित्यत्र
कस्यार्द्धादित्याकाङ्क्षायाद्युप्रस्थितकौ शल्यादत्तपायसाद्गौश्लेषैर्षीवित्यात् अन्-
र्भावितययर्धत्वे मानश्चैतदेकवाक्यतेषु एव कैकेय्ये कौशल्यादत्तार्द्धादवशिष्ठाई

कौशल्यायै स कैकेय्ये अर्द्धमर्द्धं प्रयत्नतः ॥ १० ॥

ततः सुमित्रा संप्राप्ता जगद्भुः पौत्रिकं चरुम् ।

कौशल्या तु स्वभागार्द्धं ददौ तस्यै मुदान्विता ॥ ११ ॥

कैकेयी च स्वभागार्द्धं ददौ प्रीतिसमन्विता ।

उपभुज्य चरुं सर्वाः स्त्रियो गर्भसमन्विताः ॥ १२ ॥

देवता इव रेजुस्ताः स्वभासा राजमन्दिरे ।

दशमे भासि कौशल्या सुपुत्रे पुत्रमद्भुतम् ॥ १३ ॥

ददौ ततः कौशल्यादत्तावगिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य यदेवं तद्वर्द्धं विचार्य पुन-
रपि सुमित्रायै ददौ प्रापयामास इत्यर्थं अत्र चार्द्धपदादृत्तिर्बोध्या एवं
हि एतद्गुण्येन तस्यैकवाक्यता भवति तत्तद्दत्तभागजन्मस्य तत्तत्पुत्राधीनतौ-
चित्येनैवमेषोचितं सेव्यसेवकभावलाभाधे ततस्ततो न्यूनंयत्नस्य लक्षणयत्नु-
योरोचित्याज्ञात्वात् स्वभागार्द्धमिति यथाश्रुतं न व्याख्यातम् कालिदासोऽपि
'स तेजो वैष्णवं प्रत्योर्विभजे चरुश्चितम् । द्यावा पृथिव्योः प्रत्ययमहर्षति-
रिवातपम् । अर्चिता तस्य कौशल्या प्रिया कैकेयवंगजा । अतः सम्भावितं
ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वर' । ते बहुस्य वित्तघ्ने प्रत्यो प्रत्युर्महीक्षित ।
चरोरर्द्धभागभ्यां तामयोजयद्वासुभे । सा हि प्रणयवत्यासीत्प्रत्योरुभयो-
रपि इत्याह चरोरर्द्धभागभ्यामित्यस्य स्व स्व लभ्यवद्भागभ्यामित्यर्थः एवं
च रामभरतौ त्रिवंशौ लक्षणयत्नुप्रावृत्तांशविति सिद्धम् वाल्मीकीय-
व्याख्यातारौ कतकाचार्यश्चोराभाचार्याभ्यामेवोचतः अन्ये तु तद्व्याख्यातार
कौशल्यायै सम्पूर्णं प्रायसाद्दं ददौ ततः प्राक्स्यादर्धादेधं सर्वप्रायसत्तर्थांशं
सुमित्रायै दत्तवान् स्वयमेव ततः प्रागेवगिष्टस्य चतुर्थांशसाद्दमत्तर्थांशं
कैकेय्यै दत्तवान् ततः पुनरवगिष्टमर्द्धमत्तर्थांशं पुनरपि सुमित्रायै दत्त-
कानिति यथाश्रुतमादिष्टो व्याचक्षते तेषामेवद्विरोधे रामश्चक्षुण्योरेव-
भरतश्चक्षुण्योरेवैकवाक्यताया बीजालामप्रावगिष्टार्धपदे क्वचित् धीतत्पुरुषः
क्वचित्कर्मधारय इति वैषम्यञ्च ॥ ११ ॥

स्वभागार्द्धमिति प्राग्वत् ॥ १२ । १३ ॥

मधु मासे सिते पक्षे नवम्यां कर्कटे शुभे ।
 पुनर्वसुर्चसहिते लक्ष्म्ये ग्रहपञ्चके ॥ १४ ॥
 मेघं पूषणि संप्राप्ते पुष्यट्टिसमाकुले ।
 आविरासीज्जगन्नायः परमात्मा सनातनः ॥ १५ ॥
 नीलोत्पलदलश्यामः पीतवासाश्चतुर्भुजः ।
 जलजारुणनेत्रान्तः स्फुरत्कुण्डलमण्डितः ॥ १६ ॥
 सहस्रार्कप्रतीकायः किरीटी कुक्षितालकः ।
 शंखचक्रगदापद्मवनमालाधिराजितः ॥ १७ ॥
 अनुग्रहाख्यहृत्स्येन्दुसूचितस्मितचन्द्रिकः ।
 कर्णारससंपूर्णविशालोत्पललोचनः ।
 श्रीवत्सहारकेयूरनूपुरादिविभूषणः ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वा तं परमात्मानं कौशल्या विश्ववाकुला ।
 हर्षांशुपूर्णनयना नत्वा प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १९ ॥

मधुमासे चैत्रे सिते शुक्ले कर्कटे कर्कटुष्मे पुनर्वसुर्चसहिते पुनर्वसु-
 मज्जसहिते इति कर्कलम्नविशेषणम् पक्षपञ्चके चन्द्रबुधव्यतिरिक्ते रवि
 भीमगुरुशुक्रगुरुरूपे तदङ्गस्थानानि च क्रमेण मेघमकरकर्कमीनतृता-
 ख्यानानि ॥ १४ ॥

सर्वपङ्कजास्त्रोदयस्य रव्यभीनत्वात् तदङ्गस्थानं स्फुटयति मेघमिति तेन
 सर्वेषामनस्तगतं सूचितम् पुष्यट्टिसमाकुले कासे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्र कौशल्यास्तपहाय प्रथमं येन रूपेण प्रादुर्भूतस्तद्रूपमाह नीलोत्प-
 लेति ॥ १६ । १७ ॥

अनुग्रहाख्येति महास्तपहाप्तो यो हृदयस्य इन्दुसम्य सूचिका स्मित-
 रूपा चन्द्रिका यस्य स स्मितं च ऐषद्विकसितैर्गङ्गे कटाक्षैः सौडवान्चितैः
 'शतद्वितद्विज धोरसत्तमाना स्मित भवेत्' इति लक्ष्यम् ॥ १८ । १९ ॥

कौश्ल्योवाच ।

देवदेव । नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर । ।

परमात्माच्युतोऽनन्तः पूर्णस्त्वं पुरुषोत्तमः ॥ २० ॥

वदन्प्रगोचरं वाचां बुद्ध्यादीनामतीन्द्रियम् ।

त्वां वेदवादिनः सत्तामात्रं ज्ञानैकविग्रहम् ॥ २१ ॥

त्वमेव मायया विष्टं सृजस्यवसि हंसि च ।

सत्त्वादिगुणसंयुक्तस्तुर्य एवामलः सदा ॥ २२ ॥

परमात्मा शुद्धबुद्धिशुक्लभाव व्यच्युतः स्वस्वरूपात्कटादपि न प्यत
'शान्दतं शिवमच्युत' इति श्रुते अनन्त अनन्तगुण निव्यत्वादनरहित
इति पूर्ण देवकालापरिच्छेद्य पुरुषेभ्य उत्तम सर्वाधिष्ठानत्वात् ॥ २० ॥

वाचा बुद्ध्यादीनामिन्द्रियाणां प्रागोचर वदन्ति 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह' इत्यादि श्रुतय वागादिसर्वद्रष्टृत्वाच्च न तासां विषय-
न हि घटादिप्रकाशको दीपो घटादिविषयो भवति अतएव त्वामतीन्द्रियं
वेदवादिनो वेदज्ञा वदन्ति ते त्वा सत्तामात्रं सर्वत्र स्वसम्भवात् सदिति
व्यवहारोपपादक 'सर्वां प्रजा सदायतना' इति श्रुतेः ज्ञानैकविग्रहं सर्वं
ज्ञान' इति श्रुते वदन्ति ॥ २१ ॥

त्वमिति त्वमेव मायया सत्त्वादिगुणसंयुक्त तत्तद्गुणसंयुक्तनङ्गाविष्णु-
रुद्रात्मक सन् सृष्ट्यादि करोषि तत्र रज प्रधानो ब्रह्मा सत्त्वप्रधानो विष्णु-
तम प्रधानो रुद्र विष्णोर्देव्यादिहृन्मृत्समि पालनार्थमेव उदनिपह
विना शिष्टपालनायोगात् परमार्थतस्तु निर्गुण एव त्वमित्याह त्वर्थ एवेति
तत्तद्गुणसंयुक्तोक्तभूमित्वयामेत्तया अतर्ध इत्यर्थं यद्वा जायतुस्वप्नसुषुप्त-
वस्थासु विश्वतैजसप्राप्तेभ्यस्तुर्य इत्यर्थं 'न वहि मयं नान्न मयं नासु-
भयत मयं' इति श्रुते इयं हि क्रमेण जायतुस्तुपुत्रवस्था निषेधति
अतएव सदांमल मायागुणासृष्टत्वादित्यर्थं ॥ २२ ॥

करोषीव न कर्ता त्वं गच्छसीव न गच्छसि ।
 न शृणोषि शृणोषीव पश्यसीव न पश्यसि ॥ २३ ॥
 अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध इत्यादि श्रुतिरब्रवीत् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नपि न लक्ष्यसे ॥ २४ ॥
 अज्ञानध्वान्तचित्तानां व्यक्त एव सुमेधसाम् ।
 जठरे तव दृश्यन्ते ब्रह्माण्डाः परमाणवः ॥ २५ ॥
 त्वं ममोदरसम्भूत इति लोकान् विदम्बसे ।
 भक्तेषु पारवश्यन्ते दृष्टं मेऽद्वयधूमम् ! ॥ २६ ॥

अमलत्वं सूचितं निर्विकारत्वमेव स्फुटयति करोषीवेति मायागत-
 कतिगत्यादिभिष्ठाहानिद भासि वस्तुतो विकारहीनत्वान्न कर्त्तव्यादि 'अङ्गुर्वन्
 सर्वलक्ष्णुदन्तिष्ठन्नत्येति धारत । मायया सर्वव्यक्तित्वाद्दजः स ब्रह्मधा मत'
 इति अभियुक्तिः ॥ २३ ॥

निर्विकारत्वे हेतुः श्रुतिदर्शित इत्याह अप्राण इति 'दिव्यो ह्यमूर्त्तः
 पुरुषः स ब्रह्माभ्यन्तरोद्भूतः । अप्राणो ह्यमनाः शुद्धोऽन्तरात्परतरः पर' इति
 सुब्रह्मसूक्ति' प्राणाद्युपाधिरहितः अतएव कतिगत्यादिरहित इति भावः
 अजरमव माया तत परतरः तद्गुणास्पृष्ट सर्वतः पर उत्कृष्ट इति
 श्रुत्यर्थः सर्वभूतेषु समः सन् धट इत्यादि प्रतीतेः सर्वत्वात्सूतत्वान् अतः
 सर्वत्र तिष्ठन्नपि ॥ २४ ॥

अज्ञानध्वान्तचित्तानां अज्ञानरूपान्धकारवर्धितैः शेषे मयी मेनि
 लक्ष्यसे सुमेधसान्तज्ञानां व्यक्त एव 'दृश्यन्ते त्वभ्युया मुक्ता चक्षयथा
 स्रज्ज्वादिभि' इति श्रुतेः यस्य तद जठरे ब्रह्माण्डा परमाणव इव
 दृश्यन्ते ॥ २५ ॥

, स त्वं ममोदरसम्भूत इति लोकान् मम माहात्म्यं विदम्बसे इत्यापवधि
 एतत्सर्वं भक्तपारवश्यादिन्वाह भक्तेष्विति ॥ २६ ॥

संसारसागरे मग्ना पतिपुत्रधनादिषु ।

भ्रमाभि मायया तेऽद्य पादमूलमुपागता ॥ २७ ॥

देव ! त्वद्रूपमेतन्मे सदा तिष्ठतु मानसे ।

आदृष्योतु न मां माया तव विश्वविमोहिनी ॥ २८ ॥

उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ।

दर्शयस्व महानन्द ! बालभावं सुकोमलम् ॥ २९ ॥

ललितालिङ्गनालापैस्सरिय्याम्युत्कटं तमः ।

श्रीभगवानुवाच ।

यद्यद्विदं तवास्त्यश्व ! तत्तद्भवतु नान्यथा ॥ ३० ॥

अहन्तु ब्रह्मणा पूर्वं भूमेर्भारापनुत्तये ।

प्रार्थितो रावणं हन्तुं भानुपत्वमुपागतः ॥ ३१ ॥

त्वया दशरथेनाहं तपसाऽऽराधितः पुरा ।

मत्पुत्रत्वाभिकाङ्क्षित्या तथा कृतमनिन्दिते ! ॥ ३२ ॥

यद्यपि ते माययाऽपत्यादिषु मग्ना तद्विषयोत्कटेऽस्मावती संसारसागरे
भ्रमाभि तथाप्यद्य ते पादमूलमुपागता तरिय्यामीति मन्ये इति शेष ॥२७॥

एतत्तद्रूपं यद्ब्रह्मणःकदाधरत्वविशिष्टम् आयास्यान्नरमाह आदृष्यो-
त्विति । २८ ॥

उपसंहारे हेतुरलौकिकमिति सर्वलोकेर्द्रष्टुमशक्यं तेजोमयत्वादि-
त्यर्थ ॥ २९ ॥

मनु त्वत्तारणार्थमेव रूपपरिवह इति चेत्तत्राह उचितेति तम
अज्ञानभूतं संसारम् ॥ ३० ॥

तद्विद्वत्पुत्रभवे हेतुमाह अहं त्विति भानुपत्वमुपागतं भानुपत्वं
प्राप्तुं कृतमिति ॥ ३१ ॥

तद्विदं प्रथममेव किं तथा रूपं न कृत मत् आह त्वयेति अहं शुभो
यशान्प्राप्तो मत्पुत्रत्वमतस्तत्प्रकटीकृतं तथा कृतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

रूपमेतत्त्वया दृष्टं प्राक्तनं तपसः फलम् ।
 महर्षिनं विमोक्षाय कल्पते ह्यन्यदुर्लभम् ॥ ३३ ॥
 संवादभावयोर्यस्तु पठेद्वा शृणुयादपि ।
 स याति मम सारूप्यं मरणे मत्स्मृतिं लभेत् ॥ ३४ ॥
 इत्युक्त्वा मातरं रामो बालो भूत्वा हरोद ह ।
 बालत्वेऽपीन्द्रनीलाभो विशालाक्षोऽतिसुन्दरः ॥ ३५ ॥
 बालारुणप्रतीकाशो लालिताखिललोकपः ।
 अथ राजा दशरथः श्रुत्वा पुत्रोद्भवोत्सवम् ।
 ध्यानन्दार्णवमग्नोऽसावाययौ गुरुणा सह ॥ ३६ ॥
 रामं राजीवपत्राक्षं दृष्ट्वा हर्षाश्रुसंभृतः ।
 गुरुणा जातकर्माणि कर्तव्यानि चकार सः ॥ ३७ ॥
 कैकेयी चाथ भरतमसूत कमलेक्षणा ।
 सुमित्रायां यमौ जातौ पूर्णेन्दुसदृशाननौ ॥ ३८ ॥
 तदा ग्रामसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो मुदा ददौ ।
 सवर्णानि च रत्नानि यासांसि सुरभीः शुभाः ॥ ३९ ॥

प्राक्तन तपसः फलमूतमेतदूषं त्वया दृष्टम् नत स्वर्गनमालं न पुरुषा-
 योऽत आह मदिति एवं रूपस्य मम दर्शनमन्यैकपोहीनैर्दुर्लभं विमोक्षाय
 कल्पते चित्तशुद्धिद्वारा तप्यमभ्यादिवाक्यज्ञानसम्पादकत्वेनेति भावः ॥ ३३ ॥ ३४

भक्ताश्रयार्थं तद्येयं भायिकं भगवतो रूपमाह बालत्वेऽपीति ॥ ३५

भाविताखिललोकपः स्थावतरणेन आश्रिता स्तोषिता अखिललोकप
 इन्द्रादयो देव सः पुत्रोद्भवः पुत्रोत्पत्तिक्रमसुखसुखम् ॥ ३६ ॥

राजीवं कर्मणं गुरुणेति करणे तृतीया जातकर्माणि ब्रह्मवचनेन
 नामहर्षणपर्यन्तकर्मस्यपरीपूजादिसंयहः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

यस्मिन् रमन्ते मुनयो विद्यया ज्ञानविश्रवे ।
 तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥ ४० ॥
 भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।
 शत्रुघ्नं शत्रुघ्नन्तारमेवं गुरुरभाषत ॥ ४१ ॥
 लक्ष्मणो रामचन्द्रेण शत्रुघ्नो भरतेन च ॥
 इन्दीभूय चरन्तौ तौ पायसान्त्रानुसारतः ॥ ४२ ॥
 रामस्तु लक्ष्मणेनाथ विचरन् बाललीलया ।
 रमयामास पितरौ चेष्टितैर्मुग्धभाषितैः ॥ ४३ ॥
 भाले स्वर्णमयाश्वत्थपर्णमुक्ताफलप्रभम् ।
 कण्ठे रत्नमणित्रातमध्यहीपिनश्चाक्षितम् ॥ ४४ ॥
 कर्णयोः स्वर्णसम्पन्नरत्नार्जुनसटालुकम् ।

अथ नामकरणे नामानन्वर्धनं दर्शयति यस्मिन्निति विद्यया तत्प्र-
 ज्ञानेन अज्ञानविश्रवे अज्ञाननागे तस्मिन्निति यस्मिन् योगिनो रमन्ते इत्येक
 योगान्तरमाह रमणात् भक्तानां वपुषौन्द्रेण रमणाद्राम इत्यपि योग-
 इति शेषः रमणं राम भावेऽप्युक्तं करोति रामयति तत्करोतीति विष्-
 रमयतीति रामः शिञ्जनादश्च तथा च भक्तान् रमयतीति फलितोऽर्थः ॥४०॥४१

पायसांशानुसारतः कोष्ठस्यापायसांशानुसारतो रामानुषरः कैके-
 यीपायसांशानुसारतो भरतानुषर इत्यर्थः ॥ ४२॥४३ ॥

स्वर्णमयाश्वत्थपर्णानि प्राले संयुक्तानि यानि उक्ताफलानि तैः प्रभा-
 शीभा यस्य तम् उत्तमयोनां त्रातः कम्बुहस्तमध्ये वर्धमानं यहीपिनस्य
 व्याघ्रनखं तेनाक्षितं भविष्यतम् यस्तु 'व्याघ्रव्याघ्रगजान् सिंहान्शोडशमहिषान्
 वृषभान् भूवशेषु स्वजेदसौ यदीच्छेद्भिरजीवित' इति तस्तु भूवशेषु व्याघ्राद्या-
 न्कारनिमित्तनिषेधपरम् नह्यं चक्षुष्यामाद्यवयवनिषेधकमित्याहुः ॥ ४४ ॥

सर्वे शम्भुप्राणि चरितानि रत्नानि यस्मिन् तत् अर्जुनसटालु-
 कप्रकल्पनं तदाकारं भूषणं यस्य रत्नार्जुनसटालुचमिति पाठान्तरम् अर्थ-

सिञ्चानमणिमञ्जीरकटिस्त्रवाद्दुर्दृष्टम् ॥ ४५ ॥

स्मितवक्त्राल्पदशनमिन्द्रनीलमणिप्रभम् ।

अद्भ्ये रिद्धमाणन्तन्तर्णकाननु सर्वतः ॥ ४६ ॥

दृष्ट्वा दशरथो राजा कौशल्या सुमुदे तदा ।

भोक्ष्यमाणो दशरथो राममेहीति चासकृत् ॥ ४७ ॥

आह्वयत्यतिहर्षेण प्रेम्ना नायाति लीलया ।

आनयेति च कौशल्यामाह सा सस्मिता सुतम् ॥ ४८ ॥

धावत्यपि न शक्नोति स्पष्टं योगिमनोगतिम् ।

प्रहसन् स्वयमायाति कर्दमाङ्कितपाणिना ॥ ४९ ॥

किञ्चिद्दृष्ट्वा कवलं पुनरेव पलायते ।

कौशल्या जननी तस्य नासि मासि प्रकुर्वती ॥ ५० ॥

वायनानि विचित्राणि समलङ्कृत्य राघवम् ।

अपूपान्मोदकान् कृत्वा कर्णशङ्कुलिकास्तथा ।

कर्णपूराश्च विविधा वर्षद्वौ च वायनम् ॥ ५१ ॥

स्तुत्यः सिञ्चानाः यद्दयुक्ताः ये मलयस्तदुक्ताः मञ्जीरकटिस्त्रवाद्दुर्दृष्टं
मञ्जीरः पादभूषणं चन्द्रदो वाङ्भूषणम् ॥ ४५ ॥

स्मितं स्मितयुक्तं वक्त्रं यस्य स आसायत्यदपनस तं तर्णकान् गोवत्सा-
ननु तत्सुन्दरानधरण्यपूर्वं सर्वतोऽरिद्धमाणं परितो वातगन्ध्राखेचन्यम् ॥ ४६ ॥

दृष्टेति तादृशीं तत् क्रीडामित्यर्थः ॥ ४७ ॥

प्रेम्णा आह्वयतोऽपीति शेषः लीलया क्रीडासत्या नायातीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

योगिमनोगतिं योगिमनोविषयं कर्दमाङ्कितपाणिनोपलक्षित इति
शेषः ॥ ४९ । ५० ॥

पुत्रादिकल्याणघट्टिष्य सधवाभ्यो दीयमानमल्लनिशेषवायनानि प्रकृ-
र्यतेव बभूवेतिशेषः कर्णशङ्कुलीः कर्णपूरादयो भक्ष्यविशेषाः वर्षद्वयं वर्ष-
रम्भदिनकर्तव्यं कर्म ॥ ५१ ॥

गृहकृत्यं तथा त्यक्तं तस्य चापत्यकारणात् ।
 एकदा रघुनाथोऽसौ गतो मातरमन्तिके ॥ ५२ ॥
 भोजनं दैहि मे मातः ! न श्रुतं कार्यसक्तया ।
 ततः क्रोधेन भाण्डानि लगुडेनाहनत्तदा ॥ ५३ ॥
 शिष्यस्यं पातयामास गव्यं च नवनीतकम् ।
 लक्ष्मणाय ददौ रामो भरताय यथाकमम् ॥ ५४ ॥
 शत्रुघ्नाय ददौ पश्चाद्दधिदुग्धं तथैव च ।
 सूदेन कथितं मात्रे हास्यं कृत्वा प्रधावति ॥ ५५ ॥
 आगतां तां विलोक्याथ ततः सर्वैः पलायितम् ।
 कौशल्या धावमानापि प्रसूवलन्ती पदे पदे ॥ ५६ ॥
 रघुनाथं करे धत्वा किञ्चिन्बोवाच भाभिनी ।
 बालभावं समाश्रित्य मन्दं मन्दं कुरोद् इ ॥ ५७ ॥
 ते सर्वे लालिता मात्वा गाढमालिङ्ग्य यत्नतः ।
 एवमानन्दसन्दोहजगदानन्दकारकः ॥ ५८ ॥
 माथाबालवपुर्धत्वा रमयामास दम्पती ।
 अथ कालेन ते सर्वे कौमारं प्रतिपेदिरे ॥ ५९ ॥
 उपनीता वशिष्ठेन सर्वविद्याविशारदाः ।
 धनुर्वेदे च निरताः सर्वशास्त्रार्थवेदिनः ॥ ६० ॥

गृहकृत्यत्यागकारणं चापत्यमेव दर्शयति एकदेति मातरमन्तिके
 मातु समीपे इत्यर्थं द्वितीया खान्दसो ॥ ५२ ॥

अहनत् अहदित्यर्थं गणकार्यं स्थानित्यत्वात्प्रबलुक् ॥ ५३ ॥

गव्यं दधिदुग्धम् ॥ ५४ ॥

सूद सृपकार मात्रे कौशल्यायै ॥ ५५ । ५६ । ५७ । ५८ ॥

दम्पती कौशल्यादशरथौ कौमारं पञ्चवर्षाधिकत्वम् ॥ ५९ । ६० ।

यभूवुर्जगतां नाथा लीलया नररूपिणः ।

लक्ष्मणस्तु सदा राममनुगच्छति सादरम् ॥ ६१ ॥

सेव्यसेवकभावेन शत्रुघ्नो भरतं तथा ।

रामश्चापधरो नित्यं दूषणी वाणान्वितः प्रभुः ॥ ६२ ॥

अश्वारूढो वनं याति शृगयायै सलक्ष्मणः ।

हत्वा दुष्टशृगान् सर्वान् पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ ६३ ॥

प्रातरुत्थाय सुस्नातः पितरावभिवाद्य च ।

पौरकार्याणि सर्वाणि करोति विनयान्वितः ॥ ६४ ॥

बंधुभिः सहितो नित्यं भुक्त्वा मुनिभिरन्वहम् ।

धर्मशास्त्ररहस्यानि शृणोति व्याकरोति च ॥ ६५ ॥

एवं परात्मा मनुजावतारो मनुष्यलोकाननुसृत्य सर्वं ।

चक्रोऽविकारी परिणामहीनो विचार्यमाणो न करोति किञ्चित् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसंवादे बालकाण्डे

चतुर्थे सर्गेः ।

६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥

न करोतीत्यत्र श्रेतरविकारी परिणामहीन इति अविकारीत्यस्यैव व्याख्यानं परिणामहीन इति ॥ ६६ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषडहरणधर्मयैत्यादिके श्रीरामधर्मणः कृतो

अध्यात्मरामायणे सेतौ बाणकाण्डे

चतुर्थे सर्गे ।

अथ पञ्चम सर्गः ।

५ श्रीमहादेव उवाच ।

कदाचित्कौशिकोऽभ्यागादयोध्यां त्वमलप्रभः(१) ।
 द्रष्टुं रामं परात्मानं जातं ज्ञात्वा स्वमायया ॥ १ ॥
 दृष्ट्वा दशरथो राजा प्रत्युत्थायाच्चिरेण तु ।
 वशिष्ठेन समागम्य पूजयित्वा यथाविधि ॥ २ ॥
 प्रत्युवाच(२) मुनिं राजा प्राञ्जलिर्भक्तिनम्रधीः ।
 कृतार्थोऽस्मि दनीन्द्राहं त्वदागमनकारणात् ॥ ३ ॥
 त्वहिंसा यद्दृष्टहं यान्ति तत्रैवायान्ति सम्पदः ।
 यदर्थमागतोऽसि त्वं ब्रूहि सत्यं करोमि तत् ॥ ४ ॥
 विश्वामित्रोऽपि तं प्रीतः प्रत्युवाच महामतिः ।
 अहं पर्वणि संप्राप्ते दृष्ट्वा यष्टुं सुरान् पितॄन् ॥ ५ ॥
 यदारभे तदा दैत्या विघ्नं कुर्वन्ति नित्यशः ।
 मारीचश्च सुबाहुश्च परे चानुचरास्तयोः ॥ ६ ॥

अथ राम नेतुं विश्वामित्रागमनमाह कदाचिदिति रामं स्वमायया
 जातं ज्ञात्वा तं द्रष्टुमभ्यागात् इत्यन्यथा ॥ १ ॥

अचिरेण शीघ्रं प्रदर्शनाव्यवहितोत्तरकाष्ठे प्रत्युत्थाय वशिष्ठेन समा-
 गम्य सहितो भूत्वेति यावत् पूजने मुनि कर्म ॥ २ ॥

नम्यशरीरत्वेन नम्रधीत्यानुमानं तदागमनरूपाल्कारणादित्यर्थः ॥ ३ ॥
 तत्रैव तद्दृष्ट्वा एव भवदाद्यागमनस्य सकलसम्पत्प्रतिबन्धकदुरित-

नाशकत्वादिति भावः तत्करोमीति सत्यं ब्रवीमीति शेषः ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा पर्वप्राप्तिं ज्ञात्वा चरादीन्पितॄन् ॥ ५ ॥

यदारभे तदेत्यन्यथा ॥ ६ ॥

अतस्तयोर्वधार्थाय, ज्येष्ठं रामं प्रयच्छ मे ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा तव श्रेयो भविष्यति ॥ ७ ॥
 वशिष्ठेन सहामन्त्र्य दीयतां यदि रोचते ।
 पप्रच्छ गुप्तमेकान्तो राजा चिन्तापरायणः ॥ ८ ॥
 किं करोमि ? गुरो ! रामन्त्यक्तुं नोत्सहते मनः ।
 बल्लवर्षसहस्रान्ते कष्टेनोत्पादिताः सुताः ॥ ९ ॥
 चत्वारोऽमरतुल्यास्तौ तेषां रामोऽतिवल्लभः ।
 रामस्त्वितो गच्छति चेन्न जीवामि कथञ्चन ॥ १० ॥
 प्रत्याख्यातो ? यदि मुनिः शापं दास्यत्यसंशयः ।
 कथं श्रेयो भवेन्मह्यमसत्यञ्चापि न स्पृशेत् ॥ ११ ॥

वशिष्ठ उवाच ।

शृणु राजन् ! देवगुह्यं गोपनीयं प्रयत्नतः ।
 रामो न भ्रातृपो जातः परमात्मा सनातनः ॥ १२ ॥
 भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणा प्रार्थितः पुरा ।
 स एव जातो भवने कौशल्यायां तवानघ ! ॥ १३ ॥

तवेति तदैव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पप्रच्छेत्यस्य विश्वामित्रवधोऽनन्तरमित्यादि ॥ ८ । ९ ॥

इतः मत्तद्विधानात् ॥ १० ॥

प्रत्याख्यातो यदीति भविष्यतीति शेषः श्रेयो रामवियोगकृतमरणा-
 भावद्वयं अमृत्यं सन्निप्रत्याख्यातजयापं तन्मूलशपं च ॥ ११ ॥

शस्त्विति रामः पूर्वमपि भ्रातृप एवेदानीं पुनरपि भ्रातृपो जात
 इति न विन्दु सनातनो निर्विकारत्वात्तदैकरूपो य परमात्मा स एव
 ब्रह्मणा पुरा प्रार्थित सन् तव भवने जात इत्यन्वयः ॥ १२ । १३ ॥

त्वन्तु प्रजापतिः पूर्वं कश्यपो ब्रह्मणः सुतः ।
 कौशल्या चादितिर्देवमाता पूर्वं यशस्विनी ।
 भवन्तौ तप उग्रं वै तेषां वै ब्रह्मवत्सरम् ॥ १४ ॥
 अग्रास्यविषयौ विष्णुपूजाध्यानैकतत्परौ ।
 तदा प्रसन्नो भगवान् वरदो भक्तवत्सलः ॥ १५ ॥
 वृणीष्व वरमित्युक्ते त्वं मे पुत्रो भवामल । ।
 इति त्वया वाचितोऽसौ भगवान् भूतभावनः ॥ १६ ॥
 तथेत्युक्त्वाद्य पुत्रसौ जातो रामः स एव हि ।
 शेषस्तु लक्ष्मणो राजन् राममेवान्वपद्यत ॥ १७ ॥
 जातौ भरतशत्रुघ्नौ शङ्खचक्रगदाभृतः ।
 योगमायापि सीतेति जाता जनकनन्दिनी ॥ १८ ॥
 विश्वांमितोऽपि रामाय तां योजयितुमागतः ।
 एतद्गुह्यतमं राजन्न वक्तव्यं कदाचन ॥ १९ ॥
 अतः प्रीतेन मनसा पूजयित्वाय कौशिकम् ।
 प्रेषयस्व रमानार्थं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥
 वशिष्ठेनैव मुक्तस्तु राजा दशरथस्तदा ।
 कृतकृत्यमियात्मानं मेने प्रमुदितान्तरः ॥ २१ ॥

भगवद्वतारयोग्यताभावे तन्विति भवन्ती तेषां तपः कृतवन्तौ ॥१४

अग्राम्यविषयौ आस्यविषयानासक्तौ तेन ब्रह्मचर्यं कृतवन्तम् ॥१५॥१६

शेषो लक्ष्मणः शेषांशो लक्ष्मण इत्यर्थः ॥ १७ ॥

शङ्खचक्रगदाभृतः सम्बन्धिनी चक्रगरुडादिति शेषः तौ भरतशत्रुघ्नौ
जातावित्यर्थः ॥ १८ । १९ । २० ॥

प्रमुदितान्तरः हृष्टचित्तः ॥ २१ ॥

आह्वय रामरामेति लक्ष्मणेति च सादरम् ।
 आलिङ्ग्य मूर्ध्निवध्नाय कौशिकाय समर्पयत् ॥ २२ ॥
 ततोऽतिहृष्टो भगवान्विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
 आशीर्भिरभिनन्द्याथ आगतौ रामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥
 गृहीत्वा चामदणीरवाणखड्गधरौ ययौ ।
 किञ्चिद्देशमतिक्रम्य राममाह्वय भक्तितः ॥ २४ ॥
 इदौ बलां चातिबलां विद्ये हे देवनिर्मिते ।
 ययोर्ग्रहणमात्रेण क्षुत्क्षामादि न जायते ॥ २५ ॥
 तत उत्तीर्य गङ्गां ते ताडकावनमागमन् ।
 विश्वामित्रस्तदा प्राह रामं सत्यपराक्रमम् ॥ २६ ॥
 अत्रास्ति ताडका नाम राक्षसी कामरूपिणी ।
 बाधते लोकमखिलं जहि तामविचारयन् ॥ २७ ॥
 तथेति धनुरादाय सगुणं रघुनन्दनः ।
 टङ्कारमकरोत्तेन शब्देनापूरयद्गनम् ॥ २८ ॥

मूर्ध्निवध्नायेति 'प्रजाप्रतेस्वां हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषोऽसौ
 जीवगरदः शतं' इत्यवध्नायमन्त्रलिङ्गेन तस्य पुत्राद्यायुर्द्धिकरत्वात्तत्कारण-
 मिति बोध्यम् ॥ २२ ॥

आगतौ स्वसमीपं प्राप्नौ रामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥

गृहीत्वा ययौ जगामेत्यर्थः ॥ २४ ॥

बलामिति बला विद्या शरीरसामर्थ्यसम्पादनद्वारेणसाधिका 'बलञ्चेहि-
 तनूपु न' इति मन्त्रलिङ्गात् अतिबला तु सङ्कल्पसाक्षादित्यत्रविकेत्याह- ॥
 २५ ॥ २६ ॥

अविचारयन् क्षियया अवध्यत्वमविचारयन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥

सगुणं व्याकृत्यन्तेन शब्देन धनु शब्देन ॥ २८ ॥

तच्छ्रुत्वासहमाना सा ताडका घोररूपिणी ।
 क्रोधसंमूर्च्छिता राममभिदुद्राव मेघवत् ॥ २९ ॥
 तामेकेन शरैणाशु ताडयामास वक्षसि ।
 पपात विपिने घोरा वमन्ती रूधिरं वज्र ॥ ३० ॥
 ततोऽतिसुन्दरी यक्षी सर्वाभरणभूषिता ।
 शापात्प्रियाचर्ता प्राप्ता सुक्ता रामप्रसादतः ॥ ३१ ॥
 नत्वा रामं परिक्रम्य गता रामाक्षया दिवम् ॥ ३२ ॥
 ततोऽतिहृष्टः परिरम्य रामं मूर्ध्न्यवघ्राय विचिंत्य किञ्चित् ।
 सर्वास्त्रजालं सरहस्यमंत्रं प्रीत्याऽभिरामाय ददौ मुनीन्द्रः ॥ ३३ ॥

इत्यध्यात्मरामायणे उमामहेस्वरमंवादे बालकाण्डे
 पञ्चम सर्ग ।

असहमानेति ऋद क्रोधसंमूर्च्छिता अतिक्रुधा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ततन्नाडकावधकर्मवशादतिहृष्टो विद्यामिव किञ्चिद्विचिन्त्य राम
 गुरव्येन स्रस्यान्तकावे सक्तिपदप्राप्तियोग्यतालाभं विचार्यैत्यर्थं अभिरामाय
 रामाय सरहस्यमन्त्रमस्त्रजालं ददावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमत्कलराजविपद्द्वरणममर्थेत्यादि वि० श्रीराम
 वर्मण कृतौ अध्यात्मरामायणे सेतौ
 बालकाण्डे पञ्चम सर्ग ।

अध्यात्मरामायणम् ।

यद्यः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

तत्र कामाश्रमे रस्ये कानने मुनिसंकुले ।
उपित्वा रजनीमेकां प्रभाते प्रस्थिताः शनैः ॥ १ ॥
सिद्धाश्रमं गताः सर्वे सिद्धचारणसेवितम् ।
विश्रामित्वेण संदिष्टा मुनयस्तन्निवासिनः ॥ २ ॥
पूजां च महतीं चक्रु रामलक्ष्मणयोर्द्रुतम् ।
श्रीरामः कौशिकं प्राह मुने ! दीक्षां प्रविश्यताम् ॥ ३ ॥
दर्शयस्व महाभाग ! कुतस्तौ राक्षसाधमौ ।
तथेत्युक्त्वा मुनिर्यदुमारभे मुनिभिः सह ॥ ४ ॥
मध्याह्ने दृश्याते तौ राक्षसौ कामरूपिणौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च वर्षन्तौ रुधिरास्थिनी ॥ ५ ॥
रामोऽपि धनुरादाय हौ बाणौ सन्दधे सुधीः ।
घाकर्णान्तं समाकृत्य विससृज तयोः पथक् ॥ ६ ॥

तत्र कामाश्रमे ताडकावधस्यानभूते कामाश्रमाख्ये कामस्य रुद्रेणान-
घ्नतासम्पादके वने ताडकाभयादेव मुनिसङ्कुले । १ ।

सिद्धाश्रमं विश्रामित्ववाप्तस्यानं वामनाश्रमाख्यं तन्निवासिनः सिद्धा-
श्रमवासिनः ॥ २ । ३ ॥

कुत. आगच्छत कस्मिन् काले इति शेषः ॥ ४ ॥

दृश्याते इत्यौ ॥ ५ ॥

हौ बाणौ सन्दधे ईपत्कालान्तरत्वेऽपि युगपदिव ॥ ६ ॥

तयोरेकस्तु मारीचं भ्रामयन् शतयोजनम् ।
 पातयामास जलधौ तद्द्भुतमिवाभवत् ॥ ७ ॥
 द्वितीयोऽग्निमयो वाणः सुवाङ्मजयत् क्षणात् ।
 अपरे लक्ष्मणेनाशु हतास्तदनुयायिनः ॥ ८ ॥
 पुष्पौषैराकिरन्देवा राघवं सहलक्ष्मणम् ।
 देयदुन्दुभयो नेदुस्तदुबुः सिद्धचारणाः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्रस्तु संपूज्य पूजार्हं रघुनन्दनम् ।
 अङ्गे निवेश्य चालिङ्ग्य भक्त्या वाप्याकुलेक्षणः ॥ १० ॥
 भोजयित्वा सह भ्रात्रा रामं पक्षफलादिभिः ।
 पुराणवाक्यैर्मधुरैर्नैनाय दिवसत्रयम् ॥ ११ ॥
 चतुर्थोऽहनि संप्राप्ते कौशिको राममब्रवीत् ।
 राम ! राम ! महायज्ञं द्रष्टुं गच्छामहे वयम् ॥ १२ ॥
 विदेहराजनगरे जनकस्य महात्मनः ।
 तत्र माहेश्वरं चापमस्ति न्यस्तं पिनाकिना ॥ १३ ॥
 द्रक्ष्यसि त्वं महासत्त्वं मूज्यसे जनकेन च ।
 इत्युक्त्वा मुनिभिस्ताभ्यां ययौ गङ्गासमीपगम् ॥ १४ ॥
 गौतमस्याश्रमं पुण्यं यत्राहल्या स्थिता तपः ।

जलधौ तत्समीपे सम्पूर्णं शतयोजनम् 'विंश सागररोधवि' इति
 वाल्मीकीयुक्तेः ॥ ७ ॥

अग्निमय आग्नेयाक्षयुक्तः अजयत् हतवानिति यावत् ॥ ८ । ९ ।
 १० । ११ । १२ ॥

न्यस्ते तत्रगराधिपे राशिं कश्चिद्वित् न्यासत्वेन स्थापितम् ॥ १३ ॥

महासत्त्वमिति इदं गङ्गासमीपमिति गौतमाश्रमविशेषणम् ॥ १४ ॥

दिव्यपुष्पफलोपेतपादपैः परिवेष्टितम् ॥ १५ ॥
 षट्पक्षिगणैर्हीनं नानाजन्तुविवर्जितम् ।
 दृष्ट्वा वाच मुनिं श्रीमान् रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥
 कस्यैतदात्रमपदं भाति भास्वशुभं महत् ।
 पत्रपुष्पफलैर्द्युक्तं जन्तुभिः परिवर्जितम् ॥ १७ ॥
 आह्लादयति मे चेतो भगवन् ! ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १८ ॥
 विश्वामित्र उवाच ।

ऋणु राम ! पुरावृत्तं गौतमो लोकविश्रुतः ।
 सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठस्तपसाराधयन् हरिम् ॥ १९ ॥
 तस्मै ब्रह्मा ददौ कन्यामहल्यां लोकसुन्दरीम् ।
 ब्रह्मचर्येण सन्तुष्टः श्रुश्रूषणपरायणाम् ॥ २० ॥
 तथा सार्द्धमिहावात्सीत् गौतमस्तपतां वरः ।
 शकस्तु तां धर्षयितुमन्तरं प्रेषुरन्वहम् ॥ २१ ॥
 कदाचिन्मुनिवेशेण गौतमे निर्गते षट्हात् ।
 धर्षयित्वाऽथ निरगात्त्वरितं मुनिरप्यगात् ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा यान्तं स्वरूपेण मुनिः परमकोपनः ।

यत्राहल्या तप आस्थितेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

नानाजन्तुभि नानाप्रकारैः क्षुद्रमाणिभिरपि हीनं गौतमशापादिति भावः ॥ १६ । १७ । १८ ॥

तपसा हरिभाराधयन् स्थित इति शेषः ॥ १९ । २० ॥

अवात्सीत् वाचं कृतवान् तामहल्यां धर्षयित्तपभोक्तुमन्तरं अन्य-
सादिभ्यरूपं प्रेषुरासीदिति शेषः ॥ २१ ॥

गौतमे षट्हादिर्गते सति मुनिवेशेण तद्गृहं प्रविश्य तामहल्यां धर्ष-
यित्वापमुष्य निरगात् मुनिरपि सत्त्वहमगात् ॥ २२ ॥

ममच्छ कस्त्वं ? दुष्टात्मन् । मम रूपधरोऽधमः ॥ २३ ॥

सत्यं ब्रूहि न चेद्ब्रूय करिष्यामि न संशयः ।

सोऽब्रवीद्देवराजोऽहं पाहि मा कामकिङ्करम् ॥ २४ ॥

कृतं जुगुप्सितं कर्म मया कुत्सितचेतसा ।

गौतमः क्रोधताम्राक्षः शशाप दिविजाधिपम् ॥ २५ ॥

योनिलम्पट ! दुष्टात्मन् ! सहस्रभगवान् भव ।

शशा तं देवराजानं प्रविश्य स्वाश्रमं द्रुतम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वाऽहल्यां वेपमानां प्राञ्जलिं गौतमोऽब्रवीत् ।

दुष्टे ! त्वं तिष्ठ दुर्हृत्ते । शिलायामाश्रमे मम ॥ २७ ॥

निराचारा दिवारात्रं तपः परममास्थिता ।

आतपानिलवर्षादिसहिष्णुः परमेश्वरम् ॥ २८ ॥

ध्यायन्ती राममेकाग्रमनसा हृदि संस्थितम् ।

नानाजन्तुविहीनोऽयमाश्रमो मे भविष्यति ॥ २९ ॥

एवं वर्षं सहस्रेषु ह्यनेकेषु गतेषु च ।

रामो दाशरथिः श्रीमानागमिष्यति सानुजः ॥ ३० ॥

यदा त्वदाश्रयशिलां पादाभ्यामाक्रमिष्यति ।

तदैव धूतपापा त्वं रामं संपूज्य भक्तितः ॥ ३१ ॥

परिक्रम्य नमस्कृत्य स्तुत्वा शापाद्विमोक्ष्यसे ।

पूर्ववन्मम शुश्रूषां करिष्यसि यथा सुखम् ॥ ३२ ॥

सहस्रेषु स्वस्यात्मनो गौतमस्य रूपेण दुष्टात्मने हेतुर्मद्रूपधरस्तम् ॥ २३ ॥

कामकिङ्कर कामपरवशतयाऽयुक्तकर्मकरचित्त्यर्ष ॥ २४ । २५ । २६ ॥

शिलायामिति लीना भूतेति चेष ॥ २७ । २८ । २९ ॥

दयया स्वयमेव शापान्नामाह एवमिति ॥ ३० ॥

त्वदाश्रयशिलां त्वदाश्रयशिलाम् ॥ ३१ । ३२ ॥

इत्युक्त्वा गौतमः प्रागाद्धिमवन्तं नगोत्तमम् ।
 तदाद्यहल्या भूतानामदृश्या स्वाश्रमे शुभे ॥ ३३ ॥
 तव पादरजः स्पर्शं काङ्क्षते पवनाशना ।
 आसोऽद्यापि रघुश्रेष्ठ ! तपोदुष्करमास्थिता ॥ ३४ ॥
 पावयस्व मुनेर्भार्यामहल्यां ब्रह्मणः सुताम् ।
 इत्युक्त्वा राघवं हस्तो गृहीत्वा मुनिपुङ्गवः ॥ ३५ ॥
 दर्शयामास चाहल्यामुग्रेश तपसा स्थिताम् ।
 रामः शिलां पदा स्पृष्ट्वा तां चापश्यत्तपोधनाम् ॥ ३६ ॥
 ननाम राघवोऽहल्यां रामोऽहमिति चाब्रवीत् ।
 ततो दृष्ट्वा रघुश्रेष्ठं पीतकौशेयवाससम् ॥ ३७ ॥
 चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापङ्कजधारिणम् ।
 धनुर्बाणधरं रामं लक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ ३८ ॥
 स्थितवक्त्रं पद्मनेत्रं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ।
 नीलमाणिक्यसंकार्यं द्योतयन्तं दिशो दश ॥ ३९ ॥
 दृष्ट्वा रामं रमानार्थं चर्षविस्कारितेक्षणा ।
 गौतमस्य वचः स्मृत्वा ज्ञात्वा नारायणं परम् ॥ ४० ॥
 संपूज्य विधिवद्भाममर्थ्यादिभिरनिन्दिता ।
 चर्षाश्रुजलनेत्रान्ता दग्धवत्प्रणिपत्य सा ॥ ४१ ॥

तदादि तत्रभटति शुभे स्वाश्रमे प्यदृश्या प्याक्ते इति शेष । ३३ । ३४ ।

३५ । ३६ । ३७ ।

चतुर्भुजमिति स्वस्य भगवद्वृत्तात्प्रख्यापनात्, मध्ये मध्ये चतुर्भुज-
 रूपं कौशल्यामिव दर्शयित्वा उदर्हिभुजरूपेणैव स्थित इत्याह धनुरिति ।

३८ । ३९ । ४० ।

चर्षजन्यं यदश्रुत्त्वं जघं तद्युक्तं नेत्राम्ने यस्यां सा ॥ ४१ ॥

उत्थाय च पुनर्दृष्ट्वा रामं राजीवलोचनम् ।

पुलकाङ्कितसर्वाङ्गा गिरा गद्गदयैलत ॥ ४२ ॥

अहल्योवाच ।

अहो ! कृतार्थाऽस्मि जगन्निवास ! ते

पादालसङ्गन्नरजःकण्ठादहम् ।

स्युग्मानि यत्पद्मजशङ्करादिभि-

र्विश्रम्भ्यते रन्धितमानसैः सदा ॥ ४३ ॥

अहो ! विचित्रं तव राम ! चेष्टितं

मनुष्यभावेन विमोहयन्(१) जगत् ।

चलस्यजखं चरणादिवर्जितः

संपूर्णं ध्यानन्दमयोऽतिमायिकः ॥ ४४ ॥

येन च स्त्रीपीठं ईदृस्तुतावित्यस्माच्छ्रुत्विष्यत्त्वेन शपो मुग्धमाव लन-
योरेक श्रुतित्याहकारोच्चारणम् ॥ ४२ ॥

अहो इति ते तत्र पादालसङ्गन्नरज कण्ठात् तत्त्वम्बन्धादहं कृतार्थाऽस्मि
शङ्कराणां पादोऽस्मि अहो इत्याद्यर्थं अपरं तस्य कृतार्थत्वे हेतुमाह यत्ते पादपद्मं
पद्मजशङ्करादिभिन्नदमाभात् रन्धितमानसैः धीहितमानसैः सदा म्यु-
द्विश्रम्भ्यते तदहं स्युग्मानि च कृतार्थाऽस्मि ॥ ४३ ॥

अहो इति आद्यर्थं विचित्रम् वास्तवस्वरूपान्तं गुणं तव चेष्टितं यत्
'स्वपापिपादो जवभो यहीता' इति श्रुतेर्वस्तुतः चरणादिवर्जितोऽपि सन्
संपूर्णं सर्वव्याप्तोऽपि सन् ध्यानन्दमयः तत्त्वरूपोऽपि सन् जगत् आत्मनि
मनुष्यबुद्ध्युत्पादनेन विमोहयन् अतश्चभावेन अस्मि क्रियाभावोपलक्षण-
मितम् विरोधाभासोऽयं शीघ्राधिकार्येन तत्परिहारात् जन्मोद्भवस्य अतुल्य-
भावः इत्थं तस्मात् अतिमायिक इति शङ्कनमावावृत्तोऽस्तुत्कृतं अहमजगद्
मेव परिचयमसमर्थं महामायावाचिन्यर्थः एव च शुद्धमायिकमेवेत् तव
शरीरं जगत् इति च नेतरवदिति भावः ॥ ४४ ॥

यत्पादपङ्कजमरागपवित्तगात्रा
 भागीरथी भवविरिञ्चिसुखान् पुनाति ।
 साक्षात् स एव मम दृग्विषयो यदास्ते
 किं वर्ण्यते मम पुराकृतभागधेयम् ॥ ४५ ॥
 मत्प्रीवतारे मनुजाकृतिं हरिं
 रामाभिधेयं रमणीयदेहिनम् ।
 धनुर्धरं पद्मविशाललोचनं
 भजामि नित्यं न परान् भजिष्ये ॥ ४६ ॥
 यत्पादपङ्कजरजः श्रुतिभिर्विष्टम्
 यन्नाभिपङ्कजभवः कमलासनश्च ।
 यन्नामसाररसिको भगवान् पुरारिः
 तं रामचन्द्रमनिशं हृदि भावयामि ॥ ४७ ॥
 यस्यावतारचरितानि विरिञ्चिलोके
 गायन्ति नारदमुखा भवपद्मजायाः ।

यत्पादेति विष्टोः पादप्रसूतेति पुराणोक्तेः ॥ ४५ ॥

रमणोयदेहिनमित्यार्थम् ॥ ४६ ॥

यस्य पादो विश्वं 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति श्रुतेः तदेव पद्मजं तस्य
 रजः रजश्च सारांशः यथा कमले सौगन्ध्यसम्पादकतयान् विद्यमानरजः
 एव सारं एवं विश्वस्य सत्ताभानसम्पादकतया ब्रह्मैव सारांशत्वाद् रजस्तच्छ्रुति-
 भिविष्टम् श्रुति शिरोरूपोपनिषद्गम्यत्वात्तस्येति भावः यद्वाभ्यां मध्ये सारं
 नाम रामेति तस्य रसिकस्तद्विषयप्रीतिमान् भगवान् ऐश्वर्यधर्मयशोलक्ष्मी-
 ज्ञानवैराग्यज्ञान् यन्माभिवाम् 'ऐश्वर्यस्य समस्य धर्मस्य यशस- च्चय ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यथा भगवत्तक' इत्युक्तेः 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामा-
 गतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति' उक्तो वा ॥ ४७

विरिञ्चिलोके ब्रह्मलोके नारदमुखा ऋषयः भवपद्मजाया देवाश्च तद्व-

आनन्दजायुपरिपिक्तकुचाग्रसीमा
 यागीश्वरी च तमहं शरणं प्रपद्ये ॥ ४८ ॥
 सोऽयं पराम्ना पुरुषः पुराण
 एषः स्यं ज्योतिरनन्त आद्यः ।
 मायातमुं लोकाविमोहिनी यो
 धत्ते परानुग्रह एष रामः ॥ ४९ ॥
 अयं हि विश्वोद्भवसंयमाना-
 मेकः स्यमाया गुणविद्यितो यः ।
 विरिञ्चिविष्णीश्वरनामभेदान्
 धत्ते स्यतन्त्रः परिपूर्ण आत्मा ॥ ५० ॥
 नमोऽस्तु ते राम । तथाद्भिः पद्भ्यं
 त्रिया धृतं वक्षामि सामितं प्रियात् ।

आक्रान्तमेकेन जगत्त्रयं पुरा

ध्येयं मुनीन्द्रैरभिमानवर्जितैः ॥ ५१ ॥

जगतामादिभूतस्त्वं जगत्त्वं जगदाश्रयः ।

सर्वभूतेष्वसंयुक्त एको भाति भवान् परः ॥ ५२ ॥

ओङ्कारवाच्यस्त्वं राम ! वाचामविषयः पुमान् ।

वाच्यवाचकभेदेन भवानेव जगन्मयः ॥ ५३ ॥

हे राम यत्तवाभिपद्यजं मियात् प्रियत्वाच्छ्रिया वक्षसि दृढं खालितं च येनैकेन जगत्त्रयमाक्रान्तम् 'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं' इति श्रुतेः यच्च त्यक्ताभिमानैर्भुनिभिर्ध्येयम् 'तद्विष्णो परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय' इति श्रुतेः तस्मै नमोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

जगतामिति आदिभूतः कारणत्वादिति भावः जगत्त्वं जगदनुवादेन तत्पदोपात्तब्रह्मात्मत्वं विधीयते 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वत् तत्र जगतो मिथ्याभूतत्वेन ब्रह्मसामानाधिकरण्यानुपपत्तावपि तस्य अर्थस्त्वत्वेन जगद-
बाधफलकत्वाद् दोषः एवञ्च जगदारोपाधिष्ठानं त्वमित्यर्थः तदेवाहः जग-
दाश्रय इति 'इमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इति श्रुतेः वास्तव-
व्याश्रयाश्रयिभावो नाख्येवेत्याह सर्वभूतेष्वसंयुक्त इति एवं च श्रुत्युक्तं तद-
धिष्ठानत्वमध्यारोपितमेवेति भावः व्यतएवभवानेकोऽद्वितीयो भाति प्रका-
शते ॥ ५३ ॥

'ओङ्कारवाच्यस्त्वं तस्य वाचकः प्रणव' इति पातञ्जलसूत्रान्तु अवतीत्यो-
मिति निरुपाधिकरत्नकत्वगुणेन स तद्वाच्यः यद्वा अथ उच्यते मर्षं ध्योमिति
ब्रह्मविष्णुशिवात्मत्वेन स तद्वाच्यः त्वर्थेण नादाख्यध्वनिना च शुद्धं ब्रह्मस्व-
रूपत एव तत्र निबद्धं पञ्चदशेऽपि यदापि शोऽहमिति शब्दे 'सकारार्थं'
हकारार्थं लोपयित्वा ततः परम् । सन्धिं कुर्यात्पूर्वरूपं ततोऽक्षी प्रणवो भवेत्'
इति रीत्या प्रवचसाधनं तदापि अहमनुवादेन तत्ताविशिष्टानन्यास्यभेद-
प्रतिपादनात्मगुण एव तदर्थः यद्वा सकारहकारलोपेन तन्वाहंस्त्वयोऽस्यागा-
च्छुद्धमेव ब्रह्मतदर्थं अथ शक्तिपहादिप्रकारोऽन्यत्र विस्तरेण प्रपञ्चितः तर्हि

कार्यकारणकर्तृत्व फलसाधनभेदतः ।

एको विभासि राम ! त्वं मायया बद्धरूपया ॥ ५४ ॥

त्वन्मायामोहितधियस्त्वां न जानन्ति तत्त्वतः ।

मानुषं त्वाभिमन्यन्ते मायिनं परमेश्वरम् ॥ ५५ ॥

आकाशवत्त्वं सर्वत्र वह्निरन्तर्गतोऽमलः ।

असङ्गो ह्यचलो नित्यः शुद्धो बुद्धः सद्व्ययः ॥ ५६ ॥

योपिन्मूढाऽहमज्ञा ते तत्त्वं जाने कथं ? विभो ! ।

तस्मात्ते शतशो राम ! नमस्कुर्यामनन्यधीः ॥ ५७ ॥

किं सगुण एवाहं नेत्याह वाचामविषय इति निर्धर्मकत्वाच्छ्रुताद्यसम्भवेन स्वरूपतत्त्वज्ञानबोधाविषय इत्यर्थं नन्वेवं 'तस्य वाचकः प्रणव' इति पात-
श्लेषस्त्वामसङ्गतिस्त्वामह वाच्येति' वाच्यवाचकभेदेन तत्कल्पनया भवानेव
मायया जगन्माय इति कल्पितभेदेन कल्पितगुणैश्च तत्र वाच्यत्वं ऋहीत्या पार-
श्वर्यस्यलोपपत्तिरिति भावः ॥ ५३ ॥

उक्तं जगन्मायत्वं मायिकमित्याह कार्येत्यादि कार्यं महत्तत्त्वादि कारणं
मायारूपा भूतप्रकृतिः कर्तृत्वं तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानधिकीर्षात्-
विमथ्यम् फलं स्वर्गनरकादिशेषं कृत्वादिभेदादि एतद्वेदतः एकोऽपि त्वं
बद्धरूपया मायया उक्तभेदैर्गुणैश्च भासि उक्तञ्च विष्णुपुराणे 'स एव भूत-
प्रकृतिर्धर्मरूपो जगत् स' । तस्मिन्नेव स्वयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति । कर्ता
क्रियायां स च ईश्वरते कृतः स एव तत्कर्मफलञ्च तस्य यत् । सगादिबन्धा-
धनमप्यग्रेषतो हरेर्न किञ्चिद्यतिरिक्तमस्ति' इति ॥ ५४ ॥

नमोदशो यदाहं तर्हि लोको मां तथा किमिति न जानातीत्यत्राह
त्वन्माययेति त्वद्विषयया माययेत्यर्थः तदुक्तं विष्णुपुराणे 'सोऽहं सर्वं जगद्भेदं
सदेनाश्रमात्तपम् । अविद्यामोहितात्मानः पृथगा भिन्नदर्शिनः' इति ॥ ५५ ॥

मत्त तर्हि तादृश एवाहं नेत्याह आकाशवदिति अचलोऽक्रियः बुद्धा
ज्ञानरूपः यत् सत्त्वरूपः नित्यत्वमनादित्यं अप्ययत्नमनन्यत्वम् ॥ ५६ ॥

मूढाः तथोगुणप्रधाना अतएवाज्ञानमच्छुद्धौ तदुपभानादेति भावः ॥ ५७ ॥

देव ! मे यत्र कुत्रापि स्थिताया अपि सर्वदा ।

त्वत्पादकमले सक्ता भक्तिरेव सदास्तु मे ॥ ५८ ॥

नमस्ते पुरुषाध्यक्ष ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश ! नारायण ! नमोऽस्तु ते ॥ ५९ ॥

भवभवहरमेकं भानुकोटिप्रकाशं

करदृशरचापं कालमेघावभासम् ।

कणकरुचिरवस्त्रं रत्नवत्कुण्डलाढ्यं

कमलविशदनेत्रं सानुजं राममीडे ॥ ६० ॥

स्तुत्वैवं पुरुषं साक्षाद्राघवं पुरतःस्थितम् ।

परिक्रम्य प्रणम्याशु सानुजाता ययौ पतिम् ॥ ६१ ॥

अहल्यया कृतं स्तोत्रं यः पठेद्भक्तिसंयुतः ।

स मुच्यतेऽखिलैः पापैः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६२ ॥

सक्ता निरन्तरा ॥ ५८ ॥

पुरुषाध्यक्ष सकलपुरुषाच्चिन् हृषीकेश हृषीकाणाभिन्द्रियाणामधि-
गतः हृषान्नि विषयैरिति 'हृषीकाणि इन्द्रियाणि हृषीकेश भवेयु च' इति
विष्णुधर्मोक्ते ततोऽहल्ययैतन्नाभस्यतं नारं जीवसमूहोऽयनं स्थानम् यस्या-
नन्यामित्वात्तत्स्थितत्वात् नारायणः 'नयतीति नरः प्रोक्त परमात्मा
सनातनः । नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्मेव चायनं
तस्य तेन नारायणः स्रुत' इति तु महः व्यापो नारास्तत् स्थितत्वाद्वा
नारायणः यस्य मन्त्रस्य संसारमयनाशकत्वात् कारणम् तदुक्तं ऋसिंहउ-
राणे 'नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः संसारघोरविषसंहरणाय मन्त्र'
इति ॥ ५९ ॥

तद्देवाह भवभयेति भवभयं संसारमयम् कालमेघो नीलमेघः ॥ ६० ॥

साऽहल्या पतिं गीतमम् ॥ ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ।

पुत्राद्यर्थे पठेद्भक्त्या रामं हृदि निधाय च ।
 संवत्सरेण लभते बन्धा अपि सुपुत्रकम् ॥ ६३ ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति रामचन्द्रमसादतः ॥ ६४ ॥
 ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगोऽपि पुरुषः स्त्रीया सुरामोऽपि वा
 मातृभ्रातृविहिंसकोऽपि सततं भोगैकबद्धातुरः ।
 नित्यं स्त्रीत्वमिदं जपन् रघुपतिं भक्त्या हृदिस्थं स्मरन्
 ध्यायन्मुक्तिमुपैति किं पुनरसौ स्वाचारयुक्तो नरः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उषामहेन्दुरसंवादे बालकाण्डे
 षष्ठं सर्गः ।

मातृभ्रातृत्वत्यागद्वाराण्यार्थं भोगैकबद्धः स्वात्तररतिच्छेदः सन्धि-
 रार्थं ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजविप्रद्वरणसमर्थेत्यादिभिः श्रीरामवर्मण-
 लतावध्यात्मरामायणे सेतौ बालकाण्डे
 षष्ठं सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

सप्तमः सर्गः ।

सूत उवाच ।

विश्वामित्रोऽथ तं प्राह राघवं सहलक्षणम् ।
 गच्छामो वत्स मिथिलां जनकेनाभिपालिताम् ॥ १ ॥
 दृष्ट्वा क्रतुवरं पश्चादयोध्यां गन्तुमर्हसि ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ गङ्गामुत्तर्तुं सहराघवः ।
 तस्मिन् काले नाविकेन निघिह्वो रघुनन्दनः ॥ २ ॥

नाविक उवाच ।

क्षालयामि तव पादप्रङ्गलं नाथ ! दाहृदमदोः किमन्तरम् ।
 मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथीयसी ॥ ३ ॥
 पादाभ्युजं ते विमलं हि कृत्वा पश्चात्परन्तीरमहं नयामि ।
 नोचेत्तरिः सद्युवती मलेन स्याञ्जेहिभो ! विद्धि कुटुम्बहानिः(१) ॥४
 इत्युक्त्वा क्षालितौ पादौ परं तीरं ततो गताः ।
 कौशिको रघुनाथेन सहितो मिथिलां ययौ ॥ ५ ॥
 विदेहस्य पुरं प्रातर्ऋषिवाटं समाविशत् ।

विश्वामित्र इति । वयं गच्छाम इति प्राहेत्यन्वयः बहवचनान्देव राम-
 लक्षणयोरपि गमनकर्तृत्वम् ॥ १ ॥

सत्तर्तुं मिथ्यागमप्राप्तनानित्यत्वादिहभावः नाविकेन भीतारकेण ॥ २

दाहृदमदोः काष्ठपाषाणयोः मानुषीकरणचूर्णमिति विश्वामित्रोऽह-
 क्षाया पादस्पर्शमात्रेण मानुषदेहसम्पादनात् ॥ ३ । ४ । ५ ॥

प्रातर्बिदेहस्य पुरं गतेति शेषः ऋषिवाटं ऋषिवासस्थानमार्गम् ॥ ६ ॥

(१) श्लोकोऽयं पुनासम्मतः अन्यत्र नास्ति ।

प्राप्तं कौशिकमाकर्ण्य जनकोऽतिमुदान्वितः ॥ ६ ॥
 पूजाद्रव्याणि संगृह्य सोपाध्यायः समाययौ ।
 दण्डवत्प्रणिपत्याय पूजयामास कौशिकम् ॥ ७ ॥
 पप्रच्छ राघवौ दृष्ट्वा सर्वलक्षणसंयुतौ ।
 द्योतयन्तौ दिशः सर्वाश्चन्द्रसूर्याविवापरौ ॥ ८ ॥
 कस्यैतौ नरयार्दूलौ पुत्रौ देवसुतोपमौ ।
 मनःप्रीतिकरौ मेऽद्य नरनारायणांविव ॥ ९ ॥
 प्रत्युवाच मुनिः प्रीतो हर्षयन् जनकं तदा ।
 पुत्रौ दशरथस्यैतौ भ्रातरौ रामलक्ष्णौ ॥ १० ॥
 मखसंरक्षणार्थाय मया नीतौ पितुः पुरात् ।
 आगच्छन् राघवो मार्गे ताडुकां विश्वघातिनीम् ॥ ११ ॥
 शरैकेन हतवान्बोदितो मेऽतिविक्रमः ।
 ततो ममाश्रमं गत्वा मम यज्ञविहिंसकान् ॥ १२ ॥
 सुवाङ्मप्रमुखान् हत्वा मारीचं सागरेऽक्षिपत् ।
 ततो गङ्गातटे पुण्ये गौतमस्याश्रमे शुभे ॥ १३ ॥
 गत्वा तत्र शिलारूपा गौतमस्य बधू स्थिता ।
 पादपङ्कजसंस्पर्शात् कृता मानुषरूपिणी ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वाऽहल्यां नमस्कृत्य तथा सम्यक् प्रपूजितः ।
 इदानीं द्रष्टुकामसो गृहे माहेखरं धनुः ॥ १५ ॥
 सोपाध्यायः गौतमपुत्रशतानन्दसहितः ॥ ७ । ८ । ९ । १० । ११ ॥
 मे बोदितः मया प्रेरित इत्यर्थः ॥ १२ । १३ । १४ ॥
 ते गृहे पूजितं धनुर्द्रुकाम इदानीमागत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥
 तत्र सर्वे राजभिर्दत्तं दृष्टमेव नत्वारुद्वयं कृतमित्यनुपुष्टके व्यनेन
 युतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पूजितं राजभिः सर्वैर्दृष्टमित्यनुशुश्रुवे ।
 अतो दर्शय राजेन्द्र ! शैवज्ञापमनुत्तमम् ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वाऽयोध्यां जिगमिपुः पितरं द्रष्टुमिच्छति ।
 इत्युक्तो मुनिना राजा पूजार्हाविति पूजया ॥ १७ ॥
 पूजयामास धर्मज्ञी विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 ततः संप्रेषयामास मन्त्रिणं बुद्धिमत्तरम् ॥ १८ ॥

जनक उवाच ।

शीघ्रमानय विश्वेशचारुं रामाय दर्शय ।
 ततो गते मन्त्रिवरे राजा कौशिकमब्रवीत् ।
 यदि रामो धनुर्हत्वा कोद्यामारोपयेद्दृगुणम् ॥ १९ ॥
 तदा मयाऽत्मजा सीता दीयते राघवाय हि ।
 तथेति कौशिकोऽप्याह रामं संवीक्ष्य सस्मितम् ॥ २० ॥
 शीघ्रं दर्शय चापाग्न्यं रामायामिततेजसे ।
 एवं ब्रुवति मौनीश आगताश्चापवाहकाः ॥ २१ ॥
 चारुं गृहीत्वा बलिनः पञ्चसाहस्रसंख्यकाः ।
 घण्टायतसमायुक्तं मणिवज्जादिभूपितम् ॥ २२ ॥
 दर्शयामास रामाय मन्त्री मन्त्रवता वरः ।
 दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टात्मा बध्वा परिकरं दृढम् ॥ २३ ॥

दृष्टेत्यस्य धनुर् कर्म यतः पितरं द्रष्टुमिच्छत्यतोऽयोध्या जिगमिपु-
रित्यन्वयः ॥ १६ । १७ ॥

मन्त्रिणं सुदामाख्यम् ॥ १८ । १९ ॥

कौशिकोऽपि तथेति उक्त्वा ब्रह्ममाणमाहेत्यन्वयः ॥ २० ॥

मौनीशे ऋषिप्रेते ॥ २१ । २२ ॥

परिकरं कटिवस्तबन्धम् ॥ २३ ॥

गृहीत्वा वामहस्तेन लीलया तोलयन् धनुः ।
 आरोपयामास गुणं पश्यत्स्वप्निलराजसु ॥ २४ ॥
 ईपदाकर्षयामास पाणिना दक्षिणेन सः ।
 बभञ्जाखिलहृत्सारो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २५ ॥
 दिशश्च विदिशश्चैव स्वर्गं मर्त्यं रसातलम् ।
 तदद्भुतमभूत्तत्र देवानां दिवि पश्यताम् ॥ २६ ॥
 आच्छादयन्तः कुसुमैर्देवाः स्तुतिभिरीडिरे ।
 (१) देवदुन्दुभयो नेदुः नृत्तुश्चाभ्ररोगणाः ॥ २७ ॥
 द्विधा भग्नं धनुर्दृष्ट्वा राजालिङ्गं रघूद्वहम् ।
 विस्मयं लेभिरे सीतामातरोऽन्तःपुराजिरे ॥ २८ ॥
 सीता स्वर्गमयीं मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 स्मितवक्त्रा स्वर्गवर्णा सर्वाभरणभूषिता ॥ २९ ॥
 सुक्ताचारैः कर्णपत्रैः कणञ्चरणनूपुरा ।
 दुकूलपरिसम्भ्रीता वस्त्रांतर्व्यञ्जितसानी ॥ ३० ॥

गुणं ध्याम् ॥ २४ ॥

अखिलहृत्सारः अखिलपाणिनां हिरण्यगर्भादीनां सकलब्रह्माण्ड-
 स्थानां हृत्सारो वनं यस्य सः ॥ २५ ॥

मर्त्यं मनुष्यलोकम् ॥ २६ । २७ ॥

रघूद्वहमानिग्य राजाऽतिहृष्टो जात इति शेषः सीतामातरो जनक-
 पत्न्यः अन्तःपुराजिरे तद्वक्ष्ये आगताः किमिदमिति विश्वयवशादिति
 भावः विष्णायमहत्तरुं लेभिरे प्राप्ताः ॥ २८ ॥

स्मितवक्त्रा स्मितपदे अर्थाद्यच्च स्मितयुक्तां वक्त्रां यस्यां सा ॥ २९

कर्णपत्रैः कर्णभूषणैः उपलब्धितेति शेषः अलितेन कणत् नूपुरं यस्याः
 सा धार्षः सभासः ॥ ३० ॥

रामस्योपरि निक्षिप्य स्रग्विमाना मुदं ययौ ।
 ततो मुमुदिरे सर्वे राजदाराः खलङ्गतम् ॥ ३१ ॥
 गवाक्षजालरन्ध्रेभ्यो दृष्ट्वा लोकविमोहनम् ।
 ततोऽब्रवीन्मुनिं राजा सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ३२ ॥
 भो ! कौशिक मुनिश्रेष्ठ पत्रं प्रेषयसत्वरम् ।
 राजा दशरथः शीघ्रमागच्छतु समुत्तकः ॥ ३३ ॥
 विवाहार्थं कुमाराणां सदारः सहसन्निभिः ।
 तथेति प्रेषयामास दूतांस्वरितविक्रमान् ॥ ३४ ॥
 ते गत्वा राजशार्दूलं रामश्रेयो न्यवेदयन् ।
 श्रुत्वा रामसूतं राजा हर्षेण महताश्रुतः ॥ ३५ ॥
 मिथिलागमनार्थाय त्वरयामास मन्त्रिणः ।
 गच्छन्तु मिथिलां सर्वे गजाश्वरथपत्तयः ॥ ३६ ॥
 रथमानय मे शीघ्रं गच्छाम्यद्यैव मा चिरम् ।
 वशिष्ठस्तप्रतो यातु सदारः सहितोऽग्निभिः ॥ ३७ ॥
 राममातृः समादाय मुनिर्मे भगवान् गुरुः ।

निक्षिप्येत्यस्य भालाकमे खलङ्गतं लोकविमोहनं रामं दृष्ट्वा मुमुदिरे
 इत्यन्वयः ॥ ३१ । ३२ ॥

पत्रं मन्देशमापकलेखपत्रत्वसहितं दूतमित्यर्थः शीघ्रं यथागच्छति तथा
 पत्रं प्रेषयेत्यन्वयः समुत्तक भरतादिसहितः ॥ ३३ । ३४ ॥

राजशार्दूलं दशरथं रामश्रेय विवाहरूपम् रामसूतं धर्तृभगम् ॥ ३५ ॥
 गजाश्वरथपत्तय इति 'मध्यमपदप्रोपो समासः द्वन्द्वश्च' इति सूत्रे
 सेनाद्वयवन्देन रथिकादीनामेव घृहणं न रथादीनामतोऽत्र न दोषः अथएव
 'संयामं हृष्टाश्वरथपदातिभिः' इति अस्याश्च तरसूत्रत्वस्याभाष्यप्रयोग सङ्गच्छत
 इत्यन्वये ॥ ३६ । ३७ ॥

एवं प्रस्थाप्य सकलं राजर्षिर्विपुलं रथम् ॥ ३८ ॥
 महत्या सेनया सार्द्धमारुह्य त्वरितो ययौ ।
 आगतं राघवं श्रुत्वा राजा हर्षसमाकुलः ॥ ३९ ॥
 प्रत्युज्जगाम जनकः शतानन्दपुरोधसा ।
 यथोक्तपूजया पूज्यं पूजयामास सत्कृतम् ॥ ४० ॥
 रामस्तु लक्ष्मणेनाशु वयन्दे चरणौ पितुः ।
 ततो हृद्यो दशरथो रामं वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 द्रिष्ट्वा पश्यामि ते राम ! मुहुं फुल्लाम्बुजोपमम् ।
 मुनेरनुग्रहात् सर्वं सम्पन्नं मम शोभनम् ॥ ४२ ॥
 द्रत्युक्ताघ्राय मूर्धानमालिङ्ग्य च पुनः पुनः ।
 हर्षेण महता विष्टो ब्रह्मानन्दं गतो यथा ॥ ४३ ॥
 ततो जनकराजेन मन्दिरे सन्निवेशितः ।
 शोभने सर्वभोगाढेय सदारः ससुतः सुखी ॥ ४४ ॥
 ततः शुभे दिने लग्ने सुमुहूर्ते रघूत्तमम् ।
 आनयामास धर्मज्ञो रामं सम्भ्राटकं तदा ॥ ४५ ॥
 रत्नसाम्प्रसुविस्तारे सुविताने सुतोरणे ।
 मण्डपे सर्वशोभाढेय मुक्तापुष्पफलान्विते ॥ ४६ ॥

राममातः शीघ्रस्थायाः प्रस्थाप्य नगरादह्विः संप्रेष्य रथमारुह्य तयैव
 सेनया सार्द्धं यथावित्यन्वयः ॥ ३८ । ३९ ॥

शतानन्दपुरोधसा सहित इति शेषः दयोक्तृपूजया यथायास्तोक्त-
 पूजया ॥ ४० । ४१ ॥

फुल्लाम्बुजोपमं विवक्षितकमलसदृशम् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मानन्द गतः प्राप्तः समाभाविति शेषः ॥ ४३ । ४४ । ४५ ॥

वितानं वास-कतभंगदाब्जादनं मण्डपोऽथ विवाहशाला ॥ ४६ ॥

वेदविद्धिः सुसम्वाधे ब्राह्मणैः स्वर्णभूपितैः ।

सुवासिनीभिः परितो निष्ककण्ठीभिरावृते ॥ ४७ ॥

भेरीडुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवृत्तैः समाकुले ।

दिव्यरत्नाञ्चिते स्वर्णपीठे रामं न्यवेशयत् ॥ ४८ ॥

वशिष्ठं कौशिकं चैव शतानन्दः पुरोहितः ।

यथा क्रमं पूजयित्वा रामस्योभयपार्श्वयोः ॥ ४९ ॥

स्थापयित्वा स तत्राग्निं ज्वालयित्वा यथाविधि ।

सीतामांसीय शोभाढ्यां नानारत्नविभूषिताम् ॥ ५० ॥

सभार्यो जनकः प्रायाद्रामं राजीवलोचनम् ।

पादौ प्रक्षाल्य विधिवत्तदपोमूर्ध्न्यधारयत् ॥ ५१ ॥

या धृता मूर्द्ध्नि शर्वेण ब्रह्मणा मुनिभिः सदा ।

ततः सीतां करे धत्वा साक्षतोद्दकपूर्वकम् ॥ ५२ ॥

रामाय प्रददौ प्रीत्या पाणिग्रहविधानतः ।

सीता कमलपत्राक्षी स्वर्णमुक्तादिभूषिता ॥ ५३ ॥

सुसम्वाधे संज्ञोर्णे सुशामित्यो जीवभर्तृका 'पतकोरुचकोरुचो निष्क
वलोविभूषणे' इति कीर्त्याहलोविभूषणं निष्कं तत्कण्ठे यासा तामि. ॥४७॥

भेरीडुन्दुभो वाद्यविशेषौ वितस्त्रित्वितयदीर्घा तावनिर्मिता चर्मच्छदा
चतुर्विंशत्यङ्गुलवदमदया भेरी यत्सुसधर्मवद्भैकानभो डुन्दुभिरिति वदन्ति
रत्नाञ्चिते रत्नघटिते ॥ ४८ ॥

रामस्योभयपार्श्वयोः स्वितं वशिष्ठं कौशिकं च यथाक्रमं पूं वशिष्ठं
ततः कौशिकमिति क्रमेण पूजयित्वेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

सीतामांसीय श्यसे लता ॥ ५० ॥

सभार्यो जनको रामं पतिं प्रायात् इत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

या गङ्गादया ॥ ५२ ॥

दीयते मे सुता तुभ्यं प्रीतो भव रघूत्तम ! ।
 इति प्रीतेन मनसा सीता रामकरेऽर्पयन् ॥ ५४ ॥
 सुमोद जनको लक्ष्मीं क्षीराब्धिरिव विष्णवे ।
 उर्मिलां चौरसीं कन्यां लक्ष्मणाय ददौ मुदा ॥ ५५ ॥
 तथैव श्रुतकीर्त्तिञ्च माण्डवीं भ्राटकन्यके ।
 भरताय ददावेकां शत्रुघ्नायापरा ददौ ॥ ५६ ॥
 घत्वारो दारसम्पन्ना भ्रातरः शुभलक्षणाः ।
 विरेजुः प्रभया सर्वे लोकपाला इवापरे ॥ ५७ ॥
 ततोऽब्रवीद्विशिष्टाय विश्वामित्राय मैथिलः ।
 जनकः स्वसुतोदन्दं नारदेनाभिभाषितम् ॥ ५८ ॥
 यज्ञभूमिविशुद्ध्यर्थं कर्षतो लाङ्गलेन मे ।
 सीतामुखात्समुत्पन्ना कन्यका शुभलक्षणा ॥ ५९ ॥
 तामद्राचमहं प्रीत्या पुत्त्रिकाभावभाविताम् ।
 अर्पिता प्रियभार्यायै शरच्चन्द्रनिभानना ॥ ६० ॥
 एकदा नारदोभ्यागाद्विविक्ते मयि संस्थिते ।
 रणयन्महतीं यीणां गायन्वारायणं विभुम् ॥ ६१ ॥

सीतामात्रो मे सुता तुभ्य दीयते प्रीतो भवेति अनेन निष्कामतया
 भगवत्प्रीतये दानं कृतवानिति सूच्यते ॥ ५४ ॥

रामकरे सीतामर्पयन् जनको लक्ष्मीं विष्णवेऽर्पयन् सुमोद एव
 सुमोद ॥ ५५ ॥

भ्राटकन्यके कुमभ्यजकन्यके ॥ ५६ । ५७ । ५८ ॥

सीतामुखात् शत्रुघ्नायापराभिवरत् ॥ ५९ ॥

पुत्त्रिकाभावेन भाविता ध्याताम् ॥ ६० ॥

महती महतीशंघा ' विन्दारधोस्तु बृहती तन्वरोस्तु कनारती महती

पूजितः सुखमासीनो मामुवाच सुखान्वितः ।
 नृशुष्व वचनं गुह्यं तवाभ्युदयकारणम् ॥ ६२ ॥
 परमात्मा हृषीकेशो भक्तानुग्रहकास्यया ।
 देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं रावणस्य वधाय च ॥ ६३ ॥
 जातो राम इति ख्यातो मायामानुषवेशधक् ।
 आसौ दाशरथिर्भूत्वा चतुर्धा परमेश्वरः ॥ ६४ ॥
 योगमायापि सीतेति जाता वै तव वेश्मनि ।
 अतस्त्वं राघवायैव देहि सीतां प्रयत्नतः ॥ ६५ ॥
 नान्येभ्यः पूर्वभाष्यैषा रामस्य परमात्मनः ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ देवगतिं देवमुनिस्तदा ॥ ६६ ॥
 तदारभ्य मया सीता विष्णोर्लक्ष्मीर्विभाव्यते ।
 कथं मया राघवाय दीयते जानकी शुभा ॥ ६७ ॥
 इति चिन्तासमाविष्टः कार्यमेकमचिन्तयम् ।
 मत्प्रितामहगेहे तु न्यासभूतमिदं धनुः ॥ ६८ ॥
 ईश्वरेण पुरा क्षिप्तं पुरदाहादनन्तरम् ।
 धतुरेतत्पणं कार्यमितिचिन्त्य कृतं तथा ॥ ६९ ॥
 सीतापाणिग्रहार्थाय सर्वेषां माननाशनम् ।

नारदस्य स्थावरसत्त्वत्वास्तु कच्छपि" इत्युक्ते ॥ ६१ । ६२ । ६३ ॥

चतुर्धा रामलक्ष्मणभरतषलुम्नरूपेण ॥ ६४ । ६५ ॥

पूर्वभाषायां अनादिप्रकृतिः सैव विराड्द्रुमभरणादस्य भार्या देवगतिं
 देवसोकमार्गम् ॥ ६६ । ६७ ॥

प्रितामहशब्देन तदादयो वंश्याः ॥ ६८ ॥

इति नान्येभ्येकं षट्मिति स्वधो मातृपपत्तिः षड्मिति विचार्य तथाकृतं
 पक्षभूतं तत्कृतमित्यर्थः ॥ ६९ । ७० ॥

त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ ! रामो राजीवलोचनः ॥ ७० ॥

आगतोऽत्र धनुर्द्रष्टु फलितो मे मनोरथः ।

अद्य मे सफलं जन्म राम ! त्वां सह सीतया ॥ ७१ ॥

एकासनस्थं पश्यामि भ्राजमानं रविं यथा ।

त्वत्प्रादास्मुधरो ब्रह्मा सृष्टिचक्रप्रवर्तक ॥ ७२ ॥

बलिस्त्वत्प्रादसलिलं धत्वाभूद्विजाधिपः ।

त्वत्प्रादपाशुसंस्पर्शादहल्या भर्तृशायतः ॥ ७३ ॥

सद्य एव विनिर्मुक्ता कोऽन्यस्वत्तोऽधिरक्षिता ॥ ७४ ॥

यत्प्रादपङ्कजपरागसुरागयोगि-

वृन्दैर्जितं भवभयं जितकालचक्रैः ।

यन्नामकीर्त्तनपराजितदुःखशोका

देवास्त्वमेव शरणं सततं प्रपद्ये ॥ ७५ ॥

इति स्तुत्वा वृषः प्रादाद्राघवायमहात्मने ।

दीनाराणां कोटियतं रथानामयुतं तदा ॥ ७६ ॥

यत्प्रसादानि तन्मे जन्मसफलमित्यप्यय ॥ ७० ॥

त्वत्प्रादास्मु गङ्गाक्षपम् ॥ ७२ । ७३ ॥

अधिरक्षिता अधिकी रक्षितेत्यर्थ ॥ ७४ ॥

यस्य रामस्य प्रादपङ्कजपरागेषु सुतरां रामो वेषा तैर्योगिबृन्दैर्भवभयं संसारभयं जित देवाः यन्नामकीर्त्तनपराजितदुःखशोका जाता इति शेष ॥ ७५ ॥

दीनाराणामिति 'दीनारो रूपकैरुपाविशत्यापरिकीर्त्तित । सुवर्ष-
मप्रतिशयो भागो रूपकैरुच्यते' इति विश्वुद्युप्रोक्ते काव्यायनसु 'कार्पापण्य-
यत्तमिस्तु विज्ञेयो धान्यको बुधे । ते द्वादशसुवर्षसु दीनारस्तुल्यैश्चिह्न इत्यत'
इति 'कार्पापण्यो दक्षिणस्या दिशि रौष्य मवर्त्तते । पयसिनिबद्ध पूर्वस्यां

अश्वानां नियुतं प्रांशत् गजानां पट्शतं तथा ।
 पत्नीनां लक्षमेकं तु दासीनां त्रिशतं ददौ ॥ ७७ ॥
 दिव्याम्बराणि हारांस्य मुक्तारत्नमयोज्ज्वलान् ।
 सीतायै जनकः प्रादात्प्रीत्या दुर्हितवत्सलः ॥ ७८ ॥
 वशिष्ठादीन् सुसम्पूज्य भरतं लक्ष्मणं तथा ।
 पूजयित्वा यथा न्यायं तथा दशरथं वृषभम् ॥ ७९ ॥
 प्रस्थापयामास वृषो राजानं रघुसत्तमम् ।
 सीतामालिङ्ग्य रुदतीं मातरः साश्रुलोचनाः ॥ ८० ॥
 श्वश्रुशुश्रूषणपरा नित्यं राममनुव्रता ।
 पातिव्रत्यमुपालम्ब्य तिष्ठ वत्से ! यथा सुखम् ॥ ८१ ॥
 प्रयाणकाले रघुनन्दनस्य भेरीसदङ्गानकद्वयघोषः ।
 स्वर्वासिभेरीघनद्वयशब्दैः संसूर्क्षितो भूतभयं करोऽभूत् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्नामहेत्यरसंवादे बालकाण्डे

सप्तमः सर्गः ।

पीडयैवपथाः स त्व' इति षोडशपद्यरूपं दक्षिणस्यः कापांपण इत्यर्थः
 अयुतं दशसहस्रम् ॥ ७६ ॥

नियुतं दशसहस्रम् ॥ ७७ ॥

मुक्तारत्नमयोज्ज्वलान् हारानित्यन्वयः ॥ ७८ ॥

पूजयित्वा यथोचितघनदानैरित्यर्थः ॥ ७९ । ८० ॥

पातिव्रत्यं पुराषाद्युक्तपतिव्रताधर्मम् भर्तादिवाक्यात्तुल्यङ्गनादिरूपम्
 वस्तुतिष्ठेत्येवं शिष्यामासुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

यामको इन्दुभिः तत्रभृतिद्वयसम्बन्धिघोषः स्वर्वासिभेरीयादियद्द्वैः संसू-
 र्क्षितो मिश्रितः सन् प्राणिनां भयङ्करोऽभूत् घनं कांस्यतालादि ॥ ८२ ॥

अष्टम सर्ग ।

सूत उवाच ।

अथ गच्छति श्रीरामे मैथिल्याद्योजनत्रयम् ।
 निमित्तान्यतिघोराणि दर्शय नृपसत्तमः ॥ १ ॥
 नत्वा वशिष्ठं पप्रच्छ किमिदं ? मुनिपुङ्गव ।
 निमित्तानीह दृश्यन्ते विपमाणि समन्ततः ॥ २ ॥
 वशिष्ठस्त्वामथा प्राह भयमागामि सूच्यते ।
 पुनरप्यभयं तेऽद्य शीघ्रमेव भविष्यति ॥ ३ ॥
 ऋगाः प्रदक्षिणं यान्ति पश्य त्वा, शुभसूचकाः ।
 द्रुत्यैवं वदतस्त्वस्य ववौ घोरतरोऽग्निलः ॥ ४ ॥
 मुष्णंश्चक्षुषि सर्वेषा पाशुवृष्टिभिरर्दयन् ।
 ततो व्रजन्दर्श्याग्रे तेजोराशिमुपस्थितम् ॥ ५ ॥
 कोटिस्सूर्यप्रतीकाशं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
 तेजोराशिं ददर्शाय'जामदग्न्यं प्रतापवान् ॥ ६ ॥
 नीलमेघनिभं प्राशु' जटामण्डलमण्डितम् ।
 धनुःपरशुपाणिं च साक्षात्कालमिवान्तकम् ॥ ७ ॥
 कार्त्तवीर्यान्तकं रामं दृष्ट्वा त्रियमर्दनम् ।
 प्राप्तं दशरथस्याग्रे कालस्त्युमिवापरम् ॥ ८ ॥

मैथिल्यात् मैथिलपुरात् घोराणि निमित्तानि अष्टमसूचका उवाच

॥ १ । २ । ३ ॥

ऋगास्त्वा प्रदक्षिणं यान्ति पश्येत्यन्वय ॥ ४ ॥

मुष्णन् दर्शनशक्तिरहितानि उर्ध्वन् ॥ ५ । ६ । ७ ॥

तं दृष्ट्वा भयसंतप्तो राजा दशरथस्तदा ।
 अर्थादिपूजा विस्मृत्य त्राहि त्राहीति चाब्रवीत् ॥ ९ ॥
 दण्डवत्प्रणिपत्वाह पुत्रमार्गं प्रयच्छ मे ।
 इति ब्रुवन्तं राजानमनाहत्य रघूत्तमम् ॥ १० ॥
 उवाच निष्ठुरं वाक्यं क्रोधात्प्रचलितेन्द्रियः ।
 त्वं राम इति नाम्ना मे चरसि क्षत्रियाधम ! ॥ ११ ॥
 इन्द्रयुद्धं प्रयच्छाशु यदि त्वं क्षत्रियोऽसि वै ।
 पुराणं कर्जरं चापं भक्त्वा त्वं कल्पसे सुधा ॥ १२ ॥
 अस्मिंस्तु वैष्णवे चापे चारोपयसि चेद् गुणम् ।
 तदा युद्धं त्वया सार्द्धं करोमि रघुवंशज ! ॥ १३ ॥
 नोचेत् सर्वान् हनिष्यामि क्षत्रियान्तकरोह्यहम् ।
 इति ब्रुवति वै तस्मिन् चचाल वसुधा भयम् ॥ १४ ॥
 अन्धकारो बभूवाथ सर्वेषामपि चक्षुषाम् ।
 रामो दशरथिर्वीरो वीक्ष्य तं भार्गवं रूपा ॥ १५ ॥
 धनुराच्छिद्य तद्दस्तादारोप्य गुणमञ्जसा ।
 दक्षीराज्ञाणमादाय सन्ध्यायाकृत्य वीर्यवान् ॥ १६ ॥

अनकं अन्तकर्तारं कालमिव ॥ ८ । ९ । १० ॥

राजानमनाहत्य रघूत्तममुवाचेत्यन्वय मे नाम्ना भदीयनाम्ना प्रविद्ध
 सन् पृथ्वीं चरसि क्षतो मद्राभहारकत्वान्प्रब्रुरसि एवमपि क्षत्रियत्वा-
 मिमानसेत् इन्द्रयुद्धं प्रयच्छ ॥ ११ । १२ ॥

त्वयि युद्धायोद्यतेऽपि तावद् व्योत्स्ये यावन्ने प्ररोदा न मास्थे
 वैष्णवघापारोपणेन त्वं त्वद्दल विज्ञाय त्वया धोतृस्वामीत्याह तदा युद्धमिति
 तत्र तथासामर्थ्यं त्वं त्वदीयसकलवधं प्रयच्छ इति भावः ॥ ११ । १४ ॥

सर्वेषामपि चक्षुषा सर्वस्यन्धिचक्षुषामित्यर्थः ॥ १५ । १६ ॥

उवाच भार्गवं रामं शृणु ब्रह्मन् ! वचो मम ।
 लक्ष्यं दर्शय बाणस्य ह्यभोधो मम सायकः ॥ १७ ॥
 लोकान् पादयुगं वापि वद शीघ्रं ममाक्षया ।
 अयं लोकः परो वाय त्वया गन्तुं न शक्यते ॥ १८ ॥
 एवं त्वां हि प्रकर्त्तव्यं वद शीघ्रं ममाक्षया ।
 एवं वदति श्रीरामे भार्गवो विहृताननः ॥ १९ ॥
 संस्मरन् पूर्ववृत्तान्तमिदं वचनमब्रवीत् ।
 राम ! राम ! मचावाहो ! जाने त्वां परमेश्वरम् ॥ २० ॥
 पंराणपुरुषं विष्णुं जगत्सर्गलयोद्भवम् ।
 बाल्येऽहं तपसा विष्णुमाराधयितुमश्रमा ॥ २१ ॥
 चक्रतीर्थं श्रुभं गत्वा तपसा विष्णुमन्वहम् ।
 अतोपयं भक्षात्मानं नारायणमनन्यधीः ॥ २२ ॥
 ततः प्रसन्नो देवेशः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 उवाच मां रघुश्रेष्ठ ! प्रसन्नमुत्पपङ्कजः ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

उत्तिष्ठ तपसो ब्रह्मन् । फलितं ते तपो महत् ।
 अग्निदंशेन युक्तस्त्वं जहि हैहयपुङ्गवम् ॥ २४ ॥
 कार्त्तवीर्यं पितृहृषां यदर्थं तपसः श्रमः ।
 ततस्त्रिःसप्तकत्वस्त्वं कृत्वा क्षत्रियमण्डलम् ॥ २५ ॥
 कृत्स्ना भूमिं कश्यपाय दत्त्वा शान्तिमुपावह ।
 वेतामुखे दाशरथिर्भूत्वा रामोऽहमव्ययः ॥ २६ ॥
 उत्पत्स्ये परया शक्त्या तदा द्रक्ष्यसि मा ततः ।
 मत्तेजः पुनरादास्ये त्वयि दत्तं मया पुरा ॥ २७ ॥
 तदा तपश्चरस्योके तिष्ठ त्वं ब्रह्मणो दिनम् ।
 इत्युक्तान्तर्दधे देवसाथा सर्वं कृतं मया ॥ २८ ॥
 स एव विष्णुस्त्वं राम । जातोऽसि ब्रह्मणार्थितः ।
 मयि स्थितं तु त्वत्तेजस्त्वयैव पुनराकृतम् ॥ २९ ॥
 अद्य मे सफलं जन्म प्रतीतोऽसि मम प्रभो ।
 ब्रह्मादिभिरलभ्यस्त्वं प्रकृतेः पारंगो मतः ॥ ३० ॥

फलित फलसमयं जात अग्निदंशेन सहूपचिदाश्वशक्त्येन ॥ २४ ॥

कार्त्तवीर्यं पितृहृषामिति तपसः श्रमः तपोरूपश्रमः राज्ञो शिर-
 इति षट् ॥ २५ । २६ ।

परया शक्त्या त्वयि विद्यमानशक्त्यादधिकया शक्त्या ततो दर्शनानन्तरं
 मया त्वयि दत्तं मत्तेजः पुरा यदा पुनरादास्ये तदेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

ब्रह्मणो दिनं चतुर्युगसहस्राख्यम् ॥ २८ ॥

स एव पुरा मम वरद एव ॥ २९ ॥

मम प्रतीतोऽसि मया प्रत्यभिज्ञातोऽसीत्यर्थः ननु अत्रत्यभिज्ञाया
 किमेवं दौर्लभ्यं येनैव संभ्रमस्तत्वाद् ब्रह्मादिभिरिति तदलभ्यत्वे चेत् प्रकृतेः
 पारंग इति ॥ ३० ॥

त्वयि जन्मादिपट्भावा न सन्त्यज्ञानसम्भवाः ।

निर्विकारोऽसि पूर्णस्वः, गमनादिविर्वर्जितः ॥ ३१ ॥

यथा जले फेनजालं धूमो वज्रौ तथा त्वयि ।

त्वदाधारा त्वद्विषया माया कार्यं सृजत्यहो ॥ ३२ ॥

थावन्मायावृता लोका स्तावत्त्वां न विजानते ।

अविचारितसिद्धिपायिद्या विद्याविरोधिनी ॥ ३३ ॥

अविद्याकृतदेहादिसंघाते प्रतिविम्बिता ।

चिच्छक्तिर्जीवलोकेऽस्मिन् जीव इत्यभिधीयते ॥ ३४ ॥

यावद्देहमनःप्राणबुद्ध्यादिस्वभिमानवान् ।

जन्मादिपट् भावाः जायन्तेऽस्ति विपरिणमतेऽपश्यते वर्द्धते नश्यती-
त्येवं रूपा. पद्माविकारास्ते यतस्त्वं पूर्णो ज्ञानेनातोऽज्ञानसंभवास्ते त्वयि न
सन्ति अतस्त्वं निर्विकारो गमनादिविर्वर्जितश्चासि ॥ ३१ ॥

ननु तेजोहरणादिक्रियाया इदानीमेवोक्ते कथं निष्क्रियत्वमत आह
यथेति यथा शुद्धे एव जलादौ फेनजलादि औपाधिकं तथा त्वयि क्रियौपा-
धिकोत्थं औपाधिमेवाह त्वदाधारेति अत्यान् प्रति स्वामावृणोतीति तद्वि-
षया अस्तन्वतया त्वदधीनत्वात् त्वदाधारा च सेति भावः ॥ ३२ ॥

उक्तं तद्विषयत्वमेव दर्शयति यावदिति सा कुतस्तत्राह अविचारित-
सिद्धेति अनादिमिद्वा विचारैषैव सिद्धेति अनादि सेति भावः एव साया-
विद्या मद्भाषानं तद्विरोधिनी तस्मिन् सति नश्यति तदुत्पत्तिं प्रतिपभाति च
अतोऽविद्यापदेनोच्यत इत्यर्थः 'विद्याविद्यो युतिभोक्ते एकत्वान्यधियौ हि ते'
इति अभियुक्तः ॥ ३३ ॥

कार्यं सृजत्यहो इत्युक्तं तत्कार्यं दर्शयति अविद्येति देहादिमज्जाते
आदिनेष्ट्रियादितत्सङ्घातावच्छिन्नेऽन करणे प्रतिविम्बिता अनिर्वाच्यमन्व-
येन मन्वद्वा विच्छिन्ना प्राणादिप्रेरकत्वेन प्राणधारकतया जीव इत्युच्यते
जीवप्राणधारण इति भावोः ॥ ३४ ॥

ननु विच्छिन्नेरक्रियत्वेन जीवे कस्यत्यादिव्यवहारः कथं न आह दास-

तावत्कल्वभोक्तृत्वसुपदुःखादिभाग्भवेत् ॥ ३५ ॥
 आत्मनः संसृतिर्नास्ति बुद्धेश्चानं न जात्विति ।
 अविवेकाहयं युंक्ता संसारीति प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 जडस्य चित्समायोगाच्चित्तं भूयाच्चित्तेस्तथा ।
 जडसंघ्नाज्जडत्वं हि जलाग्न्योर्मेलनं युथा ॥ ३७ ॥
 यावत् त्वत्प्रादभक्तानां सद्गसौख्यं न विन्दति ।
 तावत् संसारदुःखौघान्न निवर्त्तन्नरः सदा ॥ ३८ ॥

इति अभिमानोदहमिति बुद्धिः यावद्विवेकाभावमूलको देहादिषु ह्यते उदह-
 मिति अभिमानस्यावत्कर्तृत्वादारोपेण तद्गामिवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

'विशिष्टे एव कल्वत्वादीत्युक्तमयं प्रत्येकं तद्विवेकेन दृश्यति आत्मन
 इति संसृतिः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानकृतः संसारो नास्ति अपरिणामित्वा-
 दिति भावः एवं बुद्धेश्चानं न जडत्वादिति भावः तस्मात्तत् द्वयं युंक्ताह-
 मिति बुद्ध्या ऋणोत्वा तत्र हेतुरविवेकः संसारी अथ इति अहं कर्त्ता
 भोक्तृत्वादिरूपेण प्रवर्त्तते व्यवहरति तदुक्तम् "न बुद्धेरेव बोधोऽस्ति
 नात्मनो विद्यते क्रिया । अतो नान्यतरस्यापि जानातीति तु युज्यते"
 इति ॥ ३६ ॥

नन्वेव बुद्धेश्चितीसंज्ञान इति धातुनिष्पन्नचित्तव्यवहारात्तुमपत्तिरत
 आह जडस्येति नन्वेव "अहमज्ञ" इति व्यवहारात्तुमपत्तिरत आह तथा
 चित्तेर्जडसंयोगाज्जडत्वम् संवेदने मिथोऽन्वोन्वधर्मतिरोभावे दृष्टान्नाह
 'जलाग्न्योर्मेषे विद्युज्जलयोरेत्यर्थः विद्युतः प्रकाशं जातमपि जलं आह-
 षोति जलस्ररूपं जडमपि अग्निसंयोगाद्दिद्युदूपेण प्रकाशरूपतां प्राप्नो-
 तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नन्वेवं यदि संसृतस्तर्हि कथं मुच्यते तत्राह 'यावदिति सद्गसौख्यं
 सद्गाज्जायमानं सुखं न विन्दति न प्राप्नोति तावदित्यर्थं सौख्यमिति स्वार्थे
 ष्यञ् निवर्त्तदिति परस्मैपदसार्थम् ॥ ३८ ॥

सत्सङ्गलब्धया भक्त्या यदा त्वा समुपासते ।
 तदा माया शनैर्याति तानवं प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥
 ततस्त्वज्ज्ञानसम्पन्नः सद्वृत्तगुरुत्वेन लभ्यते ।
 वाक्यज्ञानं गुरोर्लब्धा त्वत्प्रसादाद्दिमुच्यते ॥ ४० ॥
 तस्मात् त्वद्भक्तिहीनानां कल्पकोटियतैरपि ।
 न मुक्तिश्चा विज्ञानशक्ता नैव सुखं तथा ॥ ४१ ॥
 अतस्त्वत्प्रादयुगले भक्तिर्मे जन्मजन्मनि ।
 स्यात् त्वद्भक्तिमतां सद्गोविन्दा याभ्यां विनश्यति ॥ ४२ ॥
 लोके त्वद्भक्तिनिरताः त्वद्दर्शितवर्षिणः ।
 पुनन्ति लोकमखिलं किं पुनः स्वकुलोद्भवान् ॥ ४३ ॥
 नमोऽस्तु जगतां नाथ ! नमस्ते भक्तिभावन ! ।
 नमः कारुणिकानन्त ! रामचन्द्र ! नमोस्तु ते ॥ ४४ ॥

सतां सद्गुरोः सध्या भक्त्या तां यदा जना समुपासते तदा तेभ्यः
 माया शनैर्भन्दं याति अपसरति विशेषणं त्यजतीत्यर्थं अतएव सा
 तानव प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

तत्र ज्ञानमभेदेन यत् तद्युक्तं सद्वृत्तगुरुयोगात्मेन लभ्यते तदमनरं
 तादृशगुरोः सखायाहास्यज्ञानं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थासख्यार्थज्ञानं तत्र-
 सादाज्ञाना विद्यते 'शाचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुते 'उपदेक्ष्यन्ति तं
 ज्ञानं शान्तिमक्षयदर्शिनः' इति श्रुतेषु ॥ ४० ॥

शक्तिश्चा शक्तिप्राप्तिसम्भारनाथि न तथा सुखं नैवत्यर्थं ॥ ४१ ॥

भक्तिकारणं भक्तिमत्तु यथाभ्यां भक्तिमत्तु तद्वत्त्वभक्तिभ्यामविद्या-
 साक्षात्परम्परया च मिलिता मय्यति ॥ ४२ ॥

तद्दर्शनज्ञानदानं तदुपास्यतवर्षेण्येनानुपदेष्टारणेन तेषां तत्त्वमर्थ-
 मिदम् ॥ ४३ ॥

कारुणिकेति सर्वोपनम् महतोपयोगाय ॥ ४४ ॥

देव ! यद्यत् कृतं पुण्यं मया लोकजिगीषया ।
 तत्सर्वं तव वाणाय भूयाद्भ्राम ! नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः करुणामयः ।
 प्रसन्नोऽस्मि तव ब्रह्मन् ! यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ४६ ॥
 दास्ये तदखिलं कामं मा कुरुष्वान् सुश्रयम् ।
 ततः प्रीतेन मनसा भार्गवो राममब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 यदि मेऽनुग्रहो राम ! तवास्ति मधुसूदन ! ।
 त्वद्भक्तसङ्गस्वत्पादे दृढाभक्तिः सदास्तु मे ॥ ४८ ॥
 श्रोत्रमेतत्पठेद्यस्तु भक्तिहीनोऽपि सर्वदा ।
 त्वद्भक्तिसास्य विज्ञानं भूयादन्ते स्मृतिस्तव ॥ ४९ ॥
 तथेति राघवेणोक्तः परिक्रम्य प्रणम्य तम् ।
 पूजितस्तदनुज्ञातो महेन्द्राचलमन्वगात् ॥ ५० ॥
 राजा दशरथो हृष्टो रामं श्रुतमिवागतम् ।

तव वाणाय भूयात् त्वद्वाणनाशं भूयादित्यर्थः । ध्यनेन सर्वकर्मक्षयेण
 शक्तिं देहीति व्यङ्ग्यम् ॥ ४५ ॥

तद्यद्ब्रुं मुष्ठा तद्दानं भगवान् प्रतिजानीते तत इत्यादि ॥ ४६ ॥

यत् त्वत्कामदाने ॥ ४७ ॥

श्रोत्रपि शक्तिकारणसम्पर्दं प्रार्थयते यदीति मधुसूदनेत्यनेन भोजमति-
 मन्वकमत्कर्मनाशने त्व समर्पे इति ध्यञ्जते ॥ ४८ ॥

विज्ञानं त्वदभेदमात्मकार इदं भक्तिफलं यदि कदाचिदिदं न स्यात्त-
 र्हि ध्यने मरणकाले तव स्मृतिरवश्यं भूयादिति लोकप्रकाराय प्रार्थयत
 ध्यने या मति सा गतिरिति न्यायात्तत्सूत्रतौ तद्वाभोऽवश्यं भावीति
 भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रुतमिवागतं शिविवतुनान्कात्परारर्चनेन तथा सम्भावना एतद्भक्ति

आलिङ्ग्यालिङ्ग्य हर्षेण नेत्राभ्यां जलमुत्सृजत् ॥ ५१ ॥

ततः प्रीतेन मनसा स्वस्थचित्तः पुरं ययौ ।

रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरता देवसम्मिताः ॥ ५२ ॥

स्वां स्वां भार्यामुपादाय रेमिरे स्वस्वमन्दिरे ।

मातापितृभ्यां संहृष्टो रामः सीता समन्वितः ॥ ५३ ॥

रेमे वैकुण्ठभवने श्रिया सह यथा हरिः ।

बुधाजिन्नाम कैकेयीभ्राता भरतभातुलः ।

भरतं नेतुमागच्छत् स्वराज्यं प्रीतिसंयुतः ॥ ५४ ॥

प्रेषयामास भरतं राजा स्नेहसमन्वितः ।

शत्रुघ्नश्चापि संपूज्य बुधाजितमरिन्दमः ॥ ५५ ॥

कौशल्या शुश्रुभे देवी रामेण सह सीतया ।

देवमातेव पौलोम्या शच्या शक्रेण शोभना ॥ ५६ ॥

साकेते लोकनाथप्रथितगुणगणो लोकसङ्गीतकीर्तिः

श्रीरामः सीतयासोऽखिलजननिकरानन्दसन्दोहमूर्तिः ।

नित्यश्रीर्निर्व्विकारो निरंयधिविभवो नित्यमायानिरासो

त्यर्थः शङ्कभाव आर्षः ॥ ५१ ॥

देवसंमिता देवतुन्द्याः ॥ ५२ । ५३ । ५४ ॥

बुधाजित सम्पूज्य भरतं गतुञ्जं चापि प्रेषयामासेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

पौलोम्या पुलोमापत्यभूतया शच्या शक्रेण च देवमातेरेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

साकेते श्रयोध्यायाम् लोकनाथेषु प्रथिताः प्रसिद्धगुणगणा यस्य सः
श्रीः सम्यग्योगा कीर्तिर्व्यस्य सखलजनसम्पूज्यमानन्दसम्पूहृदया मूर्तिर्दस्य
घतगुणानन्दतासहेति भावः नित्यं श्रीः परायणहृदय अतएव निराधि-
विभव नित्यं मायाया आवरणदृष्टिदयाया निरासो यस्मात् माया वर्षा

मायाकार्यानुसारी मनुज इव सदा भाति देवोऽखिलेशः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे बालकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

यं प्रत्यनावरिकेति भावः माया कार्यं सर्वमनुसरति सत्तास्मृतिभ्यां व्याप्नोति
ताडयः देवोऽपि अखिलेशोऽपि माययैव यो मनुज इव भाति ॥ ५७ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलिविराजमानस्य
श्रीरामवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः ज्ञातावध्यात्मरामायणे
सेतो बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

अयोध्याकाण्डम् ।

प्रथम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

एकदा सुखभासीनं रामं स्वान्तःपुराजिरे ।
सर्वाभरणसम्पन्नं रत्नसिंहासने स्थितम् ॥ १ ॥
नीलोत्पलदलश्यामं कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ।
सीतया रत्नदण्डेन चामरेणाय वीजितम् ॥ २ ॥
विनोदयन्तं ताम्बूलचर्यणादिभिरादरात् ।

प्रथमे त्वय सर्गेऽत्र रामो नारदस्युत प्रतिष्ठा रावणवधे ततवा-
निति वर्यते ॥ १ ॥

अथ षाण्डे द्वितीये नारदस्येन रावणवधप्रवृत्तिरित्याह भगवान्
शिव । श्रीमहादेव उवाच

एवमेति ॥ १ ॥

कौस्तुभामुक्ता युक्ता भूषिता वाक्यरा यस्य तम् कौस्तुभमदेनाय
तस्मात्कतदाकारो भूषणविधेय ॥ २ ॥

ताम्बूलचर्यणादिभिर्विनोदयन् श्रीरदन सीतानिति येन द्रष्टुमर्था-

नारदोऽवातरत्(१) द्रुष्टुमम्बराद्यत्र राघवः ॥ ३ ॥
 शुद्धस्कटिकसंकाशः शरच्चन्द्र इवामलः ।
 अतर्कितमुपायातो नारदो दिव्यदर्शनः ॥ ४ ॥
 तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय रामः प्रीत्या कृताञ्जलिः ।
 ननाम शिरसा भूमौ सीतया सह भक्तिमान् ॥ ५ ॥
 उवाच नारदं रामः प्रीत्या परमया युतः ।
 संसारिणा मुनिश्रेष्ठ । दुर्लभं तव दर्शनम् ॥ ६ ॥
 अस्माकं विषयासक्तचेतसा नितरा मुने ।
 अवाप्तं मे पूर्वजन्मकृतपुण्यमहोदयैः ।
 संसारिणापि हि मुने । लक्ष्यते सत्समागमः ॥ ७ ॥
 अतस्त्वहर्गनादेव कृतार्थोऽस्मि मुनीश्वर । ।
 किं कार्यं ? ते मया कार्यं ब्रूहि तत्करवाणि भो ॥ ८ ॥
 अथ तं नारदोऽप्याह राघवं भक्तवत्सलम् ।
 किं मोहयसि मा राम । वाक्यैर्लोकासुरिभिः ॥ ९ ॥
 संसार्यहमिति प्रोक्तं सत्यमेतत्त्वया विभो । ।

राघवम् यत्र राघवस्तत्र देवोऽम्बरात् आकाशात् अवातरदित्यर्थः ॥३॥५॥

संसारिणामिव दुर्लभम् ॥ ६ ॥

तत्रापि विषयासक्तचेतसा नितरामित्यर्थः तादृशमपि तव दर्शनं पूर्वजन्मकृतानि यानि पुण्यानि पुण्यकर्माणि तज्जन्यमहोदयैः शुभादष्टैरवाप्तमित्यर्थः अहत फलसोदयो येभ्यस्तैरिति वाच्योऽर्थः ननु संसारिणा दुर्लभं वस्तु कथं त्वया लभ्यं तत्राह संसारिणेति काकतालीयन्यायनेति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

जगतामादिभूता या सा माया गृहिणी तव ॥ १० ॥

त्वत्सन्निकर्षाज्जायन्ते तस्यां ब्रह्मादय प्रजा ।

त्वदाश्रया सदा भाति माया या त्रिगुणात्मिका ॥ ११ ॥

सूतेऽजस्रं शुक्लक्षणलोहिता, सर्वदा प्रजा ।

लोकत्रयमहागोहे गृहस्यस्वमुदाहृत. ॥ १२ ॥

त्वं विष्णुर्जानकी लक्ष्मी शिवस्व जानकी शिवा ।

ब्रह्मा त्वं जानकी वाणी सूर्यस्वं जानकी प्रभा ॥ १३ ॥

भवान् शशाङ्क सीता तु रोहिणी शुभलक्षणा ।

शकस्वमेव पौलोमी सीता स्वाहानलो भवान् ॥ १४ ॥

यमस्वं कालरूपस्य सीता संयमनी प्रभो ।

निर्ऋतिस्वं जगन्नाथ । तामसी जानकी शुभा ॥ १५ ॥

राम ! त्वमेव वरुणो भार्गवी जानकी शुभा ।

वायुस्वं राम ! सीता तु सदागतिरितीरिता ॥ १६ ॥

कुबेरस्वं राम ! सीता सर्वसम्पत्प्रकीर्तिता ।

रुद्राणी जानकी प्रोक्ता रुद्रस्वं लोकनाशकत् ॥ १७ ॥

आदिभूता मूलप्रकृति मायान्त प्रकृति विद्यान्मायिन तं महेश्वरं
इति श्रुते ॥ १० ॥

त्वत्सन्निकर्षादिति अचेतनत्वेन तस्याचेतनसन्निकर्षामेवत्वादिति भाव-
यतएव सा त्वदान्त्रमेति त्वत्सन्निकर्षेण तस्या स्रष्टृत्वान्वा त्वदान्त्रवेत्यर्थं वि-
गुणात्मिका सुखदुःखमोहस्यभावा सत्त्वरजसमोक्षगुणध्वजयात्मिका ॥ ११ ॥

यतएव त्रिगुणातुरूपमानुष्या गुणा प्रजा सूते तादृश्या गृहिण्या
युक्त लोकत्रयमहागोहे गृहस्यस्वमुदाहृत ॥ १२ ॥

इदानीं सर्वं स्त्रीरूप सीतेव सर्वं पुरुष त्वमेवेति सर्वात्म्यानं सुवन्
त्वमेव गृहस्य इत्यर्थं सुपपादयति त्वमित्यादिना ॥ १३ ॥

पौलोमी शची यमलोऽस्मि ॥ १४ । १५ । १६ । १७ ॥

लोके स्त्रीवाचकं यावत्तत्सर्वं जानकीं शुभम् ।

पुत्रामवाचकं यावत्तत् सर्वं त्वं हि राघव ! ॥ १८ ॥

तस्मात्सोकत्रये देव ! युवाभ्यां नास्ति किञ्चन ॥ १९ ॥

त्वदाभासोदिताज्ञानमव्याकृतमितीर्यते ।

तस्मान्महांसतः सूत्रं लिङ्गं सर्वात्मकं ततः ॥ २० ॥

अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पञ्चप्राणोन्द्रियाणि च ।

लिङ्गमित्युच्यते प्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमत् ॥ २१ ॥

स एव जीवसंज्ञश्च लोके भाति जगन्मयः ।

अवाच्यानादाविद्यैव कारणीयाधिरुच्यते ॥ २२ ॥

सूत्रं सूत्रं कारणाख्यमुपाधितितयं चितेः ।

विगिष्य किञ्चिद्ब्रह्मा साभान्येनोपसंहरति लोके इति ॥ १८ ॥

सोकत्रयमहस्यत्वमपसंहरति तस्मादिति युवाभ्यामन्यदिति शेषः
'तत्तद्ब्रह्मा तदेवावुपाधियत्' इति श्रुत्या सर्वत्रैवैतत्त्वेनैव चेतनत्वमिति
भावः ॥ १९ ॥

तद्देशोपपादयति त्वदिति त्वदाभासेन त्वत्सम्बन्धेनोदितं सूत्रं सुखत्व-
प्राप्तमोक्षमज्ञानं सायेवाव्याकृतमितीर्यते 'महान् बुद्धितत्त्वं' ततः सूत्रमह-
'ङ्कारः ततः' सर्वात्मकं सर्वकार्यात्मकं लिङ्गं लिङ्गदेहः ॥ २० ॥

सर्वात्मकत्वमाह अहङ्कारश्च बुद्धिसेत्यादि पञ्चेत्यस्य सूत्रमभूतानीति
शेषः प्राणोन्द्रियाणि पञ्च प्राणाः पञ्चेन्द्रियाणि मनस्तदहङ्कारेणैव संश्लेषितम्
तत्राहङ्कारोऽहमित्याकारवृत्तिविशेषः बुद्धिरध्यवसायात्मकं महत्तत्त्वम् कर्मे-
न्द्रियाणि भूतेष्वन्तर्भूतानि तद्विङ्गं लिङ्गदेह एव प्राज्ञैः जन्ममृत्युसुखादि-
'मदुच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स एव लिङ्गदेहाभिमान्येत्यर्थः जगन्मतो हिरण्यगर्भः तत्त्वमिदं रूपता-
त्त्वस्येत्यर्थः अवाच्या सत्त्वाहत्वाभ्यामनिर्वाच्याऽनादिस्त्वत्तिरहितता कारणी-
याधिः संसारकारणरूपकृतस्यस्य ब्रह्मण्य उपाधिः ॥ २२ ॥

सूत्रं सूत्रदेहः तत्त्वमष्टुपाधिर्विराट् सूत्रं लिङ्गदेहसत्त्वमष्टुपाधिर्हि-

एतैर्विशिष्टो जीवः स्याद्विद्युक्तः परमेश्वरः ॥ २३ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्या संसृतिर्या प्रवर्तते ।

तस्या विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रस्त्वं रघूत्तम । ॥२४॥

त्वत्त एव जगज्जातं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

त्वय्येव लीयते सत्त्वं तस्मात् त्वं सर्वकारणम् ॥ २५ ॥

रज्जावह्निमिवात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं भवेत् ।

परात्माऽङ्गमिति ज्ञात्वा भयदुःखैर्विसुच्यते ॥ २६ ॥

चिन्मात्रज्योजिषा सर्वा, सर्वदेहेषु बुद्ध्यः ।

त्वया यस्मात्प्रकाशन्ते सर्वस्यात्मा ततो भयान् ॥ २७ ॥

इत्यगर्भं कारणोपाधिरीश्वर एतैर्विशिष्टो जीव अन्तर्यामितया ईशस्यापि तद्वान्भवात् उपाधिबन्धविभक्तो य स परमेश्वर तृतीय इत्यर्थं 'विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधय । ईशस्य यस्त्रिभिर्हीन तृतीय तत्पदं विद्' इति पार्त्तिकोक्ते ॥ २१ ॥

तत्र स्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्या कारणोपाध साक्षिणो भेदकमाह जाग्र-
दिति इन्द्रियादिदृष्टिमतो जगदवस्था विश्वसाक्षिणी इन्द्रियदृश्यभाव-
कालिकी अन्त करणवासनानिमित्तार्थोपलभ्यरूपा तैजससाक्षिणी सप्रा-
वस्था प्राज्ञसाक्षिणी निद्रादृश्यतिरिक्तसर्वदृश्यभावरूपा सुषुप्तावस्था एत-
न्नयात्मिकाया सहतेरविद्यात्मकत्वात् ततो विश्वस्यदिन्मात्ररूप साक्षी
कारणोपाधिस्त्वमित्यर्थं ॥ २४ ॥

जगज्जन्मादिकारणमपि तमेवेत्याह त्वत्त इति सत्स्वनविद्या-
सहितम् ॥ २५ ॥

रज्जाविति रज्जोरहितेन ज्ञानाद्यथा भय तथात्मान जीवत्वेन
जानतो भय सहारूपम तस्या एव रज्जो रज्जुत्वेन ज्ञानाद्यथा भय-
निवृत्तिः तथा अस्य परमात्मत्वेन ज्ञानात्तद्विद्वत्तिरित्यर्थं ॥ २६ ॥

चिन्मात्रज्योतिरूपेण भवता सर्वदेहेषु वर्तमाना सर्वा बुद्ध्योऽन

अज्ञानान्वस्यते सर्वं त्वयि रज्जौ भुजङ्गवत् ।
 त्वज्ज्ञानाह्नीयते सर्वं तस्मात् ज्ञानं सदाऽभ्यसेत् ॥ २८ ॥
 त्वत्पादभक्तियुक्तानां विज्ञानं भवति क्रमात् ।
 तस्मात्त्वद्भक्तियुक्ता ये मुक्तिभाजस्त एव हि ॥ २९ ॥
 अहं त्वद्भक्तभक्तानां तद्भक्तानां च किङ्करः ।
 अतो भामनुगृह्णीष्व मोहयस्व न मां प्रभो ! ॥ ३० ॥
 त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा मे जनकः प्रभो ! ।
 अतस्तवाहं मौक्तोऽस्मि भक्तं मां पाहि राघव ! ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा वज्रशो नत्वा स्थानन्दाश्रुपरिप्लुतः ।
 उवाच वचनं राम ! (१) ब्रह्मणा नोदितोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥

करणानि यस्मात्प्रकाश्याने तत्तद्दृष्टिभङ्गि सम्पाद्यने अतो भगान् सर्वस्या-
 त्माऽन्तर्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अज्ञानान्वत्स्वरूपज्ञानान्वयि इदं सर्वं जगत् न्यस्यते आरोप्यते
 जगद्रूपेण त्वं गृह्ये स इत्यर्थः यथा च रज्जुतत्त्वाज्ञानाद्भागमानस्य भुजङ्गस्य
 रज्जुज्ञानाह्नीय एवं तत्स्वरूपज्ञानाज्जगतो लय अतस्तज्ज्ञानं सदाभ्यसेत्
 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योऽन्यं तत्प्रबोधनम् । एकान्ते तत्परत्वं च तदभ्यासं
 विडुर्बुधा' इत्युक्तमभ्यासं कुर्यात् ॥ २८ ॥

त्वत्पादभक्तियुक्तानाम् 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इत्येवं नवविधा भक्तियुक्तानां
 क्रमात् वैराग्यश्रवणादिक्रमेण विज्ञानमपरोक्षसाधात्कारो भवत्यतस्त एव
 मुक्तिभाज इत्यर्थः ॥ २९ ॥

न मोहयस्व स्वमाययेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नोदितोऽस्मि त्वन्निकटे सन्देशं वक्तुं प्रेरितोऽस्मि ॥ ३२ । ३३ ॥

रावणस्य वधार्थाय जातोऽसि रघुसत्तम । ।
 इदानीं राज्यरक्षार्थं पिता त्वामभिपेक्षति ॥ ३३ ॥
 यदि राज्याभिसंसक्तो रावणं न हनिष्यसि ।
 प्रतिज्ञा ते कृता राम । भूभारहरणाय वै ॥ ३४ ॥
 तत् सत्यं कुरु राजेन्द्र । सत्यसन्धस्त्वमेव हि ।
 श्रुत्वैतद्गदितं रामो नारदं प्राह सस्मितम् ॥ ३५ ॥
 ऽहं नारद मे किञ्चिद्विद्यतेऽविदितं क्वचित् ? ।
 प्रतिघ्नान्तं च यत्पूर्वं करिष्ये तन्न संशयः ॥ ३६ ॥
 किन्तु कालानुरोधेन तत्तत्प्रारब्धसंचयात् ।
 हरिष्ये सर्वभूभारं क्रमेणासुरमण्डलम् ॥ ३७ ॥
 रावणस्य विनाशार्थं श्लोभन्ता दण्डकाननम् ।
 चतुर्दशसमास्ताव ह्युपित्वा मुनिवेशधक् ॥ ३८ ॥
 सीताभिपेक्ष तं दुष्टं सकुलं नाशयाम्यहम् ।
 एषं रामे प्रतिज्ञाते नारद' प्रशुभोद ह ॥ ३९ ॥
 प्रदक्षिणात्रयं कृत्वा दण्डवत्प्रणिपत्य तम् ।
 अनुज्ञातश्च रामेण ययौ देवगतिं मुनि. ॥ ४० ॥

भूभारहरणाय कृता ते प्रतिज्ञा व्यर्था स्यादिति श्रेय ॥ ३४ ॥

तस्मात् तत् प्रतिघ्नान्तं वच सत्यं कुरु यत्स्त्वमेव सत्यसन्ध सत्यप्र-
तिज्ञा ॥ ३५ ॥

अविदितमिति हेतु विद्यते इत्यत्र काकु कचिद्देशे काले वा किञ्चि-
दस्तु भेऽविदितं विद्यते अपि तु नेत्यर्थं सर्वं विदितमेवास्ते इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

कालानुरोधेनेति कालस्य सख्यताया मयैव स्थापितत्वादिति भाव
असुरमण्डलं रक्षोमण्डलरूपं भूभारम् ॥ ३७ । ३८ । ३९ ॥

देवगतिं देवलोकागमम् ॥ ४० ॥

सम्वादं पठति शृणोति संस्मरेद्वा
 यो नित्यं मुनिवररामयोः स भक्त्या ।
 संप्राप्नोत्यमरसुदुर्लभं विमोक्षं
 कैवल्यं विरति पुरःसरं क्रमेण ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेश्वरसंवादे षड्योध्याकाण्डे
 प्रथमः सर्गः ।

कैवल्यं विमोक्षम् मङ्गैकत्वलक्षणं मोक्षम् विरतिरैराभ्यम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमत्सुकुलराजविपद्द्वरणसमर्थत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः
 शतौ अध्यात्मरामायणे शतौ षड्योध्याकाण्डे
 प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ राजा दशरथः कदाचिद्रहसि स्थितः ।
 वशिष्ठं स्वकुलाचार्यमाह्वयेदमभाषत ॥ १ ॥
 भगवन् ! राममपिलाः प्रशंसन्ति मुहुर्मुहुः ।
 पौराण्यं नैगमा वृद्धा मन्त्रिणश्च विशेषतः ॥ २ ॥
 ततः सर्वगुणोपेतं रामं राजीवलोचनम् ।
 ज्येष्ठं राज्येऽभिषेक्ष्यामि वृद्धोऽहं मुनिपुङ्गव ! ॥ ३ ॥
 भरतो मातुलं द्रष्टुं गतः शत्रुघ्नसंयुतः ।
 अभिषेक्ष्ये ख एवाशु भयांस्तच्चानुमोदताम् ॥ ४ ॥
 सम्भाराः संश्रियन्तां च गच्छ मन्त्रय राघवम् ।
 उच्छ्रीयन्तां पताकाश्च नाना यर्णाः समन्ततः ॥ ५ ॥
 तोरणानि विचित्राणि स्वर्णमुक्तामयानि वै ।

द्वितीये रात्रि रामस्याभिषेकं कर्तुं उच्यते । अन्यराजोहिता राक्षी
 विघ्नं चक्र एतोर्यते ॥ १ ॥

अथ राजेति रहसि एवाम्ने ॥ १ ॥

नैगमा निगमे वशिष्ठपदे भद्रा यद्वा निगमं वेदं तदपि वा विन्दति
 ते नैगमा ॥ २ ॥

तत सर्वयजातुराणां ॥ ३ ॥

भरतो मातुलमिति अनेन वैद्वेयीमतिबन्धुमहानिराम भरतागमन-
 पश्यन्नेतन्मभिषेके तदागमनोत्तरपुत्रोर्भिभागं अरिष्यामोत्थेवं तां समा-
 धास्यति भाव ॥ ४ ॥

संभारोऽभिषेकसाधनी मन्त्राणेति अविषाहनादेभिरि शेषः उच्छ्री-
 यन्तामत्यापनाभिलषः ॥ ५ ॥

आह्वय मन्त्रिणं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ ६ ॥
 आज्ञापयति यद्यत्त्वां मुनिस्तत्तत् समानय ।
 यौवराज्ये ऽभिषेक्ष्यामि श्वोभूते रघुनन्दनम् ॥ ७ ॥
 तथेति हर्षात् स मुनिं किङ्करोमीत्यभाषत ।
 तमुवाच महातेजा वशिष्ठो ज्ञानिनां वरः ॥ ८ ॥
 श्वःप्रभाते मध्यकक्षे कन्यकाः स्वर्णभूषिताः ।
 तिष्ठन्तु षोडश गजः स्वर्णरत्नादिभूषितः ॥ ९ ॥
 चतुर्दन्तः समायातु ऐरावतकुलोद्भवः ।
 नाना तीर्थोदकैः पूर्णाः स्वर्णकुम्भाः सहस्रशः ॥ १० ॥
 स्थाप्यन्तां नव वै व्याघ्रचर्माणि त्रीणि चानय ।
 खेतकृत्तं रत्नदण्डं मुक्तामणिविराजितम् ॥ ११ ॥
 दिव्यमाल्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
 मुनयः सत्कृतास्तत्र तिष्ठन्तु कुशमाणयः ॥ १२ ॥
 नर्तक्यो वारसुख्याश्च गायका वेणुकास्तथा ।
 नाना वादित्कुशला वादयन्तु वृषाद्गणे ॥ १३ ॥

मोरणानि उष्णीयन्नामित्यनुकर्ष ॥ ६ । ७ । ८ ॥

मध्यकक्षे मध्यद्वारे षोडशेति कन्यकान्ययि वास्वीकिनापि कन्याना-
 मष्टसंख्या द्विरुक्ता 'अष्टौ कन्याश्च रुचिरा मत्तश्च परवारण' अष्टौ कन्याश्च
 मागत्या सर्वाभरणभूषिता' इति गज इत्युत्तरान्वयि ॥ ९ ॥

नानातीर्थोदकैः प्रयागादितोर्थोदकैः ॥ १० ॥

व्याघ्रचर्माणि नव वा त्रीणि वा भद्रमीठास्तद्वर्णार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

दिव्यान्याभरणानि चेत्यत्र स्थाप्यन्नामित्यनुकर्षः ॥ १२ ॥

वारसुख्या वारः संकेतदिनमेव सुखं भर्तृनियमे यासा ता चेष्टा
 इत्यर्थं वेणुका वेणुवादनशीला ॥ १३ ॥

इत्यश्वरथपादाता बहिस्तिष्ठन्तु सायुधाः ।
 नगरे यानि तिष्ठन्ति देवतायतनानि च ॥ १४ ॥
 तेषु प्रवर्त्तता पूजा नानाबलिभिराहता ।
 राजानः शीघ्रमायान्तु नानोपायनपाणयः ॥ १५ ॥
 इत्यादिष्व सुनिः श्रीमान् सुमन्त्रं वृषमन्त्रिणम् ।
 स्वयं जगाम भवनं राघवस्यातिशोभनम् ॥ १६ ॥
 रथमारुह्य भगवान्वशिष्ठो सुनिसत्तमः ।
 त्रीणि कक्षाण्यतिक्रम्य रथात् क्षितिमवातरत् ॥ १७ ॥
 अन्तःप्रविश्य भवनं स्वाचार्यत्वाद्वारितः ।
 गुरुमागतमाघ्राय रामसूर्यं कृताञ्जलिः ॥ १८ ॥
 प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य दण्डवद्भक्तिसंयुतः ।
 सूर्यपात्रेण पानीयमानिनायाशु जानकी ॥ १९ ॥
 रत्नासने समावेश्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
 तदापः शिरसा धत्वा सीतया सह राघवः ॥ २० ॥
 धन्योऽस्मीत्यब्रवीद्रामस्त्व मादाम्बुधारणात् ।
 श्रीरामेणैव मुक्तस्तु प्रहसन्मुनिरब्रवीत् ॥ २१ ॥

इत्यश्वरथपादाता इत्युपपत्तिरुक्ता ॥ १४ ॥

नानाबलिभि पूजोपकरणै ॥ १५ । १६ । १७ ॥

स्वाचार्यत्वादतिष्ठत्वाच्च द्वारपात्रैरवारितो भवनं प्रविश्यात् अन्तः -

पुर प्रविष्ट इति शेष ॥ १८ ॥

पानीयमानिनाय अर्घ्यपादार्यमिति भावः ॥ १९ ॥

तदाप तत्पादप्रक्षालनञ्जलम् ॥ २० ॥

अब्रवीत् वशिष्ठमिति शेषः ॥ २१ ॥

त्वत्पादसलिलं धत्वा घन्योऽभूद्गिरिजापतिः ।

ब्रह्माऽपि मत्प्रिता ते हि पादतीर्थहताशुभः ॥ २२ ॥

इदानीं भाषसे यत्त्वं लोकानामुपदेशकत् ।

जानामि त्वां परात्मानं लक्ष्म्या सञ्जातमीश्वरम् ॥ २३ ॥

देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं भक्तानां भक्तिसिद्धये ।

रावणस्य वधार्थाय जातं जानामि राघव ! ॥ २४ ॥

तथाऽपि देवकार्यार्थं गुह्यं नोद्घाटयाम्यहम् ।

यथा त्वं भायया सर्वं करोषि रघुनन्दन ! ॥ २५ ॥

तथैवानुविधास्येऽहं शिष्यस्तं गुरुरप्यहम् ।

गुरुगुरूणां त्वं देव ! पितृणां त्वं पितामहः ॥ २६ ॥

अन्तर्यामी जगद्यात्वावाहकस्त्वमगोचरः ।

शुद्धसत्त्वमयं देहं धत्वा स्वाधीनसम्भवम् ॥ २७ ॥

मनुष्य इव लोकेऽस्मिन् भासि त्वं योगभायया ।

पौरोहित्यमहं जाने विगर्ह्यं दुष्यजीवनम् ॥ २८ ॥

त्वत्पादसलिलं गङ्गाकूपं जलम् ॥ २२ ॥

उपदेशकत्वं ब्राह्मणेष्वेवं भक्ति-कार्येति लोकानुपदेशकत्वार्थं ॥ २३ ॥

भक्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वतरुस्वरूपामेक्षया रामसरूपे भक्तिरेव सर्वत-
माधनमिति सूचितम् ॥ २४ ॥

तु भाययेति • भाययाष्कादितससरूपो यथा व्यवहरसि तथैव त्वयि
विद्यतेन गुरुभूताऽहं व्यवहरिष्यामीत्यर्थं ॥ २५ ॥

वाक्यमर्थमाह गुरुरिति गुरूणामित्यप्यहं कर्णं ब्रह्मादीनाम् ॥ २६ ॥

तत्रैव हेतुमाह अन्तर्यामीति अन्तःस्थित्या सर्वनियामकः अगोचर-
मात्पुनश्चयोरप्यस्य साधीनसम्भावत्वात् मायाधिजात्यत्वात् ॥ २७ ॥

दुष्मजीवन इत्यधीनकारूपं पौरोहित्यं राजपुत्रीहिततम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

५४४

दृच्छाकृणां कुले रामः परमात्मा जनिष्यते ।
 इति ज्ञातं मया पूर्वं ब्रह्मणा कथितं पुरा ॥ २८ ॥
 ततोऽहमायया राम ! तव सखन्धकाङ्क्षया ।
 अकार्षं गर्हितमपि तवाचार्यत्वसिद्धये ॥ ३० ॥
 ततो मनोरथो मेऽद्य फलितो रघुनन्दन ! ।
 त्वदधीना मद्यामाया सर्वलोकैकमोहिनी ॥ ३१ ॥
 मां यथा मोहयेन्नैव तथा कुरु रघूदृष्ट ! ।
 गुरुनिष्कृतिकामस्त्वं यदि देख्येतदेव मे ॥ ३२ ॥
 प्रसन्नात् सर्वमप्युक्तं न वाच्यं कुत्रचिन्मया ।
 राज्ञा दशरथेनाहं प्रेषितोऽस्मि रघूदृष्ट ! ॥ ३३ ॥
 त्वामामन्त्रयितुं राज्ये श्लोऽभिषेक्षति राघव ! ।
 अद्य त्वं सीतया सार्द्धमुपवासं यथाविधि ॥ ३४ ॥
 कृत्वा शुचिर्भूमिगायी भव राम ! जितेन्द्रियः ।
 गच्छामि राजसान्निध्यं त्वं तु प्रातर्गमिष्यसि ॥ ३५ ॥
 इत्युक्त्वा रघुमारुह्य ययौ राजगुरुर्द्वैतम् ।
 रामोऽपि लक्षणं दृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

तत्रमन्त्राणां दादवाशाहस्यमाह आचार्यत्वसिद्धये इति ॥ ३० ॥

मन्त्राचार्यत्वात् गुरुदक्षिणाम् याचते त्वदधीनेत्यादि ॥ ३१ ॥

गुरुनिष्कृतिकाम गुरौ प्रत्युपकाररत्नेभ्यः ॥ ३२ ॥

एवमेवं महारूपमन्त्राणि प्रकटयिष्यतीति श्लोकात्सीतया प्रभृद्वा-

दिति ॥ ३३ ॥

आमन्त्रयितुं बोधयितुम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्गमिष्यसि राजसन्निध्यं इति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सौमित्रे ! यौवराज्ये मे श्वोऽभिषेको भविष्यति ।
 निमित्तमात्रमेवाहं कर्त्ता भोक्ता त्वमेव हि ॥ ३७ ॥
 मम त्वं हि बहिः प्राणो नात्र कार्या विचारणा ।
 ततो वशिष्ठेन यथा भाषितं तत्तथाऽकरोत् ॥ ३८ ॥
 वशिष्ठोऽपि नृपं गत्वा कृतं सर्वं न्यवेदयत् ।
 वशिष्ठस्य पुरो राज्ञा ह्यक्तं रामाभिषेचनम् ॥ ३९ ॥
 यदा तदैव नगरे श्रुत्वा कञ्चित्पुमान् जगौ ।
 कौशल्यायै राममात्रे सुमित्रायै तथैव च ॥ ४० ॥
 श्रुत्वा ते हर्षसंपूर्णे ददतुर्हार्मुत्तमम् ।
 तस्मै ततः प्रीतमनाः कौशल्या पुत्रवत्सला ॥ ४१ ॥
 लक्ष्मीं पर्यञ्चरद्देवीं रामस्यार्थप्रसिद्धये ।
 सत्यवादी दशरथः करोत्येव प्रतिश्रुतम् ॥ ४२ ॥
 कैकेयीषयगः किन्तु कामुकः किं करिष्यति ।
 इति व्याकुलचित्ता सा दुर्गा देवीमपूजयत् ॥ ४३ ॥

एतद्राज्यप्राप्तिफलं तवैवेत्याह निमित्तमात्रमिति कर्त्ता राज्यकर्त्ता
 भोक्ता राज्यसुखभोक्ता धनेन सस्य कर्त्तृत्वादिराहित्यमपि धनितम् ॥ ३७
 मम त्वं हि बहिः प्राण इति धनेन शेषांशरूपत्वात्तस्य प्राणधारक-
 त्वरूपं जीवत्वं दर्शितम् ॥ ३८ ॥

पुरः श्ये ॥ ३९ ॥

नगरे विद्यमानः कञ्चित्पुमान् राममात्रे सुमित्रायै च न्यवेदयत् ॥ ४०

तस्मै तदासाहस्य ॥ ४१ ॥

प्रतिश्रुतं प्रतिश्रुतम् ॥ ४२ ॥

दुर्गा देवीं सकलदुःखहरणशक्ततादिति भावः ॥ ४३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवा दैवीं वाणीमचोदयन् ।

गच्छ देवि ! भुवो लोकमयोध्यायां प्रयत्नतः ॥ ४४ ॥

रामाभिषेकविघ्नार्थं यतस्व ब्रह्मवाक्यतः ।

मन्थरां प्रविशस्वादी कैकेयीं च ततः परम् ॥ ४५ ॥

ततो विघ्ने समुत्पन्ने पुनरेहि दिवं शुभे । ।

तथेत्युक्त्वा तथा चक्रे प्रविवेशाय मन्थराम् ॥ ४६ ॥

साऽपि कुन्दा त्रिवका तु प्रासादाग्रमथारूढत् ।

नगरं परितो दृष्ट्वा सर्वतः समलङ्घतम् ॥ ४७ ॥

नानातोरणसम्बाधं पताकाभिरलङ्घतम् ।

सर्वोत्सवसमायुक्तं विस्मिता पुनरागतम् ॥ ४८ ॥

घातीं पप्रच्छ मातः किं ? नगरं समलङ्घतम् ।

नानोत्सवसमायुक्ता कौशल्या चाति हर्षिता ॥ ४९ ॥

ददाति विप्रमुख्येभ्यो यस्त्राणि विधिधानि च ।

तामुवाच तदा घाती रामचन्द्राभिषेचनम् ॥ ५० ॥

श्लोभविष्यति तेनाद्यं सर्वतोऽलङ्घतं पुरम् ।

दैवीं कुम्भकर्णस्य निद्रावरव्याहारादिना देवानामुपकृतींमयोध्यामदेशावन्धिर्भं भुवो लोक गच्छेत्यन्वय ॥ ४४ ॥

प्यादी मन्थरा प्रविशस्व कैकेयीभिरणार्थम् आर्षणत् तत परं राज-
भेरणार्थं कैकेयीं प्रविश ॥ ४५ ॥

विघ्ने अभिपशुविघ्ने तथा चक्रे अयोध्यागमन चक्रे दैवीवाणीति
शेष ॥ ४६ ॥

था वाण्याविष्ठा त्रिषु कटावुरधि कण्ठे च वक्रा । ४७ । ४८ ।

किं केन हेतुना नगरमलङ्घतम् केन च हेतुना कौशन्द्योत्सवयुक्ता
ददाति ॥ ४९ । ५० । ५१ ॥

तच्छ्रुत्वा त्वरितं गत्वा कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

पर्यङ्कस्या विशालाचीमेका ते पर्यवस्थिताम् ।

किं शेषे दुर्भगे । मूढे महद्भयमुपस्थितम् ॥ ५२ ॥

न जानीषेऽतिमौन्दर्यमानिनी मत्तगामिनी ॥ ५३ ॥

रामस्यानुग्रहाद्वाञ्छः श्लोऽभिषेको भविष्यति ।

तच्छ्रुत्वा सहस्रोत्थाय कैकेयी प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥

तस्यै दिव्यं ददौ स्वर्णनूपुरं रत्नभूषितम् ।

हर्षस्थाने किमिति मे कथ्यते ? भयमागतम् ॥ ५५ ॥

भरतादधिको रामः प्रियरुन्ने प्रियम्बदः ।

कौशल्या मा समं पश्यन् सदा शुश्रूषते हि माम् ॥ ५६ ॥

रामाद्भयं किमापन्नं तव मूढे वदस्व मे ।

तच्छ्रुत्वा विपत्तादाय कुञ्जा कारणवैरिणी ॥ ५७ ॥

ऋणु महचनं देवि । यद्यर्थं ते महद्भयम् ।

त्वा तोषयन् सदा राजा प्रियवाक्यानि भाषते ॥ ५८ ॥

कामुकोऽतथ्यवादी च त्वा वाचां परितोषयन् ।

कार्यं करोति तस्या वै राममातुः सुपुष्कलम् ॥ ५९ ॥

पुत्रस्य राज्याप्राप्ता दुर्भगे तच्चिन्तारहित्वाच्च मूढे ॥ ५२ । ५३ ॥

राज्ञोऽनुग्रहाद्वाञ्छामस्याभिषेको भविष्यतीत्यन्वय ॥ ५४ । ५५ । ५६ ॥

कारणेन वाणीप्रवेशरूपेण वैरिणी वैरमापदा चकारणवैरिणीति

श्लेढ रति कथित् ॥ ५७ ॥

यद्यर्थं सत्यमेव नयोष्यते ते महद्भयमागतमिति ॥ ५८ ॥

थतथ्यवादीति श्लेढ त्वमेव मे प्रियेत्यादिवाक्य मित्या प्रस्ताप एव तस्येवर्षे कार्यं हिताम् ॥ ५९ ॥

मनस्येतन्निधायैव प्रेपयामास ते सुतम् ।

भरतं मातुलकुले प्रेपयामास सानुजम् ॥ ६० ॥

सुमित्रायाः समीचीनं भविष्यति न संशयः ।

लक्ष्मणो राममन्वेति राज्यं सोऽनुभविष्यति ॥ ६१ ॥

भरतो राघवस्याग्रे किङ्करो वा भविष्यति ।

विवास्यते वा नगरात् प्राणैर्वा हाप्यतेऽचिरात् ॥ ६२ ॥

त्वं तु दासीव कौशल्या नित्यं परिचरिष्यसि ।

ततोऽपि मरणं श्रेयो यत् सपत्न्याः पराभवः ॥ ६३ ॥

अतः शीघ्रं यतस्वाद्य भरतस्याभिप्रेचने ।

रामस्य वनवासार्थं वर्षाणि नवपञ्च च ॥ ६४ ॥

ततो रूढोऽभये पुत्रस्तव राञ्चि । भविष्यति ।

उपायन्ते प्रवक्ष्यामि पूर्वमेव मुनिश्चितम् ॥ ६५ ॥

पुरा देवासुरे युद्धे राजा दशरथः स्वयम् ।

इन्द्रेण याचितो धन्वी सहायार्थं महारथः ॥ ६६ ॥

जगाम सेनया सार्द्धं त्वया सह शुभानने ।

युद्धं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसे सह धन्विनः ॥ ६७ ॥

अतिदुःखावेभ्यात् प्रेपयामासिति पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ६० । ६१ ॥

प्राणैर्वा हाप्यते त्याज्यते वधो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

सपत्न्या सकाशात्पराभवः तत्त्वेवादिरूपज्ञानो मरणं श्रेय इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अभिप्रेचने विषयसप्तमी नवपञ्च चतुर्दश ॥ ६४ ॥

हे राक्षि अमये अभयस्थाने भयरहिते तव पुत्रो रूढो राज्ये ददो

भविष्यतीत्यर्थः ननु ववसा सर्वगुणैः ज्येष्ठे विद्यमाने कथं कनीयसो मे

पुत्रस्तु राज्यमत आह उपायमिति ॥ ६५ ॥

इन्द्रेण स्वयं याचित इत्यन्वयः ॥ ६६ । ६७ ॥

तदाक्षकीलो न्यपतच्छिन्नसास्य न वेद सः ।

त्वं तु हस्तं समावेष्ट्य कीलरन्ध्रेऽतिधैर्यतः ॥ ६८ ॥

स्थितवत्यसितापाङ्गी पतिप्राणपरीश्रया ।

ततो हत्वाऽसुरान् सर्वान् ददर्श त्वामरिन्दमः ॥ ६९ ॥

आश्चर्य्यं परमं लेभे त्वामालिङ्ग्य मुदान्वितः ।

दृणीष्व यत्ते मनसि वाञ्छितं वरदोऽस्म्यग्रहम् ॥ ७० ॥

वरद्वयं दृणीष्व त्वमेवं राजाऽवदत् स्वयम् ।

त्वयोक्तो वरदो राजन् ! यदि दत्तं वरद्वयम् ॥ ७१ ॥

त्वय्येव तिष्ठतु चिरं न्यासभूतं ममानघ ! ।

यदा मेऽवसरो भूयात्तदा देहि वरद्वयम् ॥ ७२ ॥

तथेत्युक्त्वा स्वयं राजा मन्दिरं ब्रज सुव्रते ।

त्वत्तः श्रुतं मया पूर्वमिदानीं स्मृतिमागतम् ॥ ७३ ॥

अतः शीघ्रं प्रविश्याद्य कोधागारं रूपान्विता ।

विमुच्य सर्वाभरणं सर्वतो विनिकीर्य च ।

भूमावेवशयाना त्वं दृष्यीमातिष्ठ भार्मिनी ॥ ७४ ॥

अक्षकीलः रयाक्षकील इत्यर्थः स तस्य द्विदो न्यपतत् स दगरणो न वेद तकीलरन्ध्रे कीलस्थाने सहस्रं दत्त्वा त्वं स्थितवतीत्यन्वयः ॥ ६८ । ६९ । ७० ॥

राजा अवदत् ततो वरदो राजा त्वयोक्तः किञ्चिन्नदाह राजद्वि-
त्वादि ॥ ७१ ॥

भवेति वरद्वयमिति शेषः त्वया मङ्गं दत्तं वरद्वयमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

तथेत्युक्त्वा हे सुव्रते मन्दिरं ब्रज सुद्वयमेः शिविरं ब्रजेति अथचक्र-
वाविति शेषः एतत्कथं एतन्न एव श्रुतम् ॥ ७३ ॥

दृष्यीमातिष्ठ मौनं कुर्वन् यतः प्रविताःपि तद्वक्तं करिव्यामीति
इत्यादर्शनं राज्ञा सह, भा वदेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यावत् सत्यं प्रतिज्ञाय राजाऽभीष्टं करोति ते ।
 श्रुत्वा त्रिवक्रयोक्तं तत्तदा कैकयनन्दिनी ॥ ७५ ॥
 तप्यमेवापिलं मेने दुःसद्ग्राहितविभ्रमा ।
 तामाह कैकयी दुष्टा कुतस्तु बुद्धिरीदृशी ॥ ७६ ॥
 एवं त्वां बुद्धिसम्पन्नां न जाने वक्रमुन्दरि ! ।
 भरतो यदि राजा मे भविष्यति सुतः प्रियः ॥ ७७ ॥
 ग्रामान् यतं प्रदास्यामि मम त्वं प्राणवसुभा ।
 इत्युक्त्वा कोपभवनं प्रविश्य सहसा रूपा ॥ ७८ ॥
 विमुच्य सर्वाभरणं परिकीर्य समन्ततः ।
 भूसौ शयाना मलिना मलिनाम्बरधारिणी ॥ ७९ ॥
 प्रोवाच शृणु मे कुजे यावद्गामो वनं व्रजेत् ।
 प्राणास्त्यक्ष्येऽथ या यके शयिष्ये तावदेव हि ॥ ८० ॥
 निश्चयं कुरु कल्याणि ! कल्याणं ते भविष्यति ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ कुला शृष्टं साऽपि तथाऽकरोत् ॥ ८१ ॥

तदेवाह यावदिति सत्यम् तत्पूर्वकं शपथपूर्वकमिति यावत्तथा प्रतिज्ञाय
 राजा तेऽभीष्टं दास्यतीति तावन्मौं बुद्धित्वत् ॥ ७५ ॥

इत्युक्त्वा जातविभ्रमा श्रुत्वाऽपि दितबुद्धिमती दुष्टा दुष्टभावा ॥ ७६
 वक्राऽपि भवितव्याक्रममुन्दरी तदुत्सोधनं वक्रमुन्दरि ॥ ७७ ७८ ॥

समन्तत परिकीर्य इत्युक्तं प्रविश्य मलिनधूमिमुण्डनाम्बुलि-
 ताऽपि ॥ ७९ ॥

यावद्गामान् यतं तावदेवं यद्यनभयं सर्वथा तद्गमने तु प्राणाऽप्यग्रे
 इत्युक्तं ॥ ८० ॥

निश्चयं कुरु कल्याणं विवदम् ॥ ८१ ॥

धीरोऽत्यन्तदयान्वितोऽपि सुगुणाचारान्वितोवाऽथ वा
 नीतिज्ञो विधिवाददेशिकपरो विद्याविवेकोऽथ वा ।
 दुष्टानामतिपापभाषितधियां सद्गं सदा चेद्भजेत्
 तद्बुद्ध्या परिभावितो ब्रजति तत्साम्यं क्रमेण स्फुटम् ॥ ८२ ॥
 अतः सद्गः परित्याज्यो दुष्टानां सर्वदैव हि ।
 दुःसद्गी च्यवते स्वार्थाद्ययेयं राजकन्यका ॥ ८३ ॥
 इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमानहेश्वरसम्वादे अयोध्याकाण्डे
 द्वितीयं सर्गः ।

अथ कैकेयाः कुञ्जासङ्गादिदमविचार्यकारित्वमित्यर्थः विशेषं सामान्य-
 रूपेणार्थान्तरन्यासेन दर्शयति धीर इति महामना इत्यर्थः सुगुणदामा-
 याचारान्वित इत्यर्थः वाचस्पत्ये विधिवादेति ताडयो यो देशिको गुरुः
 गतरस्तत्सेवापरः गुरुसेवया सकलविधेयनिषेधार्थेण इत्यर्थः विद्या वस्तुतत्त्व-
 ज्ञानं तेन विवेकः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारो यस्य सः ॥ ८२ । ८३ ॥

इति श्रीमत्कलत्राजविमद्वह्वरणसमर्पणत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः
 अतावध्यात्मरामायणे सेतो अयोध्याकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

ततो दशरथो राजा रामाभ्युदयकारणात् ।
 आदिश्य मन्त्रिप्रकृतीः सानन्दो गृहमाविशत् ॥ १ ॥
 तत्रादृष्ट्वा प्रियां राजा किमेतदिति विह्वलः ।
 या पुरा मन्दिरं तस्याः प्रविष्टे मयि शोभना ॥ २ ॥
 हसन्ती मासुपायाति सा किं नैवाद्य दृश्यते ।
 इत्यात्मन्येव संचिन्त्य मनसाऽतिविदूयता ॥ ३ ॥
 पप्रच्छ दासीनिकरं कुतो वः स्वामिनी शुभा ? ।
 नायाति मां यथा पूर्वं मत्प्रिया प्रियदर्शना ॥ ४ ॥
 ता ऊचुः क्रोधभवनं प्रविष्टा नैव विद्महे ।
 कारणं तत्र देव ! त्वं गत्वा निश्चेतुमर्हसि ॥ ५ ॥
 इत्युक्तो भयसन्तप्तो राजा तस्याः समीपगः ।
 उपविश्य शनैर्देहं स्पृशन्वै पाणिनाऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 किं शेषे यस्तुघाट्टे ? पर्यङ्कादीन् विहाय च ।
 मां त्वं सेदयसे भीरु ! यतो मां नावभापसे ॥ ७ ॥
 थलङ्कारं परित्यज्य भूमौ मलिनवाससा ।

तत्र इति मन्त्रिणः समन्वाद्यः प्रकृतयोः सप्तपौराः ॥ १ ॥

तस्या कैकेया मन्दिरं प्रविष्टे मयि कैकेयो हसन्ती मासुपायाति साऽद्य

किं न दृश्यते एतत्किमिच्छन्वयः ॥ २ ॥ १ ॥

वः दुष्टाकम् ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥

मां किं सेदयसे इत्येतद्व्यति ॥ ७ ॥

किमर्थं ब्रूहि सकलं विधास्ये तव वाञ्छितम् ॥ ८ ॥

को वा तवाहितं कर्ता नारी वा पुरुषोऽपि वा ।

स मे दण्ड्यश्च बध्यश्च भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥

ब्रूहि देवि ! यथाप्रीतिस्तदवश्यं ममाग्रतः ।

तदिदानीं साधयिष्ये सुदुर्लभमपि क्षणात् ॥ १० ॥

जानासि त्वं मम स्वान्तं प्रियं मां स्ववशे स्थितम् ।

तथाऽपि मां खेद्यसे वृथा तव परिश्रमः ॥ ११ ॥

ब्रूहि ? कन्धनिनं कुर्यान्दरिद्रं ते प्रियङ्करम् ।

धनिनं क्षणमात्रेण निर्धनं च तवाहितम् ॥ १२ ॥

ब्रूहि ? कं वा वधिष्यामि वधार्हो वा विमोक्ष्यते ।

किमत्र बद्धनोक्तेन प्राणान्दास्यामि ते प्रिये ! ॥ १३ ॥

मम प्राणात्प्रियतरो रामो राजीवलोचनः ।

तस्योपरि शपे ब्रूहि त्वद्वितं तत्करोम्यहम् ॥ १४ ॥

इति ब्रुवाणं राजानं शपन्तं राघवोपरि ।

किमर्थे तिष्ठसीति शेष ॥ ८ ॥

वाञ्छितविधानप्रकारमेवाह को वेति ॥ ९ ॥

यथा येन प्रकारेण दण्डनेन बधेन वा तदवश्यं ब्रूहि ॥ १० ॥

मम स्वान्तं जानासि इदं श्वासद्विष्णुत्वेनेति शेषः प्रियं मां स्वाधीनं जानासि एवं परिश्रमं विनापि स्वदुःखार्थानुष्ठानं मया कर्तव्यमेवेति वृथाऽर्थं परिश्रम इति भावः ॥ ११ ॥

ते प्रियङ्करं क धनिनं कुर्याम् अप्रियङ्करं च दरिद्रं कुर्याम् धनिनं कुचेरुत्सुभ्रमन्तमपि कल्पेन रुद्विद्रं निर्धनं करिष्यामीति शेषः ॥ १२ ॥

कं ब्रह्मतल्लमपि वधिष्यामि वधार्होरादिरपि त्वमियो विमोक्ष्यते मयेति शेष ॥ १३ ॥ १४ ॥

यत्तत्र हितं तत्करोमीति शपे रामप्रथमपूर्वकं ततिजाने इत्यर्थे

शनैर्विस्मज्य नेत्रे सा राजानं प्रत्यभापत ॥ १५ ॥

यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि शपथं कुरुषे यदि

याज्ञां मे सफलां कर्तुं शीघ्रमेव त्वम्

पूर्वं देवामुरे सुहे मया त्वं परिरक्षितः ॥ १६ ॥

तदा वरद्वयं दत्तं त्वया मे तुष्टचेतसा

तद्वयं न्यासभूतं मे स्थापितं त्वयि सुव्रत !

तत्रैकेन वरेणाशु भरतं मे प्रियं सुतम् ॥ १८ ॥

एभिः संभृतसम्भारैर्योवराज्येऽभिषेचय ।

अपरेण वरेणाशु रामो गच्छतु दण्डकान् ॥ १९ ॥

सुनिवेशधरः श्रीमान् जटावल्कलभूषणः ।

चतुर्दशसमासत्र कन्दमूलफलाशनः ॥ २० ॥

पुनरायातु तस्यान्ते वने वा तिष्ठतु स्वयम् ।

प्रभाते गच्छतु वनं रामो राजीवलोचनः ॥ २१ ॥

यदि किञ्चिद्विलम्बेत प्राणांस्यत्ये तवाग्रतः ।

भव सत्यप्रतिज्ञस्त्वमेतदैव मम प्रियम् ॥ २२ ॥

श्रुत्वैतद्दारुणं वाक्यं कैकेय्या रोमहर्षणम् ।

निपपात महीमालो वज्राहत शूवाचल ॥ २३ ॥

शनैरुन्मील्य नयने विस्मज्य परया भिया ।

॥ १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ।

~ किञ्चिद्विलम्बेत प्राणान्तरं क्षणमपि विलम्बे मया प्राणत्यागः
कृतव्य इत्यर्थे ॥ २२ ॥

रोमहर्षणं शूलतां रोमाशोत्पादकमतिक्रूरतात् ॥ २३ ॥

परया उत्कृष्टया कैकेयीभिया नेत्रे विस्मज्यादुरहिते कृता साशुनेत्यर्थं

दुःस्वप्नो वा मया दृष्टो ह्यथ वा चित्तविभ्रमः ॥ २४ ॥

इत्यालोक्य पुरःपत्नीं व्याघ्रीमिव पुरःस्थिताम् ।

किमिदं भाषसे ? भद्रे मम प्राणहरं वचः ॥ २५ ॥

रामः कमपराधं ते कृतवान् कमलेक्षणः ।

ममाग्रे राघवगुणान्दर्शयस्यनिशं शुभान् ॥ २६ ॥

कौशल्यां मां समं पश्यन् शुश्रूषां कुरुते सदा ।

इति ब्रुवन्ती त्वं पूर्वमिदानीं भाषसेऽन्यथा ॥ २७ ॥

राज्यं गृहाण पुत्राय रामस्तिष्ठतु मन्दिरे ।

अनुगृह्णीष्व मां वामे रामान्नास्ति भयं तव ॥ २८ ॥

इत्युक्त्वाऽश्रुपरीताक्षः पादयोर्निपपात ह ।

दृष्ट्वाऽतिक्रोधेन रामवधं प्रार्थयेदिति अधिका भी- निदृत्तेति पाठे पतनवेत्तायां
पराश्रुस्रपतनादुक्तरीत्या भिवैव भट्टिति तत्संख्यीभूयेत्यर्थः पुनर्मृत्युदेहधरा
या मद्गार्याया एवं क्रौर्यां संभवं पर्यालोच्य दुःस्वप्न इति तत्रै जायंतः
स्वशत्रुभशसंभवादाह अथ वा ममैव चित्तस्य विभ्रमः अन्यार्थकस्यान्यार्थ-
कत्वपहः ॥ २४ ॥

इति विचार्येति श्रेयः पुर स्थितां व्याघ्रीमिव पुरः पत्नीं कैकेयी-
मालोक्य दृष्ट्वा, तदस्तुतस्वनिर्णयाय तामाहेति श्रेयः किमाहेत्ववाह किमिद-
मिति मम प्राणहरमित्यनेन स्वैधव्यसंपादकत्वेनात्यन्तं स्वानिष्टं कथं भाषस
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु रामकृतातिदुःसहापराधवशात्स्वानिष्टे मे प्रवृत्तिलवाह राम
इति अपराधाकरणं प्रागुक्तलवाक्येनैव निर्णीतमित्याह ममेति ॥ २६ ॥

इदानीमन्यथा भाषसे अतः पूर्वापरविरोधादिदं तद्वधोऽश्रुवैयनि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

यदि राज्यलोभसे तवाह राज्यमिति रामसेह स्थितावपि न ते भय-
मित्यर्थः वामे मद्दिग्द्वारादप्यपीने ॥ २८ ॥

कैकेयी प्रत्युवाचेदं सापि रक्तान्तलोचना ॥ २८ ॥
 राजेन्द्र ! किं त्वं भ्रान्तोऽसि उक्तं तद्भाषसेऽन्यथा ।
 मिथ्याकरोपि चेत् स्वीयं भाषितं नरको भवेत् ॥ ३० ॥

वनं न गच्छेत् यदि रामचन्द्रः
 प्रभातकालेऽजिनचीरयुक्तः ।
 उह्वन्वनं वा विषभक्षणं वा
 कृत्वा मरिष्ये पुरतस्तथाहम् ॥ ३१ ॥
 सत्यप्रतिज्ञोऽष्टमितीह लोके
 विडम्बसे सर्वसभान्तरेषु ।
 रामोपरि त्वं शपथं च कृत्वा
 मिथ्याप्रतिज्ञो नरकं प्रयासि ॥ ३२ ॥

द्वत्युक्तः प्रियया क्षीनो मग्नो दुःस्वार्णवे वृषः ।
 मूर्च्छितः पतितो भूमौ विसंच्रोत् सतको यथा ॥ ३३ ॥
 एषं रात्रिर्गता तस्य दुःखात् सम्वत्सरोपमा ।
 अरुणोदयकाले तु यन्दिनो गद्यका जगुः ॥ ३४ ॥
 निवारयित्वा तान् सूर्यान् कैकेयीरोपमास्थिता ।
 ततः प्रभातसमये मध्यकक्षमुपस्थिता ॥ ३५ ॥

सापि कैकेयी पूर्वं तादृशभाषणमीकारतिष्ठदुदामि कैकेयी देवशाया
 वेद्ययाद्रक्तान्तलोचना मतो राजारणं प्रत्युवाच ॥ २८ ॥

उक्तं प्रतिज्ञापूर्वकम् ॥ ३० ॥

मिथ्याभाषणजन्यो नरकोऽप्येव इव. पापान्तरज्ज्वररूपमपि दर्शयति
 वनमिति अजिनमेव चीरं सुविनयं तेन युक्त ॥ ३१ ॥

इत्युवाचे द्वावपि रामोपरीत्यनेन भगवच्छपयो मिथ्या तया कृत इति
 भवति ॥ ३२ । ३३ । ३४ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषयः कन्यकास्तथा ।
 छत्तञ्च चामरं दिव्यं गजो वाजी तथैव च ॥ ३६ ॥
 चन्द्राश्च वारसुखा याः पौरजानपदास्तथा ।
 वशिष्ठेन यथाज्ञप्तं तत्सर्वं तत्र संस्थितम् ॥ ३७ ॥
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च रात्रौ निद्रां न लेभिरे ।
 कदा द्रुक्षामहे रामं पीतकौशेयवाससम् ॥ ३८ ॥
 सर्वाभरणसम्पन्नं किरीटकटकोज्ज्वलम् ।
 कौस्तुभाभरणं श्यामं कन्दर्पशतसुन्दरम् ॥ ३९ ॥
 अभिषिक्तं समायातं गजाङ्गुलं स्त्रिताननम् ।
 श्वेतच्छतधरं तत्र लक्षणं लक्षणांन्वितम् ॥ ४० ॥
 रामं कदा वा द्रुक्ष्यामः प्रभातं वा कदा भवेत् ।
 इत्युत्सुकश्चियः सर्वे मभूवुः पुरवासिनः ॥ ४१ ॥
 नेदानीमुत्थितो राजा किमर्थं चेति चिन्तयन् ।
 सुमन्त्रः शनकैः प्रायाद्यत्र राजाऽवतिष्ठते ॥ ४२ ॥
 वर्धयन् जयशब्देन प्रणमन् शिरसा नृपम् ।
 अतिखिन्नं नृपं दृष्ट्वा कैकेयीं समष्टच्छत ॥ ४३ ॥
 देवि ! कैकेयि वर्धस्व किं ? राजा दृश्यतेऽन्यथा ।
 तमाह कैकेयी राजा रात्रौ निद्रां न लब्धवान् ॥ ४४ ॥

तान् चन्द्रादीन् गणान्निवर्त्य रोषं रोषातिशयं व्याख्येता प्राप्ता प्रातः समये
 जातेऽपि राममाकार्यं वनाय न प्रेषयतीत्यधिको रोषः ॥ ३५ । ३६ । ३७ । ३८
 किरीटकटकानि लक्षणांनि शोभाशक्ति यत्सम्पत्तम् ॥ ३९ । ४० । ४१
 सुमन्त्र इति प्रजापतिं तादृशीं धिनां प्राप्त्वा स्वयमपि चिन्तय-
 क्षित्यर्थः ॥ ४२ । ४३ ॥

चन्द्राश्च शोकान् चतुस्त्वय ॥ ४४ । ४५ ॥

राम रामेति रामेति राममेवानुचिन्तयन् ।

प्रजागरेण वै राजा ह्यसस्थ इव लक्ष्यते ।

राममानय शीघ्रं त्वं राजा द्रष्टुमिच्छति ॥ ४५ ॥

सुमन्त्र उवाच ।

अभ्युत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ! ।

तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

सुमन्त्र ! रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ।

इत्युक्तस्वरितं गत्वा सुमन्त्रो राममन्दिरम् ॥ ४७ ॥

अवारितः प्रविष्टोऽयं त्वरितं राममब्रवीत् ।

शीघ्रमागच्छ भद्रं ते राम ! राजीवलोचन ! ॥ ४८ ॥

पितुर्गैहं मया सार्द्धं राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।

इत्युक्तो रथमारुह्य सम्भ्रमात्त्वरितो ययौ ॥ ४९ ॥

रामः सारथिना सार्द्धं लक्ष्मणेन समन्वितः ।

मध्यकक्षे यशिष्ठादीन् पश्यन्नेव त्वरान्वितः ॥ ५० ॥

पितुः समीपं सद्गम्य ननाम चरणौ पितुः ।

रामभालिङ्गितु राजा समुत्थाय ससम्भ्रमः ॥ ५१ ॥

याहू प्रसार्य रामेति दुःपान्मध्ये पपांत च ।

हाहेति रामसं शीघ्रभालिङ्गाह्ने न्यवेशयत् ॥ ५२ ॥

भामिनि क्षोपने दम्यर्षः क्षोपना चैव भामिनीति विप्रष्टु ॥ ४६ । ४७

अतिदृढत्वात्प्रियत्वात् द्वारपामैरवारितः ॥ ४८ । ४९ ॥

पश्यन्नेव पितुर्गम्यत्वरवा दर्शनमालिष्य यत्नैश्च तेषां शिष्टाचारं

सुन्दरिणम् ॥ ५० ॥

शोभय शारद ॥ ५१ ॥

इ यागु भाविरामविरहड पातु ॥ ५२ ॥

राजानं मूर्च्छितं दृष्ट्वा चुक्रुशुः सर्वयोपितः ।

किमर्थं रोदनमिति (१) वशिष्ठोऽपि समाविशत् ॥ ५३ ॥

रामः पप्रच्छ किमिदं राज्ञो दुःखस्य कारणम् ।

एवं पृच्छति रामे सा कैकेयी राममब्रवीत् ॥ ५४ ॥

त्वमेव कारणं ह्यत्र राज्ञो दुःखोपशान्तये ।

किञ्चित्कार्यं त्वया राम ! कर्त्तव्यं नृपतेर्हितम् ॥ ५५ ॥

कुरु सत्यप्रतिज्ञस्त्वं राजानं सत्यवादिनम् ।

राज्ञा वरद्वयं दत्तं मम सन्तुष्टचेतसा ॥ ५६ ॥

त्वदधीनं तु तत्सर्वं वक्तुं त्वां लज्जते नृपः ।

सत्यपाशेन सम्बद्धं पितरं त्वातुमर्हसि ॥ ५७ ॥

पुत्रशब्देन चैतद्वि नरकात्त्रायते पिता ।

रामस्तयोदितं श्रुत्वा श्रुत्वेनाभिहतो यथा ॥ ५८ ॥

व्यथितः कैकेयी प्राच किं मामेवं प्रभाषसे ।

पितर्ये जीवितं दास्ये पित्रेयं विषमुत्क्षणम् ॥ ५९ ॥

समाविशत् प्राविशत् राजगृहमिति शेष ॥ ५२ । ५४ ॥

राजदुःखोपशान्तये तदर्थं त्वमेव कारणम् तदेव कारण्यत्वं समर्चयति
किञ्चिदिति ॥ ५५ ॥

कार्यमेवाह सत्यप्रतिज्ञ इति त्वं दण्डकगमनविषये सत्यप्रतिष्ठो भूत्वा
दत्तार्थं ॥ ५६ ॥

तत्सर्वं तद्दृष्ट्वातुष्टान त्वदधीनम् अथ सत्यपाशेनेति ॥ ५७ ॥

पुत्रशब्देनैतदुच्यते तदेव दर्शयति उद्धार्यो नरकात् पिता त्रायते येन
न पुत्र इत्यर्थं ॥ ५८ ॥

पित्रेयं विष पित्रापन्न इति शेष ॥ ५९ ॥

(१) किमेतद्रोदनमिति इति वा पाठ ।

सीतां त्यक्ष्येऽथ कौशल्यां राज्यं चापि त्यजाम्यहम् ।

अनाज्ञप्तोऽपि कुरुते पितुः कार्यं स उत्तमः ॥ ६० ॥

उक्तः करोति यः पुत्रः स मध्यम उदाहृतः ।

उक्तोऽपि कुरुते नैव स पुत्रो मल उच्यते ॥ ६१ ॥

अतः करोमि तत्सर्वं यन्नामाह पिता मम ।

सत्यं सत्यं करोम्येव रामो हिर्नाभिभाषते ॥ ६२ ॥

इति रामप्रतिज्ञां सा श्रुत्वा यत्तुं प्रचक्रमे ।

राम ! त्वदभिषेकार्थं सम्भाराः सम्भृताश्च ये ॥ ६३ ॥

तैरेव भरतोऽवश्यमभिषेच्यः प्रियो मम ।

अपरेण वरेणाशु चीरवासा जटाधरः ॥ ६४ ॥

वनं प्रयाहि शीघ्रं त्वमद्यैष पितुराज्ञया ।

घतुर्देशसमास्ताव वस मुन्यन्नभोजनः ॥ ६५ ॥

एतदेव पितुसोऽद्य कार्यं त्वं कर्तुमर्हसि ।

राजा तु लज्जते यत्तुं त्वामेवं रघुनन्दन ! ॥ ६६ ॥

श्रीराम उवाच ।

भरतस्यैव राज्यं स्यादहं गच्छामि दण्डकान् ।

किन्तु राजा न यत्कीदृ मां न जानेऽत्रकारणम् ॥ ६७ ॥

यः कुरुते स उत्तम उच्यते ॥ ६० ॥

अतो मम उच्यते ॥ ६१ । ६२ । ६३ ॥

तैर्भरतोऽवश्यमभिषेच्य एवेत्यस्य ॥ ६४ ॥

ममाः वशीणि ॥ ६५ । ६६ ॥

राजा हि जेव कारयेनेह विषये मां न यच्छि तत्कारणं न जाने
यत्तु संध्यतांभाषनायापन्न भाषादिनि भाषः ॥ ६७ ॥

श्रुत्वैतद्रामवचनं हृद्वा रामं पुरस्थितम् ।

प्राह राजा दशरथो दुःखितो दुःखितं वचः ॥ ६८ ॥

स्त्रीजितं भ्रान्तहृदयमुन्मार्गपरिवर्त्तिनम् ।

निगृह्य मां गृहाणेदं राज्यं पापं न तद्भवेत् ॥ ६९ ॥

एवं चेदवृतं नैव मां स्पृशेद्रघुनन्दन ! ।

इत्युक्त्वा दुःखसन्तप्तो विललाप वृषस्तदा ॥ ७० ॥

हा राम ! हा जगन्नाथ ! हा मम प्राणवल्लभ ! ।

मां विसृज्य कथं घोरं विपिनं गन्तुमर्हसि ॥ ७१ ॥

इति रामं समालिङ्ग्य मुक्तकण्ठो रुरोद ह ।

विमृश्य नयने रामः पितुः सजलपाणिना ॥ ७२ ॥

आश्लासयामास वृषं शनैः स नयकोविदः ।

किमत्र दुःखेन विभो ! राज्यं शासतु मेऽनुजः ॥ ७३ ॥

अहं प्रतिज्ञां निशीर्य पुनर्यास्यामि ते पुरम् ।

दुःखितं राज्ञोऽवचनेनेति शेषः ॥ ६८ ॥

ज्जेहाटाच्छिद्य कनिष्ठाय राज्यदानरूपे उन्मार्गं वर्त्तमानमत एव भ्रान्तहृदयं स्त्रीजितं च पापं न तद्भवेदिति 'गुरोरप्यवलिप्रस्य कार्याकार्य-मजानतः । उत्तर्य प्रतिपन्नस्य दण्ड एव विधीयते' इति नीत्युक्तेः तया वचनकारेण स्पृश्यान्ममाप्येतद्वरदामास्ततस्ततो न दोष इत्याह एवं चेदिति ॥ ७० ॥

यदापि तत्र जगन्नाथत्वाद्वाज्यविपिनयोः समतैव तथाऽपि त्वद्विशोगे मम प्राणास्तद्वद्वभत्यात् तदा स ह ममिष्यन्तीत्याह स च प्राणवद्धमेति ॥ ७१ ॥

विमृश्य निरन्नाशुके कृत्वा ॥ ७२ ॥

यावद्विन्मार्गम् मदनुजेनापि राज्यरूपे तस्यापि तत्तुल्यत्वात् तद्व-
त्तत्वाद्वात् दुःखं ह्येति भावः ॥ ७३ । ७४ ॥

राज्यात्कोटिगुणं सौख्यं मम राजन्वने सतः ॥ ७४ ॥

त्वत्सत्यपालनं देव । कार्यं चापि भविष्यति ।

कैकेय्याश्च प्रियो राजन्वनवासो महागुणः ॥ ७५ ॥

इदानीं गन्तुमिच्छामि व्येतु मातुश्च हृज्ज्वरः ।

सम्भाराद्योपङ्गीयन्तामभिषेकार्यमागताः ॥ ७६ ॥

मातरं च समाश्लास्य अनुनीय च जानकीम् ।

आगत्य पादौ वन्दित्वा तव यास्ये सुखं वनम् ॥ ७७ ॥

इत्युक्त्वा तु परिक्रम्य मातरं द्रष्टुमावयौ ।

कौशल्याऽपि हरेः पूजां कुरुते रामकारणात् ॥ ७८ ॥

होमं च कारयामास ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।

ध्यायते विष्णुमेकाग्रमनसा मौनमास्थिता ॥ ७९ ॥

अन्तस्थमेकं घनचित्तप्रकार्यं

निरससर्वातिशयस्वरूपम् ।

मम सुखं तु विशिष्टं हे देव त्वत्सत्यपालनरूपं कार्यञ्च भविष्यतीति
अधिको लाभ इति शेषेण देवानां कार्यं च रक्षोनाशरूपं भविष्यतीति
ध्वनितम् कैकेय्याश्च प्रियोऽतो महागुण बङ्गगुण इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

इदानीमेवेत्यर्थं उपहृतीयन्त्वा दूरोक्रियन्ताम् ॥ ७६ ॥

सुखमित्यनेन मम वनगमने तु पत्न्योऽपि नास्ति इति ध्वनि-
तम् ॥ ७७ ॥

रामकारणात् रामाभिषेकविज्ञानिदृष्टिनिमित्तम् ॥ ७८ ॥

एकाग्रमनसोऽपि क्लृप्तार्थमेव विष्णुं ध्यायते च व्यार्षमात्मनेपदम् ॥ ७९ ॥

एतन्मननयांभितया हृदये स्थितम् ध्येयं रूपमाह मनेत्यादि निर-
श्लेषादिना निर्बिकल्पमभाषित्ये युक्तं सकलविशेषरहितध्यानस्यैव निर्बि-

विष्णुं सदानन्दमयं हृदजे
सा भावयन्ती न ददर्श रामम् ॥ ८० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे अयोध्याकाण्डे
तृतीयः सर्गः ।

कलकलान् निरस्तानि सर्वाणि अविशयस्वरूपाणि भेदकस्वरूपाणि येने-
त्यवराय ॥ ८० ॥

इति श्रीमत्कलराजविषड्वरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण-
कृत्याध्यात्मरामायणे सेती अयोध्याकाण्डे
तृतीयः सर्गः

ततः सुमित्रा दृष्ट्वैनं रामं राज्ञीं ससम्भ्रमा ।
 कौशल्यां बोधयामास रामोऽयं समुपस्थितः ॥ १ ॥
 श्रुत्वैव रामनामैषा बहिर्हृष्टिप्रवाहिता ।
 रामं दृष्ट्वा विशालाक्षमालिङ्गाङ्गे न्यवेशयत् ॥ २ ॥
 भूर्ध्नयघ्राय पस्पर्यं गात्रं नीलोत्पलच्छविम् ।
 भुक्ष्ण पुच्छेति च प्राह मिष्टमन्त्रं क्षधार्दितः ॥ ३ ॥
 रामः प्राह न मे मातर्भोजनावसरः कृतः ।
 दण्डकागमने शीघ्रं मम कालोऽद्य निश्चितः ॥ ४ ॥
 कैकेयीवरदानेन सत्यसन्धः पिता मम ।
 भरताय ददौ राज्यं ममाप्यारण्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 चतुर्दशसमास्तत्र क्षुपित्वा मुनिवेशधक् ।
 आगमिष्ये पुनः शीघ्रं न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 तच्छ्रुत्वा सद्यसोद्विग्ना मूर्च्छिता पुनश्चित्ता ।
 आह रामं सुदुःखान्तां दुःखसागरसंभ्रुता ॥ ७ ॥

चतुर्थे सप्तमं कुरुं शान्तित्वोपदेशतः सीतया बहिर्हृष्टोऽगच्छद्दण्डकं
 चेति वदन्ति ॥ १ ॥

ससम्भ्रमा सादरा सुमित्रा राज्ञीं कौशल्यां बोधयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥

बहिर्हृष्टिप्रवाहिता त्यक्तसमाधिरित्यर्थः ॥ २ ॥

भुक्ष्ण पुच्छेति इति ध्यत्युत्पलवाक्छान्धिः ॥ ३ ॥

भोजनावसरो न कृतः पित्तेति श्रेयः निश्चितः कृतः पित्तेति श्रेयः ॥ ४ ॥

सुनिवेशः सीतवासम्वादिषु विन्तां महिषयां कर्तुं नार्हसि ॥ ६ ॥

संभ्रुता मग्ना ॥ ७ ॥

यदि राम । वनं सत्यं यासि चेन्नयमामपि ।
 त्वद्विहीना क्षणार्द्धं वा जीवितं धारये कथम् ॥ ८ ॥
 यथा गौर्वालकं वत्सं त्यक्त्वा तिष्ठेन्न कुत्रचित् ।
 तथैव त्वा न शक्नोमि त्यक्तुं प्राणात्प्रियं सुतम् ॥ ९ ॥
 भरताय प्रसन्नश्चेद्राज्यं राजा प्रयच्छतु ।
 किमर्थं वनवासाय त्वामान्नापयति प्रियम् ॥ १० ॥
 कैकेय्या वरदो राजा सर्वस्वं वा प्रयच्छतु ।
 त्वया किमपराद्धं हि कैकेय्या वा वृषस्य वा ॥ ११ ॥
 पिता गुरुयथा राम । तवाहमधिका ततः ।
 पित्राज्ञप्तो वनं गन्तुं धारयेयमहं सुतम् ॥ १२ ॥
 यदि गच्छसि मद्वाक्यमुल्लङ्घ्य वृषवाक्यतः ।
 तदा प्राणान् परित्यज्य गच्छामि वनसादनम् ॥ १३ ॥
 लक्ष्मणोऽपि ततः श्रुत्वा कौशल्यावचनं रुषा ।
 उवाच राघवं वीक्ष्य दहन्निव जगत्त्रयम् ॥ १४ ॥

क्षणार्द्धं वा क्षणार्द्धमपि ॥ ८ ॥

वालकमत्यन्तवालं वत्सगद्दो हि गवापत्ये हृद ॥ ९ ॥

राजा राक्यं प्रयच्छत तस्यात्यन्तमिच्छादिपयत्वात् किमर्थमिति न हि तेन किञ्चिद्दरतेऽमिति भावः ॥ १० ॥

त्वया किमपराद्धम् यत्त्वा वनाय प्रम्यापयतीति श्रेयः ॥ ११ ॥

यथा पिता गुरुस्वपाठहमपि तत्र गुरु यद्वा ततोऽधिका 'पितृर्दशगुणं माता मीरुषेणातिरिच्यते' इति कृते एवं च भद्राक्षया वनागमनमेवोचितमिति भावः ॥ १२ ॥

तदा प्राणानिति एव च मातृवधदोषो वनगमनेऽधिक इति भावः ॥ १३ ॥

रुषा दहन्निवेत्यम्बय ॥ १४ ॥

उन्मत्तं भ्रान्तमनसं कैकेयीवशवर्त्तिनम् ।

वज्रा निहन्मि भरतं तद्वल्गून्मातुलामपि ॥ १५ ॥

अद्य पश्यन्तु मे शौर्यं लोकान् प्रदहतः पुरा ।

राम ! त्वमभिषेकाय कुरु यत्नमरिन्दम ! ॥ १६ ॥

धनुःपाणिरष्टं तत्र निहन्त्यां विघ्नकारिणः ।

इति जुयन्तं सौमित्रिमालिङ्ग्य रघुनन्दनः ॥ १७ ॥

शूरोऽसि रघुघाटूर्ल ! ममात्यन्तं हितेरतः ।

जानामि सर्वं ते सत्यं किन्तु ते समयो न हि ॥ १८ ॥

यदिदं दृश्यते सर्वं राज्यं देहादिकं च यत् ।

यदि सत्यं भवेत्तत्र आयासः सफलश्च ते ॥ १९ ॥

भोगा भेषवितानस्यविद्युष्टेखेव चञ्चलाः ।

आयुरप्यग्निसन्तप्तलोहस्यजलविन्दुवत्(१) ॥ २० ॥

भ्रान्तमनसं राज्यलोभेन अतएव कैकेयीवशवर्त्तिनम् ॥ १५ ॥

पुरा लोकान् प्रदहत कामान्निहृष्टस्येवेत्यर्थं अनेन वदन्तार्त्तं सप्त
सूचितम् ॥ १६ ॥

यथाभिषेकं विघ्नकारिणो निहन्त्याभिलष्यं ॥ १७ ॥

ते सर्वे कामान्निहृष्टस्येव तद्वल्गून्मातुलामपि जानामि किन्तु तस्य
पराक्रमस्य समय इदानीं न हिन्त्य अद्यदर्शनार्थं इति व्यग्यम् ॥ १८ ॥

अद्य तत्र अजन्मप्रधारणाय संभारानित्यत्यदर्शनेन रोषादिबर्भयति
यदिदमिति सर्वं जगत् राज्यभक्तत एव देहेन्द्रियादिकं च न मत्तम् तथा च
किं कल्पार्थं उपादेयं तेनैवं रोषं कार्यं इति भावः यदि कस्यं भवेत्तदा त
आयुःसः सप्तमो भवेदित्यस्य ॥ १९ ॥

भेषवितानं भेषवन्तु एवं च भोग्यभोग्येभ्योऽप्यनिरस्तात् नर्भं
व्यर्त्तयति भावः ॥ २० ॥

यथा व्यालगलस्थोऽपि भेको दंशानमेक्षते ।

तथा कालाहिना ग्रस्तो लोको भोगानशाश्वतान् ॥ २१ ॥

करोति दुःखेन हि कर्मतन्त्रं

शरीरभोगार्थमहर्निशं नरः ।

देहस्तु भिन्नः पुरुषात् समीक्ष्यते

को वात्र भोगः पुरुषेण भुज्यते ॥ २२ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृदारवन्धादिसङ्गमः ।

प्रपायामिव जन्तूनां नद्यां काष्ठौषवञ्चल' ॥ २३ ॥

छायेव लक्ष्मीश्वपला प्रतीता तारुण्यमम्बूर्निवद्भ्रुवं च ।

स्वप्नोपमं स्त्रीसखमाधुरल्पं तथापि जन्तोरभिमान एवः ॥ २४ ॥

यद्येति यथा सर्पगलवर्ती भेकस्तद्गलवर्तिभेकोमलमासभोगायासद्रमपि स्व-
शृत्युमजानन् तद्गलमांसदंशनममेक्षते इच्छति तथा कालाहिपसो लोको
भोगानिच्छति इत्यर्थः ॥ २१ ॥

कर्मतन्त्रं धनार्जनादिव्यापारं काम्यं वैदिकं कर्म च मन्वत्र कस्य
भोग शरीरस्य उतात्मन नाद्य इत्याह देहस्तिति पुरुषाद्देहतस्तस्यात्मन-
जडत्वात् सुखादिहावात्काररूपभोगस्य तत्रासम्भव इति भाव नान्य
इत्याह को वात्रेति तस्य शुद्धस्वभावात्वेनापरिणामित्वात्तस्य भोगासम्भव
इति भाव अत्र देहयन्त्रेण चित्तमपि उपलभ्यते यद्यपि तयो परस्पर
विवेकापहात् चित्तस्य भोगसाध्यापि स भ्रान्तिमूलक इति श्रेय एवेति
सात्यर्थम् ॥ २२ ॥

एवं भोगस्वापारपर्यायिकत्वसङ्कोदान् वैराग्याद्य उन्नादिषु कृष्णार्क्षि-
रत्नमाह पितृभिरि प्रपा पानीयशाला काष्ठौषधीरिव काष्ठौषवन् ॥ २३ ॥

प्रतीता निक्षिप्ता एव अभिमान. मम धनादि व्ययेन च मम विरं
भोग इत्यादि ॥ २४ ॥

संसृतिः स्वप्नसदृशी सदा रोगादिसङ्कुला ।
 गन्धर्वनगरप्रख्या मूढस्वामनुवर्त्तते ॥ २५ ॥
 आयुष्यं क्षीयते यस्मादादित्यस्य गतागतैः ।
 दृक्षान्येषां जराश्चक्षुः कथञ्चिन्नैव बुद्ध्यते ॥ २६ ॥
 स एव दिवसः सैव रात्रिरित्येव मूढधीः ।
 भोगाननुपतत्येव कालवेगं न पश्यति ॥ २७ ॥
 प्रतिक्षणं क्षरत्येतदायुरामघटाश्रुवत् ।
 सपत्ना इव रोगीषाः शरीरं प्रहरन्त्यहो ॥ २८ ॥
 जरा व्याघ्रीव पुरतस्तर्जयन्त्यवतिष्ठते ।
 मृत्युः सहैव यात्येष समयं सम्प्रतीक्षते ॥ २९ ॥
 देहेऽहंभावमापन्नो राजाऽहं लोकविश्रुतः ।
 इत्यस्मिन्ननुते जन्तुः कृमिविड्भस्मसंज्ञिते ॥ ३० ॥

संसृतिः सप्नसदृशी स्वप्नसदृशी अल्पकाला अयुःवर्त्तते तासुपादे-
 यत्वेन मत्तत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कथञ्चिदिति कथमपीत्यर्थं न बुद्ध्यते ममापि जराश्चक्षुः सा इति
 कथमपि न बुद्ध्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

पूर्वपूर्वभुक्तदिनरात्रापेक्षयोः नरोत्तरस्य विशेषमपश्यन् अतो मूढमति
 कालवेगं पूर्वपूर्वावस्थापहारकं न पश्यति अतो भोगाननुपतति तेषाम-
 क्कते ॥ २७ ॥

व्यामघट अयमघट सपत्ना शयव ॥ २८ ॥

व्यागतप्रायाह किं मूढोऽपीति तर्जयन्ती मृत्युः समयं प्रहर्तुं सम्प्रती-
 क्षते मृह तिष्ठदपि ॥ २९ ॥

देहे उपशयादिविशिष्टे कृमिविड्भस्मसंज्ञिते भूष्ये आद्या सप्ना
 जन्तुभिर्भक्षिते मध्या सप्ना दध्ने अन्त्या तादृशे देहेऽहंभावं प्राप्नोऽहं
 राजेति अस्मिन् लोके मनुते ॥ ३० ॥

त्वगस्थिमांसविण्मूत्ररेतोरक्तादिसंयुतः ।
 विकारी परिणामी च देह आत्मा कथं वद ॥ ३१ ॥
 यमास्थाय भवाह्लोकं दग्धुमिच्छति लक्ष्मण ! ।
 देहाभिमानिनः सर्वे दोषाः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ ३२ ॥
 देहोऽहमिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्त्तिता ।
 नाहं देहश्चिदात्मेति बुद्धिर्विद्योति भण्यते ॥ ३३ ॥
 अविद्या संसृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्त्तिका ।
 तस्माद्यत्नः सदा कार्यो विद्याभ्यासे सुमुत्तुभिः ।
 कामक्रोधादयस्तत्र शत्रवः शत्रुसूदनः ॥ ३४ ॥
 तत्रापि क्रोध एवालं मोक्षविघ्नाय सर्वदा ।
 येनाविष्टः पुमान् हन्ति पितृभ्रातृसहृत्सखीन् ॥ ३५ ॥
 क्रोधमूलो मनस्तापः क्रोधः संसारबन्धनम् ।

अथ देहस्यात्मत्व खण्डयति त्वगिति त्वगादिसंयुतत्वादिकारी रसादि-
 धातुविकारवान् परिणामी माल्याद्यवस्थापरिणामवान् आत्मा त्वविकारी
 अथपरिणामी चेति विपरीतं श्रुत्यादिभिरुक्त इति भावः ॥ ३१ ॥

यं रागादिदोषमूहम् ते दोषा देहाभिमानिनः प्रादुर्भवन्ति तस्मात्त-
 न्यजेति भावः ॥ ३२ ॥

देहाभिमानिनोऽस्य रागादिदोषप्रादुर्भावकत्वं तत्कारणाविद्यारूपत्वान्
 तस्येत्याह देहोऽहमिति देहद्रव्यपलक्षणम् अन्नःकरणादेरपि तदाह चिदा-
 त्मेति ॥ ३३ ॥

संसृतेः संसारमूलस्य रागादिदोषस्य शत्रव इति अजन्मविद्योत्पे-
 दकत्वादिद्याभ्यासे ज्ञानादयः शत्रवं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रकृतोपयोगितया क्रोधस्यैव उक्तिविधाते प्राधान्यमाह तत्रापि
 पितृादिवधेन पातित्यं प्राप्नो न अत्रणाद्यधिकारीति भावः ॥ ३५ ॥

धर्मक्षयकरः क्रोधस्तस्मात्क्रोधं परित्यज ॥ ३६ ॥
 क्रोध एव महान् शत्रुसृष्ट्या वैतरणी नदी ।
 सन्तोषो नन्दनवनं शान्तिरेव हि कामधुक् ॥ ३७ ॥
 तस्माच्छान्तिं भजस्याद्य शत्रुरेवं भवेन्न ते ।
 देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणः ॥ ३८ ॥
 आत्मा शुद्धः स्वयं ज्योतिरविकारी निराकृतिः ।
 यावद्देहेन्द्रियप्राणैर्भिन्नत्वं नात्मनो विदुः ॥ ३९ ॥
 तावत्संसारदुःखौघैः पीड्यन्ते मृत्युसंयुताः ।
 तस्मात्त्वं सर्वदा भिन्नमात्मानं हृदि भावय ॥ ४० ॥
 बुद्ध्यादिभ्यो वहिःसर्वमनुवर्त्तस्व मा खिद ।
 भुञ्जन् प्रारब्धमखिलं सुखं वा दुःखमेव वा ॥ ४१ ॥

मनस्ताप तज्जनकं हननाद्युपायान्वेषणमित्यर्थं ॥ ३६ ॥

महान् शत्रु परिणामे स्वमायापहारकत्वात् क्रोध एव यम साक्षा-
 दिति पाठान्तरम् वैतरणी नदी दुष्कारत्वात् विषयतामै कथमप्यनपगमा-
 दिति भाव 'न जात काम कामानामुपभोगेन शान्तिः । इत्यनेन कृष्णवर्त्मन
 भूय एवाभिवर्धते' इत्युक्ते नन्दनवनमानन्दजनकत्वात् ॥ ३७ ॥

एवं शान्तिमेवने ॥ ३८ ॥

तैभ्यो वैलक्षण्यमेवाह अविकारी निराकृति देहादिस्तु साकार
 इति भाव ॥ ३९ ॥

तावदिति अह ममेत्यभिभाषकत्वादिति भाव भिन्न बुद्ध्यादिभ्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥

बुद्ध्यादिभ्य स्वबुद्धौषे पञ्चमो तदतिरिक्तोऽहमिति अन्तर्जनस्येव ता-
 नालम्ब्य बहिर्लोकाध्यपहार सर्व लोकव्यवहारं लोकपदेशात्तुवर्त्तस कुरु
 परन्तु तत् मा खिद खेद न कुरु नत शोककृत्यासंकरणे तद्वत् खेदोऽवगतं
 भाव्येवेत्यत आह भुञ्जदिति अखिल एष दुःख वा प्रारब्धमित्येवं भुञ्जताया
 भावयन् ॥ ४१ ॥

प्रवाहपतितः कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ।
 बाह्ये सर्वत्र कर्तृत्वमावहन्नपि राघव ! ॥ ४२ ॥
 अन्तःशुद्धस्वभावस्त्वं लिप्यसे न च कर्मभिः ।
 एतन्मयोदितं कृत्स्नं हृदि भावय सर्वदा ॥ ४३ ॥
 संसारदुःखैरखिलैर्बाध्यसे न कदाचन ।
 त्वमप्यस्य । मयादिष्टं हृदि भावय नित्यदा ॥ ४४ ॥
 समागमं प्रतीक्षस्य न दुःखैः पीड्यसेऽचिरम् ।
 न सदैकत्र संवासः कर्ममार्गानुवर्तिनाम् ॥ ४५ ॥
 यथा प्रवाहपतितप्रवाना सरितां तथा ।
 चतुर्दशसमासंख्यां क्षणार्द्धमिव जायते ॥ ४६ ॥
 अनुमन्यस्व मामस्य ! दुःखं सन्त्यज्य दूरतः ।
 एवं चेत् सुखसंवासो भविष्यति वने मम ॥ ४७ ॥
 इत्युक्त्वा दण्डवन्मातुः पादयोरपतञ्चिरम् ।

प्रवाहपतितोऽपि संसारप्रवाहस्योऽपि कार्यं व्यवहारं कुर्वन्नपि तज्ज-
 न्यप्रापपुण्याभ्यां न लिप्यते पृथग्जनोऽपि एवं च तत्र तथाभाव यतः
 सर्वथा तदलेप इत्याह बाह्येति ॥ ४२ ॥

तदेवाह एतदिति ॥ ४३ । ४४ ॥

समागमं मे पुनरागमं एवं भाषयन्तो प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यथा सरिता प्रवाहे पतितप्रवानां न सदैकत्र संवास किन्तु क्षणमा-
 यम् तथा कर्ममार्गे संसारे वर्त्तमानानां पितृपुत्रादीनामपीत्यर्थः एव भाव-
 नायां चतुर्दशसमानां संख्यादिवदत्तत्वात् क्षणार्द्धवत् अत्यल्पकालेनैव
 समाप्ता भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं चेत् त्वदत्तमत्या गमनं चेत् तदा मम वने वृक्षजनक संवासे
 भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

उत्थाप्याङ्के समावेश्य आशीर्भिरभिनन्दयत् ॥ ४८ ॥

सर्वे देवाः सगन्धर्वा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

रक्षन्तु त्वा सदा यान्तं तिष्ठन्तं निद्रया युतम् ॥ ४९ ॥

इति प्रस्थापयामास समालिङ्ग्य पुनःपुनः ।

लक्ष्मणोऽपि तदा रामं नत्वा हर्षाश्रुगद्गदः ॥ ५० ॥

आह राम । ममान्तस्यः संशयोऽयं त्वया हृतः ।

यास्यामि पृष्ठतो राम । सेवा कर्तुं तदादिय ॥ ५१ ॥

अनुगृह्णीष्व मा राम ! नोचेत्प्राणास्यजाम्यहम् ।

तथेति राघवोऽप्याह लक्ष्मणं याहि मा चिरम् ॥ ५२ ॥

प्रतस्थे ता समाधातुं गतः सीतापतिर्विभुः ।

आगतं पतिमालोक्य सीता स्मृत्स्मितभाषिणी ॥ ५३ ॥

स्वर्णपात्रस्यसलिलैः पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।

मप्रच्छ पतिमालोच्य देवः किं सेनया विना ॥ ५४ ॥

आगतोऽसि गतः कुत्र श्वेतच्छत्रं च ते कुतः ।

वादित्राणि न वाद्यन्ते किरीटादिविबर्जितः ॥ ५५ ॥

सामन्तराजसहितः सम्ब्रमान्वागतोऽसि किम् ।

चिरं यावदनुमतिपर्यन्तमभिनन्दयत् पृथ्यनन्दयत् चहभार व्यासः
॥ ४८ ॥

तदेशह सर्वे इति तद्देशस्य विवरणं यान्मिच्छादि ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रामेति पुनरुक्तिर्हर्षातिशयात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

एवं लक्ष्मणस्यैव प्रतस्थे माहृत्हादिति शेषे ततन्मापतिमियां सीता
समाधातुं विभुर्जगत पतिर्गत स्मृत्स्मितमिति शेषे ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सेनया विना कुत्र गत आगतोऽसोत्वस्य कुत कुतो हेतोर्न दृश्यत
इत्यर्थे वादित्राणि न वाद्यन्ते कुत इत्युक्तं एवमप्येऽपि ॥ ५५ ॥

इति स्य सीतया पृष्टो रामः सस्मितमब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 राज्ञा मे दण्डकारण्ये राज्यं दत्तं शुभेऽखिलम् ।
 अतस्तत्पालनार्थाय शीघ्रं यास्यामि भामिनि ! ॥ ५७ ॥
 अद्यैव यास्यामि वनं त्वन्तु खञ्जसमीपगा ।
 शुश्रूषां कुरु मे मातुर्न मिथ्यावादिनो वयम् ॥ ५८ ॥
 इति ब्रुवन्तं श्रीरामं सीता भीताऽब्रवीद्वचः ।
 किमर्थं वनराज्यन्ते पित्रा दत्तं महात्मना ॥ ५९ ॥
 तामाह रामः कैकेय्यै राजा प्रीतो वरं ददौ ।
 भरताय ददौ राज्यं वनवासं ममानघे ! ॥ ६० ॥
 चतुर्दशसमासत्र वासो मे किल याचितः ।
 तथा देव्या ददौ राजा सत्यवादी दयापरः ॥ ६१ ॥
 अतः शीघ्रं गमिष्यामि मा विघ्नं कुरु भामिनि ! ।
 श्रुत्वा तद्रामवचनं जानकी प्रीतिसंयुता ॥ ६२ ॥
 अहमग्रे गमिष्यामि वनं पश्चात्त्वमेष्यसि ।
 इत्याह मां विना गन्तुं तव राघव ! नोचितम् ॥ ६३ ॥

सामन्नराजेति एकाकी किमित्यागत इत्यर्थः पर्यायोक्तमन्वहार-
 ॥ ५६ । ५७ ॥

अद्यैव यास्यामीति नोपहामोऽयमित्याह न मिष्येति ॥ ५८ । ५९ ॥
 वरसङ्गपमाह भरतायेति ॥ ६० ॥

तथा देव्या याचितोऽतो मयि दयापरोऽपि राजा सत्यवादी अथर्वं
 लङ्कं दास्यामीति प्रतिज्ञावाक्यस्य सत्यत्वं कर्तुं मे वनवासं ददौ ॥ ६१ ।
 ६२ ॥

नोचितं शुद्धस्य तव भया विना काराणमत्वात् त्रिवाहनादे नातिषदि-
 ष्यामीति प्रतिज्ञातत्वात् ॥ ६३ ॥

तामाह राघवः प्रीतः स्वप्रियां प्रियवादिनीम् ।
 कथं वनं त्वां नेष्येऽहं बद्धव्याघ्रसङ्गाकुलम् ॥ ६४ ॥
 राक्षसा घोररूपाश्च सन्ति मानुषभोजिनः ।
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च सञ्चरन्ति समन्ततः ॥ ६५ ॥
 कङ्कलफलमूलानि भोजनार्थं सुमध्यमे ।
 अपूपानि व्यञ्जनानि विद्यन्ते न कदाचन ॥ ६६ ॥
 काले काले फलं वापि विद्यते कुत्र सुन्दरि ! ।
 मार्गो न दृश्यते क्वापि शर्कराकण्टकान्वितः ॥ ६७ ॥
 गुहागह्वरसम्बाधं भिक्ष्वीदंशादिभिर्युतम् ।
 एवं बद्धविधं द्योपं वनं दृष्ट्वाकसञ्चितम् ॥ ६८ ॥
 पादचारेण गन्तव्यं शीतवातातपादिमत् ।
 राक्षसादीन्वने दृष्ट्वा जीवितं हास्यसे चिरात् ॥ ६९ ॥
 तस्माद्गद्रे ! गृहे तिष्ठ शीघ्रं द्रक्षसि मां पुनः ।
 रामस्य वचनं श्रुत्वा सीता दुःपसमन्विता ॥ ७० ॥
 प्रत्युवाच स्फुरद्गङ्गा विश्वित्कोपसमन्विता ।

वननयनाभावे हेतुगर्भं विशेषणं बद्धव्याघ्रित्यादि । ६४ । ६५ । ६६ ।
 फलादिकमपि समये दुर्लभमित्याह काले इत्यादि न दृश्यते वनेषु
 तृणाद्याद्यादनात् जनसञ्चारामवाञ्छ यत्रापि दृश्यते तत्रापि शर्करा-
 दान्वित ॥ ६७ ॥

वासस्थानमप्यतिदुःखजनकमित्याह गृहेत्यादि सम्यक् बाध्यन्ते रिपवो
 यत्रेति सम्बाधं दुर्लभाकस्वात्तं उहा गह्वररूपं तद्यद्यपि रिपुमीढारहितं
 तथापि भिक्ष्वीदंशादियुतत्वात्तत्र स्वात्मशक्त्यमिति भावः ॥ ६८ ॥
 तत्रापि पद्म ॥ गमनमतिदुःखमित्याह पादेति ॥ ६९ । ७० ॥

कथं सामिच्छसे त्यक्तुं धर्मपत्नीं पतिव्रताम् ॥ ७१ ॥

त्वदनन्यामदोषां मां धर्मज्ञोऽसि द्यापरः ।

त्वत्समीपे स्थितां राम ! को वा मां धर्षयेदने ॥ ७२ ॥

फलमूलादिकं यद्यत्तव भुक्तावशेषितम् ।

तदेवास्ततुल्यं मे तेन तुष्टा रमास्यहम् ॥ ७३ ॥

त्वया सह चरन्त्या मे कुशाः काशाश्च कण्टकाः ।

पुष्पांस्तरणतुल्या मे भविष्यन्ति न संशयः ॥ ७४ ॥

अहं त्वां क्लेशये नैव भवेयं कार्यसाधिनी ।

बाल्ये मां धीक्ष्य कश्चिद्द्वै ज्योतिःशास्त्रविशारदः ॥ ७५ ॥

प्राह ते विपिने वासः पत्या सह भविष्यति ।

सत्यवादी हिजो भूयाद्गमिष्यामि त्वया सह ॥ ७६ ॥

अन्यत्किञ्चित्प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा मां नय काननम् ।

रामायणानि वञ्छयः श्रुतानि वञ्छभिर्द्विजैः ॥ ७७ ॥

सीतां विना वनं रामो गतः किं कुतश्चिद्दद ? ।

स्फुरद्गङ्गा अन्तर्गतक्रोधवशात्तत्स्फुरणम् तदेवाह क्वचित्कोपेति अत्यागे
हेतवो धर्मपत्नीत्यादय ॥ ७१ ॥

पतिव्रतात्मशेषशब्दयति त्वदनन्यामिति त्यक्तोऽन्य पुरुषो न विद्यते
यस्यात्ताम् यद्वा त्यक्तो भेदरहिता यत्किञ्चित्कमतोर्भेदात् अतएवादेशान्
यापि रक्षोर्धर्षणा विभीषिका सापि भियेत्याह त्वत्समीप इति यस्मान्कार-
णेन रक्षसि पलायते तस्य तवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

यद्यपि फलादीनां कटुत्वाद्युक्तं तत्परिहरति क्लेशेति तद्भक्तावशिष्टं
विषयत्वात्तदतुल्यमित्यर्थं रमाभोक्त्यापि परस्मैपदम् ॥ ७३ ॥

चरन्त्या गच्छन्त्या अथ त्यक्तव्य एव हेतुरिति भावः ॥ ७४ ॥

कार्यसाधिनी रक्षोर्धर्षादिभयमाधिकेति अज्ञम् वनगमनं च भेदवश
भावेति इतिहासव्ययनेन द्रुतयति बाल्ये इति ॥ ७५ । ७६ । ७७ ॥

अतस्त्वया गमिष्यामि सर्वथा त्वत्सहायिनी ॥ ७८ ॥

यदि गच्छसि मां त्यक्त्वा प्राणांस्त्यज्यामि तेऽग्रतः ।

इति तं निश्चयं ज्ञात्वा सीताया रघुनन्दनः ॥ ७९ ॥

अब्रवीद्देवि ! गच्छ त्वं वनं शीघ्रं मया सह ।

अरुन्धत्यै प्रयच्छाशु हारानाभरणानि च ॥ ८० ॥

ब्राह्मणेभ्यो धनं सर्वे(१) दत्त्वा गच्छामहे वनम् ।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनाशु द्विजानाह्वय भक्तितः ॥ ८१ ॥

ददौ गवां वन्द्यतं धनानि

यस्ताणि दिव्यानि विभूषणानि ।

कुटुम्भवद्गाः श्रुतशीलपद्मो

मुदा द्विजेभ्यो रघुवंशकेतुः ॥ ८२ ॥

अरुन्धत्यै ददौ सीता मुख्यान्वाभरणानि च ।

रामो मातुः सेवकेभ्यो ददौ धनमनेकधा ॥ ८३ ॥

स्वकान्तःपुरवासिभ्यः सेवकेभ्यस्तथैव च ।

पौरजानपदेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः सहस्रदशः ॥ ८४ ॥

त्वत्सहायिनी रघुनादिमर्ककार्येष्वहमेव ते सहादेति व्यङ्ग्यम् । ७८ । ७९

गच्छ गमनं कुश्च तत्र वने तदस्त्रिदेशेन हारानादीनां कृत्वा तन्वापनमाव-
शकम् तत्र सर्वेष्वपेक्षु अपादसम्प्राप्तमन्त्रादिरपायं स्वानं ब्राह्मणेषु
दानमित्याहारन्धत्यै इति वशिष्टपत्न्यै यत्र स्थापितभेत्तद्देहापावेऽपि मन्ध-
मिति भावः ॥ ८० ॥

यद्यपि तथैव इमे दद्याद् ब्राह्मणेभ्य इति ॥ ८१ ॥

शुभं वेदाध्ययनं कुटुम्भवत्पत्न्यै दानपात्रतामभ्यादृशं शिष्येऽहम् ॥ ८२ ॥

पालभेत्तन्धयो दानं पात्रश्रेय ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

लक्ष्मणोऽपि सुमित्रां तु कौशल्यायै समर्पयत् ।

धनुःपाणिः समागत्य रामस्याग्रे व्यवस्थितः ॥ ८५ ॥

रामः सीता लक्ष्मणश्च जग्मुः सर्वे नृपालयम् ॥ ८६ ॥

श्रीरामः सह सीतया नृपपथे गच्छन् यनैः सानुजः

पौरान् जानपदान् कुतूहलदृशः सानन्दमुद्गीक्षयन् ।

श्यामः कामसहस्रसुन्दरवपुः कान्त्या दिशो भासयन्

पादन्यासपवित्रिताखिलजगत्प्रापालयन्तत्पितुः ॥ ८७ ॥ ।

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे अयोध्याकाण्डे

चतुर्थ सर्गः ।

समर्पयत् तत इत्यध्याहारः समागत्य रामस्य अग्रे स्थित इत्य-
न्वयः ॥ ८५ ॥

ततः राम इति ॥ ८६ ॥

नृपपथे राजमार्गे कुतूहलेन पश्यन्ति तान् कुतूहलदृशः पौरान् सानन्दं
पश्यन् तेन तेषां दुःखनिरामः पितृभक्तकेथ्याधिष्ठितभालयं गृहं प्राप ॥ ८७ ॥

इति अध्यात्मरामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे

चतुर्थ सर्गः ।

पञ्चम सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

आयान्तं नागरा दृष्ट्वा भार्गवं रामं सजानकम् ।
 लक्ष्मणेन समं वीक्ष्य ऊचुः सर्वे परस्परम् ॥ १ ॥
 कैकेया वरदानादि श्रुत्वा दुःखसमावृताः ।
 वत राजा दयारथः सत्यसन्धं प्रियं सुतम् ॥ २ ॥
 स्त्रीहेतोरत्यजत्कामी तस्य सत्यवता कुतः ।
 कैकेयी वा कथं दुष्टा रामं सत्यं प्रियङ्करम् ॥ ३ ॥
 धियासयामास कथं क्रूरकर्मातिमूढधीः ।
 हे जना नात्र यस्त्वयं गच्छामोऽद्यैव काननम् ॥ ४ ॥
 यत्र रामः सभार्यस्य सानुजो गन्तुमिच्छति ।
 पश्यन्तु जानकीं सर्वे पादचारेण गच्छतीम् ॥ ५ ॥

सजानकं जानका सहितम् लक्ष्मणेन सममायान्तमित्यन्वयः तादृशं
 दृष्ट्वा परस्परं वीक्ष्योचुः परस्परमित्येव ॥ १ ॥

सत्यसन्धं सत्यप्रतिष्ठम् ॥ २ ॥

अत्यजत् वनवासमाप्तापितवान् अत्यजता अत्यजता इत्यर्थोप आशेषः
 कैकेयी वा पूर्वमन्वयं रामे प्रीतिवतो अथ दुष्टा जातेति तेषां यद्गतस्य
 राज्यं रामस्य वनवासं च हतवतीति भावः याचतां वा श्रीभार्गवस्य
 राज्यं रामस्य अथवागुणं कथं इतो हेतोर्विशदयामास अथ हेतुं न
 पप्सावः अतो निष्प्रतोऽत्र इत्यन्वयः अथवा इत्येव न इत्यन्वयः
 हे जना इति ॥ १ ॥ ४ ॥

यत्र जानके पश्यन्ति तेन कथं देवनाभ्यं जानन्ति
 अथ ॥ १ ॥

पुम्भिः कदाचिद्वृथा वा जानकी लोकसुन्दरी ।
 सापि पादेन गच्छन्ती जनसङ्घेष्वनाहृता ॥ ६ ॥
 रामोऽपि पादचारेण गजाश्वादिविवर्जितः ।
 गच्छति द्रक्ष्यथ विभुं सर्वलोकैकसुन्दरम् ॥ ७ ॥
 राक्षसी कैकयी नाम्नी जाता सर्वविनाशिनी ।
 रामस्यापि भवेद्दुःखं सीतायाः पादयानतः ॥ ८ ॥
 बलवान्विधिरेवात्र पुंप्रयत्नो हि दुर्बलः ।
 इति दुःखाकुले वन्दे साधूनां मुनिमुद्भवः ॥ ९ ॥
 अब्रवीद्वामदेवोऽथ साधूनां सङ्गमध्यगः ।
 मानुशोचथ रामं वा सीतां वा वच्मि तेत्थतः ॥ १० ॥
 एष रामः परो विष्णुरादिनारायणः स्मृतः ।
 एषा सा जानकी लक्ष्मीर्योगमायेति विश्रुता ॥ ११ ॥
 असौ शेषस्तमन्वेति लक्ष्मणाख्यश्च साम्प्रतम् ।

तदेवोपगदयति पुम्भिरिति गच्छन्तीत्यस्य दृश्यतामिति शेषः ॥ ६ ॥

द्रक्ष्यथ अस्याप्युक्तव्यञ्जे एव तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

राक्षसीति यत्कृत्या रामस्य श्ववनवासादिकृतदुःखाभावेऽपि सीतायाः
 पादगमनकृतं दुःखं तस्यापि भवेदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

उपसंहरति बलवानिति पर्यायोक्तमद्यालङ्कारः साधूनां वन्दे
 समूहे ॥ ९ ॥

तत्पतः तेषां तत्त्वं वच्मोच्यर्थः ॥ १० ॥

परो जडेभ्यः विष्णुर्व्यापक बैकुण्ठ निम्नयो वा आदिमकारं जीव-
 म्भूद्वस्तद्रूपो हिरण्यगर्भस्तस्यःप्ययनः परायणः वेदनाभङ्गारा वृष्ट्यादिषा-
 मर्थदः योगभाया योगेन सप्तमन्वेनापरिच्छिन्नमपि अतिपरिच्छिन्नसि
 पा ॥ ११ ॥

एष मायागुणैर्युक्तस्तदाकारवानिव ॥ १२ ॥

एष एव रजोयुक्तो ब्रह्माऽभूद्विश्वभावनः ।

सत्त्वाविष्टस्तथा विष्णुस्त्रिजगत्प्रतिपालकः ॥ १३ ॥

एष रुद्रस्तामसोऽन्ते जगत्प्रलयकारणम् ।

एष मत्स्यः पुरा भूत्वा भक्तं वैवस्वतं मनुम् ॥ १४ ॥

नाव्यारोप्य लयस्थानं पालयामास राघवः ।

समुद्रमथने पूर्वं मन्दरे सुतलङ्गते ॥ १५ ॥

अधारयत् स्वष्ट्रेऽद्रिं कूर्मरूपी रघूत्तमः ।

मही रसातलं वाता प्रलये स्रूकरोऽभवत् ॥ १६ ॥

तोलयामास दंष्ट्राये ता चोणौ रघुनन्दनः ।

नारसिंहं वपुः कृत्वा प्रह्लादवरदः पुरा ॥ १७ ॥

त्रिलोककण्ठकं रक्षः पाटयामास तन्त्रयैः ।

पुत्रराज्यं हृतं दृष्ट्वा ह्यदित्या याचितः पुरा ॥ १८ ॥

वामनत्वमुपागम्य याज्ञया चाहरत्पुनः ।

दुष्टक्षत्रियभूभारनिवृत्त्यै भार्गवोऽभवत् ॥ १९ ॥

स एव जगता नाथ इदानीं रामता गतः ।

एष मायागुणैरिति एतेन न थिकएवायमाकारो नञ् पाञ्चभौतिक
रत्युक्तम् ॥ १२ ॥

मायागुणैस्तदाकारवस्त्वमेव विद्वतीति एष एवेति विश्वभावनो
विश्वक्षणा ॥ १३ । १४ ॥

लयस्थानं अयस्य दैगन्दिनप्रलयस्य अन्त समाप्तिपर्यन्तम् ॥ १५ ॥

अद्रि मन्दरम् याता यदेत्यादि प्रलये स्रूकरस्तदेत्यादि ॥ १६ । १७ ॥

नद्रक्ष प्रह्लादपीठकं रक्ष पुत्रराज्यमिन्द्रराज्यं हृतं बलिना ॥ १८ ॥

याज्ञया वने अकाश्याद्विद्याव्याजेनाहरत् परावर्त्तितवान् । १९ । २० ।

रावणादीनि रक्षांसि कोटिगो.निहनिष्यति ॥ २० ॥

मानुषेणैव मरणं तस्य दृष्टं दुरात्मनः ।

राज्ञा दशरथेनापि तपसाराधितो हरिः ॥ २१ ॥

पुत्रत्वाकाङ्क्षया विष्णोःसादा पुत्रोऽभवद्हरिः ।

स एव विष्णुः श्रीरामो रावणादिवधाय हि ॥ २२ ॥

गन्ताऽद्यैव वनं रामो लक्ष्मणेन सहायवान् ।

एषा सीता हरिर्माया सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ २३ ॥

राजा वा कैकयी वापि नात्र कारणमख्यपि ।

पूर्वेद्युर्नारदः प्राह भूभारहरणाय च ॥ २४ ॥

रामोऽप्याह स्वयं साक्षात् श्वो गमिष्याम्यहं वनम् ।

अतो रामं समुद्दिश्य चिन्तां त्यजत बालिगाः ॥ २५ ॥

रामरामेति ये नित्यं जपन्ति मनुजा भुवि ।

तेषां ह्यत्युभयादीनि न भवन्ति कदाचन ॥ २६ ॥

का पुनस्तस्य रामस्य दुःखशङ्का मछात्मनः ।

रामनाम्नैव मुक्तिः स्यात्कलौ नान्येन केनचित् ॥ २७ ॥

तस्य रावणस्य नन्वेवं दशरथस्ये एवावतारकरणे किं बीजं तत्राह
रांमेति ॥ २१ ॥

पुत्रत्वाकाङ्क्षया विष्णोरिति विष्णुर्मे पुत्रो भवतितीच्छयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३

नारदः प्राह भूभारहरणोद्देश्यं लक्ष्मणं सन्देशवच इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रामो दुःखितो भविष्यतीत्यपि दृष्ट्या शङ्कित्याह रामेति ह्यत्युभयाभावे
एतरभयाभावः कैसृतिवत्यायसिद्धं तन्नामजपकर्तुस्तत्त्वज्ञानोदयादिति भावः
॥ २६ ॥

तस्य दुःखशङ्का केत्यन्वयः कलौ तु नाम्नैव नामाभिलाषेनैव मुक्तिर्ल-
ब्धनकं तत्त्वज्ञानं नान्येन योगादिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

मायामानुपरूपेण विडम्बयति लोकस्तत् ।
 भक्तानां भजनार्थाय रावणस्य वधाय च ॥ २८ ॥
 राज्ञश्चाभीष्टसिद्धयर्थं मानुषं वपुराश्रितम् ।
 इत्युक्त्वा विररामाय यामदेवो मत्सामुनिः ॥ २९ ॥
 श्रुत्वा तेऽपि द्विजाः सर्वे रामं ज्ञात्वा चरिं विभुम् ।
 जङ्घन्तुसंग्रयग्रन्थिं राममेधान्वचिन्तयन् ॥ ३० ॥
 य इदं चिन्तयेन्नित्यं रहस्यं रामसीतयोः ।
 तस्य रामे दृष्टा भक्तिर्भवेद्विज्ञानपूर्विका ॥ ३१ ॥
 रहस्यं गोपनीयं वो यूयं वै राघवप्रियाः ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रस्तोऽपि रामं परं विदुः ॥ ३२ ॥
 ततो रामः समाविश्य पितृगोहमवारितम् ।
 सानुजः सीतया गत्वा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 आगतास्यो वयं मातस्त्वयस्यो सम्मतं वनम् ।
 गन्तुं क्षतधियः शीघ्रमात्रापयतु नः पिता ॥ ३४ ॥

ईदृशस्य किमर्थो देहपरिपहस्यत्वाद् भावेत्यादि विडम्बयति स्त्रीया
 चारेण सदाचारं लोकान् शिष्ययति मातापितरो पुत्रानिव फलान्नरमत्याह
 भक्तानामिति ॥ २८ ॥

राज्ञोऽभीष्टं विष्णो भ्यपुत्रत्वम् ॥ २९ ॥

इत्युक्त्वा इति विद्यमान रामे भक्तुष्यत्वादिविषयं च सशयपन्दिम्
 ॥ ३० । ३१ ॥

गोपनीयं पृथग्जनेष्विति शेष ॥ ३२ ।

अवारितं पुत्रत्वात् द्वारपालैरिति शेषं गत्वा कैकेयीसमीपमिति
 शेष ॥ ३३ ॥

ते संमतं वनं दण्डकारण्यं गन्तुं क्षतधियो निपिता इत्यन्वय

इत्युक्त्वा सहस्रोत्थाय चीराणि प्रददौ स्वयम् ।
 रामाय लक्ष्मणायाथ सीतायै च पृथक् पृथक् ॥ ३५ ॥
 रामस्तु वस्त्राण्युत्सृज्य वन्यचीराणि पर्यधात् ।
 लक्ष्मणोऽपि तथा चक्रे सीता तन्न विजानती ॥ ३६ ॥
 हस्ते गृहीत्वा रामस्य लज्जया मुखमैक्षत ।
 रामो गृहीत्वा तञ्जीरमंशुके पर्यवेष्टयत् ॥ ३७ ॥
 तदृद्धा वरुडुः सर्वे राजदाराः समन्ततः ।
 वशिष्ठस्तु तदाकर्ण्य रुदितं भर्त्सयन् रुषा ॥ ३८ ॥
 कैकेयीं प्राह दुर्हृते ! राम एव त्वया दृतः ।
 वनवासाय दुष्टे ! त्वं सीतायै किं प्रयच्छसि ? ॥ ३९ ॥
 यदि रामं समन्वेति सीता भक्त्या पतिव्रता ।
 दिव्याम्बरधरा नित्यं सर्वाभरणभूषिता ॥ ४० ॥
 रमयत्वनिशं रामं वनदुःपनिवारिणी ।
 राजा दशरथोऽप्याह समन्त्रं रयमानय ॥ ४१ ॥

ध्यात्वापयत् पितेत्यनेन तदाशं विना गमने तस्य दुःसादौ अहं दोषभाक्
 स्यामिति सूचितम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा रामेण कैकेयी सहसा भक्तिरित्युत्थाय रामायेत्यन्वय' चीराणि
 पथपरिधेयाणि वस्त्रादीनि जीर्णवासांसि वा ॥ ३५ ॥

तन् चीरपरिधानप्रकारस्वरूपम् ॥ ३६ ॥

हस्ते गृहीत्वा चीरमिति शेषः तञ्जीरं कैकेयीदत्तं चीरम् ॥ ३७ ॥

भर्त्सयन् कैकेयीमिति शेषः ॥ ३८ ॥

किं प्रयच्छसि चीरमिति शेषः ॥ ३९ ॥

यदीति महाराविषयभूतापि यदि स्नेह्या समन्वेति सम्यङ्ग्लानिर-
 दितमतु पद्मान् गच्छतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

वनदुःपं वनवासजं दुःसम् ॥ ४१ ॥

रथमारुह्य गच्छन्तु वनं वनचरप्रियाः ।

इत्युक्त्वा राममालोक्य सीतां चैव सलक्षणम् ॥ ४२ ॥

दुःखान्निपतितो भूमौ रुरोदाशुपरिश्रुतः ।

आरुरोह रथं सीता शीघ्रं रामस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥

रामः प्रदक्षिणं कृत्वा पितरं रथमारुहत् ।

लक्षणः खड्गयुगलं धनुस्सूणीयुगं तथा ॥ ४४ ॥

गृहीत्वा रथमारुह्य नोदयामास सारथिम् ।

तिष्ठ तिष्ठ सुमन्त्रेति राजा दशरथोऽब्रवीत् ॥ ४५ ॥

गच्छ गच्छेति रामेण नोदितोऽचोदयद्रथम् ।

रामे दूरं गते राजा मूर्च्छितः प्रापतङ्गुवि ॥ ४६ ॥

पौरास्तु बालवृद्धाश्च वृद्धा ब्राह्मणसत्तमाः ।

तिष्ठ तिष्ठेति रामेति क्रोशन्तो रथमन्वयुः ॥ ४७ ॥

राजा रुदित्वा सुचिरं मानयन्तु गृहं प्रति ।

कौशल्याया राममातुरित्याह परिचारकान् ॥ ४८ ॥

किञ्चित्कालं भवेत्तत्र जीवनं दुःखितस्य मे ।

वनचरा सुनयः प्रिया येषां ते ॥ ४२ ॥

सीता शीघ्रमारुरोहेत्यनेन तस्याः कार्यसाधकवत्प्राहः सूचितः
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रथमनोदयत् राधा रामाधीनकृतत्वाद्राजाप्रापेक्षया तदाशैव प्रवसेति
मतेति व्यंग्यम् दूरं गते दृष्टिपथमतिक्रान्ते ॥ ४६ ॥

वृद्धा इत्यस्य शानवृद्धा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

राममातुरित्यादरस्यकं विभेक्षणम् ॥ ४८ ॥

दुःखितस्य मे यदि किञ्चित्कालं जीवनं भवेत्तदा तत्र राममाहृष्ट्ये
एवाम्यत्र तु क्षणमात्रमपि तत्र सम्भाव्यते राममाहृष्ट्येऽपि चिरं नैव

अत ऊर्ध्वं न जीवामि चिरं रामं विना कृतः ॥४६॥

ततो गृहं प्रविश्यैव कौशल्यायाः पपात ह ।

मूर्च्छितश्च चिराद् बुद्ध्वा लक्ष्मीमेवावतस्थिवान् ॥ ५० ॥

रामस्तु तमसातीरं गत्वा तत्रावसत् सुखी ।

जलं प्राश्य निराहारो वृक्षमूलेऽस्वपद्विभुः ॥ ५१ ॥

सीतया सह धर्मात्मा धनुःपाणिस्तु लक्ष्मणः ।

पालयामास धर्मज्ञः सुमन्त्रेण समन्वितः ॥ ५२ ॥

पौराः सर्वे समागत्य स्थितास्तस्या विदूरतः ।

शक्ता रामं पुरं नेतुं नोचेद् गच्छामहे वनम् ॥ ५३ ॥

इति निश्चयमाज्ञाय तेषां रामोऽतिविस्मितः ।

नाहं गच्छामि नगरमेते वैः क्लेशभागिनः ॥ ५४ ॥

भविष्यन्तीति निश्चित्य सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ।

इदानीमेव गच्छामः सुमन्त्र ! रथमानय ॥ ५५ ॥

इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रोऽपि रथं बाहैरयोजयत् ।

आरुह्य रामः सीता च लक्ष्मणोऽपि ययुर्द्वृतम् ॥ ५६ ॥

अयोध्याभिमुखं गत्वा किञ्चिद्दूरं ततो ययुः ।

तदित्याह अत इति विना कृतः दैवेनेति शेषः अनेन दैवसम्पादितं मरणं
दुर्गारमिति ध्वनितम् ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीमेव सुरतापराधेन मज्जयेति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सीतया सहस्वपदित्यन्वयः पालयामास जायद्रामं ररक्षेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

रामं पुरं नेतुं यदि शक्तास्तदा पराङ्मुख्यं नेषामो नोचेत् वनमेव गमि-

ष्याम इति निश्चयमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

क्लेशभागिनो वनगमनादिति भावः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रो रथं बाहैरयोजयत् ॥ ५६ ॥

तेऽपि राममदृष्ट्वैव मातरुल्याय दुःखिताः ॥ ५७ ॥
 रघनेमिगतं मार्गं पश्यन्तसो पुरं ययुः ।
 हृदि रामं ससीतं ते ध्यायन्तस्तस्युरन्वहम् ॥ ५८ ॥
 उमन्त्रोऽपि रथं शीघ्रं नोदयामास सादरम् ।
 स्कीतान् जनपदान् पश्यन् रामः सीतासमन्वितः ॥ ५९ ॥
 गङ्गातीरं समागच्छत् शृङ्गिवेराविदूरतः(१) ।
 गङ्गा दृष्ट्वा नमस्कृत्य स्नात्वा सानन्दमानसः ॥ ६० ॥
 शिंशपाटक्षमूले स निपसादरधूत्तमः ।
 ततो गुह्ये जनैः श्रुत्वा रामागममहोत्सवम् ॥ ६१ ॥
 सखायं स्वामिनं द्रष्टुं हर्षान्तूर्णं समापतत् ।
 फलानि मधुपुष्पादि गृहीत्वा भक्तिसंयुतः ॥ ६२ ॥
 रामस्याग्रे विनिक्षिप्य दण्डवत्प्रापतद्भुवि ।
 गुह्यमुत्थाप्य तं तूर्णं राघवः परिपस्वजे ॥ ६३ ॥
 संष्टकुशलो रामं सुहृः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 धन्योऽहमद्य मे जन्म नैपादं लोकपावन । ॥ ६४ ॥

अयोध्याभिसृष्टमिति तेषां प्रतारणार्थेर्दम् ॥ ५७ ॥

तदेवाह रघनेसीति ॥ ५८ । ५९ ॥

शृङ्गिवेर शृङ्गिभ्याश्चमसादविदूरतस्तत्पूर्वभागे ॥ ६० ॥

जनैः जनसुखैः ॥ ६१ ॥

अथ सखा सभानख्यातिक्रमान्तान् अनेन गुह्यस्य धर्मव्याधादिव
 भगवत्सत्यं सूचितम् अथापि ह्यपि भेदापगमे नाथ तवाह न मामकीनस्त
 मितिभ्यादात्स्वामिन द्रष्टुमिति ॥ ६२ । ६३ ॥

नैपादमपि मे जन्म धनम् त्वदगम्यशां दिति भावः ॥ ६४ ॥

(१) वाष्ठीकिये शृङ्गिवेर इति पाठोऽस्ति ।

बभूव परमानन्दः स्पृष्ट्वा तेऽङ्गं रघूत्तम ! ।

नैषादराज्यमेतत्ते किङ्करस्य रघूत्तम ! ॥ ६५ ॥

त्वदधीनं वसन्त्रत्न पालयास्मान् रघूद्वह ! ।

आगच्छ यामो नगरं पावनं कुरु मे गृहम् ॥ ६६ ॥

गृहाण फलमूलानि त्वदर्थं सञ्चितानि मे ।

अनुगृह्णीष्व भगवन् ! दासस्तेऽहं सुरोत्तम ! ॥ ६७ ॥

रामस्तमाह सुप्रीतो वचनं शृणु मे सखे ! ।

न वेक्ष्यामि गृहं ग्रामं नववर्षाणि पञ्च च ॥ ६८ ॥

दत्तमन्येन नो भुञ्जे फलमूलादिकिञ्चन ।

राज्यं ममैतत्ते सर्वं त्वं सखा मेऽतिवल्लभः ॥ ६९ ॥

षट्क्षीरं समानाय्य जटामुकुटमादरात् ।

ववन्ध लक्ष्मणेनाथ सञ्चितो रघुनन्दनः ॥ ७० ॥

जलमात्रं तु संप्राश्य सीतया सह राघवः ।

आसृतं कुशपर्णाद्यैः शयनं लक्ष्मणेन हि ॥ ७१ ॥

उवाच तत्र नगरप्रासादाग्रे यथा पुरा ।

सुष्वाप तत्र वैदेह्या पर्यङ्क्त इव संस्कृते ॥ ७२ ॥

नदेवाह बभूवेति एतत्ते किङ्करस्य नैषादराज्यम् ॥ ६५ ॥

यत्त्वदधीनमतोऽत्र वसन् व्यस्यान् पालय अत्र न ते पितुः स्वाम्यत्व-
मित्यत्र वासि दोषाभाव इति भावः ॥ ६६ ॥

दास इत्यनेन भोज्याहारता सूचिता ॥ ६७ ॥

न वेक्ष्यामि न परवेक्ष्यामि इति मे प्रतिश्रुति शेषः ॥ ६८ ॥

एतत्ते सर्वं राज्यं ममैवं त्वं च मे संखैव तत्प्रश्रुत्यात् तथापि प्रति-
प्रारब्धपाप ते ग्रामं न प्रविशामिति भावः ॥ ६९ ॥

समानाय्य गृहेनेति शेषः अथ आनयनात्मकं वासार्त्तान्तरं वा ॥ ७० ॥
हि पाटपरच्छे लक्ष्मणेन यदाकृतम् ॥ ७१ ॥

ततो विदूरे परिगृह्य चापं
 सवाणदशीरधनुः स लक्ष्मणः ।
 ररक्ष रामं परितो विपश्यन्
 गुहेन सार्धं सशरासनेन ॥ ७३ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उमानहेश्वरसम्वाटे अयोध्याकाण्डे
 पञ्चम सर्गः ।

तत्रोवासेत्यत्रय स्थित इत्यर्थं ततो निद्रामसये सुखापेत्यर्थः ॥ ७१
 परितो विपश्यन् इष्टवृत्तानिति शेषः ॥ ७३ ॥

इति श्रीमद्भक्तविराजविपदहृत्परममर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण
 कृतव्यात्मरामायणे सप्तौ अयोध्याकाण्डे
 पञ्चम सर्गः ।

पठ सर्ग ।

सुप्तं रामं समालोक्य गुह्यः सोऽश्रुपरिभ्रुतः ।
 लक्ष्मणं प्राह विनयाद्भ्रातः! पश्यसि राघवम् ॥ १ ॥
 शयानं कुग्रपत्नीषसंस्तरे सीतया सह ।
 यः शोते स्वर्णपर्यङ्के स्वास्तीर्णं भवनोत्तमे ॥ २ ॥
 कैकेयी रामदुःखस्य कारणं विधिना कृता ।
 मन्थराबुद्धिमास्थाय कैकेयी मापमाचरत् ॥ ३ ॥
 तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणः प्राह सखे । शृणु वचो मम ।
 कः कस्य हेतुर्दुःखस्य कस्य हेतुः सुखस्य वा ॥ ४ ॥
 स्वपूर्वार्जितकर्मैव कारणं सुखदुःखयोः ॥ ५ ॥

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता
 परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।
 अहं करोमीति वृथाऽभिमानः
 स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥ ६ ॥

पठे गताऽथवास्तीर्णेरात्रम तेन चस्तुत उनीद्रे सहितस्तत्प्रापसत्सु-
 खमितोर्यते ॥ १ ॥

सुप्तमिति ॥ १ ॥

कुग्रपत्न्यमूहनिर्मिते संस्तरे आस्तरणे इत्यर्थे शोभने राकवादिभिरा-
 स्तीर्णे ॥ २ ॥ ३ ॥

को हेतु अन्यो न कोपीत्यर्थ ॥ ४ ॥

कस्मिँहेतुस्तत्वाह स्वपूर्वेति ॥ ५ ॥

तदेवोपपादयति सुखस्येति स्वयमपि तस्य न सम्पादक इत्याह
 अहमिति एह सुखादिजनकक्रिया करोमीत्यपि वृथाभिमान अस्मात्-
 न्त्यादिति भाव तदेवाह स्वकर्मसूत्रेषु यथित ईश्वरेणेति शेष यथा सूत्र-

सुहृन्मित्रार्युदासीनद्वेषमध्यस्थयान्धवाः ।

स्वयमेवाचरन् कर्म तथा तत्र विभाव्यते ॥ ७ ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं स्वकर्मवशगो नरः ।

यद्यद्यथागतं तत्तद्भुक्त्वा स्वस्वमना भवेत् ॥ ८ ॥

न मे भोगागमे वाञ्छा न मे भोगविवर्जने ।

आगच्छत्वथ भागच्छत्वभोगवशगो भवे ॥ ९ ॥

यस्मिन् देये च काले च यस्माद्वा येन केन वा ।

कृतं शुभाशुभं कर्म भोज्यं तत्तत्र नान्यथा ॥ १० ॥

अलं इर्षविषादाभ्यां शुभाशुभफलोद्देशे ।

विधात्रा विहितं यद्यत्तदलङ्घ्यं सुरासुरैः ॥ ११ ॥

युक्ता काष्ठपुतलो ह्यवधारो मामाप्रक र ह्यत्वचालनेनानेकविधक्रियावर्तो
करोति एव भगवान् कर्मरूपसूत्रचालनेन तथा कारयतीति भाव ॥ ६ ॥

सुहृन्मित्रे सोपाधिनिरूपाधिभेदात् भिन्ने एवमरिदेष्यौ एते कर्म सुहृ-
त्त्वादिप्रयोजक कर्म स्वयमेवाचरन् येन सुहृत्त्वादिभावो भवति एव तत्र
सुखदुःखादिविषयेऽपि विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थ ॥ ७ ॥

स्वकर्मवशगो नर यदात्सुखं वा दुःखं वा यथा गतं यथा प्राप्तं भवति
तत्तत् भुक्त्वा स्वस्वमना रागद्वेषह्रीनो भवेत् ॥ ८ ॥

भोगागमे सुखभोगप्राप्ते भोगविवर्जने दुःखभोगप्राप्ते वाञ्छामे-
वाभिनयति आगच्छत्विति सुखमिति शेष भागच्छत्व दुःखमिति शेष
अतएवाह भोगवशगो न भवे अलमिति निषेधार्थमव्ययम् एतेक पद यथैवा-
ह तथैव रामोऽपीति न किञ्चिदध्याकभेत्कृतं दुःखमिति भाव ॥ ९ ॥

यस्मादिति प्राप्यफलमिति शेष तत्तत्वेत्युपलक्षणम् तस्मात्तेनेत्यपि
बोध्यम् ॥ १० ॥

यदान् विधात्रा विहितं तदलङ्घ्यमिति निश्चित्य तत्तत्फलोद्देशे इर्षवि-
षादाभ्यामलम् एव चाप्राप्तौ तदा विषादो न कार्य इति भावः ॥ ११ ॥

सर्वदा सुखदुःखाभ्यां नरः प्रत्यवबुध्यते ।
 शरीरं पुण्यपापाभ्यामुत्पन्नं सुखदुःखवत् ॥ १२ ॥
 सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 ह्यमेतद्वि जन्तूनामलङ्घ्यं दिनरात्रिवत् ॥ १३ ॥
 सुखमध्ये स्थितं दुःखं दुःखमध्ये स्थितं सुखम् ।
 ह्यमन्योऽन्य संयुक्तं प्रोच्यते जलपङ्कवत् ॥ १४ ॥
 तस्माद्द्वैत्येण विद्वांस इष्टानिष्टोपपत्तिषु ।
 न हृष्यन्ति न सुह्यन्ति (१) सर्वं मायेति भावनात् ॥ १५ ॥
 गुहलक्षणयोरेवं भाषतोर्विमलं नभः ।
 बभूव रामः सलिलं स्पृष्ट्वा प्रातःसमाहितः ॥ १६ ॥
 उवाच शीघ्रं सुहृदां नावमानय मे सखे ! ।

व्याश्लक्ष्य शरीरिणां तत्सम्बन्ध इत्याह सर्वदेति पुण्यपापलत्वात्
 शरीरस्य तदवच्छेदेन सुखदुःखवत्त्वावश्यकत्वादयं नरः सदा ताभ्यां प्रत्यव-
 बुध्यते संवध्यते ॥ १२ ॥

सम्बन्धप्रकारमाह सुखस्थानन्तरमिति एवं च पुनः सुखमपि भाव्ये-
 वेति भावः ॥ १३ ॥

इदानीं पदार्थभावस्य त्रिगुणात्मकत्वेन सुखस्यापि दुःखात्मकत्वाद्धेय-
 त्वमित्याह सुखमध्ये इति तेनोभयमपि हेयमेवेति तदुक्तं पतंजलिना
 'सर्वमेव दुःखं विवेकिन' इति ॥ १४ ॥

उपसंहरति तस्मादिदं इष्टानिष्टोपपत्तिषु न हृष्यन्ति न सुह्यन्ति इति तस्मात्
 नीत्यन्वयं तत्र हेतुः सर्वं मायेति भावनात् न ह्यौन्नैजानिकभावात्तत्तदनि-
 ष्टमाप्तौ हर्षमोहौ तद्ददति भावः ॥ १५ ॥

सलिलं स्पृष्ट्वा प्रातःकालिकसकलक्रियोपलक्षणम् ॥ १६ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं निपादाधिपतिर्गुहः ॥ १७ ॥
 स्वयमेव दृढां नावमानियाय सुलक्षणां ।
 स्वामिन्द्रारुह्यतां नौका सीतया लक्ष्मणेन च ॥ १८ ॥
 वाहये ज्ञातिभिः सार्द्धमहमेव समाहितः ।
 तथेति राघवः सीतामारोप्य शुभलक्षणां ॥ १९ ॥
 गुहस्य हस्तावालम्य स्वयं चारुहदच्युतः ।
 धायुधादीन् समारोप्य लक्ष्मणोऽप्यारोह च ॥ २० ॥
 गुहस्तान्वाहयामास ज्ञातिभिः सहितः स्वयम् ।
 गङ्गामध्ये गता गङ्गां प्रार्थयामास जानकी ॥ २१ ॥
 देवि गङ्गे ! नमस्तुभ्यं निवृत्ता वनवासतः ।
 रामेण सहिताऽहं त्वां लक्ष्मणेन च पूजये ॥ २२ ॥
 सुरामांसोपहारैश्च(१) नानाफलभिराहता ।
 इत्युक्त्वा परकूलं तौ शनैरुत्तीर्य जग्मतुः ॥ २३ ॥
 गुहोऽपि राघवं प्राह गमिष्यामि त्वया सह ।
 अतुञ्जां देहि राजेन्द्र ! नोचेत्प्राणांस्त्यजाम्यहम् ॥ २४ ॥
 श्रुत्वा नैपादवचनं श्रीरामस्तमथाब्रवीत् ।

मे ध्वस्तारणायेति शेष ॥ १७ ॥

नौका रुह्यतामित्यन्वय ॥ १८ ॥

वाहये इति नौकाभिति शेषः ॥ १९ । २० ॥

वाहयामास ध्वित्वादिभिश्चालयामास परं पारं प्रापयितुमित्यर्थः
 गङ्गामध्ये गता जानकी गङ्गां प्रार्थयामासेत्यन्वय ॥ २१ । २२ ॥

आहता सती पूजये अनेन अज्ञा सूचिता ॥ २३ ॥

अतुञ्जा स्वसहगमनविषयाम् ॥ २४ ॥

चतुर्दशसमाः स्थित्वा दण्डके पुनरप्यहम् ॥ २५ ॥
 आयास्यास्युदितं सत्यं नासत्यं रामभाषितम् ।
 इत्युक्त्वालिङ्ग्य तं भक्तं समाश्लास्य पुनःपुनः ॥ २६ ॥
 निवर्त्तयामास गुहं सोऽपि कृच्छ्राद्ययौ गृहम् ।
 तत्र मेध्यं मृगं हत्वा पक्त्वा ऊत्वा च ते त्वयः ॥ २७ ॥
 भुक्त्वा वृक्षदले सुप्रा सुखमासत तां निशाम् ।
 ततो रामस्तु वैदेह्या लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ २८ ॥
 भरद्वाजाश्रमपदं गत्वा बहिरूपस्थितः ।
 तत्रैकं बटुकं दृष्ट्वा रामः प्राञ्च च हे बटो ॥ २९ ॥
 रामो दाशरथिः सीतालक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
 आसौ बहिर्वनस्येति ह्युच्यता मुनिसन्निधौ ॥ ३० ॥
 तच्छ्रुत्वा सहसा गत्वा पादयोः पतितो मुनेः ।
 स्वामिन् रामः समागत्य वनाद्बहिरवस्थितः ॥ ३१ ॥
 सभार्यः सानुजः श्रीमानाह मा देवसन्निभः ।
 भरद्वाजाय मुनये ज्ञापयस्व यथोचितम् ॥ ३२ ॥
 तच्छ्रुत्वा सहसोत्थाय भरद्वाजो मुनीश्वरः ।
 गृहीत्वाऽर्थं च पादौ च रामसामीप्यमाययौ ॥ ३३ ॥
 दृष्ट्वा रामं यथान्यायं पूजयित्वा सलक्ष्मणम् ।

नैपादिर्गुह ॥ २५ ॥

नासत्यमपि तु सत्यमेवेत्यर्थं तेनान्यथा न सम्भाषनीयमिति भावः ॥ २६ ॥
 कृच्छ्रात् कृच्छ्रमत्वातिड ख तत्र गङ्गापरकूले मेध्यं मृगं भक्षणं मृग
 हत्वा वैश्वदेवदेवताभ्यः ॥ २७ । २८ ॥

बहिराश्रमद्वारि ॥ २९ । ३० । ३१ । ३२ ।

रामसामीप्यं स्वार्थं धनं रामसमीपमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

आह मे पर्णशालां भो राम । राजीवलोचन । ॥ ३४ ॥

आगच्छ पादरजसा पुनीहि रघुनन्दन । ।

इत्युक्तोऽजमानीय सीतया सह राषवो ॥ ३५ ॥

भक्त्या पुनः पूजयित्वा चकारातिथ्यमुत्तमम् ।

अद्याहं तपसः पारं गतोऽस्मि तव सहमात् ॥ ३६ ॥

ज्ञातं राम ! तवोदन्तं भूतं चागामिकं च धत् ।

जानामि त्वा परात्मानं मायया कार्यमानुषम् ॥ ३७ ॥

यदर्थमवतीर्णोऽसि प्रार्थितो ब्रह्मणा पुरा ।

यदर्थं वनवासस्तो यत्करिष्यसि वै पुरः ॥ ३८ ॥

जानामि ज्ञानदृष्ट्याऽहं जातया त्वदुपासनात् ।

इतः परं त्वा किं वक्ष्ये कृतार्थोऽहं रघूत्तम । ॥ ३९ ॥

यस्त्वा पश्यामि काकुत्स्थं पुरुषं प्रकृतेः परम् ।

रामसमभिवाद्याह सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ ४० ॥

अनुग्राह्यास्त्वया ब्रह्मन् । वयं क्षत्रियवात्सव्याः ।

मे पर्णशालाभागच्छेत्यन्वय ॥ ३४ ॥

श्यानीय प्रापय ॥ ३५ ॥

तपसः पारं पूर्यता गतोऽस्मि प्राप्नोऽस्मि 'प्रमादात् कुर्यता कर्म प्रच्यवे ताध्वरेषु यन् तद्विष्णो स्मरणादेव सपूर्णं स्यादिति श्रुति' इति श्रुतेर्यस्य नासस्मरणेषामपि सर्वकर्मपूर्णेता तस्य मात्वाहर्गणे किं वक्तव्यमित्यर्थं यदा तपसः पारं फलं सर्वतपःफलभेतन् यस्मै दर्शनमित्यर्थं ॥ ३६ ॥

भूतध्यावि च तवोदन्तं वृत्तान्तो ज्ञातं तत्र भूतदृष्टान्तज्ञानसमिनयति जानामीत्यादि ॥ ३७ ॥

यदर्थमिति सर्वत्र यच्छब्दो रक्षोवधपर ॥ ३८ । ३९ ॥

प्रकृते परं प्रकृतिगुणसदृशीश्वरम् ॥ ४० ॥

इति सम्भाष्यतेऽन्योऽन्यमुपित्वा मुनिसन्निधौ ॥ ४१ ॥

प्रातरुत्थाय यमुनामुत्तीर्य मुनिदारकैः ।

क्षताश्लवेन मुनिना दृष्टमार्गेण राघवः ॥ ४२ ॥

प्रययौ चितकूटाद्रिं वाल्मीकेर्यत्र चाश्रमः ।

गत्वा रामोऽथ वाल्मीकेराश्रमं ऋषिसंकुलम् ॥ ४३ ॥

नानाशृगह्रिजाकीर्णं नित्यपुष्पफलाकुलम् ।

तत्र दृष्ट्वा समासीनं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ॥ ४४ ॥

ननाम शिरसा रामो लक्ष्मणेन च सीतया ।

दृष्ट्वा रामं रमानाथं वाल्मीकिलोकसुन्दरम् ॥ ४५ ॥

जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम् ।

कन्दर्पसदृशाकारं कमनीयाश्रुजेक्षणम् ॥ ४६ ॥

दृष्ट्वैव सहस्रोत्तस्थौ विस्मयानिभिषेक्षणः ।

आलिङ्ग्य परमानन्दं रामं हर्षान्श्रुलोचनः ॥ ४७ ॥

पूजयित्वा जगत्पूज्यं भक्त्याऽर्घ्यादिभिराहतः ।

ते सीतारामलक्ष्मणभरद्वाजाः सं योऽन्यं प्राशुक्तं सम्भाष्य ततो
रामो मुनिसन्निधौपित्वा ॥ ४१ ॥

यठनार्या कृताश्लवेन क्षतघ्नामेन मुनिना दृष्टमार्गेण राघवो
मार्गदर्शकैर्मुनिदारकैः सह यमुनामुत्तीर्य ॥ ४२ ॥

चितकूटाद्रिं प्रययौ यत्र वाल्मीकेराश्रमं श्लवेन तस्य प्रागक्ष्यम् ॥ ४३ ॥

ह्रिजाः मणिको माधुर्याय ॥ ४४ ॥

रमानाथं शिष्यवृत्तारम् ॥ ४५ ॥

कमनीयपद्ममहामेखम् ॥ ४६ ॥

विस्मयेनानिभिषे रंजये मेमे यस्य सः हर्षजगत्पुमिः पूर्वो ज्ञोचने यस्त
सः ऋषेशैवं भावः ॥ ४७ ॥

फलमूलैः सुमधुरैर्भोजयित्वा च लालितः ॥ ४८ ॥

राघवः प्राञ्जलिः प्राह वाल्मीकिं विनयान्वितः ।

पितुराज्ञा पुरस्कृत्य दण्डकानागता वयम् ॥ ४९ ॥

भवन्तो यदि जानन्ति किं वक्ष्यामोऽत्रकारणम् ।

यत्र मे सुखवासाय भवेत् स्थानं वदस्व तत् ॥ ५० ॥

सीतया सहितः कालं किञ्चित्तत्र नयास्यहम् ।

इत्युक्तो राघवेणासौ मुनिः सञ्चितमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

त्वमेव सर्वलोकानां निवासस्थानमुत्तमम् ।

तवापि सर्वभूतानि निवाससदनानि हि ॥ ५२ ॥

एवं साधारणं स्थानमुक्तं ते रघुनन्दन । ।

सीतया सहितस्येति विशेषं वृच्छतस्तव ॥ ५३ ॥

तद्वक्ष्यामि रघुश्रेष्ठ । यत्ते नियतमन्दिरम् ।

शान्तानां समदृष्टीनामद्वेष्टृणां च जन्तुषु ।

त्वामेव भजता नित्यं हृदयं तेऽधिमन्दिरम् ॥ ५४ ॥

धर्माधर्मान् परित्यज्य त्वामेव भजतोऽनिशम् ।

लालित इदं मधुरमिदं मधुरमिदं भुञ्जेत्येव प्रीत्या बोधित ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यदि जानन्तीत्यधन्दिग्धवचनं वेदाद्येत् प्रसाद्य स्फुरितिवत् सर्वथा

जानन्त्येवमोऽप्य कारणकथनं विफलमिति भावः ॥ ५० ॥

तत्र यत्र तत्र वदित्यसि तत्रेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

त्वमेवेति त्वद्विचरन्त्याजगत इति भावः तवापीति अन्तर्यामिब्रया

सर्वत्र तत्र वासादिति भावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नियतमन्दिरं सर्वदा वासस्थानम् समदृष्टीनां चिह्नोदाधीनमनुचिति

शेषे अतएव अद्वेष्टृणां तेषां हृदयं तेऽधिकं सर्वोत्कृष्ट मन्दिरमित्यर्थं

सर्वदा तत्र वासादेवेति भावः ॥ ५४ ॥

सीतया सह ते राम । तस्य हृत् सुखमन्दिरम् ॥ ५५ ॥

त्वन्मन्त्रजापको यस्तु त्वामेव शरणं गतः ।

निर्हृदो निस्पृहस्य हृदयं ते सुमन्दिरम् ॥ ५६ ॥

निरहङ्कारिणः शान्ता ये रागद्वेषवर्जिताः ।

समलोटाश्मकणकासोपां ते हृदयं गृहम् ॥ ५७ ॥

त्वयि दत्तमनोबुद्धिर्यः सन्तुष्टः सदा भवेत् ।

त्वयि सन्त्यक्तकर्मा यस्तन्मनसो शुभं गृहम् ॥ ५८ ॥

यो न द्वेषप्रियं प्राप्य प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।

सर्वं मायेति निश्चित्य त्वां भजेत्तन्मनो गृहम् ॥ ५९ ॥

षड्भावादिविकारान् यो देहे पश्यति नात्मनि ।

क्षुत्तृट् सुखं भयं दुःखं प्राणबुद्धोर्निरीक्षते ॥ ६० ॥

धर्माधर्मान् विहितनिषिद्धसकलकर्माण्युक्त्वा यत्त्वामेव भजते तस्य हृत् हृदयं सीतया सह वस्तुं हे राम ते तव सुखमन्दिरं सुखजनकं गृहम् ॥ ५५ ॥

निर्हृदोऽहमेति हृत्परहितोऽतएव निस्पृहः ॥ ५६ ॥

नानाविधप्रकारेण तत्त्वज्ञलक्षणान्याह निरहङ्कारिण इति शान्ताः शमशीलाः लोभं मृत्पिण्डं व्यश्मान् यद्गारागादय कणकं चेदं भ्रममनुषादेयत्वेन येषां ते ॥ ५७ ॥

मनः सद्बुद्ध्यादिकत्यात्मकम् बुद्धिर्निश्चयात्मिका इयमपि येन त्वयैव दत्तं त्वद्विषयमेव यस्य सद्बुद्ध्यादिकमिति यावत्तुष्टः कथञ्चिदशनाच्छादनलाभात्सन्तुष्टः त्वयि सन्त्यक्तकर्मा त्वदर्पणबुद्ध्या कृतकर्मा त्यक्तकाम्यकर्मेति यावत् ॥ ५८ ॥

अप्रियं दुःखं द्वेषहर्षाभाववोर्हेतुं सर्वत्रमायामयत्वनिश्चयः ॥ ५९ ॥

भावादिविकारानिति भावोऽत्र जन्म तेन जन्मसत्ताविपरिणामदृश्यमक्षय-दिनाशरूपान् विकारान् यो देहे पश्यति नात्मनि तद्विषयं द्विष्यत्यरहितं चरि-नाशिनं पश्यतीत्यर्थं क्षुत्तृट्भयं प्राणस्य सुखादिबद्भेरिति विवेकः ॥ ६० ॥

संसारधर्मैर्निर्मुक्तस्तस्य ते मानसं गृहम् ॥ ६१ ॥

पश्यन्ति ये सर्वगुहाशयस्यं

त्वा चिह्नं सत्यमनन्तमेकम् ।

चलेपकं सर्वगतं वरेण्यं

तेषां हृदये सह सीतया वसं ॥ ६२ ॥

निरन्तराभ्यासद्विहीकृतात्मना

त्वत्पादसेवापरिनिष्ठिता जाम् ।

त्वन्नामकीर्त्या हतकल्मषाणां

सीतासमे तस्य गृहं हृदये ॥ ६३ ॥

राम । त्वन्नाममहिमा वर्ण्यते केन वा कथम् ।

यत्प्रभावादहं राम । ब्रह्मर्षित्वमवाप्तवान् ॥ ६४ ॥

अहं पुरा किरातेषु किराते, सह वर्द्धितः ।

जन्ममात्रद्विजत्वं मे शूद्राचाररतः सदा ॥ ६५ ॥

शूद्रायां बहवः पुत्रा उत्पन्ना भेऽजितात्मनः ।

संसारधर्मैर्निर्मुक्तस्तस्य ते मानसं गृहम् ॥ ६१ ॥

सर्वं गुहा अन्नमयमाणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयहृदयानद्रूपो य
न्यायय स्थान तत्पुत्र चिह्नं चैतन्यरूपं सर्वगतमथलेपकं न भवति लेपक
तत्त्वं पश्यन्ति तस्य स्थितोऽपि तद्गुणान्पृष्ट इत्यर्थं ॥ ६२ ॥

निरन्तराभ्यासात्तत्रैव द्विहीकृतस्त्वदेकविषयीकृत आत्मा चित्त
तया त्वत्पादसेवायां परिनिष्ठिताना तत्पराशाम ॥ ६३ ॥

त्वन्नाममहिमवर्णनस्य प्रकार कता च इत्थं इत्याह रामेति ॥ ६४ ॥

अत्रैवार्थे सविषयमितिहासमाह अहमिति किरातषु तद्वसतिदेहेषु
जन्ममात्रद्विजत्वं चन्द्रमात्रेण द्विजमित्यर्थं तत्रैवोपपत्तिमाह शूद्राचाररत
इति ॥ ६५ ॥

ततश्चोरैश्च सङ्गम्य चोरोऽहमभवं पुरा ॥ ६६ ॥
 धनुर्वाणधरो नित्यं जीवानामन्तकोपमः ।
 एकदा मुनयः सप्त दृष्टा महति कानने ॥ ६७ ॥
 साक्षान्मया प्रकाशन्तो ज्वलनार्कसमप्रभाः ।
 तानन्वधावं लोभेन तेषां सर्वपरिच्छदान् ॥ ६८ ॥
 ग्रहीतुकामस्ताहं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवम् ।
 दृष्ट्वा मां मुनयोऽष्टच्छन् किमायासि द्विजाधम ! ॥ ६९ ॥
 अहं तानब्रुवं किञ्चिदादातुं युनिसत्तमाः ! ।
 पुत्रदारादयः सन्ति बहवो मे बुभुक्षिताः ॥ ७० ॥
 तेषां संरक्षणार्थाय चरामि गिरिकानने ।
 ततो माम्चुरव्यग्राः पृच्छ गत्वा कुटुम्बकम् ॥ ७१ ॥
 यो यो मया प्रतिदिनं क्रियते पापसञ्चयः ।
 यूयं तद्भागिनः किम्वा नेति वेति पृथक् पृथक् ॥ ७२ ॥
 वयं स्यास्यामहे तावदागमिष्यसि निश्चयः ।
 तथेत्युक्त्वा गृहं गत्वा मुनिभिर्गुह्यदीरितम् ॥ ७३ ॥
 आष्टच्छं पुत्रदारादीन् तैरुक्तोऽहं रघूत्तम ! ।
 पापं तथैव तत्सर्वं वयं तु फलभागिनः ॥ ७४ ॥

अजितात्मन इति श्लोः ॥ ६६ ॥

जीवानामन्तकोपमोऽभवन्नित्यप्ययः ॥ ६७ । ६८ ॥

अमुषम् तानिति शेषः ॥ ६९ । ७० । ७१ ॥

पृथक्पृथक् इत्यभ्यासादिनेकेकेन पृच्छेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

यावदागमिष्यसि तावदर्थं स्यास्यामहे इति निश्चय इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

फलभागिनस्तद्वधनादिभोगभाजः ॥ ७४ ॥

तच्छ्रुत्वा जातनिर्वेदो विचार्य पुनरागमम् ।
 मुनयो यत्र तिष्ठन्ति करुणापूर्णमानसाः ॥ ७५ ॥
 मुनीनां दर्शनादेव शुद्धान्तःकरणोऽभवम् ।
 धतुरादीन् परित्यज्य दण्डवत्प्रतितोऽक्ष्मरुचम् ॥ ७६ ॥
 रक्षध्वं मा मुनियेष्ठा गच्छन्तं निरयार्णवम् ।
 इत्यग्रे पतितं दृष्ट्वा मामूचुर्मुनिसत्तमाः ॥ ७७ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते सफलः सत्समागमः ।
 उपदेक्ष्यामहे तुभ्यं किञ्चित्तेनैव मोक्षसे ।
 परस्परं समालोच्य दुर्दन्तोऽयं द्विजाधमः ॥ ७८ ॥
 उपेक्ष्य एव सहस्रैस्त्रयाऽपि शरणं गतः ।
 रक्षणीयः प्रयत्नेन मोक्षमार्गोपदेगतः ॥ ७९ ॥
 इत्युक्त्वा राम । ते नाम व्यत्यसाक्षरपूर्वकम् ।
 एकाग्रमनसात्रैव मरेति जप सर्वदा ॥ ८० ॥
 आगच्छामः मुनर्यावत्तावदुक्तं सदा जप ।
 इत्युक्त्वा प्रययुः सर्वे मुनयो दिव्यदर्शनाः ॥ ८१ ॥

जातनिर्वेद तादृगकर्मभृत् स्वात्मनि जातापमानबुद्धि विचार्य एते
 पुत्रादयो न कलाप्युपकृता ए इति विचार्य अपि सन्निधि पुनरागमम्
 आगत ॥ ७५ ॥

शुद्धान्तरुण करुण मलिनहृत्तिरहित ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

सता साधूनां सनागम सफल मोक्षरूपफलजनक तदेवाह यदुपग्रहे
 क्ष्यामहे तेनैव मोक्षसे सवारुद्ध खादिति शेष यद्यपि दुर्बलस्तथापि
 रक्षणीय इत्युत्तरेणान्वय ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

व्यत्यस्तानि विप्ररीतपौर्वापर्याण्यक्षराणि यस्मिन् तादृशं रूप यस्य तत्
 ते नाम जपेत्यन्वय तदाकारो मरेति एकाग्रमनसेति जप इति कर्त्तव्यतोप
 देश अथ मनस एकाग्रता वर्णयिष्ये ॥ ८० ॥ ८१ ॥

अहं यद्योपदिष्टं तैस्तथाऽकरवमञ्जसा ।
 जपन्नेकाग्रमनसा वाहां विस्मृतवानहम् ॥ ८२ ॥
 एवं वद्धतिथे काले गते, निश्चलरूपिणः ।
 सर्वसद्गविहीनस्य बल्मीकोऽभून्ममोपरि ॥ ८३ ॥
 ततो युगसहस्रान्ते ऋषयः पुनरागमन् ।
 मामूचुर्निष्क्रमस्वेति तच्छ्रुत्वा दर्शमुत्थितः ॥ ८४ ॥
 बल्मीकान्निर्गतश्चाहं नीहारादिव भास्करः ।
 ममाप्याहर्मुनिगणा बाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वर ! ॥ ८५ ॥
 बल्मीकात् सम्भवो यस्मात् द्वितीयं जन्मतेऽभवत् ।
 इत्युक्त्वा ते यद्युर्दिव्यगतिं रघुकुलोत्तम ! ॥ ८६ ॥
 अहं ते रामनाम्नश्च प्रभावादीदृशोऽभवम् ।
 अद्य साक्षात्प्रपश्यामि ससीतं लक्ष्मणेन च ॥ ८७ ॥
 रामं राजीवपत्राक्षं त्वामुक्तो नात्र संशयः ।
 आगच्छ राम । भद्रं ते स्यलं वै दर्शयाम्यहम् ॥ ८८ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिः श्रीमाल्लक्ष्मणेन समन्वितः ।
 शिष्यैः परिवृतो गत्वा मध्ये पर्वतगङ्गयोः ॥ ८९ ॥

अत्यकालजन्मावस्यैव फलमाह वाह्यं विस्मृतवानिति अनेन तच्छब्द-
 स्थापि स्मरणपूर्वकं तदर्धभूतानर्याभिषं विपयतया लक्ष्मणेन चित्तमिति
 सूचितम् निश्चलरूपिणो निष्क्रियशरीरस्य ॥ ८२ । ८३ । ८४ । ८५ ॥

यस्मात्ते इदानीं बल्मीकात् सम्भवो चतस्त बाल्मीकिरिति पूर्वेषा-
 न्वय ॥ ८६ ॥

ईदृशं त्वक्तव्यं लक्ष्मणेनेत्यस्य सहितमिति शेष । ८७ ॥

एवभूतं राम यत्रा प्रपश्यामि तद्वर्षथा मुक्तो भविष्यामि अत्र न संशय-
 पयं च प्रचेतोवशज रामायणकर्तृवास्मीदेरन्य एवेति बह्वत्र ॥ ८८ ॥

मध्ये पर्वतगङ्गयोरिति स्वत्र दर्शयामासेति शेष ॥ ८९ ॥

तत्र गालां सुविस्तीर्णां कारयामास वासभूः ।
 प्राक्पश्चिमं दक्षिणोदक् शोभनं मन्दिरद्वयम् ॥ ६० ॥
 जानन्या सञ्चितो रामो लक्ष्मणेन समन्वितः ।
 तत्र ते देवसदृशा क्षयसन् भवनोत्तमे ॥ ६१ ॥
 वाल्मीकिना तत्र सुपूजितोऽयं
 रामः ससीत स च लक्ष्मणेन ।
 देवैर्मुनीन्द्रैः सञ्चितो मुदास्ते
 स्वर्गे यथा देवपतिः सशच्या ॥ ६२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेश्वरमन्वादे अयोध्याकाण्डे
 षष्ठ सर्ग ।

तत्र षट्पिदग्मितस्थाने गाला मन्दिरद्वयं च लक्ष्मणेन समन्वितो राम
 कारयामास तत्पर्वतवासिभिर्भिर्भ्रैरिति शेषं वासभूरिति रामविशेषणं
 सशरस्य वासस्थानमपि स्ववाचाय स्थानं कारितवानित्याशयार्थं ॥६०॥६१॥

प्रसिद्धो देवपति शच्या देवैश्च सञ्चितो यथा स्वर्गे आस्ते तथा ससीतो
 मुनीन्द्रैः सञ्चितो रामस्तत्वास्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजविषद्वरुणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण
 ज्ञानाध्यात्मरामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे
 षष्ठ सर्ग

सप्तम सर्ग ।

सुमन्तोऽपि तदाऽयोध्यां दिनान्ते प्रविवेश ह ।
 वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य वाप्याकुलितलोचनः ॥ १ ॥
 बहिरेव रथं स्थाप्य राजानं द्रष्टुमाययौ ।
 जयशब्देन राजानं स्तुत्वा तं प्रणनाम ह ॥ २ ॥
 ततो राजा नमन्तं तं सुमन्तं विहलोद्ब्रवीत् ।
 सुमन्त ! रामः कुत्रास्ते सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३ ॥
 कुत्र त्यक्तस्त्रया रामः किं मा पापिनमब्रवीत् ।
 सीता वा लक्ष्मणो वापि निर्दयं मा किमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 हा राम ! हा गुणनिधे ! हा सीते । प्रियवादिनि ।
 दुःखार्णवे निमग्नं मा स्त्रियमाणं न पश्यसि ॥ ५ ॥
 विलथ्यैवं चिरं राजा निमग्नो दुःखसागरे ।
 एवं मन्त्री रुदन्तं तं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 रामः सीता च सौमित्रिर्मया नृता रथेन ते ।
 ष्टद्विधेरपुराभ्यासे गङ्गाकूले व्यवस्थिताः ॥ ७ ॥

सप्तमे स्वयदाजा वै स्वयमोदनमादितः संप्रोच्योपरत पदाङ्गरता-
 गम ईर्यते ॥ १ ॥

सुमन्त्रादप्येति रामं विना कृतागमनाङ्गजया वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य
 प्रविवेश ॥ १ ॥ २ ॥

विह्वल रामवियोगेन विह्वलचित्त ॥ ३ । ४ ॥

दुःखार्णवे तद्वियोगदुःखार्णवे मग्नमत एव स्त्रियमाणं न पश्यसि-
 किम् पश्यस्यीत्यर्थ ॥ ५ ॥

एव विमथ्य दुःखसागरे निमग्नो रुदन् स्थित इति जेष एव रुदन्
 तं मन्त्रो अब्रवीत् । ६ । ७ ॥

गुहेन किञ्चिदानीतं फलमूलादिकं च यत् ।
 स्पृष्ट्वा हसोन सम्प्रीत्या नाग्रहीद्विससर्ज तत् ॥ ८ ॥
 वटक्षीरं समानाथ्य गुहेन रघुनन्दनः ।
 जटामुकुटमावध्य मामाह वृषते! स्वयम् ॥ ९ ॥
 सुमन्त्र ! ब्रूहि राजानं शोकस्तेऽस्तु न मत्कृते ।
 साकेतादधिकं सौख्यं विपिने नो भविष्यति ॥ १० ॥
 मातुर्मे वन्दनं ब्रूहि शोकं त्यजतु मत्कृते ।
 आश्लासयतु राजानं वृद्धं शोकपरिस्तुतम् ॥ ११ ॥
 सीता चाश्रुपरीताक्षी मामाह वृषसत्तम । ।
 दुःखगद्गदया वाचा रामं किञ्चिदवेक्षती ॥ १२ ॥
 साष्टाङ्गं प्रणिपातं मे ब्रूहि श्वश्रोः पदाम्बुजे ।
 इति प्ररुदती सीता गता किञ्चिदवाङ्मुखी ॥ १३ ॥
 ततस्तेऽश्रुपरीताचा नावमारुरुज्जस्तदा ।
 यावद्गद्गद्गं समुत्तीर्य गतास्तावदहं स्थितः ॥ १४ ॥

प्रीत्या गुहप्रीत्या हसोन स्पृष्ट्वा नाग्रहीत् सम्भावितकैकेयीपुत्रराज्ये-
 भाहार करिष्यामीति प्रतिज्ञावशादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

राजानं ब्रूहि वक्ष्यामाणं वन्दनं चेति शेषः साकेतमयोध्या अधिक
 सौख्यं स्वतृप्ततसुभध्यानादिति शेषः तच्च शोकत्यागे एव सम्भवतीति सर्वथा
 शोकक्षयाच्च इति भावः ॥ १० ॥

भवती शोकं त्यजतु राजानमाश्लासयतु भवती इति च ब्रूहि इत्य-
 ष्यय ॥ ११ ॥

अश्रुपरीताक्षी अश्रुव्याप्तनयना ॥ १२ ॥

श्वश्रोः श्वश्रुश्वशुरयो व्यापस्वेकमेव गता अक्षितेत्यर्थः ॥ १३ ॥

ते सीतारामलक्ष्मणा तावदहं स्थित उदङ्मुखे इति शेषः ॥ १४ ॥

ततो दुःखेन मरुता पुनरेवाहमागतः ।

ततो रुदन्ती कौशल्या राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

कैकेय्यै प्रियभार्यायै प्रसन्नो दत्तवान् वरम् ।

त्वं राज्यं देहि तस्यैव मत्पुत्रः किं विवासितः ? ॥ १६ ॥

कृत्वा त्वमेव तत्सर्वमिदानीं किं नु रोदिषि ? ।

कौशल्यावचनं श्रुत्वा क्षते स्पृष्ट इवाग्निना ॥ १७ ॥

पुनः शोकाश्रुपूर्णाक्षः कौशल्यामिदमब्रवीत् ।

दुःखेन म्रियमाणं मां किं पुनर्दुःखयस्यलम् ॥ १८ ॥

इदानीमेव मे प्राणा उत्क्रमिष्यन्ति निश्चयः ।

शप्तोऽहं बाल्यभावेन केनचिन्मुनिना पुरा ॥ १९ ॥

पुराऽहं यौवने हृत्तश्चापबाणधरो निशि ।

अचरं स्रगयासक्तो नद्यास्तीरे महावने ॥ २० ॥

तत्रार्द्धरात्रसमये मुनिः कश्चिन्नुषार्दितः ।

पिपासाऽर्दितयोः पित्तोर्जलमानेतुमुद्यतः ।

अपूरयञ्जले कुम्भं तदा शब्दोऽभवन्महान् ॥ २१ ॥

गजः पिबति पानीयमिति मत्वा महानिशि ।

बाणं धनुषि संधाय शब्दवेधिनमक्षिपम् ॥ २२ ॥

यदि त्वं कैकेय्यै वर दत्तवान् तर्हि तत्पुत्रस्यैव राज्यं देहि राज्यस्योपा-
देयत्वात् मत्पुत्रविवासने तु न कारणमिति भावः ॥ १५ । १६ ॥

तत्सर्वं कृत्वा निर्निमित्तमविचारितं तत् कृत्वैतद्यथं अग्निना क्षते स्पष्ट
इव तेनातिदुःखित इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अक्षमतिशयेन ॥ १८ ॥

बाल्यभावेन निषिद्धाचरणरूपवत्लकर्मणा ॥ १९ । २० । २१ ॥

अक्षिपमहमिति शेषः ॥ २२ ॥

हा हतोऽस्मीति तत्राभूच्छब्दो मानुषसूचकः ।
 कस्यापि न कृतो दोषो मया केन हतो विधे ! ॥ २३ ॥
 प्रतीक्षते मां माता च पिता च जलकाङ्क्षया ।
 तच्छ्रुत्वा भयसन्तस्तास्ततोऽहं पौरुषं वचः ॥ २४ ॥
 शनैर्गत्वाऽथ तत्पार्श्वं स्वामिन् ! दशरथोऽस्म्यग्रहम् ।
 अजानता मया विद्वस्नातुमर्हसि मां मुने ! ॥ २५ ॥
 द्रुत्युक्ता पादयोस्तस्य पतितो गद्गदाक्षरः ।
 तदा मामाह स मुनिर्माभैर्पीडितपसत्तम ! ॥ २६ ॥
 ब्रह्महत्या स्पृशेन्न त्वां वैश्योऽहं तपसि स्थितः ।
 पितरौ मां प्रतीक्षेते चुत्तृड्भ्यां परिपीडितौ ॥ २७ ॥
 तयोस्त्वमुदकं देहि शीघ्रमेवाविचारयन् ।
 न चेत्त्वां भस्मसात्कुर्व्यात्पिता मे यदि कुप्यति ॥ २८ ॥
 जलं दत्त्वा तु तौ नत्वा कृतं सर्वं निवेदय ।
 शल्यमुद्धर मे देहात्प्राणांस्यव्यामि पीडितः ॥ २९ ॥
 द्रुत्युक्तो मुनिना शीघ्रं बाणमुत्पाद्य देहतः ।
 सजलं कलशं धत्वा गतोऽहं यत्र दम्पती ॥ ३० ॥

मानुषसूचक मानुषत्वसूचक केन जन व्यहमिति शेष ॥ २३ ॥

अहं तत्पौरुषं वचः श्रुत्वा मयमत्वसन्तः ॥ २४ ॥

तत्पार्श्वं शनैर्गत्वाऽमूवमिति शेषः ॥ २५ । २६ ॥

न स्पृशेत् न स्पर्शतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

यदि कुप्यतीत्यनेन तस्य कोप एव मानि व्यतिगान्तत्वान् तथाऽप्यशीघ्र-
 गमनेन तट्टपोडितो यदि कदाचित् कुप्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

कृतं महधम् ॥ २९ ॥

अतिदृष्ट्वावन्धदृशौ क्षुत्प्रिपासादिति निधि ।
 नायाति सलिलं गृह्य पुत्रः किम्वाऽत्र कारणम् ॥ ३१ ॥
 अनन्यगतिकौ दृष्ट्वौ शोच्यौ दृष्टपरिपीडितौ ।
 आवासुपेक्षते किम्वा भक्तिमानावयोः सुतः ॥ ३२ ॥
 इति चिन्ताव्याकुलौ तौ मत्पादन्यासजं ध्वनिम् ।
 श्रुत्वा प्राह पिता पुत्र ! किं विलम्बः कृतस्त्वया ॥ ३३ ॥
 देह्यावयोः सुपानीयं पिब त्वमपि पुत्रक ! ।
 इत्येवं लपतोर्भोत्या सकाशगमनं शनैः ॥ ३४ ॥
 पादयोः प्रणिपत्याहमब्रुवं विनयान्वितः ।
 नाहं पुत्रस्त्वयोध्याया राजा दशरथोऽस्म्यग्रहम् ॥ ३५ ॥
 पापोऽहं मृगयासक्तो रात्रौ मृगविहिंसकः ।
 जलावतारादूरेऽहं स्थित्वा जलगतं ध्वनिम् ॥ ३६ ॥
 श्रुत्वाऽहं शब्दवेधित्वादेकं बाणमथात्यजम् ।
 हतोऽस्मीति ध्वनिं श्रुत्वा भयात्तत्राहमागतः ॥ ३७ ॥
 जटावीकिर्यं मतितं दृष्ट्वाऽहं मुनिदारकम् ।
 भीतो गृहीत्वा तत्पादौ रक्ष रक्षेति चानुवम् ॥ ३८ ॥
 मा भैषीरिति मां प्राह ब्रह्महत्याभयं न ते ।
 मत्प्रितोः सलिलं दत्त्वा नत्वा प्रार्थय जीवितम् ॥ ३९ ॥
 एता गृहीत्वा दम्पती तन्मातापितरौ ॥ ३० ॥ (गृह्य इत्यादि) । ३१ ॥
 किमुपेक्षते उमेक्षाऽनुचितति भाव धर्मोचित्ये हेतुर्भक्तिमानिति ॥ ३२ ॥
 इति चिन्ताव्याकुलौ तावाहाते तत्र तयोर्मध्ये तत्पिता मत्पादन्यासज
 शब्दं श्रुत्वा पुत्र किं विलम्ब इत्यादि प्राह ॥ ३३ ॥
 एवं लपतोर्भोत्या सकाशेऽमेवाहेति इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इत्यक्तो मुनिना तेन ह्यागतो मुनिर्हिंसकः ।
 रक्षेतां मां दयायुक्तौ युवां हि शरणागतम् ॥ ४० ॥
 इति श्रुत्वा तु दुःखात्तौ विलप्य बह्वशोच्य तम् ।
 पतितौ नौ सुतो यत्र नय तत्राविलम्बयन् ॥ ४१ ॥
 ततो नीतौ सुतो यत्र मया तौ वृद्धदम्पती ।
 स्पृहा सुतं तौ हस्ताभ्या बह्वशोऽथ विलेपतुः ॥ ४२ ॥
 हा हेति क्रन्दमानौ तौ पुत्र पुत्रेत्यवोचताम् ।
 जलं देहीति पुत्रेति किमर्थं न ददास्यलम् ॥ ४३ ॥
 ततो मामूचतुः शीघ्रं चित्तं रचय भूपते । ।
 मया तदैव रचिता चित्तिस्तत्र निवेशिताः ।
 त्वयस्तावन्निरुत्सृष्टो दग्धास्ते त्रिदिवं ययुः ॥ ४४ ॥
 तत्र वृद्धः पिता आह त्वमप्येवं भविष्यसि ।
 पुत्रशोकेन मरणं प्राप्स्यसे वचनान्मम ॥ ४५ ॥
 स इदानीं मम प्राप्ता शापकालोऽनिवारितः ।
 इत्युक्त्वा विललापाय राजा शोकसमाकुलः ॥ ४६ ॥
 हा राम । पुत्र । हा सीते । हा लक्ष्मण । गुणाकर ।
 त्वद्वियोगादहं प्राप्तो मृत्युं कैकेयिसम्भवम् ॥ ४७ ॥

आगतो युष्मत्प्रतिधावति शेष ॥ ४० ॥

पतितौ भूम्याम ततो मा मूचतरिति शेष किमूचतस्तदाह नौसुत
इति आवयो सुतो यत्रतत्रैवानयेत्यर्थ ॥ ४१ । ४२ । ४३ ॥

चित्तं चित्ताम् तत्र चित्तौ त्वय पुत्रो मातापितरौ च तस्य तत्र
तदाश्रयाऽग्निरुत्सृष्टो दत्त ॥ ४४ ॥

पिता आवयस्येति शेष ॥ ४५ ॥

अनिवारित अगक्यनिवारण भावे क्त ॥ ४६ ॥

वदन्नेवं दशरथः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ।
 कौशल्या च सुमित्रा च तथान्या राजयोषितः ॥४८॥
 चुक्रुभुश्च विलेपुश्च उरस्ताडनपूर्वकम् ।
 वशिष्ठः प्रययौ तत्र प्रातर्मन्त्रिभिरावृतः ॥ ४९ ॥
 तैलद्रोण्यां दशरथं चिह्ना दूतानयाब्रवीत् ।
 गच्छत त्वरितं साय्या युधाजिन्मगरं प्रति ॥ ५० ॥
 तत्रास्ते भरतः श्रीमाञ्छत्रुघ्नसहितः प्रभुः ।
 उच्यतां भरतः शीघ्रमागच्छेति ममान्नया ॥ ५१ ॥
 अयोध्यां प्रति राजानं कैकेयीं चापि पश्यतु ।
 इत्युक्त्वास्वरितं दूता गत्वा भरतमातुलम् ॥ ५२ ॥
 युधाजितं प्रणम्योचुर्भरतं सानुजं प्रति ।
 वशिष्ठस्त्वाब्रवीद्राजन् ! भरतः सानुजः प्रभुः ॥ ५३ ॥
 शीघ्रमागच्छतु पुरीमयोध्यामविचारयन् ।
 इत्याज्ञप्तोऽथ भरतस्वरितं भयविह्वलः ॥ ५४ ॥
 आययौ गुरुणादिष्टं सह दूतैस्तु सानुजः ।
 राज्ञो वा राघवस्यापि दुःखं किञ्चिदुपस्थितम् ॥ ५५ ॥
 इतिचिन्तापरो मार्गे चिन्तयन्मगरं ययौ ।
 मगरं भ्रष्टलक्ष्मीकं जनसम्बाधवर्जितम् ॥ ५६ ॥

प्रत्येकविवक्षणाया त्वद्वियोगादित्येकवचनम् ॥ ४७ । ४८ । ४९ ॥

माञ्चा अन्वारूढाः ॥ ५० ॥

ममान्नया भरतसमीपं गत्वा शीघ्रमागच्छेति भरत उच्यताम् ॥ ५१ ॥

अयोध्या प्रति आगत्य कैकेयीं राजानं च भवान् पश्यत्विति बोध्य-

ताम् ॥ ५२ ॥

त्वात्ताम् युधाजितं सानुज भरतं प्रति त्वद्विषये ॥ ५३ । ५४ । ५५ ॥

। उत्सवैश्च परित्यक्तं दृष्ट्वा चिन्तापरोऽभवत् ।
 प्रविश्य राजभवनं राजलक्ष्मीविवर्जितम् ॥ ५७ ॥
 अपश्यत्कैकेयी तत्र एकामेवासने स्थिताम् ।
 ननाम शिरसा पादौ मातुर्भक्तिसमन्वितः ॥ ५८ ॥
 आगतं भरतं दृष्ट्वा कैकेयी प्रेमसम्भ्रमात् ।
 उल्हायालिङ्ग्य रभसा स्वाङ्गमारोप्य संस्थिता ॥ ५९ ॥
 मूर्ध्निगवघ्राय पप्रच्छ कुशलं स्वकुलस्य सा ।
 पिता मे कुशली भ्राता माता च शुभलक्षणा ॥ ६० ॥
 दिष्ट्वा त्वमद्य कुशली मया दृष्टोऽसि पुत्रक ! ।
 इति पृष्टः स भरतो मात्रा चिन्ताकुलेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
 द्रूयमानेन मनसा मातरं समपृच्छत ।
 मातः ! पिता मे कुवास्ते एका त्वमिहसंस्थिता ॥ ६२ ॥
 त्वया विना न मे तातः कदाचिद्द्रुहसि स्थितः ।
 इदानीं दृश्यते नैव कुत्र तिष्ठति मे वद ॥ ६३ ॥
 अदृष्ट्वा पितरं मेऽद्य भयं दुःखं च जायते ।
 अथाह कैकेयी पुत्रं किं दुःखेन तवानघ ! ॥ ६४ ॥
 या गतिर्धर्मशीलानामश्लमेधादियाजिनाम् ।
 तां गतिं गतवानद्य पिता ते पिष्टवत्सल ! ॥ ६५ ॥
 तच्छ्रुत्वा निपपातोऽर्थ्यां भरतः शोकविह्वलः ।

जनसंवाधो जनसंमर्हः ॥ ५६ । ५७ ॥

एकामेव न तु राजसहिताम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

स्वकुलस्य स्वपिष्टकुलस्य ॥ ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ॥

तां गतिं गतमनोऽर्थ्याम् ॥ ६५ ॥

हा तात ! क्व गतोऽसि त्वं त्यक्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥६६॥

असमर्थैव रामाय राक्षे मां क्व गतोऽसि भो ।

इति विह्वलितं पुत्रं पतितं सुक्तमूर्ध्वजम् ॥ ६७ ॥

उत्थाप्याश्वज्य नयने कैकेयी पुत्रमब्रवीत् ।

समाश्वसि हि भद्रं ते सर्वं सम्पादितं मया ॥ ६८ ॥

तामाह भरतस्नातो म्रियमाणः किमब्रवीत् ।

तमाह कैकेयी देवी भरतं भयवर्जिता ॥ ६९ ॥

हा राम ! रामसीतेति लक्ष्मणेति पुनःपुनः ।

विलपन्नेव सुचिरं देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ ॥ ७० ॥

तामाह भरतो हेऽश्व ! रामः सन्निहितो न किम् ।

तदानीं लक्ष्मणो वाऽपि सीता वा कुत्र ते गताः ॥७१॥

कैकेयुषाच ।

रामस्य यौवराज्यार्थं पित्रा ते सम्भ्रमः कृतः ।

तव राज्यप्रदानाय तदाऽहं विघ्नमाचरम् ॥ ७२ ॥

राज्ञा दत्तं हि मे पूर्वं वरदेन वरद्वयम् ।

याचितं तदिदानीं मे तयोरेकेन तेऽखिलम् ॥ ७३ ॥

राज्यं रामस्य चैकेन वनवासी मुनिव्रतम् ।

ततः सत्यपरो राजा राज्यं दत्त्वा तवैव हि ॥ ७४ ॥

वृजिनार्णवे उ खार्णवे ॥ ६६ ॥

रामाय राक्षे मामसमर्थं अयं महत्त्वयाऽपि पालनीय इत्यनुज्ञावै पतितं भूभौ ॥ ६७ ॥

आश्वज्य भार्जिताशुके कृत्वा ॥ ६८ । ६९ । ७० । ७१ ॥

सम्भ्रमत आदरपूर्वकं उपक्रम राज्यप्रदानाय तत्र राज्यं प्रदापयितुं अन्नभोदितष्वर्थं ददाति विघ्नमाचरं रामयौवराज्याभिषेकस्तेति शेषः ॥७२

रामं सम्प्रेषयामास वनमेव पिता तव ।
 सीताऽप्यनुगता रामं पातिव्रत्यमुपाश्रिता ॥ ७५ ॥
 सौभ्रातृं दर्शयन् राममनुयातोऽपि लक्ष्मणः ।
 वनं गतेषु सर्वेषु राजा तानेव चिन्तयन् ॥ ७६ ॥
 प्रलपन् राम रामेति ममारु शृपसत्तमः ।
 इति मातुर्वचः श्रुत्वा बज्राहत इव द्रुमः ॥ ७७ ॥
 पपात भूमौ निःसंज्ञस्तं दृष्ट्वा दुःखिता तदा ।
 कैकेयी पुनरप्याह वत्स ! शोकेन किं ? तव ॥ ७८ ॥
 राज्ये महति सम्प्राप्ते दुःखस्यावसरः कुतः ।
 इति ब्रुवन्तीमालोच्य मातरं प्रदहन्निव ॥ ७९ ॥
 असम्प्राप्याऽसि पापे मे घोरे त्वं भर्तृघातिनी ।
 पापे त्वद्गर्भजातोऽहं पापवानस्मि साम्प्रतम् ।
 अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं वा भक्षयाम्यहम् ॥ ८० ॥
 यज्ञेन वायुं चात्मानं हत्वा यामि यमक्षयम् ।
 भर्तृघातिनि ! दुष्टे त्वं कुम्भीपाकं गमिष्यसि ॥ ८१ ॥
 इति निर्भर्त्स्य कैकेयीं कौयल्याभवनं ययौ ।
 सापि तं भरतं दृष्ट्वा मुक्तकण्ठा क्रूरोद् ह ॥ ८२ ॥

तदुपपत्तिमाह राशेति ॥ ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ ।

तं दृष्ट्वा नि सङ्गं भरतं दृष्ट्वा अनेन भर्तृघोकादपि दुष्टगोको गरीयानिति दर्शितम् ॥ ७८ ॥

बभूवुषा प्रदहन्निव घनवाहेति शेषः असम्प्राप्यते देवभर्तृघातिनीतित्वं । ७९ ।
 पापे इति तद्गर्भजातत्वात् पापशपदमस्मीति साम्प्रतं निर्दोतविति
 शेषः अतोऽहमित्यादि ॥ ८० ॥

मनिष्यति देहत्यागोत्तरविति शेषः ॥ ८१ ॥

पादयो' पतितस्तस्या भरतोऽपि तदारुदन् ।
 आलिङ्ग्य भरतं साध्वी राममाता ययस्विनी ॥ ८३ ॥
 कथातिदीनवदना साश्रुनेत्रेदमब्रवीत् ।
 पुत्र । त्वयि गते दूरमेवं सर्वमभूद्दिदम् ।
 उक्तं माता श्रुतं सर्वं त्वया ते मातृचेष्टितम् ॥ ८४ ॥

पुत्रः सभार्यो वनमेव यातः
 सलक्षणो मे रघुरामचन्द्रः ।
 चीराम्बरो बहुजटाकलापः
 सन्त्यज्य मा दुःखसमुद्रमग्न्याम् ॥ ८५ ॥
 हा राम । हा मे रघुवंशनाथ ।
 जातोऽसि मे त्वं परतः परात्मा ।
 तथापि दुःखं न जहाति मा वै
 विधिर्वलीयानिति मे मनीषा ॥ ८६ ॥

स एवं भरतो वीक्ष्य विलपन्ती भृशं शुचा ।
 पादौ गृहीत्वा प्राहेदं शृणु मातर्वचो मम ॥ ८७ ॥
 तं सपुत्रवियोगकारणम् । ८२ ॥ ८३ ॥

इदं सर्वं गृह्णसमेवमभूत् राशो मरण रामस्य वनगमनं चेत्यर्थं
 एतच्छब्दं ते मातृचेष्टितम् ॥ ८४ ॥

तच्च तव मातृकेमेव भविष्यति त्वया च श्रुतमेव भविष्यतीत्यध्याहा-
 रेणान्वय रघुरामचन्द्रः रघुशुलजातो रामचन्द्र इत्यर्थं ॥ ८५ ॥

परतः सर्वस्य परतः सर्वतोऽधिक इति यावत् परमात्मा मे पुत्रो
 जातोऽसि यद्यपि तथापि मां दुःखं न जहाति अग्रे विधिर्वलीयानिति मे
 मनीषा इति इ-अनियन्तकृष्णामप्या मत्यामपि दुःखानिदृष्टिर्विद्वत्तप-
 ज्ञतेवेति भावः ॥ ८६ ॥

इदं विलपन्ती वीक्ष्येत्यन्वयः ॥ ८७ ॥

केष्वेव्या यत्कृतं कर्म रामराज्याभिषेचने ।
 अन्यथा यदि जानामि सा मया नोदिता यदि ॥ ८८ ॥
 पापं मेऽस्तु तदा मातः । ब्रह्महत्यायतोद्भवम् ।
 कृत्वा यथिष्ठं शङ्केन अरुन्धत्या समन्वितम् ॥ ८९ ॥
 भूयात्तत्पापमपिलं मम जानामि यद्यद्यम् ।
 इत्येवं शपथं कृत्वा रुरोट भरतसादा ॥ ९० ॥
 कौगल्या तमथालिङ्ग्य पुत्र । जानामि सा शुषः ।
 एतस्मिन्वन्तरे श्रुत्वा भरतस्य समागमम् ॥ ९१ ॥
 यथिष्ठो मन्त्रिभिः सार्धं प्रययौ राजमन्दिरम् ।
 रुदन्तं भरतं दृष्ट्वा यथिष्ठः प्राङ् सादरम् ॥ ९२ ॥
 दृष्ट्वा राजा दगरयो ज्ञानी सत्यपराक्रमः ।
 भुक्त्वा मर्त्यमुत्रं सूर्यमिहा विपुलदक्षिणैः ॥ ९३ ॥
 श्रावमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्धा रामं मुतं हरिम् ।
 शन्ते जगाम त्रिदिवं देवेन्द्राह्वीसनं प्रभुः ॥ ९४ ॥
 तं शोचसि हयैव त्वमशीष्यं मोक्षभाजनम् ।
 आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्धो जगन्नागादिवर्जितः ॥ ९५ ॥

शरीरं जडमत्यर्थमपवित्रं विनश्वरम् ।

विचार्यमाणे शोकस्य नावकाशः कथञ्चन ॥ ६६ ॥

पिता वा तनयो वापि यदि मृत्युवशं गतः ।

मूढास्मनुशोचन्ति स्वात्मताडनपूर्वकम् ॥ ६७ ॥

निःसारे खलु संसारे वियोगो ज्ञानिनां यदा ।

भवेद्दैराग्यहेतुः स शान्तिसौख्यं तनोति च ॥ ६८ ॥

जन्मवान् यदि लोकेऽस्मिन् तर्हि तं मृत्युरन्वगात् ।

तस्मादपरिचार्योऽयं मृत्युर्जन्मवतां सदा ॥ ६९ ॥

स्वकर्मवशतः सर्वजन्तूनां प्रभवाप्ययौ ।

विजानन्नप्यविद्वान्यः कथं शोचति बान्धवान् ॥ १०० ॥

ब्रह्माण्डकोटयो नष्टाः सृष्टयो वज्रशो गताः ।

शुष्यन्ति सागराः सर्वे कैवास्या क्षणजीविते ॥ १०१ ॥

चलपत्रान्तलग्नाम्बुविन्द्वत् क्षणभङ्गुरम् ।

अथमाह आत्मेति नित्योऽव्यय इत्यस्यैव जन्मनाशादिष्वर्जित इति विवरणम् ॥ ६५ ॥

शरीरस्य जडत्वाच्चरत्यादेव अशोच्यता इत्याह शरीरमिति ॥ ६६ ॥

स्वात्मताडनपूर्वकं स्वशरीरताडनपूर्वकमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ज्ञानिनां संसारमघारत्नेन जानताम् यदा केनचिद्वियोगो भवति तदा स 'दैराग्यहेतुः' भवेत् भवतीत्यर्थः शान्त्यादिकर्ता च ॥ ६८ ॥

अथ ज्ञातस्य भ्रुवो मृत्युरित्याह जन्मशान्तिश्च अन्वगात् अन्वगच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

य अविद्वानपि अतस्त्वज्ञोऽपि स्वोत्पत्तिप्रलययो सर्वजन्तूनां कर्माभोगत्वं विजानन् कथं बान्धवान् शोचति किं पुनस्तन्वत् इति भावः ॥ १०० ॥

शुष्यन्ति वसन्मानसामोष्ये सट् क्षणजीविते अथभङ्गुरे जीवित इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

आयुस्त्यजत्यवैलावां कस्तत्र प्रत्ययस्ताव ॥ १०२ ॥

देही प्राक्तनदेहोत्पत्तिकां देहवान् पुनः ।

तद्देहोत्पत्तेन च पुनरेवं देहः सदात्मनः ॥ १०३ ॥

यथा त्यजति वै जीर्णं वासो गृह्णाति नूतनम् ।

तथा जीर्णं परित्यज्य देही देहं पुनर्नवम् ॥ १०४ ॥

भजत्येव सदा तत्र योऽस्यावसरः कुतः ।

आत्मा न म्रियते जातु जायते न च वर्हते ॥ १०५ ॥

• पङ्क्तावरहितोऽनन्तः सत्यप्रज्ञानविग्रहः ।

आनन्दरूपो बुद्ध्यादिसाक्षी लयविवर्जितः ॥ १०६ ॥

एक एव परो ह्यात्मा ह्यद्वितीयः समस्थितः ।

इत्यात्मानं दृढं ज्ञात्वा त्यक्त्वा शोकं कुरु क्रियाम् ॥ १०७ ॥

तैलद्रोण्याः पितुर्देहमुत्सृज्य सचिवैः सह ।

अथ अथल यत्पत्रं तदने सन्तो योऽमुविन्दुमहत् क्षणभङ्गुरम् अथे-
च्छाया काश्चेत्पि प्रसवो विद्यासः ॥ १०२ ॥

देही जीव प्राक्तनदेहसम्पादितकर्मणाऽयं देह एतद्देहसम्पादितकर्मणा
च पुनर्देह इति देहवियोगे न कदाविदात्मन इति देहगोको व्रजेति
भावः ॥ १०३ ॥

अनर्देहमाप्तौ दृष्टान्माह यमेति नवं भजत्येवमुत्तरेणाम्य ॥ १०४ ॥

आत्मनस्तु न मरणादीत्याह आत्मा मेति ॥ १०५ ॥

आदिमस्थानभारविकाराभावेन सर्वभारविकारराहित्यमित्याह पङ्क्ति
भावरहित अनन्त देहत परिच्छेदरहित प्रज्ञान निर्विशयज्ञानं तदेव
विपङ्क् शरीरं यस्य च बुद्ध्यादिसाक्षी नियशदिरूप सकलान्तर्यामि-
नापी लयो नामलङ्घित ॥ १०६ ॥

समस्थित सर्वत्र समतया स्थित स एवाहमित्यात्मानं ज्ञात्वा शोकं
स्रष्टा क्रियां कुरु ॥ १०७ ॥

द्वयं कुरु यथा न्यायमस्माभिः कुलनन्दन ! ॥ १०८ ॥

इति सम्बोधितः साक्षाद्गुरुणा भरतस्तदा ।

विसृज्याज्ञानजं शोकं चक्रे स विधिवत्क्रियाम् ॥ १०९ ॥

गुरुणोक्तप्रकारेण आहिताग्नेर्यथा विधि ।

संस्कृत्य स पितुर्देहं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ११० ॥

एकादशेऽहनि प्राप्ते ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

भोजयामास विधिवच्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ १११ ॥

उद्दिश्य पितरं तत्र ब्राह्मणेभ्यो धनं वज्र ।

ददौ गवां सहस्राणि ग्रामान् रत्नाम्बराणि च ॥ ११२ ॥

अवसत् स्वगृहे तत्र राममेवानुचिन्तयन् ।

वशिष्टेन सह भ्राता मन्त्रिभिः परिवारितः ॥ ११३ ॥

रामेऽरण्यं प्रयाते सह जनकसुतालक्ष्मणाभ्यां सुधोरं

माता मे राज्ञसीव प्रदहति हृदयं दर्शनादेव सद्यः ।

गच्छास्यारण्यमद्य स्थिरमतिरखिलं दूरतोऽपास्य राज्यं

रामं सीतासमेतं स्मितरुचिरमुखं नित्यमेवानु सेवे ॥ ११४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्मासहेश्वरसम्वादे अयोध्याकाण्डे
सप्तमः सर्गः ।

तैश्चहोषी तैःनपूर्णा काणश्चुवाहिनी ॥ १०८ । १०९ ॥

युत्तुणा वशिष्टेन ॥ ११० । १११ । ११२ । ११३ ॥

अनुचिन्तनप्रकारमेवाह रामे इति सुधोरमरण्यं प्रयात इत्यन्वयः मे
माता राज्ञसीव दर्शनात् हृदयं प्रदहति अत आरण्यं प्यरण्यवनं देशं

रामवासभूतं गच्छामोत्यन्वयः ॥ ११४ ॥

इति श्रीमत्कलराजविषदुद्धरणममर्षेत्वादिनि० श्रीरामवर्मणः

रतावध्यामरामायणे सेती अयोध्याकाण्डे

सप्तमः सर्गः ।

षष्ठम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

यशिष्ठो मुनिभिः सार्द्धं भन्त्रिभिः परिवारितः ।
 राज्ञः सभा देवसभासन्निभामविशद्विभुः ॥ १ ॥
 तत्रासने समासीनद्यतुर्मुख इवापरः ।
 आनीय भरतं तत्र उपवेश्य सहानुजम् ॥ २ ॥
 अत्रवीद्वचनं देशकालोचितमरिन्दमम् ।
 वत्स । राज्येऽभिषेच्यामस्वमद्य पितृशासनात् ॥ ३ ॥
 कैकेय्या याचितं राज्यं त्वदर्थं पुरुपर्षभ ।
 सत्यसन्धो दशरथः प्रतिज्ञाय ददौ किल ॥ ४ ॥
 अभिषेको भवत्वद्य मुनिभिर्मन्त्रपूर्वकम् ।
 तच्छ्रुत्वा भरतोऽप्याह मम राज्येन किं मुने । ॥ ५ ॥
 रामो राजाधिराजश्च वयं तस्यैव किङ्कराः ।
 श्वः प्रभाते गमित्यामो राममानेतुमञ्जसा ॥ ६ ॥
 अहं यूयं मातरश्च कैकेयी राक्षसीं विना ।

षष्ठमे तु यशिष्ठेन प्रोक्तोऽपि भरत किल अनादृत्याधिराज्य च
 जगामभ्रातृसद्विधौ ॥ १ ॥

देवसभासन्निभा तत्रदृशीम् ॥ १ ॥

चतुर्मुखो ब्रह्मा ॥ २ । २ ॥

प्रतिज्ञाय अकान् सर्वान् प्रतिज्ञार्पयित्वा ददौ ॥ ४ ॥

मुनिभिः क्रियमाणोऽभिषेकोऽद्य भवत्वित्यन्वय ॥ ५ ॥

अङ्गसा शीघ्रम् ॥ ६ ॥

हनिष्याम्यधुनैवाहं कैकेयीं माहगन्धिनीम् ॥ ७ ॥
 किन्तु मां नो रघुश्रेष्ठः स्वीहन्तारं सहिष्यते ।
 तच्छोभूते गमिष्यामि पादचारेण दण्डकान् ॥ ८ ॥
 शत्रुघ्नसहितसूयं यूयमायान्तु वा नवा ।
 रामो यथा वने यातस्तथाऽहं वल्कलाश्वरः ॥ ९ ॥
 फलमूलकताहारः शत्रुघ्नसहितो मुने ! ।
 भूमिशायी जटाधारी यावद्रामो निवर्त्तते ॥ १० ॥
 इति निश्चित्य भरतसूयणीमेवावतस्थिवान् ।
 साधु साध्विति तं सर्वे प्रशशंसुर्मुदान्विताः ॥ ११ ॥
 ततः प्रभाते भरतं गच्छन्तं सर्वसैनिकाः ।
 अनुजग्मुः सुमन्त्रेण नोदिताः साश्वकुञ्जराः ॥ १२ ॥
 कौशल्याद्या राजदारा वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।
 ह्यादयन्तो भुवं सर्वे पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः ॥ १३ ॥
 शृङ्गिवेरपुरं गत्वा गङ्गाकूले समन्ततः ।
 उवास महती सेना शत्रुघ्नपरिचोदिता ॥ १४ ॥
 आगतं भरतं श्रुत्वा गुह्यः शङ्कितमानसः ।

हनिष्यामीति तादृशवधस्यैवौचित्यादिति भावः । माहगन्धिनीं तादृशी-
 मपि माहसम्बन्धवतीमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नो इति प्रतिषेधे नोसहिष्यत इत्यन्वयः । पादचारेण न तु याहनेने-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥

यावद्रामो निवर्त्तते तावदेवं तद्विमानमतो भविष्यामीत्यर्थः ।
 ॥ ९ । १० । ११ । १२ ॥

पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतो ययुरिति शेषः ॥ १३ । १४ ॥

महत्या सेनया सार्धमागतो भरतः किलः ॥ १५ ॥
 पापं कर्तुं न वा याति रामस्याविदितात्मनः ।
 गत्वा तद्दृश्यं श्रेयं यदि शुद्धसरिष्यति ॥ १६ ॥
 गद्गं नो चेत् समाकृष्य नावस्तिष्ठन्तु सायुधाः ।
 ज्ञातयो मे समायत्ताः पश्यन्तः सर्वतो दिशम् ॥ १७ ॥
 इति सर्वान् समादिश्य गुह्यो भरतमागतः ।
 उपायनानि संगृह्य विविधानि बहून्यपि ॥ १८ ॥
 प्रथमौ ज्ञातिभिः सार्धं वज्रभिर्विविधायुधैः ।
 निवेद्योपायनान्यग्रे भरतस्य समन्ततः ॥ १९ ॥
 दृष्ट्वा भरतमासीनं सातुजं सह मन्त्रिभिः ।
 चीराम्बरं घनश्यामं जटामुकुटधारिणम् ॥ २० ॥
 राममेवानुशोचन्तं रामरामेति वादिनम् ।
 ननाम शिरसा भूमौ गुह्योऽहमिति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥
 शीघ्रमुत्थाप्य भरतो गाढमालिङ्ग्य सादरम् ।
 शृङ्खलामयमथ्यग्रः सख्यमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

शङ्कितमानसः किमयं वने स्थितस्यापि रामस्य वधार्थं यातीति गद्गा
 तदेवाह महत्येति ॥ १५ ॥

अविदितात्मनः अविदितैतद्दृत्तानस्य रामस्य पापं कर्तुं याति न वा
 यातीति शङ्कितमानस इत्यर्थः यदि शुद्धं तदा तरिष्यति गद्गानित्यन्वयः ॥ १६ ॥

नो चेत् यद्यशुद्धस्तदा मे ज्ञातयो नाव आकृष्य सर्वतोदिशं पश्यन्तः
 समायत्ताः सावधानास्तिष्ठन्तु तदुत्तरपत्रप्रतिबन्धयेति शेषः ॥ १७ । १८ ॥

उपायनानि राजयोग्यानि भङ्गादीनि स्वदेशस्थानि भरतस्याप्ये निवेद्य
 समन्ततो दृष्ट्वेति शेषः सैनिकेषु विकाराविकारपरीक्षणाय समन्ततो निरी-
 क्षणम् ॥ १९ । २० । २१ ॥

धनामयमारोग्यम् ॥ २२ ॥

भ्रातस्त्वं राघवेणात्र समेतः समवस्थितः ।

रामेणालिङ्गितः सार्द्रनयनेनामलात्मना ॥ २३ ॥

धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि यत्त्वया परिभाषितः ।

रामो राजीवपत्राक्षो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २४ ॥

यत्र रामस्त्वया दृष्टस्तत्र मां नय सुव्रत ! ।

सीतया सहितो यत्र सुप्तसाहर्षयस्व मे ॥ २५ ॥

त्वं रामस्य प्रियतमो भक्तिमानसि भाग्यवान् ।

इति संस्मृत्य संस्मृत्य रामं सान्ध्रुविलोचनः ॥ २६ ॥

गुहेन सहितस्तत्र यत्र रामः स्थितो निशि ।

ययौ ददर्श शयनस्थलं कुशसमासृतम् ॥ २७ ॥

सीताभरणसंलग्नस्वर्णविन्दुभिरञ्चितम् ।

दुःखसन्तप्तहृदयो भरतः पर्यदेवयत् ॥ २८ ॥

अहोऽतिसुकुमारी या सीता जनकनन्दिनी ।

प्रासादे रत्नपर्यङ्के कोमलासारणे शुभे ॥ २९ ॥

रामेण सहिता शेते सा कथं कुशविष्टरे ।

सीता रामेण सहिता दुःखेन मम दोषतः ॥ ३० ॥

धिक्कां जातोऽसि कैकेय्यां पापराशिसमानतः ।

यतो रामेणालिङ्गितोऽतो धन्योसि ॥ २३ । २४ । २५ ।

यतो रामस्य प्रियतमोऽतो भाग्यवान् ॥ २६ । २७ ॥

सीताभरणसंलग्नेन संलग्ना ये स्वर्णविन्दुः तदाकारविज्ञानि तैरञ्चितं

युक्तं शयनस्थलं इहा पर्यदेवयत् गुणोपेत्यर्थ ॥ २८ । २९ ॥

सा कथं मम दोषतः कुशविष्टरे शेते रामेण सहितेति पुनरुक्ति मोक-

मेव पुण्याति ॥ ३० ॥

पापराशिसमानतः पापराशिसमानायाम् सार्धविभक्तिरसि, तादृश्यां

मन्त्रिमित्तमिदं क्लेशं रामस्य परमात्मनः ॥ ३१ ॥
 अहोऽति सफलं जन्म लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 राममेव सदान्वेति वनस्यमपि हृष्टधीः ॥ ३२ ॥
 अहं रामस्य दासा ये तेषां दासस्य किङ्करः ।
 यदि स्यां सफलं जन्म मम भूयान्न संशयः ॥ ३३ ॥
 भ्रातर्जानासि यदि तत्कथयस्व ममाखिलम् ।
 यत्र तिष्ठति तत्राहं गच्छाम्यानेतुमञ्जसा ॥ ३४ ॥
 गुह्यं श्रुत्वा हृद्यं ज्ञात्वा सस्नेहमब्रवीत् ।
 देव ! त्वमेव धन्योऽसि यस्य ते भक्तिरीटवी ॥ ३५ ॥
 रामे राजीवपत्राद्ये सीतायां लक्ष्मणे तथा ।
 चित्रकूटाद्रिनिकटे मन्दाकिन्याविवृरतः ॥ ३६ ॥
 सुनीनामाश्रमपदे रामस्तिष्ठति सानुजः ।
 जानक्या सहितो नन्दात् सुप्रभासे किल प्रभुः ॥ ३७ ॥
 तत्र गच्छामहे शीघ्रं गङ्गां तर्तुमिहार्हसि ।
 इत्युक्त्वा त्वरितं गत्वा नावः पञ्चगतानि च ॥ ३८ ॥
 समानयत् ससैन्यस्य तर्तुं गङ्गां महानदीम् ।

केकेयां यज्जातोऽपि तन्ना धिक् इदं क्लेशं क्लेशमन्दोर्धवादि ॥ ३१ ॥

हृष्टधीः हृष्टचित्तः ॥ ३२ ॥

व्यात्मानं निन्दन् रामं स्तौति अहमिति ॥ ३३ । ३४ । ३५ ।

मन्दाकिन्या अविवृरत इति श्लेषः व्याघ्रं दीर्घं सनीप इत्यर्थं चित्र-
 कूटमन्दाकिन्योर्मध्ये इति यावत् ॥ ३६ ॥

नन्दासदृशः फलमूलादिगुणैरिति यावत् तुमदिमगद्वाविति भावतु-
 शारात् ॥ ३७ ॥

पञ्चगतानि समानवदित्ययः इति पादपूरणे ॥ ३८ ॥

स्वयमेवानिनायैकां राजनावं गुहस्तदा ॥ ३९ ॥
 आरोग्य भरतं तत्र शत्रुघ्नं राममातरम् ।
 वशिष्ठं च तथाऽन्यत्र कैकेयीं चान्ययोधितः ॥ ४० ॥
 तीर्त्वा गङ्गां ययौ शीघ्रं भरद्वाजाश्रमं प्रति ।
 दूरे स्थाप्य महासैन्यं भरतः सानुजो ययौ ॥ ४१ ॥
 आश्रमे मुनिमासीनं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 दृष्ट्वा ननाम भरतं साष्टाङ्गमतिभक्तितः ॥ ४२ ॥
 ज्ञात्वा दाशरथिं प्रीत्या पूजयामास मौनिराट् ।
 पप्रच्छ कुशलं दृष्ट्वा जटावल्ललधारिणम् ॥ ४३ ॥
 राज्यं प्रशासतस्तेऽद्य किमेतद्वल्कलादिकम् ।
 आगतोऽसि किमर्थं त्वं विपिनं मुनिसेवितम् ॥ ४४ ॥
 भरद्वाजवचः श्रुत्वा भरतः साश्रुलोचनः ।
 सर्वं जानासि भगवन् ! सर्वभूताश्रयस्थितः ॥ ४५ ॥
 तथापि पृच्छसे किञ्चित्तदनुग्रह एव मे ।

ससैन्यस्य भरतस्य तर्तुं तरुणां चत्वादरप्रदर्शनाय भरतोत्तरणाय
 राजनावं राजयोग्या नावं स्वयमेवानिनाय ॥ ३९ ॥

तथा कैकेयीमन्ययोधितयात्पत्न्यान्वराजनारीत्यर्थः रामे दृष्टत्वापरण-
 प्रयुक्तोऽयं कैकेय्या चत्वादरः चत्वाताप्यदिति शेषः ॥ ४० ॥

भरद्वाजाश्रमपर्यन्तं सेनया गृह्य गत्वा तत्र सेनयाश्रमोपरोधो मा भू-
 दिति विहितं दूरे संस्थाप्य स्वयं सानुजो ययौ भरद्वाजाश्रमद्वारं प्रतीति
 शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

जटादिधारिणं दृष्ट्वा वक्ष्यमाणं पप्रच्छ ॥ ४३ ॥

सर्वभूताश्रयस्थित सर्वभूताश्रयस्थेनानर्थाभिया तत्पश्यतया भेदादिति
 भार. ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

कैकेय्या यत् कृतं कर्म रामराज्यविधातनम् ॥ ४६ ॥
 वनवासादिकं वापि न हि जानामि किञ्चन ।
 भवत्पादयुगं मेऽद्य प्रमाणं मुनिसत्तम ! ॥ ४७ ॥
 इत्युक्त्वा पादयुगलं मुनेः स्पृहार्तमानसः ।
 ज्ञातुमर्हसि मा देव ! शुद्धो वाशुद्ध एव वा ॥ ४८ ॥
 मम राज्येन किं स्वामिन् । रामे तिष्ठति राजनि ।
 किङ्करोऽहं मुनिश्रेष्ठ ! रामचन्द्रस्य शाश्वतः ॥ ४९ ॥
 अतो गत्वा मुनिश्रेष्ठ । रामस्य चरणान्तिके ।
 पतित्वा राज्यसम्भारान् समर्प्यात्त्रैव राघवम् ॥ ५० ॥
 अभिपेक्ष्ये वशिष्ठाद्यैः पौरजानपदैः सह ।
 नेष्येऽयोध्या रमानायं दासः सेवेऽतिनीचवत् ॥ ५१ ॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य भरतस्य वचो मुनिः ।
 आलिङ्ग्य मूर्द्धनावधाय प्रशंसं सविस्मयः ॥ ५२ ॥
 वत्स । ज्ञातं पुरैवैतद्भवित्यं ज्ञानचक्षुषा ।
 मा शुचस्त्वं परो भक्तः श्रीरामे लक्ष्मणादपि ॥ ५३ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि ससैन्यस्य तवानघ । ।
 अद्य भुङ्क्ता ससैन्यस्त्वं श्वो गन्तारामसन्निधिम् ॥ ५४ ॥
 यथाज्ञापयति भवास्तथेति भरतोऽब्रवीत् ।

न जानामीत्येव शपथेन प्रत्याययति भवत्पादेति ॥ ४७ ॥

ज्ञातुमर्हसीति इत्याशेति शेष ॥ ४८ ॥

शाश्वत किङ्कर इत्यनेन स्वस्य चक्रावतारत्वं सूचितम् ॥ ४९ । ५० ।

दासोऽहमतिनीचवत् अतिनम्र भन् सुने सेविष्य इत्यर्थं वर्त्तमान-
 सामीप्ये लट् ॥ ५१ ॥ भरतस्येत्युदीरित वच इत्यन्यत्र शेषे पठो ॥ ५२ ॥

लक्ष्मणादपि परोऽधिक इत्यर्थं रामे इति प्रियसप्रमी ॥ ५३ । ५४

भरद्वाजस्वपः स्पृष्ट्वा मौनी होमगृहे स्थितः ॥ ५५ ॥

दध्यौ कामदुषां कामवर्षिणीं कामदो मुनिः ।

असृजत्कामधुक् सर्वं यथाकाममलौकिकम् ॥ ५६ ॥

भरतस्य ससैन्यस्य यथेष्टं च मनोरथम् ।

तथा ववर्ष सकलं तृप्तास्ते सर्वसैनिकाः ॥ ५७ ॥

वशिष्ठं पूजयित्वाऽग्रे शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

पश्चात् ससैन्यं भरतं तर्पयामास योगिराट् ॥ ५८ ॥

उपित्वा दिनमेकन्तु आश्रमे स्वर्गसन्निभे ।

अभिवाद्य पुनः प्रातर्भरद्वाजं सहानुजः ।

भरतस्तु कृतानुज्ञः प्रययौ रामसन्निधिम् ॥ ५९ ॥

चित्तकूटमनुप्राप्य दूरे संस्थाप्य सैनिकान् ।

रामसन्दर्शनाकाङ्क्षी प्रययौ भरतः स्वयम् ॥ ६० ॥

शत्रुघ्नेन सुमन्त्रेण गुहेन च परन्तपः ।

तपस्त्रिमण्डलं सर्वं विचिन्वानो न्यवर्त्तत ॥ ६१ ॥

अहृद्वा रामभवनमष्टच्छटपिमण्डलम् ।

कुवास्ते सीतया सार्द्धं लक्ष्मणेन रघून्तमः ॥ ६२ ॥

ऊचुरग्रे गिरेः पश्चाद्गङ्गाया उत्तरे तटे ।

यथा व्याघ्रापयतीति छन्दोभङ्गं चार्घ्यं ॥ ५५ ॥

यस्य यन्मनोरथविषयमिष्टं तत्सर्वमलौकिकं लौकिकसामग्रीजन्यविलक्षण-
मण्डलेत् ॥ ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥

प्रवर्षौ भरतः रामाश्रमद्वारं प्रतीति श्रेय ॥ ६० ॥

शत्रुघ्नादिभिः सह सर्वं तपस्त्रिमण्डलं तपस्त्रिनामाश्रममण्डलं विचि-
न्वानो रामाश्रममलम्भा न्यवर्त्तत निवृत्तव्यापार इवासीत् ॥ ६१ ॥

तत्र त्रिमण्डलमष्टच्छत् ॥ ६२ ॥

विविक्तं रामसदनं रम्यं काननमण्डितम् ॥ ६३ ॥

सफलैराम्नपनसैः कदलीखण्डसम्भृतम् (१) ।

चम्पकैः कोविदारैश्च पुन्नागैर्विपुलैस्तथा ॥ ६४ ॥

एवं दर्शितमालोक्य मुनिभिर्भरतोऽग्रतः ।

हर्षाद्ययौ रघुश्रेष्ठभवनं मन्त्रिणा सह ॥ ६५ ॥

ददर्श दूरादतिभासुरं शुभं

रामस्य गेहं मुनिवन्दसेवितम् ।

वृक्षाग्रसंलग्नसुवल्कलाजिनं

रामाभिरामं भरतः सञ्जानुजः ॥ ६६ ॥

इति अध्यात्मरामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे

षष्ठम सर्गः ।

विविक्तमेकान्तदेशवन्ति ॥ ६३ ॥

कदलीखण्डः कदलीसमूह ॥ ६४ ॥

एवं मुनिभिर्दर्शितं रघुश्रेष्ठभवनं अग्रतो भरतः समालोक्य मन्त्रिणा
सह हर्षाद्ययाविति सम्बन्धः ॥ ६५ ॥

रामाभिरामम् रामेण रामवासेनाभिरामम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजविषद्वंद्वरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः

कृतावध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे

षष्ठम सर्गः

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ गत्वाऽत्रमपदसमीपं भरतोमुदा ।
सीतारामपदैर्युक्तं पवित्रमतिशोभनम् ॥ १ ॥

. स तत्र वज्राङ्कुशवारिजाञ्चित-
ध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वतः ।
दर्श रामस्य भुवोऽतिमङ्गला-
न्यचेष्टयत्पादरजः स सानुजः ॥ २ ॥
अहो सुधन्योऽहममूनि राम-
पादारविन्दाङ्कितभूतलानि ।
पश्यामि यत्पादरजोविम्बयं
ब्रह्मादिदेवैः श्रुतिभिश्च नित्यम् ॥ ३ ॥
इत्यङ्गुतमेमरसालुताशंथी
विगाढचेता रघुनाथभावने ।

नवमे भरतो गत्वा श्रीरामस्यैव मन्निधौ । तेन सीतं गन्तुमना नाग-
महुरबोधितः ॥ १ ॥

सीतारामपदयुक्त्वादिचिह्नं आत्रमपदसमीपं आत्रमव्यानसमीप-
देशं गत्वा ॥ १ ॥

तत्र वज्राङ्कुशमशुभपूजितध्वजादिचिह्नयुतानि पदानि दर्शनं ध्वजे
पूजितत्वं स्पष्टरेषाम् इहा गत्वादिचिह्नितदेशरजः स अचेष्टयत् मुने ॥ २ ॥
यत्पादरज इत्यादि ध्याख्यातं माह ॥ ३ ॥

ध्यानन्दजायुस्त्रपितस्तनान्तरः
 शनैरवापात्रमसन्निधिं हरेः ॥ ४ ॥
 स तत्र दृष्ट्वा रघुनाथमास्थितं
 दूर्धादलश्यामलमायतेक्षणम् ।
 जटाकिरीटं नववल्कलास्वरं
 प्रसन्नवक्त्रं तरुणारुणद्युतिम् ॥ ५ ॥
 विलोकयन्तं जनकात्मजां शुभां
 सौमित्रिणा सेवितपादपङ्कजम् ।
 तदाभिदुद्राव रघूत्तमं शुचा
 ङ्कर्षाञ्च तत्पादयुगं त्वराग्रहीत् ॥ ६ ॥
 रामस्तमाकृत्य सुदीर्घवाच-
 दौभ्या परिष्वज्य सिपिञ्च(१) नेत्रजैः ।
 जलैरथाङ्गोपरि सच्यवेशयत्
 पुनःपुनः सम्परिपस्वजे विभुः ॥ ७ ॥

अथ ता मातरः सर्वाः संमाजग्मुस्स्वरान्विताः ।
 राघवं द्रष्टुकामास्तास्तृपार्त्ता गौर्यथा जलम् ॥ ८ ॥
 रामः स्वमातरं वीक्ष्य द्रुतमुत्थाय पादयोः ।

अद्भुतो य मेमरस प्रीतिरसस्तेनाद्भुतो व्याप्त आशयोऽन करण यश्च
 रघुनाथभावने जिगाठचेता तत्ररचित इत्यर्थ ॥ ४ । ५ ॥

त्वरा त्वरयेत्यर्थ ॥ ६ । ७ ॥

तृपार्त्ता गौर्यथा जल प्रति गच्छति एव मातरो राघवं प्रति

जगत् । ८ ।

(१) सिपिच्य इति वा पाठ ।

ववन्दे साञ्च सा पुत्रमालिङ्ग्यातीव दुःखिता ॥ ९ ॥

इतराश्च तथा नत्वा जननी रहुनन्दनः ।

ततः समागतं वृद्धा वशिष्ठं मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥

साष्टाङ्गप्रणिपत्याह धन्योऽस्मीति पुनःपुनः ।

यथाहंमुपवेष्ट्याह सर्वानेव रघूद्वहः ॥ ११ ॥

पिता मे कुशली किंवा मां किमाहातिदुःखितः ।

वशिष्ठसामुवाचेदं पिता ते रहुनन्दन ! ॥ १२ ॥

त्वद्वियोगाभितप्तात्मा त्वामेव परिचिन्तयन् ।

राम ! रामेति सीतेति लक्षणेति ममारुह ॥ १३ ॥

श्रुत्वा तत्कर्णश्रुलाभं गुरोर्वचनमञ्जसा ।

हा हतोऽस्मीति पतितो रुदन् रामः सलक्ष्मणः ॥ १४ ॥

ततोऽप्यु रुदुः सर्वा मातरश्च तथापरे ।

हा तात ! मां परित्यज्य क्व गतोऽसि दृष्टाकर ! ॥ १५ ॥

अनायोऽस्मि महावाहो ! मां को वा लालयेदितः ।

साञ्च यथा तथा ववन्दे सा च पुत्रमालिङ्ग्य भर्तृवियोगप्ररणेनातीव
दुःखिता आसीत् इति शेषः ॥ ९ ॥

इतराश्च जननीन्तथा साञ्चु नत्वा खित इति शेषः ॥ १० ॥

धन्योऽस्मि त्वहर्गनादिति भावः यथाहं यथावोग्यम् ॥ ११ ॥

पिता मे कुशलीति प्रत्य स्ववियोगे कुशलममभाव्यमित्याशयेनाह
किंवेति तथैव सम्भारनयाहातिदुःखितः प्राणवियोगजनकपीडया पीडितः
किमाह ॥ १२ ॥

राम रामेतीत्यादेर्बद्धिति शेषः ॥ १३ ॥

कर्णश्रुलाभं कर्णयोः श्रुतरोगतत्त्वम् ॥ १४ ॥

दृष्टाकर दयामष्ठ ॥ १५ ॥

सीता च लक्ष्मणश्चैव विलेपतुरतो भृशम् ॥ १६ ॥
 वशिष्ठः शान्तवचनैः शमयामास ता शुचम् ।
 ततो मन्दाकिनी गत्वा स्नात्वा ते वीतकल्मषाः ॥ १७ ॥
 राज्ञे ददुर्जलं तत्र सर्वे ते जलकाङ्क्षिणे ।
 पिण्डान्निर्वापयामास रामो लक्ष्मणसंयुतः ॥ १८ ॥
 इन्द्रदीफलपिण्याकरचितान्मधुसमुतान् ।
 वयं यदन्नाः पितरस्तदन्नाः स्मृतिनोदिताः ॥ १९ ॥
 इति दुःखाय्यपूर्णाक्षः पुनः स्नात्वा गृहं ययौ ।
 सर्वे रुदित्वा सुचिरं स्नात्वा जग्मुस्तथाश्रमम् ॥ २० ॥
 तस्मिन्स्तु दिवसे सर्वे उपवासं प्रचकिरे ।
 ततः परेद्युर्विमले स्नात्वा मन्दाकिनीजले ॥ २१ ॥
 उपविष्ट समागम्य भरतो राममब्रवीत् ।
 राम राम महाभाग । स्वात्मानमभिषेचय ॥ २२ ॥
 राज्यं पालय पितृव्यन्ते ज्येष्ठस्त्वं मे पिता तथा ।
 क्षत्रियाणामय धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् ॥ २३ ॥

अतो भृश रामविलापादप्यधिकमित्यर्थे ॥ १६ ॥

शान्तवचनैः पूर्वराजवियोगपरिते समारानित्यताप्रतिपादकैर्वचनैः
 स्तप्यज्ञानोपदेष्टेय ॥ १७ ॥

जलकाङ्क्षिणे राम इत्यादि ॥ १८ ॥

इन्द्रदी तापसतश्च ननु राजायोग्यमेतत्तत्राह वयमित्ति
 ॥ १९ । २० । २१ । २२ ॥

पितृं पितृरागतं यथा पिता ज्येष्ठं मे तथा पितृसदृश एव च
 पितरि जीवति यथा राज्यान्धिकारकथा तस्य जीवत्यपीति भावः किञ्च
 तदाप्यवमेव धर्म इत्याह क्षत्रियाणामिति ॥ २३ ॥

इहा यज्ञैर्बहुविधैः पुत्रानुत्पाद्य तन्तवे ।
 राज्ये पुत्रं समारोप्य गमिष्यसि ततो वनम् ॥ २४ ॥
 इदानीं वनवासस्य कालो नैव प्रसीद मे ।
 मातुर्मे दुष्कृतं किञ्चित् खर्तुं नार्हसि पाहि नः ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वा चरणौ भ्रातुः शिरस्याधाय भक्तितः ।
 रामस्य पुरतः साक्षाद्दण्डवत्प्रतितो भुवि ॥ २६ ॥
 उत्थाप्य राघवः शीघ्रमारोप्याङ्गेऽतिभक्तितः ।
 उवाच भरतं रामः स्नेहार्द्रनयनः शनैः ॥ २७ ॥
 शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि त्वयोक्तं यन्तथैव तम् ।
 किन्तु मामब्रवीत्तातो नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २८ ॥
 उपित्वा दण्डकारण्ये पुरं पश्चात् समाविश ।
 इदानीं भरतायेदं राज्यं दत्तं मयाखिलम् ॥ २९ ॥
 ततः पितृवैव सुव्यक्तं राज्यं दत्तं तवैव हि ।
 दण्डकारण्यराज्यं मे दत्तं पित्रा तथैव च ॥ ३० ॥
 अतः पितुर्वचः कार्यमावाभ्यामतियत्नतः ।
 पितुर्वचनमुल्लङ्घ्य स्वतन्त्रो यस्तु वर्त्तते ॥ ३१ ॥
 स जीवन्नेव मृतको देहान्ते निरयं ब्रजेत् ।

तस्मादिदं इति तन्तवे वंशाविच्छेदाय ॥ २४ ॥

यन्ने भ्रातः किञ्चिद्दुष्कृतं तन् खर्तुं नार्हस्यीति सम्यन्व ॥ २५ ॥ २६ ॥

अतिभक्ति भरतस्यातिभक्तिं इदं त्यर्थः ॥ २७ ॥

तदुक्तं तथैव सत्यमेव तथापि पित्राज्ञापालनं मे यावद्दण्डमिन्याह
 किन्त्विति नवपञ्च पञ्चदश ॥ २८ ॥

अखिलं दत्तमित्यमशोदित्यर्थः ॥ २९ । ३० ॥

तस्माद्राज्यं प्रयाधि त्वं वयं दण्डकपालकाः ॥ ३२ ॥

भरतस्वब्रवीद्रामं कामुको मूढधीः पिता ।

स्त्रीजितो भ्रान्तहृदय उन्मत्तो यदि वक्ष्यति ।

तं सत्यमिति न ग्राह्यं भ्रान्तवाक्यं यथा सुधीः ॥ ३३ ॥

राम उवाच ।

न स्त्रीजितः पिता ब्रूयान्नकामी नैव मूढधीः ।

पूर्वं प्रतिश्रुतं तस्यै सत्यवादी ददौ भयात् ॥ ३४ ॥

असत्याङ्गीतिरधिका महतां नरकादपि ।

करोमीत्यहमप्येतत् सत्यं तस्यै प्रतिश्रुतम् ॥ ३५ ॥

‘कथं वाच्यमहं कुर्यामसत्यं राघवो हि सन् ? ।

इत्युदीरितमाकर्ण्य रामस्य भरतो(१)ऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥

तथैव चीरवसनो वने वक्ष्यामि सुव्रत ! ।

अतियत्रत पितृवचनकृत्तव्यत्वे हेतुमाह पितृरिति स्वतन्त्र स्तेष्व्या-
चारी ॥ ३१ । ३२ ॥

कामुकत्वादेव मूढधी यदि वक्ष्यति यद्वक्ष्यतीत्यर्थं सुधी उद्गृह्यो यथा
भ्रान्तवाक्यं सत्यमिति न गृह्णाति तथा त्वयोक्तविनिर्दिष्टवाक्यं न ग्राह्य-
मित्यर्थं ॥ ३३ ॥

ब्रूयान् उक्तवानित्यर्थं नञ् लयमेकैकमपि तत्त्वामन्धावि किं पुनः सस-
दितमिति बोधयित्तं प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं भयात् प्रतिज्ञाभङ्गभयात् ॥ ३४ ॥

यतो महता नरकादप्यधिका असत्याङ्गीतिः तेषां फलतोऽप्युपायेति
भयमित्यर्थं अहमपि राघव एव सन् तस्यै कैकेय्यै सत्यं करोमि वनवासादि-
कमित्येतत्प्रतिश्रुत वाक्यम् ॥ ३५ ॥

कथमसत्यं कुर्यामित्यर्थं ॥ ३६ ॥

चतुर्दशसमाख्यं तु राज्यं कुरु यथा सुखम् ॥ ३७ ॥

राम उवाच ।

पिता दत्तं तवैवैतद्राज्यं मङ्गलं वनं ददौ ।

व्यत्ययं यद्यहं कुर्यामसत्यं पूर्ववत् स्थितम् ॥ ३८ ॥

भरत उवाच ।

अहमप्यागमिष्यामि सेवे त्वां लक्ष्मणो यथा ।

नो चेत्प्रायोपवेशेन त्यजाम्येतत्कलेवरम् ॥ ३९ ॥

इत्येवं निश्चयं कृत्वा दर्भानास्तीर्य चातपे ।

मनसापि विनिश्चित्य प्राङ्मुखोपविवेश सः ॥ ४० ॥

भरतस्यापि निर्वन्धं दृष्ट्वा रामोऽतिविस्मितः ।

नेत्रान्तसंज्ञां गुरवे चकार रघुनन्दनः ॥ ४१ ॥

एकान्ते भरतं प्राह वशिष्ठो ज्ञानिनां वरः ।

वत्स ! शुभ्रं शृणुष्वेदं मम वाक्यात् सुनिश्चितम् ॥ ४२ ॥

रामो नारायणः साक्षाद्ब्रह्मणा याचितः पुरा ।

रावणस्य वधार्थाय जातो दशरथात्मजः ॥ ४३ ॥

योगमायापि सीतेति जाता जनकनन्दिनी ।

शेषोऽपि लक्ष्मणो जातो राममन्वेति सर्वदा ॥ ४४ ॥

तथैव त्यजतिनिधितया त्वहदेवेत्वर्यः ॥ ३७ ॥

व्यत्ययं राज्यवनवासयोरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

प्यागमिष्यामि वनमिति शेषः ॥ ३९ ॥

निश्चयं कृत्योवाचेति शेषः ध्यातमे इत्यनेन सर्वथा जीविताशाप-
रित्यागः प्राङ्मुख उपविवेश सन्धिरार्षः ॥ ४० ॥

नेत्रान्तसंज्ञा नेत्रान्तेनास्योत्पापत्रं कुर्विति सूचनाम् ॥ ४१ । ४२ ॥

साक्षात् नारायणः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

योगमाया तच्छक्तिरुपा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रावणं हन्तुकामासो गमिष्यन्ति न संग्रयः ।
 कैकेय्या वरदानाटि यद्यन्त्रिष्ठुरभाषणम् ॥ ४५ ॥ ,
 सर्वं देवकृतं नो चेदेवं सा भाषयेत्कथम् ? ।
 तस्मात्प्रजाग्रहं तात ! रामस्य विनिवर्त्तने ॥ ४६ ॥
 निवर्त्तस्व महासैन्यैर्भ्रातृभिः सहितः पुरम् ।
 रावणं सकुलं हत्वा शीघ्रमेवागमिष्यति ॥ ४७ ॥
 इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं भरतो विस्मयान्वितः ।
 गत्वा समीप रामस्य विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ४८ ॥
 पादुके देहि राजेन्द्र ! राज्याय तव पूजिते ।
 तयोः सेवा करोम्येव यावदागमनं तव ॥ ४९ ॥
 इत्युक्त्वा पादुके दिव्ये योजयामास पादवोः ।
 रामस्य ते ददौ रामो भरतायातिभक्तितः ॥ ५० ॥
 गृहीत्वा पादुके दिव्ये भरतो रत्नभूषिते ।
 रामं पुनः परिक्रम्य प्रणनाम पुनः पुनः ॥ ५१ ॥
 भरत, पुनराहेदं भक्त्या गद्गदया गिरा ।
 नवपञ्चसमान्ते तु प्रथमे दिवसे यदि ? ॥ ५२ ॥
 नागमिष्यसि चेद्राम । प्रविशामि महानलम् ।
 वाढमित्येव तं रामो भरतं सन्वयर्त्तयत् ॥ ५३ ॥
 ससैन्यः स वशिष्ठश्च शत्रुघ्नसहितः सुधीः ।
 मातृभिर्मन्त्रिभिः सार्धं गमनायोपचक्रमे ॥ ५४ ॥

सा दशरथस्त्री अत्यन्त रामे प्रीतिमती च ॥ ४६ । ४७ । ४८ ॥

राज्याय राज्यपालनसामर्थ्यलाभाय ॥ ४९ । ५० । ५१ ॥

नवपञ्चसमान्ते ॥ ५२ । ५३ । ५४ ॥

कैकेयी राममेकान्ते स्वप्नेत्रजलाकुला ।
 प्राञ्जलिः प्राह हे राम तव राज्यविघातनम् ॥ ५५ ॥
 कृतं मया दुष्टधिया मायामोहितचेतसा ।
 क्षमस्व भम दौरात्म्ये क्षमासारा हि साधवः ॥ ५६ ॥
 न्यं साक्षाद्विष्णुरव्यक्तः परमात्मा सनातनः ।
 मायामानुपरूपेण मोहयस्यखिलं जगत् ।
 त्वयैव प्रेरितो लोकः कुरुते साध्वसाधु वा ॥ ५७ ॥
 त्वदधीनमिदं विश्वमस्वतन्त्रं करोति किम् ? ।
 यथा कृत्विमनर्त्तक्यो नृत्यन्ति कुहकेच्छया ॥ ५८ ॥
 त्वदधीना तथा माया नर्त्तकी बद्धरूपिणी ।
 त्वयैव प्रेरिताहं च देवकार्यं करिष्यता ॥ ५९ ॥

स्वप्नेत्रजला सती प्याकुला कृतापराधत्वादतिव्याकुलेत्यर्थः राज्यवि-
 घातनं राज्यविघातः ॥ ५५ ॥

मायामोहितचेतसेत्यनेन वस्तुतो समापराध एव नेति सूचिताद्वी-
 कृत्यापि सापराधमाह क्षमस्येति क्षमैव सारः सर्वगुणप्रधानं देवात्मित्यर्थः
 ॥ ५६ ॥

सम्प्रति मायापगमं ध्वनयति त्वमिति न त्वहं मतस्यो न परमात्मेति
 चेत्तत्राह मायेति एषा ते मायैवेति भावः त्वयैवेति तस्मादन्यार्थ्येव
 त्वमिति भावः एवं च तत्रैरण्यैव तथा कृतवत्या मे नापराध इति
 ध्वनिः ॥ ५७ ॥

तदधीनपदादयति त्वदिति सतोऽस्तन्त्रं तत्रैरण्यं विना किं करोति
 न किमपि करोतीति भावः कुहको विष्णापकः गुप्ततया तद्व्यापकत्वेन
 तदधीनाद्विष्णोत्यादृक् इति यावत् ॥ ५८ ॥

तदधीनेति अनेन मायायाल्लकार्येणातिजडत्वं सूचितम् तन्मैवं
 सङ्घोषकत्वं तत्रैरण्यं यथा कर्त्तव्यं तस्माद् देवकार्यं करिष्यतेति ॥ ५९ ॥

पापिष्ठं पापमनसा कर्माचरमरिन्दम् ।।

अद्य प्रतीतोऽसि मम देवानामप्यगोचरः ॥ ६० ॥

पाहि विश्वेश्वरानन्त ! जगन्नाथ ! नमोऽस्तु ते ।

छिन्धि स्नेहमयं पाशं पुत्रवित्तादिगोचरम् ॥ ६१ ॥

त्वज्ज्ञानामलपद्मेन त्वामहं शरणं गता ।

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा रामः सस्मितमब्रवीत् ॥ ६२ ॥

यदाह (१) मां महाभागे न वृतं सत्यमेव तत् ।

मयैव प्रेरिता याणी तव वक्त्राद्विनिर्गता ॥ ६३ ॥

देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमत दोषः कुतस्तव ? । -

गच्छ त्वं हृदि मां नित्यं भावयन्ती दिवानिशम् ॥ ६४ ॥

सर्वत्र विगतस्नेहा मद्भक्त्या मोक्षमेऽचिरात् ।

अहं सर्वत्र समदृक् हेयो वा प्रिय एव वा ॥ ६५ ॥

मम मया श्रेये पथे प्रतीतोऽसि वास्तवस्वरूपेण ज्ञातोऽसि इदमपि स्वप्नसादादेवेति भावः अथवा देवानामप्यविषयस्य कथमज्ञानविषयता स्यादिति भावः ॥ ६० ॥

अतः प्रार्थयते पाहोति इत्यवित्तादिविषयस्नेहस्यं पागमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

त्वज्ज्ञानामलपद्मेनेति पूर्वमपि ॥ ६२ । ६३ ॥

देवकार्यरूपार्थस्य सिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

मद्भक्त्या सर्वविषयेषु स्नेहत्यागपूर्वमहनिर्गमं मद्भावनमेव मद्भक्तिभक्त्या मम रामदेशाभारान्प्रतोभयं चाभिरति स्याह अहमिति मम हेयो वा प्रियो

नास्ति मे कल्पकस्येव भजतोऽनुभजाम्यहम् ।
 मन्मायामोहितधियो मामस्र ! मनुजाकृतिं ॥ ६६ ॥
 सुखदुःखाद्यनुगतं जानन्ति न तु तत्त्वतः ।
 दिद्या मद्गोचरं ज्ञानमुत्पन्नं ते भवापहम् ॥ ६७ ॥
 स्मरन्ती तिष्ठ भवने लिप्यसे न च कर्मभिः ।
 इत्युक्त्वा सा परिक्रम्य रामं सानन्दविस्मया ॥ ६८ ॥
 प्रणम्य शतशो भूमौ ययौ गेहं सुदान्विता ।
 भरतस्तु सहामात्यैर्मातृभिर्गुरुणा सह ॥ ६९ ॥
 अयोध्यामगमच्छीघ्रं राममेवानुचिन्तयन् ।
 पौरजानपदान् सर्वानयोध्यायामुदारधीः ॥ ७० ॥
 स्थापयित्वा यथान्यार्यं नन्दिग्रामं ययौ स्वयम् ।
 तत्र सिंहासने नित्यं पादुके स्थाप्य भक्तिः ॥ ७१ ॥

वा नास्ति कल्पकस्येव मायाविनो यथा स्वमायाकल्पितपदार्थेषु द्वेषप्रीतिरा-
 हित्वम् तथा ममापि सर्वत्र मिथ्यात्वनिश्चयात् न द्वेषरागादिति भावः न
 भक्तस्ते भवमिति तथाप्ययं मे स्वभाव इत्याह भजतोऽन्विति अतो न
 वैषम्यनैर्घण्ये ॥ ६६ । ६६ ॥

न तु तत्त्वतः अहं तादृश इति शेषः भवापहमित्यनेन भयानरस्वाव-
 काय एव नेति सूचितम् ॥ ६७ ॥

मां स्मरन्ती तिष्ठ सा जगत्प्रेरकत्वेन स्मरन्ती तिष्ठ एवं च स्वकिन्
 स्वतन्त्रत्वाभिमानापगमात् कर्मभिर्लिप्यसे सोऽभिमान एव कर्मक्षेपक इति
 भावः ॥ ६८ । ६९ । ७० ॥

स्थाप्य स्थापयित्वा आर्षो ह्यम् ॥ ७१ ॥

पूजयित्वा यथा रामं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
 राजोपचारैरखिलैः प्रत्यहं नियतव्रतः ॥ ७२ ॥
 फलमूलाशनो दान्तो जटाबल्कलधारकः ।
 अधःशायी ब्रह्मचारी शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ७३ ॥
 राजकार्याणि सर्वाणि यावन्ति पृथिवीतले ।
 तानि पादुकयोः सम्यक् निवेदयति राघवः ॥ ७४ ॥
 गणयन् दिवसान्येव रामागमनकाङ्क्षया ।
 स्थितो रामार्पितमनाः साक्षाद्ब्रह्ममुनिर्यथा ॥ ७५ ॥
 रामस्तु चित्रकूटादौ यस्मिन्मुनिभिरावृतः ।
 सीतया लक्ष्मणेनापि किञ्चित्कालमुपावसत् ॥ ७६ ॥
 नागराद्य सदा यान्ति रामदर्शनलालसाः ।
 चित्रकूटस्थितं ज्ञात्वा सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ७७ ॥
 दृष्ट्वा तज्जनसम्बाधं रामसात्याज तं गिरिम् ।
 दण्डकारण्यगमने कार्यमप्यनुचिन्तयन् ॥ ७८ ॥
 धन्वगात् सीतया भ्रात्रां ह्यत्रैरात्रममुत्तमम् ।

राजोपचारैः राजयोग्यैः पुष्पादिभिरामभिर ते पूजयित्वेत्त्वर्यः ॥ ७२ ॥
 भरतस्यापि रामममव्रतत्वमाह फलेति दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
 ब्रह्मर्षिः ब्रह्मर्षिः ॥ ७५ ॥

रामः चित्रकूटादौ तानिभिः सीतया लक्ष्मणेनावृतो यस्मिन्पि
 किञ्चित्कालमेरोदावसदित्यन्वयः एवेत्युपाध्याहारैः न बह्वक्षकमित्यर्थः ॥ ७६ ॥
 तत्र हेतुमाह नागरादेति ब्रह्मणेन चेति सरेति शेषः ॥ ७७ ॥
 कार्यं रात्रयत्रपरम् ॥ ७८ ॥

सर्वत्र मुखसम्वासं जनसम्बाधवर्जितम् ॥ ७९ ॥

गत्वा मुनिमुपांसीनं भासयन्तं तपोवनम् (१) ।

दण्डवत्प्रणिपत्याह रामोऽहमभिवादये ॥ ८० ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य दण्डकानहमागतः ।

वनवासमिषेणापि वन्द्योऽहं दर्शितान्तव ॥ ८१ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं रामं ज्ञात्वा हरिं परम् ।

पूजयामास विधिवद्भक्त्या परमया मुनिः ॥ ८२ ॥

वन्द्यैः फलैः कृतातिथ्यमुपविष्टं रघूत्तमम् ।

सीतां च लक्षणञ्चैव सन्तुष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८३ ॥

भार्या मेऽतीव सम्बृद्धा क्षतुच्छयेति विश्रुता ।

तपश्चरन्ती सुचिरं धर्मज्ञा धर्मवत्सला ॥ ८४ ॥

अन्तस्त्रिष्टति तां सीतां पश्यत्वरिनिच्छदन ! ।

तथेति जानकीं प्राह रामो राजीवलोचनः ॥ ८५ ॥

जनसंवाधवर्जितं नागरजनसंवाधहीनम् ॥ ७९ ॥

गत्वा व्याघ्रान्धममिति शेषः अत्रिं दण्डवत्प्रणम्य रामोऽहमभिवादये
इत्याहेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

प्रसंगादागत्यापि त्वद्दर्शनेनाहं धन्यः किं वक्तव्यं त्वद्दर्शनेद्देशेनैवागतो
धन्य इति ॥ ८१ ॥

परं हरिमन्तर्यामिरूपम् उपासनाभिस्तत्प्राख्यं ये गताः तद्भावच्छेदाय
परमिति ॥ ८२ ॥

लक्षणं चैवेति दृष्टेति शेषः वाक्यमब्रवीत् राममिति शेषः ॥ ८३ ॥

अतीव संवृद्धा अत्यन्तवृद्धतरा धर्मवत्सला धर्मप्रिया ॥ ८४ । ८५ ॥

गच्छ देवीं नमस्कृत्य शीघ्रमेहि पुनः शुभे ! ।
 तथेति रामवचनं सीता चापि तथाऽकरोत् ॥ ८६ ॥
 दण्डवत्प्रतितामस्रे सीतां दृष्ट्वाऽति हृष्टधीः ।
 अनुसूया समालिङ्ग्य वत्से ! सीतेति सादरम् ॥ ८७ ॥
 दिव्ये ददौ कुण्डले द्वे निर्मिते विश्वकर्मणा ।
 दुकूले द्वे ददौ तस्यै निर्मले भक्तिसंयुता ॥ ८८ ॥
 अद्भ्यरागं च सीतायै ददौ दिव्यं शुभानना ।
 न त्यक्त्यन्तेऽद्भ्यरागेण शोभा त्वां कमलानने ! ॥ ८९ ॥
 पातिव्रत्यं पुरस्कृत्य राममन्वेहि जानकि ! ।
 कुशली राघवो यातु त्वया सह पुनर्गृहम् ॥ ९० ॥
 भोजयित्वा यथा न्याय्यं रामं सीतासमन्वितम् ।
 लक्ष्मणं च तदा रामं पुनः प्राह कृताञ्जलिः ॥ ९१ ॥
 राम ! त्वमेव भुवनानि विधाय तेषां
 संरक्षणाय सरमानुपतिर्यगादीन् ।

सीतारामवचनं तथा व्यवशमित्यङ्गीकृत्य तथाकरोत् तत्पत्नीपगमन-
 मकरोत् ॥ ८६ ॥

सीते इति ष्छेद संधिरार्थं ॥ ८७ ॥

भक्तिसंयुता साक्षादोत्तरीयमिति भक्तिमती ॥ ८८ ॥

न त्यजते कदाचिदपीति शेष ॥ ८९ ॥

व्यथ शिष्ययति पातिव्रत्यमिति अथाशिष्यमाह कुशलीति ॥ ९० ॥

देहान् विभर्षि न च देहगुणैर्विलिप्त-
स्त्वत्तो विभेत्यखिलमोहकरी च माया ॥ ६२ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उद्दामहेश्वरसम्वादे अयोध्याकाण्डे

नवम सर्ग ।

अयंकाण्डः समाप्तः ।

सुरदेहो वामनादि मानुषो देहो रामादि तिर्यक् देहो भृशुसादि-
न च देहेति भायिकत्वादिति भाव त्वत्तो विभेतीति स्वज्ञाननाशत्वादिति
भाव ॥ ६२ ॥

इति श्रीमत्कृष्णराजविषयुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण इतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे उद्दामहेश्वरसम्वादे अयोध्याकाण्डे

नवम सर्ग ।

अध्यात्मरामायणम् ।

अरण्यकाण्डम् ।

प्रथम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ तत्र दिनं स्थित्वा प्रभाते रघुनन्दनः ।
स्नात्वा मुनिं समामन्त्र्य प्रयाणायोपचक्रमे ॥ १ ॥
मुने । गच्छामहे सर्वे मुनिमण्डलमण्डितम् । -
विपिनं दण्डकं यत्र त्वमात्रातुमिहार्हसि ॥ २ ॥
मार्गप्रदर्शनार्थाय शिष्यानाञ्चमुमर्हसि ।
श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रहस्यात्रिर्महायथाः ॥ ३ ॥
सर्वस्य मार्गद्रष्टा त्वं तव को मार्गदर्शकः ।
तथापि दर्शयिष्यन्ति तव लोकानुसारिणः ॥ ४ ॥

अथेति दिनं दिनशेषम् ॥ १ ॥

यत्र दण्डकं विपिनं मुनिमण्डलमण्डितम् तत्र गच्छामहे त्वमात्राहं
कृताप्तं कर्तुम् ॥ २ । ३ ॥

मार्गद्रष्टा मार्गदर्शयिता लोकानुसारिण लोकवदस्यन् नाटयन्

॥ ४ ॥

इति शिष्यान् समादिश्य स्वयं किञ्चित्तमन्त्रगात् ।
 रामेण वारितः प्रीत्या अत्रिः स्वभवनं ययौ ॥ ५ ॥
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददर्श मर्त्तुं नदीम् ।
 अत्रेः शिष्यान्नुवाचेदं रामो राजीवलोचनः ॥ ६ ॥
 नद्याः सन्तरणे कश्चिदुपायो विद्यते न वा ।
 ऊचुसो विद्यते नौका सुदृढा रघुनन्दन ! ॥ ७ ॥
 तारयिष्यामहे युष्मान् वयमेव क्षणादिह ।
 ततो नावि समारोप्य सीतां राघवलक्ष्मणौ ॥ ८ ॥
 क्षणात् सन्तारयामासुर्नदीं मुनिकुमारकाः ।
 रामाभिनन्दिताः सर्वे जम्भुरत्नेरथाश्रमम् ॥ ९ ॥
 तावेत्य विपिनं घोरं भिक्षुभङ्गारनादितम् ।
 नानाष्टगगणाकीर्णं सिंहव्याघ्रादिभीषणम् ॥ १० ॥
 राक्षसैर्वोररूपैश्च सेवितं रोमहर्षणम् ।
 प्रविश्य विपिनं घोरं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 इतः परं प्रयत्नेन गन्तव्यं सहितेन मे ।
 धनुर्गुणेन संयोज्य शरानपि करे दधत् ॥ १२ ॥
 अग्रे यास्यास्यहं पश्चात्त्वमन्वेहि धनुर्धरः ।

वारित' निवर्त्तध्वमिति प्रार्थित' ॥ ५ । ६ । ७ । ८ ॥

रामाभिनन्दिताः रामेष्णानन्दपूर्वकं गच्छतेति दत्तानुमतयः ॥ ९ ॥

भिक्षुभङ्गारो भिक्षुशब्द' ॥ १० । ११ ॥

सहितेन युवाभ्यां मिलितेन गन्तव्यमित्युक्तमिति शेषः दधत्' आद-
 धदित्यर्थः ॥ १२ ॥

साहित्यप्रकारमेवाह अय इति आत्मपरात्मनीर्त्तव्ययोर्मध्यगा
 व्याशयत्वविषयत्वाभ्यां सम्बन्धा भावेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

आवयोर्मध्यगा सीता मायेवात्मपरात्मनोः ॥ १३ ॥

चक्षुश्चारय सर्वत्र दृष्टं रक्षोभयं महत् ।

विद्यते दण्डकारण्ये श्रुतपूर्वमरिन्दम ! ॥ १४ ॥

इत्येवं भाषमाणौ तौ जग्मतुः सार्धयोजनम् ।

तत्रैका पुष्करिण्यासौ कङ्कारकुमुदोत्पलैः ॥ १५ ॥

श्रुजैः शीतलोदेन शोभमाना व्यदृश्यत ।

तत्समीपमयो गत्वा पीत्वा तत्सलिलं शुभम् ॥ १६ ॥

ऊपुसौ सलिलाभ्यासे क्षणं क्षायामुपाश्रिताः ।

ततो ददृशुरायान्तं महासत्त्वं भयानकम् ॥ १७ ॥

करालदंष्ट्रवदनं भीषयन्तं स्वर्गजितैः ।

वामासे न्यस्तमूलाग्रग्रथितानेकमानुषम् ॥ १८ ॥

भक्षयन्तं गजव्याघ्रमहिषं वनगोचरम् ।

ज्यारोपितं धनुर्धत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥

पश्य भ्रातर्महाकायो राक्षसोऽयमुपागतः ।

दृष्टमपशुकुत्रै स्तुषितम् ननु शकुनादिषु को विश्रामस्तथाह श्रुतपूर्व
मिति दण्डकारण्ये पूर्वश्रुतयोर्षां श्रुत्वा दृष्टं रक्षोभयं विद्यते शकुनेषु
नविद्यतेभित्तये ॥ १४ ॥

कङ्कारभोतोदङ्गादिदुक्ता पुष्करिणी तत्रास्ते ॥ १५ ॥

सा शोभमाना तैर्दृश्यतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

महासत्त्वं महाशरीर प्राणिकम् ॥ १७ ॥

करालदंष्ट्रायुतं वदन यस्य तत् वामासे वामपक्षे मृतमनुजाये पथिता
शनेरुमानुषा वैर तत् ॥ १८ ॥

गजव्याघ्रमहिषमिति महाशरीरं यदा ज्यारोपिता दक्षिणं तत् ॥ १९ ॥

पथे मनुष्यदेये वृत्तमानोऽप्यदभिनवजायाति भोदना भयमारहवि-
ज्जनेन भाकाक भवमिति ध्वनितम् ॥ २० ॥

आयात्यभिमुखं नोऽग्रे भीरूणां भयमावहन् ॥ २० ॥

सञ्जीवतधनुस्त्रिष्ठ मा भैर्जनकनन्दिनि ! ।

इत्यक्त्वा वाणमादाय स्थितो राम इवाचलः ॥ २१ ॥

स तु दृष्ट्वा रमानायं लक्ष्मणं जानकीं तदा ।

अदृष्ट्वासं ततः कृत्वा भीषयन्निदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

कौ युवां वाणद्वणीरजटावल्कलधारिणौ ।

मुनिवेशधरौ बालौ स्त्रीसहायौ सुदुर्मदौ ॥ २३ ॥

सुन्दरौ वत मे वक्त्रप्रविष्टकवलोपमौ ।

किमर्थमागतौ घोरं वनं व्यालनिसेवितम् ॥ २४ ॥

श्रुत्वा रक्षोवचो रामः स्मयमान उवाच तम् ।

अहं रामस्वयं भ्राता लक्ष्मणो मम सम्मतः ॥ २५ ॥

एषा सीता मम प्राणवह्नुभा वयमागताः ।

पितृवाक्यं पुरस्कृत्य शिष्यणार्थं भवाद्दृशाम् ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तद्रामवचनमदृष्ट्वासमथाकरोत् ।

व्यादाय वक्त्रं बाहुभ्यां शूलमादाय सत्वरः ॥ २७ ॥

मां न जानासि राम ! त्वं विराधं लोकविश्रुतम् ।

मद्भयान्मुनयः सर्वे त्यक्त्वा वनमितो गताः ॥ २८ ॥

यदि जीवितुमिच्छासि ? त्यक्त्वा सीतां निरायुधौ ।

पलायतं न चेत् शीघ्रं भक्षयामि युवामहम् ॥ २९ ॥

अचल इव रामः स्थित इत्यन्वयः ॥ २१ । २२ । २३ ॥

वक्त्रप्रविष्टकवलोपमावित्यनेन 'सुकरवधत्वं' ध्वनयति व्याख्या दुष्टा
हिंस्रजीवाः ॥ २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥

जीवितुमिच्छासि युवयोरिति शेषः शीघ्रं पलायतं नोच्छेद्भक्षयामो-

इत्युक्त्वा राक्षसः सीतामादातुमभिदुद्रुवे ।
 रामश्चिच्छेद तद्वाह शरेण प्रहसन्निव ॥ ३० ॥
 ततः क्रोधपरीतात्मा व्यादाय विकटं मुखम् ।
 राममभ्यद्रवद्रामश्चिच्छेद परिधावतः ॥
 पदद्वयं विराधस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१ ॥
 ततः सर्प इयास्येन ग्रसितुं राममापतत् ।
 ततोऽर्द्धचन्द्राकारेण वाणेनास्य महच्छिरः ॥ ३२ ॥
 चिच्छेद रुधिरौघेण पपात धरणीतले ।
 ततः सीता समालिङ्ग्य प्रशयंस रघूत्तमम् ॥ ३३ ॥
 ततो दुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवगणेरिताः ।
 नमृतुश्चाशुरो हृष्टा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ॥ ३४ ॥

विराधकायादतिमुन्दराकृति-
 र्विश्राजमानो विमलाम्बराहतः ।
 प्रतप्तचामीकरचारुभूषणो
 व्यहृद्यताग्रे गगने रविर्यथा ॥ ३५ ॥
 प्रणम्य रामं प्रणतार्त्तिहारिणं
 भवप्रवाहोपरमं दृष्ट्वाकरम् ।

त्यन्वयः ॥ २६ । २० । ३१ ॥

सर्प इवेति उरमैवेति भावः ॥ ३२ ॥

रुधिरौघेण मह तच्छिरो भूतसे पपातेत्यन्वयः ॥ ३३ । ३४ ॥

विराधकायादिसृष्ट इति शेषः विमलाम्बर निर्मलवस्त्रं तेनाहतः

चामीकरं सुवर्णम् ॥ ३५ ॥

भगवत्प्राहृष्ट संभारप्रवाहोपरमो भागो दक्षिणम् दृष्ट्वायाः दयायाः

प्रणम्य भूयः प्रणनाम दण्डवत्
प्रपन्नसर्वार्त्तिहरं प्रसन्नधीः ॥ ३६ ॥

विराध उवाच ।

श्रीराम ! राजीवदलायताक्ष !
विद्याधरोऽहं विमलप्रकाशः ।
दुर्वाससा कारणकोपमूर्तिना
शप्तः पुरा सोऽद्य विमोचितस्त्वया ॥ ३७ ॥
इतःपरं त्वच्चरणारविन्दयोः
स्मृतिः सदा मेऽस्तु भवोपशान्तये ।
त्वन्नामसंकीर्तनमेव याणी
करोतु मे कर्णपुटं त्वदीयम् ॥ ३८ ॥
कथाश्रुतं पातु करद्वयं ते
पादारविन्दार्चनमेव कुर्यात् ।
शिरश्च ते पादयुगप्रणामं
करोतु नित्यं भवदीयमेवम् ॥ ३९ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते विशुद्धज्ञानमूर्त्तये ।

आत्मारामाय रामाय सीतारामाय वेधसे ॥ ४० ॥

प्रपन्नं पाहि मां राम ! यास्यामि त्वदनुज्ञया ।

वाकरसत्त्वतिस्थानम् प्रपदाना शरणागताना सर्वपीडानायकम् ॥ ३६ ॥

राजीवं कमलम् अकारणकोपमूर्त्तिना निर्निमित्तकोपनमूर्त्तिना ॥ ३७ ॥

मे कर्णपुटं त्वदीयं कथाश्रुतं पातित्वन्वयं पिबित्वित्यर्थं सादरं शृणो-
त्वित्यर्थः पिवादेशाभाव आर्षं ॥ ३८ ॥

एवं मदङ्गजातं सर्वं भवदीयमेवास्तु भवत्सेवापरमेवास्त्वित्यर्थः ॥ ३९ ॥

आत्मनि सस्रष्टुपे आरमते तस्मै सर्वदा तदनुसन्धानवते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

देवलोकं रघुयेष्ठ । माया मा मा वृणोतु ते ॥ ४१ ॥

इति विज्ञापितस्तेन प्रसन्नो रघुनन्दनः ।

ददौ वरं तदा प्रीतो विराधाय महामतिः ॥ ४२ ॥

गच्छ विद्याधराशेषमायादोषगुणा जिताः ।

त्वया महर्शनात् सद्यो मुक्तो ज्ञानवताम्बरः ॥ ४३ ॥

मङ्गक्तिर्दुर्लभा लोके जाता चेन्मुक्तिदायतः ।

अतस्त्वं भक्तिसम्पन्न, परं याहि ममाज्ञया ॥ ४४ ॥

रामेण रक्षोनिधनं सुधोरं

शापाद्विमुक्तिर्वरदानमेवम् ।

विद्याधरत्वं पुनरेव लब्धं

रामं गृह्येति नरोऽखिलार्थान् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मराम यणे उमामते अरण्यकाण्डे अरण्यकाण्डे

प्रथम सर्ग ।

इदानीं प्रार्थयते मायेत्यादि ॥ ४१ । ४२ ॥

अशेषमायादोषरूपा लोके गुणान्मन्वेन लोके प्रसिद्धान्त्वया महर्शना
ज्जिता व्यथ त्व ज्ञानवताम्बरो भूत्वा मुक्तो भविष्यसीति शेष ॥ ४३ ॥

पर भोऽह याहि मात्रुहि ॥ ४४ ॥

रामेण रक्षोनिधन इत तेन निधनेन तस्य रक्षस शापाद्विमुक्ति
इता तस्यैव वरदानं च इतं यतस्तेन पुनरेव विद्याधरत्वं लब्धं अतो राम
गृह्यन्तरोऽखिलार्थानिति प्राप्नोति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे अरण्यकाण्डे श्रीरामवर्मण इतौ द्विती

प्रथम सर्ग ।

द्वितीयः सर्गः ।

विराधे स्वर्गते रामो लक्ष्मणेन च सीतया ।
जगाम शरभङ्गस्य वनं सर्वसुखावहम् ॥ १ ॥
शरभङ्गस्ततो दृष्ट्वा रामं सौमित्रिणा सह ।
आयातं सीतया सार्द्धं समुद्रमादुत्यतः सुधीः ॥ २ ॥
अभिगम्य सुसम्पूज्य विष्टरेषूपवेशयत् ।
आतिथ्यमकरोत्तेषां कन्दमूलफलादिभिः ॥ ३ ॥
प्रीत्याह शरभङ्गोऽपि रामं भक्तपरायणम् ।
वञ्जकालमिहैवासं तपसे कृतनिश्चयः ॥ ४ ॥
तव सन्दर्शनाकाङ्क्षी राम ! त्वं परमेश्वरः ।
अद्य मत्तपसा सिद्धं यत् पुण्यं वञ्जं विद्यते ।
तत्सर्वं तव दास्यामि ततो मुक्तिं व्रजाम्यहम् ॥ ५ ॥

समर्थं रामस्य महत्सुपुण्य-
फलं विरक्तः शरभङ्गयोगी ।
चित्तिं समारोहयत्प्रमेयं
रामं ससीतं सहसा प्रणम्य ॥ ६ ॥

विराधे दति ॥ १ ॥

आयातभागतम् ॥ २ ॥

अभिगम्य सु सुखागमनपूर्वकं तमानीय उपवेशयत् अडभाव आर्षि ॥ ३ ॥

आसंस्थितः तपसे तपः कर्तुं कृतनिश्चयः ॥ ४ ॥

तवसंदर्शनाकाङ्क्षी इहैवासमिति पूर्वेषामन्यः यतस्त्वं परमेश्वरः भो लदः ॥ ५ ॥

विरक्तः सन् शोभनं पुण्यं किंसारहितत्वात्तपसात्फलं रामस्य समर्थं
दत्त्वा सहसा तत्क्षणमेव चित्तिं समारोहयत् समारूहयत् निवृत्तप्रेमणा
निवृ ॥ ६ ॥

ध्यायन्धिरं राममशेषहृत्स्यं
 दूर्वादलग्धामलमम्बुजाक्षम् ।
 चीरास्वरं स्निग्धजटाकलापं
 सीतासहायं सहलक्षणं तम् ॥ ७ ॥

को वा दयालुः स्मृतकामधेनु-
 रन्यो जगत्यां रघुनायकादहो ।

स्मृतौ मया नित्यमनन्यभाजा

ज्ञात्वा स्मृतिं(१)मे स्वयमेव यातः ॥ ८ ॥

पश्यन्निदानीं देवेशो रामो दाशरथिः प्रभुः ।

दग्ध्वा स्वदेहं गच्छामि ब्रह्मलोकमकल्पपः ॥ ९ ॥

अयोध्याधिपतिर्मैऽस्तु हृदये राघवः सदा ।

यद्दामाङ्गे स्थिता सीता मेघस्येव तड्ङ्घ्रिता ॥ १० ॥

इति रामं चिरन्ध्यात्वा दृष्ट्वा च पुरतः स्थितम् ।

प्रज्वाल्य सहसा वक्रिं दग्ध्वा पञ्चात्मकं वपुः ॥ ११ ॥

दिव्यदेहधरः साक्षाद्ययौ लोकपतेः पदम् ।

ततो मुनिगणाः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः ।

अशेष हृत्स्यं सर्वानयोभिषं सहलक्षणं समलत्वेऽपि चोपमर्जनस्येति
 सादेशाभावः ॥ ७ ॥

स्मृतकामधेनु स्मृतं सन् कामधेनुस्तत्तुल्य सर्वमनोरथपूरकत्वात्
 यातः व्यागत ॥ ८ ॥

ब्रह्मलोकं उपासकत्वान्मोक्षद्वारभूतम् ॥ ९ ॥ १० ॥

पुरतः स्थितं दृष्ट्वा तादृशमेव हृदये ध्यात्वा च ॥ ११ ॥

आजगमू राघवं द्रष्टुं शरभङ्गनिवेशनम् ॥ १२ ॥
 हृदा मुनिसमूहं तं जानकीरामलक्ष्मणाः ।
 प्रणेषुः सहसा भूमौ मायामानुपरूपिणः ॥ १३ ॥
 आशीर्भिरभिनन्द्याथ रामं सर्वहृदिस्थितम् ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे धनुर्वाणधरं हरिम् ॥ १४ ॥
 भूमेर्भौरावतारायं जातोऽसि ब्रह्मणार्थितः ।
 जानीमस्त्वां हरिं लक्ष्मीं जानकीं लक्ष्मणं तथा ॥ १५ ॥
 शेषांशं शङ्खचक्रे ह्ये भरतं सानुजं तथा ।
 अतश्चादौ ऋषीणां त्वं दुःखं मोक्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥
 आगच्छ यामो मुनिसेवितानि
 वनानि सर्वाणि रघूत्तम ! कमात् ।
 द्रष्टुं सुमित्रासुतजानकीभ्यां
 तदा दयास्रत्सु हृदा भविष्यति ॥ १७ ॥
 इति विज्ञापितो रामः छताञ्जलिपुटैर्विभुः ।
 जगाम मुनिभिः सह द्रष्टुं मुनिवनानि सः ॥ १८ ॥

लोकोपते- कार्यनक्षत्रं हिरण्यगर्भस्य शरभङ्गनिवेशनं तदाश्रममाल-
 ऋरिदन्वयः ॥ १२ ॥

भूमौ दृष्टव्यत्पतिता प्रणेषु ॥ १३ । १४ ॥

मच्छब्दं शेषांशमित्यन्वयः ॥ १५ ॥

अतः भूमिदुःखहरणार्थं जगतात् आदौ शरभङ्गनिवेशनादौ न
 मोक्तुमर्हति ॥ १६ ॥

सुमित्रासुतजानकीभ्यां सह वनानि द्रष्टुमात्रं तदा तदर्चने गति ॥

१७ । १८ ॥

ददर्श तत्र पतितान्यनेकानि शिरासि सः ।
 अस्थिभूतानि सर्वत्र रामो वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 अस्थीनि केशामेतानि किमर्थं पतितानि वै ।
 तमूचुर्मुनयो राम । ऋषीणा मसूकानि हि ॥ २० ॥
 राक्षसैर्भक्षितानीश । प्रमत्ताना समाधितः ।
 अन्तरायं मुनीनां ते पश्यन्तोऽनु चरन्ति हि ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा बाष्पं मुनीनां स भयदैन्यसमन्वितम् ।
 प्रतिज्ञामकरोद्रामो वधायायेपरक्षसाम् ॥ २२ ॥
 पूज्यमानः सदा तत्र मुनिभिर्वनवासिभिः ।
 जानयथा सहितो रामो लक्षणेन समन्वितः ॥ २३ ॥
 उवाच कतिचित्तत्र वर्षाणि रघुनन्दनः ।
 एवं क्रमेण सम्पश्यन् ऋषीणामाश्रमान् विभुः ॥ २४ ॥
 सुतीक्ष्णस्याश्रमं प्रागात्प्रख्यातमृषिसंकुलम् ।
 सर्वैर्गुणसम्पन्नं सर्वकालसुखावहम् ॥ २५ ॥
 राममागतमाकर्ण्य सुतीक्ष्णः स्वयमागत ।
 अगस्त्रिशिष्यो रामस्य मन्त्रोपासनतत्परः ॥
 विधिवत्पूजयामास भक्त्युत्कण्ठितलोचनः ॥ २६ ॥

अस्थिभूतानि यतिशुष्काणि ॥ १९ । २० ॥

समाधित समाधिना प्रमत्ताना तद्दर्शने पलायनाद्यसमर्थाना च्यन्
 राय समाधिरूप अत्रायत्वमिति पाठे समाधित प्रमत्ताना हीनाना
 त्यक्तसमाधीनामित्यर्थे अप्रायत्व समाधित्यागरूप समाधौ हि भगवदेक
 रूपत्वाद्द्रष्टासि नास्मन्दलीति भावः ॥ २१ । २२ । २३ । २४ ।

सर्वे व्रतगुणैः संपन्नत्वादेव सर्वकाले सुखजनकम् ॥ २५ ॥

भक्त्या प्रेम्णा उत्कण्ठिते रामस्य पुन पुनर्दर्शनेच्छावती लोचने यस्य स ॥२६

सुतीक्ष्ण उवाच ।

त्वन्मन्त्रजाप्यहमनन्तगुणाप्रमेय !
 सीतापते ! शिवविरिञ्चिसमाश्रिताङ्घ्रे ! ।
 संसारसिन्धुतरणामलपोतपाद !
 रामाभिराम ! सततं तव दासदासः ॥ २७ ॥
 मामद्य सर्वजगतामविगोचरम्
 त्वन्मायया सुतकलत्रगृहान्धकूपे
 मग्नं निरीक्ष्य मलमुद्गलपिण्डमोह-
 पाशानुबद्धहृदयं स्वयमागतोऽसि ॥ २८ ॥
 त्वं सर्वभूतहृदयेषु कृतालयोऽपि
 त्वन्मन्त्रजाप्यविमुखेषु तनोसि मायाम् ।
 त्वन्मन्त्रसाधनपरेष्वपयाति माया
 सेवानुरूपफलदोऽसि यथा महीपः ॥ २९ ॥

हेऽभिराम परमसुन्दरराम त्वन्मन्त्रजापो अहं सततं तव दासदासो भूयामिति शेषः अप्रमेय देशकालापरिच्छेद्य शिवब्रह्मसमाश्रितचरण संसार-समुद्रतरणे अमलपोतरूपौ पादौ यस्य त्वत्तरणाश्रितानां संसारसागरोत्तर-णमकिञ्चित्करमेवेति भावः ॥ २७ ॥

सर्वजगतामगोचरोऽपि त्वं मलभूतो वः सुद्गलपिण्डं शरीरं तत्र यो मोहो अहङ्कार इत्याद्यहन्ता बुद्धिसद्रूपपाशेनानुबद्धं चित्तं यस्य तं मा अद्य त्वन्मायया सुतकलत्रगृहकूपेऽन्धकूपे निमग्न निरीक्ष्य स्वयमागतोऽसि इत्याद्यर्थं तेन करुणायन्त्रमित्याशयः ॥ २८ ॥

जाप्यं जपस्तद्धिमुखेषु यथा महीपो राजा सेवानुरूपफलदक्षया स्वमहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

विश्वस्य सृष्टिलयसंस्थितिहेतुरेक-
 स्त्वं माययात्रिगुणया विधिरीशविष्णु ।
 भासीश । मोहितधिया विविधाकृतिस्त्वं
 यद्द्रविः सलिलपात्रगतो ह्यनेकः ॥ ३० ॥
 प्रत्यक्षतोऽद्य भवतश्चरणारविन्दं
 पश्यामि राम । तमसः परतः स्थितस्य
 दृग्गुप्तस्त्वमसतामविगोचरोऽपि ।
 त्वन्मन्त्रमूतहृदयेषु सदा प्रसन्नः ॥ ३१ ॥
 पश्यामि राम । तव रूपमरूपिणोऽपि
 मायाविडम्बनकृतं सुमनुष्यवेशम् ।
 कन्दर्पकोटिसुभगं कमनीयचाप-
 बाणं द्यार्द्रहृदयं स्मितचारुवक्त्रम् ॥ ३२ ॥
 सीतासमेतमजिनाम्बरमप्रहृत्यं
 सौमित्रिणा नियतसेवितपादपद्मम्

विश्वसृष्ट्यादिहेतुस्त्वमेक एव त्रिगुणया माययोपाधिभूतया त्वमेव विधि-
 रिति ईश शिव इति विष्णुरिति भासीत्यन्वयः विविधाकृतिस्त्वं तत्त-
 ज्ञानादौ प्रसिद्धमेव तेषां तथा त्वम् तच्चेदमनेकत्व तत्र भिद्यैवेत्याह
 यद्ददिति ॥ ३० ॥

तमसः परतः तद्भीने शुद्धसत्यप्रधानचित्ते स्थितशैत्यर्थं दृग्गुप्त
 दृग्गुप्तस्य दृष्टेरित्यर्थः 'सर्वविभक्तिकलापि' प्रसन्न इतिवचनः भवतीति
 शेषः ॥ ३१ ॥

अरूपिण अरूपस्यापि ज्ञान्दमत्वेन सिद्धमायाविडम्बनेन मायाव्यव-
 हारेण कृतम् अदृश्यम् ॥ ३२ ॥

नियतसेवितेति नियमेन सेवितेत्यर्थं मद्राश्रयेण मद्दृष्टारभ्यशरीर-

नीलोत्पलद्युतिमनन्तगुणं प्रशान्तं ।
 तद्भागधेयमनिशं प्रणमामि रामम् ॥ ३३ ॥
 जानन्तु राम ! तव रूपमशेषदेशकाला-
 द्युपाधिरहितं घनचित्प्रकाशम्
 प्रत्यक्षतोऽद्य मम गोचरमेतदेव ।
 रूपं विभातु हृदये न परं विक्राङ्गे ॥ ३४ ॥

इत्येवं स्तुवतस्तस्य रामः सस्मितमब्रवीत् ।
 मुने ! जानामि ते चित्तं निर्मलं मधुपासनात् ॥ ३५ ॥
 अतोऽहमागतो द्रष्टुं महते नान्यसाधनम् ।
 मन्मन्त्रोपासका लोके मामेव शरणं गताः ॥ ३६ ॥
 निरपेक्षा नान्यगतासोपां दृश्योऽहमन्वहम् ।
 सोत्तमेतत्पठेद्यस्तु त्वत्कृतं मत्प्रियं सदा ॥ ३७ ॥
 सद्भक्तिर्मे भवेत्तस्य ज्ञानं च विमलं भवेत् ।
 त्वं ममोपासनादेव विमुक्तोऽसीह सर्वतः ॥ ३८ ॥
 देहान्ते मम सायुज्यं लभ्यसे नात्र संशयः
 गुरुं ते द्रष्टुमिच्छामि ह्यगस्त्यं मुनिनायकम् ॥
 किञ्चित्कालं तत्र वस्तुं मनो मे त्वरयत्यलम् ॥ ३९ ॥

मिति यावत् अनेन शरीराणां व्यदष्टमात्रजन्यत्वं सूचितम् ॥ ३३ ॥

जानन्तु अन्त्येऽपि योगिन इति श्रेयः देशेत्यादि देशकानाद्यपरिच्छिन्न-
 मित्यर्थः घनेति चैतन्यमात्ररूपमित्यर्थः प्रत्यक्षत इति मम त परिदृश्यमाने
 यत्त्रैव प्रीतिर्भूत परे बाह्यनसागोचरे इत्यर्थः ॥ ३४ । ३५ ॥

महते सद्भक्तिं विनेत्यर्थः तलोपशब्दान्दसः तदेवाह मन्मन्त्रेत्यादिना
 ॥ ३६ । ३७ ॥

तस्य मे मयि सद्भक्तिं यतो भक्तिर्भवेत् ॥ ३८ । ३९ ॥

सुतीक्ष्णोऽपि तथेत्याह श्लोगनियसि राषव । ।

अहमप्यागमित्यामि चिरादृष्टो महासुनिः ॥ ४० ॥

अथ प्रभाते सुनिना समेतो

रामः ससीतः सह लक्ष्मणेन

आगस्यसंभाषणलोलमानसः ।

शनैरगस्त्यानुजमन्दिरं ययौ ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे लामाभृश्वरमन्वाटे अरण्यकाण्डे

द्वितीय सर्ग ।

चिरादृष्टो मयाप्रोति शेष ॥ ४० ॥

आगस्त्यसंभाषणे लोलमत्युत्कटेऽवधानस यस्य स इत्यर्थ ॥ ४१ ॥

इति श्रीमत्सुक्तराजविषुद्वरणमभर्येत्यादिवि० श्रीरामवर्मण कृतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे सैतौ अरण्यकाण्डे

द्वितीय सर्ग ।

अथ तृतीयः सर्गः ।

अथ रामः सुतीक्ष्णेन जानक्या लक्ष्मणेन च ।
 अगस्त्यस्यानुजस्थानं मध्याङ्गे समपद्यत ॥ १ ॥
 तेन सम्पूजितः सम्यक् भुक्त्वा मूलफलादिकम् ।
 परेद्युः प्रातरुत्थाय जग्मुस्तोगस्त्यमण्डलम् ॥ २ ॥
 सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं नानाष्टगगणैर्द्युतम् ।
 पक्षिसंघैश्च विविधैर्नादितं नन्दनोपमम् ॥ ३ ॥
 ब्रह्मर्षिभिर्देवर्षिभिः सेवितं मुनिमन्दिरैः ।
 सर्वतोऽलङ्कृतं साक्षाद् ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ४ ॥
 बह्निरेवाथमस्याथ स्थित्वा रामोऽब्रवीन्मुनिम् ।
 सुतीक्ष्ण गच्छ त्वं शीघ्रमागतं मां निवेदय ॥ ५ ॥
 अगस्त्यमुनिवर्याय सीतया लक्ष्मणेन च ।
 महाप्रसाद इत्युक्त्वा सुतीक्ष्णः प्रययौ गुरोः ॥ ६ ॥
 आश्रमं त्वरया तत्र ऋषिसङ्घसमावृतम् ।
 उपविष्टं राममक्तैर्विशेषेण समायुतम् ॥ ७ ॥
 व्याख्यातराममन्त्रार्थं शिष्येभ्यश्चातिभक्तितः ।
 दृष्ट्वागस्त्यं मुनिश्रेष्ठं सुतीक्ष्णः प्रययौ मुनेः ॥ ८ ॥

अथेति अगस्त्यानुजोऽग्निजिह्वनामा ऋषिः ॥ १ ॥

अगस्त्यमण्डलं तदाश्रमम् ॥ २ ॥ ३ ॥

देवर्षिभिरिति अन्धोभङ्ग आर्षं मुनिमन्दिरैः सर्वतोऽलङ्कृतमित्यन्वयः

| ४ | ५ | ६ |

व्याख्यातो राममन्त्रार्थो वेन तम् प्रययौ मुनेः समीपमिति शेषः । ७ ।

दण्डवत्प्रणिपत्याच्च विनयावनतः सुधीः ।
 रामो दाशरथिर्ब्रह्मन् । सीतया लक्ष्मणेन च ।
 आगतो दर्शनार्थं ते बहिसिष्ठति साञ्जलिः ॥ ९ ॥

अगस्त्य उवाच ।

शीघ्रमानय भद्रन्ते रामं मम हृदिस्थितम् ।
 तमेव ध्यायमानोऽहं काङ्क्षमाणोऽत्र संस्थितः ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा स्वयमुत्थाय मुनिभिः सहितो द्रुतम् ।
 अभ्ययात्परया भक्त्या गत्वा राममथाब्रवीत् ॥ ११ ॥
 आगच्छ राम । भद्रन्ते दिद्या तेऽद्य समागमः ।
 प्रियातिथिर्मम प्राप्तोऽस्यद्य मे सफलं दिनम् ॥ १२ ॥
 रामोऽपि मुनिमायान्तं दृष्ट्वा हर्षसमाकुलः ।
 सीतया लक्ष्मणेनापि दण्डवत्प्रणितो भुवि ॥ १३ ॥
 द्रुतमुत्थाप्य मुनिराट् राममालिङ्ग्य भक्तितः ।
 तद्गतात्पर्यजाह्लादस्त्रवन्नेत्रजलाकुलः ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा करमेकेन करेण रघुनन्दनम् ।
 जगाम स्वाग्रमं हृष्टो मनसा मुनिपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 सुखोपविष्टं सम्पूज्य पूजया बद्धविस्तरम् ।
 भोजयित्वा यथान्यायं भोज्यैर्यन्यैरनेकधा ॥ १६ ॥
 सुखोपविष्टनेकान्ते रामं शशिनिभाननम् ।

काञ्चमाण तमेवेत्युक्त्वा ॥ ९ । १० । ११ ॥

सीतयेत्यादि सहिति येन ॥ १२ ॥

तद्गतात्पर्यजाह्लादेन नभस्यत्रेत्रजल तेनाकुल ॥ १३ ॥

रघुनन्दनं रघुनन्दनस्त्रेत्यर्थं ॥ १४ ॥

बन्धैर्भोज्यैर्भोजयित्वेत्यर्थं ॥ १५ । १६ । १७ । १८ ॥

कृताञ्जलिर्वाचेद्भगस्त्यो भगवानृषिः ॥ १७ ॥

त्वदागमनमेवाहं प्रतीक्षन् समवस्थितः ।

यदा क्षीरसमुद्रान्ते ब्रह्मणा प्रार्थितः पुरा ॥ १८ ॥

भूमेर्भारापनुत्त्यर्थं रावणस्य वधाय च ।

तदादिदर्शनाकाङ्क्षी तव राम ! तपश्चरन् ।

वसामि भुनिभिः सार्द्धं त्वामेव परिचिन्तयेन् ॥ १९ ॥

सृष्टेः प्रागेक एवासीन्निर्विकल्पोऽनुपाधिकः ।

त्वदाश्रया त्वद्विषया माया ते शक्तिरुच्यते ॥ २० ॥

त्वामेष निर्गुणं शक्तिरावृणोति यदा तदा ।

अव्याकृतमिति प्राञ्जवेदान्तपरिनिष्ठिताः ॥ २१ ॥

मूलप्रकृतिरित्येके प्राञ्जर्मायेति केचन ।

अविद्या संसृतिर्वन्ध इत्यादि ब्रह्मधीच्यते ॥ २२ ॥

हे राम तव दर्शनाकाङ्क्षी तपश्चरन् तदादि तत्कालमारभ्य वसामी-
त्यन्वयः ॥ १९ ॥

अथ भगवत्स्वरूपं शिष्यान् बोधयितुमन्वयात्तद्गद्वाशरणाय भगवदय
एवाह सृष्टेः प्रागिति त्वमेकएवाधी' निर्विकल्पः विकल्परूपसकलप्रपञ्चहीनः
तत्र हेतुः अनुपाधिक इति उपाध्यसम्बद्ध इत्यर्थः ननु किं सर्वधोपाधेर्नास्त्ये-
वेति नेत्याह त्वदिति अस्त्येव सः परंतु सकल्पितत्वत्सम्बन्धहीना सा अतस्त्व-
मतुपाधिक इत्यागय ॥ २० ॥

अथ सृष्टिसंप्रक्रमते त्वामिति त्वं निर्गुणमेव मूलं सा शक्तिः अक-
ल्पितसम्बन्धेन त्वामावृणोति त्वत्सम्बन्धादात्मानं मनुते न तु कदाचिदपि
त्वं तत्सम्बन्धसात्कलं अनुभवे अतो निर्गुणमेवेत्युक्तम् तदा तां आयातव्या-
कृतमित्याह ॥ २१ ॥

तस्य तदवस्थायो नामान्तराद्यथाह मूलप्रकृतिरित्यादि तदुक्तं कपिलेन
“मूलप्रकृतिरविकृतिः” इत्यादिना ॥ २२ ॥

अहंकारो महत्तत्त्वसंहतस्त्रियिधोऽभवत् ।

सात्त्विको राजसद्यैव तामसश्चेति भण्यते ॥ २३ ॥

तामसात् सूक्ष्मतन्मावाण्यासन् भूतान्यतः परम् ।

सूलानि क्रमयो राम ! क्रमोत्तरगुणानि च ॥ २४ ॥

राजसानीन्द्रियाण्येव सात्त्विका देवता मनः ।

नेभ्योऽभवत् सूत्ररूपं लिङ्गं सर्वगतं महत् ॥ २५ ॥

ततो विराट् समुत्पन्नः स्थूलाङ्गूतकदम्बकात् ।

विराजः पुरुषात् सर्वं जगत् स्यावरजङ्गमम् ॥ २६ ॥

देवतिर्यङ्मनुष्याश्च कालकर्मक्रमेण तु ।

त्वं रजोगुणतो ब्रह्मा जगतः सर्वकारणम् ॥ २७ ॥

सत्त्वादिषुस्वमेवास्य पालकः सद्भिश्च्यते ।

लये रुद्रस्वमेवास्य त्वन्मायागुणभेदतः ॥ २८ ॥

स्पृशंगुणः तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं जलं शब्दस्पर्शरूपपरमगुणं भूः शब्दस्पर्शरूपपरमगन्धगुणेति ॥ २५ ॥

राजसादृहद्वारादिन्द्रियाणि राजसादृहद्वारोपादानकारणानीत्यर्थः तानि च वाक्पाणिपादमायूपस्वरूपाणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च चक्षु श्रोत्रस्पर्शनघ्राणाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चेत्येवं दश वचनादानविहरणानन्दोत्सर्गश्च कर्मेन्द्रियाणां वृत्तयः ज्ञानेन्द्रियाणां च सविकल्पकनिर्विकल्पकोभयरूपज्ञानरूपा वृत्तयः तत्र निर्विकल्पकं किञ्चिदिदमिति ज्ञानं देवतामनश्चात्त्विकाः सात्त्विकाहृद्द्वारोपादाना इत्यर्थः देवता इन्द्रियदेवताः ताश्चक्षुषो रविः श्रोत्रस्य दिक् तचो वायुः रसनस्य वरुणः घ्राणस्याग्निर्वायो अम्बि पाण्योरिन्द्रः पादयोरुपेन्द्रः पायोर्मित्रः उपम्यस्य को ब्रह्मेति मनइन्द्रियमपि अवानरत्वात् पृथगुक्तम् सूत्ररूपं प्राणादिक्रियाशक्तेः प्राणादेरेव सूत्रव्यवहारात् तदात्मक हिरण्यगर्भरूपं लिङ्गसर्वकार्यकर्तृत्वात् सर्वसूक्ष्मसमष्टिरूपमभवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

ततो विराट् स्थूलमर्षात्पुण्यम् तदाह स्थूलाङ्गूतकदम्बकादिति इदमिन्द्रियादेरुत्पलक्षणम् तस्मादेव विराजः पुरुषात्सर्वं स्यावरं लङ्गमं चभिन्वक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र अङ्गमसाह देवेत्यादि कान्कर्मक्रमेण कान्कर्मक्रमेण यदा देवनेत्रोद्भवो वसने यवादि कर्मक्रमेण कान्कर्मक्रमेण तिर्यङ्मनुष्यदेवप्राप्तिं उपार्थभेदेन ब्रह्मादिरूपोऽपि त्वमेवेत्याह रजोगुणतः तद्रूपोपाधे जगत सर्वकारणं सर्वस्य जगतः कारणमित्यर्थः आपत्तात्मभामः ॥ २८ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या वृत्तयो बुद्धिजैर्गुणैः ।
 तासां विलक्षणो राम ! त्वं साची चिन्मयोऽव्ययः ॥२६॥
 सृष्टिलीलां यदा कर्तुमीहमे रघुनन्दन ! ।
 अङ्गीकरोषि मायां त्वं तदा वै गुणवानिव ॥ २७ ॥
 राम ! माया द्विधा भाति विद्याविद्येति ते संदा ।
 प्रवृत्तिमार्गनिरता अविद्यावशवर्त्तिनः ।
 निवृत्तिमार्गनिरता वेदान्तार्थविचारकाः ॥ ३१ ॥
 त्वङ्गतिनिरता ये च ते वै विद्यामयाः स्मृताः ।
 अविद्यावशगा ये तु नित्यं संसारिणश्च ते ।
 विद्याभ्यासरता ये तु नित्यमुक्तास्त एव हि ॥ ३२ ॥
 लोके त्वङ्गतिनिरतास्वन्मन्तोपासकाश्च ये ।
 विद्या प्रादुर्भवेत्तेषां नेतरेषां कदाचन ॥ ३३ ॥

अथ लये नागनिमित्त एवैव इदममलपाधिक इत्यर्थं एवं तन्मा-
 याया गुणभेदे अन्तरजन्मभोभिरेव तत्तत्राधाम्नेन बुद्धेर्जापदादयो वृत्तयो
 इत्यर्थं त्वं त्वेनदवस्थाव्ययवहित इत्याह तास्मानिति स्वप्नसुषुप्तोरभावात्त-
 तिहन्दिजापदवप्यादा अथभाव इति भावः ॥ २६ । ३० ॥

सृष्टिलीलाभिरुपलक्ष्य स्वित्यादेरपि यदा ईहमे इच्छामि तदा
 मायामङ्गीकरोषि तत्कल्पित तत्कृतवस्तुभ्यश्च मममे तदा वस्तुतोऽगुणोऽपि
 गुणवानिवाभाषीति श्रेय ॥ ३१ ॥

तव मायैव संभारश्च मोक्षस्त च दाने समर्पेत्त्याह रामेति विद्या तत्त्वज्ञानं
 अविद्या संसारव्यवहारणम् तदुक्तं मार्कण्डेयेन 'मा विद्या परमा उक्तेरैत-
 म्ना श्रुतामभो । संभारव्ययेषु मेव सर्वेन्द्रेषुतीति ॥ ३२ ॥

विद्यामया तत्त्वज्ञानप्रधाना मभोऽपि परव्यवर्त्तयो विद्येद्येव पुन
 पुनरुदनुव्याजवत् इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अतस्त्वङ्गत्तिसम्पन्ना मुक्ता एव न संशयः ।

त्वङ्गत्तयश्चतहीनानां मोक्षः स्वप्नेऽपि नो भवेत् ॥ ३४ ॥

किं राम ! यज्जनोक्तेन सारं किञ्चिद्ब्रवीमि ते ।

साधुसङ्गतिरेवात्र मोक्षहेतुरुदाहृता ॥ ३५ ॥

साधवः समचित्ता ये निस्पृहा विगतैषिणः ।

दान्ताः प्रशान्तास्त्वङ्गता निवृत्ताखिलकामनाः ॥ ३६ ॥

दूष्टप्राप्तिविपत्तयोश्च समाः सद्ब्रविवर्जिताः ।

संन्यस्ताखिलकर्माणः सर्वदा ब्रह्मतत्पराः ॥ ३७ ॥

यमादिगुणसम्पन्नाः सन्तुष्टा येन केनचित् ।

सत्सङ्गमो भवेद्यर्हि त्वत्कथाश्रवणे रतिः ॥ ३८ ॥

विद्याप्राप्तावसाधारणं चेतुमाह लोक इति ॥ ३४ ॥

मुक्ता एव तेषां तत्त्वज्ञानस्याशङ्क्यंभावित्वादिति भावः व्यतिरेकमप्याह
त्वङ्गतीति ॥ ३५ ॥

भक्तिरेव कथमिति चेत्तस्या अपि किञ्चिद्गुप्तं कारणमस्तीत्याह कि
रामेति ते इत्यस्यापत इति शेषः स्वशिष्यविद्वासाद्यं भयदपत एत-
दुक्तिः ॥ ३६ ॥

साधुस्वरूपज्ञाने एव तत्सङ्गतिः शक्येत्यतस्तद्व्यवहारमाह साधव इति
समचित्ताः शत्रुमित्रयो रागद्वेषहीनचित्ताः क्षतएव निस्पृहाः रागद्वेष-
कारणोभूतस्पृहाहीनाः विगतैषिणः अज्ञप्रतिविज्ञादीणां दान्ता भक्तिरिन्द्रिय-
निषेधवन्तः शान्ता अन्तरिन्द्रियान्तःकरणनिषेधवन्त विगतैषिण इत्यस्यैव
व्याख्यानं निवृत्ताखिलकामना इति ॥ ३६ ॥

इति समाः कर्मविषादरहिताः सद्ब्रविवर्जिताः दुःसद्ब्रविवर्जिताः मद्र-
केत्यादि अज्ञकामनित्वमुक्तमकर्माणः तदेवाह सर्वदा ब्रह्मतत्परा ॥ ३७ ॥

यमादयो यमनियमासनप्राणायामवत्याहारध्यानधारणाममाधयो योग-
शास्त्रोक्ताः यर्हि यदा तेषां सत्सङ्गमो भवेत्तदा त्वत्कथाश्रवणे रतिः
ममदेतीत्यन्त ॥ ३८ ॥

समुदेति ततो भक्तिस्त्वयि राम ! सनातने ।

त्वद्भक्तावुपपन्नायां विज्ञानं विपुलं स्फुटम् ॥ ३६ ॥

उदेति सुक्तिमार्गोऽयमाद्यश्चतुरश्वेवितः ।

तस्माद्द्राघव ! सद्भक्तिस्त्वयि मे प्रेमलक्षणा ॥ ४० ॥

सदा भूयाद्धरे ! सद्भस्त्वद्भक्तेषु विशेषतः ।

१ अद्य मे सफलं जन्म भवत्सन्दर्शनाद्भूत् ॥ ४१ ॥

ॐ अद्य मे कृतवः सर्वे बभूवुः सफलाः प्रभो ! ।

दीर्घकालं मया तप्तमनन्यमतिना तपः ।

तस्येह तपसो राम ! फलं तव यदर्चनम् ॥ ४२ ॥

सदा मे सीतया सार्द्धं हृदये वस राघव ! ।

गच्छतस्त्रिष्ठतो वाऽपि स्मृतिः स्यान्मे सदा त्वयि ॥ ४३ ॥

इति स्तुत्वा रामनाथमगस्त्यो मुनिसत्तमः ।

ददौ चापं महेन्द्रेण रामार्थे स्थापितं पुरा ॥ ४४ ॥

अक्षय्यौ वाणद्वणीरौ पद्भो रत्नविभूषितः ।

जहि राघव ! भूभारभूतं राक्षसमण्डलम् ॥ ४५ ॥

ततो भक्तिरवगमं जम भूयात् उभ्या च मानश्रुतिव्यापारविचारवि-
विशेषः प्रेमाप्यस्तथा प्रेमवतस्त्वज्ज्ञानं स्फुटमेवोदेति इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

अयमाद्यो चतुरश्वरैः कुमनैः सेवितो सुक्तिमार्गः तस्मात् ते राघव
त्वयि प्रेमलक्षणा सद्भक्तिर्मे सदा भूयात् ते हरे त्वद्भक्तेषु विशेषतः भगो भूया-
दित्यनुपगतः ॥ ४० । ४१ ॥

कृतवः सफला बभूवुः तत्प्रतीतिरेव कृतनां चतुरं फलम् वा च मदान्ममे
चागमनात् तया व्यतीकृता ॥ ४२ ॥

उक्तमेवार्थेणानन्देणाह दीर्घेति ॥ ४३ ॥

अद्य सेतं मार्गमे सदा इति ॥ ४४ ॥

घट्यमवतीर्णोऽसि मायया मनुजाकृतिः ।

दूतो योजनयुग्मे तु पुण्यकाननमण्डितः ॥ ४६ ॥

अस्ति पञ्चवटी नाम्ना आयसो गौतमीतटे ।

नेतव्यस्तात्र ते कालः शेषो रघुकुलोद्वह ! ॥ ४७ ॥

तत्रैव वज्रकार्याणि देवानां कुरु सत्पते ! ॥ ४८ ॥

श्रुत्वा तदागस्त्यसुभाषितं वचः

सोत्रञ्च तत्पार्यसमन्वितं विभुः

मुनिं समाभाष्य मुदान्वितो ययौ ।

प्रदर्शितं मार्गमशेषविद्वरिः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे अरण्यकाण्डे उभयमहेश्वरसम्वादे

तृतीयः सर्गः ।

वाणतृणीरौ वाणपूर्णौ तृणीरौ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ॥

अशेषविदपि भाद्रुष्यं नाटयन् प्रदर्शितं मार्गं ययौ ॥ ४९ ॥

इति श्रीसत्सुकनराजविषदुहरणसमर्षेणादिवि० श्रीरामरसणः

रुतावध्यात्मरामायणे सेतौ अयोध्याकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

मन्दिरं कारयामास लक्ष्मणेन सुबुद्धिना ॥ ९ ॥
 तत्र ते न्यवसन् सर्वे गङ्गाया उत्तरे तटे ।
 कदम्बपनसाम्नादिफलवृक्षसमाकुले ॥ १० ॥
 विविक्ते जनसम्वाधवर्जिते नीरुजस्थले ।
 विनोदयन् जनकजा लक्ष्मणेन विपश्चिता ॥ ११ ॥
 अधुवास सुखं रामो देवलोक इवामरः ।
 कन्दमूलफलादीनि लक्ष्मणोऽनुदिनं तयोः ॥ १२ ॥
 आनीय प्रददौ रामसेवातत्परमानसं ।
 धनुर्बाणधरो नित्यं रात्रौ जागर्त्ति सर्वतः ॥ १३ ॥
 स्नानं कुर्वन्त्यनुदिनं त्रयस्ते गौतमीजले ।
 उभयोर्मध्यगा सीता कुरुते च गमागमौ ॥ १४ ॥
 आनीय सलिलं नित्यं लक्ष्मणः प्रीतमानसः ।
 सेवतेऽहरहः प्रीत्या एवमासन् सुखं त्रयः ॥ १५ ॥
 एकदा लक्ष्मणो राममेकान्ते समुपस्थितम् ।
 विनयावनतो भूत्वा पप्रच्छ परमेश्वरम् ॥ १६ ॥
 भगवन् । श्रोतुमिच्छामि मोक्षस्यैकान्तिकी गतिम् ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष । सङ्क्षेपाद्वक्तुमर्हसि ? ॥ १७ ॥

ते गौतमीतीर गोदावरोतीर गत्वा पञ्चदश्या पञ्चवटसमीपे स्थिता
 ततस्तत्र रामो लक्ष्मणेन सुविक्रमं मन्दिरं कारयामास ॥ ९ ॥

गङ्गाया गङ्गात्र गौतम्यत्र ॥ १० ॥

जनसम्वाधो जनसमूह निष्क्रान्ता रुजा पीडा यस्मात्तादृशम्यथे
 लक्ष्मणेन सह अधुवासेति सम्बन्ध ॥ ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ॥

ऐकान्तिकी गतिम् अर्थविचारिकारणमित्यर्थ ॥ १७ ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं भक्तिवैराग्यद्वन्द्वितम् ।

आचक्ष्व मे रघुश्रेष्ठ ! वक्ता नान्योऽस्ति भूतले ॥ १८ ॥

श्रीराम उवाच ।

शृणु वक्ष्यामि ते वत्स ! गुह्याद्गुह्यतरं परम् ।

यद्विज्ञाय नरो जह्यात् सद्यो वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ १९ ॥

आदौ मायास्वरूपं ते वक्ष्यामि तदनन्तरम् ।

ज्ञानस्य साधनं पश्चात् ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ॥ २० ॥

ज्ञेयं च परमात्मानं यज्ज्ञात्वा मुच्यते भयात् ।

अनात्मनि शरीरादावात्मबुद्धिस्तु या भवेत् ॥ २१ ॥

सैव माया तयैवासौ संसारः परिकल्पयते ।

रूपे हे निश्चिते पूर्वं मायायाः कुलनन्दन ! ॥ २२ ॥

विक्षेपावरणे तत्र प्रथमं कल्पयेज्जगत् ।

ननु मोलकारणं ज्ञानमिति प्रसिद्धमेवेति शेषस्वरूपमेव प्रप्रविष्य
इत्याह ज्ञानमिति ज्ञानं अव्ययमननजन्तं विज्ञानं निदिध्यासनजं भक्तिज्ञान-
विषये प्रेम उक्तस्वरूपं वैराग्यं तदतिरिक्ते प्रेमाभावरूपम् ॥ १८ ॥

वैकल्पिकं भ्रम विकल्पएव वैकल्पिकं विनयादित्याहुक् 'शब्दज्ञानात-
पाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति योगसूत्रोक्त विकल्परूपं भ्रमं यथा यद्यद्-
ज्ञादि यद्यपि तद्विज्ञेयमेव तथाऽपि यद्यद्ज्ञादिशब्दप्रयोगस्ततो बोधस्य भव-
त्येव तद्वदेव सर्वोऽपि व्यवहार संसाररूपस्त यज्ज्ञानेन जह्यात्तद्गुह्यं वक्ष्या-
मीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

तदुपयोगितया वक्ष्यमाणान्यन्यानि नाममात्रेण क्रमत उद्दिशति
आदाविति ॥ २० ॥

तत्र मायास्वरूपमाह अनात्मनीति आत्मबुद्धिः अहमिति बुद्धिः ॥ २१ ॥

परिकल्पयते अवस्तुभूत एव दृश्यते अथ तादृशशक्तिमत्त्वं मायायाः
दर्शयति रूपे इति पूर्वमित्यनेन तयो रूपवोरनादित्वं दर्शयति ॥ २२ ॥

लिङ्गाद्या ब्रह्मपर्यन्तं स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ॥ २३ ॥

अपरं त्वखिलं ज्ञानं रूपमावृत्य तिष्ठति ।

मायया कल्पितं विश्वं परमात्मनि केवले ॥ २४ ॥

रज्जौ भुजङ्गबद्धान्या विचारे नास्ति किञ्चन ।

श्रूयते दृश्यते यद्यत् स्मर्यते वा नरैः सदा ॥ २५ ॥

असदेव हि तत्सर्वं यथा स्वप्नमनोरथौ ।

देह एव हि संसारवृक्षमूलं दृढं स्मृतम् ॥ २६ ॥

तन्मूलः पुत्रदारादिवन्धः किन्तेऽन्यथात्मनः ॥ २७ ॥

देहस्तु स्थूलभूतानां पञ्चतन्मात्रपञ्चकम् ।

अहङ्कारश्च बुद्धिश्च इन्द्रियाणि तथा द्य ॥ २८ ॥

के ते रूपे तत्राह विलेपावरणे इति विलेपशक्तिरावरणशक्तियेत्यर्थः
प्रथमं विलेपरूपं लिङ्गं महत्तत्त्वमादां यस्य तत्र तत् ब्रह्मपर्यन्तम् चतुर्मुख-
ब्रह्मालम्बित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपरमावरणरूपं तस्यान्वर्थत्वमाह अखिलमिति सर्वज्ञानरूपावरक-
त्वात् आवरणव्यवहारकत्वेति भावः ननु भाया कुत्वाधिष्ठाने इदं जग-
त्कल्पितवती तत्राह परमात्मनोति तद्रूपं चैतन्यमाध्याय्य जगद्रूपं दर्शित-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह रज्जाविति रज्ज्वज्ञानं यथा रज्जुमाच्छाद्य भुजङ्गं
कल्पयति तद्वत् विचारे विचारणेऽधिष्ठानतत्त्वज्ञाने ॥ २५ ॥

सर्वस्य मिथ्यात्वे दृष्टान्तौ स्वप्नेति यथा स्वप्ने द्युतं दृष्टं स्मृतं च सर्वं
मिथ्या जागरेदनुभवात् तद्वत् देहएवेति तस्यैव सर्वसंसारकारणकर्मेत्या-
दकत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

तदाह तन्मूल इति अन्यथा देहाभावे ते पुत्रादय आत्मन किं भवन्ति
न किमपीत्यर्थः तत्र सूक्ष्मस्थूलदेहौ एकीकृत्याह देह इति स्थूलभूतपञ्चकं
स्थूलदेहं अहङ्कारबुद्धिदोन्द्रियाणि च अथ पञ्चतन्मात्राणि इत्येतावान-
ष्टादशात्मको लिङ्गदेहः सूक्ष्मः ॥ २७ । २८ ॥

चिदाभासो मनश्चैव मूलप्रकृतिरेव च ।
 एतत्क्षेत्रमिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते ॥ २९ ॥
 एतैर्विलक्षणो जीवः परमात्मा निरामयः ।
 तस्य जीवस्य विज्ञाने साधनान्यपि मे शृणु ॥ ३० ॥
 जीवश्च परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।
 मानाभावस्तथादम्भहिंसादिपरिवर्जनम् ॥ ३१ ॥
 पराक्षेपादिसहनं सर्वत्रावकता तथा ।
 मनोवाक्यायसङ्गत्या सदगुरोः परिसेवनम् ॥ ३२ ॥
 वाङ्मन्यन्तरसंशुद्धिः स्थिरता सत्क्रियादिषु ।
 मनोवाक्यायदण्डश्च विषयेषु निरीहता ॥ ३३ ॥
 निरहङ्कारता जन्मजराद्यालोचनं तथा ।
 अशक्तिः स्नेहशून्यत्वं पुत्रदारधनादिषु ॥ ३४ ॥

चिदाभास इति तस्य विशेषणम् चिदाभासते अहमिति बुद्ध्या विषयी-
 क्रियत इत्यर्थं मूलप्रकृतिस्वीश्वरो देह एतत्सम्बन्धश्च जडताद्देहशेषो-
 दिभङ्गा ॥ २९ ॥

जीवः स एव परमात्मा ॥ ३० ॥

अत्र जीवे परमात्मनि च तथाऽत्र मानाभावः देशतः कालतश्च परि-
 श्लेष्टाभावः अथ तद्विज्ञानसाधनान्याह दम्भेत्यादि ॥ ३१ ॥

परेति परकृताक्षेपादि निन्दादि तत्सहनं मनोवाक्यायसङ्गतसङ्गत्या
 प्रेम्ना सदगुरुसेवनम् ॥ ३२ ॥

वाङ्मन्यन्तरसंशुद्धिः उत्तररूपैव सत्क्रियादिषु स्थिरता अथग्लक्ष्णसंशुद्धता-
 बुद्धि परानिष्ठाविनमनं मनोदण्ड पराक्षेपाकारणं वाग्दण्डः पराहिंसा
 कायदण्ड निरीहता इत्यादिहितम् ॥ ३३ ॥

जन्मजराद्यालोचनं परेषां तदालोचनमूलकं वैराग्यम् उन्नादिप्रसक्तिः
 तस्यैव ध्यायानं स्नेहशून्यत्वम् ॥ ३४ ॥

इष्टानिष्टागमे नित्यं चित्तस्य समता तथा ।

मयि सर्वात्मके रामे ह्यनन्यविषया मतिः ॥ ३५ ॥

जनसम्बाधरहितशुद्धदेशनिषेवणम् ।

प्राक्ततैर्जनसङ्घैश्च ह्यरतिः सर्वदा भवेत् ॥ ३६ ॥

आत्मज्ञाने सदोद्योगो वेदान्तार्थावलोकनम् ।

उक्तैरेतैर्भवेज्ज्ञानं विपरीतैर्विपर्ययः ॥ ३७ ॥

बुद्धिप्राणमनोदेहाहहृतिभ्यो विलक्षणः ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धो बुद्ध एवेति निश्चयम् ॥ ३८ ॥

येन ज्ञानेन संवित्ते तज्ज्ञानं निश्चितं च मे ।

विज्ञानञ्च तदैवैतत् साक्षादनुभवेद्यदा ॥ ३९ ॥

आत्मा सर्वत्र पूर्णः स्याच्चिदानन्दात्मकोऽव्ययः ।

बुद्ध्याद्युपाधिरहितः परिणामाद्विदर्जितः ॥ ४० ॥

चित्तस्य समता हर्षविषादराहित्यम् अनन्यविषया तन्मात्रविषया ॥ ३५

जनसम्बाधो जनसङ्घः प्राक्ततैः सांसारिकैः अरतिः अप्रीतिः ॥ ३६

आत्मज्ञाने तत्प्राधने श्रवणादानुद्योगः आदरपूर्वको यत्नः वेदान्तार्थ-
स्वावलोकनं श्रवणं विचारश्च विपर्ययः संसारः ॥ ३७ ॥

बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षण इत्यादिनिश्चयम् ॥ ३८ ॥

येन ज्ञानेन यथा शब्दादिजटत्या संवित्ते लभते तज्ज्ञानमिति मे निश्चितं
निश्चयः तदैवैतत् यदा साक्षादनुभवेत् निदिध्यासनपरिपाके अपरोक्षमनु-
भवेत्तदा विज्ञानमित्युच्यते ॥ ३९ ॥

अध्यात्मन उक्तं बुद्ध्यादिभ्यो वैलक्षण्यं दर्शयति आत्मेति चिदेवानन्द-
सादात्मकः यदा चित् आनन्दसम्बन्धिसादात्मकः बुद्ध्याद्युपाधिभिस्तद्धर्मैः रागा-
दिभि रहितः हीनः परिणामो रूपान्तरापत्तिः तद्दर्जितः आदिपदेन जड-
त्वभासत्वादि ॥ ४० ॥

स्वप्रकाशेन देहादीन् भासयन्ननपाहतः ।
 एक एवाद्वितीयश्च सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥ ४१ ॥
 असङ्गः स्वप्रभो द्रष्टा विज्ञानेनावगम्यते ।
 आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ॥ ४२ ॥
 आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्या तदैव हि ।
 लीयते कार्यकरणैः सचैव परमात्मनि ॥ ४३ ॥
 सायस्या मुक्तिरित्युक्ता क्षुपचारोऽयमात्मनि ।
 इदं मोक्षस्वरूपं ते कथितं रघुनन्दन ! ॥ ४४ ॥
 ज्ञानविज्ञानवैराग्यसहितं मे परात्मनः ।
 किं त्वेतद्दुर्लभं मन्ये मङ्गक्तिविमुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥
 चक्षुष्मतामपि यथा रात्रौ सम्यक् न दृश्यते ।

स एव सर्वभासक इत्याह स्वप्रकाशेनेति सत्यज्ञानादीति 'सत्यं ज्ञान-
 मननं मङ्ग' इत्यादिसत्युक्तलक्षण ॥ ४१ ॥

स्वप्रभः स्वभासेन इतरभासकानमेवः द्रष्टा सर्वभासी विज्ञानेन प्रागुक्ते-
 भावगम्यते विषयोक्रियते तस्य ज्ञानस्य मुख्यं कारणमाह आचार्येति आचा-
 र्यज्ञतत्त्वमस्यादिशास्त्रोपदेशात् जीवपरयोरात्मनोर्यदैक्यज्ञानं तदपरोक्षा-
 तुभवः भवेत् तदैव मूलाविद्याकार्यं स्थूलं करणमिन्द्रियनैः सह परात्मनि
 लीयते ॥ ४२ । ४३ ॥

शैवावस्था मुक्तिर्मूलाविद्यालय एव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आत्मनः शुद्धस्य शर्षया पविद्याभ्युदस्य भेदरहितस्य ऐक्यज्ञानमवि-
 द्यालय इत्यपि व्यवहारः कण्ठषाभीकरत्यादेन गौण इत्यर्थः यथा कण्ठस्य
 षाभीकरमन्त्रान्वियति नष्टं तदिति बुद्ध्या 'शरे कण्ठे एवास्ते' इति क्षेत्रवि-
 द्भ्यो नष्टं तदिति व्यवहरति तद्गत् एव ज्ञानादिमहितं मे परात्मने
 मोक्षस्वरूपं ते कथितं या मोक्षावस्थोक्ता तदेव मे शक्यमित्यर्थः मङ्गक्ति-
 विमुखात्मना मन्त्रमहीनानाम् ॥ ४५ ॥

पदं दीपसमेतानां दृश्यते सम्यगेव हि ॥ ४६ ॥

एवं मङ्गलियुक्तानामात्मा सम्यक् प्रकाशते ।

मङ्गलैः कारणं किञ्चिद्व्याप्तिं शृणु तत्त्वतः ॥ ४७ ॥

मङ्गलसङ्गो मत्सेवा(१) मङ्गलानां निरन्तरम् ।

एकादश्युपवासादि मम पर्वानुमोदनम् ॥ ४८ ॥

मत्कथाश्रवणे पाठे व्याख्याने सर्वदा रतिः ।

मत्पूजापरिनिष्ठा च मम नामानुकीर्तनम् ॥ ४९ ॥

एवं सततयुक्तानां भक्तिरथ्यभिचारिणी ।

भयि सञ्जायते नित्यं ततः किमवशिष्यते ॥ ५० ॥

अतो मङ्गलियुक्तस्य ज्ञानं विज्ञानमेव च ।

वैराग्यं च भवेच्छीघ्रं ततो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ५१ ॥

कथितं सर्वमेतत्ते तव प्रश्नानुसारतः ।

अस्मिन्मनः समाधाय यस्मिष्ठेत् स तु मुक्तिभाक् ॥ ५२ ॥

न वक्तव्यमिदं यत्नात् मङ्गलियुक्तिमुखाय हि ।

यथा मुनेत्याथामपि रामो पदं चोरादिपदं न दृश्यते न दृग्विषयं
भवति दीपसमेतानां तु तेषां तत्तद्दृग्विषयो भवति ॥ ४६ ॥

एवं भक्तियुक्तानां सम्यक् मप्रकाशो भवति ॥ ४७ ॥

अथ प्रतिज्ञातानि भक्तिकारणान्याह मङ्गलैः मङ्गलानां निरन्तरमि-
त्यत्र सेवेत्यनुपपद्यते एकादश्युपवासादि तदनुष्ठानमित्यर्थः मम यानि पर्वणि
पक्षदिनानि रामनवम्यादीनि तेषामनुमोदनं तेषूक्तवचनम् ॥ ४८ ॥

परिनिष्ठा तत्परता ॥ ४९ ॥

ततो मङ्गलैरधिकं ज्ञानसाधनं किमवशिष्यते न किमप्यकीर्तय ॥ ५० ॥

तदेव स्पष्टमाह एत रति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

मङ्गलाय प्रदातव्यमाह्वयापि प्रयत्नतः ॥ ५३ ॥

य इदन्तु पठेन्नित्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

अज्ञानपटलध्वान्तं विधूय परिसुच्यते ॥ ५४ ॥

भक्तानां मम योगिनां सुविमलस्थान्तातिशान्तात्मनां

मत्सेवाभिरतात्मनां च विमलज्ञानात्मनां सर्वदा ।

सद्गं यः कुरुते सदोद्यतमतिः सत्सेवनानन्यधी-

र्माक्षस्य करे स्थितोऽहमनिगं दृश्यो भवे नान्यथा ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उषामण्डेश्वरसम्वादे अरण्यकाण्डे

चतुर्थ सर्गः ।

अज्ञानपटलध्वान्तं ध्वान्तमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

मम भक्तानामतएव योगिनां मद्भक्तियोगवतां सुविमलं स्थानं हृदयं
येषान्ते च तेऽतिशान्तात्मानघातिशान्तविज्ञास्य तेषां मत्सेवायाभिरत-
मीतियुत आत्मा चित्तं येषां विमलज्ञानरूप आत्मा येषां ज्ञानविषयस्तेषां उद्यता
ज्ञानविषये उद्यमशान्तिनी भक्तिर्यस्य स मता सेवनेऽनन्यधीमत्सर इत्यर्थः
तस्यानिगमहं दृश्यो भवे आत्मनेपदमार्पणं नान्यथा तादृशसद्गं विना न
सद्गमं नापि भोद्य इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्कनकराजविषदुहृत्परममर्षेणादिवि० श्रीरामरमण

सतावध्यात्मरामायणे सेती अयोध्याकाण्डे

चतुर्थ सर्गः ।

अथ पञ्चमः सर्गः ।

तस्मिन् काले महारण्ये राक्षसी कामरूपिणी ।
 विचचार महासत्त्वा जनस्थाननिवासिनी ॥ १ ॥
 एकदा गौतमीतीरे पञ्चवट्याः समीपतः ।
 पद्मवज्राङ्कुशाङ्गानि पदानि जगतीपतेः ॥ २ ॥
 दृष्ट्वा कामपरीतात्मा पादसौन्दर्यमोहिता ।
 पश्यन्ती सा शनैरावाद्राघवस्य निवेशनम् ॥ ३ ॥
 तत्र सा तं रसान्नायं सीतया सह संस्थितम् ।
 कन्दर्पसदृशं रामं दृष्ट्वा कामविमोहिता ॥ ४ ॥
 राक्षसी राघवं प्राह कस्य ? त्वं कः ? किमाश्रमे ? ।
 युक्तो जटावल्कलाद्यैः साध्यं किन्तेऽत्र ? मे वद ॥ ५ ॥
 अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ।
 भगिनी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
 खरेण सहिता भ्रात्रा वसाम्यत्रैव कानने ।
 राज्ञा दत्तञ्च मे सर्वं सुनिभत्त्वा वसाम्यहम् ॥ ७ ॥

तस्मिन्निति महासत्त्वा महाबला ॥ १ ॥

पद्मेत्यादि तस्मिङ्गानि तद्युक्तानोत्तर्यः ॥ २ ॥

कामपरीतात्मा कामव्याप्तचित्ता पश्यन्ती तत्पदानोत्तर्यः तेनैव चित्रेण
 राघवाश्रमभायात् ॥ ३ । ४ ॥

क' किं नामा जटावल्कलाद्यैर्युक्तः आश्रमे किं वसतीति श्रेयं व्यत
 वासेन किं साध्यं तत्र वद ॥ ५ ॥

अथ तत्राश्रं किंनैव तस्मिन्नाश्रं सगन्धः ससोत्तमकुलत्वादि च बोध-
 यितं ससद्वपमाह अहमिति ॥ ६ ॥

त्वां तु वेदितुमिच्छामि वद मे वदताम्बर ! ।
 तामाह रामनामाहमयोध्याधिपते सुतः ॥ ८ ॥
 एषा मे सुन्दरी भार्या सीता जनकनन्दिनी ।
 स तु भ्राता कनीयान् मे लक्ष्मणोऽतीव सुन्दरः ॥ ९ ॥
 किं ? ह्यत्यन्ते मया ब्रूहि कार्यं भुवनसुन्दरि ! ।
 इति रामवचः श्रुत्वा कामार्ता साब्रवीद्दिदम् ॥ १० ॥
 एहि राम ! मया साह्रं रमस्व गिरिकानने ।
 कामार्ताहं न शक्नोमि त्यक्तुं त्वां कमलेक्षणम् ॥ ११ ॥
 रामः सीतां कटाक्षेण पश्यन् सखितमब्रवीत् ।
 भार्या ममैषा कल्याणी विद्यते ह्यनपायिनी ॥ १२ ॥
 त्वं तु सापत्यदुःखेन कथं स्यास्यसि सुन्दरि ! ।
 बहिरास्ते मम भ्राता लक्ष्मणोऽतीव सुन्दरः ॥ १३ ॥
 तवानुरूपो भविता पतिसौनेव सश्वर ।
 ह्यत्युक्ता लक्ष्मणं प्राह पतिर्मे भय सुन्दर ! ॥ १४ ॥
 भ्रातुराज्ञां पुरस्कृत्य सद्गच्छावोऽद्य मा चिरम् ।
 इत्याह राक्षसी घोरा लक्ष्मणं काममोहिता ॥ १५ ॥
 तामाह लक्ष्मणः साध्वि ! दासोऽहं तस्य धीमतः ! ।

शरेण भ्रात्रा सहितेत्यन्वय मयं वनमिति शेष ॥ ७।८।९।

ते किं ह्यर्थं मया कार्यं करणीयं तद् ब्रूहीत्यन्वय ॥ १० ॥

गिरिकानने सप्ताहारदन्त गिरिपु काननेषु चेत्यर्थ ॥ ११ ॥

अनपायिनी सर्वथा लक्ष्मणकार्ये लक्षणमर्थविभक्ता च ॥ १२ ॥

मदेवाह त्व त्विति ॥ १३ ॥

तेनैव सह सश्वर गिरिकाननेष्विति शेष ॥ १४ ॥

संगच्छार- मिथुनीभावं प्राप्नुव ॥ १५ । १६ । १७ ॥

दासी भविष्यसि त्वन्तु ततो दुःखतरं नु किम् ? ॥ १६ ॥

तमेव गच्छ भद्रं(२) ते स तु राजाखिलेश्वरः ।

तच्छ्रुत्वा पुनरप्यागाद्राघवं दुष्टमानसा ॥ १७ ॥

क्रोधाद्राम । किमर्थं मा भ्रामयस्यनवस्थितः ।

इदानीमेव ता सीतां भक्षयामि तवाग्रतः ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा विकटाकारा जानकीमनुधावती ।

ततो रामाज्ञया खड्गमादाय परिगृह्यताम् ॥ १९ ॥

चिच्छेद् नासा कर्णौ च लक्ष्मणो लघुविक्रमः ।

ततो घोरध्वनिं कृत्वा रुधिराक्तवपुर्द्रुतम् ॥ २० ॥

कन्दमाना पपाताग्रे खरस्य परुपाचरा ।

किमेतदिति तामाह खरः खरतराचरः ॥ २१ ॥

केनैवं कारितासि त्वं शत्रोर्वक्त्रानुवर्तिना ।

वद मे तं वधिष्यामि कालकल्पमपि क्षणात् ॥ २२ ॥

तमाह राक्षसी रामः सीतालक्ष्मणसंयुतः ।

दण्डकं निर्भयं कुर्वन्नास्ते गोदावरीतटे ॥ २३ ॥

मामेवं कृतयास्यस्य भ्राता तेनैव चोदितः ।

यदि त्वं कुलजातोऽसि वीरोऽसि ? जहि तौ रिपू ॥ २४ ॥

क्रोधान् अश्रुददिति शेष किमवदत्तदाह रामेत्यादि चमत्स्थित सन्नि

वधसीति शेष यत्प्रोक्त्या मामेव भ्रामयसि तामित्यर्थ ॥ १८ ॥

तां परिगृह्य धत्वा ॥ १९ । २० ॥

परुपाचरा खरधिककृतिबोधककठोरवाक ॥ २१ ॥

एवं नामाकर्णविहीना तन्नेवद तमहं वधिष्यामीत्यस्य ॥ २२ । २३

तेन रामेण चोदित वेदित ॥ २४ । २५ ॥

तयोस्तु रुधिरं पास्ये भक्षये तौ सुदुर्मदौ ।

नोचेत्प्राणान् परित्यज्य यास्यामि यमसादनम् ॥ २५ ॥

तच्छ्रुत्वा त्वरितं प्रागात् खरः क्रोधेन मूर्च्छितः ।

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसा भीमकर्मणाम् ॥ २६ ॥

चोदयामास रामस्य समीपं वधकाङ्क्षया ।

खरश्च त्रिगिराश्चैव द्रूपणश्चैव राक्षसः ॥ २७ ॥

सर्वे रामं ययुः शीघ्रं नानाग्रहरणोद्यताः ।

च्युत्वा कोलाहलं तेषां रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ २८ ॥

श्रूयते विपुलः शब्दो नूनमायान्ति राक्षसाः ।

भविष्यति महद्युद्धं नूनमद्य मया सह ॥ २९ ॥

सीता नीत्वा गुहा गत्वा तत्र तिष्ठ महात्मनः ।

हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वान् राक्षसान् घोररूपिणः ॥ ३० ॥

अत्र किञ्चिन्न वक्तव्यं शापितोऽसि ममोपरि ।

तथेति सीतामादाय लक्ष्मणो गह्वरं ययौ ॥ ३१ ॥

राम परिकरं बद्ध्वा धनुरादाय निष्ठुरम् ।

दृग्णीरावक्ष्यययौ बद्ध्वा यत्तोऽभवत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

तत आगत्य रक्षासि रामस्योपरि चिच्छिपुः ।

आयुधानि विच्छित्वाणि पापाणान् पादपानपि ॥ ३३ ॥

प्रागात्स्थित ॥ २६ ॥

रामस्य समीपं गन्तुं चोदयामास वधकाङ्क्षयित्वा तस्य रामस्य वधका-
ङ्क्षयित्वा स्त्रधेच्छयेति तत्त्वार्थं ॥ २७ । २८ । २९ ॥

सीता नीत्वा गृहीत्येवार्थं ॥ ३० ॥

शापितोऽसि ममोपरि मदीयं शपथ इत्यर्थं ॥ ३१ ॥

यत्तः सनद्ध ॥ ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥

ततोऽहमतिदुःखेन रुदन्ती खरमन्वगाम् ॥ ५१ ॥

सोऽपि रामं समासाद्य युद्धं राक्षसयूथपैः ।

ततः क्षणेन रामेण तेनैव बलशालिना ॥ ५२ ॥

सर्वे तेन विनष्टा वै राक्षसा भीमविक्रमाः ।

यदि रामो मनः कुर्यात्त्रैलोक्यं निमिषार्द्धतः ॥ ५३ ॥

भस्मीकुर्यान्न सन्देह इति भाति मम प्रभो ! ।

यदि सा तव भार्या स्यात् सफलं तव जीवितम् ॥ ५४ ॥

अतो यतस्व राजेन्द्र ! यथा ते बल्लभा भवेत् ।

सीता राजीवपत्राची सर्वलोकैकसुन्दरी ॥ ५५ ॥

साक्षाद्रामस्य पुरतः स्यातुं त्वं न क्षमः प्रभो ! ।

मायया मोहयित्वा तु प्राप्त्यशे तां रघूत्तमम् ॥ ५६ ॥

श्रुत्वा तत् सूक्तवाक्यैश्च दानमानादिभिस्तथा ।

आश्लास्य भगिनीं राजा प्रविवेश स्वकं गृहम् ।

तत्र चिन्तापरो भूत्वा निद्रां रात्रौ न लब्धवान् ॥ ५७ ॥

एकेन रामेण कथं ? मनुष्यं-

मात्रेण नष्टः सयलः खरो मे ।

भ्राता कथं ? मे बलवीर्यदर्प-

युतो विनष्टो वत राघवेण ॥ ५८ ॥

राक्षसयूथपैः सृष्ट युद्धमकरोदिति शेषः ॥ ५२ ॥

विनष्टाः विनाशिता इत्यर्थः अन्तर्भावितव्यर्थः ॥ ५३ । ५४ । ५५ ।

रघूत्तमं मायया मोहयित्वा तां प्राप्ते इत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

तत् सूक्तवाक्याद्यम् सूक्तैर्वाक्यैर्दानादिभिर्भगिनीमायास्य सम्पदं
प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

नष्टः नाशितः शोकावेशाद्गुहमेव पुनराह भ्रातेति बलं शारीरं वीर्य-
मान्तरम् बलं दर्पोऽहङ्कारः ॥ ५८ ॥

यदा न रामो मनुजः परेणो
 मा हन्तुकामः सबल बलौघैः ।
 सम्प्रार्थितोऽयं द्रुहिणेन पूर्वं
 मनुष्यरूपोऽद्य रघोः कुलेऽमृत ? ॥ ५८ ॥

वधो यदि स्या ? परमात्मनाहं
 वैकुण्ठराज्यं परिपालयेऽहम् ।
 नीचेद्दिदं राक्षसराज्यमेव
 भोक्ष्ये चिरं राममतो व्रजामि ॥ ६० ॥
 इत्थं विचिन्त्यापिलराक्षसेन्द्रो
 रामं विदित्वा परमेश्वरं हरिम् ।
 विरोधमुद्धौव हरिं प्रयामि
 द्रुतं न भक्त्या भगवान् प्रसीदेत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उन्नामशेखरसम्वादे अरण्यकाण्डे
 पञ्चम सर्ग ।

परेण परमात्मा धेनौघैर्वावरसमूहैः द्रुहिणेन ब्रह्मणा ॥ ५८ ॥

अत आत्मराज्यहान्या महत्तरराज्यप्राप्ते ॥ ६० ॥

भक्त्या द्रुतमत्यकाञ्क्षतया ग्रीष न प्रसीदेत् एतद्राज्यत्वाजवर्षुः
 महद्राज्य न प्रापयेत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासहिते श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उन्नामशेखरसम्वादे अरण्यकाण्डे
 पञ्चम सर्ग ।

तानि चिच्छेद रामोऽपि लीलया तिलगः क्षणात् ।
ततो वाणसहस्रेण हत्वा तान् सर्वराक्षसान् ॥ ३४ ॥

खरं त्रिशिरसं चैव द्रूपणं चैव राक्षसम् ।

जघान प्रहराद्धेन सर्वानेव रघूत्तमः ॥ ३५ ॥

लक्ष्मणोऽपि गुहामध्यात् सीतामादाय राघवे ।

समर्थं राक्षसान् दृष्ट्वा हतान् विस्मयमाययौ ॥ ३६ ॥

सीता रामं समालिङ्ग्य प्रसन्नमुखपङ्कजा ।

शस्त्रव्रणानि चाङ्गेषु भमार्जं जनकात्मजा ॥ ३७ ॥

सापि दुद्राव दृष्ट्वा तान् हतान् राक्षसपुङ्गवान् ।

लङ्कां गत्वा सभामध्ये कोशन्ती पादसन्निधौ ॥ ३८ ॥

रावणस्य पपातोर्व्यां भगिनी तस्य रक्षसः ।

दृष्ट्वा तां रावणः प्राह भगिनीं भयविह्वलाम् ॥ ३९ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्से ! त्वं विरूपकरणं तव ।

कृतं शकेण वा भद्रे ! यमेन वरुणेन वा ॥ ४० ॥

कुबेरेण वा ब्रूहि भस्मीकुर्यां क्षणेन तम् ।

राक्षसी तमुवाचेदं त्वं प्रमत्तो विमूढधीः ॥ ४१ ॥

पानासक्तः स्त्रीविजितः पण्डः सर्वत्र लक्ष्यसे ।

चारक्षक्षर्विहीनस्त्वं कथं राजा भविष्यसि ॥ ४२ ॥

खरश्च निहतः सङ्घे द्रूपणस्त्रिशिरास्तथा ।

चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां महात्मनाम् ॥ ४३ ॥

शस्त्रव्रणानि मार्जितरुधिराणि पूर्येगर्तानि सत्यसहस्रत्पादाङ्कारेत्त्वर्थं ॥ ३७

रावणस्य पादसन्निधावुर्व्यां पपातेत्यन्वय ॥ ३८ । ३९ ॥

विरूपकरणं वैरूप्यमिति यावत् ॥ ४० ॥

अथवा कुबेरेण कृतं तद् ब्रूहीत्यन्वय ॥ ४१ । ४२ । ४३ । ४४ ॥

निहतानि क्षणेनैव रामेणासुरयत्नुषा ।

जनस्थानमग्निपेण सुनीनां निर्भयं कृतम् ।

न जानासि विमूढस्त्वमतएव मयोच्यते ॥ ४४ ॥

रावण उवाच ।

को वा रामः किमर्थं वा कथं तेनासुराहताः ? ।

सम्यक्त्वय मे तेषां मूलघातं(१) करोस्यहम् ॥ ४५ ॥

शूर्पणखोवाच ।

जनस्थानादहं याता कदाचिदुगैतमीतटे ।

तत्र पशुवटी नाम पुरा मुनिजनाश्रया ॥ ४६ ॥

तत्राश्रमे मया दृष्टो रामो राजीयलोचनः ।

धनुर्बाणधरः श्रीमान् जटाबल्कलमण्डितः ॥ ४७ ॥

कनीयाननुजसास्य लक्ष्मणोऽपि तथाविधः ।

तस्य भार्या विशालाक्षी रूपिणी श्रीरियापरा ॥ ४८ ॥

देवमन्धर्वनागानां मनुष्याणां तथाविधा ।

न हृद्य न श्रुता राजन् ! द्योतयन्ती वर्णं शुभा ॥ ४९ ॥

आनेतुमहमुद्युक्ता तां भार्यायं तवानघ ! ।

लक्ष्मणो नाम तद्भाता चिच्छेद् सम नासिकाम् ॥ ५० ॥

कर्णो च नोदितस्तेन रामेण स महाबलः ।

अथ षष्ठः सर्गः ।

विचिन्त्यैवं निशायां सः प्रभाते रथमास्थितः ।

रावणो मनसा कार्यमेकं निश्चित्य बुद्धिमान् ॥ १ ॥

ययौ मारीचसदनं परं पारमुदन्वतः(१) ।

मारीचस्तत्र मुनिवज्जटावल्कलधारकः ॥ २ ॥

ध्यायन् हृदि परात्मानं निर्गुणं गुणभासकम् ।

समाधिविरमेऽपश्यद्भावणं गृहमागतम् ॥ ३ ॥

द्रुतमुख्याय चालिङ्ग्य पूजयित्वा यथाविधि ।

कृतातिथ्यः सुखासीनं मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

समागमनमेतत्ते रथेनैकेन रावण ! ।

चिन्तापर इवाभासि हृदि कार्यं विचिन्तयन् ॥ ५ ॥

ब्रूहि मे न हि गोप्यञ्चेत्करवाणि तव प्रियम् ।

न्याय्यं चेत् ब्रूहि राजेन्द्र ! वृजिनं मां स्पृशेन्न हि ॥ ६ ॥

रावण उवाच ।

असि राजा दशरथः साकेताधिपतिः किल ।

रामनामा शतशस्य ज्येष्ठः सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥

एकं कार्यं शीताक्षरणेन रामतो मृत्युरूपम् ॥ १ । २ ॥

गुणाः प्रकृतयः तत्कार्याणि तद्भासकम् ॥ १ । ४ ॥

यतद्वेकेन रथेन समागमनं किमर्थं नद् ब्रूहीति जेषः हृदि विचिन्तयित्वा

विचिन्तयन् विन्तापर इवाभासि तत्कार्यं किमिति ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

न्याय्यं धर्म्यं हि यतो यत्कार्यकरणे मां वृजिनं पापं न स्पृशेत् ॥ ६ ॥

साकेतम् अयोध्या ॥ ७ ॥

विवासयामास सुतं वनं वनजनप्रियम् ।
 भार्यया सहितं भ्रात्रा लक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ ८ ॥
 स आसौ विपिने घोरे पञ्चवटगश्रमे शुभे ।
 तस्य भार्या विगालाक्षी सीता लोकविमोहिनी ॥ ९ ॥
 रामो निरपराधान्ने राज्ञसान् भीमविक्रमात् ।
 खरं च हत्वा विपिने सुखमासौऽतिनिर्भयः ॥ १० ॥
 भगिन्या मे शूर्पणख्या निर्दोषायाश्च नासिकाम् ।
 कर्णौ चिच्छेद् दुष्टात्मा वने तिष्ठति निर्भयः ॥ ११ ॥
 अतस्त्वया सहायेन गत्वा तत्राणवह्नुभाम् ।
 आनयिष्यामि विपिने रहिते रावणेण ताम् ॥ १२ ॥
 त्वं तु मायाश्रुगो भूत्वा ह्याश्रमादपनेयसि ।
 रामं च लक्ष्मणं चैव तदा सीतां हराम्यहम् ॥ १३ ॥
 त्वं तु तावत् सहायं मे कृत्वा स्यास्यसि पूर्ववत् ।
 श्रुत्येयं भाषमाणन्तं रावणं वीक्ष्य विस्मितः ॥ १४ ॥
 केनेद्मुपदिष्टन्ते मूलघातकरं वचः ।
 स एव शत्रुर्वध्यश्च यस्वन्नाशं प्रतीक्षते ॥ १५ ॥
 रामस्य पौरुषं श्रुत्वा चित्तमद्यापि रावण ! ।

बालोऽपि मां कौशिकस्य यज्ञसंरक्षणाय सः ॥ १६ ॥

आगतस्त्रिपुणैकेन पातयामास सागरे ।

योजनानां शतं रामस्तदादिभयविह्वलः ॥ १७ ॥

स्मृत्वा स्मृत्वा तदैवाहं रामं पश्यामि सर्वतः ॥ १८ ॥

दण्डकेऽपि पुनरप्यहं वने पूर्ववैरमनुचिन्तयन् हृदि ।

तीक्ष्णशृङ्गशररूपमेकदा माहृषैर्बहुभिराहतोऽभ्ययाम् ॥ १९ ॥

राघवं जनकजासमन्वितं लक्ष्मणेन सहितं त्वरान्वितः ।

आगतोऽहमथ हनुमुद्यतो मां विलोक्य शरमेकमक्षिपत् ॥२०॥

तेन विद्धहृदयोऽहमुद्धमन् राक्षसेन्द्र! पतितोऽस्मि सागरे ।

तत्प्रभृत्यहमिदं समाश्रितः स्थानमूर्जितमिदं भयार्हितः ॥२१॥

राममेव सततं विभावये भीतभीत इव भोगराशितः ।

राजरत्नरमणीरथादिकं श्रोत्रयोर्यदि गतं भयं भवेत् ॥ २२ ॥

राम आगत इहेति शङ्कया बाह्यकार्यमपि सर्वमत्यजम् ।

निद्रया परित्ततो यदा स्वप्ने राममेव मनसानुचिन्तयन् ॥ २३ ॥

पौष्ट्यं किञ्चिदेव निर्दर्शनायाह बालोऽपीति कौशिकस्य यज्ञरक्षणायागतो

बालोऽपीति रामस्त्रेकेनेषुणाऽनेकयोजनशतसङ्ख्या मां सागरे पातयामास

तदेव रामकथाहं स्मृत्वा रामं सर्वतः सर्वत्र पश्यामि ॥ १६ । १७ । १८

तीक्ष्णशृङ्गशररूपं हृत्वेति शेषः ॥ १९ । २० ॥

तेन शरेण उर्जितं रामानागमननिषयेन निर्भयम् ॥ २१ ॥

यद्वस्तु भोगसमूहसाधनं ततोऽपि भीतभीत पाल्यन् भीतइव राममेव

भाषये तदेवोपपादयति राजेति रेफपत्नेन भोगसाधनानामप्येषां श्रवणं

रामध्वारकतया भयजनकमिति भावः ॥ २२ ॥

रामागमनशङ्कया बाह्यकार्यं परित्यज्य निद्राशोऽपि राममेव चिन्तयन्

स्वप्ने इति पर्युपदमार्षम् ॥ २३ ॥

स्वप्नदृष्टिगतराघवं तदा
 बोधितो विगतनिद्र आस्थितः ।
 तद्भवानपि विमुच्य चाग्रहं
 राघवं प्रति गृहं प्रयाहि भो । ॥ २४ ॥
 रक्ष राक्षसकुलं चिरागतं
 तत्स्मृतौ सकलमेव नश्यति ।
 तव हितं वदतो मम भाषितं
 परिगृह्याण परात्मनि राघवे ॥ २५ ॥
 त्यज विरोधमतिं भज भक्तितः
 परमकारुणिको रघुनन्दनः ।
 अहमशेषमिदं मुनियाम्बतो
 ष्टशुभमादियुगे परमेश्वरः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मणाऽर्चित उवाच तं हरिः
 किं तवेष्मितमहं करवाणि तत् ।
 ब्रह्मणोक्तमरविन्दलोचन ।
 त्वं प्रयाहि भुवि मानुषं वपुः ।

तदा स्वप्नदृष्टिगतराघवं स्नाप्रज्ञानविषय राघव पश्यन्नेव बोधितो विग-
 तनिद्र आस्थित आसने भवेयमिति ज्ञेय राघवं मत्प्राप्यहं विष्टच्ये-
 त्वन्वय ॥ २४ ॥

चिरागत चिरेण इति प्राप्त राक्षसकुलं रक्ष एव विरोधेन तत्स्मृतौ
 सकलमेव रक्ष कुल नश्यति राघवे तद्विषये ॥ २५ ॥

विरोधमतिं विरोधमपादिका मतिम उनरपि तद्विरोधाद्विहस्ये इति-
 ह्यानात्तरमाह अहमिति मुनिरत्र नारद आदियुगे सत्ययुगे ॥ २६ ॥

दशरथात्मजभावमञ्जसा

जहि रिपुं दशकन्धरं हरे ! ॥ २७ ॥

अतो न मानुषो रामः साक्षान्नारायणोऽव्ययः ।

मायामानुषवेशेण वनं यातोऽतिनिर्भयः ॥ २८ ॥

भूभारहरणार्थाय गच्छ तात ! गृहं सुखम् ।

श्रुत्वा मारीचवचनं रावणः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥

परमात्मा यदा रामः प्रार्थितो ब्रह्मणा किल ।

मां हन्तुं मानुषो भूत्वा यत्नादिह समागतः ॥ ३० ॥

करिष्यत्वचिरादेव सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ।

अतोऽहं यत्नतः सीतामानेष्याम्येव राघवात् ॥ ३१ ॥

वधे प्राप्ते रणे वीर ! प्राप्स्यामि परमं पदम् ।

यदा रामं रणे हत्वा सीतां प्राप्स्यामि निर्भयः ॥ ३२ ॥

अतोत्तिष्ठ महाभाग ! विचित्ररुद्ररूपधृक् ।

रामं सलक्षणं शीघ्रमाश्रमादतिदूरतः ॥ ३३ ॥

आह्वय्य गच्छ त्वं शीघ्रं सुखं तिष्ठ यथा पुरा ।

अतः परं चेद्यत्किञ्चिद्भाषसे महिभीषणम् ॥ ३४ ॥

हनिष्याम्यसिनाऽनेन त्वामत्रैव न शंसयः ।

मारीचस्तद्वचः श्रुत्वा स्वात्मन्येवानुचिन्तयत् ॥ ३५ ॥

तत् वदेति शेषः आतुषं वपुर्धुत्वेति शेष ॥ २७ ॥

दशरथात्मजभावं दशरथपुत्रत्वं प्राप्याह्वया शीघ्रमेव ॥ २८ । २९ । ३०

सत्यं सकल्प इच्छा यस्य स राघवात् राघवं वद्वयित्वेत्वर्थ ॥ ३१ ॥

मया रामादधे प्राप्ते मति हे वीरार्ह परमं पदं प्राप्स्यामि ॥ ३२ ॥

अतोत्तिष्ठ अत उत्तिष्ठ सन्धिरार्थ ॥ ३३ ॥

यथा पुरा कथा पूर्वम् आश्रमे सुखं तिष्ठ इत्यन्वय ॥ ३४ । ३५ ॥

यदि मां राघवो हन्यात्तदा मुक्तो भवार्णवात् ।
 मा हन्याद्यदि चेद्दुष्टस्तदा मे निरयो भुवम् ॥ ३६ ॥
 इति निश्चित्य मरणं रामाद्बुध्याय वेगतः ।
 अब्रवीद्रावणं राजन् ! करोम्याज्ञान्तव प्रभो ! ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय गतौ रामाश्रमं प्रति ।
 शुद्धजाम्बूनदप्रख्यो मृगोऽभूद्रौष्यविन्दुकः ॥ ३८ ॥
 रत्नशृङ्गो मणिखुरो नीलरत्नविलोचनः ।
 विद्युत्प्रभो विमुग्धास्यो विचचार वनान्तरे ॥ ३९ ॥
 रामाश्रमपदस्थान्ते सीतादृष्टिपथे चरन् ॥ ४० ॥

क्षणं च धावत्यवतिष्ठते क्षणं
 समीपमागत्य पुनर्भयादृतः
 एवं स मायाशृङ्गवेशरूपदृक्
 चचार सीतां परिमोहयन् खलः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उमानहेश्वरसम्वादे अरण्यकाण्डे
 पष्ठ सर्ग ।

भवार्णवान्मुक्तो भविष्यामीति शेषं भुव निरयो भवेदिति शेषं ॥३६॥
 रामान्तरणमेष सम्यगिति निश्चित्य ॥ ३७ ॥
 गतौ मारीबरावणौ जाम्बूनदं चवर्णम् ॥ ३८ ॥
 विमुग्धं सुन्दरभास्यं यस्तं स ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 पुनर्भयादृतं पलायते ॥ ४१ ॥

इति श्रीमत्कन्नराजविषद्वन्द्वरणममर्षेत्वादिवि० श्रीरामवर्मण
 कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ अथोध्याकाण्डे
 अष्टम सर्ग ।

अथ मप्रमः सर्गः ।

अथ रामोऽपि तत् सर्वं ज्ञात्वा रावण चेष्टितम् ।
 उवाच सीतामेकान्ते शृणु जानकि ! मे वचः ॥ १ ॥
 रावणो भिक्षुरूपेण आगमिष्यति तेऽन्तिकम् ।
 त्वन्तु छायां त्वदाकारां स्थापयित्वाटजे विश ॥ २ ॥
 अग्नावदृश्यरूपेण वर्पन्तिष्ठ ममाज्ञया ।
 रावणस्य वधान्ते मां पूर्ववत्प्राप्त्यसे शुभे ! ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा रामोदितं वाक्यं साऽपि तत्र तथाऽकरोत् ।
 मायासीतां वहिः स्थाप्य स्वयमन्तर्दधेऽनले ॥ ४ ॥
 मायासीता तदापश्यन्मृगं मायाविनिर्मितम् ।
 हसन्ती राममध्येत्य प्रोवाच विनयान्विता ॥ ५ ॥
 पश्य राममृगं चित्रङ्गायकं रत्नभूषितम् ।
 विचित्रविन्दुभिर्युक्तञ्चरन्तमकुतोभयम् ॥ ६ ॥
 बद्धा देहि मम क्रीडामृगो भवतु सुन्दरः ।
 तथेति धनुरादाय गच्छन् लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 रक्ष त्वमतियत्नेन सीतां मत्प्राणवल्लभाम् ।
 मायिनः सन्ति विपिने राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ ८ ॥
 अतोऽत्रावहितः सार्धौ रक्ष सीतामनिन्दिताम् ।

अथेति ॥ १ ॥

त्वदाकारां तदाकार, दवाकारो यस्यासां स्थापयित्वा वहिरिति शेषः

॥ २ । ३ । ४ । ५ । ६ ॥

पयं सुन्दरः क्रीडार्थे मृग. क्रीडामृगो भवत्वित्यन्वयः ॥ ७ ॥

मायिनः अत्रकर्तारः ॥ ८ ॥

लक्ष्मणो राममाहेदन्देवायं श्मरूपपृक् ।
मारीचोऽत्र न सन्देह एवंभूतो श्मरः कुतः ॥ ९ ॥

श्रीराम उवाच ।

यदि मारीच एवायं तदा हन्मि न संशयः ।
श्मरश्चेदानयिष्यामि सीताविश्रामहेतवे ॥ १० ॥
गमिष्यामि श्मरं बद्धा ह्यानयिष्यामि सत्वरः ।
त्वं प्रयत्नेन सन्तिष्ठ सीतासंरक्षणोद्यतः ॥ ११ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ रामो मायाश्मरमनुद्भुतः ।
माया यदाश्रया लोकमोहिनी जगदाश्रतिः ॥ १२ ॥
निर्विकारश्चिदात्मापि पूर्णोऽपि श्मरमन्वगात् ।
भक्तानुकम्पी भगवानिति सत्यं वचो हरिः ॥ १३ ॥
कर्तुं सीताप्रियार्थाय जानन्नपि श्मरं ययौ ।
अन्यथा पूर्णकामस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ १४ ॥
श्मरेण वा स्त्रिया वापि किं कार्यं परमात्मनः ।
कदाचिद्दृश्यतेऽभ्याये क्षणं धावति लीयते ॥ १५ ॥

अवहितः सावधानः श्मररूपपृक् मारीच एव न श्मरोऽत्र न सन्दे-
होऽत्र एतद्दहेणेन भागाः एवं भूतो श्मरः कुतो न कुत्सापीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १०

कुतो न श्मरोऽहमित्यादिर्गमिष्यामीत्यादेः ॥ ११ ॥

जगदाश्रतिः जगत्सूत्रेण परिचयमाना ॥ १२ ॥

हरिः राम इति स्वभक्तवचः सत्यं कर्तुं मारीचं जानन्नपि सीता-
प्रियार्थाय सीताप्रियरूपमर्षप्रद्विष्य श्मरं ययौ अनुवयावित्यर्थः अथ मारी-
चस्य रामाश्रयत्वं नैव इति जानतः अस्मिन् प्रेमरत्नया स्वभक्तत्वं निर्णय-
तस्तं मनोरथं पूरदित्यं रावणस्य पूर्वाश्रितेण निर्णीतभक्तस्य मनोरथं
पूरदितुं तदनुवयया गत इति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

दृश्यते च ततो दूरादेवं राममपाहरत् ।
 ततो रामोऽपि विज्ञाय राक्षसोऽयमिति स्फुटम् ॥ १६ ॥
 विव्याध शरमादाय राक्षसं ष्टगरूपिणम् ।
 पपात रुधिराक्तास्यो भारीचः पूर्वरूपधक् ॥ १७ ॥
 हा हतोऽस्मि महाबाहो ! त्वहि लक्ष्मण ! मां द्रुतम् ।
 इत्युक्त्वा रामवद्वाचा पपात रुधिराशनः ॥ १८ ॥
 यन्नामाज्ञोऽपि मरणे स्मृत्वा तत्साव्यमाप्नुयात् ।
 किमुताग्रे हरिं पश्यन् तेनैव निहतोऽसुरः ॥ १९ ॥
 तद्देहादुत्थितं तेजः सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 राममेवाविशद्देवा विस्मयं परमं ययुः ॥ २० ॥
 किं कर्म कृत्वा किं प्राप्तः पातकी मुनिर्हिंसकः ? ।
 अथवा राघवस्यायं महिमा नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 रामबाणेन संविद्धः पूर्वं राममनुस्मरन् ।
 भयात् सर्वं परित्यज्य गृहवित्तादिकं च यत् ॥ २२ ॥

अध्याये समीपे ॥ १९ । १९ । १० ॥

रामवद्वाचा रामवाङ्मन्यवाचा ॥ १८ ॥

स च भगवत्प्रायुष्यं प्राप्त इत्याह यदिति तं पश्यन् तेन हतोऽसुरः
 प्रायुष्यं प्राप्त इति किञ्च यत्प्रत्ययमिति ॥ १९ ॥

तदेव अष्टमाह तद्देहादिति तस्य रामप्रवेशं दृष्ट्वा देवाः परमं विस्मयं
 ययुः राममहिमविषये इति शेषः ॥ २० ॥

तद्देवाह किमिति किं प्राप्तः किं कर्म प्राप्तः ॥ २१ ॥

रामभयादेव सर्वं गृहादिकं परित्यज्य पूर्वमपि रामं स्मरन्
 इति शेषः ॥ २२ ॥

हृदि रामं सटा ध्यात्वा निर्धूताशेषकल्मषः ।

अन्ते रामेण निहतः पश्यन् राममवाप सः ॥ २३ ॥

द्विजो वा राक्षसो वापि पापी वा धार्मिकोऽपि वा ।

त्यजन् कलेवरं रामं स्मृत्वा याति परं पदम् ॥ २४ ॥

इति तेऽन्योन्यमाभाष्य ततो देवा दिवं ययुः ।

रामस्तच्चिन्तयामास न्वियमाणोऽसुराधमः ॥ २५ ॥

हा लक्ष्मणेति महाक्वमनुकुर्वन्ममार किम् ? ।

श्रुत्वा महाक्वसदृशं वाक्यं सीताऽपि किं भवेत् ? ॥ २६ ॥

इति चिन्तापरीतात्मा रामो दूरान्ववर्त्तत ।

सीता तद्भाषितं श्रुत्वा भारीचस्थ दुरात्मनः ॥ २७ ॥

भीतातिदुःपसंविग्ना लक्ष्मणं त्विदमब्रवीत् ।

गच्छ लक्ष्मण ! वेगेन भ्राता तेऽसुरपीडितः ॥ २८ ॥

हा लक्ष्मणेति वचनं भ्रातुसो न शृणोपि किम् ? ।

गामाच्च लक्ष्मणो देवि ! रामवाक्यं न तद्भवेत् ॥ २९ ॥

यः कश्चिद्राक्षसो देवि । न्वियमाणोऽब्रवीद्वचः ।

रामस्त्वैलोच्यमपि यः कुहो नाशयति क्षणात् ॥ ३० ॥

भाटय स तत्पश्यतिदुरीकृत शेषपापोऽन्ते रामेण निहतो राम
पश्यन् राममेष पाप अत्र भगवद्भयमेव पराग्यादिनाजानसकलकृतिमा-
धनसम्पादक जातमिति एषितम् मुख्यतयैतदेव सर्वसाधनमिति मन-
व्यम् ॥ २३ । २४ ॥ २५ ॥

किं ममार एवं विभयं शत- किं भवेत् विषयस्या भवेत् ॥ २६ । २७

तदेव अस्माकं भीता भीतेरेतर्था यदा अस्या भावामीतात्वात्तन्नाय
वैव शान्ती भवेति ॥ २८ ॥

तत् रामाशय न तत्र भयसेवाभावात् ॥ २९ ॥

स कथं दीनवचनं भाषतेऽमरपूजितः ।

क्रुद्धा लक्ष्मणमालोक्य सीता वाप्यविलोचना ॥ ३१ ॥

प्राह लक्ष्मण ! दुर्बुद्धे भ्रातुर्व्यसनमिच्छसि ।

प्रेषितो भरतेनैव रामनाशाभिकाङ्क्षिणा ॥ ३२ ॥

मान्नेतुमागतोऽसि त्वं रामनाश उपस्थिते ।

न प्राप्स्यसे त्वं मामद्युपश्य प्राणांस्त्यजास्यहम् ॥ ३३ ॥

न जानातीदृशं रामो त्वां भार्याहरणोद्यतम् ।

रामादन्यं न स्पृशामि त्वां वा भरतमेव वा ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा वध्यमाना सा स्वबाहुभ्यां रुरोद ह ।

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणः कर्णौ पिधायातीव दुःखितः ॥ ३५ ॥

मामेवं भाषसे चण्डि ! धिक्त्वां नाशमुतेष्यसि ।

इत्युक्त्वा वनदेवीभ्यः समर्थं जनकात्मजाम् ॥ ३६ ॥

ययौ दुःखातिसंविग्नो राममेव शनैः शनैः ।

ततोऽन्तरं समालोक्य रावणो भिक्षुवेशधक् ॥ ३७ ॥

सीता समीपमगमत् स्फुरद्दण्डकमण्डलुः ।

सीता तमवलोक्याशु नत्वा सम्पूज्य भक्तितः ॥ ३८ ॥

कन्दमूलफलादीनि दत्त्वा स्वागतमब्रवीत् ।

मुने ! भुञ्क्ष्व फलादीनि विश्रमस्व यथा सुखम् ॥ ३९ ॥

किन्तु प्रियमाणस्य राजसखेदं वचः तदेवाह राम इति ॥ ३० । ३१

। ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स्वबाहुभ्यामात्मनं वध्यमाना तादात्म्यात् रुरोद कर्णौ पिधाया ईदृशं
प्राप्येवमेषा वदतीति तस्य व्यवहारायोग्यत्वात् कर्णपिधानम् ॥ ३५ ॥

नाशमदर्शनम् ॥ ३६ ॥ ३७ । ३८ । ३९ ॥

द्रवानीमेव भर्ता मे ह्यागमिष्यति ते प्रियम् ।
करिष्यति विशेषेण तिष्ठ त्वं यदि रोधते ॥ ४० ॥

भिक्षुरवाच ।

का त्वं कमलपत्राक्षि ! को वा भर्ता तवानघे । ।
किमर्थमत्र ते वासो वने राक्षसमेविते ? ॥ ४१ ॥
ब्रूहि भद्रे ततः सर्वं स्ववृत्तान्तं निवेद्य ।

सीतोवाच ।

अयोध्याधिपतिः श्रीमान्, राजा दशरथो महान् ।
तस्य ज्येष्ठः सुतो रामः सर्वलक्षणलक्षितः ॥ ४२ ॥
तस्याहं धर्मतः पत्नी सीता जनकनन्दिनी ।
तस्य भ्राता कनीयाश्च लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ॥ ४३ ॥
पितुराज्ञा पुरस्कृत्य दण्डके वस्तुमागतः ।
चतुर्दशसमाप्त्वा तु ज्ञातुमिच्छामि मे वद ॥ ४४ ॥

भिक्षुरवाच ।

पौलस्त्यतनयोऽहं तु रावणो राक्षसाधिपः ।
त्वत्कामपरितप्तोऽहं त्वा नेतुं पुरमागतः ॥ ४५ ॥
मुनिवेशेण रामेण किं करिष्यसि मा भज ।
भुञ्ज भोगान्भया सार्द्धं त्यज दुःखं वनोद्भवम् ॥ ४६ ॥
श्रुत्वा तद्वचनं सीता भीता किञ्चिदुवाच तम् ।

त प्रिय त्वयोऽग्यातिष्यद्वरचनेति जेव ॥ ४० । ४१ ॥

तत त्वद्भक्तान्प्रवृत्तान्तराम ॥ ४२ । ४३ । ४४ ॥

त्वां पुर मनगर सद्गुरुप नेतुमागत इत्यर्थ ॥ ४५ । ४६ ॥

यद्येवं भाषसे मां त्वं नाशमेप्यसि राषवात् ॥ ४७ ॥

आगमिष्यति रामोऽपि क्षणं तिष्ठ सहानुजः ।

मां को धर्षयितुं शक्नोति हरेर्भायां शशो यथा ॥ ४८ ॥

रामबाणैर्विभिन्नस्त्रं पतिष्यसि महीतले ।

इति सीतावचः श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९ ॥

स्वरूपं दर्शयामास महापर्वतसन्निभम् ।

दशास्यं विंशतिभुजं कालमेषसमद्युति ॥ ५० ॥

तद्दृष्ट्वा वनदेव्यश्च भूतानि च वितत्रसः ।

ततो विदार्य धरणीं नखैरुद्धृत्य बाहुभिः ॥ ५१ ॥

तोलयित्वा रथे क्षिप्या ययौ क्षिप्रं विहायसा ।

हा राम ! हा लक्ष्मणेति रुदन्ती जनकात्मजा ॥ ५२ ॥

भयोद्विग्नमना दीना पश्यन्ती भुवमेव सा ।

श्रुत्वा तत्क्रन्दितं दीनं सीतायाः पक्षिसन्तमः ॥ ५३ ॥

जटायुस्थितः शीघ्रं नगाग्रान्तीक्ष्णतुण्डकः ।

तिष्ठ तिष्ठेति तं प्राह को गच्छति ममाग्रतः ॥ ५४ ॥

मुषित्वा लोकनाथस्य भार्यां शून्याहनालयात् ।

शुनको मन्त्रपूतं त्वं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ५५ ॥

यत् यस्मात् एवं भाषसे ततो राषयाद्भागमेप्यसि ॥ ४७ ॥

सहानुजो रामः आगमिष्यतीत्यवयं हरेः सिंहस्य गशकं सुद-
ष्टमः ॥ ४८ । ४९ । ५० ॥

तत् रावणस्वरूपम् नखैर्धरणीं विदार्य भुवम्बुद्धायापालयितमगवजतात्
बाहुभिस्तानुद्धृत्य भुषः सहाग्रात् उपरि कृत्वा ॥ ५१ ॥ ।

तोलयित्वा बाहुभ्यां भारमनुनीय ॥ ५२ ॥ ।

पश्यन्ती यापोदिति जेप ॥ ५३ । ५४ ॥ ।

इत्यक्ता तीक्ष्णतुण्डेन चूर्णयामास तद्रथम् ।
 वाहान् बिभेद पादाभ्यां चूर्णयामास तद्वनुः ॥ ५६ ॥
 ततः सीतां परित्यज्य रावणः सङ्गमाददे ।
 चिच्छेद पक्षौ सामर्थ्यः पक्षिराजस्य धीमतः ॥ ५७ ॥
 पमात किञ्चिच्छेपेण प्राणेन भुवि पक्षिराट् ।
 पुनरन्यरथेनाशु सीतामादाय रावणः ॥ ५८ ॥
 कोशन्ती रामरामेति त्वातारं नाधिगच्छती ।
 हा राम ! हा जगन्नाथ मां न पश्यसि दुःप्रिताम् ? ॥ ५९ ॥
 रक्षसा नीयमानां स्वां भार्यां मोचय राघव ! ।
 हा लक्ष्मण महाभाग ! त्वच्चि मामपराधिनीम् ॥ ६० ॥
 वाक्यरेण हतस्त्वं मे क्षन्तुमर्हसि देवर ! ।
 इत्येवं कोशमानां तां रामागमनशङ्कया ॥ ६१ ॥
 जगाम यासुवेगेन सीतामादाय सत्वरः ।
 विहायसा नीयमाना सीता पश्यदधोमुष्ठी ॥ ६२ ॥
 पर्वताग्रस्थितान् पञ्च यानरान् वारिजानना ।
 उत्तरीयाह्वयण्डेन विमुच्याभरणादिकम् ॥ ६३ ॥

मन्वपूतं पुरोडासं उपित्वा सुनक्त इव मोहनादस्य रामस्य भार्या
 हृत्वा ममापत' को गच्छतीत्यन्वय ॥ ५५ । ५६ । ५७ ॥

शन्यरथेन आवाहयित्तेन सीतामादायागच्छदिति शेषः ॥ ५८ ॥

कोशन्ती सीता मां न पश्यसि मां किं न पश्यधीत्यर्थः. एवं विवक्षापेति
 शेषः ॥ ५९ । ६० । ६१ ॥

जगाम रावण इति शेषः ॥ ६२ ॥

आभरणादिकं विमुच्य उत्तरीयाह्वयण्डेन बद्धा रामाय उपठन्विति
 पर्वतं निक्षेप एतेन श्रीषट्पिण्डाशक्यवक्रानता वरिचिता ॥ ६३ । ६४ ॥

वद्धा चिक्षेप रामाय कथयन्त्विति पर्वते ।

ततः समुद्रमुल्लङ्घ्य लङ्कां गत्वा स रावणः ॥ ६४ ॥

स्वान्तःपुरे रहस्ये तामशोकविपिनेऽक्षिपत् ।

राक्षसीभिः परिवृतां मातृबुद्धानुपालयत् ॥ ६५ ॥

कृशातिदीना परिकर्मवर्जिता

दुःखेन श्रुष्यहदनातिविच्वला ।

हा राम ! रामेति विलयमाना

सीता स्थिता राक्षसद्वन्द्वमध्ये ॥ ६६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उवाच सद्यश्चरस्य्यादे अरण्यकारण्डे
सप्तमः सर्गः ।

रहसि एकान्ते गुप्तदेशे अनुपालयत् अन्वपालयदित्यर्थः अडभाय
पार्षः ॥ ६५ ॥

परिकर्मशरीरसंस्कारादि ॥ ६६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उवाच सद्यश्चरस्य्यादे अरण्यकारण्डे

सप्तमः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

मनुष्यभावमापन्नः किञ्चित्कालं वसामि कौ ।
 ततो मावामनुष्यस्य चरितं मेऽनुशृण्वताम् ॥ ७ ॥
 सुक्तिः स्यादप्रयासेन भक्तिमार्गानुवर्तिनाम् ।
 निश्चित्यैवं तदा दृष्ट्वा लक्षणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 किमर्थमागतोऽसि त्वं सीतां त्यक्त्वा मम प्रियाम् ।
 नीता वा भक्षिता वापि राक्षसैर्जनकात्मजा ॥ ९ ॥
 लक्षणः प्राञ्जलिः प्राह सीताया दुर्वचो रुदन् ।
 हा ! लक्षणेति वचनं राक्षसोक्तं श्रुतं तथा ॥ १० ॥
 त्वद्वाक्यसदृशं श्रुत्वा मां गच्छेति त्वराब्रवीत् ।
 रुदन्ती सा मया प्रोक्ता देवि ! राक्षसभाषितम् ।
 नेदं रामस्य वचनं स्वस्या भव शुचिस्त्रिते ! ॥ ११ ॥
 इत्येवं सान्त्विता साध्वी मया प्रोवाच मां पुनः ।
 यदुक्तं दुर्वचो राम ! न वाच्यं पुरतस्त्वाव ॥ १२ ॥
 कर्णौ पिधाय निर्गत्य यातोऽहं त्वां समीक्षितुम् ।
 रामस्तु लक्षणं प्राह तथाप्यनुचितं कृतम् ॥ १३ ॥
 त्वया स्त्रीभाषितं सत्यं कृत्वा त्यक्त्वा शुभाननाम् ।
 नीता वा भक्षिता वापि राक्षसैर्नात्र संशयः ॥ १४ ॥

ननु रावणवधोत्तरं पुनरयोध्यागमनेन तत्र स्थानेन वा न फलं तत्राह
 मनुष्यभावमिति मद्गुणैरेव तत्फलमिति भावः ॥ ७ । ८ ॥

नीता वेति व्यापयोरसान्निध्ये व्यवश्लभेयमवस्था प्राप्तेति भावः । ९ । १० । ११

मया सान्त्विता सा प्रोवाचेत्यन्वयः यदुक्तं क्षीतयेति शेषः ॥ १२ ॥

तथापि स्त्रीसभायादेवं तदुक्तावपि ॥ १३ ॥

मत्वं कृत्वा मत्वं मत्वेत्यर्थः यत् शुभाननां त्यक्त्वा व्यागमनं तदनुचितं
 कृतमित्यन्वयः ॥ १४ । १५ ॥

हृति चिन्तापरो रामः स्यात्प्रमं त्वरितो ययौ ।
 तत्रादृष्टा जनकजां विललापातिदुःखितः ॥ १५ ॥
 हा प्रिये ! क्व गतासि त्वं ? नासि पूर्ववदाश्रमे ।
 अथ वा महिमोहार्थं लीलया क्व विलीयसे ? ॥ १६ ॥
 इत्याचिन्वन्वनं सर्वं नापश्यत् जानकीं तदा ।
 वनदेयः कुतः सीतां बुवन्तु मम बह्वभाम् ॥ १७ ॥
 अगाश्च पक्षिणो वृक्षा । दर्शयन्तु (१) मम प्रियाम् ।
 इत्येवं विलपन्नेव रामः सीतां न कुत्रचित् ॥ १८ ॥
 सर्वज्ञः सर्वथा कापि नापश्यद्द्रुघुनन्दनः ।
 आनन्दोऽप्यन्वशोचन्ता अचलोऽप्यनुधावति (२) ॥ १९ ॥
 निर्ममो निरहङ्कारोऽप्यसृष्टानन्दरूपवान् ।
 मम जायेति सीतेति विललापातिदुःखितः ॥ २० ॥
 एवं मायामनुचरन्सक्तोऽपि रघूत्तमः ।

महिमोहार्थं मम मोहार्थं क्व क्वचित् विलीयसे किमित्यर्थः ॥ १६ ॥
 आचिन्वन् आन्वेषयन् कुत कुत्रेत्यर्थः क्वचित् कुत्रेत्येव पाठः ॥ १७ ॥
 अगा इत्यादि अश्लोधानामि न कुत्रचित् ददर्शति शेषः ॥ १८ ॥
 सर्वथा सर्वमकारेण परमद्रपि कापि देगे नापश्यत् यदानन्दमन्त्रय
 सर्वशक्तिमद्द्रो वा तामन्वशोचन्तदचलोऽप्यनुधावति तत्कर्मक शोकोऽचल-
 कर्मकं धावनम् तद्वत् तदाचर्यमिति भावः ॥ १९ ॥

निर्ममत्वादिगुणोऽपि मम जायेति निवृत्त्याप पादाद्विहीतमनुपपत्तय
 बोक्तान् मन्त्रयेन प्रत्याययित्तमिति भावः क्वचित्-दुःखितः च इव ॥ २० ॥

(१) शंस्यन्त इति वा पाठः ।

(२) असक्तोरुघुनन्दन इत्यपि पाठः ।

आसक्त इव मूढानां भाति तत्त्वविदां नहि ॥ २१ ॥
 एवं विचिन्वन् सकलं वनं रामः सलक्ष्मणः ।
 भग्नं रथं छत्रचापं कूर्जरं पतितं भुवि ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा लक्ष्मणमाहेदं पश्य लक्ष्मण ! केनचित् ।
 नीयमानां जनकजां तं जित्वान्यो जहार ताम् ॥ २३ ॥
 ततः कश्चिद्भुयो भागं गत्वा पर्वतसन्निभम् ।
 रुधिराक्तवपुर्दृष्ट्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥
 एष वै भक्षयित्वा तां जानकीं शुभदर्शनाम् ।
 शेते विविक्तेऽतितप्तः पश्य हन्मि निशाचरम् ॥ २५ ॥
 चापमानय शीघ्रं मे वाणस्य रघुनन्दन ! ।
 तच्छ्रुत्वा रामवचनं जटायुः प्राह भीतवत् ॥ २६ ॥
 मां न मारय भद्रं ते म्रियमाणं स्वकर्मणा ।
 अहं जटायुस्ते भार्याहारिणं समनुद्रुतः ॥ २७ ॥
 रावणं तत्र युद्धं मे वभूवारिविमर्दन ! ।
 तस्य वाहान् रथं चापं हित्वाहं तेन घातितः ॥ २८ ॥
 पतितोऽस्मि जगन्नाथ ! प्राणांस्त्यक्त्यामि पश्य माम् ।
 तच्छ्रुत्वा राषवो दीनं कण्ठप्राणं दृश्यं च ॥ २९ ॥

नदेवाह एवमिति असक्तोऽपि आसक्तिरहितोऽपि ॥ २१ ॥

छत्रचापमित्यत्र भग्नमित्यनुकर्षः ॥ २२ ॥

नीयमानां जनकजां दृष्ट्वा अन्यः नं जित्वा तां जहार तस्मिन्निदं

पश्येत्यन्वयः ॥ २३ ॥

पर्वतसन्निभं तत्पदार्थं रुधिराक्तवपुर्इति कर्मधारयः ॥ २४ ॥

विविक्ते एकान्ते ॥ २५ । २६ । २७ ॥

रावणमिति पूर्वान्वयि हित्वा स्थितोऽहमित्यन्वयः । २८ । २९ । ३०

हस्ताभ्यां संस्पृशन् रामो दुःखाश्रुवृत्तलोचनः ॥३०॥
 जटायो ! ब्रूहि मे भार्या केन नीता शुभानना ।
 मत्कार्यार्थं हतोऽसि त्वमतो मे प्रियवान्भवः ॥ ३१ ॥
 जटायुः सन्नया वाचा बह्नाद्रुक्तं समुद्रमन् ।
 उवाच रावणो राम ! राक्षसो भीमविक्रमः ॥ ३२ ॥
 आदाय मैथिलीं सीतां दक्षिणाभिमुखो ययौ ।
 इतो वक्तुं न मे शक्तिः प्राणांस्वक्ष्यामि तेऽग्रतः ॥ ३३ ॥
 दिव्या दृष्टोऽसि राम ! त्वं म्रियमाणेन भेऽनघ ! ।
 परमात्मासि विष्णुस्त्वं मायामनुजरूपधक् ॥ ३४ ॥
 चन्तकालेऽपि हृद्वा त्वां मुक्तोऽहं रहसत्तम ! ।
 हस्ताभ्यां स्पृश मां राम ! पुनर्यास्यामि ते पदम् ॥३५॥
 तथेति रामः पस्पर्यं तदङ्गं पाणिना अग्रयन् ।
 ततः प्राणान् परित्यज्य जटायुः पतितो भुवि ॥ ३६ ॥
 रामस्तमनुशोचित्वा बन्धुवत् साश्रुलोचनः ।
 लक्ष्मणेन समानात्थ काष्ठानि प्रददाह तम् ॥ ३७ ॥
 स्नात्वा दुःखेन रामोऽपि लक्ष्मणेन समन्वितः ।
 हत्वा धने श्वरं तत्र मांसखण्डान् समन्ततः ॥ ३८ ॥
 शादूवले प्राक्षिपद्रामः पृथक् पृथगनेकधा ।

३१ । ३२ । ३३ ।

म्रियमाणेन मे भवेऽनघे ॥ ३४ ॥

पुनः स्पृशेद्यत्नय' देन श्वरं न ते पदं दास्यामीत्यनघ' ॥ ३५ ॥

पृथक् पृथगोऽप्येवं पराक्रम एव प्राणवित्यादर्शवान् ॥ ३७ ॥

बन्धुवत्पुशोचित्वा अनेन निरवामपि शोका दाहो चक्षुषिति दर्शित-

तम् ॥ ३७ । ३८ ॥

भक्षन्तु पक्षिणः सर्वे लप्तो भवतु पक्षिराट् ॥ ३९ ॥
 इत्युक्त्वा राघवः प्राह जटायो । गच्छ मत्पदम् ।
 मत्सारुथं भजस्वाद्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४० ॥
 ततोऽनन्तरमेवासौ दिव्यरूपधरः शुभः ।
 विमानवरमारुह्य भास्वरं भानुसन्निभम् ॥ ४१ ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मकिरीटवरभूषणैः ।
 द्योतयन् स्वप्रकाशेन पीताम्बरधरोऽमलः ॥ ४२ ॥
 चतुर्भिः पार्श्वदैर्षिणोस्तादृशैरभिपूजितः ।
 स्तूयमानो योगिगणै राममाभाष्य सत्वरः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा तुष्टाव रघुनन्दनम् ॥ ४३ ॥

जटायुरुवाच ।

अगणितगुणमप्रमेयमाद्यं
 सकलजगत्स्थितिसंयमादिहेतुम् ।
 उपरमपरमं परात्मभूतं
 सततमहं प्रणतोऽस्मि रामचन्द्रम् ॥ ४४ ॥
 निरवधिसुखमिन्दिराकटाक्षं
 क्षपितसुरेन्द्रचतुर्मुखादिदुःखम् ।

भक्षन्तु भक्षयन्तु ॥ ३९ ॥

इत्युक्त्वा इति सङ्ख्येय ॥ ४० । ४१ ॥

द्योतयन् आकाशमिति शेष ॥ ४२ ॥

राममाभाष्य राम सम्बोध्य ॥ ४३ ॥

अगणितगुण व्यनश्चकित्वात् अप्रमेय देशकालापरिच्छेदात् स्वयंभो
 नाश आदिना जन्मोपरम शान्तिरेव परमा शोभा यस्मिन् तम् ॥ ४४ ॥
 , निरवधिसुख तदतिरिक्तपुत्रप्लान्नेषु सुखं सावधिकमिति माय इन्दिरा

नखरमनिशं नतोऽस्मि रामं
वरदमहं वरचापवाणहस्तम् ॥ ४५ ॥

त्रिभुवनकमनीयरूपमीड्यं
रविशतभासुरमीहितप्रदानम् ।

शरणमनिशं सुरागमूले
रुतनिलयं रघुनन्दनं प्रपद्ये ॥ ४६ ॥

भयविपिनदयाम्निनामधेयं
भयमुखदैवतदैवतं दयालुम् ।

दनुजपतिश्चक्षुकोटिनाशं
रवितनयासदृशं चरिं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

अधिरतभयभावनातिदूरं
भवविमुक्तैर्मुनिभिः सटैय दृश्यम् ।

भयजलधिस्तारणाद्भिपोतं
शरणमहं रघुनन्दनं प्रपद्ये ॥ ४८ ॥

गिरिशगिरिस्तुतामनोनिवासं

गिरियरधारिणमीहिताभिरामम् ।

नक्षीमकटाक्षा यकिंछं सुरेन्द्रादिमेवा प्रीतेन येन तदीयद् य एषित-
मित्यर्थं ॥ ४५ ॥

ईहितप्रदान अज्ञेहितदानप्रभाषम् सुरागमूले योमनो राग. प्रीति-
लास मूलभाषयविषय तत्र रुतव्याजम् ॥ ४६ ॥

भवविपिनस्य दयाम्निभूतं नामधेयं दस्य तम्. रवितनया दनुजा तद्वदभं
तद्वर्षम् ॥ ४७ ॥

अधिरतं भयस्य संभारस्य भावना देया तेषामतिदूरं भयणुत्सव्य
स्तारणेऽद्भिद्वय घोतो दण्य तम् ॥ ४८ ॥

गिरिश्च त्रिषु गिरिगुता पार्वती तपोमैत्रेय निराधो दण्य तम्

सुरवरदनुजेन्द्रयेविताङ्घ्रिं
सुरवरदं रघुनायकं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥

परधनपरदारयर्जितानां
परगुणभूतिषु तुष्टमानसानाम् ।

परहितनिरतात्मनां सुसेव्यं

• रघुवरमम्बुजलोचनं प्रपद्ये ॥ ५० ॥

स्मितरुधिरविकासिताननाज-
मतिमुलभं सुरराजनीलनीलम् ।

सितजलरुचचारुनेत्रशोभं

रघुपतिमीशगुरोर्गुरुं प्रपद्ये ॥ ५१ ॥

हरिकमलजशम्भुरूपभेदात्

त्वमिह विभासि गुणात्रयानुदत्तः ।

रविरिव जलपूरितोदपात्रे-

ष्वमरपतिस्तुतिपात्रमीशमीडे ॥ ५२ ॥

रतिपतियतकोटिसुन्दराङ्गं

शतपथगोचरभाषणाविदूरम् ।

निरिवरधारिणं अयमेव कृष्णो भावोति भावः ईहितैष्टैर्भिराममभि-
रामचेष्टितमिति यावत् सुराणां परदम् ॥ ४९ ॥

परगुणादिषु तुष्टमीर्ष्यारहितं मानसं येषाम् ॥ ५० ॥

स्मितेनेपहामेन रुधिरं विकासितमाननाजं यस्य सुरराजनील इन्द्र-
नीलमणिः ईशगुरोर्ब्रह्मणः ॥ ५१ ॥

यथैकोऽपि रविरुदपात्रेष्वनेक इव एवमेकोऽपि त्वं गुणभेदाद्ब्रह्मादि-
संज्ञकः अमरपतिरिन्द्रस्य स्तुतिपात्रं तत्कृतस्तुतिविषयमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

रतिपतिः कामः ततोऽपि शतकोटिगुणं सुन्दरमङ्गं यस्य शतपथो

यतिपतिहृदये सदा विभातं

रघुपतिमार्त्तिहरं प्रभुं प्रपद्ये ॥ ५३ ॥

इत्येवं स्तुवतस्तस्य प्रसन्नोऽभूद्रघूत्तमः ।

उवाच गच्छ भद्रं ते मम विष्णोः परं पदम् ॥ ५४ ॥

शृणोति य इदं श्रोत्रं लिखेद्वा नियतः पठेत् ।

स याति मम सारूप्यं मरणे मत्स्मृतिं लभेत् ॥ ५५ ॥

इति राघवभाषितं तदा श्रुतवान् हर्षसमाकुलो द्विजः ।

रघुनन्दनसाममास्थितः प्रययौ ब्रह्मसुपूजितं पदम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उन्नामहेश्वरमन्वाटे अरण्यकाण्डे

अष्टम सर्ग ।

माध्यन्दिनाः प्राङ्गणं तहोचरया तत्रोक्तप्रकारया भावनयाऽविदूरम्

लभ्यमिति यावत् तदेवाह यतिपतीत्यादि ॥ ५३ । ५४ । ५५ ॥

ब्रह्मसुपूजितं पदं वैकुण्ठम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्सुकवराजविषुद्वरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण उतौ

श्रीमद्भ्यात्मरामायणे सेतौ अरण्यकाण्डे

अष्टम सर्ग ।

अथ नवमः सर्गः ।

ततो रामो लक्ष्मणेन जगाम विपिनान्तरम् ।
 पुनर्दुःखं समाश्रित्य सीतान्वेषणतत्परः ॥ १ ॥
 तत्राद्भुतसमाकारो राक्षसः प्रत्यदृश्यत ।
 वक्षस्येव महावक्त्रश्चक्षुरादिविवर्जितः ॥ २ ॥
 बाहू योजनमात्रेण व्याष्टतौ तस्य रक्षसः ।
 कबन्धो नाम दैत्येन्द्रः सर्वसत्त्वविहिंसकः ॥ ३ ॥
 तद्वाहोर्मध्यदेशे तौ चरन्तौ रामलक्ष्मणौ ।
 ददर्शतुर्महासत्त्वं तद्वाङ्गपरिवेष्टितौ ॥ ४ ॥
 रामः प्रोवाच विहसन् पथ्य लक्ष्मण ! राक्षसम् ।
 शिरःपादविहीनोऽयं यस्य वक्षसि चाननम् ॥ ५ ॥
 बाङ्गभ्यां लभ्यते यद्यत्तत्तद्गच्छन् स्थितो ध्रुवम् ।
 थावामप्येतयोर्बाहोर्मध्ये संकलितौ ध्रुवम् ॥ ६ ॥
 गन्तुमन्यत्र मार्गो न दृश्यते रघुनन्दन ! ।
 किं कर्तव्यमितोऽस्माभिरिदानीं ? भक्षयेत् स नौ ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणस्तमुवाचेदं किं विचारेण ? राघव ! ।
 थावामेकैकमव्यग्रौ च्छिन्धां रक्षोभुजौ ध्रुवम् ॥ ८ ॥

विपिनान्तरमन्यद्वनं दुःखं समाश्रित्याभिनीय ॥ १ ॥

अद्भुतसमाकार आश्चर्याकृतिः महावक्त्रं यस्यसः ॥ २ ॥

व्याष्टतौ व्यापारवन्तौ । ३ । ४ । ५ ॥

संकलितौ प्राप्नो ॥ ६ ॥

नौ थावाम् ॥ ७ ॥

छिन्धाः च्छिन्धाव इत्यर्थः आर्षभैकवचनम् ॥ ८ । ९ ॥

तथेति रामः पद्मेन भुजं दक्षिणमच्छिनत् ।
 तथैव लक्ष्मणो वामं चिच्छेद् भुजमञ्जसा ॥ ८ ॥
 ततोऽतिविस्मितो दैत्यः कौ युवां सुरपुङ्गवौ ? ।
 महाञ्जच्छेदकौ लोके दिवि देवेषु वा कुतः ॥ १० ॥
 ततोऽब्रवीद्ब्रह्मसन्नेव रामो राजीवलोचनः ।
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान् राजा दशरथो महान् ॥ ११ ॥
 रामोऽहं तस्य पुत्रोऽसौ भ्राता मे लक्ष्मणः सुधीः ।
 मम भार्या जनकजा सीता त्रैलोक्यसुन्दरी ॥ १२ ॥
 ध्यायां ऋगयया यातौ तदा केनापि रक्षसा ।
 नीतां सीतां विचिन्वन्तौ चागतौ घोरकानने ॥ १३ ॥
 बाहुभ्यां घेष्टितावत्र तव प्राणरिरक्षया ।
 द्विभ्रौ तव भुजौ त्वं च को वा विकटरूपदृक् ? ॥ १४ ॥

कबन्ध उवाच ।

धन्योऽहं यदि रामस्त्वमागतोऽसि ममान्तिकम् ।
 पुरा गन्धर्वराजोऽहं रूपयौवनदर्पितः ॥ १५ ॥
 विचरन् लोकमखिलं वरनारीमनोहरः ।
 तपसा ब्रह्मणो लब्धमवध्यत्वं रघूत्तम ! ॥ १६ ॥

महाञ्जच्छेदममर्थो लोके भूर्लोके कुत अहमभावितावेव तथा दिवि दिव्य
 मानेषु देवेषुपि अहमभाविता तदुदाहाऽस्मिन्नाचर्येण मय ॥ १० ॥ ११ ॥

अहं रामस्य पुत्र इत्यन्य ॥ १२ ॥

अहमयया अहमासहया यातौ दूरं यातावित्यन्य रक्षसा नीतां सीतां
 विचिन्वन्तावित्यन्य ॥ १३ ॥

अत्र तव बाहुभ्यां घेष्टितौ जाता प्राणरिरक्षया तव भुजौ द्विभ्रौ
 अहत्तानिमृक्ता तदुदाहानं प्रकृतं त्वं च क इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथावक्रं मुनिं दृष्ट्वा कदाचिदहसं पुरा ।
 कुञ्चोऽसावाह दुष्ट ! त्वं राक्षसो भव दुर्मते ! ॥ १७ ॥
 अथावक्रः पुनः प्राह वन्दितो मे दयापरः ।
 शापस्थान्तञ्च मे प्राह तपसा द्योतितप्रभः ॥ १८ ॥
 त्रेतायुगे दाशरथिर्भुत्वा नारायणः स्वयम् ।
 आगमिष्यति ते बाहू छिद्येते योजनायतौ ॥ १९ ॥
 तेन शापाद्विनिर्मुक्तो भविष्यसि यथा पुरा ।
 इति शप्तोऽहमद्राक्षं राक्षसीं तनुमात्मनः ॥ २० ॥
 कदाचिद्देवराजानमभ्यद्रवमहं रूपा ।
 सोऽपि वज्रेण मां राम ! शिरोदेशेऽभ्यताडयत् ॥ २१ ॥
 तदा शिरो गतं कुक्षिं पादौ च रघुनन्दन ! ।
 बह्मदत्तवरान्छत्युर्नाभून्मे वज्रताडनात् ॥ २२ ॥
 मुखाभावे कथं जीवेत् ? अयमित्यमराधिपम् ।
 जञ्चुः सर्वे दयाविष्टा मां विलोकास्यवर्जितम् ॥ २३ ॥
 ततो मां प्राह मघवा जठरे ते मुपं भवेत् ।
 बाहू ते योजनायामौ भविष्यत इतो व्रज ॥ २४ ॥
 इत्यक्तोऽत्र वसन्वित्यं बाहुभ्यां वनगोचरान् ।

वरकार्यः उक्तप्रक्षिपः अदृष्टत्वं सभ्यं मयेति शेषः ॥ १६ । १७ । १८
 तेन ददा ते बाहू छिद्येते तदा शापाद्विनिर्मुक्तो भविष्यसीति
 वस्यत्यः ॥ १८ । २० ॥

कदाचिदिति राक्षसतत्तुमाप्रतन्नाभिति शेषः ॥ २१ ॥

तदा वज्रेण ताडने शिरः कुक्षिं गतम् पादौ च गतौ मत्प्राक्-
 त्तुष्टम् ॥ २२ । २३ ॥

इतो मंजेति जठ्रभ्यामेव रिद्धयिति शेषः ॥ २४ ॥

भक्त्यास्यधुना वाह्यं पण्डितौ मे त्वयानघ ! ॥ २५ ॥
 इतःपरं मां श्रुत्वास्ये निक्षिपाग्नीध्रनाहते ।
 अग्निना दह्यमानोऽहं त्वया रघुकुलोत्तम ! ॥ २६ ॥
 पूर्वरूपमनुप्राप्य भार्यामार्गं वदामि ते ।
 इत्युक्ते लक्ष्मणेनाशु खभ्रं निर्माय तत्र तम् ॥ २७ ॥
 निक्षिप्य प्रादहत्काष्ठैस्ततो देहात् समुत्थितः ।
 कन्दर्पसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः ॥ २८ ॥
 रामं प्रदक्षिणं कृत्वा साष्टाङ्गं प्रणियत्य च ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदं भक्तिगद्गदया गिरा ॥ २९ ॥

गन्धर्व उवाच ।

सोतुसुतसहते मेऽद्य मनो रामातिसम्भ्रमात् ।
 त्वामनन्तमनाद्यन्तं मनोवाचामगोचरम् ॥ ३० ॥
 सूक्ष्मं ते रूपमव्यक्तं द्वेदृढयविलक्षणम् ।
 ह्यूपमितरत् सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ।

शाकभ्यां गृहीतेति शेषः ॥ २५ ॥

श्रुत्वास्ये गतोपरिभागे अग्नीध्रनाहते अग्नियुक्तेत्यनाहते ॥ २६ ॥

भार्यामार्गं भार्याशोभायाम् ॥ २७ ॥

ततो देहात् दह्यमानदेहादित्यर्थः कन्दर्पसदृशः पुरुष उत्थित इत्यर्थः ॥ २८ । २९ ॥

अतिभङ्गमात् आत्मादरात् अन्तं देहापरिच्छेद्यम् अनादानं आदानराहितं तं वाचापरिच्छेदानुगतम् अशोभाशोभाति वन्तो वाचो निवर्तन्ते अत्रापि अन्तमाह इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

देहद्वयं हिरण्यगर्भविराट् रूपं सूक्ष्मं सूक्ष्मं च ततो विमलस्यं हृद्यं जेवन्तानरूपम् ते सूक्ष्मं रूपं तद्व्यक्तं सर्वदा योगिभिर्दुर्लभम् इतरत्

तत्कथं त्वां विजानीयाद् व्यतिरिक्तं मनः ? प्रभो ! ॥३१॥

३ बुद्ध्यात्माभासयोरैक्यं जीव इत्यभिधीयते ।

बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन्निर्विषयेऽखिलम् ॥ ३२ ॥

५ आरोप्यतेऽज्ञानवशान्निर्विकारेऽखिलात्मनि ।

हिरण्यगर्भस्ते सूक्ष्मं देहं स्थूलं विराट् स्मृतम् ॥ ३३ ॥

५ भावनाविषयो राम ! सूक्ष्मन्ते ध्यात्समद्भलम् ।

भूतं भव्यं भविष्यञ्च यत्त्रेदं दृश्यते जगत् ॥ ३४ ॥

५ स्थूलेऽण्डकोशे देहे ते महदादिभिरावृते ।

सप्तभिरुत्तरगुणैः वैराजो धारणाश्रयः ॥ ३५ ॥

सह जडं यतो जगज्जडं दृश्यत्वादित्यनुमानमनेन सूचितम् विस्तरस्त्वत्पद-
गुणभिर्वाससूत्रवृत्ती प्रपञ्चितः व्यतिरिक्तं जडत्वात्त्वतो भिन्नं मनस्वा कथं
जानीयात् इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

बुद्धिचित्तं तत्तात्माभास आत्मप्रतिबिम्बस्तयोरैक्यं भेदानवभासस्तद्विषयो
जीवः बुद्ध्यादीनां जडानां साक्षी अन्तर्गामी ब्रह्मैव शुद्धं चैतन्यं यतो निर्वि-
षये वास्तुनसोरगोचरे तस्मिन्निदमखिलं जगत् ॥ ३२ ॥

अज्ञानवशाद्विर्विकारे त्वयि आरोप्यते हिरण्यगर्भं सूक्ष्मदेहम् सकल-
विद्मदेहसमष्टिरूपत्वात्तस्मैति भावः सकलमूलममष्टिर्विराडिति भावः ॥ ३३ ॥

ध्यातृणां मद्भलं स्वपदमदत्वात् यतस्ते सूक्ष्मं भावनाविषयं हृदय-
गुणरौद्रादी ध्येयमिति यावत् यद्विषयभावनायां मिज्ञायां भूतभविष्यदत्त-
मानसवर्षदार्पणानं समभवतीत्याह भूतमित्यादि भव्यं वर्त्तमानम् ॥ ३४ ॥

अण्डकोशरूपो भगवतो विराट् देहस्तत्र महदादिभिरावृते इति
अत्रेयं पौराणिकसाहाय्यवशतः प्रक्रिया स्वव्याख्याद्वारावरणाद्दृश्यगुणितं
महत्तत्त्वं वास्तुभावरणम् तन्मध्येऽङ्गद्वारावरणं तदपि स्वव्याख्योभावरणा-
द्दृश्यगुणितम् तन्मध्ये ध्योमावरणं तस्य दृश्यगुणितस्य मध्ये वाख्यावरणम्
तस्यापि दृश्यगुणितस्य मध्ये तेजद्वारावरणम् तेजसो दृश्यगुणितस्य मध्ये जडा

७ त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकासोऽवयवाः स्मृताः ।

पातालं ते पादमूलं पार्थिवाय मञ्जातलम् ॥ ३६ ॥

८ रसातलन्ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ।

जानुनी सुतलं राम ! ऊरु ते वितलं तथा ॥ २७ ॥

९ अतलञ्च महीराम ! जघनं नाभिंगं नभः ।

उरस्यलन्ते ज्योतीषि ग्रीवा ते मद् उच्यते ॥ ३८ ॥

१० वदनं जनलोकसो तपसो यङ्क्ष्व देशगम् ।

सत्यलोको रघुश्रेष्ठ ! शीर्षग्यासो सदा प्रभो । ॥ ३९ ॥

॥ इन्द्रादयो लोकपाला वाहवसो दिशः श्रुती ।

अश्विनौ नासिके राम ! वक्त्रन्तेऽग्निरुदाहृतः ॥ ४० ॥

वरणम् जलस्य दशगुणितस्य मध्ये पृथिव्यावरणम् तस्या दशगुण्याया मध्ये
पृथिवीतेजोद्भूतमण्डलं तस्यापि दशगुणस्याण्डस्य मध्ये चतुर्दशभुजनात्मकं सत्य
भुजं स्थूल शरीरम् सत्यभूमद्वत्यादेव जायते इति तदाह मन्त्रभिरुत्तरगुणै-
रिति उत्तरदशगुणैः स्वस्वान्तर्गतापेक्षेत्यर्थं स धारणाश्रय भ्रमश्चदेशेषु
भावनाश्रय इत्यर्थं ॥ ३५ ॥

तदेव विराट् रूपं ध्यानयोग्यं दर्शयति त्वमेवेति सर्वकैवल्यमने प्राण
वन्वित्यर्थं लोकासोऽवयवा इति सामान्यत उक्त्वा तदेव विशेषणं पाताल-
पृथिव्यादि पातानि मन्त्रमोक्षोक्त ॥ ३६ ॥

रसातलमितीर्यते इत्यस्य गुल्फोर्ध्वं जाम्बवोभाग इतिशेष ॥ ३७ ॥

अतलं चेत्यसोर्ध्वं जघनाधोभाग इति शेषं नाभेरधोभाग
जघनं महीरामं पृथिवीर्ध्वं नभो भुजोर्ध्वोऽव ज्योतीषि सर्गलोकोऽव मद्
मद्भोक्त ॥ ३८ ॥

तपसोऽवोक्त ॥ ३९ ॥

श्रुती शोके ॥ ४० ॥

12 चक्षुस्ते सविता राम ! मनश्चन्द्र उदाहृतः(१) ।

भ्रूभङ्ग एव कालसो बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥

रुद्रोऽहङ्काररूपसो वाचश्चन्द्रांसि तेऽव्यय ! ।

दमसो दंष्ट्रदेवस्यो नचत्राणि द्विजालयः ॥ ४२ ॥

हासो मोहकरी माया सृष्टिस्तेऽपाङ्गमोक्षणम् ।

धर्मः पुरस्तेऽधर्मश्च दृष्टभाग उदीरितः ॥ ४३ ॥

निमिपोन्मेषणे रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ! ।

समुद्राः सप्त ते कुक्षि नाड्यो नद्यस्तव प्रभो ! ॥४४॥

रोमाणि वृक्षौषधयो रेतो दृष्टिस्तव प्रभो ! ।

महिमा ज्ञानशक्तिस्ते एवं स्थूलं वपुस्तव ॥ ४५ ॥

यदस्मिंस्थूलरूपे ते मनः संधार्यते नरैः ।

अनायासेन मुक्तिः स्यादतोऽन्यत्र हि किञ्चन ॥ ४६ ॥

अतोऽहं राम ! रूपन्ते स्थूलमेवानुभावये ।

यस्मिन्ध्याते प्रेमरसः सरोमपुलको भवेत् ॥ ४७ ॥

कालो निमेषादिर्द्विपरार्धान्नः वाक्पतिर्दृष्टस्वतिः ॥ ४१ ॥

अहङ्कारश्चित्तं चन्द्रांसि वेदास्ते वाचः वागित्यर्थः दंष्ट्रदेशे तु दंष्ट्रादेशस्य

इत्यर्थः कुक्ष्य व्याप्यः द्विजालयो दन्तपङ्क्तयः ॥ ४२ ॥

मोहकरी सकलजनमोहकरी ॥ ४३ ॥

निमिपो रात्रिरुन्मेषणं दिवा सप्तसमुद्राः कुक्षिस्तव नद्यः तव नाड्यः (४४

दृष्टिस्तव रेत ज्ञानशक्तिस्तव महिमा सर्वत आधिक्यम् त्वनुत्पद्यमान-

शक्तिर्नान्यत्वेति भावः ॥ ४५ ॥

अत आधिक्यमन्यत्किञ्चन न हि किमपि नेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सरोमपुलक इत्यनेन प्रेमरसलक्षणमुक्तम् येन गाले सरोमपुलकता स

तदैव मुक्तिः स्याद्राम । यदा ते स्थूलभावकः ।
 तदप्यासा तवैवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥ ४८ ॥
 धनुर्वाणधरं श्यामं जटावलकलभूषितम् ।
 अपीथ्यवयसं सीता विचिन्वन्तं सलक्ष्मणम् ॥ ४९ ॥
 इदमेव सदा मे स्यान्मानसे रघुनन्दन । ।
 सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात्पार्वत्या सञ्चितः सदा ॥ ५० ॥
 तद्रूपमेवं सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम । ।
 सुमूर्ध्ना सदा काश्या तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥ ५१ ॥
 राम रामेत्युपदिशन् सदा सन्तुष्टमानसः ।
 अतस्त्वं जानकीनाथ । परमात्मा सुनिश्चितः ॥ ५२ ॥
 सर्वे ते मायया मूढास्त्वा न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वैधमे परमात्मने ॥ ५३ ॥

मेभरम इदं मे भूयाद्वक्ष्यं च मा नमस्तृतीया प्रमेत्याहुः ॥ ४७ ॥

ध्याय जीयो यदा ते स्थूलरूपभासको भवति तदैव तस्य उक्तिः स्याद्वे-
 दित्यर्थं ततस्थूलभावनमप्यासां यद्यगन्थं तदा तिष्ठत तवैतद्रूपमेवाह विचि-
 न्तये चिन्तयिष्यामि ॥ ४८ ॥

तद्रूपमाह धनुरिति अपीथ्यवयसनादण्यवयस्कम् ॥ ४९ ॥

एतद्रूपध्यामपार्थमे हेतुमाह सर्वज्ञ इत्यादि एव तद्रूपं अतुपदोक्तं
 धनुरित्यादि एषं च शङ्करश्चेतत्वादेतद्रूपध्यामपार्थनमिति भावः ॥ ५० ॥

ननु सन्तुष्टमम क्रमेतत्पार्थयते इत्यागद्वावां तस्य परमात्मत्वं
 युक्त्या साध्यति सुमूर्ध्नामिति तारकं ब्रह्म तत्त्वव्यवस्थादिमतिपाद्यं तस्य
 वाचकं प्रतिपादकम् ॥ ५१ ॥

रामने योतिनोरत्नेति ध्युत्सोति भावः ॥ ५२ ॥

त्वां न जानन्ति परमात्मनिनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

अयोध्याधिपते ! तुभ्यं नमः सौमित्रिसेवित ! ।
त्वाहि त्वाहि जगन्नाथ ! मां माया नादृणोतु ते ॥५४॥

राम उवाच ।

तुष्टोऽहं देवगन्धर्व । भक्त्या स्तुत्या च तेऽनया ।
याहि मे परमं स्थानं योगिगम्यं सनातनम् ॥ ५५ ॥

जपन्ति ये नित्यमनन्यबुध्या

भक्त्या त्वदुक्तं सावभागमोक्तम् ।

तेऽज्ञानसम्भूतभवं विहाय

मा यान्ति नित्यानुभवानुमेयम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मराम यणे उमामहेश्वरसम्वादे अरव्यकाण्डे

नवम सर्ग ।

योगिभिरनेनैव देहेन योगबलात् गम्यं स्वर्लोकम् ॥ ५५ ॥

नित्यानुभवानुमेयं नित्य योऽनुभवो ज्ञानं तत्तद्वस्तुविषयं तेनानुमेयम्
तदुक्तं भगवद्गीतायाम् 'सर्वस्य चाह हृदि सदा विष्टो मत्त स्मृतिर्ज्ञानमपो-
हनं च' इति ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषयद्वन्द्वरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण्य

कृतावध्यात्मरामायणे सैतौ अयोध्याकाण्डे

नवम सर्ग ।

अथ दशम सर्गः ।

लब्ध्वा वरं स गन्धर्वः प्रयास्यन् राममब्रवीत् ।
 शनर्यास्ते पुरोभागे आश्रमे रघुनन्दन ॥ १ ॥
 भक्त्या त्वत्पादकमले भक्तिमार्गविधारदा ।
 तां प्रयाहि महाभाग । सर्वं ते कथयिष्यति ॥ २ ॥
 द्रुत्युक्ता प्रययौ सोऽपि विमानेनार्कवर्चसा ।
 विष्णोः पदं रामनामस्मरणे फलमीहयम् ॥ ३ ॥
 त्यक्त्वा तद्विपिनं घोरं सिंहव्याघ्रादिद्रूपितम् ।
 शनैरथाश्रमपदं शबर्या रघुनन्दनः ॥ ४ ॥
 शबरी राममालोक्य लक्ष्मणेन समन्वितम् ।
 आयान्तमारारुहर्षेण प्रत्युत्थायाचिरेण सा ॥ ५ ॥
 पतित्वा पादयोरग्रे हर्षपूर्णाश्रुलोचना ।
 स्वागतेनाभिनन्द्याय स्वासने संन्यवेशयत् ॥ ६ ॥
 रामलक्ष्मणयोः सम्यक् पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
 तज्जलेनाभिपिप्यांगमथाध्यादिभिराहता ॥ ७ ॥
 सम्पूज्य विधिवद्भ्रामं समौमित्रिं सपर्यया ।

प्रयास्यन् स्वानमिति श्रेय उरोभागे दृश्यमाने आश्रमे तद्दृश्य-
 भक्तिमार्गविधारदा शबरी यास्ते ॥ १ ॥

मा ते सर्वं सीताव्यतिथ्यात् तत् प्राशुपाठ चेत्यर्थः ॥ २ ॥

विष्णो पदं स्वर्लोकम् ॥ ३ । ४ ॥

अचिरेण शीघ्रम् ॥ ५ ॥

पादयोरग्रे तदन्तर्भागे आसने शोभने आसने ॥ ६ ॥

आहता अध्यादिभिस्तद्रूपया ॥ ७ ॥

संगृहीतानि दिव्यानि रामार्थं शबरीमुदा ॥ ८ ॥

फलान्यष्टकल्पानि हृदौ रामाय भक्तिः ।

पादौ संपूज्य कुसुमैः सुगन्धैः सानुलेपनैः ॥ ९ ॥

कृतातिथ्यं रघुश्रेष्ठमुपविष्टं सञ्चानुजम् ।

शबरी भक्तिसंपन्ना प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥

अत्राश्रमे रघुश्रेष्ठ ! गुरवो मे महर्षयः ।

स्थिताः शुश्रूषणं तेषां कुर्वन्ती समुपस्थिता ॥ ११ ॥

वञ्जवर्षसहस्राणि गतास्ते ब्रह्मणः पदम् ।

गमिष्यन्तोऽब्रुवन्मां त्वं वसतैव समाहिता ॥ १२ ॥

रामो दाशरथिर्जातः परमात्मा सनातनः ।

राक्षसानां बधार्थाय ऋषीणां रक्षणाय च ॥ १३ ॥

आगमिष्यति चैकाग्रध्याननिष्ठा स्थिरा भव ।

इदानीं चित्रकूटाद्रावाश्रमे वसति प्रभुः ॥ १४ ॥

शर्पया पूजासामग्या रामं सम्पूज्य रामार्थं संगृहीतानि दिव्यानि ॥ १

फलानि रामाय ददावित्यन्वय तदुक्तं पाद्ये शबरीं प्रस्तुत्य प्रस्तुद्भ्य प्रण-
म्याथ निवेद्य कुशविष्टरे । पादप्रक्षालनं कृत्वा ततोऽयं पापनाशनम् । शिरसा-
धार्यं पीत्वा च वन्द्यैः पुष्पैरधार्ययत् फलानि च उपकानि मूलानि मधुराणि
च । स्वयमास्त्राय माधुर्यं परोक्ष्य परिभक्ष्य च । पशान्निवेदयामास राक्षसाभ्या
दृढव्रता । कृत्वा न्यास्त्राय काकुत्स्थरुस्यै मुक्तिं परा ददौ इति ॥ ९ । १०

तेषां शुश्रूषणं कुर्वन्ती अहं सम्यक् उप तेषां सखीमे स्थिता ॥ ११ ॥

वञ्जवर्षसहस्राणीति पूर्वान्वयि गतास्ते इत्यस्येदानीमित्यादि गमिष्य-
न्तस्ते त्वमतैव समाहिता वसेति मामब्रुवन् ॥ १२ । १३ ॥

• आगमिष्यति अत्राश्रमे इति शेषः अत एकाग्रं यथा भवति तथा
विषयान्तरसञ्चाररहितमिति यावत् तद्धाननिष्ठा अत्र स्थिरा भवेत्यर्थं तेषां
गमनकालमाह इदानीमिति इत्युक्त्वा ते गता इत्यर्थः ॥ १४ । १५ ॥

यावदागमनं तस्य तावद्रक्ष कलेवरम् ।

दृष्ट्वैव रायवं दग्ध्वा देहं यास्यसि तत्पदम् ॥ १५ ॥

तथैवाकरवं राम ! त्वद्धानैकपरायणा ।

प्रतीक्ष्यागमनं तेऽद्य सफलं गुरुभाषितम् ॥ १६ ॥

तव सन्दर्शनं राम ! गुरुणामपि मे न हि ।

योपि नूटाऽप्रमेयात्मन् ! क्षीनजातिसमुद्भवा ॥ १७ ॥

तव दासस्य दासानां शतसङ्घोत्तरस्य वा ।

दासीत्वेनाधिकारोऽस्ति कुतः साक्षात्तवैव हि ॥ १८ ॥

कथं रामाद्य मे दृष्टुं मनोवागगोचरं ।

सोतुं न जाने देवेश ! किं करोमि ? प्रसीद मे ॥ १९ ॥

श्रीराम उवाच ।

पुंस्त्वे स्त्रीत्वे विद्येषो वा जातिनामायमाद्यः ।

न कारणं सङ्गजने गक्तिरेव हि कारणम् ॥ २० ॥

ते आगमनं प्रतीक्ष्य क्षिताऽहं तथैव यदा गुरुभिरङ्गं तदाऽकरोम तत्र
मे गुरुभाषितं रामोऽवायास्यतीत्येतत् अद्य सकलं जातम् ॥ १६ ॥

हे राम तवैतद्पदस्य दर्शनं मे गुरुणामपि न जातम हेऽप्रमेयात्मन्
अथ योपि न अनेन सर्वधर्मानरहितं तवामि क्षीनजातुद्भवा तव दास तदा-
सीत्वेवं क्रमेण शतसङ्घस्यात् उत्तरस्यापि दासीत्वेनाधिकार साक्षात्तव दास्ये
न तुतरामनाधिकार ॥ १७ । १८ ॥

इति हेतो यो गिनामपि क्षीणजातिसमुद्भवस्य मे भया कथं तद इति
पत्रं मोक्षमिच्छादिर्विषय ॥ १९ ॥

पुंस्त्वक्षीयतात् ततो विद्येषो वा जातिनामायमाद्य तन्मृता विद्येषा
वा न सङ्गजने कारणम् क्षिता भविष्येव न तु पुंसो मादृशस्यैवाधिकार
रूपं ॥ २० ॥

यद्ज्ञानतपोभिर्वा वेदाध्ययनकर्मभिः ।

नैव द्रष्टुमहं शक्यी मद्भक्तिविमुखैः सदा ॥ २१ ॥

तस्माद्भामिनि ! संक्षेपाद्वक्ष्येऽहं भक्तिसाधनम् ।

सतां सद्भक्तिरेवात्र साधनं प्रथमं स्मृतम् ॥ २२ ॥

द्वितीयं मत्कथालापस्मृतीयं मद्गुणोरणम् ।

व्याख्यातृत्वं महत्त्वसां चतुर्थं साधनं भवेत् ॥ २३ ॥

आचार्योपासनं भद्रे ! मद्बुद्ध्यामायया सदा ।

पञ्चमं पुण्यशीलत्वं यमादिनियमादि च ॥ २४ ॥

निष्ठा मत्पूजने नित्यं षष्ठं साधनमीरितम् ।

मम मन्त्रोपासकत्वं साङ्गं सप्तममुच्यते ॥ २५ ॥

मद्भक्तेष्वधिका पूजा सर्वभूतेषु मन्मतिः ।

वाह्यार्थेषु विरागित्वं शमादिसहितं तथा ॥ २६ ॥

तदेवोपपादयति यत्नेत्यादि वेदाध्ययनकर्मभिः वेदाध्ययनेन वेदोक्तकर्मा-
तृप्तानैवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

सत्कृत् एव प्रथमं मुख्यं साधनमित्यर्थः ॥ २२ ॥

मत्कथालापः मञ्जरितनिम्ब्यालाप इत्यर्थं मद्गुणैरकां मद्गुणकीर्तनं
महत्त्वसां सद्भक्तिपादकवचसास्रपत्रिपदूपाणां व्याख्यातृत्वम् ॥ २३ ॥

अमायया अश्लेनेन मद्बुद्ध्या ईश्वरबुद्ध्या गुरुभिरुपास्यशीलता पुण्य-
द्विषये स्मारसिकी प्रवृत्तिः यमादि अहिंसाश्लेयमद्यैवार्थपरिषदा यमा-
द्यादिना ध्यासमप्राणायामप्रत्याहाराः नियमादिः शौचसंतोषतपःसाध्या-
नेश्वरपणिधानानि नियमाः आदिना धारणाध्यानसमाधयः ॥ २४ ॥

मत्पूजने निष्ठाः तत्पराः कर्म ये मन्त्रोपासकत्वं तदुपासनं तद्
साङ्गं तत्तन्मन्त्रकस्तोत्राङ्गसहितम् ॥ २५ ॥

अधिका मत्तोऽप्यधिकेत्यर्थः उच्चादरस्य प्रितारिषे तदादरस्य ममाधिक-
सम्बोधत्वादिति भावः मन्मतिः मत्संन्यासो भगवति मत्संन्यासमिति मन्मतिः

अष्टमं नयमं तत्त्वविचारो मम भामिनि ! ।
 एवं नवविधा भक्तिसाधनं यस्य कस्य वा ॥ २७ ॥
 स्त्रियो वा पुरुषस्यापि तिर्यग्योनिगतस्य वा ।
 भक्तिः सञ्जायते प्रेमलक्षणा शुभलक्षणे ! ॥ २८ ॥
 भक्तौ सञ्जातमात्रायां भक्तत्वानुभवस्तथा ।
 ममानुभवसिद्धस्य मुक्तिसात्त्रैव जन्मनि ॥ २९ ॥
 स्यात्तस्मात्कारणं भक्तिर्मोक्षस्येति मुनिश्चितम् ।
 प्रथमं साधनं यस्य भवेत्तस्य क्रमेण तु ॥ ३० ॥
 भवेत् सर्वं ततो भक्तिमुक्तिरेव मुनिश्चितम् ।
 यस्मान्मङ्गलियुक्ता त्वं ततोऽहं त्वामुपस्थितः ॥ ३१ ॥
 इतो मद्दर्शनान्मुक्तिशाय नास्त्यत्र संशयः ।
 यदि जानासि मे ब्रूहि सीता कमललोचना ॥ ३२ ॥
 कुवास्तो केन वा नीता प्रिया मे प्रियदर्शना ? ॥ ३३ ॥

इति वा भक्तिः विरागित्वं वैराग्यम् यमोऽन्नरिन्द्रियनिपट्टः प्यादिना
 बाह्येन्द्रियनिपट्टरूपो दमः ॥ २६ ॥

मम तत्त्वविचारः स्वस्य तत्त्वं शुद्धं ब्रह्म तद्विचारः तत्त्वमसादि-
 प्राकृत ॥ २७ ॥

यस्य कस्य चेत्त्वस्यैव प्रपञ्चः क्षिय इति यस्य तत्त्वविधिं साधनं जायते
 तस्य प्रेमलक्षणा भक्तिः सञ्जायते ममेवं भूयान् भूत्वा च मा नश्यति न्येव-
 निपट्टा मेम ॥ २८ ॥

भक्तत्वं सञ्जातुभवसिद्धस्येति तृतीया समाप्तः उक्तिः सादित्य-
 मयः ॥ २९ । ३० ॥

सर्वं भवविधिं साधनं ततो भक्तिस्ततो मुक्तिरित्यमयः ॥ ३१ ॥

इतो मद्दर्शनान् यस्मादेव मद्दर्शनादित्यम ॥ ३२ । ३३ ॥

शन्युवाच ।

देव ! जानासि सर्वज्ञ सर्वं त्वं विश्वभावन ! ।
 तथापि यच्छसे यन्मां लोकाननुसृतः प्रभो ! ॥ ३४ ॥
 ततोऽहमभिधास्यामि सीता तत्राधुना स्थिता ।
 रावणेन हृता सीता लङ्कायां वर्ततेऽधुना ॥ ३५ ॥
 इतः समीपे रामास्ते पम्पा नाम सरोवरम् ।
 ऋष्यमूकगिरिर्नाम तत् समीपे महानगः ॥ ३६ ॥
 चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं सुग्रीवो वानराधिपः ।
 भीतभीतः रुदा तत्र तिष्ठत्यतुल्यिक्रमः ॥ ३७ ॥
 वालिनश्च भयाद्वातुसादगम्यस्येषेर्भयात् ।
 वालिनस्तत्र गच्छ त्वं तेन सख्यं कुरु प्रभो ! ॥ ३८ ॥
 सुग्रीवेण स सर्वं ते कार्यं सम्पादयिष्यति ।
 अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि तवाग्रे रघुनन्दन ! ॥ ३९ ॥
 मुहूर्त्तं तिष्ठ राजेन्द्र ! वावद्गन्धा कलेवरम् ।

सर्वं जानामीत्यत्र हेतुगर्भं विशेषणं सर्वज्ञेति यत्पृच्छसे तल्लोकाननु-
 सृतोऽसीति ज्ञाने इति शेषः (व्यात्मने पदसार्धम्) ॥ ३४ ॥

यतस्त्व लोकाननुसृतस्तत्र, इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्राप्युप्रायमप्याह इत इति ॥ ३६ ॥

भीतभीतः भीतेभ्योऽपि अतिभीत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कस्य भयादेव भीतस्तादाह वालिन इति भ्रातृर्वालिनो भयादित्यर्थं
 ननु तत्र वासेन कथमभयमत आह तद्वालिनोऽगम्यम् एवं चार्थो वाल्मी-
 किना संप्रसारं दर्शितः अथवा चात्रापि दर्शयिष्यति तेन सुग्रीवेण सख्यं
 कुरु तस्यापि विप्रदूषस्तत्वात्तेन अस्त्वं सुखाम् नत वालिनेति भावः ।
 ३८ । ३९ ।

यास्यामि भगवन्नाम तव विष्णोः परं पदम् ॥ ४० ॥

इति रामं समामन्त्र्य प्रविवेश ऊताशनम् ।

क्षणान्निर्धूय सकलमविद्याकृतबन्धनम् ॥ ४१ ॥

रामप्रसादाच्छ्रवरी मोक्षं प्रापातिदुर्लभम् ।

किं दुर्लभं जगन्नाथे श्रीरामे भक्तवत्सले ।

प्रसन्नेऽधमजन्मापि श्रवरी मुक्तिमाप सा ॥ ४२ ॥

किं पुनर्ब्रह्मणा मुख्याः पुण्याः श्रीरामचिन्तकाः ।

मुक्तिं यान्तीति तद्भक्तिर्भुक्तिरेव न संशयः ॥ ४३ ॥

भक्तिर्भुक्तिविधाविनी भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य हो !

लोकाः कामदुर्घाधिपद्मयुगलं सेवध्वमत्युत्सुकाः ।

विष्णोस्तव परं पदं मङ्गलोकम् ॥ ४० ॥

अविद्याकृतबन्धन उभार ॥ ४१ ॥

विशेषे सामान्यमर्षान्तरं न्यस्यति किमिति श्रीरामे प्रसन्ने किं दुर्लभं
जमेव विशेषे सामान्योपपादकत्वेनाह यदधमजन्मा श्रवरीपि रामे प्रसन्ने
मुक्तिमाप ॥ ४२ ॥

भक्तिं यान्तीति किं पुनर्ब्रह्मविमलान्यय यतस्तद्भक्तिर्भुक्तिरेव अनेन
रूपकेण सर्वथा तस्या भुक्तिजनकत्वं सूचितम् ॥ ४३ ॥

यतो रामचन्द्रस्य भक्तिर्भुक्तिदा यतो रामस्य कामदुर्घं अरण्यपद्मयुगलं
देशश्च तद्विषयेऽत्युत्सुका अत्युत्सुकत्वात् एतन्नामानकारामशानविशेष-
भूता अशानस्यैव तन्मूलसंसारस्यैव जलनिकां भक्तविरतिं मन्त्रमूर्धं त्यक्त्वा

नानाज्ञानविशेषमन्त्रविततिं त्यक्त्वा सुदूरे भृशं ।

रामं श्यामतनुं स्मरारिहृदये भान्तं भजध्वं बुधाः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे अरण्यकाण्डे

दशमः सर्गः ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

—

भृशमतिशयेन रामं भजन्तु तत्र ह्येतर्गभं विशेषणं स्मरारिहृदयेभान्तम्
स्मरारि- शिवः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजवि० श्रीरामवर्मणः कृताव-

ध्यात्मरामायणे सेतौ अरण्यकाण्डे

दशमः सर्गः

—

अध्यात्मरामायणम् ।

—३३५—

किष्किन्याकाण्डम् ।

प्रथम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

ततः सलच्छाणो रामः शनैः पम्पासरस्तटम् ।
आगत्य सरसा श्रेष्ठं दृष्ट्वा विस्मयमाचयौ ॥ १ ॥
क्रोशमात्रं सुविस्तीर्णमगाधामलगम्बरम् ।
उत्फुल्लाम्बुजकङ्क्षारकुमुदोत्पलमण्डितम् ॥ २ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकादिशोभितम् ।
जलकुक्कुटकोयटिकौञ्चनादोपनादितम् ॥ ३ ॥
नानामुष्पलताकीर्णं नानाफलसमावृतम् ।
सतां मनः स्वच्छजलं पद्मकिजल्कवासितम् ॥ ४ ॥
तत्रोपस्पृश्य सलिलं पीत्वा त्रमहरं विभुः ।
सानुजः सरससीरे शीतलेन पथा ययौ ॥ ५ ॥

तत इति सरसा श्रेष्ठ पम्पासर ॥ १ ॥

विस्मयहेतुनाह क्रोशमात्रमिति अगाधामलगम्बरं 'नीरवीराम्बुगम्बर'
इति अमर व्यम्बज पद्मकङ्क्षारकङ्क्षेप एवमुत्पलपदेन कुमुदविशेषोऽयं ॥ २ ॥
हंसादय यक्षिविशेषा कौञ्चनादेरुपनादित इति ध्वमित्तम ॥ ३ ॥
सतां मनोवत् स्वच्छजलम् ॥ ४ ॥
उपस्पृश्य ज्ञात्वा ॥ ५ ॥

षष्ठ्यमूकगिरेः पार्श्वे गच्छन्तौ रामलक्ष्मणौ ।
 धनुर्बाणकरौ दान्तौ जटावल्कलमण्डितौ ।
 पश्यन्तौ विविधान् दृष्टान् गिरेः शोभां सुविक्रमौ ॥ ६ ॥
 सुग्रीवस्तु गिरेर्मूर्ध्नि चतुर्भिः सह वानरैः ।
 स्थित्वा ददर्श तौ यान्तौ आरुरोह गिरेः शिरः ॥ ७ ॥
 भयादाह हनूमेतं कौ तौ वीरवरौ ? सखे ! ।
 गच्छ जानीहि भद्रं ते वटुर्भूत्वा द्विजाकृतिः ॥ ८ ॥
 वालिना प्रेषितौ किम्वा मां हन्तुं समुपागतौ ।
 ताभ्यां सम्भाषणं कृत्वा जानीहि हृदयं तयोः ॥ ९ ॥
 यदि तौ दुष्टहृदयौ संज्ञां कुरु करग्रतः ।
 विनयावनतो भूत्वा एवं जानीहि निश्चयम् ॥ १० ॥
 तथेति वटुरूपेण हनूमान् समुपागतः ।
 विनयावनतो भूत्वा रामं नत्वेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 कौ युवां पुरुषय्याघ्रौ युवानौ वीरसम्मतौ ।
 द्योतयन्तौ दिशः सर्वाः प्रभया भास्कराविष ॥ १२ ॥
 युवां त्रैलोक्यकर्त्तारविति भाति मनो मम ।

दान्तौ निम्नहीतेन्द्रियौ विविधान् दृष्टान् गिरेः शोभां च पश्यन्तौ । ६
 तौ ददर्श दृष्ट्वा च भयाद्गिरेः शिर आरुरोहेत्यन्वयः ॥ ७ ॥
 भद्रमे इति प्रेरणानिमित्तं आशीर्षदः ॥ ८ ॥

किं वालिना प्रेषितौ मां हन्तुमागतौ वा प्रष्टानरे उक्तान्येति तयो-
 र्हृदयं सम्भाषणं कृत्वा जानीहि अन्तर्यामिणोरुपस्थादाद्यः सम्भाषणेन
 तदिच्छयः ॥ ९ ॥

संज्ञां कुरु प्रशयनार्थमिति शेषः एवं महोत्सव निश्चयं जानीहीत्यर्थः
 ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

युवां प्रधानपुरुषौ जगद्धेह जगन्मयौ ॥ १३ ॥
 मायया मानुषाकारौ चरन्ताविव लीलया ।
 भूभारहरणार्याय भक्ताना पालनाय च ॥ १४ ॥
 अवतीर्णाविह परौ चरन्तौ क्षत्रियाकृती ।
 जगत्स्थितिलयौ सर्वं लीलया कर्तुमुद्यतौ ॥ १५ ॥
 स्वतन्त्रौ प्रेरकौ सर्वहृदयस्याविहेखरौ ।
 नरनारायणौ लोके चरन्ताविति मे मतिः ॥ १६ ॥
 श्रीरामो लक्षणं प्राह पश्यैनं बटुरुपिणम् ।
 शब्दशास्त्रमशेषेण श्रुतं नूनमनेकधा ॥ १७ ॥
 अनेन भाषितं कृत्स्नं न किञ्चिदपशब्दितम् ।
 ततः प्राह हनूमन्तं राघवो ज्ञानविग्रहः ॥ १८ ॥
 अहं दाशरथी रामस्वयं मे लक्षणोऽनुजः ।
 सीतया भार्यया सार्द्धं पितुर्वचनगौरवात् ॥ १९ ॥
 आगतस्तत्र विपिने स्थितोऽहं दण्डके द्विज । ।
 तत्र भार्या हृता सीता रक्षसा केनचिन्मम ।

माति जानाति प्रधानपुरुषौ सप्तपुरुषौ नरनारायणावित्तर्यं सुख्य-
 त्तमेदाह जगद्धेह इत्यादिना ॥ १३ ॥

लीलया चरन्ताविव गच्छन्ताविव वस्तुतो विभुत्वाहतिहीनावड ॥१४॥

स्थितिलयौ सर्गश्च लीलया कर्तुमुद्यतौ रक्षसा लयस्तदितरत्रगतं सर्व-
 स्थितौ ॥ १५ ॥

प्रेरकौ अन्तर्यामितवेत्यर्थं तदेवाह सर्वहृदयस्यानिति इह लोके
 चरन्तौ इत्यन्वय ॥ १६ ॥

शब्दशास्त्र व्याकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्स्नं बह्वित्तर्यं ज्ञानविग्रह इत्यनेन विद्वानन्द एव भायया एव
 शरीररूपेण भातीति सूचितम् ॥ १८ । १९ । २० ॥

तामन्वेष्टुमिहायातौ त्वं को वा कस्य वा वद ॥ २० ॥

बटुरुवाच ।

सुग्रीवो नाम राजा यो वानराणां महामतिः ।

चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं गिरिमूर्धनि तिष्ठति ॥ २१ ॥

भ्राता कनीयान् सुग्रीवो वालिनः पापचेतसः ।

तेन निष्काशितो भार्या हृता तस्येह वालिना ॥ २२ ॥

तद्भयादृष्यमूकाख्यं गिरिमाश्रित्य संस्थितः ।

अहं सुग्रीवसचिवो वायुपुत्रो महामते ! ॥ २३ ॥

हनुमान्नाम विख्यातो अञ्जनागर्भसम्भवः ।

तेन सख्यं त्वया युक्तं सुग्रीवेण रघूत्तम ! ॥ २४ ॥

भार्यापहारिणं हन्तुं सहायसौ भविष्यति ।

इदानीमेव गच्छाम आगच्छ यदि रोचते ॥ २५ ॥

श्रीराम उवाच ।

अहमप्यागतस्तेन सख्यं कर्तुं कपीश्वर ! ।

सख्यस्तस्यापि यत्कार्यं तत्करिष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥

हनुमान् स्वस्वरूपेण स्थितो राममथाब्रवीत् ।

आरोहतां मम स्कन्धौ गच्छामः पर्वतोपरि ॥ २७ ॥

यः सुग्रीवो नाम तेन नाम्ना प्रसिद्धो वानराणां राजा स गिरिमूर्धनि तिष्ठतीत्यन्वय ॥ २१ ॥

तत्रावस्थाने हेतुमाह भ्रातेति निष्काशित हीनराज्य हत भार्या-
य हृता ॥ २२ । २२ ॥

तेन सख्यन्त युक्तं समदुःखत्वात् न तु वालिनेति भाव ॥ २४।२५ ।

तस्यापि यत्कार्यं वालिवररूपम् ॥ २६ ॥

पर्वतोपरि गमने अमातिशयात् सम्भव्यारोहणपरेणा ॥ २७ ॥

यत्र तिष्ठति सुग्रीवो मन्त्रिभिर्वालिनो भयात् ।
 तथेति तस्यारुरोहं स्तब्धं रामोऽथ लक्ष्मणः ॥ २८ ॥
 उत्पपात गिरेर्भूर्द्धिं क्षणादेव महाकापिः ।
 दृक्षच्छायां समाश्रित्य स्थितौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥
 हनूमानपि सुग्रीवमुपगम्य कृताञ्जलिः ।
 व्येतु ते भयमायातौ राजन् ! श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥
 श्रीघ्नमुत्तिष्ठ रामेण सख्यं ते योजितं मया ।
 अग्निं साक्षिणमारोप्य तेन सख्यं द्रुतं कुरु ॥ ३१ ॥
 ततोऽतिहर्षात् सुग्रीवः समागम्य रघूत्तमम् ।
 दृक्ष्याप्यां स्वयं छित्वा विष्टराय ददौ मुदा ॥ ३२ ॥
 हनूमान् लक्ष्मणाय दत्त्वा सुग्रीवाय च लक्ष्मणः ।
 हर्षेण महता विष्टाः सर्व एवावतस्थिरे ॥ ३३ ॥
 लक्ष्मणस्त्वब्रवीत् सर्वं रामदृष्टान्तमादितः ।
 यनवासाभिगमनं सीताहरणमेव च ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणोक्तं यच्चः श्रुत्वा सुग्रीवो राममब्रवीत् ।
 अहं करिष्ये राजेन्द्र ! सीतायाः परिमार्गणम् ॥ ३५ ॥
 साहाय्यमपि ते राम ! करिष्ये शत्रुघातिनः ।
 शृणु राम ! ममादृष्टं किञ्चित्ते कथयास्यहम् ॥ ३६ ॥

मन्त्रिभिः महेति शेष तथेति उक्तेति शेष ॥ २८ ॥

उत्पपात उत्पद्य जगामेत्यर्थे स्थितौ श्वापितादित्यर्थः ॥ २९ ॥

व्येतु भयं शान्तिप्रदिति शब्दाकृतम् ॥ ३० ॥

योर्लज्जताभ्यामङ्गीकारं करितं आरोप्य कृत्वा ॥ ३१ ॥

विष्टराय आसनादर्थम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शत्रुघातिमन्त्रे शत्रुघ्ने साहाय्यमपि करिष्ये इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

एकदा मन्त्रिभिः सार्द्धं स्थितोऽहं गिरिमूर्धनि ।
 विहायसा नीयमानां केनचित्प्रमदोत्तमाम् ॥ ३७ ॥
 क्रोशन्ती रामरामेति दृष्ट्वास्मान् पर्वतोपरि ।
 आमुच्याभरणान्याशु स्वोत्तरीयेण भामिनी ॥ ३८ ॥
 निरीक्ष्याधः परित्यज्य क्रोशन्ती तेन रक्षसा ।
 नीत्वाहं भूषणान्याशु गुहायामक्षिपं प्रभो । ॥ ३९ ॥
 इदानीमपि पश्य त्वं जानीहि तव वा नवा ।
 इत्युक्त्वानीय रामाय दर्शयामास वानरः ॥ ४० ॥
 विमुच्य रामस्तदृष्ट्वा ह्य सीतेति मुञ्जमुञ्जः ।
 हृदि निक्षिप्य तत्सर्वं रुरोद प्राकृतो यथा ॥ ४१ ॥
 आश्र्वास्य राघवं भ्राता लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
 अचिरेणैव ते राम । प्राप्यते जानकी शुभा ।
 वानरेन्द्रसहायेन हत्वा रावणमाहवे ॥ ४२ ॥
 सुग्रीवोऽप्याह हे राम ! प्रतिज्ञा करवाणि ते ।
 समरे रावणं हत्वा तव दास्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥

विहायसा नीयमाना प्रमदोत्तमापश्यमिति शेष ॥ ३७ ॥

सा च रामरामेति क्रोशन्ती अस्मान् पर्वतोपरि दृष्ट्वा स्वोत्तरीयेण
 तदेकद्वेयेनाभरणानि आमुच्य बद्धा पुनरस्माद्विरीक्ष्य ताव्यप्यध परित्यज्य
 क्रोशन्ती तेन नीता क्रोशनक्रियया समानकर्तृकं ज्ञा अहस्य तानि गुहाया-
 भक्षिपम् ॥ ३८ । ३९ ॥

इदानीं त्वमपि पश्य तव भार्याया भवन्ति वा न भवन्ति चेति जा-
 नोहि निश्चयं कुरु ॥ ४० ॥

तत् भूषणयुक्तं वाह खण्डं विमुच्य दृष्ट्वा भूषणानीति शेषं तत्सर्वं
 भूषणजातम् ॥ ४१ ॥

ते त्वया ॥ ४२ । ४३ ॥

ततो हनूमान् प्रञ्चाल्य तयोरग्निसमीपतः ।

तावुभौ रामसुग्रीवावग्नौ साक्षिणि तिष्ठति ॥ ४४ ॥

वाह प्रसार्य चालिङ्ग परस्परमकलापौ ।

समीपे रघुनाथस्य सुग्रीवः समुपाविशत् ॥ ४५ ॥

खोदन्तं कथयामास प्रणयाद्रघुनायके ।

सखे ! ऋगु ममोदन्तं वालिना यत्कृतं पुरा ॥ ४६ ॥

मयपुत्रोऽथ मायावी नाम्ना परमदुर्मदः ।

किष्किन्ध्या समुपागत्य वालिनं समुपाह्वयत् ॥ ४७ ॥

सिंहनादेन मृच्छता वाली तु तदमर्षणः ।

निर्ययौ क्रोधताम्राक्षो जघान दृढमुष्टिना ॥ ४८ ॥

दुद्राव तेन सखिग्ने जगाम स्वगुहां प्रति ।

अनुदुद्राव तं वाली मायाविनमहं तथा ।

ततः प्रविष्टमालोष्य गुहां मायाविनं रूपा ॥ ४९ ॥

वाली भामाह तिष्ठ त्वं बहिर्गच्छाम्यहं गुहाम् ।

इत्युक्त्वाविश्य स गुहां मासमेकं न निर्ययौ ॥ ५० ॥

मासादूर्ध्वं गुहाद्वारान्निर्गतं रूधिरं मञ्जु ।

ग्यो समीपतोऽग्निं प्रञ्चाल्य हायं कुरुतामित्युवाचेति शेष । ४४ ॥

थानिश्च परस्परं मये । इत्यवदतामिति शेषः सखित्वकारणफलसं दर्शयति समीपे इति ॥ ४५ ॥

वालिना यदुदन्तं मद्रिपये कृतं तच्छृणु ॥ ४६ ॥

नाम्ना मायावीत्यन्वयः समुपाह्वयत् युक्तावेति शेषः ॥ ४७ ॥

तदाहातममर्षणात्सहमान ॥ ४८ ॥

तेन एतिषातेन सखिग्ने पेटितं तं मायाविनं मायाविनं स्वगुहां प्रविष्टमालोष्येत्यन्वयः ॥ ४९ । ५० ॥

तद्वद्वा परितप्ताङ्गो मृतो वालीति दुःस्वितः ॥ ५१ ॥
 गुहाहारि शिलामेका निधाय गृहमागतः ।
 ततोऽब्रुवं मृतो वाली गुहावां रक्षसा हतः ॥ ५२ ॥
 तच्छ्रुत्वा दुःस्विताः सर्वे मामनिच्छन्तमप्युत ।
 राज्येऽभिषेचनं चक्रुः सर्वे वानरमन्त्रिणः ॥ ५३ ॥
 शिष्टं तदा मया राज्यं किञ्चित्कालमरिन्दम ! ।
 ततः समागतो वालीमामाह परुषं रुपा ॥ ५४ ॥
 बद्ध्वा भर्त्सयित्वा मां निजधान च मुष्टिभिः ।
 ततो निर्गत्य नगराद्धार्यं परया भिया ॥ ५५ ॥
 लोकान् सर्वान् परिकस्य ऋष्यमूकं समाश्रितः ।
 ऋषेः शापभयात् सोऽपि नायातीमं गिरिं प्रभो ! ॥ ५६ ॥
 तदादि मम भार्या स स्वयं भुङ्क्ते विमूढधीः ।
 अतो दुःखेन सन्तप्तो हृतदारो हृताश्रयः ॥ ५७ ॥
 वसाम्यद्य भवत्पादसंस्पर्शात् सुखितोऽस्मिहम् ।
 मित्तदुःखेन सन्तप्तो रामो राजीवलोचनः ॥ ५८ ॥

मृतो वालीति निश्चयेनेति शेष ॥ ५१ ॥

रक्षसा हतो बाली मृत इति स्वप्नातीनब्रुवम् ॥ ५२ ॥

अनिच्छन्त राज्याभिषेकमिति शेष ॥ ५३ ॥

शिष्टं पालितं परुषं भ्रातृहेर्पिन्नित्वादिवानवम् ॥ ५४ ॥

परया भिया पालिजया ॥ ५५ ॥

ऋष्यमूकं तदाख्यमिदं पर्वतम् ऋषे शापभयात् तद्वातुपदमेव स्फुटं
 भविष्यति ॥ ५६ ॥

हृताश्रय, हृतगृह ॥ ५७ ॥

सुखितोऽपि अद्य त्वादशमित्तवशाभेनेति शेष ॥ ५८ । ५९ ॥

हनिष्यामि तव द्वेष्यं शीघ्रं भार्यापहारिणम् ।
 इति प्रतिज्ञामकरोत् सुग्रीवस्य पुरस्तादा ॥ ५६ ॥
 सुग्रीवोऽप्याह राजेन्द्र । वाली बलवता बली ।
 कथं हनिष्यति भवान् देवैरपि दुरासदम् ॥ ६० ॥
 शृणु ते कथयिष्यामि तद्वलं बलिनाम्बर । ।
 कदाचिद्दुन्दुभिर्नाम महाकायो महाबलः ॥ ६१ ॥
 किष्किन्ध्यामगमद्राम । महामहिपरूपधृक् ।
 युद्धाय वालिनं रात्रौ समाह्वयत भीषण ॥ ६२ ॥
 तच्छ्रुत्वाऽसहमानोऽसौ वाली परमकोपन ।
 महिषं शृङ्गयोर्धृत्वा पातयामास भूतले ॥ ६३ ॥
 पादेनैकेन तत्कायमाकस्यास्य शिरो मञ्चत् ।
 हस्ताभ्या भ्रामयञ्छित्वा तोलयित्वाक्षिप्रभ्रुवि ॥ ६४ ॥
 पपात तच्छिरो राम । मातङ्गाश्रमसन्निधौ ।
 योजनात्पतितं तस्मान्मुनेराश्रममण्डले ॥ ६५ ॥
 रक्तलटि. पपातोच्चैर्दृष्ट्वा ता क्रोधमूर्च्छित. ।

बलवता बली सर्वेभ्यो बलवद्भ्योऽर्थाधिकबलपानिस्त्वर्थं दुरासद् वालि-
 नमिति शेष ॥ ६० ॥

तद्वलं वालिनो बलम् ॥ ६१ । ६२ ॥

प्यसहमान इति श्लेष ॥ ६३ ॥

अस्य शिरो हस्ताभ्यां भ्रामयन योजनशालयन दित्वा योषारूपादा
 धाराद्वत्याश्च हस्ताभ्यां तोलयित्वा एतासङ्कारकमिति ज्ञात्वा भुवि अक्षिपत्
 ॥ ६४ ॥

क्षेपणेन भुव ऊर्ध्वं योजनमात्रं गत्वा ततो मातङ्गाश्रमे पपात पाताश्च
 योजनात्तन्नितादूर्ध्वदेशात्पतितम् ॥ ६५ ॥

मातङ्गो बालिनं प्राह यद्यागन्तामि मे गिरिम् ॥ ६६ ॥

इतःपरं भग्नगिरा भरिष्यसि न संशयः ।

एवं शक्तस्तदारभ्य ऋष्यमूर्कं न यात्यसौ ॥ ६७ ॥

एतज्ज्ञात्वाहमप्यत्र वसामि भयवर्जितः ।

राम ! पश्य गिरस्तस्य दुन्दुभेः पर्वतोपमम् ॥ ६८ ॥

तत्क्षेपणे यदा शक्तः शक्तस्त्वं बालिनो वधे ।

इत्युक्त्वा दर्शयामास गिरसाद्गिरिसन्निभम् ॥ ६९ ॥

दृष्ट्वा रामः स्मितं कृत्वा पादाद्गुष्ठेन चाक्षिपत् ।

दशयोजनपर्यन्तं तद्द्भुतमिवाभवत् ॥ ७० ॥

साधु साध्विति तं प्राह सुग्रीवो मन्त्रिभिः सह ।

पुनरप्याह सुग्रीवो रामं भक्तपरायणम् ॥ ७१ ॥

एते ताला महासाराः सप्त पश्य रघून्तम ! ।

एकैकं चालयित्वासौ निःपत्नान् कुरुतेऽञ्जसा ॥ ७२ ॥

यदि त्वमेकवाणेन विद्धा क्षिद्रं करोषि चेत् ।

हतस्त्वया तदा बाली विश्वासो मे प्रजायते ।

तथेति धनुरादाय सायकं तत्र सन्दधे ॥ ७३ ॥

विभेद् च तदा रामः सप्ततालान्महाबलः ।

तालान् सप्त विनिर्भेद्य गिरिं भूमिं च सायकः ॥ ७४ ॥

अतस्तदान्नमे गिरसो गलिता रक्तवृष्टिः पपात ततः क्रुद्धः स बालिनं
प्राह ॥ ६६ । ६७ ॥

एतन् ज्ञात्वा तदगमनं ज्ञात्वा ॥ ६८ ॥

यदा यदि तस्य वाणेन दूरं क्षेपणे त्वं शक्तस्सर्द्धिं त्वं बालिवधे शक्तः
॥ ६९ । ७० । ७१ ॥

चापयित्वा भूलतो वाङ्मयां कल्पने । अहमा अनायासेन ॥ ७२ ॥

पुनरागत्य रामस्य दक्षिणे पूर्ववत् स्थितः ।
 ततोऽतिहर्षात् सुग्रीवो राममाहातिविस्मितः ॥ ७५ ॥
 देव ! त्वं जगतां नाथः परमात्मा न संशयः ।
 मत्पूर्वकृतपुण्यौघैः सद्गतोऽद्य मया सह ॥ ७६ ॥
 त्वां भजन्ति महात्मानः संसारविनिवृत्तये ।
 त्वां प्राप्य मोक्षसचिवं प्रार्थयेऽहं कथं भवम् ? ॥ ७७ ॥
 दाराः पुत्रा धनं राज्यं सर्वं त्वन्मायया कृतम् ।
 अतोऽहं देवदेवेश ! नाकाङ्क्षेऽन्यत्प्रसीद मे ॥ ७८ ॥
 आनन्दानुभवं त्वाद्य प्राप्तोऽहं भाग्यगौरवात् ।
 सृष्टं यतमानेन निधानमिव सत्पते । ॥ ७९ ॥
 अनाद्यविद्यासंसिद्धं बन्धनं छिन्नमद्य नः ।
 यज्ञदानतपःकर्मपूर्तेष्टादिभिरप्यसौ ॥ ८० ॥
 न जीर्यते पुनर्दाढ्यं भजते संसृतिः प्रभो ! ।

छिन्नं करोमि सप्ररूपीति शेष ॥ ७३ । ७४ । ७५ ॥

एवमार्थकर्मणा राम परमात्मानं ज्ञात्वा सौति देवेति सद्गतिं भवति प्राप्ति ॥ ७६ ॥

मोक्षसचिव मोक्षप्रदस्यात्तत्सचिवं भव संसारम् ॥ ७७ ॥

' अथ हारपुत्रादिक त्वन्मायाकृतत्वेन मायिकत्वात्काङ्क्षेऽती मा निवर्त्तयेत्यर्थ ॥ ७८ ॥

सृष्टं भूमिं खनता यथा निधान धनराशिं प्राप्नो भवति एवमहं आनन्दानुभव तद्रूपं त्वा प्राप्ति ॥ ७९ ॥

अनाद्यविद्यासंसिद्धं निष्पन्न विषयवासनारूपं बन्धनं संसारप्रवर्त्तकं नश्यत् नष्ट अन्धेभ्यो भगवद्दर्शनस्याधिक्यमाह यज्ञेत्यादि यज्ञादिभिरप्य-
 सौ सृष्टिमात्कारणं विषयवासनारूपं बन्धनं न जीर्यति अपि तु दार्यभेद

त्वत्पाददर्शनात् सद्यो नाशमेति न संशयः ॥ ८१ ॥

क्षणाद्वैमपि यच्चित्तं त्वयि तिष्ठत्यचञ्चलम् ।

तस्याज्ञानमनर्थानां मूलं नश्यति तत्क्षणात् ॥ ८२ ॥

तत्तिष्ठतु मनो राम ! त्वयि नान्यत्र मे सदा ॥ ८३ ॥

रामरामेति यद्वाणी मधुरं गायति क्षणम् ।

स ब्रह्मज्ञा सुरापो वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ८४ ॥

न काङ्क्षेऽरिजयं राम ! न च दारसुखादिकम् ।

भक्तिमेव सदा काङ्क्षे त्वयि बन्धविमोचनीम् ॥ ८५ ॥

त्वन्मायाकृतसंसारस्वदंशोऽहं रघूत्तम ! ।

स्वपादभक्तिमादिश्य त्वाङ्घ्रि मां भवसङ्घटात् ॥ ८६ ॥

पूर्वं मित्वाद्युदासीनास्वन्मायाकृतचेतसः ।

आसन्मेऽद्य भवत्पाददर्शनादेव राघव ! ॥ ८७ ॥

सर्वं ब्रह्मैव मे भाति क्व मित्वं क्व च मे रिपुः ।

यावत्त्वन्मायया बह्वस्त्रावद्गुणविशेषता ॥ ८८ ॥

भजते त्वच्चरणदर्शनात् सद्यस्तत्राशमेति ॥ ८० । ८१ ॥

यच्चित्तं यस्य वित्तं तस्यानर्थानां नानासंस्काररूपाणां मूलमज्ञानं
नश्यतीत्यन्वयः ॥ ८२ ॥

मे मनः सदा त्वयि तिष्ठतु ॥ ८३ ॥

यस्य वाणी त्वन्नाम गायति स मुच्यते ॥ ८४ ॥

बन्धस्य समाप्तकारणस्य मोचनीम् ॥ ८५ ॥

त्वन्मायया कृतं संसारो यस्य सः स्वदंशः त्वत्प्रतिबिम्बरूपत्वात् अतः
स्वपादयोर्भक्तिमादिश्य दत्त्वा त्वाङ्घ्रि ॥ ८६ ॥

त्वन्मायाकृतचेतसः इतः पूर्वं मित्वाद्युदासीनास्वन्मायाकृतचेतसः
सर्वं ब्रह्मैवेति भातीत्यन्वयः ॥ ८७ ॥

गुणविशेषता सत्त्वादिगुणविशेषत्वार्थः ॥ ८८ ॥

सा यावदस्ति नानात्वं तावद्भवति नान्यथा ।

यावन्नानात्वमज्ञानात्तावत्कालकृतं भयम् ॥ ८८ ॥

अतोऽविद्या मुपास्ते यः सोऽन्वतमसि मज्जति ।

मायामूलमिदं सर्वं पुच्छदारादिवन्धनम् ।

अतोत्सारय मायां त्वं दासीं तव रघूत्तम ! ॥ ९० ॥

त्वत्पादपद्मार्पितचित्तवृत्ति-

स्वन्नामसङ्गीतकथासु वाणी ।

त्वद्भक्तसेवानिरतौ करौ मे

त्वदङ्गसङ्गं लभतां मदङ्गम् ॥ ९१ ॥

त्वन्मूर्तिभक्तान् स्वगुरुं च चक्षुः

पश्यत्वजस्रं स शृणोतु कर्णः ।

त्वज्जन्मकर्माणि च पादयुग्मं

ब्रजत्वजस्रं तव मन्दिराणि ॥ ९२ ॥

अङ्गानि ते पादरजोविमिश्र-

तीर्थानि विभ्रत्वहियतुकेतो ! ।

सा गुणविशेषता नानात्वं चङ्गन्निव्यायुदासीनत्वरूपो भेद कालकृतं
भव सृष्ट्यकृतम् ॥ ८८ ॥

अत अविद्यामिति श्लेढ अत उत्सारयेति श्लेढ. (सन्विरार्प) ॥ ९०

त्वत्पादपद्मयोरर्पिता चित्तवृत्तिर्येन स ईदृशोऽङ्ग भूयासमिति शेष.
त्वदाभविषयसङ्गीतकथासु वाणी निरता तिष्ठतित्वन्वय स्वद्भक्ताना सेवाया
निरतौ तत्परौ ॥ ९१ ॥

त्वन्मूर्तिभक्तान् त्वन्मूर्त्तयश्च तद्भक्त्या तान् स कर्णः त्वज्जन्मानि भायि
कानि तत्पत्यकर्माणि च शृणोतिवन्धनयः ॥ ९२ ॥

शिरस्त्वदीयं भवपद्मजाद्यै-

र्जुष्टं पदं राम । नमत्वजस्तम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमापद्मैश्वरसम्वादे किष्किभ्याकारुडे
प्रथम सर्गः ।

— —

अहिगतुकेतो गरुडध्वज मे शिरस्त्वदीय शिवमङ्गाद्यैः सेवित पदं
नमस्तु ॥ ६३ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण
कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किभ्याकारुडे
प्रथम सर्गः ।

— —

अथ द्वितीय सर्गः ।

इत्थं स्वात्मपरिष्वङ्गनिर्धूताशेषकल्मषम् ।
 रामः सुग्रीवमालोक्य सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 मायां मोहकरीं तस्मिन्वितन्वन् कार्यसिद्धये ।
 सखे ! त्वदुक्तं यत्तन्मां सत्यमेव न संशयः ॥ २ ॥
 किन्तु लोका वदिष्यन्ति मामेवं रघुनन्दनः ।
 कृतवान् किं कपीन्द्राय सत्यं कृत्वाग्निसाक्षिकम् ॥ ३ ॥
 इति लोकापवादो मे भविष्यति न संशयः ।
 तस्मादाह्वय भद्रं ते गत्वा युद्धाय वालिनम् ॥ ४ ॥
 बाणेनैकेन तं कृत्वा राज्ये त्वामभिषिञ्चये ।
 तथेति गत्वा सुग्रीवः किष्किन्धोपवनं द्रुतम् ॥ ५ ॥
 कृत्वा शब्दं महानादं तमाह्वयत वालिनम् ।
 तच्छ्रुत्वा भ्रातृनिन्दं रोपताम्रविलोचनः ॥ ६ ॥
 निर्जंगाम गृह्णाच्छीघ्रं सुग्रीवो यत्र घानरः ।

स्वात्मपरिष्वङ्गं अशरीरानिह्वनं तेन दूरीकृताशेषपार्षं सखि तस्मिन्
 भाषाया भगवता मरूपत्वेन स्मितद्वारा भाषया तदावरणम् ॥ १ ॥

कार्यं रावणवध. यन्मां प्रति त्वदुक्तं त्वयोक्तं तस्यत्यमेव ॥ २ ॥

रघुनन्दन. अग्निसाक्षिकं सत्यं कृत्वा कपीन्द्राय तदुपकारकं किं
 कृतवानित्येव लोका मा वदिष्यन्ति अतस्त्वदुपकार मेऽवश्यं कर्तव्यं इति
 शेषः ॥ ३ ॥

उक्तमेव दाश्याय पुनराह इतीति भद्रं ते इत्यनेन मदाश्राकरणे
 एव ते भद्रं नास्ययेति सूचितम् ॥ ४ ॥

तथेतीत्यर्थं प्रतिज्ञायेति शेषः ॥ ५ ॥

महानादम् महाप्रतिध्वनिजनकं आश्रयत अर्द्धया शब्दितशान् ॥ ६ ॥

तमापतन्तं सुग्रीवः शीघ्रं वक्षस्यताडयत् ॥ ७ ॥

सुग्रीवमपि मुष्टिभ्यां जघान क्रोधमूर्च्छितः ।

वाली तमपि सुग्रीव एवं क्रुद्धौ परस्परम् ॥ ८ ॥

अयुध्येतामेकरूपौ दृष्ट्वा रामोऽतिविस्मितः ।

न मुमोच तदा वाणं सुग्रीववधशङ्कया ॥ ९ ॥

ततो दुद्राव सुग्रीवो वमन् रक्तं भयाकुलः ।

वाली स्वभवनं यातः सुग्रीवो राममब्रवीत् ॥ १० ॥

किं मां घातयसे राम ! शत्रुणा भ्राटरूपिणा ? ।

यदि मद्भ्रनने वाञ्छा त्वमेव जहि मां विभो ! ॥ ११ ॥

एवं मे प्रत्ययं कृत्वा सत्यवादिन् रघूत्तम ! ।

उपेक्षसे किमर्थं मां शरणागतवत्सल ! ॥ १२ ॥

श्रुत्वा सुग्रीववचनं रामः साश्रुविलोचनः ।

घालिञ्च मास्त्र भैपीस्त्रं दृष्ट्वा वामेकरूपिणौ ॥ १३ ॥

मित्तघातित्वमाशङ्क्य सुक्तवान् सायकं नहि ।

इदानीमेव ते चिह्नं करिष्ये भ्रमशान्तये ॥ १४ ॥

गत्वाह्वय पुनः शत्रुं हतं द्रक्ष्यसि वालिनम् ।

रामोऽहं त्वां शपे भ्रातर्हनिष्यामि रिपुं क्षणात् ॥ १५ ॥

एकरूपौ समानाकारौ अतएव रामो वाणं न मुमोच ॥ ८ । १० ॥

जहि शस्त्रेणेतिशेषः ॥ ११ ।

प्रत्ययं कृत्वा विश्वाससत्याद्य सत्यवादिद्विधादिराक्षेपः ॥ १२ ॥

युवां समानाकारौ दृष्ट्वा मित्तघातशङ्कयाऽहं सायकं न सुक्तवानित्य-

न्वयः ॥ १३ ॥

भ्रमशान्तये भ्रमशान्तिफलकम् ॥ १४ ॥

अहं राम इत्यनेनस्त्रस्याभित्याभाषितं सूचितं त्वां शपे यदि नहिनि-

ष्यामि तर्हि मित्तस्य तत्रैव शपथ इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रुत्याशास्य स सुग्रीवं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 सुग्रीवस्य गले पुष्पमालामासुच्य पुष्पिताम् ॥ १६ ॥
 प्रेषयस्व महाभाग । सुग्रीवं वालिनं प्रति ।
 लक्ष्मणस्तु तदा बद्धा गच्छ गच्छेति सादरम् ॥ १७ ॥
 प्रेषयामास सुग्रीवं सोऽपि गत्वा तथाकरोत् ।
 पुनरप्यद्भुतं शब्दं कृत्वा वालिनमाह्वयत् ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा विस्मितो वाली क्रोधेन महता हतः ।
 बद्धा परिकरं सम्यक् गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥
 गच्छन्तं वालिनं तारा गृहीत्वा निपिपेध तम् ।
 न गन्तव्यं त्वयेदानीं शङ्का मेऽतीव जायते ॥ २० ॥
 इदानीमेव ते भग्न, पुनरायाति सत्वरः ।
 सहायो बलवासास्य कश्चिन्नूनं समागतः ॥ २१ ॥
 वाली तामाह हे सुभ्रु शङ्का ते व्येतु तद्गता ।
 प्रिये ! करं परित्यज्य गच्छ गच्छामि तं रिपुम् ॥ २२ ॥
 हत्वा शीघ्रं समायास्ये सहायसास्य को भवेत् ।
 सहायी यदि सुग्रीवसतो हत्वोभयं क्षणात् ॥ २३ ॥
 धायास्ये मा शुचः शूरः कथं तिष्ठेद् गृहे रिपुम् ।
 धात्वाप्याह्वयमानं हि हत्वा यास्यामि सुन्दरि ! ॥२४॥

पुष्पिता बाला आसुच्य मन्मथ प्रेषयतामित्यन्वय ॥ १६ । १७ । १८
 परिकर कच्छपन्थादिरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥

ते त्यक्तो भग्न पुनरायाति गर्जन्युद्गार्धमाह्वयति ॥ २१ ॥

महता सुधीवसहायविषया कर परित्यज्य गच्छ अन्न पुरमितियेष । २२

पत्नो रक्षितु जीवितार्थी कल्पस्य सहायो भवेदित्यन्वय ॥ २३ ॥

पाह्वयमान रिपुं यास्यामि शूर कथं गृहे तिष्ठेत् अतस्तु हत्वा

तारोवाच ।

मत्तोऽन्यच्छृणु राजेन्द्र ! श्रुत्वा कुरु यथोचितम् ।
 आह मामद्भदः पुत्तो ऋगयायां श्रुत वचः ॥ २५ ॥
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान् रामो दाशरथिः किल ।
 लक्ष्मणेन सह भ्राता सीतया भार्यया सह ॥ २६ ॥
 आगतो दण्डकारण्यं तत्र सीता हृता किल ।
 रावणेन सह भ्राता मार्गमाणोऽथ जानकीम् ॥ २७ ॥
 आगतो ऋष्यमूकाद्रिं सुग्रीवेण समागतः ।
 चकार तेन सुग्रीवः सख्यं चानलसाक्षिकम् ॥ २८ ॥
 प्रतिज्ञां कृतवान् रामः सुग्रीवाय सलक्ष्मणः ।
 वालिनं समरे हत्वा राजानं त्वां करोम्यहम् ॥ २९ ॥
 इति निश्चित्य तौ यातौ निश्चितं शृणु महचः ।
 इदानीमेव ते भग्नः कथं पुनरुपागतः ॥ ३० ॥
 अतस्त्वं सर्वथा वैरं त्यक्त्वा सुग्रीवमानय ।
 यौवराज्येऽभिपिञ्चाशु रामं त्वं शरणं ब्रज ॥ ३१ ॥
 पाहि मामद्भदं राज्यं कुलञ्च हरिपुङ्गव ! ।

अवायास्यामि इति श्लोदः ॥ २४ ॥

यन्मामद्भदो ऋगयायां श्रुतं वच आह तच्छ्रुत्वा यथोचितं कुरु ॥ २५ ॥
 रावणेन सीता हृता तां सह भ्राता मार्गमाणो ऋष्यमूकाद्रिमा-
 गत ॥ २७ ॥

समागतः संशीलितः सख्यञ्च तेन चकार ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति निश्चित परम्परसाहाय्य प्रतिज्ञाय यातौ स्वयाम्भ्यानमिति
 शेषः तस्माद्विश्रितं निश्चितार्थकं मे वच, शृणु इदानीमेवेत्यादरेऽभ्युद्येति
 आदि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इत्युक्त्वाशुमुखी तारा पादयोः प्रणिपत्य तम् ॥ ३२ ॥

हस्ताभ्या चरणौ धत्वा कुरोद् भयविह्वला ।

तामालिङ्ग्य तदा वाली सस्त्रेहमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

स्त्रीस्वभावाद्भिभेपि त्वं प्रिये । नास्ति भयं मम ।

रामो यदि समायातो लक्ष्मणेन समं प्रभुः ॥ ३४ ॥

तदा रामेण मे स्त्रेहो भविष्यति न संशयः ।

रामो नारायणः साक्षादवतीर्णोऽखिलप्रभुः ॥ ३५ ॥

भूभारहरणार्थाय श्रुतं पूर्वं मयानघे । ।

स्वपक्षः परपक्षो वा नास्ति तस्य परात्मनः ॥ ३६ ॥

आनेष्यामि गृहं साध्वि । नत्वा तच्चरणाश्रुजम् ।

भजतोऽनुभजत्येव भक्तिगम्यः सुरेश्वरः ॥ ३७ ॥

यदि स्वयं समायाति सुग्रीवो हन्मि तं क्षणात् ।

यदुक्तं यौवराज्याय सुग्रीवस्याभिपेक्षनम् ॥ ३८ ॥

कथमाह्वयमानोऽहं युद्धाय रिपुणा प्रिये । ।

शूरोऽहं सर्वलोकाना सम्मतः शुभलक्षणे । ॥ ३९ ॥

भीतभीतमिदं वाक्यं कथं वाली यदेत्प्रिये ।

कुनं वामरकुलम् ॥ ३२ । ३३ । ३४ ।

स्त्रेहो भविष्यति सुखीऽनोपि मम रामकार्ये समर्थत्वादिति भावः ॥ ३५

स्वपक्ष परपक्षाभावे हेतुगर्भं विशेषणं परात्मन इति तत्र सर्वत्र मम

स इति ध्वनितम् ॥ ३६ ॥

भजत भक्तानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदि कथमिति असहाय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कथं तद्भिषेचनं कुर्यामिति शेषः यतोऽहं सर्वलोकाना सम्मतः शूरः

॥ ३९ ॥

तस्माच्छोकं परित्यज्य तिष्ठ सुन्दरि ! वेश्मनि ॥ ४० ॥

एवमाशास्य तारां तां शोचन्तीमश्रुलोचनाम् ।

गतो वाली समुद्युक्तः सुग्रीवस्य वधाय सः ॥ ४१ ॥

दृष्ट्वा वालिनमायान्तं सुग्रीवो भीमविक्रमः ।

उत्पपात गलेबद्धपुष्पमालः पतद्भवत् ॥ ४२ ॥

मुष्टिभ्यां ताडयामास वालिनं सोऽपि तं तथा ।

अहन्वाली च सुग्रीवं सुग्रीवो वालिनं तथा ॥ ४३ ॥

रामं विलोकयन्नेव सुग्रीवो युयुधे युधि ।

इत्येवं युध्यमानौ तौ दृष्ट्वा रामः प्रतापवान् ॥ ४४ ॥

वाणमादाय दृणीरादैन्द्रं धनुषि सन्दधे ।

आलुष्य कर्णपर्यन्तमदृश्यो दृक्ष्वखण्डगः ॥ ४५ ॥

निरीक्ष्य वालिनं सम्यग्लक्ष्यं तद्दृढ्यं हरिः ।

उत्ससर्जाशनिसमं महावेगं महाबलः ॥ ४६ ॥

विभेद् सशरो वक्षो वालिनः कम्पयन्महीम् ।

उत्पपात महाशब्दं सुञ्चन् स निपपात ह ॥ ४७ ॥

वाली भीतभीतं व्यत्यन्तभयसूचकमिदं वाक्यं कथं वदेत् ॥ ४० । ४१ ॥

उत्पपात युद्धाय तत्संमुखमिति शेषः ॥ ४२ ॥

अहन् हतवान् ॥ ४३ ॥

रामं विलोकयन् शीघ्रमेतं जहोति दृष्ट्वा ह्रस्वयन् ॥ ४४ ॥

येन्द्रे धनुषि अगस्यदत्ते येन्द्रमिति पाठे येन्द्रास्ताभिमन्वितमित्यर्थः

दृक्ष्वखण्डगः दृक्ष्वसूक्ष्मम् ॥ ४५ ॥

तत् दृढ्यं लक्ष्यं कथं इति शेषः ॥ ४६ ॥

मही कम्पयन् सशरो रामधत्त महाशब्दं सुञ्चन् उत्पपात

आकाशे इति शेषः तत स निपपात वालिरक्षति ततस्तद्दिभेदः ॥ ४७ ॥

तदा सुहृत्तं निःसंज्ञो भत्वा चेतनमाप सः ।
 ततो वाली दृश्याग्रे रामं राजीवलोचनम् ।
 धनुरालम्ब्य वामेन हस्तोऽन्येन सायकम् ॥ ४८ ॥
 बिभ्राणं चीरवसनं जटामुकुटधारिणम् ।
 विशालवचसमन्त्राजहनमालाविभूषितम् ॥ ४९ ॥
 पीनचार्वायतभुजं नवदूर्वादलच्छविम् ।
 सुग्रीवलक्ष्मणाभ्या च पार्श्वयोः परिवेवितम् ॥ ५० ॥
 विलोक्य शनकैः प्राह वाली रामं विगर्हयन् ।
 किं मयापकृतं ? राम । तव येन हतोऽस्मिन् हम् ॥ ५१ ॥
 राजधर्ममविज्ञाय गर्हितं कर्म ते कृतम् ।
 दृक्ष्वखण्डे तिरो भूत्वा त्यजता मयि सायकम् ॥ ५२ ॥
 ययः किं लभ्यसे राम । चीरयत् कृतसद्गरः ।
 यदि क्षत्रियदायादो मनोर्विशसमुद्भवः ॥ ५३ ॥

तदा वल्लोभेदकाद्ये चेतनं चैतन्यम वामेन धनुरन्येन सायकमन्यमा-
 सन्नास्वितमिति शेष ॥ ४८ ॥

वक्ष्यति धनमाना कण्ठमारभ्याजानुमाना वनमाला तथा विभूषि-
 तम् ॥ ४९ । ५० ॥

विगर्हयन् कुक्षयन् ॥ ५१ ॥

राजधर्ममिति तिरोभूयान्येन दुःखं कुर्वति बाणपातं कृतत्वात् राम
 धर्म इति भावः न्यवभाव आर्ष ॥ ५२ ॥

चीरयत् कृतसद्गरस्य मां हत्या ययो लभ्यसे किम् अपितवशाद्देवति
 भावः यदि ते क्षत्रियदायादवात्प्रभियान्मदा मे मया धर्मसं युद्धं कृत्वा
 तत्फलं ययो भरणं वा पाशये प्राप्नो भवे अन्वार्थेऽन्यमद्वययोरेणाधर्म-
 रणता शक्यते ॥ ५३ ॥

युवं क्त्वा समक्षं मे प्राश्रयसे तत्फलं तदा ।
 सुग्रीवेण कृतं किं ते ? मया वा न कृतं किमु ? ॥ ५४ ॥
 रावणेन हृता भार्या तव राम ! महायने ।
 सुग्रीवं शरणं यातस्तदर्थमिति श्रुत्युम ॥ ५५ ॥
 वत राम ! न जानीषे महलं लोकविश्रुतम् ।
 रावणं सकुलं बद्धा ससीतं लङ्कया सह ॥ ५६ ॥
 ध्यानयामि मुहूर्त्तार्धाद्यदि चेच्छामि राघव ! ।
 धर्मिष्ठ इति लोकेऽस्मिन् कथ्यसे रघुनन्दन ! ॥ ५७ ॥
 वानरं व्याधवद्वत्वा धर्मं कं लप्स्यसे वद ।
 अभक्ष्यं वानरं मांसं हत्वा मां किं करिष्यसि ? ॥ ५८ ॥
 इत्येवं बद्धभाषन्तं वालिनं राघवो ब्रवीत् ।
 धर्मस्य गोप्ता लोकेऽस्मिंश्चरामि स शरासनः ॥ ५९ ॥
 अधर्मकारिणं हत्वा संद्वर्षं पालयाम्यहम् ।
 दुहिता भगिनी भ्रातृभार्या चैव तथा स्तुषा ॥ ६० ॥
 समा यो रमते तासामेकामपि विमूढधीः ।
 पातकी स तु विज्ञेयः सवधो राजभिः सदा ॥ ६१ ॥

कृतं उपकृतमित्यर्थः ॥ ५४ । ५५ । ५६ । ५७ ॥

क धर्मं कां धर्मज्ञता कीर्तिम् ऐहिकमपि न महधे इत्याह अभ-
 क्ष्यमिति ॥ ५८ ॥

इत्येवं बद्धभाषन्त व्यसन्वदं प्रलपन्मित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अधर्मेति सद्वर्मेरल्लणाद्गत्वाद्धर्मकारिवधस्य न दोषत्वमिति भावः अध-
 र्मकारित्वं वालिन समर्थयते दुहितेत्यादि भ्रातृ कनिष्ठस्येति शेषः ॥ ६० ॥

एता सर्वा समास्तुल्यालामा मध्ये यो विमूढधीरपि एका रमते समा-
 तकी ज्ञेय विमूढधीरपोत्यनेनाशानान्न दोष इति परिहृत इदमर्थस्याज्ञा-

त्वन्तु भ्रातुः कनिष्ठस्य भार्याया रमसे बलात् ।
 अतो मया धर्मविदा हतोऽसि वनगोचर । ॥ ६२ ॥
 त्वं कपित्वान्नजानीपे महान्तो विचरन्ति यत् ।
 लोकं पुनाना. सञ्चारैरतस्तान्नातिभाषयेत् ॥ ६३ ॥
 तच्छ्रुत्वा भयसन्तप्तो ज्ञात्वा रामं रमापतिम् ।
 वाली प्रणम्य रमसाद्रामं वचनमब्रवीत् ॥ ६४ ॥
 राम राम । महाभाग । जाने त्वा परमेश्वरम् ।
 अजानता मया किञ्चिदुक्तं तत् क्षन्तुमर्हसि ॥ ६५ ॥
 साक्षात्त्वच्छरघातेन विशेषेण तयाग्रतः ।
 त्यजाम्यस्त्रन्महायोगिदुर्लभं तव दर्शनम् ॥ ६६ ॥

नात्करणेऽपि महानेव दोष अतएव तस्य वधपर्यन्तो दण्ड इत्याह मन्थ-
 रति ॥ ६१ ॥

ननु मनुष्याधिकारिक शास्त्रे ननु तिर्थगादिविषयमतस्तिरयामकाह
 कोऽयं दोष इति चेत् ऋषु तिरयामनधिकारो हि अजानतात् तदाह
 बान्यादियु स्वयं प्रतिभातवदत्वात् दवाग्रत्याह एव च कर्तव्याहर्षक-
 नवतामकर्तव्यकरणे दोषो भवत्येवातएवेन्द्रादीनामहल्याद्यतिक्रमणात्
 श्रुति षट्श्रुते देवानां यज्ञाद्यनधिकारस्तु यजनीयदेवता-
 अतएव ब्रह्मविद्यायाभिन्द्रादीनामप्यविकार श्रुतिषु न्यूनत इत्येव
 तोऽभिप्रायः ॥ ६२ ॥

िञ्च मन्दिन्द्या दोषान्तरभागपि त्वं आपदि इत्याह
 सञ्चारैर्नोक्त पुनाना महान्तो विचरन्ति यत् यतोऽतस्माद्भा-
 त्यत् एव सञ्चरन्तीति न आभीपे इत्यस्य विचरन्ति इ-
 त्याहमपि लोकरणार्थ एवायं भय सञ्चार इति
 अजानता स्वतीय परमेश्वरत्वमपानतेऽर्हं ॥ ६
 तदापत इति त्वत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं तयाग्रत इ-
 त्वाह महायोगिनामपि दुर्लभम् ॥ ६६ ॥

यन्नाम विवशो गृह्णन् म्रियमाणः परं पदम् ।
 याति साक्षात् स एवाद्य मुमूर्षोर्मे पुरः स्थितः ॥ ६७ ॥
 देव ! जानामि पुरुषं त्वां त्रियं जानकीं शुभाम् ।
 रापणस्य पधार्याय जातं त्वां ब्रह्मणार्थितम् ॥ ६८ ॥
 अतुजानीहि मां राम ! यान्तं त्वत्पदमुत्तमम् ।
 मम तुल्यबले बाले अद्भुदे त्वं दया कुरु ॥ ६९ ॥
 विगल्यं कुरु मे राम ! हृदयं पाणिना स्पृशन् ।
 तथेति वाणमुद्धृत्य रामः पस्पर्य पाणिना ।
 त्यक्त्वा तद्धानरं देहममरेन्द्रोऽभवत् क्षणात् ॥ ७० ॥
 बाली रघूत्तमशराभिहतो विन्दतो
 रामेण शीतलकरेण मुख्याकरेण ।
 सद्यो विमुच्य कपिदेहमवश्यलभ्यं
 प्राप्तः परं परमहंसगणैर्दुरापम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमदध्यात्मराम यणे उभामहेश्वरमन्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
द्वितीय सर्ग ।

विवशो पुत्रादिममताक्रान्तोऽपि सावाच्चा पश्यतो म्रियमाणस्य पर-
मपदप्राप्तिरिति किं वक्तव्यमित्यर्थं ॥ ६७ । ६८ । ६९ ॥

अमरेन्द्रो अभवत् तदगत्वात्तत्रैव सयमापेत्यर्थं ॥ ७० ॥

विन्दते स्पृष्ट इति यावत् परम पदमैन्द्रं पद अधिकारान्ते मुक्तिदत्ता-
त्तस्यापि परमपदत्वेन व्यवहारः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमत्सुकनराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः
जतावध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे
द्वितीय सर्ग ।

अथ तृतीयः सर्गः ।

निहतो वालिनि रणे रामेण परमात्मना ।
 दुद्रुवुर्बानराः सर्वे किष्किन्ध्यां भयविह्वलाः ॥ १ ॥
 तारामूचुर्महाभागे ! हतो वाली रणाजिरे ।
 अद्भुतं परिरचाद्य मन्त्रिणः परिनोदय ॥ २ ॥
 चतुर्द्वारकपाटादीन् बद्धा रक्षामहे पुरीम् ।
 वानराणां तु राजानमद्भुतं कुरु भामिनि ! ॥ ३ ॥
 निहतं वालिनं श्रुत्वा तारा शोकविमूर्च्छिता ।
 अताडयत् स्वपाणिभ्यां शिरोवक्षश्च भूरिशः ॥ ४ ॥
 किमद्भुदेन राज्येन नगरेण धनेन वा ? ।
 इदानीमेव निधनं यास्यामि पतिना सह ॥ ५ ॥
 प्रत्युक्त्वा त्वरिता तत्र रुदन्ती मुक्तमूर्धजा ।
 ययौ तारातिशोकात्तां यत्र भर्तृकलेवरम् ॥ ६ ॥
 पतितं वालिनं दृष्ट्वा रक्तैः पांशुभिरावृतम् ।
 रुदती नाथनाथेति पतिता तस्य पादयोः ॥ ७ ॥
 करुणं विलपन्ती सा ददर्श रघुनन्दनम् ।
 राम ! मां जहि वागेन येन वाली हतस्त्रया ॥ ८ ॥

निहत इति ॥ १ ॥

परिनोदय नगरादिरक्षामिति शेष ॥ २ ॥

चतुर्द्वारकपाटादीर्निति आदिना चत्स्रानेकद्वारकपाटपरिषादिसंपहः
 ॥ १ । ३ ॥

निधनं यास्यामि वञ्चिष्येनेति शेषः ॥ ५ । ६ । ७ ॥

येनेति येन वाचेन वाली हतस्त्रेण वाचेन मां जहि वाजियरोरभूत्-
 तदा तत्पश्येण भक्तुस्वारहत्यादिति भावः ॥ ८ । ९ ॥

गच्छामि पतिसालोक्ष्यं पतिर्मांभिकाङ्क्षते ।
 स्वर्गेऽपि न सुखं तस्य मां विना रघुनन्दन ! ॥ ९ ॥
 पत्नीवियोगजं दुःखमनुभूतं त्वयानघ ! ।
 बालिने मां प्रयच्छाशु पत्नीदानफलं भवेत्(१) ॥ १० ॥
 सुग्रीव ! त्वं सुखं राज्यं दापितं बालिघातिना ।
 रामेण रुमया सार्द्धं भुञ्क्ष सापत्नवर्जितम् ॥ ११ ॥
 इत्येवं विलपन्तीं तां तारां रामो महामनाः ।
 सान्त्वयामास दयया तत्त्वज्ञानोपदेशतः ॥ १२ ॥

श्रीराम उवाच ।

किं भीरु ! शोचसि व्यर्थं ? शोकस्याविषयं पतिम् ।
 पतिस्तवायं देहो वा जीवो वा वद तत्त्वतः ॥ १३ ॥
 पञ्चात्मको जड़ो देहस्वप्नासंरुधिरास्थिमान् ।
 कालकर्मगुणोत्पन्नः सोऽप्यासोऽद्यापि ते पुरः ॥ १४ ॥
 मन्यसे जीवमात्मानं जीवसार्द्धं निरामयः ।
 न जायते न म्रियते न तिष्ठति न गच्छति ॥ १५ ॥

पत्नीदानफलमिति तेन धर्मेण तवापि पत्नीलाभो भविष्यतीति भावः ॥१०॥
 बालिघातिना रामेण दापितं बालिनेति शेष बालिनो दाहत्वञ्च मरणे
 न स्वत्वत्यागभावेष्वेति बोध्यम् ॥ ११ । १२ । १३ ॥

देहजीवयोः पतित्व विकल्प्य नाद्य इत्याह पञ्चात्मक इति पञ्चभूतात्मक
 इत्यर्थः इदं जडत्वोपपादकं त्वद्भासेत्यादिनात्मन्बोभत्सत्वं दर्शितम् कालेन कर्म
 भिर्गुणैः सत्त्वादिभिश्चोत्पन्न इत्यनेन नश्वरत्वमेवञ्च तत्रात्मन्मं प्रीत्ययोगे का ते
 पतिबुद्धिरित्यर्थं व्यथाप्येवं बुद्धिरेव तत्तर्हि सोऽप्येवेति व्यर्थशोक इत्यर्थः ॥१४॥

मान्य इत्याह मन्यसे इति निरामयः नाशादिरहित तदाह न जायते
 इत्यादि ॥ १५ ॥

न स्त्री पुमान्वा पण्डो वा जीवः सर्वगतोऽव्ययः ।

एक एवाहितोऽयमाकाशवदलेपकः ।

नित्यो ज्ञानमयः शुद्ध स कथं शोकमर्हति ॥ १६ ॥

तारोवाच ।

३ देहोऽचित्काष्ठवद्राम । जीवो नित्यश्चिदात्मकः ।

सुखदुःखादिसम्बन्धः कस्य स्याद्राम । मे वद ॥ १७ ॥

श्रीराम उवाच ।

५ अहङ्कारादिसम्बन्धो यावद्देहेन्द्रियैः सह ।

संसारसावदेव स्यादात्मनस्त्वविवेकिनः ॥ १८ ॥

मिथ्यारोपितसंसारो न स्वयं विनिवर्त्तते ।

विषयान्ध्यायमानस्य स्वप्ने मिथ्यागमो यथा ॥ १९ ॥

सर्वगतचेतनो जीव एक एव अहितोऽय इति द्वितीयसम्बन्धरहितस्तदे-
वाकाशवदलेपक इति अलिप्त इत्यर्थे आयागुणैरिति चेन्न स कथमिति
अविनाशित्वादिति भावः ॥ १६ ॥

देह काष्ठवदवित् अचेतन इत्यर्थे जीवश्चिदात्मको ज्ञानस्वरूप एव
न तु शुष्मादिपरिणामवान् एव सति शुष्मादिसम्बन्ध कस्य स्यात् अचेतन
त्वात् स्वल्पं शुष्मस्य नाप्यपरिणामित्वादात्मन इत्यर्थे ॥ १७ ॥

उत्तरयति अहङ्कारादीति देहेन्द्रियै सह तेषु इत्यर्थे अहङ्कारादि-
सम्बन्ध अह ममेत्येवं बुद्धिविषयता इत्यर्थे प्रायः शून्यसुप्तदेहयोः सम्योर-
प्यहं बुद्धिरेव शेषास्तु सुप्तदेहे शुष्मादौ च ममता बुद्धि सुप्ते तु सर्ववा-
मह बुद्धिरेवेति विवेक तावदेशाविभक्तिनोऽन कर्णादिभ्यः अस्थिन् विवे-
कापहृत आत्मन संसार स्यादित्यर्थे ॥ १८ ॥

एव शुद्ध्यात्मनोऽप्याविवेकादारोपित संसार स्वत एव न विनिवर्त्तते
यथा स्वप्ने मिथ्यागम आत्रमिथ्यापगर्पदगेन न शतो निवर्त्तते इत्य-
जापदस्यैव तद्वदिति भावः ॥ १९ ॥

अनाद्यविद्यासम्बन्धात्तत्कार्याहङ्गतेस्तथा ।

संसारोऽपार्थकोऽपि स्याद्रागद्वेषादिसङ्कुलः ॥ २० ॥

मन एव हि संसारो बन्धश्चैव मनः शुभे ! ।

आत्मा मनः समानत्वमेत्य तद्गतबन्धभाक् ॥ २१ ॥

यथा विशुद्धः स्फटिकोऽलक्तकादिसमीपतः ।

तत्तद्दर्शयुता भान्ति वस्तुतो नास्ति रञ्जनम् ॥ २२ ॥

बुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनः संसृतिर्वलात् ।

आत्मा खलिङ्गन्तु मनः परिगृह्य तदुद्भवान् ॥ २३ ॥

कामान् जुषन् गुणैर्विद्धः संसारे वर्त्ततेऽवशः ।

१ आदौ मनो गुणान् सृष्ट्वा ततः कर्माण्यनेकधा ॥ २४ ॥

शुक्ललोहितकृष्णानि गतयस्तत्समानतः ।

तत्र सप्रस्य विषयध्यानवत्संसारस्य मूलकारणमाह अनादीति अविद्या
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्भाया वा अयपार्थकः अत्यन्तमित्याभूतः ॥ २० ॥

मन एवेति मनोऽत्वान्तःकरणं संसारस्तन्मूलकारणमित्यर्थः बन्ध
गुणादिभोगस्तद्वत् मन एव मनसा समानत्वं आत्ममनसोरैक्यं तद्गतबन्धभाक्
तद्गतबन्धयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २१ । २२ ॥

बुद्धीति यथा लक्तकादिसामीप्यात् स्फटिकस्य रक्तत्वादिव्यवहारः एवं
संसारधर्मक्रुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनो बलादवगतः संसारव्यवहारो लोके
क्रियत इत्यर्थः तदेवाहास्तेति मनसो जडत्वेन ज्ञानादिजनकत्वासम्भवात्
चेतनस्यात्मनो लिङ्गमनुभापकं मनोऽन्तःकरणं परिगृह्य तेनाविवेकं प्राप्य
तदुद्भवान् ततो जातान् कामान् विषयान् जुषन् गुणैर्नदीयै रागद्वेषादिभि-
र्विद्ध इति संसारे वर्त्तते ॥ २३ ॥

विषयाणां मनोऽह्वयत्वं दर्शयति आदाविति गुणान् रागद्वेषादीन् ततो
रागद्वेषादितः कर्माणि सृष्टिरिति शेषः ॥ २४ ॥

तत्र कर्मभेदानाह शुक्लत्वादि शुक्लकर्माणि हिंसादिरहितजपध्यानादि

एवं कर्मयगाञ्जीवो भ्रमत्याभूतसंभवम् ॥ २५ ॥
 सर्वोपसंश्रुतौ जीवो वामनाभिः स्वकर्मभिः ।
 अनाद्यविद्यायगगसिष्ठत्यभिनिवेगतः ॥ २६ ॥
 सृष्टिकाले पुनः पूर्ववाचनामानसैः सञ्च ।
 जायते पुनरप्येवं घटीयन्त्रमिषायगाः ॥ २७ ॥
 यदा पुरण्यविशेषेण लभते सद्गतिं मताम् ।
 महत्तानां शुभान्तानान्तदामद्विषया मतिः ॥ २८ ॥
 मत्कथा श्रवणे श्रद्धा दुर्लभा जायते ततः ।
 ततः स्वरूपविज्ञानमनायामेन जायते ॥ २९ ॥

(१) तदाचार्यप्रसादेन वाक्यार्थज्ञानतः क्षणात् ।

देहेन्द्रियमनः प्राणाहङ्गतिभ्यः पृथक् स्थितम् ॥ ३० ॥

स्वात्मानुभावतः सत्यमानन्दात्मानमद्वयम् ।

ज्ञात्वा सदो भवेन्मुक्तः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ३१ ॥

एवं मयोदितं सम्यगालोचयति योऽनिशम् ।

तस्य संसारदुःखानि न स्पृशन्ति कदाचन ॥ ३२ ॥

त्वमप्येतन्मया प्रोक्तमालोचय विशुद्धधीः ।

न स्पृश्यसे दुःखजालैः कर्मबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥ ३३ ॥

पूर्वजन्मनि ते सुम्नु ! कृता मङ्गक्तिरुत्तमा ।

अतस्त्वाव विमोक्षाय रूपं मे दर्शितं शुभे ! ॥ ३४ ॥

ध्यात्वा मद्रूपमनिशमालोचय मयोदितम् ।

प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वत्यपि न लिप्यसे ॥ ३५ ॥

तदा तादृशवैराग्यादौ जाते आचार्यप्रसादेन तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ-
ज्ञानतः अथवा मननरूपात् क्षणात् उत्सवात् अथवादिविषयोत्साहात्सु-
पुनरनुष्ठानादिति यावत् देहादिभ्यः पृथक्स्थितं सत्यमानन्दरूपमद्वितीयमा-
त्मानं स्वात्मानुभवतः स्वात्मविषयादीदृशं ब्रह्माहमेवेत्येवं रूपाद्विदिध्यासनात्
ज्ञात्वा अपरोक्षीकृत्य सदस्यत्कालमेव संसारानुसक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३०।३१

आलोचयति युक्त्या निर्णयति तस्य क्रमेश्च ज्ञानप्राप्त्या संसारदुःखा-
स्पर्शः ॥ ३२ ॥

कर्मबन्धात् कर्मकृताद्बन्धात् संसाररूपादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

मे मया रूपं दर्शितं स्वरूपं दर्शितमित्यर्थः एतत् तारायै भगवता विश्व-
रूपदर्शनं कारितमिति ध्वनयति यद्वा दर्शितमित्यंबोधितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

मद्रूपं परिदृश्यमानं रूपं दर्शितं विश्वरूपं च आलोचय विचारय
प्रवाहपतितं संसारप्रवाहपतितं कार्यं सांसारिकं कार्यं कुर्वत्यपि तद्दोषैर्न
लिप्यसे इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीरामेणोदितं सर्वं श्रुत्वा तारातिविस्मिता ।
 देहाभिमानजं शोकं त्यक्त्वा नत्वा रघूत्तमम् ॥ ३६ ॥
 आत्मानुभवसन्तुष्टा जीवन्मुक्ता बभूव ह ।
 क्षणसङ्गममात्रेण रामेण परमात्मना ॥ ३७ ॥
 अनादिवन्धं निर्धूय मुक्ता सापि विकल्मषा ।
 सुग्रीवोऽपि च तच्छ्रुत्वा रामवक्त्रात्समीरितम् ॥ ३८ ॥
 जहावज्ञानमखिलं स्वस्थचित्तोऽभवत्तदा ।
 ततः सुग्रीवमाहेदं रामो वानरपुङ्गवम् ॥ ३९ ॥
 भ्रातृर्ज्येष्ठस्य पुत्रेण यद्युक्तं साम्परायिकम् ।
 कुरु सर्वं यथान्यायं संस्कारादि ममाज्ञया ॥ ४० ॥
 तथेति बलिभिर्मुख्यैर्वानरैः परिणीय तम् ।
 बालिनं पुष्यके क्षिप्त्वा सर्वराजोपचारकैः ॥ ४१ ॥
 भेरीदुन्दुभिनिर्घोषैर्ब्राह्मणैर्मन्त्रिभिः सह ।
 यूथपैर्वानरैः पौरैस्तारया चाद्गदेन च ॥ ४२ ॥
 गत्वा चकार तत्सर्वं यथाशास्त्रं प्रयत्नतः ।

देहाभिमानजं देहे अहं मम इत्याकारकाभिमानाच्छातम् ॥ ३६ ॥

जीवन्मुक्ता तदवस्था परमात्मना रामेण अनुभूत्वाश्च क्षणमगमेनैव सापि तिर्यग्योनिरपि तारा अनादिवन्धं सधाररूप निर्धूय तिरस्कृत्य विकल्मषा नि प्राप्ता कृता मुक्ता जीवन्मुक्ता च कृता ॥ ३७ । ३८ । ३९ ॥

सुग्रीवं किमाहेत्यत्राह भ्रातृरिति ज्येष्ठस्य भ्रातृर्युक्तापनायिकम् पार-
 लौकिकं युक्तं तत्पुत्रेणाद्गदेन कुरु कारयेत्यर्थं ननु भवच्छब्दो कथमस्याभि-
 च्छकारादि कार्यं तत्राह ममाज्ञायति ॥ ४० ॥

तथेत्यस्याद्गीकृत्येति तेष परिणीय उत्याप्य पुष्यकविमानतुल्ये वाहने
 सर्वे राजोपचारकैर्युक्ते बालिन क्षिप्त्वा ॥ ४१ । ४२ ॥

स्नात्वा जगाम रामस्य समीपं मन्त्रिभिः सह ॥ ४३ ॥
 नत्वा रामस्य चरणौ सुग्रीवः प्राह हृष्टधीः ।
 राज्यं प्रशाधि राजेन्द्र ! वानराणां सद्द्विमत् ॥४४॥
 दासोऽहन्ते पादपद्मं सेवे लक्ष्मणवच्चिरम् ।
 इत्युक्तो राघवः प्राह सुग्रीवं सस्मितं वचः ॥ ४५ ॥
 त्वमेवाहं न सन्देहः शीघ्रं गच्छ ममाज्ञया ।
 पुरराज्याधिपत्ये त्वं स्वात्मानमभिषेचय ॥ ४६ ॥
 नगरं न प्रवेक्ष्यामि चतुर्दशसभाः सखे ! ।
 आगमिष्यति मे(१) भ्राता लक्ष्मणः पत्तनं तव ॥ ४७ ॥
 अद्भुतं यौवराज्ये त्वमभिषेचय सादरम् ।
 अहं समीपे शिखरे पर्वतस्य सहानुजः ॥ ४८ ॥
 वत्स्यामि वर्षादिवसान् ततस्त्वं यत्नवान् भव ।
 किञ्चित्कालं पुरे स्थित्वा सीतायाः परिमार्गणे ॥ ४९ ॥
 साष्टाङ्गं प्रणिपत्याह सुग्रीवो रामपादयोः ।

तत् स्ततोचितसंस्कारादिः ॥ ४३ ॥

वानराणां राज्यं प्रशाभित्यन्वयः ॥ ४४ । ४५ ॥

त्वमेवाहं धनेन त्वया क्रियमाणे राज्यभोगएव मम भोग इति सूचितम् किञ्चानागतो राज्यं भुञ्जस्व ईश्वरमेरितोऽहं राज्यं कुर्वे इति मत्वा च तादृश्या बुद्ध्या क्रियमाणया क्रियया भगवान् तृष्यत्येवेति ध्वनितम् पुरराज्याधिपत्ये किंक्लन्व्यापुरराज्याधिपत्ये ॥ ४६ ॥

तर्हि मदभिवेककाले तत्र सान्निधानं कुर्वति चेत्तत्राह नगरमिति पत्तनं नगरम् ॥ ४७ ॥

अहं च नगरस्य समीपे पर्वतस्य शिखरे वत्स्यामीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

वर्षादिवसान् वर्षाकालम् ततः राज्याभिषेकानन्तरं किञ्चित्कालं वर्षा-

यदाज्ञापयसे देव ! तत्तथैव करोम्यहम् ॥ ५० ॥

अनुज्ञातस्तु रामेण सुग्रीवस्तु सलक्ष्मणः ।

गत्वा पुरं तथा चक्रे यथा रामेण चोदितः ॥ ५१ ॥

सुग्रीवेण यथा न्याय्यं पूजितो लक्ष्मणस्तदा ।

आगत्य राघवं शीघ्रं प्रणिपत्योपतस्थिवान् ॥ ५२ ॥

ततो रामो जगामाशु लक्ष्मणेन समन्वितः ।

प्रवर्षणगिरेरूर्ध्वं शिखरं भूरिविस्तारम् ॥ ५३ ॥

तत्रैकं गह्वरं दृष्ट्वा स्फाटिकं दीप्तिमच्छुभम् (१) ।

वर्षवातातपसहं फलमूलसमीपगम् ।

वासाय रोचयामास तत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ५४ ॥

दिव्यमूलफलपुष्पसंयुते भौक्तिकोपमजलौघपल्लवे ।

चित्तवर्णमृगपक्षिशोभिते पर्वते (१) रघुकुलोत्तमोऽवसत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उन्नामहेश्वरसम्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

समयं सपुरे स्थित्वा सीताया परिभारणे अन्वेषणे यत्नवान् भवेत्य-
न्वयः ॥ ४८ । ५० ॥

चोदितं प्रेरितं ॥ ५१ । ५२ । ५३ ॥

गह्वरं गुहा फलमूलानि समीपगानि यस्य तत् ॥ ५४ ॥

भौक्तिकोपमजलौघो जलसमूहो येषु तादृगानि पल्लवानि यस्मिन्
तद्दृष्टे पर्वते इत्यर्थः नानावर्णमृगैः पक्षिभिर्य शोभिते ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्कलराजवि० श्रीरामवर्मणः कृताव-

ध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

अथ चतुर्थ सर्ग ।

तत्र वार्षिकदिनानि राधवो
लीलया मणिगुहासु सञ्चरन् ।
पद्ममूलफलभोगतोषितो

लक्ष्मणेन सहितोऽवसत् सुखम् ॥ १ ॥

वातनुन्नजलपूरितमेघान्तरस्तनितवैद्युतगर्भान् ।
वीक्ष्य विस्मयमगाद्गजयूथान् यद्ददाहितसुकाञ्चनकचान् ॥२॥

नवधासं समासाद्य हृष्टपुष्टमृगहिजाः ।

घावन्तः परितो रामं वीक्ष्य विस्कारितेक्षणाः ॥ ३ ॥

न चलन्ति सदा ध्याननिष्ठा इव मुनीश्वराः ।

रामं मानुषरूपेण गिरिकाननभूमिषु ॥ ४ ॥

चरन्तं परमात्मानं ज्ञात्वा सिद्धगणा भुवि ।

मृगपक्षिगणा भूत्वा राममेवानुसेविरे ॥ ५ ॥

। सौमित्रिरेकदा राममेकान्ते ध्यानतत्परम् ।

तत्र पर्वते इत्यर्थं वार्षिकदिनानि व्याप्येति शेष अवसदित्यन्वयः ॥ १ ॥

वातप्रेरितजलपूर्वमेतान् अन्तरे मध्ये स्तनित युक्त वैद्युतं विद्युत्समूहो
गर्भे येषा तान् व्याहितसुकाञ्चन्य कचान् पृष्ठान्तराणानि येषा तादृशान्
गजयूथान्यद्दत् तानिव वीक्ष्य विस्मयमगात् अत्र गजा हृदितयुक्ता बोध्या
अतएव स्तनितेनाधिक्यम् ॥ २ ॥

नवधासं त्वयं विस्कारितेक्षणा भगवत्सौन्दर्यं दर्शनायेति भावः ॥ ३ ॥

तादृशा मुनीध्याननिष्ठा मुनीश्वरा इव न चलन्ति राममित्याद्युक्तरा-
मस्य तत्रेते चरन्तो मृगपक्षिगणा न किन्तु सिद्धगणा इत्युपपत्ति-
र्यथा ॥ ४ । ५ । ६ ॥

समाधिविरमे भक्त्या प्रणयाद्विनयान्वितः ॥ ६ ॥
 अत्रवीदेव ! ते वाक्यात् पूर्वोक्ताद्विगतो मम ।
 अनाद्यविद्यासम्भूतः सशयो हृदि संस्थितः ॥ ७ ॥
 इदानीं ज्ञातुमिच्छामि(१) क्रियामार्गेण राधय । ।
 भवदारोधनं लोके यथा कुर्वन्ति योगिनः ॥ ८ ॥

- (२) इदमेव सदा प्राङ्गुर्योगिनो मुक्तिसाधनम् ।
 नारदोऽपि तथा व्यासो ब्रह्मा कमलसम्भवः ॥ ९ ॥
 ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानामाश्रमाणां च मोक्षदम् ।
 स्त्रीशूद्राणां च राजेन्द्र ! सुलभं मुक्तिसाधनम् ।
 तव भक्त्या मे श्राव्ये ब्रूहि लोकोपकारकम् ॥ १० ॥

श्रीराम उवाच ।

- (२) मम पूजाविधानस्य नान्तोऽस्ति रघुनन्दन । ।
 तथापि वक्ष्ये संक्षेपाद्यथायदनुपूर्वशः ॥ ११ ॥
 स्वर्गद्व्योक्तप्रकारेण द्विजत्वं प्राप्य मानवः ।
 सकाशात्स गुरोर्मन्त्रं लब्ध्वा भङ्गकिसंयुतः ॥ १२ ॥

अनादिभूतयाऽविद्यायां सम्भूतो जातः सशयो विगत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

क्रियामार्गेण शौचिकपुण्यादिभिः पूजादपेक्षं यथा तत्प्रकारविशिष्टेन
 पूजामार्गेण योगिनो भवदारोधनं कुर्वन्ति तच्छ्रोतुमिच्छामोऽत्यन्तम् ॥ ८ ॥

इदमेव क्रियामार्गेणाराधनमेव योगिनयसाह नारद इत्यादि ॥ ९ ॥

मे मह्यम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

द्विजत्वं उपभयनसंस्कारं प्राप्य ज्ञानयोरव्यययोः प्राप्य नश्व्या रतयो-
 राराधनेदिश्यनेनाप्यद ॥ १२ ॥

तेन सन्दर्शितविधिर्मामेवाराधयेत् सुधीः ।

(५) हृदये वानले वार्चेत्प्रतिमादौ विभावसौ ॥ १३ ॥

शालग्रामशिलायां वा पूजयेन्नामतन्द्रितः ।

प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत प्रथमं देहशुद्धये ॥ १४ ॥

वेदतन्त्रोदितैर्मन्त्रैर्ब्रह्मेपनविधानतः ।

सन्ध्यादिकर्म यन्नित्यं तत्कुर्याद्विधिना बुधः ॥ १५ ॥

सङ्कल्पमादौ कुर्वीत सिद्ध्यर्थं कर्मणां सुधीः ।

स्वगुरुं पूजयेद्भक्त्या मद्बुध्या पूजको मम ॥ १६ ॥

शिलायां स्नपनं कुर्यात्प्रतिमासु प्रमार्जनम् ।

प्रसिद्धैर्गन्धपुष्पाद्यैर्मत्पूजासिद्धिदायिका ॥ १७ ॥

अमायिकोऽनुवृत्त्या मां पूजयेन्नियतव्रतः ।

प्रतिमादिष्वलङ्कारः प्रियो मे कुलनन्दन ! ॥ १८ ॥

पूजास्थानान्याह हृदय इत्यादि स्वहृदयदेश इत्यर्थः इदं च पूर्वोदी-
नामपि अत्युक्तानामपलक्षणम् अतले यज्ञौ प्रतिमादौ प्रतिमा स्वर्णरूप्या-
दिमयी आदिना माङ्गणे विभावसौ स्वर्यमण्डले अर्चयेत् पूजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातःस्नानमिति सकलप्रातःकृत्योपलक्षणम् ॥ १४ ॥

वेदेति द्विजो वेदोदितैः शूद्रादिसन्त्रोदितैः ब्रह्मेपनं सकलस्नानं विधि-
रुपलक्षणं तेन स्नानं कुर्वदित्यन्वयः सन्ध्यादिना होमतर्पणादि ॥ १५ ॥

मम पूजको मद्बुध्या भक्त्या स्वगुरुं पूजयेदित्यन्वयः अथ गुर्वसाधि-
ध्येऽपि ध्यानेन ललादौ गुरुं पूजयेदिति सम्प्रदायः ॥ १६ ॥

शिलायां शिलानिर्मितप्रतिमायां प्रतिमासु सङ्कल्पादिनिर्मितासि-
त्यर्थः अग्निद्वैः अतिप्रसिद्धैः तेन तद्विभिन्नपुष्पादिपूजाकर्म्ममिति सूचितम्
ते च निषेधा निषेधेषु द्रष्टव्या विस्तरभयाद्येह लिखिताः ॥ १७ ॥

अमायिकः माया रम्भादिरूपा तद्गृहितः अनुवृत्त्या गुरुपदेत्प्राग-
नुवर्तनेन प्रतिमादिवु प्रतिमासु ते आदयश्च प्रतिमादयः तेषु प्रतिमादिवु

अग्नौ यजेत हविषा भास्करे स्थण्डिले यजेत् ।
 भक्तेनोपहृतं प्रीत्यै अह्वया मम वार्य्यपि ॥ १६ ॥
 किं पुमर्भक्ष्यभोज्यादिगन्धपुष्पाक्षतादिकम् ।
 पूजाद्रथ्याणि सर्वाणि संपाद्यैवं समारभेत् ॥ २० ॥
 चैलाजिन कुशैः सम्यगासनं परिकल्पयेत् ।
 तत्रोपविश्य देवस्य संमुखेऽबुहमानसः ॥ २१ ॥
 ततो न्यासं प्रकुर्वीत मातृकावहिरान्तरम् ।
 केयवादि ततः कुर्यात्तत्रन्यासं ततः परम् ॥ २२ ॥
 मन्मूर्तिपञ्जरन्यासं मन्त्रन्यासं ततोऽन्यसेत् ।

प्रतिमाह्वयेषु आदिषु आश्रयेषु पूजाधिकरणेष्वित्यर्थे तत्तुरूप समाना-
 धिकरण्य कर्मधारय प्रतिमाह्वयेष्वान्रयेषु आदिषु च आश्रयवाची "भोक्ता
 दिव सुयोधन" इत्यादौ प्रसिद्ध अलङ्कार पुष्पादिरूप ॥ १८ ॥

आधारान्तरे पूजाविशेषमाह्वान्नाविति अग्नौ तत्तद्देवतासम्भवेण होम
 एव तत्तद्देवतापूजेत्यर्थे भास्करे स्थण्डिले यजेदिति भास्करे यजेदिति यत्
 तत्तदाकारे स्थण्डिले इत्यर्थे भक्तेन अह्वयोपहृतं वार्य्यपि मम प्रीत्यै भव-
 तीति शेष अनेन भक्तेरेवस्यत्यं दर्शितम् ॥ १९ ॥

भक्ष्यादिरूपपहृतं प्रीत्यै इति कि पुनर्वक्तव्यमित्यर्थे समारभेत् पूजा-
 भिति शेष ॥ २० ॥

एतत् पूजाप्रकारमाह चैतेति अथ कुर्याममं तदुपर्यजिनम तदुपरि चै
 त्मिति क्रम तत्रोपविश्य पद्मसनाद्यन्वतमासनेनेत्यर्थे देवस्य संमुखे
 इत्यनेन निरराण प्रतिमासु पविमाद्यभिमुखतयापि पूजा भवतीति सूचि-
 तम् ॥ २१ ॥

मातृका अकारादिपञ्चागहर्षाक्षिका तद्व्यासप्रकारस्य तन्त्रे च म्मु-
 बहिरिति बहिन्यासमान्तरं न्यास शेषार्थे केयवादिषु तत्रियतिनामभिति-
 त्यर्थे स च नारदपाञ्चरात्रादौ अथ तत्रन्यासोऽपि तत्रैवोक्त ॥ २२ ॥

मन्मूर्तिपञ्जरन्यासो विष्णुपञ्जरकोशोक्तो महाव्यास इति मन्मूटास

प्रतिमादावपि तथा कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ॥ २३ ॥

कलशं स्वपुरो वामे क्षिपेत् पुष्पादि दक्षिणे ।

अर्घ्यपाद्यप्रदानार्थं मधुपर्कार्यमेव च ॥ २४ ॥

तथैवाचमनार्थं तु न्यसेत्मात्रचतुष्टयम् ।

हृत्पद्मे भानुविमलात्(१) मत्कलां जीवसंज्ञिताम् ॥२५॥

ध्यायेत्स्वदेहमखिलं तथा व्याप्तमरिन्दम ! ।

तामेवावाहयेन्नित्यं प्रतिमादिषु मत्कलाम् ॥ २६ ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवस्त्रविभूषणैः ।

यावच्छक्योपचारैर्वा त्वर्चयेन्नाममायया ॥ २७ ॥

विभवे सति कर्पूरकुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।

मन्त्रन्यासं मन्त्रवर्णस्तत्कल्पोक्तं षडङ्गादिन्यासं प्रतिमादावपीति “यथात्मनि तथा देव” इत्युक्तेः ॥ २३ ॥

रूपहामभागावच्छिन्नं पुरोभागे कलशं जलपूर्णं स्थापयेदिति शेषः पुष्पादि दक्षिणे क्षिपेत् स्थापयेदित्यर्थः अर्घ्यादिपाद्यस्थापनदेशः श्रुतौ उक्तः ‘अर्घ्यपाद्यं तु वायव्ये नैऋत्यां पाद्यापाद्यकम् । मध्ये तु मधुपर्कं म्यादैशे त्वाचमनीयक’ इति ॥ २४ ॥

जीवसंज्ञितां मत्कलामित्यनेन चेतन-सर्वत्रैक एवेति बोधितम् युक्तं चैतत् व्यापकेनैकेनैव चेतनोपपत्तावनेकतत्कल्पनायां मानाभावात् प्रतिकर्म-व्यवस्थात्पन्न-करणभेदेनोपपद्येति हृत्पद्मे तां ध्यायेत् ॥ २५ ॥

तथा व्याप्तमखिलं स्वदेहं भावयेत् तथा भावयित्वा तामेव मत्कलां प्रतिमादिषुवाहयेत् तदावाहनेन तामपि चेतनत्वेन ध्यात्वा ॥ २६ ॥

यावच्छक्योपचारैर्वा षोडशभिः पञ्चभिर्वा तुः पादपूरणार्थं अमायया षट्पञ्चादिना वा पूजयेत् ॥ २७ ॥

अर्चयेन्मन्त्रवन्नित्यं सुगन्धकुसुमैः शुभैः ॥ २८ ॥
 दशावराणां पूजां वै ह्यागमोक्तां प्रकारयेत् ।
 नीराजनैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैर्विधिष्वैस्तथाः (१) ॥ २९ ॥
 अद्भयोपहरेन्नित्यं अद्वाभुगहमीश्वरः ।
 होमं कुर्यात्प्रयत्नेन विधिना मन्त्रकोविदः ॥ ३० ॥
 अगस्त्येनोक्तमार्गेण कुण्डेनागमवित्तमः ।
 जुह्वयान्मूलमन्त्रेण पुंस्रुक्तेनाथवा बुधः ॥ ३१ ॥
 अथयोपासनाग्नौ वा चरुणा हविषा तथा ।
 तप्तजाम्बूनदप्रख्यं दिव्याभरणभूषितम् ॥ ३२ ॥
 ध्यायेद्दलमध्यस्थं होमकाले सदा बुधः ।
 पार्वदेभ्यो बलिं दत्त्वा होमशेषं समापयेत् ॥ ३३ ॥

विभवे सति कर्पूरादिभिः सुगन्धपुष्पैश्च मन्त्रवदर्चयेत् ॥ २८ ॥

व्यागमोक्ता अगस्त्यसंहितोक्ता प्रकारयेत् प्रकुर्वीतेत्यर्थं नीराजनैरिति
 पाठक्रमादर्घ्यक्रमस्य बलवत्त्वाद्दूपदीपनैवेद्यनीराजनानीतिक्रम नीराजमं
 पञ्चारातिकादिभिः ॥ २९ ॥

तद्रूपादि अद्भयोपहरेद्दद्यात् यतोऽह अद्वाभुक् अद्वादत्तभोक्ता ॥ ३० ॥

अगस्त्येनेति अगस्त्यसंहितोक्तमार्गेण कृत यत्कुरुतेन तस्मिन्नित्यर्थं
 अधिहरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया मूलमन्त्रेण व्यागमोक्तेन पुंस्रुक्तेन
 पुरुषसक्तेन एतदनाङ्गणविषयम् ॥ ३१ ॥

तद्विषये एवाहाययोपासनाग्नाविति चरुणा हविषा हवीरूपेण
 चरुणा ॥ ३२ ॥

ध्यायेन्नामिति शेषं पार्वदेभ्य तन्तोक्तं हनुमद दिव्य ॥ ३३ ॥

ततो जपं प्रकुर्वीत ध्यायन्नां यतवाक् स्मरन् ।
 सुखवासं च तास्खूलं दत्त्वा प्रीतिसमन्वितः ॥ ३४ ॥
 मदर्थं नृत्यगीतादिस्तुतिपाठादि कारयेत् ।
 प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ हृदये मां निधाय च ॥ ३५ ॥
 शिरस्याधाय महत्तं प्रसादं भावनामयम् ।
 पाणिभ्यां मत्प्रदे मूर्ध्नि गृहीत्वा भक्तिसंयुतः ॥ ३६ ॥
 रक्ष मां घोरसंसारादित्युक्त्वा प्रणमेत् सुधीः ।
 उद्वासयेद्यथा पूर्वं प्रत्यग्ज्योतिषि संस्मरन् ॥ ३७ ॥
 एवमुक्तप्रकारेण पूजयेद्विधिवद्यदि ।
 इहामुत्र च संसिद्धिं प्राप्नोति मदनुग्रहात् ॥ ३८ ॥
 मद्भक्तो यदि मामेवं पूजां चैव दिने दिने ।

गान्ध्यायन् स्मरन्नित्यस्य भक्तवर्णानिति श्रेयः तदेवाह यतवागिति
 अनेन प्रशस्ततरो मानसो जप उक्त सुखवासं तद्रूपकपूरादियुक्तं तास्खूलं
 दत्त्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मदर्थं मत्प्रीतये इत्यर्थः कारयेत्कुर्वीतेत्यर्थः निवृत्तप्रेमणा शिबु दण्ड-
 वदित्यनेनाष्टाङ्गप्रणाम उक्तः ॥ ३५ ॥

भावनामयं महत्तं प्रसादं शिरसि आधाय स्थापयित्वा अनेन महत्
 प्रसादं पुष्पादिद्वयं भगवान् ददातीति भावभूया प्रसादं गृहीयादिति
 अर्चितं तं गृहीत्वा शिरसि स्थापयित्वा भावनाभाषिते मत्प्रदे पाणिभ्यां
 स्वर्ध्नि गृहीत्वा हत्वा ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा प्रणमेदित्यस्यः प्रत्यग्ज्योतिषि स्वहृदयस्ये यतएव ध्याता
 जीवकला प्रतिभायाभावाहितः पूर्वं तत्रैवोद्वासयेत् तत्रैव प्रविष्टः ध्यायेत्
 एतदेव विचर्जनम् ॥ ३७ ॥

इहामुत्र च ऐहिकलौकिकीं पारलौकिकीं चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

मद्भक्तो यदि मामेवं ध्यात्वा ध्यावाद्य च दिने दिने प्रतिदिनं

करोति मम सारूप्यं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ ३९ ॥

इदं रहस्यं परमं च पावनं
मयैव साक्षात्कथितं सनातनम् ।

पठत्यज्यस्त्वं यदि वा शृणोति यः

स सर्वपूजाफलभाङ्गन संशयः ॥ ४० ॥

एवं परात्मा श्रीरामः क्रियायोगमनुत्तमम् ।

दृष्टः प्राह स्वभक्ताय शेषांशाय महात्मने ॥ ४१ ॥

पुनः प्राकृतवद्रामो मायामालम्ब्य दुःखितः ।

हा सीतेति वदन्नेव(१) निद्रां लेभे कथञ्चन ॥ ४२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र किष्किन्ध्यायां सुबुद्धिमान् ।

हनूमान् प्राह सुग्रीवमेकान्ते कपिनायकम् ॥ ४३ ॥

शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि तवैव हितमुत्तमम् ।

रामेण ते कृतः पूर्वमुपकारो ह्यनुत्तमः ॥ ४४ ॥

कृतघ्नवत्त्वया नूनं विस्मृतः प्रतिभाति मे ।

तत्कृते निहतो वाली वीरस्त्रैलोक्यसम्मतः ॥ ४५ ॥

मम पूजा करोति तदा मम सारूप्यं प्राप्नोति । ३९ ॥

सनातन पूर्वपूर्वैरथैवमेवानुष्ठितम् ॥ ४० ॥

शेषांशाय लक्ष्मणाय ॥ ४१ ॥

प्राकृतवत् प्रकृतिकार्यमनुपपन्नं मायामालम्ब्या दुःखित इत्यनेन स्वत-

न्श दुःखलेशोऽपि वेति स्मृतम् ॥ ४२ ॥

एकान्ते इति अन्यत्रादेशान्ते कथनं ॥ ४३ ॥

अनुत्तम न विद्यत उत्तमं दयादिदर्थं ॥ ४४ ॥

उपकारमेशह तत्कृत इति ॥ ४५ ॥

(१) इदमेव इति च पाठः ।

राज्ये प्रतिष्ठितोऽसि त्वं तारां प्राप्तोऽसि दुर्लभाम् ।
 स रामः पर्वतस्थायि भ्रात्रा सह वसन् सुधीः ॥ ४६ ॥
 त्वदागमनमेकाग्रमीक्षते कार्यगौरवात् ।
 त्वं तु वानरभावेन स्त्रीसक्तो नावबुध्यसे ॥ ४७ ॥
 करोमीति प्रतिज्ञाय सीतायाः परिमार्गणम् ।
 न करोषि कृतघ्नस्त्वं हन्यसे वालिवदूढुतम् ॥ ४८ ॥
 हनूमहघनं श्रुत्वा सुग्रीवो भयविह्वलः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं सत्यमेव त्वयोदितम् ॥ ४९ ॥
 यीमं कुरु मदाज्ञां त्वं वानराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्राणि दशेदानीं प्रेषयाशु दिशो द्य ॥ ५० ॥
 सप्तद्वीपगतान् सर्वान् वानरानानयन्तु ते ।
 पक्षमध्ये समायान्तु सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ ५१ ॥
 ये पक्षमतिवर्तन्ते ते वध्या मे न संशयः ।
 इत्याज्ञाप्य हनूमन्तं सुग्रीवो गृहमाविशत् ॥ ५२ ॥
 सुग्रीवाज्ञां पुरस्कृत्य हनूमान्मन्त्रिसत्त्वमः ।

दुर्लभा तारामिति वालिपरिषदात्तया सर्वथा कामिभावेन द्रष्टुमर्थ
 शक्यामित्यर्थ ॥ ४६ ॥

एकाग्रं तन्मात्रचित्तं यथा भवति तथा ईक्षते कार्यस्य प्रतीक्षते
 सीतान्वेषणरूपस्य गौरवात् त्वदेकसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

कृतघ्नस्त्वं यदि न करोषि तदा वालिवत् हन्यसे रामेष्वेति शेषः अतः
 सर्वेषाम्वेषणसंचितमिति व्यञ्जम् ॥ ४८ । ४९ ॥

वानराणां मदाज्ञां कुरु बोधय ॥ ५० ॥

व्याज्ञामाह समेत ॥ ५१ ॥

दश्याज्ञाय एव शानरेषु कर्षव्यामाज्ञां बोधयित्वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

तत्क्षणात्(१) प्रेषयामास हरीन् दशदिशं सुधीः ॥ ५३ ॥

अगणितगुणसत्त्वान् वायुवेगप्रघारान्

वनचरणसुखान् पर्वताकाररूपान् ।

पवनहितकुमारः प्रेषयामास दूतान्

अतिरभस्तरात्मा दानमानादितप्तान् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भ्याम् रामायणे उमामहेश्वरसम्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
चतुर्थे सर्गे ।

अगणिता गुणा सत्त्वं पराक्रमश्च येषां तान् पर्वताकारसदृशं रूपमा
कारो येषां तान् पवनस्य वायोर्हितोऽविप्रिय कुमारो हनूमान्दानमानादि
तप्तानित्यनेनाशय्य कार्यसिद्धिकारित्व दर्शितम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमत्कलरालविषदुद्धरणसमर्पणत्यादिवि० श्रीरामचर्मण
स्तवावध्याम् रामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे
चतुर्थे सर्गे ।

(१) तत्क्षणे इति केचित् पठन्ति ।

अथ पञ्चम सर्गः ।

रामस्तु पर्वतस्याग्रे मणिसानौ निशामुखे ।
 सीता विरहजं शोकमसहन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 पश्य लक्ष्मण ! मे सीता राक्षसेन हृता बलात् ।
 हृतासृता वा निश्चेतं न जानेऽद्यापि भामिनी ॥ २ ॥
 जीवतीति मम ब्रूयात्कश्चिद्वा प्रियकृत्वमे ।
 यदि जानामि तां साध्वीं जीवन्तीं यत्र कुत्र वा ॥ ३ ॥
 हठादेवाहरिष्यामि सुधामिव पयोनिधेः ।
 प्रतिज्ञां शृणु मे भ्रातर्येन मे जनकात्मजा ॥ ४ ॥
 नीता तं भस्मसात् कुर्यां सपुत्रबलवाहनम् ।
 हा(१) सीते ! चन्द्रवदने वसन्ती राक्षसालये ॥ ५ ॥
 दुःपार्ता मामपश्यन्ती कथं प्राणान् धरिष्यसि ? ।
 चन्द्रोऽपि भानुवद्भाति मम चन्द्राननां विना ॥ ६ ॥
 चन्द्र ! त्वं जानकीं स्पृष्ट्वा करैर्मां स्पृश शीतलैः ।

रामश्चित्ति पर्वताद्ये स्थितो मणियुक्तमानौ शिखरे ॥ १ ॥

न जाने न शक्नोमीत्यर्थः भ्रातृभामनेकार्यत्वात् ॥ २ ॥

य कश्चिदपि जीवतीति ब्रूयान् स मे प्रियकृत् यत्र कुत्र वा यत्र
 कुर्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वसन्ती त्वं कथं प्राणान् धरिष्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विरहदुःखमभिनयति चन्द्रोऽद्योति भानुवत् दाहकत्वात् ॥ ६ ॥

चन्द्रत्वमिति कर्पूरतोऽप्यतिशीतलस्य मन कामदुःखशामकस्य तदा-
 त्यस्य अर्थे तत्र करा अपि तथा गुणशैत्ययुक्ता भूत्वा वा सुषयिष्यन्तीति

सुग्रीवोऽपि दयाहीनो दुःखितं मा न पश्यति ॥ ७ ॥
 राज्यं निष्कण्टकं प्राप्य स्त्रीभिः परितृतो रहः ।
 कृतघ्नो दृश्यते व्यक्तं पानासक्तोऽतिकासुकः ॥ ८ ॥
 नायाति शरदं पश्यन्नपि मार्गयितुं प्रियाम् ।
 पूर्वोपकारिणं दुष्टः कृतघ्नो विस्मितो हि माम् ॥ ९ ॥
 हन्मि सुग्रीवमप्येवं सपुरं सहवान्धवम् ।
 वाली यथा हतो मेऽद्य सुग्रीवोऽपि तथा भवेत् ॥ १० ॥
 इति कृष्टं समालोक्य राघवं लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
 इदानीमेव गत्वाहं सुग्रीवं दुष्टमानसम् ॥ ११ ॥
 मामाज्ञापय हत्वा तमायास्ये राम तेऽन्तिकम् ।
 इत्युक्त्वा धनुरादाय सङ्गं दृणीरमेव च ॥ १२ ॥
 गन्तुमभ्युद्यतं वीक्ष्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 न हन्तव्यस्त्वया यत्सु । सुग्रीवो मे प्रियः सखा ॥ १३ ॥
 किन्तु भीषय सुग्रीवं वालिवन्त्र हनिष्यसे ।

भाय विरहवेदनासहतादेव सुग्रीव निन्दति सुग्रीवोऽपीति ॥ ७ ॥

यन्मा न पश्यति तत्कृतघ्न भ इव दृश्यते ॥ ८ ॥

कृतघ्नत्वमुपपादयति जायातीति ॥ ९ ॥

एवं यथा भीताहर्षात् हन्तमिच्छामि एवमित्यर्थः अद्य यथा मे
 भया वाली हत सुग्रीवो भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥

कृष्ट श्लोघनम् ॥ ११ ॥

इदानीमेवत्याद्युक्त्वा राजाष्टा विनेहकार्यकरणमर्तुषतमिति मति
 मन्थायाह मामाज्ञापयेति इदमे म्यसे प्रथमतोऽप्रतिमस्वानं त रामरोषेण
 वक्ष्यमस्यापि रोषाविष्टतात् अतोर्गमितं न दोष ॥ १२ । १३ ॥

इत्युक्त्वा शीघ्रमादाय सुग्रीवप्रतिभाषितम् ॥ १४ ॥

आगत्य पथाद्यत्कार्यं तत्करिष्याम्यसंशयम् ।

तथेति लक्ष्मणोऽगच्छत्त्वरितो भीमविक्रमः ॥ १५ ॥

किष्किन्ध्यां प्रति कोपेन निर्दहन्निव वानरान् ।

सर्वज्ञो नित्यलक्ष्मीको विज्ञानात्मापि राघवः ॥ १६ ॥

सीतामनुशुशोचार्तः प्राकृतः प्राकृतामिव ।

बुद्धादिसाक्षिणस्तस्य मायाकार्यातिवर्तिनः ॥ १७ ॥

रागादिरहितस्यास्य तत्कार्यं कथमुद्भवेत् ।

ब्रह्मणोक्तवृत्तं कर्तुं राज्ञो दशरथस्य हि ॥ १८ ॥

तपसः फलदानाय(१) जातो मानुषवेशष्टक् ।

यालिषन्न हनिष्यसे इत्युक्त्वा भीषयेत्यन्वयः नञि क्कृः ततः सुग्रीव-
प्रतिभाषितं तदुक्तोत्तरं आदाय (आत्मनेपदसार्धं) ॥ १४ ॥

अत्रागत्य भां श्रावयेति शेष- तच्छ्रुत्वा पथाद्यत्कार्यं कर्तुं योग्यं तत्क-
रिष्यामि अगच्छदितिच्छेदः ॥ १५ ॥

किष्किन्ध्यां प्रत्यगच्छदिति पूर्वैषान्वय नित्यलक्ष्मीकः अविभक्ततन्नाम-
कमायाशक्तिः तत्सम्बन्धादेव सर्वत्र स्वतस्तु विज्ञानात्मा निर्विषयज्ञानखरू-
पोऽपि ॥ १६ ॥

सीतामनुशुशोचेति विरोधः प्राकृतो शो जनः प्राकृतां संयोगवियोग-
शालिनीम् तत्र शङ्कते बुद्धेत्यादिना कथमुद्भवेदित्यनेन माया कार्याति-
वर्तिनः तदस्पृष्टस्य ॥ १७ ॥

अतएव रागादिरहितस्य समाधत्ते ब्रह्मणेति ब्रह्मपार्थितं राघववधफल-
कावतरणं वृत्तं सत्यं कर्तुं जातः फलान्तरमप्याह राघवः फलदानाय
च ॥ १८ ॥

मानुषवेशष्टक् जातः एवं च तद्वेदनिर्वाहयैवैवं चेदाकरणमितिभाव-

मायया मोहिताः सर्वे जना अज्ञानसंयुताः ॥ १८ ॥
 कथमेपां भवेन्मोक्ष ? इति विष्णुर्विचिन्तयन् ।
 कथां प्रथयितुं लोके सर्वलोकमलापहाम् ॥ २० ॥
 रामायणाभिधां रामो भूत्वा मानुषचेष्टकः ।
 क्रोधं मोहं च कामं च व्यवहारार्थसिद्धये ॥ २१ ॥
 तत्तत्कालोचितं गृह्णन् मोक्षमत्यवयाः प्रजाः ।
 अतुरक्त द्रुवायेपगुणेषु गुणवर्जितः ॥ २२ ॥
 विज्ञानमूर्तिर्विज्ञानयक्तिः साध्यगुणान्वितः ।
 अतः कामादिभिर्नित्यमविलिप्तो यथा नभः ॥ २३ ॥
 विन्दन्ति मुनयः केचिज्जानन्ति सनकादयः ।

फलान्तरमपि तथाव्यवहरणस्याह माययेति मायामोहितत्वादेवाज्ञान-
 संयुता ॥ १८ ॥

प्रथयितुं विचारयितम् ॥ २० ॥

मानुषचेष्टकं मानुषमहमचेष्टा कर्ता लोकानां क्रोधादिकानिकस्य
 व्यवहारस्य सिद्धये ज्ञानायार्थस्य तत्फलस्य च सिद्धये ॥ २१ ॥

तत्तत्कालोचितं व्यवहारं गृह्णन् व्यवहरन् प्रजा मोहयति रामो-
 म्भेवं व्यवहृतवान् तस्मादेवं व्यवहारो युक्त इति बोधयति मोहकत्वं चास्य
 निवृत्तिमार्गविपरीतत्वेन गुणवर्जितोऽपि अशेषगुणेषु मनुष्यकालान्तराणा-
 दिषु अतुरक्त इव तत्तदावहरन् अतएव मोहयति ॥ २२ ॥

कामाद्यान्निमित्तमेव हेतुपूर्वं निरूपयति विज्ञानेति स्वयंविज्ञानमूर्तिमिद्वजः
 तथा विज्ञानरूपैष शक्तिरस्य तेन शक्तिसंलग्नकतोऽन्यथाभासो पारित-
 अतएव, सर्वमाश्रितानां शुभाशुभभासो विविष्टज्ञानशक्तित्वात् अशुणान्वितः
 शुणान्वितमिदं निरुपयति यावत् अत इति स्पष्टं यथा नभः आकाश-
 पवनाभीतमसेनाविप्तं तदम् ॥ २३ ॥

मन्वेवं भूतोऽप्य भिन्ने गृह्णन् किं तस्माद् विन्दन्तीति केचिदेव सनका-

तद्भावं निर्मलात्मानः(१) सम्यक् जानन्ति नित्यदा ॥२४॥

भक्तचित्तानुसारेण जायते भगवानजः ।

लक्ष्मणोऽपि तदा गत्वा किष्किन्धानगरान्तिकम् ॥ २५ ॥

ज्याघोपमकरोत्तीव्रं भीषयन् सर्ववानरान् ।

तं दृष्ट्वा प्राकृतास्तत्र वानरा वप्रसूर्धनि ॥ २६ ॥

चक्रुः किलकिलाशब्दं हतपापाणपादपाः ।

तान् दृष्ट्वा क्रोधताम्राक्षो वानरान् लक्ष्मणस्तदा ॥ २७ ॥

निर्मूलान् कर्तुमुद्युक्तो धनुरानम्य वीर्यवान् ।

ततः शीघ्रं समापत्य ज्ञात्वा लक्ष्मणमागतम् ॥ २८ ॥

निवार्य वानरान् सर्वानद्भदो मन्त्रिसत्तमः ।

गत्वा लक्ष्मणसामीप्यं प्रणनाम स दण्डवत् ॥ २९ ॥

ततोऽद्भुतं परिष्वज्य लक्ष्मणः प्रियवर्धनः ।

उवाच वत्स ! गच्छ त्वं पितृव्याय निवेदय ॥ ३० ॥

मामागतं राघवेण चोदितं रौद्रमूर्तिना ।

दयो मुनयो ज्ञानिनि द्युतिदाक्ष्यैर्विन्दन्ति लभन्ते अपरोक्षतयापि माहात्

कुर्वन्ति इति यावत् तत्किमन्येन ध्यानन्येन सर्वदा नेत्याहं गद्गता इति

दृष्ट्वा सम्यक् जानन्त्येवेति भावः ॥ २४ ॥

तत्र हेतुमाह भक्तेति जायते प्राणविषयो जायत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

घ्नं प्रकारः ॥ २६ ॥

किन्किनागन्तो वानराणां क्रोधभयादिनामिक शब्दः ॥ २७ ॥

समापत्य दृष्ट्वाह तदा ॥ २८ ॥

लक्ष्मणसामीप्यं गत्वा प्राप्य ॥ २९ ॥

प्रियवर्धन प्रियाणा इति करणशीलः ॥ ३० ॥

तयेति त्वरितं गत्वा सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥
 लक्ष्मणः क्रोधताम्राक्षः पुरद्वारि बहिः स्थितः ।
 तद्भ्रुत्वातीय सन्वसः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३२ ॥
 आह्वय मन्त्रिणां येष्ठं हनूमन्तमयाऽब्रवीत् ।
 गच्छ त्वमद्भेदेनाशु लक्ष्मणं विनयान्वितः ॥ ३३ ॥
 सान्त्वयन् कोपितं वीरं शनैरानय मन्दिरम् ।
 प्रेषयित्वा हनूमन्तं तारामाक्ष कपीश्वरः ॥ ३४ ॥
 त्वं गच्छ सान्त्वयन्ती तं लक्ष्मणं शत्रुभाषितैः ।
 शान्तमन्तःपुरं नीत्वा पथादर्शय मेऽनघे ! ॥ ३५ ॥
 भवत्विति ततस्तारा मध्यकक्षं समाधियत् ।
 हनूमानद्भेदेनैव सञ्चितो लक्ष्मणान्तिकम् ॥ ३६ ॥
 गत्वा ननाम शिरसा भक्त्या स्थागतमब्रवीत् ।
 एहि वीर ! महाभाग भवद्गृहमशङ्कितम् ॥ ३७ ॥
 प्रविश्य राजदारादीन् दृष्ट्वा सुग्रीयमेव च ।
 यदाज्ञापयसे पथात्तत्सर्वं करवाणि भो ! ॥ ३८ ॥

रौद्रमूर्तिना बालिवधकालिकमूर्तिना ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणो बहिः स्थित इति षड्वेदयदित्यस्य ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणं तद्विषयम् ॥ ३३ ॥

कोपितं सज्ञातकोप सान्त्वयन् सन्वसः कुर्वन् मन्दिरमानय प्रापय ॥ ३४ ॥

शत्रुभाषितैः सान्त्वयन्ती लक्ष्मणं प्रति गच्छ ततः शान्तं शान्तकोपं ज्ञात्वा
 ततोऽन पुरं नीत्वा शनैः शान्तमन्त्रिणां शिरसाऽपयसे ॥ ३५ ॥

मध्यकक्षं कोपितं सद्द्वारमयोऽन्वयम् ॥ ३६ ॥

पथादर्शय मेऽहं यत इदं भवद्गृहम् ॥ ३७ ॥

राजदारादीन् दृष्ट्वा शनैः शनैः शान्तमन्त्रिणां शिरसाऽपयसे यथा राज्ञो न शङ्कोषः

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं भक्त्या करेण्य स मारुतिः ।
 आनयामास नगरमध्याद्राजगृहं प्रति ॥ ३९ ॥
 पश्यंस्तत्र महासौधान् यूथपानां समन्ततः ।
 जगाम भवनं राज्ञः सुरेन्द्रभवनोपमम् ॥ ४० ॥
 मध्यकक्षे गता तत्र तारा ताराधिपानना ।
 सर्वाभरणसम्पन्ना मदरक्तान्तलोचना ॥ ४१ ॥
 उवाच लक्ष्मणं नत्वा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
 याहि(१) देवर ! भद्रं ते साधुस्वं भक्तवत्सलः ॥ ४२ ॥
 किमर्थं कोपमाकार्पीर्भक्ते भृत्ये कपीश्वरे ।
 बद्धकालमनाश्वासं दुःखमेवानुभूतवान् ॥ ४३ ॥
 इदानीं बद्धदुःखौघाद्भङ्गिरभिरक्षितः ।
 भवत्प्रसादात् सुग्रीवः प्राप्तसौख्यो महामतिः ॥ ४४ ॥
 कामासक्तो रघुपतेः सेवार्थं नागतो हरिः ।

तथाऽस्मद्राजदारदर्शने तव सङ्क्षोषो लोचित इति भावः ॥ ३८ ॥

गुह्येव्यार्थम् ॥ ३९ ॥

यूथपानां महासौधान् नट्टानित्यर्थः ॥ ४० ॥

ताराधिपानना चन्द्रमुखी ॥ ४१ ॥

आदौ स्वस्य सेवकत्वाच्चक्ष्मणस्य भगवद्दत्तारत्नाच्च नत्वा पयान्निव-
 भावेन देवरेव्युक्तिः त्वं साधुर्भक्तवत्सलोऽतो भक्तेष्वीदृशः कोपोऽनुचित इति
 भावः ॥ ४२ ॥

याकार्पीः अतिशयेन लतवान् अनाश्वासं निरन्तरमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

बद्धदुःखौघात् कालितः प्राप्यभाषात् ॥ ४४ ॥

आगमिष्यन्ति हरयो नानादेशगताः प्रभो ॥ ४५ ॥

प्रेषिता दशसाहस्रा हरयो रघुसत्तम । ।

आनेतुं वानरान् दिग्भ्यो महापर्वतसन्निभान् ॥ ४६ ॥

सुग्रीवः स्वयमागत्य सर्ववानरयूथपैः ।

बधयिष्यति दैत्यीधान् रावणश्च हनिष्यति(१) ॥ ४७ ॥

त्वयैव सहितोऽद्यैव गन्ता वानरपुङ्गवः ।

पश्यान्तर्भवनं तत्र पुच्छदारसङ्घट्टतम् ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वा सुग्रीवमभयं दत्त्वा नय सहैव ते ।

ताराया वचनं श्रुत्वा ह्यशक्रोधोऽथ लक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

जगामान्तःपुरं यत्र सुग्रीवो वानरेश्वरः ।

रुमामालिङ्ग्य सुग्रीवः पर्यङ्के पर्यवस्थितः ॥ ५० ॥

दृष्ट्वा लक्ष्मणमत्यर्थं उत्पपातातिभीतवत् ।

तं दृष्ट्वा लक्ष्मणः क्रुद्धो मदविह्वलितेक्षणम् ॥ ५१ ॥

यत प्राप्सौस्थोऽत कामासक्तोऽपि सेवार्थं नागत इति न चपि
लागत एव काकुरत् कथमागतस्तत्राह आगमिष्यन्तीति ॥ ४५ ॥

एवं चैवसुदयमकुरणात् सेवा कृतवानेवेति भावः ॥ ४६ । ४७ ॥

रामभ्रातृत्वात्त्वयैव सहितो वानरपुङ्गवोऽद्यैव गन्ता रामसमीपमिति
शेषे अन्तर्भवनस्य मध्ये ॥ ४८ ॥

ते सहैव नय स्तनैव सह नयेत्यर्थं तारावचनेमातिमधुरेण सन्नितेन
ह्यशक्रोधः ॥ ४९ ॥

यत्र सुग्रीवः स्थितस्तदन्त इर जगाम ॥ ५० ॥

अत्यर्थं अतिशयेनातिभीतवदुत्पपात पर्यङ्कादिति शेषे मदविह्वलित-
क्षय मदविह्वलनेत्यम् ॥ ५१ ॥

सुग्रीवं प्राह दुर्दत्त ! विस्मृतोऽसि रघूत्तमम् ।
 वाली येन हतो वीरः स वाणोऽद्य प्रतीक्षते ॥ ५२ ॥
 त्वमेव वालिनो मार्गं गमिष्यसि मया हतः ।
 एवमत्यन्तपरुषं वन्दन्तं लक्ष्मणं तदा ॥ ५३ ॥
 उवाच हनुमान् वीरः कथमेवं प्रभापसे ? ।
 त्वत्तोऽधिकतरो रामे भक्तोऽयं वानराधिपः ॥ ५४ ॥
 रामकार्यार्थमनिशं जागर्ति न तु विस्मृतः ।
 आगताः परितः पश्य वानराः कोटिशः प्रभो ! ॥ ५५ ॥
 गमिष्यन्त्यचिरेणैव सीतायाः परिमार्गणम् ।
 साधयिष्यति सुग्रीवो रामकार्यमशेषतः ॥ ५६ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ।
 सुग्रीवोऽर्घ्यपाद्याद्यैर्लक्ष्मणं समपूजयत् ॥ ५७ ॥
 आलिङ्ग्य प्राह रामस्य दासोऽहं तेन रक्षितः ।
 रामस्य तेजसा लोकान् क्षणाद्देनैव जेयति ॥ ५८ ॥
 सहायभात्वमेवाहं वानरैः सहितः प्रभो ! ।
 सौमित्रिरपि सुग्रीवं प्राह किञ्चिन्मयोदितम् ॥ ५९ ॥
 तत् क्षमस्व महाभाग ! प्रणयाद्भाषितं मया ।

प्रतीक्षते त्वां हन्तुमिति शेषः ॥ ५२ । ५३ । ५४ ॥

जागर्ति उद्यमवान् भवति अस्मिन्नेव समवे आकर्षणार्थं गताः
 वानराः सेनां कर्षन्त्यागता इत्याह आगता इति ॥ ५५ ॥

परिमार्गणं कर्तुमिति शेषः ॥ ५६ । ५७ । ५८ ॥

यत्किञ्चिन्मयोदितं तत् क्षमस्वत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(1) समपूजयदिति पाठे अडभाव आर्षः ।

गच्छामोऽद्यैव सुग्रीव । रामस्तिष्ठति कानने ॥ ६० ॥

एक एवातिदुःखान्तो जानकीविरहात् प्रभुः ।

तथेति रथमारुह्य लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ ६१ ॥

वानरैः सङ्घितो राजा राममेवान्वपद्यत ॥ ६२ ॥

भेरीमदङ्गैर्बहुञ्जच्चवानरैः

श्वेतातपत्रैर्व्यजनैश्च शोभितः ।

नीलाङ्गदाद्यैर्हनुमत्प्रधानैः

समाहतो राघवमभ्यगाद्धरिः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसम्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
पञ्चम सर्ग ।

प्रणयात् प्रणयकोपात् ॥ ६० । ६१ । ६२ । ६३ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषदुद्धरयसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण
कृतावध्यात्मरामायणे श्वेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे
पञ्चम सर्ग ।

दृष्ट्वा रामं समासीनं गुहाद्वारि शिलातले ।
 चैलाजिनधरं श्यामं जटामौलिविराजितम् ॥ १ ॥
 विशालनयनं शान्तं स्मितचारुमुखाम्बुजम् ।
 सीताविरहसन्तप्तं पश्यन्तं भृगपक्षिणः ॥ २ ॥
 रयात् दूरात्समुत्पत्य (१) वेगात् सुग्रीवलक्ष्मणौ ।
 रामस्य पादयोरग्रे पेततुर्भक्तिसंयुतौ ॥ ३ ॥
 रामः सुग्रीवमालिङ्ग्य दृष्टानामयमन्तिके ।
 स्थापयित्वा यथान्यायं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४ ॥
 ततोऽब्रवीद्ब्रह्मश्रेष्ठं सुग्रीवो भक्तिनम्रधीः ।
 देव । पश्य समायान्ती धानराणा महाचक्रम् ॥ ५ ॥
 कुलाचलाद्रिसम्भूता मेरुमन्दरसन्निभाः ।
 नानाद्वीपसरिच्छैलवासिनः पर्वतोपमाः ॥ ६ ॥
 असङ्ख्याताः समायान्ति हरयः कामरूपिण ।
 (२) सर्वदेवायसम्भूताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ७ ॥
 अत्र केचिद्गजबलाः केचिद्दशगजोपमाः ।

दृष्टेति चैल च जीर्णं वासोऽजिन प ॥ १ ॥

स्मितेन चारुमन्दर सुखाम्बुज यस्य तस्य ॥ २ ॥ ३ ॥

यथान्यायमारोग्य अन्तिके स्वसमीपे ॥ ४ ॥ ५ ॥

कुलाचला हिमालयादयः सप्तपर्वता ॥ ६ ॥ ७ ॥

(१) उत्तमुत्पत्य इति वा पाठः ।

(२) सर्वे इति पाठान्तरम् ।

गजायुतबलाः केचिदन्येऽमितबलाः प्रभो ! ॥ ८ ॥
 केचिदञ्जनकूटाभाः केचित्कणकसन्निभाः ।
 केचिद्रत्नान्तवदना दीर्घवालास्तथा परे ॥ ९ ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्घायाः केचिद्रत्नससन्निभाः ।
 गर्जन्तः परितो यान्ति वानरा युद्धकाञ्चिणः ॥ १० ॥
 त्वदान्नाकारिणः सर्वे फलमृलायनाः प्रभो ! ।
 ऋचाणामधिपो वीरो जाम्बवान्नाम बुद्धिमान् ॥ ११ ॥
 एष मे मन्त्रिणां श्रेष्ठः कोटिभङ्गुकवृन्दपः ।
 हनूमानेष विख्यातो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १२ ॥
 वायुपुत्रोऽतितेजस्वी मन्त्री बुद्धिमता वरः ।
 नलो नीलश्च गवयो गवाक्षो गन्धमादनः ॥ १३ ॥
 शरभो मैन्दवश्चैव गजः पनस एव च ।
 बलीमुखो दधिमुखः सुपेणस्तार एव च ॥ १४ ॥
 केसरी च महासत्त्वः पिता हनुमतो बली ।
 एते मे यूथपा राम ! प्राधान्येन मयोदिताः ॥ १५ ॥
 महात्मानो महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
 एते प्रत्येकतः कोटिकोटिवानरयूथपाः ॥ १६ ॥
 तथाञ्जाकारिणः सर्वे सर्वे देवांशसम्भवाः ।
 एष बालिसुतः श्रीमानद्भद्रो नामविश्रुतः ॥ १७ ॥
 बालितुल्यबलो वीरो राजसाना बलान्तकः ।

अमितबला इति श्लोके ॥ ८ । ९ । १० । ११ ॥

कोटिभङ्गुकवृन्दप कोटीति इन्द्रविशेषणम् । १२ । १३ । १४ । १५ ॥

प्रत्येकतः सार्वविभक्तिरसिः एकैक इत्यर्थः ॥ १६ । १७ । १८ । १९ ॥

एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ १८ ॥
 योद्धारः पर्वताग्रैश्च निपुणाः शत्रुघातने ।
 आज्ञापय रघुश्रेष्ठ ! सर्वे ते वशवर्त्तिनः ॥ १९ ॥
 रामः सुग्रीवमालिङ्ग्य हर्षपूर्णाञ्जुलोचनः ।
 प्राह सुग्रीव ! जानासि सर्वं त्वं कार्यगौरवम् ॥ २० ॥
 मार्गणार्थं हि जानक्या नियुङ्क्ष्व यदि रोचते ।
 श्रुत्वा रामस्य वचनं सुग्रीवः प्रीतमानसः ॥ २१ ॥
 प्रेषयामास बलिनो वानरान् वानरर्षभः ।
 दिक्षु सर्वासु विविधान् वानरान् प्रेष्य सत्वरम् ॥ २२ ॥
 दक्षिणां दिशमत्यर्थं प्रयत्नेन महाबलान् ।
 युवराजं जाश्ववन्तं हनूमन्तं महाबलम् ॥ २३ ॥
 नलं सुपेणं शरभं मैन्दं द्विविदमेव च ।
 प्रेषयामास सुग्रीवो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 विचिन्वन्तु प्रयत्नेन भवन्तो जानकीं शुभाम् ।
 मासादर्वाक् निवर्त्तध्वं मञ्छासनपुरःसराः ॥ २५ ॥
 सीतामदृष्ट्वा यदि वो मासादूर्ध्वं दिनं भवेत् ।
 तदा प्राणान्तिकं दण्डं मत्तः प्राप्स्यथ वानराः ॥ २६ ॥

कार्यगौरवं जानासि अतो यस्यां दिशि दे योग्यास्तास्तत्र नियुङ्क्ष्व-
 न्यर्थं ॥ २० । २१ । २२ ॥

अत्यर्थमतिशयेन महाबलान् ज्ञात्वा प्रयत्नेन तानेव प्रेषयामासेत्यन्वय-
 तानेवाह युवराजमिति ॥ २३ । २४ ॥

मञ्छासनपुर सरा मञ्छासनं पुर सरमये येषां तादृशा यनेन
 मञ्छासनं न विस्मत्तव्यमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

प्राणान्तिकं प्राणान्तसम्बन्धिभं तसुम्पादकमिति यावत् अध्यात्मादिताना-
 दम् ॥ २६ ॥

इति प्रस्थाप्य सुग्रीवो यानरान् भीमविक्रमान् ।
 रामस्य पादौ श्रीरामं नत्वा चोपविशेऽथ सः ॥ २७ ॥
 गच्छन्तं मासतिं दृष्ट्वा रामो यत्नमवधीत् ।
 अभिधानार्थमेतन्मे ह्यद्रुलीयकमुत्तमम् ॥ २८ ॥
 मन्त्रामाक्षरसंयुक्तं सीतायै दीयतां रक्षः ।
 अग्निं कार्ये प्रमाणं हि त्वमेव कपिसत्तम ! ।
 जानामि सत्यं ते सर्वं गच्छ पत्न्याः शुभशय ॥ २९ ॥
 एवं कपीनां राक्षसां तेषु विसृष्टाः परिमार्गणे ।
 सीताया अद्भुतमुष्णा बभ्रमुन्नात् तत्र च ॥ ३० ॥
 भ्रमन्तो विन्ध्यगच्छने दृष्ट्वाः पर्वतोपमम् ।
 राक्षसं भीषणाकारं भक्षयन्तं अगान् गजान् ॥ ३१ ॥
 रावणोऽयमिति ज्ञात्वा केचिद्दानरपुङ्गवाः ।
 जघ्नुः किलकिलाशब्दं मुञ्चन्तो मुष्टिभिः क्षणात् ॥ ३२ ॥
 नायं रावण इत्युक्त्वा यत्पुरन्यन्महदनम् ।
 तृपार्त्ताः सलिलं तत्र नाविन्दन् हरिपुङ्गवाः ॥ ३३ ॥
 विभ्रमन्तो मक्षरगणे शुष्ककण्ठीष्ठतालुकाः ।

श्रीरामं नत्वा तस्यां चोपविशेऽथ सः ॥ २७ ॥

मे ममाद्रुलीयकं गच्छान्तेति शेषं हि पादपूरणे ॥ २८ ॥

ननु अद्भुतादीन्विहाय मङ्गलमेव किमर्थं दीयते तत्राह अग्निदिति मन्त्र
 पत्न्यमुष्टि च ॥ २९ ॥

परिमार्गणे तद्विभक्तमित्यर्थं ॥ ३० । ३१ ॥

किलकिलाशब्दं मुञ्चन्तो मुष्टिभिः क्षणात् राक्षसमिति शेषं ॥ ३२

नायमिति शुष्ककण्ठीष्ठादिति भावः ॥ ३३ ॥

दृष्टशुर्गह्वरं तत्र तृणगुल्मादृतं महत् ॥ ३४ ॥
 आर्द्रपक्षान् कौञ्चहंसान्निःसृतान् दृष्टशुस्ततः ।
 अत्रास्ते सलिलं नूनं प्रविशामो महागुहाम् ॥ ३५ ॥
 इत्युक्त्वा हनुमानये प्रविवेश तमन्वयुः ।
 सर्वे परस्परं धत्वा बाहून् बाह्वभिस्तुमुक्ताः ॥ ३६ ॥
 अन्धकारे महदूरं गत्वाऽपश्यन् कंपीश्वराः ।
 जलाशयान्मणिनिभतोयान् कल्पद्रुमोपमान् ॥ ३७ ॥
 वृक्षान् पक्षफलैर्नभ्रान्मधुद्रोणसमन्वितान् ।
 गृहान् सर्वगुणोपेतान् मणिवस्त्रादिपूरितान् ॥ ३८ ॥
 दिव्यभक्ष्यान्मसहितान्मानुषैः परिवर्जितान् ।
 विस्मितास्तत्र भवने दिव्ये कणकविष्टरे ॥ ३९ ॥
 प्रभया दीपमानान्तु दृष्टशुः स्त्रियमेकलाम् ।
 ध्यायन्तीं चीरवसनां योगिनीं योगमास्थिताम् ॥ ४० ॥
 प्रणेमुस्तां महाभागां भक्त्या भीत्या च वानराः ।

शुभ्रं कण्ठोष्ठतालुकं येषां ते ॥ ३४ ॥

ततः गह्वरात् ॥ ३५ ॥

उक्तुका जनविगमोत्कण्ठाजन्य इत्यर्थं परस्परं बाह्वभिर्बाहून् धत्वा
 सर्वे हनुमन्मन्वयुः अन्धकारादेवं करणम् ॥ ३६ ॥

महदूरं बहुदूरमित्यर्थं मणिनिभतोयान् मणितन्मणिनिर्मलजलान्
 कल्पद्रुमोपमानिति उत्तरान्वयि ॥ ३७ ॥

मधुद्रोणसमन्वितान् द्रोणपरिमितमधुयुतात् गृहान् गृहाणि अर्ध-
 चादि ॥ ३८ ॥

अतएव विस्मिता लम्बाचर्या ॥ ३९ ॥

योगमास्थिता चित्तवृत्तिनिरोधजविद्धिं प्राप्ताम् ॥ ४० ॥

दृष्ट्वा तान्वानरान् देवी प्राह यूयं किमागताः ॥ ४१ ॥

कुतो वा कस्य दूता वा मत्स्थानं किं प्रधर्षथ ? ।

तच्छ्रुत्वा हनुमानाह शृणु वक्ष्यामि देवि ! ते ॥ ४२ ॥

अयोध्याधिपतिः श्रीमान् राजा दशरथः प्रभुः ।

तस्य पुत्रो महाभागो ज्येष्ठो राम इति श्रुतः ॥ ४३ ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य सभार्यः सानुजो वनम् ।

गतस्तत्र हता भार्या तस्य साध्वी दुरात्मना ॥ ४४ ॥

रावणेन ततो रामः सुग्रीवं सानुजो ययौ ।

सुग्रीवो मित्रभावेन रामस्य प्रियवल्लभाम् ॥ ४५ ॥

श्वगवध्वमिति प्राह ततो वयमुपागताः ।

ततो वनं विचिन्वन्तो जानकीं जलकाङ्घ्रिणः ॥ ४६ ॥

प्रविष्टा गह्वरं घोरं दैवादत्र समागताः ।

त्वं वा किमर्थमत्रासि का वा त्वं वद नः शुभे ! ॥ ४७ ॥

योगिनी च तथा दृष्ट्वा वानरान् प्राह हृष्टधीः ।

यथेष्टं फलमूलानि जग्ध्वा पीत्वाहृतं मयः ॥ ४८ ॥

आगच्छत ततो वक्ष्ये मम वृत्तान्तमादितः ।

तथेति भुक्त्वा पीत्वा च हृष्टास्ते सर्ववानराः ॥ ४९ ॥

देव्याः समीपं गत्वा ते बद्धाञ्जलिपुटाः स्थिताः । * ॥

ततः प्राह हनुमन्तं योगिनी दिव्यदर्शना ॥ ५० ॥

भक्तिभीतिर्योगिनीविषये किद्दिमर्थमागता ॥ ४१ ॥

कुत आगता इति श्रेय मत्स्थानं किं प्रधर्षथ किमिति वसाम्-
विष्टा ॥ ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥

तथा दृष्ट्वा शुकद्वयुतान् दृष्ट्वा ॥ ४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥

हेमा नाम पुरा दिव्यरूपिणी विश्वकर्मणः ।
 पुत्री महेशं वृत्तेन तोपयामास भामिनी ॥ ५१ ॥
 तुष्टो महेशः प्रददाविदं दिव्यपुरं महत् ।
 अत्र स्थिता सा सुदती वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५२ ॥
 तस्या अहं सखी विष्णुतत्परा मोक्षकाङ्क्षिणी ।
 नाम्ना स्वयंप्रभा दिव्यगन्धर्वतनया पुरा ॥ ५३ ॥
 गच्छन्ती ब्रह्मलोकं सा मामाहेदं तपश्चर ।
 अत्रैव निवसन्ती त्वं सर्वप्राणिविवर्जिते ॥ ५४ ॥
 त्वेतायुगे दाशरथिर्भूत्वा नारायणोऽव्ययः ।
 भूभारहरणार्थाय विचरिष्यति कानने ॥ ५५ ॥
 मार्गन्तो वानरास्तस्य भार्यामायान्ति ते गुहाम् ।
 पूजयित्वाथ तान् गत्वा रामं स्तुत्वा प्रयत्नतः ॥ ५६ ॥
 यातासि भवनं विष्णोर्योगिगम्यं सनातनम् ।
 इतोऽहं गन्तुमिच्छामि रामं द्रष्टुं त्वरान्विता ॥ ५७ ॥
 यूयं पिदध्वमक्षीणि गमिष्यथ बहिर्गुहाम् ।
 तथैव चक्रुस्ते वेगाद्गताः पूर्वस्थितं वनम् ॥ ५८ ॥
 सापि त्यक्त्वा गुहा शीघ्रं ययौ राघवसन्निधिम् ।
 तत्र रामं ससुग्रीवं लक्ष्मणञ्च ददर्श ह ॥ ५९ ॥

प्रददौ हेमाया इति शेष ॥ ५२ ॥

दिव्यगन्धर्वो दिव्याख्यो गन्धर्वस्तस्य कन्या ॥ ५३ ॥

सा हेमा ॥ ५४ । ५५ ॥

तान्वानरान् राम गत्वा तत्समीपं गत्वा स्तुत्वार्थाद्राममेव ॥ ५६ ॥

यातासि लटिरूप इत पूर्वोक्तहेमामिषोगात् अस्माद्देशाच्च ॥ ५७ ॥

वेगात् वेगादिव चक्षणेनैवेत्यर्थे पूर्वस्थित वनं गता ॥ ५८ । ५९ ॥

कृत्वा प्रदक्षिणं रामं प्रणम्य बद्धयः सुधीः ।

आह गद्गदया वाचा रोमाञ्चिततनुरूहा ॥ ६० ॥

दासी तवाहं राजेन्द्र ! दर्शनार्थमिहागता ।

बद्धवर्षसहस्राणि तप्तं मे दुश्चरं तपः ॥ ६१ ॥

गुहायां दर्शनार्थं ते फलितं मेऽद्य तत्तपः ।

अद्य हि त्वां नमस्यामि मायायाः परतः स्थितम् ॥ ६२ ॥

१. सर्वभूतेषु चालक्ष्यं बहिरन्तरवस्थितम् ।

योगमायाजवनिकाच्छूनो मानुषविग्रहः ॥ ६३ ॥

न लक्ष्यसेऽज्ञानदृशां शैलूप इव रूपधृक् ।

महाभागवतानां त्वं भक्तियोगविधित्वया ॥ ६४ ॥

अवतीर्षोऽसि भगवन् ! कथं जानामि ? तामसी ।

लोके जानातु यः कश्चित्तव तत्त्वं रघूत्तम ! ॥ ६५ ॥

रोमाञ्चिततनुरूहा जानरोमाञ्चिततनुरूहा ॥ ६० । ६१ ॥

मायाया परतः स्थितं तदनधीनम् ॥ ६२ ॥

विवर्तोपादानतयान्तर्दामितया च सर्वभूतानां बहिरन्तरवस्थितमपि-
नैरलक्ष्यम् जवनिका नटानां वेषपट्टणस्थानावरणं पटनिर्मितं नटाश्च तत्र
प्रविष्टास्तथा रुद्रा भवन्ति तद्वद्योगभायया त्वं शूनो गुप्तं हतं सन् व्यज्ञान-
दृशान्नेरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

न लक्ष्यसे रूपधृक् तत्तद्रामादिरूपधृक् शैलूपो नट इव स यदारामा
दिवेशं कृत्वा रामाद्यनुकरणं करोति तदा राम इत्येव गृह्यते न तु पूर्वद-
ष्टोऽपि तद्रूपेण तद्वत् ॥ ६४ ॥

भागवतानां भगवद्भक्तोच्छ्रावता एवं भूते रूपे भक्तिरूपो योगस्तदा-
च्छ्रया त्वमवतीर्षोऽसि तादृशं त्वा स्त्रीशरीरत्वात् तामसी अहं कथं
जानामि अथ योभ्यतामप्येऽपि तज्ज्ञानापेक्षा मे नास्तीत्याह लोके इति
तव तत्त्वं चिदानन्दादिरूपम् ॥ ६५ ॥

ममैतदेव रूपं ते सदा भातु हृदालये ।

राम ! ते पादयुगलं दर्शितं मोक्षदर्शनम् ॥ ६६ ॥

अदर्शनं भवार्णानां सन्मार्गपरिदर्शनम् ।

५ धनपुत्रकलत्रादिविभूतिपरिदर्पितः ।

५ अकिञ्चनधनं त्याद्य नाभिधातुं जनोऽर्हति ॥ ६७ ॥

निवृत्तगुणमार्गाय निष्किञ्चनधनाय ते ॥ ६८ ॥

नमः स्वात्माभिरामायः निर्गुणाय गुणात्मने ।

कालरूपिनमीशानमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ६९ ॥

५ समं चरन्तं सर्वत्र मन्ये त्वां पुरुषं परम् ।

देव ! ते चेष्टितं कश्चिन्न वेदं नृविडम्बनम् ॥ ७० ॥

न तेऽस्मि कश्चिद्दयितो ह्येष्यो वा पर एव च ।

स्वामेष्ट्यभयमाह ममैतदिति मोक्षदर्शनं मोक्षोपायदर्शकं पादयुगलं ते त्वया दर्शितम् अतोऽन्याकाङ्क्षा मे नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

तदेव विभिन्नदिग् अदर्शनमिति भवार्णानां भवार्णयानानित्यर्थं वर्णलोपव्याप्यः सन्मार्गस्त्वन्नानोपायः धनादिगर्वगर्वितो जनः अकिञ्चनानां त्यक्त-सर्वविषयाणां धनभक्तं दरिद्रस्य धनमिवेच्छाविषयं त्वां अभिधातुं वातोऽप्यं कर्तुं च नार्हति तथापि सौभीति शेषः ॥ ६७ ॥

निवृत्तो गुणमार्गः प्रवृत्तिमार्गरूपः संसारः सतएव यस्मात्तस्मै ॥ ६८ ॥

स्वात्मन्येन चिदाभन्दरूपेऽभिरमते तस्मै अतएव निर्गुणाय गुणानां विषयाणामपि विवर्तोपादानत्वात्तदात्मने कालरूपिणं तेन सर्वसंहर्तृत्वं ईशानत्वेन जगत्स्रष्टृत्वतत्प्राप्तकत्वे त्वां सर्वस्रष्टृत्वादेव तस्यादिमध्यान्तवर्जितत्वं मध्यस्याद्यन्तसामेलत्वात्तस्याप्यभावः ॥ ६९ ॥

समं चरन्तं अन्तर्यामित्येत्यर्थः नृविडम्बनं मनुष्यव्यवहारानुकरणरूपं अनुकरणमेतदिति कश्चिन्न वेदः ॥ ७० ॥

समत्वादेवाह न ते इत्यादि परो भिन्नः सर्वरूपत्वात्तवेति भावः यद्वा

त्वन्मायापिहित्वात्मानस्त्वा पश्यन्ति तथाविधम् ॥७१॥
 अजस्याकर्तुरीशस्य देव । तिर्यङ्नरादिषु ।
 जन्मकर्मादिकं यद्यत्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ७२ ॥
 त्वामाञ्जरक्षरं जातं कथाश्रवणसिद्धये ।
 केचित् कोशलराजस्य तपसुः फलसिद्धये ॥ ७३ ॥
 कौशल्यया प्रार्थ्यमानं जातमाञ्जः परे जनाः ।
 दुष्टराक्षसभूभारहरणार्थार्थितो विभुः ॥ ७४ ॥
 ब्रह्मणा नररूपेण जातोऽयमिति केचन ।
 शृण्वन्ति गायन्ति च ये कथासो रघुनन्दन । ॥७५॥
 पश्यन्ति तव पादार्जं भवार्णवसुतारगम् ।
 त्वन्मायागुणवद्वाहं व्यतिरिक्तं गुणाययम् ॥ ७६ ॥

दयितव्येभ्यः पर उदासीन तथाविध शत्रुमित्रोदासीनवन्न यथा राज्ञ
 शत्रुर्विभोषणो मित्र अन्ये उदासीना इति ॥ ७१ ॥

अजस्य सर्वकारणत्वात्कारणहीनस्य अकर्तुं कर्तृत्वादिधर्महीनस्य
 अपरिणामित्वादिति भाव ईशस्य सन्निधानभावेण सर्वनिधन्तु तिर्यङ्नरा-
 दिषु तिर्यगो मतस्यादय तेषु मनुष्येषु च यज्जन्मकर्मादि तदत्यन्तविडम्बनं
 अनुकरणं तत्तच्छातेरिति श्रेय न तु वास्तवमिति भाव ॥ ७२ ॥

तत्र प्रकृतावतारप्रयोजनमाह त्वामिति अक्षरमपि लोकानां सकथा-
 श्रवणसिद्धिप्राप्तये जातमाञ्ज केचित् कोशलराजस्य ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणा प्रार्थितो नररूपेण जात इत्यन्वय ॥ ७४ ॥

आद्यप्रयोजनस्यैव मुख्यत्व प्रतिपादयितुं तच्छ्रवणादिजा सिद्धिमाह
 शृण्वन्तीत्यादिना ॥ ७५ ॥

पश्यन्तीति ते त्वत्पादाञ्ज पश्यन्तीत्यन्वय त्वत्पादाञ्जदर्शनमेव तच्छ्रव-
 णजा मुख्या सिद्धिरित्यर्थं त्वत्पादाञ्जमन्देन मुख्यं चिदानन्दात्मकम् तत्तत्क-
 र्णमेव विवक्षितमित्याह त्वन्मायेति त्वन्मायागुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्नृणां येऽहम्

कथं त्वां देव ! जानीयां स्तोतुं वाऽविषयं विभुम् ।
 नमस्यामि रघुश्रेष्ठं बाणासनशरान्वितम् ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सुग्रीवादिभिरन्वितम् ॥ ७७ ॥
 एवं स्तुतो रघुश्रेष्ठः प्रसन्नः प्रणताघृहत् ।
 उवाच योगिनीं भक्तां किन्ते मनसि काङ्क्षितम् ॥ ७८ ॥
 सा प्राह राघवं भक्त्या भक्तिं ते भक्तवत्सल ! ।
 यत्र कुत्रापि जाताया निश्चलां देहि मे प्रभो ! ॥ ७९ ॥
 त्वङ्गुलेषु सदा सद्गो भूयान्मे प्राकृत्येषु न ।
 जिह्वा मे रामरामेति भक्त्या वदतु सर्वदा ॥ ८० ॥
 मानसं श्यामलं रूपं सीता लक्ष्मणसंयुतम् ।
 धनुर्बाणधरं पीतवाससं मुकुटोज्ज्वलम् ॥ ८१ ॥
 अद्भुदैर्नूपुरैर्मुक्ताहारैः कौस्तुभकुण्डलैः ।
 शान्तं स्मरतु मे राम ! वरं नान्यं दृष्ट्वा प्रभो ॥ ८२ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 भवत्वेवं महाभागे ! गच्छ त्वं वदरीवनम् ।

अहङ्कारविशिष्टास्तेभ्यो व्यतिरिक्तं तद्गोपस्पृष्टं गुणानामाश्रयं प्ररुक्तं यद्रूपं
 तद्दृश्यं न मेव तज्जन्त्या सिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

अविषयं वाङ्मनोऽविषयं त्वां स्तोतुं च कथं जानीयां प्रवृत्ता भवेयं
 तज्ज्ञानं दुर्लभमेव स्तोत्रमपि न सामर्थ्यमिति भावः एवञ्च स्तुतेरशक्यत्वात्क-
 ल्प प्रणयामेव करोमीत्याह नमस्यामीति ॥ ७७ ॥

प्रसन्नः सम्प्रणतानामपस्य पापस्य हर्ता ॥ ७८ ॥

निदर्ता भक्तिं देहीत्यन्वयः ॥ ७९ ॥

प्राकृत्येषु त्वङ्गुलिषु सदा राशक्त्येषु च यावत् । ८० ॥

मे मानसं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टरूपं स्मरतु पीतवाससं शान्तमिति
 पुष्पम. ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

तत्रैव मां स्मरन्ती त्वं त्यक्तेदं भूतपञ्चकम् ।
 मामेव परमात्मानं अचिरात्प्रतिपद्यसे ॥ ८३ ॥
 श्रुत्वा रघूत्तमवचोऽष्टतसारकल्पं
 गत्वा तदैव बदरीतरुखण्डजुष्टम् ।
 तीर्थं तदा रघुपतिं मनसा स्मरन्ती
 त्यक्त्वा कलेवरमवाप परं पदं सा ॥ ८४ ॥

इति श्रीमद्भ्यत्तरामायणे उभयभेदरसम्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
 षष्ठ सर्ग ।

बदरीवन बदरिनाश्रम इदं भूतपञ्चकात्मकमिदं देहमित्यर्थं परमात्मानं
 मा प्रतिपद्यसे वर्तमानशमीये लट् अनेन स्नायुज्वरूपा मुक्तिराप पूर्वक तत्र
 देहत्यागेन दर्शिता ॥ ८३ ॥

तरुखण्ड तरुसमूह ॥ ८४ ॥

इति श्रीमत्सुकसराजविपदुद्धरणसमर्थत्यादिवि० श्रीराभवर्मण
 कृतावध्यात्तरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे
 षष्ठ सर्ग ।

तदेतद्रामवाणानामभेद्यं किं जगत्त्रये ? ॥ १४ ॥
 ये त्वां दुर्वोधयन्त्येते वानरा वानरर्षभ ! ।
 पुत्रदारादिकं त्यक्त्वा कथं स्यास्यन्ति ते त्वया ॥ १५ ॥
 अन्यद् गुह्यतमं वक्ष्ये रहस्यं शृणु मे सुत ! ।
 रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽप्ययः ॥ १६ ॥
 सीता भगवती माया जनसंमोहकारिणी ।
 लक्ष्मणो भुवनाधारः साक्षाच्छेषः फणीश्वरः ॥ १७ ॥
 ब्रह्मणा प्रार्थिताः सर्वे रक्षोगणविनायने ।
 मायामानुषभावेन जाता लोकैकरक्षकाः ॥ १८ ॥
 वयं च पार्षदाः सर्वे विष्णोर्विकुराडवासिनः ।
 मनुष्यभावमापन्ने स्वेच्छया परमात्मनि ॥ १९ ॥
 वयं वानररूपेण जातास्तस्यैव मायया ।
 वयं तु तपसा पूर्वं चाराध्य जगतां पतिम् ॥ २० ॥
 तेनैवानुगृहीता स्मः पार्षदत्वं सुमागताः ।
 इदानीमपि तस्यैव सेवां कृत्वैव मायया ॥ २१ ॥
 पुनर्विकुराडमासाद्य सुखं स्यास्यामहे वयम् ।
 इत्यद्ब्रह्मयाग्धास्य गता विन्ध्यं महाचलम् ॥ २२ ॥

ऋमिति श्रेयः यतो जगत्त्रये रामवाणानामभेद्यं किम् ? न किमपीत्यर्थः तेनात्र
 वासे अहद्राममयमिति भावः ॥ १४ ॥

यदेतैर्वागैरुक्तं वयं ते गणरक्षका इति तदपि मिथ्येत्याह मे
 त्यमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

रक्षोगणविनायने तद्विमिश्रं प्रार्थिता इत्यन्वयः मायामानुषभावेनेति
 न तेषां वास्तवं मनुष्यत्वं किन्तु माययैवेति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

नन्वेवं वानररूपमध्याहं किमर्थं तस्माद् तस्यैव माययेति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

विचिन्वन्तोऽथ शनकैर्जानकी दक्षिणाम्बुधेः ।
 तीरे महेन्द्राख्यगिरेः पवित्रं पादमाययुः ॥ २३ ॥
 दृष्ट्वा समुद्रं दुःपारमगाधं भयवर्द्धनम् ।
 वानरा भयसंतप्ताः किं कुर्म इति वादिनः ॥ २४ ॥
 निपेदुरदधेस्तीरे सर्वे चिन्तासमन्विताः ।
 मन्त्रयामासुरन्योन्यमद्भुदाद्या महाबलाः ॥ २५ ॥
 भ्रमतामेव नो मासो गतोऽत्रैव गुहान्तरे ।
 न दृष्टो राषणो वाऽद्य सीता वा जनकात्मजा ॥ २६ ॥
 सुग्रीवस्तीक्ष्णादण्डोऽस्मान्निहत्येव न संशयः ।
 सुग्रीववधतोऽस्माकं श्रेयः प्रायोपवेशनम् ॥ २७ ॥
 इति निश्चित्य तत्रैव दर्भानाशीर्यं सर्वतः ।
 उपाविवेशुसो सर्वे मरणे क्षतनिश्चयाः ॥ २८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र महेन्द्राद्रिगुहान्तरात् ।
 निर्गत्य शनकैरागादृग्ध्रः पर्वतसन्निभः ॥ २९ ॥
 दृष्ट्वा प्रायोपवेशेन स्थितान् वानरपुङ्गवान् ।
 उवाच शनकैर्गर्ध्रः प्राप्तो भक्षोऽद्य मे षडः ॥ ३० ॥

दक्षिणाम्बुधेस्तीरे महेन्द्राख्यगिरे पादं प्रत्यन्तपर्वतमाययुरित्य-
 न्वय ॥ २३ ॥

भयवर्द्धनं दर्भानाम्बुधे भयवर्द्धकं किं कुर्म इतिवादिन वदनशीला
 सन् उदधेस्तीरे निपेदुरपमन्त्रयामासुरित्यन्वय ॥ २४ ॥

गुहान्तरे गुहामध्ये वाग्द्वाराव्यर्था ॥ २६ ॥

सुग्रीववधत सुग्रीवास्त्रास्त्रमानवधत प्रायोपवेशन तत्राशुपायाभा-
 वेऽनशनेन मरणसङ्कल्प ॥ २७ ॥

उपाविवेशुसो सर्वे मरणे क्षतनिश्चयाः ॥ २८ ॥ २९ ॥

अथ सप्तमः सर्गः ।

अथ तत्र समासीना वृक्षखण्डेषु वानराः ।
 चिन्तयन्तो विमुह्यन्तः सीतामार्गणकर्षिताः ॥ १ ॥
 तत्रोवाचाद्भद्रः काञ्चिद्वानरान् वानरर्षभः ।
 अमतां गच्छरेऽस्माकं मासो नूनं गतोऽभवत् ॥ २ ॥
 सीता नाधिगतास्माभिर्न कृतं राजशासनम् ।
 यदि गच्छामः किष्किन्ध्यां? सुग्रीवोऽस्मान् हनिष्यति ॥३॥
 विशेषतः शत्रुसुतं मां मिपान्निहनिष्यति ।
 मयि तस्य कुतः प्रीति?-रहं रामेण रक्षितः ॥ ४ ॥
 इदानीं रामकार्यं मे न कृतं तन्निधं भवेत् ।
 तस्य मद्दनने नूनं सुग्रीवस्य दुरात्मनः ॥ ५ ॥
 मातृकल्पां भ्रातृभार्यां पापात्मानुभवत्यसौ ।
 न गच्छेयमतः पार्श्वं तस्य वानरपुङ्गवाः ! ॥ ६ ॥
 त्यक्ष्यामि जीवितं चात्र येन केनापि मृत्युना ।

अथ तत्रेति विमुह्यन्तः सीतानामादिति शेषः सीतामार्गणेन तत्र प्राप्त-
 र्कणेन कर्षिताः कृतं प्राप्तः ॥ १ ॥

मासो गतः सुग्रीवाद्याप्रकालादधिकः कालो गत इत्यर्थः ॥ २ ॥

राजशासनं मामान् सीताम्विषयं रूपम् ॥ ३ ॥

मिपात् रामकार्याकरणरूपात् ॥ ४ ॥

तद्देवाङ्ग इदानीमिति ॥ ५ ॥

नन्वेवमकृतं त्वद्भद्ररूपं सुग्रीवः कथं दुर्यात्तत्वाङ्गं मातृकल्पामिति
 उक्तेषु भ्रातृपत्नीत्यात् तस्य पार्श्वविचारो ज्ञेयः भावः एषोऽक्रिडांशभावेन मृतं
 भर्तृरिः सैवर्णिकव्यतिरिक्तक्षिया अन्वेषणमस्माद्गुणगात् ॥ ६ ॥

इत्यशुनयनं केचित् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवाः ॥ ७ ॥
 व्यधिताः साशुनयना युवराजमयाम्बुवन् ॥ ८ ॥
 किमर्थं तव शोकोऽत्र ? वयं ते प्राणरक्षकाः ।
 भवामो निवसामोऽत्र गुहाया भयवर्जिताः ॥ ९ ॥
 सर्वसोभाग्यसहितं पुरं देवपुरोपमम् ।
 शनैः परस्परं वाक्यं वदतां मास्तात्मजः ॥ १० ॥
 श्रुत्वाद्भद्रं समालिङ्ग्य प्रोवाच नयकोविदः ।
 विचार्यते किमर्थं ? ते दुर्विचारो न युज्यते ॥ ११ ॥
 राक्षोऽत्यन्तप्रियस्त्वं हि तारापुत्रोऽतिबल्लभः ।
 रामस्य लक्ष्मणात्प्रीतिं स्वयि नित्यं प्रयर्धते ॥ १२ ॥
 अतो न राघवाङ्गीतिस्त्वाय राक्षो विशेषतः ।
 अहं तव हिते सक्तो वत्स । नान्यं विचारय ॥ १३ ॥
 गुहावासश्च निर्भेद्य इत्युक्तं वानरैस्तु यत् ।

येन केनापि लङ्घन्यादिमकारेण ॥ ७ । ८ ॥

वयं ते प्राणरक्षका भवामः तदुपायमाह अत्र गुहाया वसाम इति ॥८

शनैः परस्परमेव वदतां वाक्यं श्रुत्वा दत्तन्वय ॥ १० ॥

किमर्थं विचार्यते शुचीवतो वधादिकमिति शेष अयमितरवानरोक्तो
 दुर्विचारो गुहावासरूपस्तु सर्वथा न युज्यते ॥ ११ ॥

तत्र शुचीवतो भय वारयति राक्ष इति तारापुत्र इत्यनेन ताराया-
 मतिमोतमिति न तथाव्यहारसम्भावनापीति भाव रामादपि न भयमि-
 त्याह रामयेति ॥ १२ ॥

भीताभाभोऽपि भाव्येवेत्याह अहमिति अतो हे वत्स । अर्थं विचार न
 विचारय ॥ १३ ॥

वानरोदा गुहावासोक्तिं दृष्यति गुहेति निर्भेद्योऽभेद्य तदेतत् अयु

एकैकशः क्रमात्सर्वान् भक्षयामि दिने दिने ।

श्रुत्वा तद्गुणध्वचनं वानरा भीतमानसाः ॥ ३१ ॥

भक्षयिष्यति नः सर्वानसौ गृध्रो न संशयः ।

रामकार्यं च नास्माभिः कृतं किञ्चिद्द्वरीश्वराः ! ॥ ३२ ॥

सुग्रीवस्यापि च हितं न कृतं स्वात्मनामपि ।

दृष्टानेन वधं प्राप्ता गच्छामो यमसादनम् ॥ ३३ ॥

अहो जटायुर्धर्मात्मा रामस्थार्थे मृतः सुधीः ।

मोक्षं प्राप दुरावापं योगिनामप्यरिन्दमः ! ॥ ३४ ॥

सम्पातिस्तु तदा वाक्यं श्रुत्वा वानरभाषितम् ।

के वा यूयं मम भ्रातुः कर्णपीयूषसन्निभम् ॥ ३५ ॥

जटायुरिति नामाद्य व्याहारन्तः परस्परम् ।

उच्यतां वो भयं मा भून्मत्तः स्रवगसत्तमाः ! ॥ ३६ ॥

तमुवाचाद्भुतः श्रीमानुत्थितो गृध्रसन्निधौ ।

रामो दाशरथिः श्रीमान् लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ ३७ ॥

बहुः विपुलो बहुसंख्यश्च ॥ ३० । ३१ ॥

किञ्चित्किञ्चिदपीत्यर्थः । हरीश्वरा इत्यद्भुतदहनूमदादीन् सम्बोधितवान-
रवाक्यम् ॥ ३२ ॥

सुग्रीवहितं जानकीसमाधारोक्त्या रामसन्तोषरूपं स्वात्मनोहितं तथा
सुग्रीवसतोषरूपं अनेन गृध्रेण वृथावधं नाशं प्राप्ताः प्रापिताः यमसादनं
यमगृहं गच्छामः वर्तमानसामोप्ये सट् ॥ ३३ ॥

योगिनामपि दुरावापमित्यन्वयः । दुराह् अत्रपूर्वादाप्रोतेः खम् पद्या-
र्थी शेषे वा ॥ ३४ ॥

कर्णपीयूषसन्निभं कर्णयोरगृह्यतस्तत्प्रमित्यर्थः । जटायुरिति नामेत्यनेना-
न्वयः ॥ ३५ ॥

यूयं के तदुच्यतामित्यर्थः ॥ ३६ । ३७ । ३८ ॥

सीतया भार्यया सार्द्धं विचचार महावने ।

तस्य सीता हृता माध्वी रावणेन दुरात्मना ॥ ३८ ॥

भगव्या निर्गते रामे लक्ष्मणे च हृता बलात् ।

राम । रामेति क्रोशन्ती श्रुत्वा गृध्रः प्रतापवान् ॥ ३९ ॥

जटायुर्नाम पक्षीन्द्रो युद्धं कृत्वा सुदारुणम् ।

रावणेन हृतो वीरो राघवार्थं महाबलः ॥ ४० ॥

रामेण दग्धो रामस्य सायुज्यमगमत् क्षणात् ।

रामः सुग्रीवमासाद्य सख्यं कृत्वाऽग्निसाक्षिकम् ॥ ४१ ॥

सुग्रीवचोदितो हृत्वा वालिनं सुदुरासदम् ।

राज्यं ददौ वानराणां सुग्रीवाय महाबलः ॥ ४२ ॥

सुग्रीवः प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ।

अस्मान् वानरवृन्दान् वै महासत्त्वान्महाबलः ॥ ४३ ॥

मासादर्वोद्धिवर्त्तध्वं नोचेत्प्राणान् हरामि वः ।

इत्याश्रया भ्रमन्तोऽस्मिन् बने गह्वरमध्यगाः ॥ ४४ ॥

गतो मासो न जानीम, सीता वा रावणं च वा ।

मर्तुं प्रायोपविष्टाः स्म स्त्रीरे लवणवारिधेः ॥ ४५ ॥

यदि जानासि हे पक्षिन् । सीता कथय न, शुभाम् ।

अद्भुदस्य वच, श्रुत्वा सम्पातिर्हृष्टमानसः ॥ ४६ ॥

मच्छब्दे च निर्गत इत्यनुकर्म रामरामेति श्लाघन्ती श्रुतेत्यन्वयः
श्रुत्वा तत्क्रोधेन युत्वेत्यर्थः ॥ ३९ । ४० । ४१ । ४२ ॥

परिमार्गणे तद्विमित्त विषयमप्रमोद वानरवृन्दान् मद्युक्तान्प्राणान्
हनुमदाद्यपेक्षया बहुवचनम् ॥ ४३ ॥

गह्वरं गुहाभ्रमन् इत्यस्य स्थिता इति ज्ञेय ॥ ४४ ॥

गतो मास इत्यश्लेष भ्रमतामित्यादि ॥ ४५ । ४६ । ४७ ॥

उवाच मत्प्रियो भ्राता जटायुः श्वगेश्वराः ।।

वज्रवर्षसहस्वान्ते भ्रातृवार्तां श्रुता मया ॥ ४७ ॥

वाक्सहायं करिष्येऽहं भवतां श्वगेश्वराः ।।

भ्रातुः सलिलदानाय नयध्वं मां जलान्तिकम् ॥ ४८ ॥

पश्चात्सवं शुभं वक्ष्ये भवता कार्यसिद्धये ।

तथेति निन्दुस्ते तीरं समुद्रस्य विहङ्गमम् ।

सोऽपि तत्सलिले स्नात्वा भ्रातुर्दत्त्वा जलाञ्जलिम् ॥ ४९ ॥

पुनः स्वस्थानमासाद्य स्थितो नीतो हरीश्वरैः ।

सम्पातिः कथयामास वानरान् परिहर्षयन् ॥ ५० ॥

लङ्का नाम नगर्यासौ त्रिकूटगिरिमूर्ध्वनि ।

तत्राशोकवने सीता राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ५१ ॥

समुद्रमध्ये सा लङ्का शतयोजनदूरतः ।

दृश्यते मे न सन्देहः सीता च परिदृश्यते ॥ ५२ ॥

गृध्रत्वाद् दूरदृष्टिर्मे नात्र संशयितुं क्षमम् ।

शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं यस्तु लङ्घयेत् ॥ ५३ ॥

नयध्वं मां जलान्तिकमित्युक्तया गृध्रमय्यादीनामपि यदाज्ञानं भर्त्सा
धिकारोऽस्तीति सूचयति ॥ ४८ ॥

तत्सलिले समुद्रस्य जले ॥ ४९ ॥

हरीश्वरैर्भोजितं स्वस्थानं प्रापित इत्यर्थं ॥ ५० ॥

सुरक्षितास्तीति शेष ॥ ५१ ॥

समुद्रमध्ये इत्यनेन चतुर्दिक्षुमग्नपरिचयेन तदीपमिति स्ववितम्
लङ्का मे मया दृश्यते सीता च दृश्यते ॥ ५२ ॥

तत्र चेतसाद् गृध्रत्वादिति नात्रसंशयितं क्षमम् अत्र शशयो न कार्यं
इत्यर्थं ॥ ५३ । ५४ ॥

स एव जानकीं दृष्ट्वा पुनरायास्यति ध्रुवम् ।
 अहमेव दुरात्मानं रावणं हन्तुमुत्सहे ॥ ५४ ॥
 भ्रातृहन्तारमेकाकी किन्तुपक्षविवर्जितः ।
 यतध्वमिति यत्नेन(१) लङ्घितुं सरिताम्पतिम् ।
 ततो हन्ता रघुश्रेष्ठो रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५५ ॥
 उल्लङ्घ्य सिन्धुं यतयोजनायतं
 लङ्घ्यां प्रविश्याथ विदेहकन्यकाम् ।
 दृष्ट्वा समाभाय च वारिधिं पुन-
 स्तर्तुं समर्थः कतमो विचार्यताम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उन्नामहेश्वरमन्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
 सप्तमः सर्गः ।

पक्षविवर्जित इत्यनेन वसातिशयेऽपि गमनशक्तिहीनत्वं सूचि-
 तम् ॥ ५५ । ५६ ॥

इति श्रीमत्कृष्णराजवि० श्रीरामवर्मणः कृताय-
 ध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे
 सप्तमः सर्गः ।

(१) यतध्वमतियत्नेन इति वा पाठः ।

अथ अष्टमः सर्गः ।

अथ ते कौतुकाविष्टाः सम्पातिं सर्ववानराः ।
 पप्रच्छुर्भगवन् ! ब्रूहि स्वमुदन्तं त्वमादितः ॥ १ ॥
 सम्पातिः कथयामास स्वदृत्तान्तं पुराकृतम् ।
 अहं पुरा जटायुश्च भ्रातरौ रूढयौवनौ ॥ २ ॥
 बलेन दर्पितावावां बलजिज्ञासया खगौ ।
 सूर्यमण्डलपर्यन्तं गन्तुमुत्पतितौ मदात् ॥ ३ ॥
 बह्ज्योजनसाहस्रं गतौ तत्र प्रतापितः ।
 जटायुस्त्वं परिव्रातुं पक्षैराच्छाद्य मोहतः ॥ ४ ॥
 स्थितोऽहं रश्मिभिर्दग्धपक्षोऽस्मिन् विन्ध्यमूर्धनि ।
 पतितो दूरपतनान्मूर्च्छितोऽहं कपीश्वराः ॥ ५ ॥
 दिनत्रयात् पुनःप्राणसहितो दग्धपक्षकः ।
 देशं वा गिरिकूटान् वा न जाने भ्रान्तमानसः ॥ ६ ॥
 शनैश्शमील्य नयने दृष्ट्वा तत्राश्रमं शुभम् ।
 शनैः शनैराश्रमस्य समीपं गतवानहम् ॥ ७ ॥

पक्षहीनत्वमस्य कुत इति वानराणां जिज्ञासा ज्ञात्वा तदुत्तरमाह
 सम्पातिरिति पुराकृतं स्वदृत्तान्तं स्वगच्छत्यात्मात्मोभयराशौ स्वस्य भ्रातृश
 दृत्तान्तम् तमेवाह अहमित्यादि रूढयौवनौ यौवनमध्यं प्राप्तौ । १ । २ ।

अतएव बलदर्पितौ । ३ ॥

जटायुः प्रतापितः कनिष्ठत्वान्मोहनस्यं परिव्रातुं पक्षैराच्छाद्य
 स्थितोऽहं सूर्येरश्मिभिर्दग्धपक्षोऽहं पतितो दूरपतनान्मूर्च्छित
 आसमिति
 शेषः ॥ ४ । ५ ॥

दिनत्रयात्तदुत्तरं पुनः प्राणसहितो दग्धपक्षको यतोऽतो भ्रान्तमानसो
 देशादीन् जाने ॥ ६ । ७ ॥

चन्द्रमा नाम मुनिराट् दृष्ट्वा मां विस्मितोऽवदत् ।
 सम्पाते ! किमिदं तेऽद्य विरूपं केन वा कृतम् ? ॥ ८ ॥
 जानामि त्वामहं पूर्वमत्यन्तं बलवानसि ।
 दग्धौ किमर्थं ते पत्नौ ? कथ्यतां यदि मन्यसे ॥ ९ ॥
 ततः स्वचेष्टितं सर्वं कथयित्वातिदुःखितः ।
 अमुवन् मुनिशार्दूलं दक्षेऽहं दाववज्जिना ॥ १० ॥
 कथं धारयितुं शक्तो विपत्तौ जीवितं ? प्रभो ! ।
 इत्युक्तोऽथ मुनिर्वीक्ष्य मां द्यार्द्रविलोचनः ॥ ११ ॥
 शृणु वत्स ! वचो मेऽद्य श्रुत्वा कुरु यथेष्टितम् ।
 देहमूलमिदं दुःखं देहः कर्मसमुद्भवः ॥ १२ ॥
 कर्म प्रवर्त्तते देहेऽहंबुध्या पुरुषस्य हि ।
 अहङ्कारस्वनादिः स्यादविद्यासम्भवो जडः ॥ १३ ॥
 चिच्छायया सदा युक्तसाम्रायःपिण्डवत्सदा ।
 तेन देहस्य तादात्म्याद्देहयेतनवान् भवेत् ॥ १४ ॥

अद्य ते इदं रूपं किं केन वा पूर्वं दृष्टं तदुत्तमं रूपं विरूपं कृतं ॥ ८ ॥
 पूर्वं बलवानसीति वर्त्तमानसामोथे मत् ॥ ९ ॥
 दाववज्जिना तत्तुल्यचिन्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥
 चिन्तामभिनयति कथयति ॥ ११ ॥

तत्र देहस्य तन्मूलस्य च तत्प्रज्ञानं शिना श्रेणुमगव्यतया भोगैक-
 नाश्रयं इत्यमिति वस्तुस्यक्रमते देहेति ॥ १२ ॥

ननु कोऽभावसंपदार्थो यदुद्दिष्टे तत्राह अहङ्कार इति अविद्याया
 जडत्वात्तन्मूलोऽभावोऽपि जड इति भावः अविद्यासम्भवत्वेऽपि सम्भवका-
 लापरिच्छेदादभादिरित्युक्तं ॥ १३ ॥

तत्राय पिण्डो यथा बहिना मुक्तस्त एतद्भुक्तमगव्यस्य तथाऽयम-

देहोऽहमिति बुद्धिः स्यादात्मनोऽहङ्गतेर्बलात् ।

तन्मूल एषः संसारः सुखदुःखादिसाधकः ॥ १५ ॥

आत्मनो निर्विकारस्य मिथ्यातादात्म्यतः सदा ।

देहोऽहं कर्मकर्त्ताहमिति सङ्कल्प्य सर्वदा ॥ १६ ॥

जीवः करोति कर्माणि तत्फलैर्बध्यतेऽवशः ।

ऊर्द्धाधो भ्रमते नित्यं पापपुण्यात्मकः स्वयम् ॥ १७ ॥

कृतं मयाधिकं पुण्यं यन्नदानादि निश्चितम् ।

स्वर्गं गत्वा सुखं भोक्ष्ये इति सङ्कल्पवान् भवेत् ॥ १८ ॥

तथैवाध्यासतस्तत्र चिरं भुक्त्वा सुखं महत् ।

क्षीणपुण्यः पतत्यर्वाक् अनिच्छन् कर्मचोदितः ॥ १९ ॥

हृद्द्वारश्चित्त इत्यर्थः तेन विज्ञातादात्मापन्नाहृद्द्वारेण चेतनवान् चैतन्यवा-
निय ॥ १४ ॥

एवमात्मनश्चेतनस्य अहङ्गतेर्बलात् तत्सम्बन्धवत्त्वात् अहं देह इति
बुद्धिः तत्कृत एष संसारः सुखादिसाधक कर्मदारेति बोध्यम् ॥ १५ ॥

एवं निर्विकारस्यापि आत्मनोऽहृद्द्वारादिभिर्मिथ्यातादात्म्यात् देहोऽहम्
अदा ततोऽतिरिक्तोऽपि कर्मकर्त्ताहमिति सङ्कल्पपूर्वक प्रायो देहोऽहमिति
बुद्धिरेव सर्वस्य कस्यचित्माग्नावपुण्यवशात्तद् बुद्धिविलयेऽपि कर्मकर्त्तृति
बुद्धिरस्येवेति भावः ॥ १६ ॥

कर्माणि करोति अहङ्गरोमीति सङ्कल्पादेवावशस्तत्फलैः सुखादिभिर्ब-
ध्यते अनेन यो नाहङ्गतेति भावयति तस्य नैव बन्ध इति सूचितं तद्बन्ध-
प्रकारमाह ऊर्द्धेति पुण्येनोर्द्धं पापेनाधो भ्रमते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेव विदुषोति कृतमिति इति सङ्कल्पवान् भवेत् स्वर्गं सुखभोगी
चेति शेषः ॥ १८ ॥

तथैवाध्यासतः अहं ब्रह्मपुण्यकर्तेत्यध्यासेन तत्र स्वर्गं अनिच्छन्पि
पततीति अथ इत्युक्तस्य विवरणम् ॥ १९ ॥

पतित्वा भण्डले चेन्दोस्ततो नीहारसंयुतः ।

भूमौ पतित्वा व्रीह्यादौ तत्र स्थित्वा चिरं पुनः ॥ २० ॥

भूत्वा चतुर्विधं भोज्यं पुरुषैर्भुज्यते ततः ।

रेतो भूत्वा पुनस्तेन ऋतौ स्त्रीयोनिःसिद्धितः ॥ २१ ॥

योनिरक्तेन संयुक्तं जरायुपरिवेष्टितम् ।

दिनेनैकेन कललं भूत्वा रूढत्वमाप्नुयात् ॥ २२ ॥

तत्पुनः पञ्चरात्रेण बुद्बुदाकारतामियात् ।

सप्तरात्रेण तदपि मांसपेशीत्वमाप्नुयात् ॥ २३ ॥

पक्षमात्रेण सा पेशी रुधिरेण परिश्रुता ।

तस्या एवाङ्कुरोत्पत्तिः पञ्चविंशतिरात्रियु ॥ २४ ॥

श्रीवा शिरस्य स्कन्धश्च षष्ठवंशस्तयोदरम् ।

पञ्चधाद्गानि चैकैकं जायन्ते मासतः क्रमात् ॥ २५ ॥

ततः पातपूर्वकं येन प्रकारेण गर्भे वासस्तदुपमादयति पतित्वेति इन्दो-
भण्डले पतित्वा ततो नीहारैस्तत्किरणद्वारा भूमिभूतैरेव शम्बुद्धौ भूत्वा भूमौ
पतति ततो व्रीह्यादौ अतुगयित्वा स्थित्वा चतुर्विधं भोज्यं भक्ष्यभोज्यनेह्य-
शोष्यरूपं तदन्वतमभूत्वा पुरुषैर्भुज्यते ततो भोजनानन्तरं रेतो भूत्वा स्थित
इति शेषः ततस्तेन पुनः स्त्रीयोनौ ऋतुज्ञाने सिद्धितः भिन्नं व्यापित्वात्माधुः
॥ २० । २१ ॥

भिन्नः स श्रीव एकेन दिनेन जरायुपरिवेष्टितं योनिरक्तेन संयुक्तं
कललं कलसाभ्यपरिणामभूत्वा रूढत्वं दार्ढ्यमाप्नुयात् जरायुर्गर्भवेष्टनम् ॥२२

बुद्बुदाकारताम् तदाकारपरिणामविशेषम् एवमप्येपि ॥ २३ ॥

रुधिरेण परिश्रुता भवतीति शेषः तस्या एव पेशीरूपपरिणामस्यैव
पञ्चविंशतिरात्रियु गताश्चिन्ति शेषः सप्तमासोऽथकाशोऽथक्यमात् ॥२४॥

अदुराजेशश्च योनेत्यादि पञ्चधाद्गानि पञ्चधाद्गानुराः मासतः मासि-
नेत्यर्थः क्रमान् प्रदत्तं योनेत्यादिशेषः ॥ २५ ॥

पाणिपादौ तथा पार्श्वः कटिर्जानुस्तथैव च ।
 मासद्वयात्प्रजायन्ते क्रमेणैव न चान्यथा ॥ २६ ॥
 त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते अङ्गानां सन्धयः क्रमात् ।
 सर्वाङ्गुल्यः प्रजायन्ते क्रमान्मासचतुष्टये ॥ २७ ॥
 नासा कर्णौ च नेत्रे च जायन्ते पञ्चमासतः ।
 दन्तपङ्क्तिर्नखा गुह्यं पञ्चमे जायते तथा ॥ २८ ॥
 धर्वाक् पण्मासतश्छिद्रं कर्णयोर्भवति स्फुटम् ।
 पायुर्मेढ्रमुपस्थं च नाभिश्चापि भवेन्नृणाम् ॥ २९ ॥
 सप्तमे मासि रोमाणि शिरः केशास्तथैव च ।
 विभक्तावयवत्वं च सर्वं सम्पद्यतेऽष्टमे ॥ ३० ॥
 जठरे वर्द्धते गर्भः स्त्रिया एवं विहङ्गम ! ।
 पञ्चमे मासि चैतन्यं जीवः प्राप्नोति सर्वशः ॥ ३१ ॥
 नाभिस्तृत्वात्परध्रेण मातृभुक्तान्वसारतः ।
 वर्धते गर्भगः पिण्डो न विद्येत स्वकर्मतः ॥ ३२ ॥
 स्मृत्वा सर्वाणि जन्मानि पूर्वकर्माणि सर्वशः ।

घापीत्याद्यथैवमेव ॥ २६ । २७ ॥

पञ्चमासतः पञ्चमे मासि दन्ताद्यापि पञ्चमे एव मासि ॥ २८ । २९ ॥

विभक्तावयवत्वं पृथक् ज्ञानविषयावयवत्वं एतद्वक्ष्यमाणं च गर्भोपनि-
 पदि वेदाङ्गमङ्गितासु शारोरके च स्फुटं विलरभयात्तत्रेह निरव्यते ॥ ३० ॥

एवं एव स्त्रिया वर्धते इत्यन्वयः चैतन्यं प्राप्नोति तदभिव्यक्तिं प्राप्नो-
 तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

माभीति नाभिस्तृत्वात्मातृभुक्तान्वसारतो गर्भगः पिण्डो वर्धते अत्यन्तमुप्राप्तात्सा-
 हारणेऽपि स्वकर्मतो न विद्येत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पूतिव्रणान्निपतितः क्षमिरेष द्रुवापरः ।

ततो बाल्यादिदुःखानि सर्वे एवं विभुञ्जते ॥ ४० ॥

त्वया चैवानुभूतानि सर्वत्र विदितानि च ।

न वर्णितानि मे गृध्र ! यौवनादिषु सर्वतः ॥ ४१ ॥

एवं देहोऽहमित्यस्मादभ्यासान्निरयादिकम् ।

गर्भवासादिदुःखानि भवन्त्यभिनिवेशतः ॥ ४२ ॥

तस्माद्देहद्वयादन्यमात्मानं प्रकृतेः परम् ।

ज्ञात्वा देहादिभमतां त्यक्त्वात्मज्ञानवान् भवेत् ॥ ४३ ॥

जाग्रदादिविनिर्मुक्तं सत्यज्ञानादिलक्षणम् ।

शुद्धं बुद्धं तदा शान्तमात्मानमवधारयेत् ॥ ४४ ॥

चिदात्मानि परिज्ञाते दृष्टे मोहेऽज्ञसम्भवे ।

तथा पूतिव्रणाद्गन्धिव्रणाद्विपतितोऽपरः क्षमिरिव एष पततीति श्रेयः ततो बाल्यादिदुःखानि भुङ्क्ते एवं सर्वे जन्तवो विभुञ्जते न कश्चिदेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यानि सर्वाणि विदितानि तानि भया वर्णितानि यानि तु यौवनादिषु दुःखानि सर्वतः सर्वे प्राप्याणि सर्वत्र सर्वेषु जन्तुषु विदितानि सर्वज्ञानानि त्वया चानुभूतानि सर्वविदितत्वादेव भया न वर्णितानि ॥ ४१ ॥

एवमिति इत्यस्मादित्याकारादभ्यासाज्जातादभिनिवेशतः अहङ्कर्त्तव्याद्याकारात् निरयः स्वर्गादिकं गर्भवासादिदुःखानि च भवन्तीत्यनयः ॥ ४२ ॥

देहद्वयात् स्पूलस्त्रस्त्ररूपात्माशुक्लादन्यं तर्हि प्रकृतिरेव सा नेत्याह प्रकृते परं ज्ञात्वा देहादिषु भमतां व्यहं नमेति बुद्धिविषयता त्यक्त्वा आत्मज्ञानवान् आत्मैवेदं सर्वमिति ज्ञानवान् भवेत् ॥ ४३ ॥

धेयात्मस्वरूपमाह जाग्रदादेति जाग्रद्वत्प्रसुप्तदुःखाद्यावस्यारहितं शुद्धं भावादोषान्निभं मुद्धं बोधस्वरूपम् ॥ ४४ ॥

देहः पततु वारब्धकर्मवेगेन तिष्ठतु ॥ ४५ ॥
 योगिनो न हि दुःखं वा सुखं वा ज्ञानसम्भवम्
 तस्माद्देहेन सहितो यावत्प्रारब्धसंचयः ॥ ४६ ॥
 तावत्तिष्ठ सुखेन त्वं धृतकञ्चुकसर्पवत् ।
 अन्यद्वक्ष्यामि ते पत्तिन् ! शृणु मे परमं हितम् ॥ ४७ ॥
 त्रेतायुगे दाशरथिर्भूत्वा नारायणोऽव्ययः ।
 रावणस्य वधार्थाय दण्डकानागमिष्यति ॥ ४८ ॥
 सीतया भार्यया सहै लक्ष्मणेन समन्वितः ।
 तत्राश्रमे जनकजां भ्रातृभ्यां रक्षिते वने ॥ ४९ ॥
 रावणश्चोरयन्तीत्वा लङ्कायां श्यापयिष्यति ।
 तस्याः सुग्रीवनिर्देशाद्दानराः परिमार्गणे ॥ ५० ॥
 आगमिष्यन्ति जलधेस्तीरं तत्र समागमः ।
 स्वया तैः कारणवशाद्भविष्यति न संशयः ॥ ५१ ॥
 तदा सीतास्थितिं तेभ्यः कथयस्व यथार्थतः ।
 तदैव तव पत्नी हावुत्पत्येते मुनर्णवौ ॥ ५२ ॥

अक्षयविद्या तस्मिन्ने मोहे देहादिष्वहंममताख्ये मटे नामं प्राप्ते देह-
 स्थितौ नामे वा ॥ ४५ ॥

योगिनः आत्मज्ञानान्नेन सुखदुःखेन भवतः यावत्प्रारब्धसंचयो भवति
 तावद्देहेन सहितः सुखं तिष्ठ यथा कञ्चुकानु सर्पो यावत्तस्यागकालं तत्
 धर्मो अमनसः त्यजति तद्वत् ॥ ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ॥

परिमार्गणे तद्विमित्तम् ॥ ५० ॥

तीरभागमिष्यन्ति तैः सह कारणवशात् फलमिह कारणं पद्योत्पत्ति-
 फलफलाय तैः समागमो भविष्यति ॥ ५१ ॥

तदैव तदैवेति तव पत्नी ही निवस्यमुत्पत्येते इत्यर्थः ॥ ५२ । ५१

सम्पातिरुवाच ।

बोधयामास मां चन्द्रनामा मुनिकुलेश्वरः ।

पश्यन्तु पक्षौ मे जातौ नूतनावतिकोमलौ ॥ ५३ ॥

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सीतां द्रक्ष्यथ निश्चयम् ।

यत्नं कुरुध्वं दुर्लङ्घ्यसमुद्रस्य विलङ्घने ॥ ५४ ॥

यन्नामस्मृतिमात्रतोऽपरिमितं संसारवारांनिधिं

तीर्त्वा गच्छति दुर्जनोऽपि परमं विष्णोः पदं शश्वतम् ।

तस्यैव स्थितिकारिणस्त्रिजगतां रामस्य भक्ताः प्रियाः

यूयं किं न समुद्रमात्रतरणे शक्ताः कथं ? वानराः ! ॥५५॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेश्वरसम्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

निश्चयं द्रक्ष्यथ तन्मुजुक्तपथभवनिसद्येन तदुक्तारवणरथोऽप्यवश्यं भावी
स च न भीतादर्शनं विनेति तदप्यवश्यं भविष्यतीति निश्चयः ॥ ५४ ॥

यन्नामस्मरणमात्रात् यः कश्चिदुर्जनोऽपि इयानितिपरिच्छेदरहितं
संसारसमुद्रं तीर्त्वा विष्णोः पदं गच्छति एवं दृश्यमानप्रकारेण त्रिजगतां
स्थितिकारिणः सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिबिलयकर्तुः स्थितिपदेनेतरदप्युपलभ्यते
रामस्य भक्ताः प्रियाश्च यूयं जनयोजनपरिच्छिन्नस्य समुद्रमात्रस्य तरणे
किं कुतो न शक्ताः कथं च न शक्ता इति ध्यतिरेकालङ्कारः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभक्तकलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः कृतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतौ किष्किन्ध्याकाण्डे

अष्टमः सर्गः ।

अथ नवम सर्गः ।

गते विहायसा गृध्रराजे वानरपुंगवाः ।
 ह्येण्य महता विष्टाः सीतादर्शनलालसाः ॥ १ ॥
 ऊचुः समुद्रं पश्यन्तो नक्रचक्रभयङ्करम् ।
 तरङ्गादिभिरुन्नद्धमाकाशमिव दुर्ग्रहम् ॥ २ ॥
 परस्परमवोचन्वै कथमेनं तरामहे ।
 अथाच चाङ्गदस्तत्र शृणुध्वं वानरोत्तमाः ! ॥ ३ ॥
 भवन्तोऽत्यन्तबलिनः शूराश्च कृतविक्रमाः ।
 को वात्र वारिधिं तीर्त्वा राजकार्यं करिष्यति ? ॥ ४ ॥
 एतेषां वानराणां सः प्राणदाता न संशयः ।
 अतोत्तिष्ठतु मे शीघ्रं पुरतो यो महाबलः ॥ ५ ॥
 वानराणां च सर्वेषां रामसुग्रीवयोरपि ।
 स एव मालको भूयान्वात्र कार्या विचारणा ॥ ६ ॥

गते इति पक्षलाभादिति भावः ह्येण्येति महदरिष्टं गतमिति मत्स्य-
 दर्शनप्रत्ययेन सीतादर्शनमशक्यं भावीति ह्येण्येति च ॥ १ ॥

नक्रचक्रं नक्रमदूहं तरङ्गादिभिः तरङ्गा अल्पा आदिना महतो
 लहर्यं दुर्ग्रहं दुर्भयं अकाशस्य अम्भशतं अस्मि तस्य पाहादियुक्तत्वात् ॥ २ ॥

कथमेनन्तरामहे इति परस्परमवोचन् इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

कृतविक्रमाः पूयं बहुशः कृतपराक्रमाः को राजकार्यं करिष्यति तद-
 दन्विति शेषः ॥ ४ ॥

यत्तद्गदियति अहङ्गमेति स एषां प्राणदाता अतः यो महाबलः
 स शीघ्रमुत्तिष्ठतु अतोत्तिष्ठत्वित्यर्थः सन्धिः ॥ ५ ॥

भूयाद्गदित्यर्थे आर्षम् ॥ ६ ॥ ० ॥

दृत्युक्ते युवराजेन वृष्णीं वानरसैनिकाः ।
आसन्नोचुः किञ्चिदपि परस्परविलोकिनः ॥ ७ ॥

अङ्गद उवाच ।

उच्यतां वै बलं सर्वैः प्रत्येकं कार्यसिद्धये ।
केन वा साध्यते कार्यं जानीमस्तदनन्तरम् ॥ ८ ॥
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रोचुर्वीरा बलं पृथक् ।
योजनानां दशारभ्य दशोत्तरगुणं जगुः ॥ ९ ॥
शताद्वाग्जाम्बवांस्तु प्राह मध्ये वनौकसाम् ।
पुरा त्रिविक्रमे देवे पादं भूमानलक्षणम् ॥ १० ॥
त्रिःसप्तकृत्वोऽहमगां प्रदक्षिणविधानतः ।
इदानीं वार्धकग्रस्तो न शक्नोमि विलङ्घितुम् ॥ ११ ॥
अङ्गदोऽप्याह मे गन्तुं शक्यं पारं महोद्धेः ।
पुनर्लङ्घनसामर्थ्यं न जानाम्यस्ति वा नवा ॥ १२ ॥
तमाह जाम्बवान्सीरस्वं राजा नो नियामकः ।

सर्वैर्युग्माभिः वै निययेन प्रत्येकं स्वस्वबलं उच्यतां ततः कार्यसाधनं
नियेष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

दशोत्तरगुणम् दशसंख्योत्तरो गुणो यस्य तत् एको दश परो विंशतिः
परस्त्रिंशदित्येवं क्रमेण ॥ ९ ॥

जाम्बवांस्तु नवतियोजनानीत्याहेत्यर्थः पुरा त्रिविक्रमे देवेऽवतीर्णं
इति तदोयं भूमानलक्षणं भूपरिच्छेदलक्षणं कार्यं यस्य तादृशं भूपरिच्छेदकं
पादम् ॥ १० ॥

एकविंशतिवारं प्रदक्षिणविधानेन अहमगान्तत्परित इति शेषः ॥
११ । १२ ॥

न युक्तं त्वा नियोक्तुं मे त्वं समर्थोऽसि यद्यपि ॥ १३ ॥

अद्भुत उवाच ।

एवं चेत्पूर्ववत्सर्वे स्वप्स्यामो दर्भविष्टरे ।

केनापि न कृतं कार्यं जीवितुं च न शक्यते ॥ १४ ॥

तमाह जाम्बवान्धीरो दर्शयिष्यामि ते सुत । ।

येनास्माकं कार्यसिद्धिर्भविष्यत्यचिरेन च ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा जाम्बवान् प्राह हनुमन्तमवस्थितम् ।

हनुमन् । किं रहसूष्णीं स्वीयते कार्यगौरवे ॥ १६ ॥

प्राप्तेऽप्तेनेव सामर्थ्यं दर्शयाद्य महाबल ! ।

त्वं साक्षाद्वायुतनयो वायुतुल्यपराक्रमः ॥ १७ ॥

रामकार्यार्थमेव त्वं जनितोऽसि महात्मना ।

जातमात्रेण ते पूर्वं दृष्टोद्यन्तं विभावसुम् ॥ १८ ॥

यत्कं फलं जिष्टक्षामीत्युत्सुतं बालचेष्टया ।

तत्रो नियामको व्यस्त्राकमात्राकर्ता राजा त्वं यद्यपि समर्थोऽसि
तथापि त्वामाशुभं मे मया न युक्तम् ॥ १३ ॥

कार्यं केनापि न कृतं जीवितुं च न शक्यते राजभयादतो मरण-
निश्चयेन स्वस्याम इत्यर्थे ॥ १४ ॥

कार्यसिद्धिर्भविष्यति व्यचिरेण च भविष्यति त दर्शयिष्यामि ॥ १५ ॥

कार्यगौरवे गुह्यतरकार्ये प्राप्तेऽप्तेनेव भवता किं तूष्णीं स्वीयते
इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

अतः सामर्थ्यं दर्शय नतु सामर्थ्याभावे किं दर्शयिष्यामि चेद्रेत्याह
तमिति ॥ १७ ॥

जनितोऽसि उत्पादितोऽसि विभावसुं पश्यम् ॥ १८ ॥

योजनानां पञ्चशतं पतितोऽसि ततो भुवि ॥ १९ ॥
 अतस्त्वङ्गलमाहात्म्यं को वा शक्नोति वर्णितुम्-।
 उत्तिष्ठ कुरु रामस्य कार्यं नः पाहि सुव्रत ! ॥ २० ॥
 श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमानतिहर्षितः ।
 चकार नादं सिंहस्य ब्रह्माण्डं स्फोटयन्निव ॥ २१ ॥
 बभूव पर्वताकारस्त्रिविक्रम इवापरः ।
 लङ्घयित्वा जलनिधिं कृत्वा लङ्कां च भस्मसात् ॥ २२ ॥
 रावणं सकुलं हत्वानेप्ये जनकनन्दिनीम् ।
 यदा बद्धा गले रज्जा रावणं वामपाणिना ॥ २३ ॥
 लङ्कां सपर्वतां धत्वा रामस्याग्रे क्षिपाम्यहम् ।
 यदा दृष्ट्वैव यास्यामि जानकीं शुभलक्षणां ॥ २४ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं जाम्बवानिदमब्रवीत् ।
 दृष्ट्वैवागच्छ भद्रं ते जीवन्तीं जानकीं शुभाम् ॥ २५ ॥
 पश्चाद्रामेण सहितो दर्शयिष्यसि पौरुषम् ।
 कल्याणं भवताद्भद्र ! गच्छतस्ते विहायसा ॥ २६ ॥

जिह्वामोति पहीष्यामीत्यर्थे आर्षं योजनानां पञ्चशतसत्सुतं ततो भुवि पतितः ॥ १९ ॥

नोऽस्मान् पाहि रक्ष ॥ २० ॥

सिंहस्य नादं तस्यैव नादमित्यर्थः ॥ २१ । २२ ॥

धानेप्ये इति छेदः रावणं गले बद्धा एरुहस्येन गृहीत्वा वाम-
पाणिना सपर्वतां लङ्कां धत्वा रामाग्रे क्षिपामि ॥ २३ ॥

यद्वेति भीताया न्यानयने रामान्नाभावादिति भावः दृष्ट्वैवेति ॥ २४ ॥

दृष्ट्वैवेति न तु तां गृहीत्वा नापि रावणादीन् गृहीष्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

भवतात् आशिषि लोट् ॥ २६ ॥

गच्छन्तं रामकार्यार्थं वायुस्त्रामनुगच्छतु ।
 इत्याशीर्भिः समामन्त्र्य विसृष्टः स्रवगाधिपैः ॥ २० ॥
 महेन्द्राद्रिशिरो गत्वा बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ २८ ॥

महानगेन्द्रप्रतिमो महात्मा
 सुवर्णावर्णोऽरुणचारुवक्त्रः ।
 महाफणीन्द्राभसुदीर्घवाङ्ग-
 र्यातात्मजोऽदृश्यत सर्वभूतैः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेश्वरमन्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
 नवम सर्ग ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

वायुस्त्रामनुगच्छत्विति शकुनप्रार्थनं समामन्त्र्य योजयित्वा ॥ २० ॥
 पद्भुतदर्शनः अतिमहाशरीरत्वात् ॥ २८ ॥
 तद्देशाद् महानगेन्द्र इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेश्वरमन्वादे किष्किन्ध्याकाण्डे
 नवम सर्ग ।

अध्यात्मरामायणम् ।

सुन्दराकाण्डम् ।

अथ प्रथमः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं मकरालयम् ।
लिलङ्घयिषुरानन्दसन्दोहो मारुतात्मजः ॥ १ ॥
ध्यात्वा राम परात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ।
पश्यन्तु वानराः सर्वे गच्छन्तं मां विहायसा ॥ २ ॥
अमोघं रामनिर्मुक्तं महाबाणमिवाखिलाः ।
पश्याम्यद्यैव रामस्य पत्नीं जनकनन्दिनीम् ॥ ३ ॥
कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं पुनः पश्यामि राघवम् ।
प्राणप्रयाणसमये यस्य नाम सकृत् स्मरन् ॥ ४ ॥

गतेति लिलङ्घयिषुः स्वार्थे निच् ध्यानन्दसन्दोहः तत्समूहरूपं तत्समूहवान् वा ॥ १ ॥ २ ॥

रामनिर्मुक्तं रामत्वकृतं पश्यामीति भावित्यपि वर्तमानत्वारोपोऽवश्यं भावित्वद्योतनाय ॥ ३ ॥

कृतार्थः जगन्नाटदृशनेनेति भावः मम समुद्रबद्धं नमकिञ्चित्करमित्याह प्राप्तेति ॥ ४ ॥

नरस्त्रीर्त्वा भवान्मोघिमपारं याति तत्पदम् ।
 किं पुनस्तस्य दूतोऽहं तदद्वाङ्मुलिसुद्रिक ॥ ५ ॥
 तमेव हृदये ध्यात्वा लङ्घयाम्यल्पवारिधिम् ।
 इत्युक्त्वा हनुमान् बाहू प्रसार्यायतबालधि ॥ ६ ॥
 ऋजुग्रीवोर्द्धदृष्टि सन्नाकुञ्चितपदद्वय ।
 दक्षिणाभिमुखसूर्यं पुमुवेऽनिलविक्रम ॥ ७ ॥
 आकाशाच्चरितं देवैर्वीक्ष्यमाणो जगाम स ।
 हृद्वाऽनिलसुत देवा गच्छन्तं वायुवेगत ॥ ८ ॥
 परीक्षणार्थं सत्त्वस्य वानरस्येदमनुवन् ।
 गच्छत्येप महासत्त्वो वानरो वायुविक्रम ॥ ९ ॥
 लङ्का प्रवेष्टुं शक्तो वा न वा जानीमहे बलम् ।
 एतं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ॥ १० ॥

अथपारमित्युभयान्वयि द्विविधपरिच्छेदून्य तत्पद तत्स्वरूपम तदद्र-
 भूता या अद्भुलिकरूपणभूता या सुद्रिका सा अस्यास्त्रीत्वार्थाद्यच् ॥ ५ ॥

अल्पवारिविमित्यपारभवान्मोघेर्व्यतिरेकालङ्कार त लङ्घयामीति किं
 वक्तव्यमित्यन्वय बाहू इत्यादि वानरोतप्लवनजातिवर्णनम आयतबालधि
 प्रसारितपुच्छ ॥ ६ ॥

ऋजुग्रीव ऊर्द्धदृष्टिरित्यर्थं कर्मधारय्य व्यभिचो वायु तत्कृदशपरा
 क्रम ॥ ७ ॥

आकाशात् आकाशे विद्यतेत्यर्थ ॥ ८ ॥

वानरस्य सत्त्वस्य वानरोयबलस्य परीक्षणार्थमितदमनुवन् विचारया
 माणुरित्यर्थं तददृष्टति एव विचार्येति धातुनामनेकार्थत्वात् मूजोऽपि विचारे
 षति ॥ ९ ॥

महाप्रवेष्टे मत्तोऽप वा नेति मन्दहृत्पदादप्य वन्न जानीमहे तिलेऽयाम्
 इत्यर्थ ॥ १० ॥

अब्रवीद्देषतावृन्दः कौटुहलसमन्वितः ।
 गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ॥ ११ ॥
 ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ।
 इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनूमद्विघ्नकारणात् ॥ १२ ॥
 आदृत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ।
 एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविश्यस्व महामते ! ॥ १३ ॥
 देवैस्त्वं कल्पितो भक्तः क्षुधासम्पीडितात्मनः ।
 तामाह हनुमान्मातरुं रामस्य शासनात् ॥ १४ ॥
 गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ।
 रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ॥ १५ ॥
 निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्त्रहम् ॥ १६ ॥
 प्रविश्य गच्छ मे वक्तुं नोचेत्त्वा भक्तयाम्यहम् ।
 इत्युक्तो हनुमानाह सुखं शीघ्रं विदारय ॥ १७ ॥
 प्रविश्य वदनं तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ।
 इत्युक्ता योजनायामदैहो भूत्वा पुरस्थितः ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वा हनूमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
 मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥ १९ ॥
 ततश्चकार सुरसा योजनाना च विंशतिम् ।

देवतावृन्द देवतासमूह ॥ ११ । १२ । १३ ॥

क्षुधया सम्पीडित आत्मा यस्यात्मन्या इत्यर्थ ॥ १४ । १५ ॥

निवेक्ष्ये प्रवेक्ष्यामि ॥ १६ ॥

मे वक्तुं प्रविश्य ततो नि दृत्य गच्छेत्यर्थ ॥ १७ ॥

योजनमात्रदीर्घदेश ॥ १८ । १९ ॥

वक्त्रं चकार हनुमास्त्रिशद्योजनसन्मितम् ॥ २० ॥

ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्योजनायतम् ।

वक्त्रं तदा हनूमास्तु बभूवाद्गुष्ठसन्निभः ॥ २१ ॥

प्रविश्य वदनं तस्या, पुनरेत्य पुरस्थित, ।

प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि । ते नम ॥ २२ ॥

एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनूमन्तमयाऽब्रवीत् ।

गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमताम्बर । ॥ २३ ॥

देवै, सम्प्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे । ।

दृष्ट्वा सीता पुनर्गत्वा रामं द्रक्ष्यसि गच्छ भो । ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा सा ययो देवलोकं वायुस्तत, पुनः ।

जगाम वायुमार्गेण गरुडानिय पक्षिराट् ॥ २५ ॥

समुद्रोऽप्याह मैनाकं मणिकाञ्चनपर्वतम् ।

गच्छत्येप महासत्त्वो हनूमान्मरुतात्मज ॥ २६ ॥

रामस्य कार्यसिद्ध्यर्थं तस्य त्वं सचियो भव ।

सगरैर्वर्धितो यस्मात् पुराहं सागरोऽभवम् ॥ २७ ॥

तस्यान्वये बभूवासौ रामो दाशरथि, प्रभु ।

तस्य कार्यानुसिद्ध्यर्थं गच्छत्येप महाकपि ॥ २८ ॥

विशद्योजनसन्मित वपुवकारेति शेष ॥ २० । २१ । २२ । २३ ॥

पुनर्गत्वा किष्किभ्यामिति शेष । ॥ २४ । २५ ॥

मणिकाञ्चनपर्वत मण्यादियुक्तमद्रयुत पर्वतम् ॥ २६ ॥

सचियो भव मध्ये विनामदानेन सहायो भवेत्यर्थं तत्सहायार्थनिमित्तं
सत्परेणे को हेतस्तदाह सगरैरिति पुरा पून सगरैर्वर्धित इति हेतोरह
सागरनिवासाम्भयम् । २७ ॥

तदा नये च रामस्य कार्याय चाय गच्छति ॥ २८ ॥

अत्रवीदेवताहृन्दः कौतूहलसमन्वितः ।
 गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ॥ ११ ॥
 ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ।
 इत्युक्त्वा सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विघ्नकारणात् ॥ १२ ॥
 आहत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ।
 एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविश्यस्य महामते ! ॥ १३ ॥
 देवैस्त्वं कल्पितो भक्तः क्षुधासम्पीडितात्मनः ।
 तामाह हनुमान्मातरहं रामस्य शासनात् ॥ १४ ॥
 गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागस्य सत्वरः ।
 रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ॥ १५ ॥
 निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्त्वा पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्मप्रहम् ॥ १६ ॥
 प्रविश्य गच्छ मे वक्तुं नोचेत्त्वां भक्तयाम्यहम् ।
 इत्युक्त्वा हनुमानाह मुखं शीघ्रं विदारय ॥ १७ ॥
 प्रविश्य वदनं तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ।
 इत्युक्त्वा योजनायामदेही भूत्वा पुरस्थितः ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
 मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥ १९ ॥
 ततश्चकार सुरसा योजनानां च विंशतिम् ।

देवताहृन्दः देवतामूह ॥ ११ । १२ । १३ ॥

क्षुधया सम्पीडित आत्मा यस्यामस्या इत्यर्थः ॥ १४ । १५ ॥

निवेक्ष्ये प्रवेक्ष्यामि ॥ १६ ॥

मे वक्तुं प्रविश्य ततो नि हृत्य गच्छेत्यर्थः ॥ १७ ॥

योजनमात्रदीर्घदेहः ॥ १८ । १९ ॥

वक्त्रं चकार हनुमास्त्रिंशद्योजनसम्मितम् ॥ २० ॥
 ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्योजनायतम् ।
 वक्त्रं तदा हनूमास्तु बभूवाद्गुष्ठसन्निभः ॥ २१ ॥
 प्रविश्य वदनं तस्या, पुनरेत्य पुरस्थित ।
 प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि । ते नमः ॥ २२ ॥
 एवं वदन्तं हृद्वा सा हनूमन्तमयाऽब्रवीत् ।
 गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमताम्बर ! ॥ २३ ॥
 देवै, सम्प्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे । ।
 हृद्वा सीता पुनर्गत्वा रामं द्रक्ष्यसि गच्छ भो । ॥ २४ ॥
 इत्युक्त्वा सा ययौ देवलोकं वायुमुतः पुनः ।
 जगाम वायुमार्गेण गरुत्मानिव पश्चिरात् ॥ २५ ॥
 समुद्रोऽप्याह मैनाकं भणिकाञ्चनपर्वतम् ।
 गच्छत्येव महासत्त्वो हनूमान्मरुतात्मजः ॥ २६ ॥
 रामस्य कार्यसिद्ध्यर्थं तस्य त्वं सचिवो भव ।
 'सगरैर्वर्धितो यस्मात् पुराहं सागरोऽभवम् ॥ २७ ॥
 तस्यान्वये बभूवासौ रामो दाशरथिः प्रभु ।
 तस्य कार्यानुसिद्ध्यर्थं गच्छत्येव महाकपि, ॥ २८ ॥

त्रिंशद्योजनसम्मितं वपुश्चकारेति शेष ॥ २० । २१ । २२ । २३ ॥

पुनर्गत्वा किञ्चिन्ध्यामिति शेष ॥ २४ । २५ ॥

भणिकाञ्चनपर्वतं भण्यादियुक्ताद्भयुतं पर्वतम् ॥ २६ ॥

सचिवो भव मध्ये विश्रामत्नेन सचिवो भवत्यर्थं सत्त्वहृद्यार्थनिमित्तं
 मत्तेरुणे को ह्येहलब्धाहं सगरैरिति पुरा पून सगरैर्वर्धित इति ह्येतेरुक्तं
 सागरस्यवामाभवत् ॥ २७ ॥

तस्य वये च रामस्तत्कार्याय चाय गच्छति ॥ २८ ॥

त्वमुत्तिष्ठ जलानूर्णं त्वयि विश्राम्य गच्छतु ।
 स तथेति प्रादुरभूज्जलमध्यान्महोन्नतः ॥ २९ ॥
 नानामणिमयैः शृङ्गैस्तस्योपरि नराकृतिः ।
 प्राह यान्तं हनूमन्तं मैनाकोऽहं महाकपे ! ॥ ३० ॥
 समुद्रेण समादिष्टस्वद्विश्वाभाय मारुते ! ।
 आगच्छास्यतकल्पानि जग्ध्वा पक्वफलानि मे ॥ ३१ ॥
 विश्राम्यात् क्षणं पश्चाद् गमिष्यसि यथासुखम् ।
 एवमुक्तोऽयं तं प्राह हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥
 गच्छतो रामकार्यायं भक्षणं मे कथं भवेत् ? ।
 विश्रामो वा कथं मे स्याद् ? गन्तव्यं त्वरितं मया ॥ ३३ ॥
 द्रुत्युक्त्वा स्पृष्टशिखरः कराग्रेण ययौ कपिः ।
 किञ्चिद्दूरं गतस्यास्य छायां छायाग्रहोऽग्रहीत् ॥ ३४ ॥
 सिंहिका नाम सा घोरा जलमध्ये स्थिता सदा ।
 आकाशगामिनां छायामाकम्ब्यालप्य भक्षयेत् ॥ ३५ ॥
 तथा गृहीतो हनुमांश्चिन्तयामास वीर्यवान् ।
 केनेदं मे क्षतं वेगरोधनं विघ्नकारिणा ॥ ३६ ॥

अतस्तस्मिन्निष्ठेऽन्वयः ॥ २९ ॥

नानामणिमयैः शृङ्गैर्भहोन्नत इत्यन्वयः तथोपरि नराकृतिर्भतुष्या
 कारेण स्थितो मैनाकः प्राह ॥ ३० ॥

विश्राम्येत्यार्षम् ॥ ३१ । ३२ ॥

कथं भवेदित्यादेरनुचितं तदित्यर्थः तत्र हेतुर्गन्तव्यं त्वरितं भवेति । ३१
 कराग्रेण स्पृष्टशिखरो यथावित्यन्वयः छायाभ्यर्गमात्रेण जलानां गति-
 निरोधेनाकर्षणं छायाग्रह इत्युच्यते ॥ ३४ ॥

तदेवाह सिंहिकेति भक्षयति इत्यर्थे व्यासः ॥ ३५ । ३६ ॥

प्रविश्य चोरवद्रात्रौ किं भवान् कर्तुमिच्छति ? ।
 इत्युक्त्वा रोपताम्नाक्षी पादेनाभिजघान तम् ॥ ४५ ॥
 हनूमानपि तां वाममुष्टिनावज्जयाहनत् ।
 तदैव पतिता भूमौ रक्तमुहमती भृशम् ॥ ४६ ॥
 उत्थाय प्राह सा लङ्का हनूमन्तं महाबलम् ।
 हनूमन् ! गच्छ भद्रं ते जिता लङ्का त्वयानघ ! ॥ ४७ ॥
 पुराहं ब्रह्मणा प्रोक्ता ह्यष्टाविंशतिपर्वये ।
 त्वेतायुगे दाशरथी रामो नारायणोऽख्ययः ॥ ४८ ॥
 जनिय्यते योगमाया सीता जनकवेश्मनि ।
 भूभारहरणार्थाय प्रार्थितोऽयं मया क्वचित् ॥ ४९ ॥
 सभार्यो राघवो भ्रात्रा गमिष्यति महावनम् ।
 तत्र सीतां महामार्थां रावणोऽपहरिष्यति ॥ ५० ॥
 पञ्चाद्रामेण साचिव्यं सुग्रीवस्य भविष्यति ।
 सुग्रीवो जानकीं द्रष्टुं वानरान् प्रेषयिष्यति ॥ ५१ ॥
 तत्रैको वानरो रात्रायागमिष्यति तेऽन्तिकम् ।
 त्वया च भर्त्सितः सोऽपि त्वां हनिष्यति मुष्टिना ॥ ५२ ॥
 तेनाहता त्वं व्यथिता भविष्यसि यदानघे ! ।

रात्रौ चोरवद्रात्रौ गच्छतीति शेषः य एवं क इत्येक किं भवानिच्छा
 दिपत्रान्तरम् ॥ ४५ । ४६ । ४७ ॥

अष्टाविंशतिपर्वये इति यद्यपि अन्त्ये चतुर्विंशतितमे पद्यांये अत्रेताया
 रामावतारोऽष्टविंशतितमे पद्यांये हापरान्ते कृष्णावतार इत्युक्तं तथापि
 कल्पान्तरपरतया विरोधपरिहारोऽवश्येय ॥ ४८ ॥

योगमाया च भीतेति जनियत इत्यन्वय क्वचित् अत्रेतावत्पूर्वकावे
 प्रार्थिता जनिष्यत इत्यन्वय ॥ ४९ । ५० ॥

तदैव रावणस्यान्तो भविष्यति न संशयः ॥ ५३ ॥

6. तस्मात्त्वया जिता लङ्का जितं सर्वं त्वयानघ ! ।

रावणान्तःपुरवरे क्रीडाकाननमुत्तमम् ॥ ५४ ॥

तन्मध्येऽशोकवनिका दिव्यपादपसङ्कुला ।

अस्ति तस्यां महावृक्षः शिंशपा नाम मध्यगः ॥ ५५ ॥

तत्रासौ जानकी घोरराक्षसीभिः सुरक्षिता ।

दृष्ट्वैव गच्छ त्वरितं राघवाय निवेद्य ॥ ५६ ॥

धन्याहमप्यद्य चिराय राघवस्यतिर्भमासीद्भवपाशमोचनी ।

तद्भक्तसद्गोऽप्यतिदुर्लभो मम प्रसीदतां दाशरथिः सदा हृदि ॥५७

उल्लङ्घितेऽध्वी पवनात्मजेन धरासुतायाश्च दशाननस्य ।

मुस्कोर वामाक्षिभुजश्च तीव्रं रामस्य दक्षाद्रमतीन्द्रियस्य ॥५८॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमानक्षेत्रसम्वादे सुन्दराकाण्डे

प्रथमः सर्गः ।

साचिव्यं सख्यम् ॥ ५१ । ५२ । ५३ ॥

यतस्तयाह लङ्का जिता तस्मात् त्वया सर्वं राक्षसकुलं जितम् यत्
भीताभ्यतिष्पानमाह रावणान्तःपुरेति ॥ ५४ । ५५ । ५६ ॥

यतो मे राघवस्यतिराक्षीदतोऽहमपि धन्या तद्भक्तसद्गोऽपि दुर्लभं
किं वक्तव्यमिति भावः प्रसीदतां प्रसन्नः स यास्ताम् ॥ ५७ ॥

मुस्कोर स्फुरितमभवत् भुजौ वामएव स्त्रिया वामाद्रस्फुरणं शुभसूचकं
पुमोऽशुभदमिति भावः अतीन्द्रियस्य इन्द्रियाविषयस्य रामस्य दक्षाद्रं
उस्कोर यदा रामसम्बन्धि अतीन्द्रियं गुप्तं यदिन्द्रियं तस्य दक्षाद्रं दक्षिण-
भागः उस्कोर तत्स्फुरणं च क्षीणाभसूचकं पुषामित्याह ॥ ५८ ॥

इति श्रीमदुत्तरराजवि० श्रीरामवर्मणः एताव-

ध्यात्मरामायणे सेतौ सुन्दराकाण्डे

प्रथमः सर्गः ।

अथ द्वितीय सर्ग ।

ततो जगाम हनुमान् लङ्कां परमशोभनाम् ।
 रात्रौ सूक्ष्मतनुर्भूत्वा बभ्राम परितः पुरीम् ॥ १ ॥
 सीतान्वेषणकार्यार्थी प्रविवेश नृपालयम् ।
 तत्र सर्वप्रदेशेषु विविच्य हनुमान् कपिः ॥ २ ॥
 नापश्यज्जानकीं स्रुत्वा ततो लङ्काभिभाषितम् ।
 जगाम हनुमान् शीघ्रमशोकवनिकां शुभाम् ॥ ३ ॥
 सुरपादपसम्बाधां रत्नसोपानवापिकाम् ।
 नानापत्तिष्टगाकीर्णां स्वर्णप्रासादशोभिताम् ॥ ४ ॥
 फलैरानम्रशाखाग्रपादपैः परिवारिताम् ।
 विचिन्वन् जानकीं तत्र प्रतिदृष्टं मरुत्सुतः ॥ ५ ॥
 ददर्शाम्बुलिङ्गं तत्र चैत्यप्रासादमुत्तमम् ।
 दृष्ट्वा विस्मयमापन्नो मणिस्तम्भशतान्वितम् ॥ ६ ॥
 समतीत्य मुनर्गत्वा किञ्चिद्दूरं स मारुतिः ।
 ददर्श शिंशपादक्षमत्यन्तनिविडच्छदम् ॥ ७ ॥

तत इति सूक्ष्मतनु सूक्ष्मवानग्रहपः ॥ १ ॥

सीतान्वेषणकार्यार्थी सीतान्वेषणरूपकार्येच्छावान् विविच्य दृष्ट्वा ॥ २ ॥

ततो लङ्काशक्यं स्रुत्वा हनुमान्शोभं जगाम ॥ ३ ॥

सुरपादपः कल्पद्वयादयः ॥ ४ ॥

फलैरानम्राणि शाखाग्राणि वेपा तै पादपैः ॥ ५ ॥

अम्बुलिङ्गमत्युच्चं चैत्यप्रासादं देवतास्थानविशेषम् अत्युच्चत्वान्मणिसा-
 म्भादियुक्तत्वाच्च विस्मयन् ॥ ६ ॥

समतीत्येति चैत्यप्रासादमिति शेष ॥ ७ ॥

अदृष्टातपमाकीर्णं स्वर्णवर्णविहङ्गमम् ।
 तन्मूले राक्षसीमध्ये स्थिता जनकनन्दिनीम् ॥ ८ ॥
 ददर्श हनुमान् वीरो देवतामिव भूतले ।
 एकवेषीं कृशा दीनां मलिनाम्बरधारिणीम् ॥ ९ ॥
 भूमौ शयाना शोचन्ती रामरामेतिभाषिणीम् ।
 त्वातारं नाधिगच्छन्तीमुपवासकृशा शुभाम् ॥ १० ॥
 शापान्तच्छ्रमध्यस्थो दृदर्श कपिकुञ्जरः ।
 कृतार्थोऽहं कृतार्थोऽहं वृद्धा जनकनन्दिनीम् ॥ ११ ॥
 मयैव साधितं कार्यं रामस्य परमात्मनः ।
 ततः किलकिलाशब्दो बभूवान्तःपुराद्बहिः ॥ १२ ॥
 किमेतदिति सस्त्रीनो वृक्षपत्रेषु मारुतिः ।
 आयान्तं रावणं तत्र स्त्रीजनैः परिवारितम् ॥ १३ ॥
 दशास्यं विंशतिभुजं नीलाञ्जनचयोपमम् ।
 वृद्धा विस्मयमापन्नो पत्रक्षण्डेष्वलीयत ॥ १४ ॥
 रावणो राघवेणाशु मरणं मे कथं भवेत् ।

अत्यन्तविहङ्गपक्ष्मत्वाद्देवादृष्टं ध्यातपो यत्र जनैस्तम् स्वर्णवर्णविहङ्गमैः
 पक्षिभिराकीर्णं व्याप्तमित्यर्थं मयूरव्यमकादित्यात्मनाम् ॥ ८ ॥

एकवेषीं हरणदिनावभिसंस्कारररुदितामित्यर्थं यदा शोभार्थमन्यदा वेषी-
 त्वयवन्धुं पुरतो ह्ययं मयादेकेति रुप्रति तु संस्कारराहित्यात्पृष्ठतस्त्रिणो एकै-
 वेत्यर्थं दीना स्रजनविरहादीनामिव शोचन्तीं व्यात्मानमिति शेषः । ९ । १०

शापानामन्ते प्रान्ते ये वृद्धा पत्राणि तेषां मध्यस्थं तद्दर्शनजन-
 न्दामिनयं कृतार्थं वृत्तादि ॥ ११ । १२ ॥

किमेतत् किं जन्वोऽयं शब्दः ॥ १३ ॥

अस्त्रीयत तद्दर्शनेन करिष्यमाणकार्यमद्भमिवेति भावः ॥ १४ । १५ ॥

सीतार्थमपि नायाति रामः किं कारणं भवेत् ? ॥ १५ ॥

इत्येवं चिन्तयन्नित्यं राममेव सदा हृदि ।

तस्मिन् दिने पररात्रौ रावणो राक्षसाधिपः ॥ १६ ॥

स्वप्ने रामेण सन्दिष्टः कश्चिदागत्य वानरः ।

कामरूपधरः सूक्ष्मो वृत्तायस्योऽनुपश्यति ॥ १७ ॥

इति दृष्ट्वाद्भुतं स्वप्नं स्वात्मन्येवानुचिन्त्य सः ।

स्वप्नः कदाचित्काल्यः स्यादेवं तत्र करोम्यहम् ॥ १८ ॥

जानकी वाक्यरैर्विध्य दुःखितां नितरामहम् ।

करोमि इहा रामाय निवेदयतु वानरः ॥ १९ ॥

इत्येवं चिन्तयन् सीतासमीपमगमद्द्रुतम् ।

नूपुराणां किङ्किणीनां श्रुत्वाऽसिञ्चितमङ्गना ॥ २० ॥

इत्येव चिन्तयन् रावणो रावणेत्येति लोकोक्तं चिन्तयन्नित्यं सदा हृदि राममेव ध्यायन्नास इति शेषं अतस्तस्मिन्दिने पररात्रौ हनुमत्प्रवेशदिन-
रात्रिसम्बन्धं पररात्रे इत्यर्थं समासान्ताभावस्तदनित्यत्वात् ॥ १६ ॥

स्वप्ने निद्रासमये रामादिष्टं कश्चिदानरो लब्धाभागाद्य वृत्तायस्योऽनुप-
श्यति सीतामिति शेषः ॥ १७ ॥

इति दृष्ट्वाद्भुतं स्वप्नं दृष्ट्वा व्ययं स्वप्नं कदाचित्काल्यो भवेत् अतन्मयं सीता-
समीपं गत्वा एवं करोमीति अविन्नयदिति शेषः ॥ १८ ॥

यदचिन्तयत्तदाह जानकीमिति विध्येति त्यबार्थं तां वाक्यरैर्विद्धा
नितरा इ चितां करोमि तत्र इहा वानरो रामाय निवेदयतु एव हि राम
श्रीम आगच्छेदिति भावः ॥ १९ ॥

नूपुराणि पादभूषणानि किङ्किण्यो जपनभूषणानि विञ्जित शब्दम ॥२०

सीता भीता लीयमाना स्वात्मन्येव सुमध्यमा ।

अधोमुख्यशूनयना स्थितरामार्पितान्तरा ॥ २१ ॥

रावणोऽपि तदा सीतामालोक्याह सुमध्यमे ! ।

मां दृष्ट्वा किं दृष्ट्वा सुम्नु ! स्वात्मन्येव विलीयसे ? ॥ २२ ॥

रामो वनचरणां हि मध्ये तिष्ठति सानुजः ।

कदाचिदृश्यते कैचित्कदाचिन्नैव दृश्यते ॥ २३ ॥

मया तु बद्धा लोका' प्रेषितासस्य दर्शने ।

न पश्यन्ति प्रयत्नेन वीक्ष्यमाणाः समन्ततः ॥ २४ ॥

किं करिष्यसि रामेण ? निस्पृहेण सदा त्वयि ।

त्वया सदालिङ्गितोऽपि समीपस्योऽपि सर्वदा ॥ २५ ॥

हृदयेऽस्य न च स्नेहस्त्वयि रामस्य जायते ।

(१) त्वत्सतान् सर्वभोगांश्च त्वद्गुणानपि राघवः ॥ २६ ॥

भुञ्जानोऽपि न जानाति क्षतघ्नो निर्गुणोऽधमः ।

भीता सीतारूपाङ्गना स्वगरोरे एव लीयमाना स्थितेत्यन्वयः रामेऽर्पितं
स्थापितमन्तरं चित्तं यथा ॥ २१ ॥

किमाह तदाह सुमध्यमे इत्यादि ॥ २२ ॥

लोका चारूपाः प्रयत्नेन समन्ततो वीक्ष्यमाणा अपि रामं न
पश्यन्ति ॥ २४ ॥

त्वयि निस्पृहेण इत्याहोनेन पूर्णकामत्वादित्यान्तरोर्ध्वः त्वया सदावि-
ङ्गितोऽपि ध्यानेन सदा हृदि चिन्तनात् अतएव समीपस्योऽपि सदा यत्कि-
यत्किमतोरभेदात्सदाविङ्गितो विभुत्वाच्च समीपस्यो यद्यपि ॥ २५ ॥

तथाऽप्यस्य रामस्य हृदये त्वयि तद्विषयस्नेहो न जायते अतएवेतन्काष्ठं
तदुपेक्षा तस्येति भावः सर्वत्र समतात्तस्य न कापि स्नेह इति तत्त्वं किञ्च
त्वत्सतान् सर्वभोगांश्च सदाचिदाहोपने तान् सर्वभोगान् सर्वविषयान् तथा
तद्गुणान् एवमद्वयकामादीन् भुञ्जानोऽपि अहं भोक्तेति न जानाति तथाऽध-

त्वमानीता मया साध्वी दुःखशोकसमाकुला ॥ २७ ॥
 इदानीमपि नायाति भक्तिहीनः कथं व्रजेत् ? ।
 निःसत्त्वो निर्ममो मानी मूढः परिहृतमानवान् ॥ २८ ॥
 नराधमं त्वद्विसुखं किं करिष्यसि ? भामिनि ! ।
 त्वय्यतीव समासक्तं मां भजस्वासुरोत्तमम् ॥ २९ ॥
 देवगन्धर्वनागानां यत्तुकिन्नरयोषिताम् ।
 भविष्यसि नियोज्जी त्वं यदि मां प्रतिपद्यसे ॥ ३० ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा सीतामर्षसमन्विता ।
 उवाचाधोमुखी भूत्वा निधाय तृणमन्तरे ॥ ३१ ॥
 राघवाद्भिभ्यता नूनं भिक्षुरूपं त्वया धृतम् ।
 रहिते राघवाभ्यां त्वं शूनीव हविरध्वरे ॥ ३२ ॥
 हृतवानसि मां नीच ! तत्फलं प्राप्स्यसेऽचिरात् ।

मानराहित्यात् अतएव कृतघ्नः अतएव निर्गुणः यो हि गुणवान् स उप-
 कारं मनुत एव स्वधमः उपकारविद्यारण्यात् किञ्च न धमति यद्द्विषयो भव-
 तीत्यधमयद्वाच्य इति यावत् कृतघ्नत्वाद्युपपादयति त्वमिति ॥ २६ । २७
 यतस्त्वयि भक्तिहीनोऽतः कथं व्रजेत् स्वस्थानतस्त्वत्परित्यागार्थमिमं
 देयमित्यर्थः निःसत्त्वो निर्बलः निर्ममो ममताहीनः त्वयि इयं ममेति-
 बुद्धिहीनः ॥ २८ ॥

नराधमं पशुम्यर्थे बद्धग्रीहिरिति कथित् किं करिष्यसि तादृशेऽनुरा-
 गेश्च किं प्रयोजनमित्यर्थः अहुरोत्तममिति नराधमव्यतिरेक उक्तः ॥ २९ ॥
 देवगन्धर्वनागानां तद्योषितामित्यर्थः नियोज्जी मभुतया व्याज्ञापयिषी
 प्रतिपद्यसे अङ्गीकरोषि ॥ ३० ॥

निधाय तृणमन्तरे पतिमतायाः शाब्दान्तरपुरूपेण वार्तावापश्याती-
 चित्यादिति भावः त्वं च तृणतल्लय इत्यपि द्योतयित्त च ॥ ३१ ॥
 शूनीवेत्युपमया अत्यन्तपराक्रमराहित्यं सूचितम् ॥ ३२ ॥

यदा रामगणराघातविदारितवपुर्भवान् ॥ ३३ ॥

ज्ञास्यसे मानुषं रामं गमिष्यसि यमान्तिकम् ।

(॥) समुद्रं शोषयित्वा वा शरैर्बद्धाय वारिधिम् ॥ ३४ ॥

हन्तुं त्वां समरे रामो लक्ष्मणेन समन्वितः ।

आगमिष्यत्यसन्देहो द्रक्ष्यसे राजसाम्भम ! ॥ ३५ ॥

त्वां सपुत्रं सहवलं हत्वा नेष्यति मां पुरम् ।

१२ श्रुत्वा रक्षःपतिः क्रुद्धो जानक्याः परुषाक्षरम् ॥ ३६ ॥

१३ वाक्यं क्रोधसमाविष्टः खड्गमुद्यम्य सत्वरः ।

हन्तुं जनकराजस्य तनयां ताम्रलोचनः ॥ ३७ ॥

मन्दोदरी निवार्याह पतिं पतिहिते रता ।

त्यजैनां मानुषीं दीनां दुःखितां कृपणां कृशाम् ॥ ३८ ॥

देवगन्धर्वनागानां बद्धः सन्ति वराङ्गनाः ।

त्वामेव वरयन्त्युच्चैर्मदमत्तयिलोचनाः ॥ ३९ ॥

अधिरादिति श्लेषः अत्येवैव कालेनेत्यर्थं यदा रामगणराघातविदारित-
वपुर्भवानु भविष्यतीति शेषः ॥ ३३ ॥

तदा रामं मानुषं च स्याति यमान्तिकं च गमिष्यसि शरैः समुद्रं शोष-
यित्वा वा अथवा अथवा वारिधिं बद्धा शेरैर्बद्धेनेति शेषः ॥ ३४ ॥

तदागमनं च स्वमतुपदमेव द्रक्ष्यसे इत्यस्य ॥ ३५ ॥

जानक्या' परुषाक्षरं वाक्यं श्रुत्वा मुद्धोऽभवत् इति शेषः ॥ ३६ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टः खड्गमुद्यम्य जनकराजतनयां हन्तुमुद्यतोऽभव-
दिति शेषः ॥ ३७ ॥

अन्यातरुक्मवात्तद्विदोऽपि देव्यादिविशिष्टाम् ॥ ३८ ॥

या त्वामेव वरयन्ति वा बद्धं ममीति योजना मदेन काममदेन मते
मदगुरु इव विनीचने दासा ता ॥ ३९ ॥

ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो राक्षसीर्विकृताननाः ।
 यथा मे वशगा सीता भविष्यति सकामना ।
 तथा यतश्च त्वरितं तर्जनादरणादिभिः ॥ ४० ॥
 द्विमासाभ्यन्तरे सीता यदि मे वशगा भवेत् ।
 तदा सर्वसुखोपेता राज्यं भोक्ष्यति सा मया ॥ ४१ ॥
 यदि मासद्वयादूर्ध्वं मच्छय्यां नाभिनन्दति ।
 तदा मे प्रातराशाय हत्वा कुरुत मानुषीम् ॥ ४२ ॥
 इत्युक्त्वा प्रययौ स्त्रीभी रावणोऽन्तःपुरालयम् ।
 राक्षस्यो जानकीमेत्यभीपयन्त्यः स्वतर्जनैः ॥ ४३ ॥
 तत्रैका जानकीमाह यौवनं ते वृथा गतम् ।
 रावणेन समासाद्य सफलं तु भविष्यति ॥ ४४ ॥
 अपरा चाह कोपेन किं विलम्बेन ? जानकीम् ।
 दूदानीं ष्छेद्यतामद्रं विभज्य च पृथक् पृथक् ॥ ४५ ॥
 अन्या तु खल्लमुद्यम्य जानकीं हन्तुमुद्यता ।
 अन्या करालवदना विदार्यास्यमभीपयत् ॥ ४६ ॥
 एवं तां भीपयन्तीस्ता राक्षसीर्विकृताननाः ।

सकामना मद्दिपयकामनामहिता सती यदा मे वशगा भविष्यति नतु
 मलात्तया यतध्वमिन्वयः तर्जनं भीषणं व्यादरणं सान्त्वम् ॥ ४० । ४१ ॥
 कुरुत पत्नां कुरुतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 स्वतर्जने स्वबुद्धिकल्पितभीषणोपायैः स्वकौर्ययोग्यैर्वा ॥ ४३ ॥
 इदं सान्त्वम्याप्युपलक्षणं तदेवाह तत्रैकेति ॥ ४४ ॥
 भीषणान्याह अपरा चेति किं विलम्बेन घस्या श्चे इति शेषः जानकीं
 इदानीमेव ष्छेद्यता घस्या अद्रं पृथक् पृथक् विभज्य पच्यतामिति
 शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४० ॥

नियार्यं त्रिजटा दृष्ट्वा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥

शृणुध्वं दुष्टराक्षस्यो महाकथं वो हितं भवेत् ॥ ४८ ॥

न भीषयध्वं रुदतीं नमस्कुरुत जानकीम् ।

इदानीमेव मे स्वप्ने रामः कमललोचनः ॥ ४९ ॥

धारुक्ष्यैरावतं शुभ्रं लक्ष्मणेन समागतः ।

दग्ध्वा लङ्कां पुरी सर्वां हत्वा रावणमाहवे ॥ ५० ॥

धारोष्य जानकीं स्वाङ्गे स्थितो हृष्टोऽगमूर्धनि ।

रावणो गोमयङ्गदे तैलाभ्यक्तो दिग्ध्वरः ॥ ५१ ॥

आगाहत्मुत्तपौत्रैश्च कृत्वा यदनमालिकाम् ।

विभीषणस्तु रामस्य सन्निधौ हृष्टमानसः ॥ ५२ ॥

सेयां करोति रामस्य पादयोर्भक्तिसंयुतः ।

सर्वथा रावणं रामो हत्वा सकुलमञ्जसा ॥ ५३ ॥

विभीषणायाधिपत्यं दत्त्वा सीता शुभाननाम् ।

अङ्गे निधाय स्वपुरी गमिष्यति न संशयः ॥ ५४ ॥

त्रिजटाया यचः श्रुत्वा भीतास्ता राक्षसस्त्रियः ।

महाकथं शृणुध्वं यष्कृतं वदो हित भवेत् ॥ ४८ ॥

वाक्यमाह नेति इदानीमेव मे मया राम स्वप्ने दृष्ट इत्यन्वय ॥ ४९ ॥

कथं दृष्ट्वाटङ्ग आरुक्ष्यैति समागतं गयुक्त ॥ ५० ॥

स्वाङ्गे जानकीमारोष्य अगम्य पार्श्वतश्च मूर्धनि कर्तुं भागे स्थितो दृष्ट

एवं रामविषयं शुभश्रवणं राक्षसविषयमनिष्टम्प्रमाह रावण इति ॥ ५१ ॥

यदनमालिकां सगुह्यमानां यदृष्ट्वा कृत्वा आगाहदित्यर्थं मन्थेयं किं

जहा अराक्षसैव भविष्यतीत्यागद्वा नेत्याह विभीषण इति रामस्य सेयां

करोति एतन्निधौ स्वप्ने दृष्टोऽत सोऽयं राज्यं कर्त्तव्याह सर्वथेत्यादि ॥

५२ । ५३ । ५४ । ५५ ॥

दृष्ट्वासीमासंस्तत्र तत्र निद्रावशंमुपागताः ॥ ५५ ॥
 तर्जिता राक्षसीभिः सा सीता भीतातिविह्वला ।
 त्वातारं नाधिगच्छन्ती दुःखेन परिसृष्टिता ॥५६॥
 अश्रुभिः पूर्णनयना चिन्तयन्तीद्मब्रवीत् ।
 प्रभाते भक्षयिष्यन्ति राक्षस्यो मां न संशयः ।
 इदानीमेव मरणं केनोपायेन मे भवेत् ॥ ५७ ॥

एवं सुदुःखेन परिक्षुता सा
 विमुक्तकण्ठं रुदती चिराय ।
 आलम्ब्य शाखां कृतनिश्चया सती
 न जानती कश्चिदुपायमङ्गना ॥ ५८ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे लभामहेश्वरसम्वादे सुन्दराकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

त्वातःरमप्रावृवती दुःखेन सृष्टिता सृष्टितेव अश्रुयुक्तनेत्रा चिन्तय-
 न्तीदमात्मनाः सहाब्रवीत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

सती कृतनिश्चया मरणस्य कश्चिदुपायं क्वगणुपायमजानती यास्ता-
 भान्मवा विरायातिशदितिशेषः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषयदेवरणमस्येयादिवि० श्रीरामरमणः
 कृतावध्यात्मरामायणे सीतौ सुन्दराकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

उद्बन्धनेन वा मोक्ष्ये शरीरं राघवं विना ।
जीयितेन फलं किं स्यान्मम रक्षोऽधिमध्यतः ॥ १ ॥
दीर्घा वेणी ममात्यर्थमुद्बन्धाय भविष्यति ।
एवं निश्चितयुद्धिं ता मरणायाथ जानकीम् ॥ २ ॥
विलोष्य हनुमान् किञ्चिद्विचार्यैतदभाषत ।
शनैः शनैः सूक्ष्मरूपो जानक्याः श्रोत्रगं वचः ॥ ३ ॥
दूस्त्राकुर्वंशसम्भूतो राजा दशरथो महान् ।
ययोध्याधिपतिस्तस्य चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ ४ ॥
पुत्रा देवसभाः सर्वैः लक्ष्मणैरुपलक्षिताः ।
रामश्च लक्ष्मणश्चैव भरतश्चैव शत्रुघ्ना ॥ ५ ॥
ज्येष्ठो रामः पितुर्वाक्याद्दण्डकारण्यमागतं ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया भार्यया सह ॥ ६ ॥
उवास गौतमीतीरे पञ्चवद्व्या महामनाः ।
तत्र नीता महाभागा सीता जनकनन्दिनी ॥ ७ ॥

ततस्तदुपायं निश्चिन्त्याहोद्बन्धनेन वेति ॥ १ ॥

उद्बन्धनसाधनमाह दीर्घावेणीति अथ नमर एव मरणाय निश्चित
युद्धिं जानकीं विलोष्येत्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्चिद्विचार्यं अथ वचनान्वयः इति निश्चितं सूक्ष्मरूपं सन् जान-
क्यास्य एव श्रोत्रगं वचं भवति तथा शनैः शनैरभाषतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वचं व्याहृ इत्यादिः ॥ ४ ॥

नक्षत्रैः सासुद्भिर्दोषोक्तमनघर्षं शत्रुघ्ना शत्रुभाष्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

राघवेन न तत्रत्यर्थः ॥ ७ ॥

रहिते रामचन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।

ततो रामोऽतिदुःखार्त्तो मार्गमागोऽथ जानकीम् ॥ ८ ॥

जटासुपं पक्षिराजमपश्यत्पतितं भुवि ।

तस्मै दत्त्वा दिवं शीघ्रं ऋष्यमूकमुपागमत् ॥ ९ ॥

सुग्रीवेण कृता मैत्री रामस्य विदितात्मनः ।

तद्भार्याहारिणं हत्वा वालिनं रघुनन्दनः ॥ १० ॥

राज्येऽभिषेच्य सुग्रीवं मित्त्रकार्यं चकार सः ।

सुग्रीवस्तु समानाथ्य वानरान् वानरप्रभुः ॥ ११ ॥

प्रेषयामास परितो वानरान् परिमार्गणे ।

सीतायास्तत्र चैकोऽहं सुग्रीवसचिवो हरिः ॥ १२ ॥

सम्पातिवचनाच्छीघ्रमुल्लङ्घ्य शतयोजनम् ।

समुद्रं नगरीं लङ्कां विचिन्वन् जानकीं शुभाम् ॥ १३ ॥

मार्गमाणे अन्वेषयन् ॥ ८ ॥

दिवं खलोकं तल्लोकवासमिति यावत् ॥ ९ ॥

रामस्य सङ्कल्पमात्मान् सर्वमाभकस्य न वानरमैत्र्याः प्रयोजनमित्यौ-
दृश्यपरिहाराय सुग्रीवेण कृतमुक्तं न त रामेण कृतेति तद्भार्याहारिणं
सुग्रीवभार्याहारिणम् ॥ १० ॥

मित्त्रकार्यम् सुग्रीवकृतमित्त्रत्वतृकार्यं सहायभूतान् समानीय नाना-
पर्वतादिभ्यो दूतैर्वानरान् शिक्षिन्व्या सम नाथ्य ॥ ११ ॥

तान् वानरान् सीताया परिमार्गणे तन्निमित्तं परितः प्रेषयामासे
त्यन्वय ॥ १२ ॥

समुद्रमुल्लङ्घ्य लङ्कानगरीं दृष्ट्वा तत्र तत्र जानकीं विचिन्वन् अन्वेष-
यन् यनैः क्रमेणाशोकवनिना दृष्ट्वा तत्र तां विचिन्वन् शिशुपातकं दृष्ट-
वान् अथ शिशुपातके जानकीं मद्राक्षमतोऽस्वागतोऽहम् कृतकृत्य संवत्स-
रति मेव ॥ १३ । १४ । १५ ॥

शनैरशीकवनिका विचिन्वन् शिंशपातरुम् ।

अद्रार्चं जानकीमतं शोचन्ती दुःखसंभ्रुताम् ॥ १४ ॥

रामस्य महिषी देवीं कृतकृत्योऽहमागतः ।

इत्युक्तोपररामाय भारतिर्बुद्धिमत्तरः ॥ १५ ॥

सीता क्रमेण तत्सर्वं श्रुत्वा विस्मयमाययौ ।

किमिदं मे श्रुतं व्योम्नि वायुना समुदीरितम् ॥ १६ ॥

सप्रो वा मे मनोभ्रान्तिर्यदि वा सत्यमेव तत् ।

निद्रा मे नास्ति दुःखेन जानाम्येतत् फ्रुतो भ्रमः ? ॥ १७ ॥

येन मे कर्णपीयूषं वचनं समुदीरितम् ।

स दृश्यता महाभागः प्रियवादी ममाग्रतः ॥ १८ ॥

श्रुत्वा तज्जानकीवायवं हनुमान् पत्रखण्डतः ।

अवतीर्थ शनैः सीतापुरतः समवस्थितः ॥ १९ ॥

कलविद्धप्रमाणाङ्गो रक्तास्यः पीतवानरः ।

नमाम शनकैः सीता प्राञ्जलिः पुरतः स्थितः ॥ २० ॥

दृष्ट्वा तं जानकी भीता रावणोऽयमुपागतः ।

वायुनेति तस्य जगत्त्रियाभाक्षित्वात्तेन क्वचित्तत्सम्भावना ॥ १६ ॥

सप्रो वेत्यादिविकल्पवय सत्य सप्रभ्रमातिरिक्त किञ्चित्कर्मक प्रमाजनक वाक्यमित्यर्थं तत्र उच्यतेतना निद्राभावात्सप्रसामभव भ्रमोऽपि नेत्याह जानाम्येतत् एतत्पदार्थज्ञात यथास्थितस्वरूपेण जानामि अतो न भ्रमसम्भव यद्वा भ्रान्ति साक्षान्ने भ्रमत्व न विकल्पयति मम च तथा विकल्पोऽतो न भ्रम इति भावः ॥ १७ ॥

तस्मात्सत्यत्वमेव निश्चित्याह येनेति च मन्वापतो दृश्यता ममाऽप्यतो भूत्वात्मानं दर्शयत्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

पत्रखण्डतः पत्रसमूहतः ॥ १९ ॥

भाषाया विमनाविमनो कलविद्धपटक 'षट्क कलविद्ध' स्थातश्च

मां मोहयितुमायातो मायया वानराकृतिः ॥ २१ ॥
 इत्येवं चिन्तयित्वा सा लक्ष्मीमासीद्घोमुखी ।
 पुनरप्याह तां सीतां देवि ! यत्त्वं विशङ्कसे ॥ २२ ॥
 नाहं तथाविधो मातस्त्यज शङ्कां मयि स्थिताम् ।
 दासोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्य परमात्मनः ॥ २३ ॥
 सचिवोऽहं हरीन्द्रस्य सुग्रीवस्य शुभप्रदे ! ।
 वायोः पुत्रोऽहमखिलप्राणभूतस्य शोभने ! ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा जानकी प्राह हनुमन्तं कृताञ्जलिम् ।
 वानराणां मनुष्याणां सङ्गतिर्घटते कथम् ? ॥ २५ ॥
 यथा त्वं रामचन्द्रस्य दासोऽहमिति भाषसे ? ।
 तामाह मारुतिः प्रीतो जानकीं पुरतः स्थितः ॥ २६ ॥
 ऋष्यमूकमगाद्रामः शवर्यां नोदितः सुधीः ।
 सुग्रीवो ऋष्यमूकस्यो दृष्टवान् रामलक्ष्मणौ ॥ २७ ॥
 भीतो मां प्रेषयामास ज्ञातुं रामस्य हृद्गतम् ।
 ब्रह्मचारिवपुर्धत्वा गतोऽहं रामसन्निधिम् ॥ २८ ॥

स्त्री चटका तयोः । पुमपत्ये चाटकेय स्त्रापत्ये चटकैश्च हि इत्यमरः प्रीतवर्णो
 वानरः प्रीतवानरः ॥ २० । २१ । २२ ॥

गङ्गां रावणत्वगङ्गाम् परमात्मन इति तत्स्वरूपाभिप्रायेण महाफल-
 मय्यताप्रत्यायमाय ॥ २३ । २४ । २५ ॥

यथा त्वं दासोऽहमिति भाषसे तथा वानरमतुष्ययोः सङ्गतिः प्रतीवते
 याम् कथं घटते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

गच्छेति भगवता त्यङ्गान्ते गच्छतीति घृष्टे गर्तं तथा सुधीवसमीपं
 गच्छ म सोतामार्गं च करिष्यति इति तयोक्त इत्यर्थः । २७ ॥

भीतो भावितोरितया भ्रान्त्या ॥ २८ ॥

ज्ञात्वा रामस्य सद्भावं स्कन्धोपरि निधाय तौ ।
नीत्वा सुग्रीवसामीप्यं सख्यं चाकरवन्तयोः ॥ २६ ॥

सुग्रीवस्य हृता भार्या वालिना तं रघूत्तमः ।
जघानैकेन वाणेन ततो राज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ ३० ॥

सुग्रीवं वानराणां सः प्रेषयामास वानरान् ॥ ३१ ॥
दिग्भ्यो मचावलान् वीरान् भवत्याः परिभार्गणे ।

(०) गच्छन्तं राघुवो दृष्ट्वा मामभापत सादरम् ॥ ३२ ॥
त्वयि कार्वमशेषं मे स्थितं मास्तनन्दन ! ।

ब्रूहि मे कुशलं सख्यं सीतायै लक्ष्मणस्य च ॥ ३३ ॥
अद्भुतीयकमेतन्मे परिज्ञानार्थमुत्तमम् ।

सीतायै दीयतां साधु मन्त्राभाक्षरमुद्रितम् ॥ ३४ ॥
इत्युक्त्वा प्रददौ मत्स्यं कराग्राद्भुतीयकम् ।

प्रयत्नेन मया नीतं देवि ! पश्याद्भुतीयकम् ॥ ३५ ॥
इत्युक्त्वा प्रददौ देव्यै मुद्रिकां मास्तात्मजः ।

नमस्कृत्वा स्थितो दूराद्दृष्ट्वाञ्जलिपुटो हरिः ॥ ३६ ॥

तौ रामलक्ष्मणौ भ्रातॄन् च अकरवं कारितवानित्यर्थं अन्तर्भावित-
तन्वर्थं ॥ २६ ॥

नं वानिनं जघान वानराणां राज्येऽभ्यपेक्षयत् सुयोधमित्यन्वय ॥ ३० ॥

स सुयोधो भवत्या परिभार्गणे तद्विभित्तं वानरान् प्रेषयामास ॥
३१ ॥ ३२ ॥

अशेषं कार्यं त्वयिभ्यितम् त्वमेव सहनकार्यसाधने समर्थं मे मम ॥ ३३ ॥

मे एतद्भुतीयकं सीतायै परिज्ञानार्थं रामीय एवावभिति निश्चयार्थं

दीयता मन्त्राभाक्षरमुद्रितं मन्त्राभाक्षरमुद्रया युतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नमस्कृत्या मुद्रिका ददौ पुनर्ममकृत्वा च दूरत स्थितः अनेन दान-
वेनायां किञ्चिदुभोपपुपुष्ट दति प्रायते ॥ ३६ ॥

७) हृद्वा सीता प्रमुदिता रामनामाङ्किता तदा ।
 मुद्रिकां शिरसा धत्वा स्वदानन्दनेत्रजा ॥ ३७ ॥
 कपे ! मे प्राणदाता त्वं बुद्धिमानसि राघवे ।
 भक्तोऽसि प्रियकारी त्वं विश्वासोऽस्ति तवैव हि ॥ ३८ ॥
 नोचेन्नात्मनिधिं चान्यं पुरुषं प्रेषयेत् कथम् ? ।

(९) हनूमन् ! हृदमखिलं मम दुःखादिकं त्वया ॥ ३९ ॥

सर्वं कथय रामाय यथा मे जायते दया ।

मासहयावधिप्राणाः स्यास्यन्ति मम सत्तम ! ॥ ४० ॥

नागमिष्यति चेद्रामो भक्षयिष्यति मां खलः ।

यतः शीघ्रं कपीन्द्रेण सुग्रीवेण समन्वितः ॥ ४१ ॥

वानरानीकपैः सार्धं हत्वा रावणमाचये ।

सपुत्रं सबलं रामो यद्वि मां मोचयेत् प्रभुः ॥ ४२ ॥

मुद्रिकां हृद्वा प्रमुदिता जाता ततः शिरसा धत्वा स्वदानन्दनेत्रजा
 जाता स्वान्नि ध्यानन्देन नेत्रजात्पुत्रि यस्याः सा ॥ ३७ ॥

कपे मुद्रिकारणयात् बुद्धिमान्स्वं मे प्राणदातासि राघवे भक्तोऽसि तस्य
 प्रियकारी चासि यतो राघवस्य तवैव विश्वासोऽस्तीति मन्ये च ॥ ३८ ॥

विश्वासतां सुहृता माधयति मोचेत् त्वयि विश्वासपेक्षं स्यात् तदात्म-
 नविशुक्तं पुरुषद्वयं त्वां कथं भक्षयिष्यति प्रेषयेत् ॥ ३९ ॥

यथा मे भवति राघवस्य दया जायते तथा सर्वं रामभीततमर्जनादि
 कथयेत्यर्थं मासहयेति शब्दे भरतमेव लक्ष्ये एव रावणेन तथा यतिप्रात-
 र्शरित्ति भावः ॥ ३७ ॥

तदेवाह नागमिष्यतीति ॥ ४१ ॥

वानरानीकपैः सार्धमत्याग्य रावणमुत्तरितेष्वं हत्वा यदि मां प्रभु-
 मोचयेत् तच्छुभं त्वयादिति चेत् ॥ ४२ ॥

विश्वमेन्मां प्रयत्नेन ततो गन्ता समुत्सुकः ।

(२) ततः किञ्चिद्विचार्याय सीता कमललोचना ॥ ५१ ॥

विमुच्य केशपाथान्ते स्थितं चूडामणिं ददौ ।

अनेन विश्वमेद्रामस्त्वां कपीन्द्र ! सलक्षणः ॥ ५२ ॥

अभिज्ञानार्थमन्यञ्च वदामि तव सुव्रत ! ।

(३) चित्रकूटगिरौ पूर्वमेकदा रक्षसि स्थितः ।

मदङ्गे शिर आधाय निद्राति रहुनन्दनः ॥ ५३ ॥

येन्द्रः काकखदागत्य नखैस्तुण्डेन चासक्तत् ।

मत्पादाङ्गुष्ठमारक्तं विद्दाराभिपाशया ॥ ५४ ॥

(५) ततो रामः प्रभुध्याय हृद्वा पादं कृतवणम् ।

केन भद्रे ! कृतं चैतद्विप्रिधं मे दुरात्मना ॥ ५५ ॥

इत्युक्त्वा पुरतो पश्यहायसम्मां पुनः पुनः ।

अभिद्रवन्तं रक्तास्यं नखतुण्डं चुकोपच ॥ ५६ ॥

दृष्टमेकमुपादाय दिव्यास्त्रेणाभियोज्य तत् ।

चिक्षेप लीलया रामो वायसोपरि तञ्ज्वलम् ॥ ५७ ॥

अभ्यद्रवहायसस्य भीतो लोकान् भ्रमत्पुनः ।

राघव- यथा मां विन्दनेत् जानकीं सर्वथा इष्टवानिति तथा किञ्चिदभित्तिज्ञानं
देहि । १० ।

ततोऽहं समुत्सुकः रामदर्शनोत्सुकः प्रयत्नेन त्यङ्क्ताभित्तिज्ञानं रचन् गन्ता
राघवसमीपमिति शेषः किञ्चिद्विचार्य तद्वेषसो युक्तस्य विचार्य । ५१ । ५२ । ५३

येन्द्रः इन्द्रलोकस्यः काकरूपधर इन्द्रोक्त इत्यर्थे आनिर्घं मासम् । ५४

एतत् स्वत्पादाङ्गुष्ठविदारणरूपम् ॥ ५५ ॥

मा पुन पुनरभिद्रवन्ममित्यन्यः रक्तास्यं नखतुण्डं यस्य तम्
॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इन्द्रब्रह्मादिभिश्चापि न शक्यो रक्षितुं तदा ॥ ५८ ॥
रामस्य पादयोरग्रेऽपतङ्गीत्या दयानिधेः ।

(→) शरणागतमालोक्य रामस्वामिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

अमोघमेतदस्त्रं मे दत्त्वैकाक्षमितो ब्रज ।

सर्व्यं दत्त्वा ततः काक एवं पौरुषवानपि ॥ ६० ॥

उपेक्षते किमर्थं मामिदानीं सोऽपि राघवः ? ।

(6) इनूमानपि तामाच श्रुत्वा सीतानुभाषितम् ॥ ६१ ॥

देवि ! त्वां यदि जानाति स्थितामत्र रघूत्तमः ।

करिष्यति क्षणाद्भ्रष्टं लङ्कां राक्षसमण्डिताम् ॥ ६२ ॥

7 जानकी प्राह तं वत्स ! कथं त्वं योत्स्यसेऽसुरैः ? ।

अतिसूक्ष्मवपुः सर्वे वानराश्च भयादृशाः ॥ ६३ ॥

४ श्रुत्वा तद्वचनं देव्यै पूर्वरूपमदर्शयत् ।

मेरुमन्दरसङ्काशं रक्षोगणविभीषणम् ॥ ६४ ॥

५ दृष्ट्वा सीता इनूमन्तं महापर्वतसन्निभम् ।

अबलत्तत् अभिमन्वितम् त्वत्वं वायसमभ्यद्रवत् स वायसोऽपि भीत
सीकान् ऐन्द्रमङ्गान्भान् भ्रमत्तत्र तैरपि यदा रक्षितं शक्यो नामव-
त्तदा ॥ ५८ ॥

रामपादाग्रे व्यपतत् ॥ ५९ ॥

ततः काको गत इति शेष एवं पौरुषवानपि स राघव इदानीमपि
एवमवस्थावामपि यदुपेक्षते तत्किमर्थम् ॥ ६० । ६१ ॥

जानाति वत्सभानसामोष्ये लट् प्राश्नतीत्यर्थं ॥ ६२ ॥

यथा त्वं सूक्ष्मवपुःस्य सर्वेऽपि वानरा भयादृशा भवद्देव सूक्ष्मवपुः
इति महावपुर्भीं राक्षसैर्दुःखसम्भावितमित्यर्थं ॥ ६३ ॥

श्रुत्वा तद्वचनं सीतया इति शेष देव्यै सीतायै ॥ ६४ । ६५ ॥

हर्षेण महताविष्टा प्राञ्च तं कपिकुञ्जरम् ॥ ६५ ॥

समर्थोऽस्मि महासत्त्व ! द्रक्ष्यन्ति त्वां महाबलम् ।

राजस्यसौ शुभः पत्न्या गच्छ रामान्तिकं द्रुतम् ॥ ६६ ॥

११/बुभुक्षितः कपिः प्राञ्च दर्शनात्पारणं मम ।

भविष्यति फलैः सर्वैस्त्वाव दृष्टौ स्थितैर्हि मे ॥ ६७ ॥

तथेत्युक्तः स जानक्या भक्षयित्वा फलं कपिः ।

ततः प्रस्थापितोऽगच्छज्जानकीं प्रणिपत्य सः ।

किञ्चिद्दूरमथो गत्वा स्वात्मन्येवानुचिन्तयत् ॥ ६८ ॥

कार्यार्थमागतो द्रुतः स्वामिकार्याविरोधतः ।

अन्यत्किञ्चिदसम्पाद्य गच्छत्यधम एव सः ॥ ६९ ॥

अतोऽहं किञ्चिदन्यच्च कृत्वा दृष्टाय रावणम् ।

सम्भाष्य च ततो रामदर्शनार्थं ब्रजाम्यहम् ॥ ७० ॥

इति निश्चित्य मनसा दृक्ष्यखण्डान् महाबलः ।

उत्पाद्याशोकवनिका निर्द्वेषामकरोत् क्षणात् ॥ ७१ ॥

त्वा राजस्यो द्रक्ष्यन्ति दृष्ट्वा च रावणं कथयिष्यन्ति एवं इति को वेदकिं भावोत्पाद्यय इतो रामान्तिकं द्रुत गच्छ ते पत्न्या शुभोऽस्तु इति शेष ॥ ६६ ॥

कपिर्जानकी प्राञ्चान् बुभुक्षितोऽस्मि अतस्तव दर्शनात्प्रम पारणसवित-
मिति शेष नन्वह रिक्ता लेन त्वां पारयाभोति शङ्कायामाह तव दृष्टौ स्थितै
फलैर्मे पारणा भविष्यतीत्यर्थ ॥ ६७ ॥

ततस्तया प्रस्थापितो जानकीं प्रणिपत्य अगच्छत् अतुचिन्तयत् च
अन्यचिन्तयत् अहमाव आर्थ ॥ ६८ ॥

अन्यत्किञ्चित् स्वाम्यात्तप्तादधिकसत्कृतं कर्मेत्यर्थ ॥ ६९ ॥

अन्यत्किञ्चित् वीरकर्म रावणं दृष्ट्वा सम्भाष्य चेत्यन्वय ॥ ७० ॥

दृक्ष्यखण्डान् दृक्ष्यसमूहान् उत्पाद्य निर्द्वेषामकरोत् ॥ ७१ ॥

सीताश्रयनगन्त्यक्त्वा वनं शून्यं चकार सः ।
 उत्पाटयन्तं विपिनं दृष्ट्वा राक्षसयोपितः ॥ ७२ ॥
 अष्टच्छन् जानकीं कोऽसौ वानराक्षतिरुद्धटः ॥ ७३ ॥

जानक्युवाच ।

भवत्य एव जानन्ति मायां राक्षसनिर्मिताम् ।
 नाहमेनं विजानामि दुःखशोकसमाकुला ॥ ७४ ॥
 इत्युक्त्वास्वरितं गत्वा राक्षस्यो भयपीडिताः ।
 हनूमता कृतं सर्वं रावणाय न्यवेदयन् ॥ ७५ ॥
 देव ! कश्चिन्महासत्त्वो वानराक्षतिदेहभृत् ।
 सीतया सह सम्प्राप्य ह्यशोकवनिकाङ्क्षणात् ।
 उत्पाद्य चैत्यप्रासादं बभञ्जामितविक्रमः ॥ ७६ ॥
 प्रासादरक्षिणः सर्वान् हत्वा तत्रैव तस्थिवान् ।
 तच्छ्रुत्वा दर्शामुत्थाय वनभङ्गं महाप्रियम् ॥ ७७ ॥
 किङ्करान् प्रेषयामास नियुतं राक्षसाधिपः ।
 निर्भग्नचैत्यप्रासादप्रथमान्तरसंस्थितः ॥ ७८ ॥
 हनूमान् पर्वताकारो लोहस्तम्भकृतायुधः ।

सीताश्रयनगं शिवमारूपम् शून्यं दृष्टैरिति शेषः विपिनं वन-
 दृष्टान् ॥ ७२ । ७३ ॥

दुःखशोकाभ्यां युक्त्वाहमेनं न जानामि ॥ ७४ । ७५ ॥

वानराक्षतिदेहभृत् वानरदेहभृदयदेह इत्यर्थः वानरे एवं पराक्रमास-
 म्भवादेवमुक्तिः अशोकवनिकां क्षणादुत्पाद्य तत्रैव चैत्यप्रासादं बभञ्ज ॥ ७६ ॥
 तस्थिवान् स्थितः महाप्रियं महत्त्वं तदप्रियं चैत्यर्थः ॥ ७७ ॥

नियुतं दशकोट्यः निर्भग्नो यथैत्यप्रासादस्तस्य प्रथमं यदन्तरं प्रथमा
 या भूमिस्तत्र संस्थितः ॥ ७८ ॥

किञ्चिद्ब्रह्मलचलनो रक्तास्यो भीषणाकृतिः ॥ ७९ ॥
 आपतन्तं महासङ्घं राक्षसानां ददर्श सः ।
 चकार सिंहनादं च श्रुत्वा ते समुद्गर्भशम् ॥ ८० ॥
 हनुमन्तमथो दृष्ट्वा राक्षसा भीषणाकृतिम् ।
 निर्जघ्नुर्विधिधास्त्रौषैः सर्वराक्षसघातिनम् ॥ ८१ ॥
 तत उत्याय हनुमान् सुदृगरेण समन्ततः ।
 निष्पिपेष क्षणादेव मशकानिव व्यथयः ॥ ८२ ॥
 निहतान् किङ्करान् श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 पञ्चसेनापतींस्तत्र प्रेषयामास दुर्मदान् ॥ ८३ ॥
 हनुमानपि तान् सर्वान् लोहस्तम्भेन चाहनत् ।
 ततः क्रुद्धो मन्त्रिसुतान् प्रेषयामास सप्त सः ॥ ८४ ॥
 आगतानपि तान् सर्वान् पूर्ववद्दानरेखरः ।
 क्षणान्निःशेषतो हत्वा लोहस्तम्भेन मारुतिः ॥ ८५ ॥
 पूर्वस्थानमुपाश्रित्य प्रतीक्षन् राक्षसान् स्थितः ।
 ततो जगाम बलवान् कुमारोऽक्षः प्रतापवान् ॥ ८६ ॥
 तमुत्पपात हनुमान् दृष्ट्वाकाशे समुद्वगः ।
 गगनात्त्वरितो मूर्द्ध्नि सुदृगरेण व्यताडयत् ॥ ८७ ॥

लोहस्तम्भ एव हतमायुधं येन सः किञ्चिद्ब्रह्मलचलन इति स्वभा-
 वोक्तिः ॥ ७९ ॥

ते किङ्करा नाम राक्षसाः ॥ ८० ॥

भीषणाकृतिं हनुमन्तं दृष्ट्वा त्वयः ॥ ८१ ॥

सुद्वरोऽत्र लोहस्तम्भः ॥ ८२ | ८३ ॥

स रावणः ॥ ८४ | ८५ ॥

राक्षसान् रावणप्रेषणीयान् ॥ ८६ ॥

हत्वा तमच्चं निःशेषं बलं सर्वं चकार सः ॥ ८८ ॥
 ततः श्रुत्वा कुमारस्य बधं राक्षसपुङ्गवः ।
 क्रोधेन महताविष्ट इन्द्रजेतारमब्रवीत् ॥ ८९ ॥
 पुत्र । गच्छाम्यहं तत्र यत्रास्ते पुत्रहा रिपुः ।
 हत्वा तमथवा बद्धा ध्यानयिष्यामि तेऽन्तिकम् ॥ ९० ॥
 इन्द्रजित्प्रितरं प्राह त्यज शोकं महामते । ।
 मयि स्थिते किमर्थं त्वं भापसे दुःखितं वचः ? ॥ ९१ ॥
 ब्रह्मनेप्ये द्रुतं तात । धानरं ब्रह्मपाशतः ।
 इत्युक्त्वा रथमारुह्य राक्षसैर्वह्निर्हतः ॥ ९२ ॥
 जगाम वायुपुत्रस्य समीपं वीरविक्रमः ।
 ततोऽतिगर्जितं श्रुत्वा स्रग्भ्रमुद्यम्यं वीर्यवान् ॥ ९३ ॥
 उत्पपात नभोदेशं गरुत्मानिय मारुतिः ।
 ततो भ्रमन्तं नभसि हनूमन्तं शिरीमुखैः ॥ ९४ ॥
 विद्धा तस्य शिरोभागं द्रुपुभिश्चाट्टभिः पुनः ।
 हृदयं पादयुगलं षड्भिरेकेन बालघिम् ॥ ९५ ॥
 भेदयित्वा ततो घोरं सिंहनादमथाकरोत् ।

आकाशे प्रथमसुत्पपात ततो गगभादवतरन् मूर्ध्नि सङ्घरेणाताडयन् ॥

८७ । ८८ । ८९ ॥

इन्द्रजित प्रति त्वं त हन्तं गच्छेति भङ्गान्तरेणाह पुत्रेति हत्युक्त्वा
 हन्तमशक्य त्व विचार्याह बद्धा भेति ॥ ९० ॥

उ खित वच आज्ञाकर्तारभाव इवेति भर्ष ॥ ९१ ॥

ब्रह्मपाशत ब्रह्मास्तामिमन्वितै पाशैरिच्छेत् ॥ ९२ । ९३ ॥

हनूमन् शिरोमुखैर्विद्धा सिंहनादमकरोदित्यन्वय ॥ ९४ ॥

विधेत्यस्यैव विवरणं शिरोभागमित्यादि भेदयित्वात्तन्म ॥ ९५ ॥

ततोऽतिहर्षाद्धतुमांसाम्भुद्यस्य वीर्यवान् ॥ ६६ ॥

जपान सारथिं साश्वं रथं चाचूर्णयत् क्षणात् ।

ततोऽन्यं रथमादाय मेघनादो महाबलः ॥ ६७ ॥

शीघ्रं ब्रह्मास्त्रमादाय बद्धा वानरपुङ्गवम् ।

निनाय निकटं राज्ञो रावणस्य महाबलः ॥ ६८ ॥

यस्य नाम सततं जपन्ति ये-

ऽज्ञानकर्मकृतबन्धनं क्षणात् ।

सद्य एव परिसुच्य तत्पदं

यान्ति कोटिरविभासरं शिवम् ॥ ६९ ॥

तस्यैव रामस्य पदाम्बुजं सदा

हृत्पद्ममध्ये सुनिधाय भावतिः ।

सदैव निर्मुक्तसमस्तबन्धनः

किन्तस्य पाशैरितरैश्च बन्धनैः ? ॥ १०० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उग्रमहेश्वरसम्वादे सुन्दराकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

सिंहनादमकरोत् इन्द्रजिदिति शेषः ॥ ६६ । ६७ । ७८ ॥

यस्य रामस्य नाम ये प्राणिनो जपन्ति ते क्षणानजन्यकर्मकृतं बन्धनं
संसारं परिसुच्य सद्य एव शिवास्त्रं तत्पदं अज्ञानान्दाह्यं यान्ति ॥ ६९ ॥

तस्यैव रामस्य पदाम्बुजध्याता भावतिर्यतः सदैव निर्मुक्तानि समस्तानि
बन्धनानि कर्माणि यस्य तादृशो भवति व्यतस्तस्य पाशैरितरैर्वा बन्धनैः कि
डुःखमिति शेषः ॥ १०० ॥

इति श्रीमत्सुन्दरराजविपदोद्धारणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः इतो

श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतो सुन्दराकाण्डे

तृतीयः सर्गः ।

यान्तं कपीन्द्रं धृतपाशबन्धनं
विलोकयन्तं नगरं विभीतवत् ।
अताडयन्मुष्टितलैः सुकोपनाः
पौराः समन्ताद्दनुजान्त ईक्षितुम् ॥ १ ॥
ब्रह्मास्त्रमेनं क्षणमात्रसङ्गमं
कृत्वा गतं ब्रह्मवरेण सत्वरम् ।
ज्ञात्वा हनुमानपि फल्गुरञ्जुभि-
र्हतो ययौ कार्यविशेषगौरवात् ॥ २ ॥
सभान्तरस्यस्य च रावणस्य तं
पुरो निधायाह बलारिजित्तादा ।
बद्धो मया ब्रह्मवरेण यानरः
समागतोऽनेन हता महासुराः ॥ ३ ॥

धृतं स्त्रहस्तेन पाशबन्धनं येन तादृशं विशेषेण भीतवत् नगरं लङ्का
विलोकयन्त ईक्षितं कपीन्द्रं द्रष्टुं तमेवातुपयाद्यान् इति पौरविशे-
षणम् ॥ १ ॥

क्षणमात्रसङ्गमं क्षणमात्र सङ्गम स्वसम्बन्धो यस्य तादृशमेनं हनु-
मन्तं ब्रह्मास्त्रं कर्तृकृत्वा ब्रह्मवरेण त्वा मदस्त्रं न पीडयिष्यतीति ब्रह्मादत्तव-
रेण सत्वरं गतं हनुमान् तद्गमनं ज्ञात्वाऽपि फल्गुरञ्जुभिर्हतोऽपि कार्यविशे-
षस्य कर्त्तव्यरावणदर्शनादिरूपस्य गौरवात् बद्ध इव यथावित्यर्थः ॥ २ ॥

सभान्तरस्यस्य सभामध्यस्यस्य तं हनुमन्तम् बलारिजित् इन्द्रजित्
ब्रह्मवरेण ब्रह्मवरसद्व्यब्रह्मास्त्रेण समागत बन्धपीडाभसङ्घिष्णु स्वयमे-
वागत इत्यर्थे तदुत्तानमाह अनेनेत्यादि ॥ ३ ॥

यद्युक्तमत्रार्य ! विचार्य मन्त्रिभि-
 विधीयतामेष न लौकिको हरिः ।
 ततो विलोक्याह स राक्षसेश्वरः
 प्रहसामग्रे स्थितमञ्जनाद्रिभम् ॥ ४ ॥
 प्रहसा पृच्छैनमसौ किमागतः
 किमत्र कार्यं कृत एव वानरः ।
 वनं किमर्थं स्रुक्कलं विनाशित
 हताः किमर्थं मम राक्षसा बलात् ॥ ५ ॥
 ततः प्रहसो हनुमन्तमादरात्
 पप्रच्छ केन प्रहितोऽसि ? वानर । ।
 भयं च ते मास्तु विमोक्षसे मया
 सत्यं वदस्वाखिलराजसन्निधौ ॥ ६ ॥
 ततोऽतिचर्पात्पवनात्मजो रिपुं
 निरीक्ष्य लोकत्रयकण्ठकासुरम् ।
 वक्तुं प्रचके रघुनाथसत्कथा
 कमेण रामं मनसा स्मरन्मुहुः ॥ ७ ॥
 शृणु स्फुटं देवगणाद्यमित्त हे
 रामस्य दूतोऽहमशेषहृत्स्थितेः ।

एष हरिर्न लौकिक इति तत्पराक्रमकथनं अञ्जनाद्रिमं अञ्जनाबलवत्
 श्यामकान्ति ॥ ४ ॥

कृत कक्षाद्देशादागत इति शेष ॥ ५ ॥

विमोक्षसे अस्माहन्वनात्प्राणभयाच्चेति शेष अखिलराजसन्निधौ
 अखिललोकराजस्य रावणस्य सन्निधावित्यर्थ ॥ ६ । ७ ॥

देवगणादीनामित्त शब्दो व्यादिना नागादिषु द्रुह्य अशेषहृत्स्थिते -

यस्याखिलेशस्य हृताधुना त्वया
 भार्या स्वनागाय शुनेव सहविः ॥ ८ ॥
 स राघवोऽभ्येत्य मतङ्गपर्वतं
 सुग्रीवमैत्रीमनलस्य सन्निधौ ।
 कृत्यैकवाणेन निहत्य बालिगं
 सुग्रीवमेवाधिपतिं चकार तम् ॥ ९ ॥
 स वानराणामधिपो महाबली
 महाबलैर्वानरयूथकोटिभिः ।
 रामेण सार्द्धं सह लक्ष्मणेन भो
 प्रवर्षणोऽमर्षयुतोऽवतिष्ठते ॥ १० ॥
 सङ्क्षोदितासेन महाहरीश्वरा
 धरासतां मार्गचितुं दिशो दश ।
 तत्राहमेकः पयनाब्जः कपिः .
 सीतां विचिन्वन् शनकैः समागतः ॥ ११ ॥
 दृष्टा मया पद्मपलाशलोचना
 सीता कपित्वाह्विपिनं विनाशितम् ।

अथेव हृदयेषु स्थितिर्यस्य सर्वानर्यामिण इत्यर्थे अनेन तत्र तत्र कपमपि
 न भोक्त इति सूचितं किञ्च तन्मूलं विद्योपांस्तस्यैव प्रेरणया सीता हृतेति
 सूचितम् ॥ ८ ॥

स राघवः सुग्रीवमैत्री कृत्वा बालिनं निहत्य तं प्रविष्टपराक्रमं सुग्रीव-
 पवेशानरेलं हृत् रीत्यस्यैवेति सूचितं मित्रभार्याहारिणं तत्सोऽप्यधिपत्तमं
 बालिनं यो हृतरान् स त्वां सर्वथा हनिष्यत्येवेति च सूचितम् ॥ ९ ॥

भो इति राघवसम्बोधनं प्रार्थने तदाश्लेषे पर्वते यमवैद्युतम्बुहिरयक्रो-
 दुतोऽवतिष्ठते ॥ १० ॥

धरासतां जानकीं अनेन विमागत इत्यस्य शोचरं दशम् ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा ततोऽहं रभसा समागतान्
 मां हन्तुकामान् धतचापसायकान् ॥ १२ ॥
 मया हतास्ते परिरक्षितुं वपुः
 प्रियो हि देहोऽखिलदेहिनां प्रभो ! ।
 ब्रह्मास्त्रपाशेन निबध्य मां ततः
 समागमन्मेषनिनादनामकः ॥ १३ ॥
 स्पृष्ट्वैव मां ब्रह्माधरप्रभावत-
 स्यक्त्वा गतं सर्वमवैमि रावण ! ।
 तथाप्यहं बद्ध दूवागतो हि तं
 प्रवक्तुकामः करुणारसार्द्रधीः ॥ १४ ॥
 विचार्य लोकस्य विवेकतो गतिं
 न राक्षसीं बुद्धिमुपैहि रावण ! ।
 दैवीं गतिं संसृतिमोक्षहेतुकीं
 समाश्रयात्यन्तहिताय देहिनः ॥ १५ ॥

वननाशकारणमाह कपित्वादिति चञ्चलस्वभावत्वादित्यर्थः राक्षसहन-
 नहेतुमाह दृष्टेति ॥ १२ ॥

वपुः स्वगरीरं परिरक्षितं तत्र हेतुः प्रियो हीति ॥ १३ ॥

त्वक्त्वा गतं ब्रह्मास्त्रमिति शेषः बद्धदूवागतः तथा गमने हेतुर्हितं प्रव-
 क्तुकाम इति तव, तत्प्रवचने किञ्चिन्मिच्छत आह करुणोति ॥ १४ ॥

विवेकतः विवेकेन सदसद्विवेकेन लोकस्य गतिं धर्मात्स्वर्गोऽधर्माद्विरक्त
 इत्येवं रूपा विचार्य राक्षसीं बुद्धि त्वजेत्यर्थः संसृते संसाराद्यो मोक्षस्तस्य
 हेतुकीं हेतुभूतां विनयादित्यादीदृक् ईदृशीं दैवीं देवप्रोक्तां गतिं मार्गं
 परपीडातो निवृत्तिरूपं मार्गं समाश्रय देहिनः स्वस्यात्यन्तहिताये-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥

त्वं ब्राह्मणो ह्युत्तमवंशसम्भवः
 पौलस्त्यपुत्रोऽसि कुबेरबान्धवः ।
 देहात्मबुद्ध्यापि च पश्य राक्षसो
 नास्यात्मबुद्ध्या किमु राक्षसो न हि ॥ १६ ॥
 शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसन्तति-
 र्न तेन च त्वं तव निर्बिकारतः ।
 अज्ञानहेतोश्च तथैव सन्तते-
 रसत्त्वमस्याः स्वपती हि दृश्यवत् ॥ १७ ॥

नत तस्मिन्नाग्रे भम नाधिकार इति चेन्न ब्राह्मणत्वादिना तत्कल्प-
 मित्याह त्वमिति उत्तमवंशसम्भवस्य विवरणं पौलस्त्यपुत्रोऽसीति यदि
 ते देहएवात्मेति बुद्धिसत्त्वापि पश्य विचारय त्वं राक्षसो नासि उत्तमवंश-
 सम्भवत्वेन ब्राह्मणत्वादिति भाव आत्मबुद्ध्या देहातिरिक्त आत्मेति बुद्ध्या
 राक्षसो न हि भवसीति किमु वक्तव्यमिति श्रेय ॥ १६ ॥

एवं सर्वथा राक्षसत्वाभावं प्रसाध्याह शरीरेति शरीरं स्थूलं बुद्धि
 सूक्ष्मशरीर इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तज्जन्त्या इ खसन्तिराधिव्याधिजा
 इ खेत्युपलक्षणं कामादेरपि सा ते तव न तेषा चिन्नाधर्मत्वात् त्वं च तदा-
 च्ययश्चित्तमेति श्रेय पूरणेन व्याख्येयं तस्याचेतनत्वादिति भाव मन्वा-
 त्मन एव इ खाद्यस्तु इति नचैव तदत व्याह तव निर्बिकारत विकार-
 रत विकाराभासो निर्बिकारं तत, तव विकाराभावात् इ खादिमत्त्वे च
 विकारप्रसङ्ग एवं चात्मनोऽविक्रियत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधलाप श्रुतय
 पूर्व ब्रह्मो लिखिता नन्वेषमह दुष्ठीत्यादिप्रतीते का गतिस्तदाह अज्ञान-
 नहेतोरिति स्वपत पुरुषस्य प्रतिभासमानस्यापि दृश्यस्य यथा थसत्त्वं
 तथा आत्मस्तद्व्याप्तानरूपाहेतोर्भाममानाया अस्या सन्ततेर्दु खसन्तते
 र्वस्तुतोऽसत्त्वमेवैव चाह इ खीत्यादि प्रतीति सप्रकालिखतचत्प्रतीति-
 वद्भुम एवेति भाव ॥ १७ ॥

इदं तु सत्यं तव नास्ति विक्रिया
 विकारहेतुर्न च तेऽद्वयत्वतः ।
 यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते
 तथा भवान् देहगतोऽपि सूक्ष्मकः ।
 देहेन्द्रियप्राणशरीरसङ्गत-
 स्वात्मेतिबुद्ध्याखिलबन्धभागभवेत् ॥ १८ ॥
 चिन्मात्रमेवाहमजोहमक्षरो
 ह्यानन्दभावोऽहमिति प्रमुच्यते ।
 देहोऽप्यनात्मा पृथिवीविकारजो
 न प्राण आत्मानिल एष एव सः ॥ १९ ॥

नन्वेवं सत्यं वस्तु किमपि नास्त्येव किं व्यस्तौत्याह इदं तु सत्यमिति
 त्वत्स्वरूपत्वित्यर्थः, एतत्तव विक्रिया नास्ति अविकारी चेतन एवैकः सत्यः
 नतु विकारहेत्वज्ञानमपि सत्यमेव नेत्याह ते विकारहेतुर्नच सत्य इति
 शेषः तत्र हेतुमाह अद्वयत्वतः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यद्वैतप्रतिपादक-
 श्रुतिविरोधात् तथा हि सतो द्वितीयस्य निषेध इति भावः नतु चित्त-
 सम्बन्धान्नाम दुःखमस्त्येवेति चेन्नेत्याह यथा सर्वगतमपि नभः पृथिव्यादि-
 रूपगन्धादिभिर्न लिप्यते सूक्ष्मत्वात्तथा देहगतोऽपि चित्तसमानाधिकर-
 णोऽपि यतः सूक्ष्मकोऽतिसूक्ष्मो तत्तद्गतदुःखादिभिर्वस्तुतो न लिप्यते एवं
 च नीलं नभ इत्यादि प्रतीतिवदह दुःखोत्यादिप्रतीतिर्भ्रम एवेति भावः
 नतु तर्हि सुक्तसंसारिव्यवस्था किं नास्त्येवास्तौत्याह देहेत्यादि देहोऽत्र
 सूक्ष्मः शरीरं स्थूलं तत्सङ्गतमदविवेकापहात् तेष्वेव या आत्मबुद्धिसयाखिल-
 बन्धभागभवेत् अविवेक एव मुख्यं संसारकारणमिति भावः ॥ १८ ॥

नतु तर्हि सुक्तिर्दुर्लभेति श्रद्धायां तत्कारणमाह चिन्मात्रमिति
 विवेकज्ञान एव मोक्षकारणमिति तमाह तद्वाद्याभिनात्मनि सङ्घर्षधर्म्य-
 सुक्तम् अजत्वेनोत्तित्तराहित्यं अक्षरत्वेनाविनाशित्वम् ध्यानन्दभावः तद्रूप-

मनोप्यहङ्कारविकार एव नो
 न चापि बुद्धिः प्रकृतेर्विकारजा ।
 आत्मा चिदानन्दमयोऽविकारवान्
 देहादिसङ्घाद्यतिरिक्त ईश्वरः ॥ २० ॥
 निरञ्जनो मुक्त उपाधितः सदा
 ज्ञात्वैव आत्मानमितो विमुच्यते ।
 अतोऽहमात्यन्तिकमोक्षसाधनं
 वक्ष्ये शृणुष्ववावहितो महामते । ॥ २१ ॥
 विष्णोर्हि भक्तिः सुविशोधनं धिय-
 सातो भवेज्ज्ञानमतीव निर्मलम् ।

देहादौ तद्वैधर्म्याह देहोऽपीति पृथिवीविकारेणत्परमाणुभिर्जनित इति
 च न त्वा अनेनाचेतनत्वजन्यत्वादिवैधर्म्यमुक्तं प्राणोऽप्यात्मा न यत एषो-
 बहिर्देश्यमानो जडोऽनिल एव 'स प्राणो य प्राणः स वायुः' इति श्रुतेः
 ॥ १९ ॥

मनोऽपि नात्मेत्याह मनोऽपीति नो इत्यस्यात्मेति शेष नातन्तत् अह-
 ङ्कारस्य विकार न चापि बुद्धिरिति बुद्धिरहङ्कारोऽपि नात्मा यत 'प्रकृते-
 र्विकारान्महतो जायत' इति प्रकृतेर्विकारजा आत्मनि उक्तमेव वैधर्म्यं
 दादाय पुनराह आत्मेत्यादि स एवेश्वर अनेन चेतनानेकत्वं नेति
 दर्शितम् ॥ २० ॥

निरञ्जन इत्यस्यैव व्याख्या सदा उपाधितो मुक्तः उपाधिभूतचित्त-
 धर्मदुःखादिभिरतिप्र इत्यर्थ एवमात्मानं प्राप्त्वा इत संसारादिसुच्यते
 नन्वोदशदानमेव कथं स्यात्तदाहातोऽहमिति मोक्षस्यात्यन्तिक साधन-
 नियतं साधनमित्यर्थ ॥ २१ ॥

प्रतिघातमाह विष्णोर्हीति धियचित्तस्य नित्यानित्यविवेकद्वारा ज्ञानं
 आत्मा चिदानन्दमय इत्यादिनेतृत्वं ततः तद्विषयनिदिध्यासनतः विषुद-

विशुद्धतत्त्वानुभवो भवेत्ततः
 सम्यग्विदित्वा परमं पदं व्रजेत् ॥ २२ ॥
 अतो भजस्वाद्य हरिं रमापतिं
 रामं पुराणं प्रकृतेः परं विभुम् ।
 विसृज्य मौर्ख्यं हृदि शत्रुभावनां
 भजस्व रामं शरणागतप्रियम् ।
 सीतां पुरस्कृत्य सपुत्रवान्भवो
 रामं नमस्कृत्य विमुच्यसे भयात् ॥ २३ ॥
 रामं परात्मानमभावयन् जनो
 भक्त्या हृदिस्थं सुखरूपमद्वयम् ।
 कथं परं तीरमवाप्नुयाज्जनो
 भवास्तुधेर्दुःखतरङ्गमालिनः ? ॥ २४ ॥
 नोचेत्त्वमज्ञानमयेन वज्जिना
 ज्वलन्तमात्मानमरक्षितारिवत् ।

तत्त्वानुभवो भवेत् अपरोक्षसाक्षात्कारो भवेत् तं परमं पदं ब्रह्मसायु-
 ज्यम् ॥ २२ ॥

उपसंहरति अत इति यस्य भक्तिर्ज्ञान साधनं स विष्णुरयमेव तद्बोधके
 विशेषण्ये हरिं रमापतिमिति ननु दशरथउत्तोऽयं न स इत्यत्राह प्रकृते-
 परमित्यादि दशरथउत्तत्वादि त्व कल्पितमित्याशयः मौर्ख्यं अयं ननु अथ
 इति बुद्धिरूपं तत्कृता शत्रुत्वेन भावनां च विसृज्य भजस्व
 सपति युक्तं भजनप्रकारमाह सीतामिति ॥ २३ ॥

अथ व्यतिरेक सुखेन तत्तद्भावनाप्रकारमाह राममिति हृदिस्थ-
 मित्यनेनान्यार्थमितया प्रेरकत्वसक्तम् सुखरूपोऽद्वितीयो मत्प्रेरक इत्येव-
 मभावयन्निति यावत् इ सुखरूपास्तरङ्गमाला यस्य तस्य ॥ २४ ॥

नो चेत् मद्भक्ताकरणे तेन ज्वलन्तमात्मानमरक्षिता नुटि रूपं किञ्च-

नयस्यधोऽधः स्वकृतैश्च पातकै-
 विमोक्षशङ्का न च ते भविष्यति ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा मृतास्वादसमानभाषितं
 तद्वायुसूत्रोर्दशकन्धरोऽमरः ।
 अमृत्यमाणोऽतिरूपा कपीश्वरं
 जगद् रक्तान्तविलोचनो ज्वलन् ॥ २६ ॥
 कथं ममाग्रे विलपस्यभीतवत् ?
 सवद्गमानामधमोऽसि दुष्टधीः ।
 क एष रामः कतमो वनेचरो ?
 निहन्मि सुग्रीवयुते नराधमम् ॥ २७ ॥
 त्वा चाद्य हत्वा जनकात्मजा ततो
 निहन्मि रामं सहलक्षणं ततः ।
 सुग्रीवमग्रे बलिनं कपीश्वरं
 सवानरैर्हन्म्यचिरेण वानर । ।
 श्रुत्वा दशग्रीववचः स मारुति-
 विद्वहकोपेन दहन्निवासुरम् ॥ २८ ॥
 न मे समा रावणकोटयोऽधमा
 रामस्य दासोऽहमपारविक्रमः ।

स्वकृतैः पातकैः सीताहरणादिभिरत्विक्तुं श्यात्मानमधो अधो नयसि
 नयिष्यसीत्यर्थे अर्थम् विमोक्षशङ्का तत्सम्भावनापि न भविष्यतीत्यर्थं ॥ २५ ॥

अमृतास्वादेति तदास्वादेन समानव्याख्यादो यस्य तादृश भाषित-
 मित्यर्थं ॥ २६ ॥

वनेचरः सुग्रीवः केषा मध्येतिशयितो न केषामपीत्यर्थं ॥ २७ ॥

विद्वहकोपेन करणेनेत्यर्थं अमरः दहन्निवाप्रेतिशेष ॥ २८ ॥

श्रुत्वातिकोपेन हनूमतो वचो
दशाननो राक्षसमेकमब्रवीत् ॥ २९ ॥

पार्श्वे स्थितं भारय खण्डशः कपिं
पश्यन्तु सर्वेऽसुरमित्त्रवान्धवाः ।

निवारयामास ततो विभीषणो
महासुरं सायुधमुद्यतं वधे ॥ ३० ॥

राजन् वधार्हो न भवेत्कयञ्चन !
प्रतापयुक्तैः परराजवानरः ।

हतेऽस्मिन् वानरे दूते वार्त्तां को वा निवेदयेत् ।

रामाय त्वं यमुद्दिश्य वधाय समुपस्थितः ॥ ३१ ॥

अतो वधसमं किञ्चिदन्यच्चिन्तय वानरैः ।

सचिद्धो गच्छतु हरियं दृष्ट्वा यास्यति द्रुतम् ॥ ३२ ॥

रामः सुग्रीवसहितस्ततो युद्धं भवेत्तव ।

अधमेत्वत् क्रोधातिशयेन दूरात् सम्बोधने द्रुतः ॥ २९ ॥

पार्श्वे स्थितं राक्षसमित्त्रान्वय खण्डश कुर्विति शेषः अस्मुरस्य मम
मित्त्रानि वान्धवाश्च पश्यन्तु ॥ ३० ॥

हे राजन् अयं परराजस्त्रीतृकृटराजस्य शत्रुराजस्य वा वानरो वध-
योग्यो न भवेत् प्रतापयुक्तै राजभिर्वधयोग्यतासम्भावनमप्यनुचितं दूत-
त्वात्किं पुनर्वध इति भावः अयं प्रतापयुक्तैरिन्द्रजिदादिभिरपि बन्ध-
योग्यो नेति दृष्ट्वा प्रयास इति व्यङ्ग्यं वधे बाधकान्तरमप्याह हते इति
वार्त्तां श्रोतावार्त्ता निवेदयेत् रामायेत्यन्वय यो रामस्य त्वं वधाय समु-
पस्थितः यं राममुद्दिश्य त्वमात्मवधाय समुपस्थितः आत्मवधार्थं तदा-
गमनेच्छावान् सन् खण्डश कथमत्वागच्छेदिति गूढोऽर्थः ॥ ३१ ॥

आयास्यतीति च्छेदः ॥ ३२ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणोऽप्येतदब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 यानराणां हि साङ्गुले मघामानो भवेत्किल ।
 अतो यस्माद्दिभिः पुच्छं येष्टयित्वा प्रयत्नतः ॥ ३४ ॥
 यद्भिना योजयित्वैनं भ्रामयित्वा पुरेऽभितः ।
 विसर्जयत पश्यन्तु सर्वे वानरयूयपाः ॥ ३५ ॥
 तथेति शणपट्टैश्च यस्त्रैरन्यैरनेकशः ।
 तैलाक्तैर्येष्टयामासुर्लाङ्गुलं मारुतेर्दृढम् ॥ ३६ ॥
 पुच्छाग्रे किञ्चिदनलं दीपयित्वाथ राक्षसाः ।
 रञ्जुभिः सुहृदं यद्वा धत्वा तं यत्नोऽमुराः ॥ ३७ ॥
 समन्ताद्भ्रामयामासुश्चोरोऽयमिति धादिनः ।
 दूर्यधोपैर्षोपयन्तसाङ्गयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३८ ॥
 हनुमतापि तत्खर्वं सोढुं किञ्चिच्चिकीर्षुणा ।
 गत्वा तु पश्चिमहारसमीपं तत्र मारुतिः ॥ ३९ ॥
 सूक्ष्मो यभूव बन्धेभ्यो निःशतः पुनरप्यसौ ।
 यभूव पर्यताकारस्तत उत्तुत्य गोपुरम् ॥ ४० ॥
 तत्रैकं सङ्गमादाय चत्वा तान् रक्षिणः क्षणात् ।
 विचार्य कार्यशेषं सः प्रामादाग्राद् गृष्टाद् गृष्टम् ॥ ४१ ॥

उत्सुत्योत्सुत्य रुन्दीप्तमुच्छेन महता कपिः ।
 ददाह लङ्कामखिलां साट्टप्रासादतोरणाम् ॥ ४२ ॥
 हा तात । पुत्र ! नाथेति कन्दमानाः समन्ततः ।
 व्याप्ताः प्रासादशिखरेऽप्यारूढा दैत्ययोधितः ॥ ४३ ॥
 देवता इव दृश्यन्ते पतन्त्यः पावकेऽखिलाः ।
 विभीषणगृहं त्यक्त्वा सर्वं भस्मीकृतं पुरम् ॥ ४४ ॥
 तत उत्सुत्य जलधौ हनूमान्भारुतात्मजः ।
 लाङ्गूलं मञ्जयित्वान्तः स्वस्यचित्तो बभूव सः ॥ ४५ ॥
 वायोः प्रियसखित्वाञ्च सीतया प्रार्थितोऽनलः ।
 न ददाह हरेः पुच्छं बभूवात्यन्तशीतलः ॥ ४६ ॥
 यन्नामसंस्मरणधूतसमस्तपापा-
 स्तापत्रयानलमपीह तरन्ति सद्यः ।
 तस्यैव किं रघुवरस्य विशिष्टदूतः
 सन्तप्यते कथमसौ प्रकृतानलेन ? ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे सुन्दराकाण्डे चतुर्थं सर्गं ।

हा तातेत्यादिकन्दमाना प्रासादशिखरे व्यारूढा अपि व्याप्ता
वह्निनेति शेष ॥ ४३ ॥

वह्नी पतन्त्यो देवता इव दृश्यन्ते ॥ ४४ ॥

जलधौ तत्कभीपे उत्सुत्यान्तं सप्तद्रुमध्ये लाङ्गूलं मञ्जयित्वा स्वस्य
चित्तो बभूव ॥ ४५ ॥

वायो प्रियसखित्वात् सीतार्थनेन चानलोऽग्निर्वायुपुत्रश्च हरे पुच्छं
न ददाह तावन्मात्रमेव न किन्त्वत्यन्तशीतलश्च बभूव ॥ ४६ ॥

यन्नामस्मरणेन धूतानि दूरीकृतानि समस्तपापानि यैस्ते तापत्रयमा-
ध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदान्ज्वल्य वह्निमपि तरन्ति तेन न पीडयन्त
इत्यर्थं ॥ ४७ ॥

इति चतुर्थं सर्गं ।

अथ पञ्चम सर्ग ।

ततः सीता नमस्कृत्य हनुमानब्रवीद्वचः ।

आज्ञापयतु मां देवि । भवती रामसन्निधिम् ॥ १ ॥

गच्छामि रामस्त्वा द्रष्टुमागमिष्यति सानुजः ।

इत्युक्त्वा त्रिः परिक्रम्य जानकीं मारुतात्मजः ॥ २ ॥

प्रणम्य प्रस्थितो गन्तुं इदं वचनमब्रवीत् ।

देवि । गच्छामि भद्रं ते वरुणं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ ३ ॥

लक्ष्मणं च ससुग्रीवं वानरायुतकोटिभिः ।

ततः प्राह हनुमन्तं जानकी दुःखकर्षिता ॥ ४ ॥

त्वा दृष्ट्वा विस्मृतं दुःखमिदानीं त्वं गमिष्यसि ।

इतः परं कथं वर्त्ते रामवार्ताश्रुतिं विना ? ॥ ५ ॥

मारुतिरुवाच ।

यद्येवं देवि । मे स्कन्धमारोहक्षणमावतः ।

रामेण योजयिष्यामि मन्यसे यदि जानकि ! ॥ ६ ॥

अथ लङ्कादाहेऽगोकवनस्यानदाहेऽपि सीतायाः दाहसन्देहनिवृत्तये
पुन सीता दृष्ट्वा तामाष्टपथ्य गत इत्याह तत इति हे देवि रामसन्निधि
गच्छामि भवती आभाषापयत्वित्यर्थः ॥ १ ॥

सातुजो रामस्या द्रष्टुमागमिष्यतीत्युक्त्वा जानकीं त्रि परिक्रम्य प्रद-
क्षिष्य कृत्वा ॥ २ ॥

इतः प्रणम्य गन्तुं प्रस्थित इदं वचनमाण वचनोत् ते भद्रमिति विन-
योक्ति ॥ ३ । ४ ॥

वार्ताश्रुति वार्ताश्रवणम् । ५ ॥

यद्येव रामवार्ताश्रवणं विनाप्याहोष्यव्ययम् यदि मन्यसे यद्येतन्नव
चित्ते ष्याच्चरेदिति चेत् ॥ ६ ॥

सीतोवाच ।

रामः सागरमाशोष्य बद्धा वा शरपञ्जरैः ।
 आगत्य वानरैः सार्द्धं हत्वा रावणमाहवे ॥ ७ ॥
 मां नयेद्यदि रामस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
 अतो गच्छ कथं चापि प्राणान् सन्वारयास्यहम् ॥ ८ ॥
 इति प्रस्थापितो वीरः सीतया प्रणिपत्य ताम् ।
 जगाम पर्वतस्याग्रे गन्तुं पारं महोदधेः ॥ ९ ॥
 तत्र गत्वा महासत्त्वः पादाभ्यां पीडयन् गिरिम् ।
 जगाम वायुवेगेन पर्वतश्च महीतलम् ॥ १० ॥
 ततो महीसमानत्वं त्रिंशद्वीजनमुच्छ्रितः ।
 भारतिर्गगनान्तस्थो महाशब्दं चकार सः ॥ ११ ॥
 तं श्रुत्वा वानराः सर्वे ज्ञात्वा भारतिमागतम् ।
 हर्षेण महताविष्टाः शब्दं चक्रुर्महास्वनम् ॥ १२ ॥
 शब्देनैव विजानीमः कृतकार्यः समागतः ।

• आशोष्येति सुखः पञ्जः दयया तदकरणे बद्धा वेति शरपञ्जरैः शर-
 समूहैः ॥ ७ ॥

यदि रावणं हत्वा मां नयेत्तर्हि रामस्य शाश्वतो कीर्तिर्भवेत्कथं चापि
 कथञ्चिदित्यर्थः ॥ ८ ॥

महोदधेः पारं गन्तुं पर्वतस्याग्रे उपरिभागे जगाम ॥ ९ ॥

महासत्त्वो महाबलस्तत्रोर्ध्वशिखरे गत्वा पर्वतश्च महीतलं जगामेत्य-
 उक्त्यर्थः ॥ १० ॥

तद्रामनमप्येन न किन्तु सम्पूर्ण एव गत इत्याह त्रिंशद्वीजनं महीत
 उच्छ्रितोऽपि महीसमानत्वं जगाम गगनान्तस्थः गगनमध्यस्थः ॥ ११ ॥

तं महान्तं शब्दं महान् स्वनः प्रतिध्वनिर्वस्य तं शब्दं चक्रुः ॥ १२ ॥

हनुमानेव पश्यध्वं वानरा वानरर्षभम् ॥ १३ ॥
 एवं ब्रुवत्सु वीरेषु वानरेषु स भारतिः ।
 अवतीर्य गिरेर्मूर्ध्नि वानरानिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वा सीता मया लङ्का धर्षिता च सकानना ।
 सम्भाषितो दशग्रीवस्ततोऽहं पुनरागतः ॥ १५ ॥
 इदानीमेव गच्छामो रामसुग्रीवसन्निधिम् ।
 इत्युक्त्वा वानराः सर्वे हर्षेणालिङ्ग्य भारतिम् ॥ १६ ॥
 केचिन्नुत्सुर्लुङ्गुलं नष्टतुः केचिदुत्सुकाः ।
 हनुमता समेतास्तो जग्मुः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १७ ॥
 गच्छन्तो ददृशुर्वीरा वनं सुग्रीवरचितम् ।
 मधुसंज्ञं तदा प्राङ्गरङ्गदं वानरर्षभाः ॥ १८ ॥
 क्षुधिताः स्मो वयं वीर ! देह्यनुज्ञां महामते ! ।
 भक्षयामः फलान्यद्य पिशामोऽष्टतवन्मधु ॥ १९ ॥
 सन्तुष्टा राघवं द्रष्टुं गच्छामोऽद्यैव सानुजम् ॥ २० ॥

अद्भुत उवाच ।

हनुमान् क्षतकार्योऽयं पिवतेतत्प्रसादतः ।
 जघध्वं फलमूलानि त्वरितं हरिसत्तमाः ॥ २१ ॥

हनुमानेवायं क्षतकार्यं समागत इति शब्देनैव जानीम केचिदानरा
 दृष्ट्वा वानरर्षभं पश्यध्वमित्याहुः ॥ १३ । १४ ॥

पूर्वं सीतापदोक्तौ पदान्तरौकारणपर्यन्तं क्रियापदमन्देहः स्यादिति
 पूर्वं दृष्टेत्युक्तिः ॥ १५ । १६ ॥

केचिन्नुत्सुर्लुङ्गुलं इति कर्षादिवाक्येन राजातिशयम् ॥ १७ । १८ । १९ ।

सन्तुष्टा फलमूलानि मधुपानेन च ॥ २० ॥

जघध्वं मलयस्त्रियर्ष ॥ २१ ॥

ततः प्रविश्य हरयः पातुमारेभिरे मधु ।
 रक्षिणस्ताननाहत्य दधिवक्त्रेण नोदितान् ॥ २२ ॥
 पिवतस्त्राडयामासुर्वानरान् वानरर्षभाः ।
 ततस्तान्मुष्टिभिः पादैश्चूर्णयित्वा ममुर्मधु ॥ २३ ॥
 ततो दधिमुखः क्रुद्धः सुग्रीवस्य स मातुलः ।
 जगाम रक्षिभिः सार्द्धं यत्र राजा कपीश्वरः ॥ २४ ॥
 गत्वा तमब्रवीद्देव ! चिरकालाभिरक्षितम् ।
 नष्टं मधुवनं तेऽद्य कुमारेण हनूमता ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा दधिमुखेनोक्तं सुग्रीवो हृष्टमानसः ।
 दृष्ट्वा गतो न सन्देहः सीतां पवननन्दनः ॥ २६ ॥
 नो चेन्मधुवनं द्रष्टुं समर्थः को भवेन्मम ।
 तत्रापि वायुमुत्तरेण कृतं कार्यं न संशयः ॥ २७ ॥
 श्रुत्वा सुग्रीववचनं हृष्टो रामस्तमब्रवीत् ।
 किमुच्यते त्वया राजन् ! वचः सीताकथान्वितम् ? ॥ २८ ॥
 सुग्रीवस्त्वब्रवीद्वाक्यं देव ! दृष्टावनीश्रुता ।
 हनूमत्प्रमुखाः सर्वे प्रविष्टा मधुकाननम् ॥ २९ ॥

दधिवक्त्रो नाम गद्रक्षिणां शस्त्रस्तद्वज्रपागभिज्ञतः ॥ २२ ॥

वानरर्षभा दधिवक्त्रपेरिताः पिवतो वानरान् ताडयामासुरित्य-
 न्वयः ॥ २३ । २४ ॥

कुमारेणाङ्गदेन हनूमता च नष्टं नाशितमित्यर्थः ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा ध्यागत इति शब्दः ॥ २६ ॥

नो चेन्मम मधुवनं द्रष्टुं कः समर्थो भवेत् ॥ २७ ॥

अतिहृषात् बद्धमानेन सुग्रीवं प्रति राजन्निति वचः ॥ २८ ॥

पवननीश्रुता जानकी ॥ २९ ॥

भक्षयन्ति स्म सकलं ताडयन्ति स्म रक्षिणः ।
 अकृत्वा देव ! कार्यं ते द्रष्टुं मधुवनं मम ॥ ३० ॥
 न समर्थास्ततो देवी दृष्टा सीतेति निश्चितम् ।
 रक्षिणो वो भयं मास्तु गत्वा ब्रूत ममाज्ञया ॥ ३१ ॥

वानरानद्गदमुखानानयध्वं ममान्तिकम् ।
 श्रुत्वा सुग्रीववचनं गत्वा ते वासुदेगतः ॥ ३२ ॥
 इनुमत्प्रमुखान्चुर्गच्छतेश्वरशासनात् ।
 द्रष्टुमिच्छति सुग्रीवः स रामो लक्ष्मणान्वितः ॥ ३३ ॥
 युष्मानतीव दृष्टासौ त्वरयन्ति महाबलाः ।
 तथेत्यम्बरमासाद्य ययुसो वानरोत्तमाः ॥ ३४ ॥

१ इनुमन्तं पुरस्कृत्य युवराजं तयाद्गदम् ।
 रामसुग्रीवयोरग्रे निपेतुर्भुवि सत्वरम् ॥ ३५ ॥
 इनुमान् राघवं प्राह दृष्टा सीता निरामया ।
 साष्टाङ्गं प्रणमिष्यत्यग्रे रामः पश्चाद्द्वरीश्वरम् ॥ ३६ ॥

२ कुशलं प्राह राजेन्द्र ! जानकी त्वां शुचान्विता ।
 अशोकवनिकामध्ये शिंशुपामूलमाश्रिता ॥ ३७ ॥

मम मधुवनं द्रष्टुं न समर्था इत्यन्वय ॥ ३० ॥

भो रक्षिणो वो युष्माकं भयं वानरेभ्यस्ताडनजं मास्तु अतो ममाज्ञया
 गत्वा अद्गदमुखान् वानरान् ब्रूत युष्मान् रामसुग्रीवावाकारयत इति शेषः
 इत्युक्त्वा ममान्तिकं अकृत्वा तानानयध्वम् ॥ ३१ । ३२ । ३३ ॥

अतीव दृष्टासौ रामसुग्रीवलक्ष्मणा युष्मान् असमोपागमनाय त्वर-
 यन्ति ॥ ३४ ॥

भूमन्मन्तोत्तरं राघवाश्रमनाय पूर्वं दृष्टा सीतेत्याह ततः क्रमेण राम-
 सुग्रीवौ प्रदिपत्य ॥ ३५ । ३६ ॥

जानकीकुशलं प्राहेत्याह शुचा शीतेन ॥ ३७ ॥

राक्षसीभिः परिवृता निराहारा कृशा प्रभो ! ।

हा राम ! रामरामेति शोचन्ती मलिनाम्बरा ॥ ३८ ॥

एकवेणी मया दृष्टा शनैराश्वासिता शुभा ।

३ वृक्षशाखान्तरे स्थित्वा सूक्ष्मरूपेण ते कथाम् ॥ ३९ ॥

जन्मारभ्य तथात्यर्थं दण्डकागमनं तथा ।

दशाननेन हरणं जानक्या रहिते त्वयि ॥ ४० ॥

सुग्रीवेण यथा मैत्री कृत्वा वालिनिवर्द्धनम् ।

मार्गणार्थं च वैदेह्याः सुग्रीवेण विसर्जिताः ॥ ४१ ॥

महाबला महासत्त्वा हरयो जितकाशिनः ।

गताः सर्वत्र सर्वे वै तत्रैकोऽहमिहागतः ॥ ४२ ॥

अहं सुग्रीवसचिवो दासोऽहं राघवस्य हि ।

दृष्ट्वा यज्जानकी भाग्यात्प्रयासः फलितोऽद्य मे ॥ ४३ ॥

इत्युदीरितमाकर्ण्य सीता विस्कारितेक्षणा ।

केन वा कर्णपीयूषं आवृतं मे शुभाक्षरम् ॥ ४४ ॥

यदि सत्यं तदा यातु महर्ष्यनपथं तु सः ।

ततोऽहं वानराकारः सूक्ष्मरूपेण जानकीम् ॥ ४५ ॥

हा इति शोकव्यञ्जकमात्रम् ॥ ३८ ॥

जन्मारभ्य तत्र कथां श्रुत्वा मया सूक्ष्मरूपेण वृक्षशाखान्तरे स्थित्वा
शनैराश्वासितेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

अत्यर्थं विस्तरेण दण्डकागमनादिकथोक्तेति शेषः त्वयि रहिते देशा-
नतरे गते सति जानक्या दशाननेन हरणमित्यन्वयः ॥ ४० ॥

वालिनिवर्द्धनं तदर्थं कृत्वा यथा सुग्रीवेण मैत्री सफल कृतेति
शेषः ॥ ४१ । ४२ । ४३ । ४४ ॥

स' येनोक्तं व इत्यर्थः ॥ ४५ । ४६ । ४७ ॥

प्रणम्य प्राञ्जलिर्भूत्वा दूरादेव स्थितः प्रभो ! ।

दृष्टोऽहं सीतया कम्बमित्यादिवज्ज्वलितम् ॥ ४६ ॥

अथा सर्वं क्रमेणैव विज्ञापितमरिन्दम ! ।

पथान्मयार्पितं देव्यै भवद्दत्ताद्गुलीयकम् ॥ ४७ ॥

तेन मामतिविश्वस्ता वचनं चेदमब्रवीत् ।

यथा दृष्टास्मि हनुमन् ! पीड्यमाना दिवानिगम् ॥ ४८ ॥

राक्षसीनां तर्जनैस्तासुर्वं कथय, राघवे ।

८ मयोक्तं देवि ! रामोऽपि त्वच्चिन्तापरिनिष्ठितः ॥ ४९ ॥

परिशोचत्यहोरात्रं त्वद्वार्तां नाधिगम्य सः ।

दूदानीमेव गत्वाहं स्थितिं रामाय ते ब्रुवे ॥ ५० ॥

रामः अवगमत्त्रेण सुग्रीवेण सलक्षणः ।

वानरानीकपैः सार्द्धमागमिष्यति तेऽन्तिकम् ॥ ५१ ॥

रावणं सकुलं हत्वा नेष्यति त्वां स्यकम्पुरम् ।

अभिज्ञां देहि मे देवि ! यथा मां विश्वसेद्विभुः ॥ ५२ ॥

७ इत्युक्त्वा सा शिरोरत्नं चूडापाये स्थितं प्रियम् ।

दत्त्वा काकेन यदृत्तं चित्रकूटगिरौ मुरा ॥ ५३ ॥

तदप्याहाय्यपूर्णाक्षी कुशलं ब्रूहि राघवम् ।

तेन अद्गुलीयकनाभेन राघवस्याप्तं सेवक इत्यतिविश्वस्ता राक्षसीनां तर्जनैः पीड्यमाना यथा दृष्टास्मि तत्सर्वं पीडनं राघवे कथय ॥ ४८ ॥

त्वच्चिन्तापरिनिष्ठितं त्वच्चिन्तायां स्थित ॥ ४९ ॥

त्वद्वार्तां नाधिगम्य अहोरात्रं परिशोचति त्वामिति शेषः ॥ ५० ॥ ५१

विश्वसेत् सर्वं जानकी इहा आगत इति विश्वसेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

शिरोरत्नं दण्डा चित्रकूटगिरिस्थं काकहस्तमप्याह ॥ ५३ ॥

ततः सन्देशभावेति शेषः तन्नाहाय्यपूर्णाक्षीति यन्ने किञ्चिद्दृश्यं

लक्ष्मणं ब्रूहि मे किञ्चिद्दुःखं भाषितं पुरा ॥ ५४ ॥

तत् क्षमस्वाज्ञभावेन भाषितं कुलनन्दन ! ।

तारयेन्मां यथा रामस्तथा कुरु कृपान्वितः ॥ ५५ ॥

(५) इत्युक्त्वा रुदती सीता दुःखेन महताहता ।

मयाप्याश्वासिता राम ! यदता सर्वमेव ते ॥ ५६ ॥

ततः प्रस्थापितो राम ! त्वत्समीपमिहागतः ।

(४) तदागमनवेलायां अशोकवनिकां प्रियाम् ॥ ५७ ॥

उत्पाद्य राक्षसांस्तत्र बहून् हत्वा क्षणादहम् ।

रावणस्य मुतं हत्वा रावणेनाभिभाष्य च ॥ ५८ ॥

लङ्कामशेषतो दग्ध्वा पुनरप्यगमं क्षणात् ।

१ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रामोऽत्यन्तप्रहृष्टधीः ॥ ५९ ॥

हनूमन्ते कृतं कार्यं देवैरपि सुदुष्करम् ।

उपकारं न मश्चामि तव प्रत्युपकारिणः ॥ ६० ॥

इदानीं ते प्रयच्छामि सर्वस्वं मम मारुते ! ।

इत्यालिङ्ग्य समाकृष्य गाढं वानरपुङ्गवम् ॥ ६१ ॥

दुर्बधो भाषितं तत् क्षमस्व तदज्ञभावेनाज्ञतया मया भाषितम् अतो यथा
मां रामोऽश्वाहुःस्तान् तारयेत्तथा कृपान्वितः कुरु इति लक्ष्मणं ब्रूहीत्य-
न्ययः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

महता दुःखेनाहता आसीदिति शेषः सर्वमेव वृत्तान्तं यदता मयापि
सा प्याश्वासिता ॥ ५६ ॥

प्रिया रावणस्येति शेषः ॥ ५७ ॥

उत्पाद्य उत्पाटितव्याः कृत्वा ॥ ५८ ॥

पुनरप्यगमं त्वत्समीपमिति शेषः प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचेता ॥ ५९ ॥

प्रत्युपकारिणः मां प्रति कृतोपकारस्य ॥ ६० ॥

सर्वस्वं आलिङ्गनम् ॥ ६१ ॥

सार्द्रनेत्रो रघुश्रेष्ठः परां प्रीतिमवाप सः ।
 हनूमन्तमुवाचेदं राघवो भक्तवत्सलः ॥ ६२ ॥
 परिरम्भो हि मे लोके दुर्लभः परमात्मनः ।
 अतस्त्वं मम भक्तोऽसि प्रियोऽसि हरिपुङ्गव ! ॥ ६३ ॥
 यत्पादपद्मयुगलं तुलसीदलाद्यैः
 सम्पूज्य विष्णुपदवीमतुलां प्रयान्ति ।
 तेनैव किं पुनरसौ परिरब्धमूर्त्तिं
 रामेण वायुतनयः कृतपुण्यपुञ्जः ? ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उषामण्डेश्वरमन्वादे सुन्दराकाण्डे
 पञ्चमः सर्गः ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

सः जगत्कर्मणादिपरमैश्वर्यवान् ॥ ६२ ॥

आनिद्रमस्य सर्वस्वसुपदादयसाह परिरम्भ इति यतस्त्वं मम
 भक्तोऽसि अतस्तया अयं लब्ध इति शेषः ॥ ६३ ॥

कृतपुण्यपुञ्जो वायुतनय तेनैव रामेण परिरब्धमूर्त्तिं संरक्षितां पदवीं
 प्रयान्तीति किं पुनर्बक्तव्यमिति शेषः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्सुन्दरराजवि० श्रीरामकर्मण्य उषामण्ड-
 ध्यात्मरामायणे सेतौ सुन्दराकाण्डे
 पञ्चमः सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

—३३६—

युद्धकाण्डम् ।

अथ प्रथमः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

यथावद्भाषितं वाक्यं श्रुत्वा रामो हनुमतः ।
उवाचानन्तरं वाक्यं हर्षेण महतादृतः ॥ १ ॥
कार्यं कृतं हनुमता देवैरपि सुदुष्करम् ।
मनसापि यदन्येन स्मर्त्तुं (१) शक्यं न भूतले ॥ २ ॥
शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत्कः पयोनिधिम् ।
लङ्काश्च राक्षसैर्गुप्तां को वा धर्षयितुं क्षमः ॥ ३ ॥
भृत्यकार्यं हनुमता कृतं सर्वमशेषतः ।
सुग्रीवस्येहृद्यो लोके न भूतो न भविष्यति ॥ ४ ॥
अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणाश्च कपीश्वरः ।
जानक्या दर्शनेनाद्य रक्षिताः स्मो हनुमता ॥ ५ ॥

यथावदिति ॥ १ ॥

यदन्येन मनसा स्मर्त्तमपि न शक्यमित्यन्वयः ॥ २ ॥

धर्षयितुम् अशोकवनिकादिनाशेन ॥ ३ ॥

सुयोश्श्लेढय इति भृत्य इति शेषः ॥ ४ ॥

कपीश्वरः सुयोव ॥ ५ ॥

- १ सर्वथा सुकृतं कार्यं जानक्याः परिभार्गणम् ।
 २ समुद्रं मनसा स्मृत्वा सीदतीव मनो मम ॥ ६ ॥
 कथं नकम्भपाकीर्णं समुद्रं शतयोजनम् ।
 लङ्घयित्वा रिपुं हन्यां कथं द्रक्ष्यामि जानकीम् ? ॥ ७ ॥
- ३ श्रुत्वा तु रामवचनं सुग्रीवः प्राह राघवम् ।
 समुद्रं लङ्घयिष्यामो महानकम्भपाकुलम् ॥ ८ ॥
 लङ्काञ्च विधमिष्यामो हनिष्यामोऽद्य रावणम् ।
 चिन्ताम्यज रघुश्रेष्ठ । चिन्ता कार्यविनाशिनी ॥ ९ ॥
 एतान् पश्य महासत्त्वान् शूरान् वानरपुङ्गवान् ।
 त्वत्प्रियार्थं समुद्युक्तान् प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ १० ॥
 समुद्रतरणे बुद्धिं कुरुष्व प्रथमं ततः ।
 दृष्ट्वा लङ्कां दशग्रीवो हत इत्येव मन्महे ॥ ११ ॥
- ५ नहि पश्याम्यहं कश्चिन्निपु लोकेषु राघव ! ।
 गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेद्भिमुखो रणे ॥ १२ ॥
 सर्वथा नो जयो राम । भविष्यति न संशयः ।
 निमित्तानि च पश्यामि तथाभूतानि सर्वशः ॥ १३ ॥

जानक्या परिभार्गणरूपं कार्यमनेन सुकृतम् सख्यं कृतं एव
 हनुमन् स्तुत्या प्रकृतमाह समुद्रमित्यादि यत सीदतीव ॥ ६ ॥

यत कथमित्यादि ॥ ७ । ८ ॥

यतचिन्ता कार्यविनाशिनी यतकामान्यज ॥ ९ ॥

त्वत्प्रियार्थं प्रवेष्टुमपि समुद्युक्तान् ॥ १० ॥

प्रथमं समुद्रतरणविषय निश्चयमातिष्ठेत्पर्यं लङ्कादर्शनोत्तरकालमस्माभो
 रावणो हत इत्येव मन्महे एव एवास्माकं निश्चय इत्यर्थं ॥ ११ ॥

कश्चित् कसपि ॥ १२ ॥

- ५) सुश्रीवचनं श्रुत्वा भक्तिवीर्यसमन्वितम् ।
 अङ्गीकृत्याब्रवीद्रामो हनुमन्तं पुरःस्थितम् ॥ १४ ॥
 येन केन प्रकारेण लङ्घयामो महार्णवम् ।
 लङ्कास्वरूपं मे ब्रूहि दुःसाध्यं देवदानवैः ॥ १५ ॥
 ज्ञात्वा तस्य प्रतीकारं करिष्यामि कपीश्वर ! ।
- ६ श्रुत्वा रामस्य वचनं हनुमान् विनयान्वितः ॥ १६ ॥
 उवाच प्राञ्जलिर्देव ! यथादृष्टं ब्रवीमि ते ।
 लङ्का दिव्या पुरी देव ! त्रिकूटशिखरे स्थिता ॥ १७ ॥
 स्वर्णप्राकारसहिता स्वर्णाट्टालकसंयुता ।
 परिखाभिः परिवृता पूर्णाभिर्निर्मलोदकैः (१) ॥ १८ ॥
 नानोपवनशोभाढ्या दिव्यवापीभिरावृता ।
 गृहैर्विचित्रशोभाढैर्मणिसाम्प्रमयैः शुभैः ॥ १९ ॥
 पश्चिमद्वारमासाद्य गजवाहाः सहस्रशः ।
 उत्तरे द्वारि तिष्ठन्ति साश्ववाहाः सप्तशः ॥ २० ॥
 तिष्ठन्त्यर्बुदसंख्याकाः प्राच्यामपि तथैव च ।
 निम्बितानि शकुनानि ॥ १९ । १४ ॥
 येन केन प्रकारेण ससद्रशेषेण सेतुना वा देवदानवैर्दुःसाध्यं योद्धुं
 मवेष्टुं चेति शेषः ॥ १५ ॥
 प्रतीकारम् तद्वाशोपायम् ॥ १६ ॥
 दिव्यत्वेन त्रिकूटशिखरस्यत्वेन सेतुरासाध्यत्वम् ॥ १७ ॥
 प्राकारो नगरवेदनभित्तिः परिखा. प्राकारसङ्ख्याः प्राकाराद्द्वि-
 देशस्थाः खाताः ॥ १८ ॥
 वायु. स्वल्पजलाशया. अवतरणशीपानसहिताः कूपविशेषाः ॥ १९ ॥
 सहस्रशस्तिष्णोति शेषः ॥ २० । २१ । २२ ॥

रक्षिणो(१) राक्षसा धीरा द्वारं दक्षिणमाश्रिताः ॥२१॥

मध्यकक्षेऽप्यसंख्याता गजाश्वरथपत्तयः ।

रक्षयन्ति सदा लङ्का नानास्त्रकुगलाः प्रभो । ॥ २२ ॥

संकमैर्विधिर्लङ्का गतघ्नीभिश्च संयुता ।

एवं स्थितेऽपि देवेभ्यः शृणु मे तत्र चेष्टितम् ॥ २३ ॥

दशाननबलौघस्य चतुर्थांशो मया हतः ।

दग्ध्वा लङ्कां पुरीं स्वर्णप्रासादो धर्षितो मया ॥ २४ ॥

गतघ्नयः संकमाश्चैव नाशिता मे रघूत्तम । ।

देव । त्वद्दर्शनादेव लङ्का भस्मीकृता भवेत् ॥ २५ ॥

प्रस्थानं कुरु देवेभ्यः । गच्छामो लवणाशुधेः ।

तीरं सद्य महावीरैर्यानरीधैः समन्ततः ॥ २६ ॥

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ।

सुग्रीव सैनिकान् सर्वान् प्रस्थानायाभिनोदय ॥ २७ ॥

इदानीमेव विजयो मुहूर्त्तः परिवर्त्तते ।

अस्मिन्मुहूर्त्ते गत्वाहं लङ्कां राक्षससङ्कुलाम् ॥ २८ ॥

समाकारा मुदुर्धपां नाशयामि सरावणाम् ।

आनेष्यामि च सीता मे दक्षिणाक्षि स्फुरत्यधः ॥ २९ ॥

प्रयातु वाहिनी सर्वा धानराणान्तरस्विनाम् ।

तदा परिवृष्टा सर्वप्रवेशायोष्या मार्गां मे चेष्टितं भक्तृतो ध्रुवद्वार ॥२१॥२४

मक्रमा नाशिता प्राकारपातनेन पूरयित्वा सर्वप्रवेशायोष्या कृता ॥२५

अरणाशुधेस्तोर गच्छाम इत्यन्वयः ॥ २६ । २७ ॥

विजयो अन्वयनामा ॥ २८ ॥

शुतरां दुर्धवामपि नाशयामि ॥ २९ ॥

रक्षन्तु यूथपाः सेनामग्रे पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥ ३० ॥
 हनूमन्तमथारुह्य गच्छाम्यग्रेऽद्भुतं ततः ।
 थारुह्य लक्ष्मणो यातु सुग्रीव ! त्वं मया सह ॥ ३१ ॥
 गवो(१) गवाक्षो गवयो मैन्दो द्विविद् एव च ।
 नलो नीलः सुषेणश्च जाम्बवाश्च तथापरे ॥ ३२ ॥
 सर्वे गच्छन्तु सर्वत्र सेनापाः शत्रुघातिनः ।
 इत्याज्ञाप्य हरीन् राम, प्रतस्थे सहलक्ष्मणः ॥ ३३ ॥
 सुग्रीवसहितो हर्षात् सेनामध्यगतो विभुः ।
 वारणेन्द्रनिभाः सर्वे वानराः कामरूपिणः ॥ ३४ ॥
 खेलन्तः परिगर्जन्तो जग्मुस्तो दक्षिणा दिशम् ।
 भक्षयन्तो यदुः सर्वे फलानि च मधूनि च ॥ ३५ ॥
 ब्रुवन्तो राघवस्याग्रे हनिष्यामोऽद्य रावणम् ।
 एवं ते वानरत्रेष्ठा गच्छन्त्यतुलविक्रमाः ॥ ३६ ॥
 हरिभ्यामुच्चमानौ तौ शुशुभान्ते रघूत्तमौ ।
 नक्षत्रैः सेवितौ यद्वच्चन्द्रसूर्याविवाभ्वरे ॥ ३७ ॥
 आदृत्य पृथिवीं कृतस्त्रा जगाम महती चमूः ।

यूथपा जाम्बवाद्याः ॥ ३० ॥

त्वं मया सह याहीति शेष ॥ ३१ । ३२ ॥

सेनापा सेनापाला ॥ ३२ ॥

वारणेन्द्रा गजेन्द्रा ॥ ३३ ॥

खेलन्त खेलन्त शुद्धार्थं गच्छन्त आराणां गतिविशेषा ॥ ३५ । ३६ ॥

हरिभ्या हनूमदङ्गदाभ्याम् नक्षत्रसदृशा चान्ये हरय हनूमदद्भुतयो

रत्युत्पत्तादम्बरस्यचन्द्रसूर्योपमा ॥ ३७ ॥

प्रस्फोटयन्तः(१) पुष्काग्रान् उद्वहन्तश्च पादमान् ॥ ३८ ॥

गैलानारोहयन्तश्च जग्मुर्मासुतवेगतः ।

असङ्घाताश्च सर्वत्र धानराः परिपूरिताः ॥ ३९ ॥

हृष्टाशो जग्मुरत्ययं रामेण परिपालिताः ।

गता चमृर्दिवारात्वं क्वचिन्वासञ्जत क्षणम् ॥ ४० ॥

काननानि विचित्राणि पश्यन्मलयसङ्घायोः ।

ते सङ्घां समतिक्रम्य मलयं च तथा गिरिम् ॥ ४१ ॥

आययुस्वानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्यनम् ।

अवतीर्य हनुमन्तं रामः सुग्रीयसंयुतः ॥ ४२ ॥

मलिलाभ्यागमासाद्य रामो यचनमब्रवीत् ।

आगताः श्लो वयं सर्वे समुद्रं मकरालयम् ॥ ४३ ॥

इतो गन्तुमशक्यं नो निरुपायेन धानराः ।

अत्र सेनानियेयोऽस्तु मन्त्रयामोऽस्य तारण्ये ॥ ४४ ॥

काण्डस्य अष्टादश पञ्चोदयन्तः शौरीं नेत्रहतमध्याणतेन पादमानुद-
हन्तः कृषौर्दुर्घासिगिति जेष ॥ ३८ ॥

सर्वत्र यावत्सर्वपददेसे ॥ ३९ ॥

न अमच्छत आनडा नाभुत् अविश्वं अगामेति दारत् ॥ ४० ॥

ते धानरा ॥ ४१ ॥

आनुपूर्व्येण अमेव आठयु आग्रा हनुमत सङ्घस्ये आर्षो द्विगोदा
सुयोद्वृत्तो शक्य ॥ ४२ ॥

न मन्त्रयामोरे वास्य सुयोदे मति दामो रवमममरेदिस्यस्य आग्रा
आग्रा क ॥ ४३ ॥

निरुपायेन अशक्यं विना अस्मि अरथे अश अहृदय अरमे आर्षे विष्
यज्जदय अशक्यदिति जेष ॥ ४४ ॥ ४१ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं सुग्रीवः सागरान्तिके ।

सेनां न्यवेशयत् क्षिप्रं रक्षिता कपिकुञ्जरैः ॥ ४५ ॥

ते पश्यन्तो विपेदुस्तं सागरं भीमदर्शनम् ।

महोन्नततरङ्गाढं भीमनक्रभयङ्करम् ॥ ४६ ॥

अगार्धं गगनाकारं सागरं वीक्ष्य दुःखिताः ।

तरिष्यामः कथं घोरं सागरं वरुणालयम् ? ॥ ४७ ॥

हन्तव्योऽस्माभिरद्यैव रावणो राक्षसाधमः ।

इतिचिन्ताकुलाः सर्वे रामपार्श्वे व्यवस्थिताः ॥ ४८ ॥

रामः सीतामनुश्रुत्य दुःखेन महताहतः ।

विलाप्य जानकीं सीतां बद्ध्वा कार्यमानुषः ॥ ४९ ॥

अद्वितीयचिदात्मैकः परमात्मा सनातनः ।

यस्तु जानाति रामस्य स्वरूपं तत्त्वतो जनः ॥ ५० ॥

तन्नः स्पृशति दुःखादि किमुतानन्दमथयम् ? ।

(१) दुःखार्थं भयक्रोधलोभमोह मदादयः ॥ ५१ ॥

विपेदु उ खिता बभु महोन्नततरङ्गैराद्य सम्पन्न ॥ ४६ ॥

गगनाकार विपुलत्वेन तद्गण्डशयम उ खिता वानरा कथ तरिष्याम
इत्यादे इति चिन्ताकुला इत्यनेनान्वय ॥ ४७ ॥

अद्यैव हन्तव्यो हन्तमर्हं ॥ ४८ ॥

दु खेन महताहत आशोदिति शेष तत्र हेतु कार्यमानुष कार्यार्थ-
मानुष नाटितमानुष नाटितमानुष्यत् एव षट् द खादि तस्य नटन
मेवेति भाव ॥ ४९ ॥

यस्तुतो न तस्य उ खादि इत्याहाद्वितीय इति 'द्वितीयाद्वि मय भवति'
इति श्रुतेस्तस्य न उ खादेति भावः तदुपपादक त्रिदात्मैक इति नानेकचेतन-
कल्पने गौरवाद्गोऽद्वितीय एक इति भावः किञ्च यो रामस्य स्वरूपं तत्त्वतो

अज्ञानलिङ्गान्येतानि कुतः सन्ति चिदात्मनि ? ।

देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य चिदात्मनः(१) ॥ ५२ ॥

सम्प्रसादे हयाभावात् सुखमात्रं हि दृश्यते ।

बुद्ध्याद्यभावात् संशुद्धे दुःखं तत्र न दृश्यते (२) ।

अतो दुःखादिकं सर्वं बुद्धेरेव न संशयः ॥ ५३ ॥

रामः परात्मा पुरुषः पुराणो

नित्योदितो नित्यसुखो निरीहः ।

तथापि मायागुणसङ्गतोऽसौ

सुखीव दुःखीव विभाव्यते बुधैः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे लतामण्डेयसम्वादे युद्धकारणे प्रथम सर्गः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यतो जानाति सोऽपि इ सा दभयतो मुच्यते स्वयमानन्द-
स्वरूपस्य भगवतो न इ सादि इति किं वक्तव्यमिति भाव इ सादीत्यत्वा-
दिशब्दाह्वाभाह इ खेति ॥ ५० । ५१ ॥

तत्त्वमपि तानि कुतो न स्पृगन्तीत्यत्र हेतुमाह अज्ञानलिङ्गानीति
तस्य तत्त्वज्ञानेन नाशादिति भाव चिदात्मनि सर्वथाज्ञानरहिते तानि कुत-
सन्ति कथं भवन्तीत्यर्थं तदेवदास्याय पुनराह देहेति । ५२ ॥

तस्य सुखरूपत्वे हेतुमाह सम्प्रसादे इति सुप्रसादित्वर्थं हयाभावात्
द्वितीयाभावात् ननु बुद्धेऽपि इ ख कुतो न तत्राह बुद्ध्याद्यभावादिति यतो
बुद्धिरहिते तत्र न दृश्यते अतो बुद्धेरेव तत्त्ववर्त्मित्वर्थं ॥ ५३ ॥

नित्योदितत्वेन नाशराहित्यम् अत्रुधैर्मा-गायुषैः सङ्गत तत्त्वज्ञानत्वेन
कल्पित सुखीव इ खीव च विभाव्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीमत्सकनराजविषयदुद्धरयममर्षेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण

लतावध्यात्मरामायणे सेतो युद्धकारणे

प्रथम सर्गः ।

अथ द्वितीय सर्ग ।

लङ्कायां रावणो हृष्टा कृतं कर्म हनूमता ।
दुष्करं दैवतैर्वापि क्रिया किञ्चिद्वाङ्मुखः ॥ १ ॥
आह्वय मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
हनूमता कृतं कर्म भवद्भिर्दृष्टमेव तम् ॥ २ ॥
प्रविश्य लङ्कां दुर्धर्षां हृष्टा सीतां दुरासदाम् ॥
हत्वा च राक्षसान् वीरानक्षं मन्दोदरीसुतम् ॥ ३ ॥
दग्ध्वा लङ्कामग्नेयेण लङ्घयित्वा च सागरम् ।
सुखान् सर्वानतिक्रम्य स्वस्थोऽगात्पुनरेव सः ॥ ४ ॥
किं कर्त्तव्यमितोऽस्माभिर्युयं मन्त्रविशारदाः ।
मन्त्रयध्वं प्रयत्नेन यत् कृतं मे हितं भवेत् ॥ ५ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा राक्षसास्तमथाब्रुवन् ।
देव । शङ्का कुतो रामान्तव लोकजितो रणे ? ॥ ६ ॥
इन्द्रस्तु बद्धा निक्षिप्तः पुत्रेण तव पत्तने ।
जित्वा कुबेरमानीय पुष्पकं भुज्यते त्वया ॥ ७ ॥
यमो जितः कालदण्डाङ्घ्र्यं नाभूत्तव प्रभो ! ।

लङ्कायामिति दैवतैर्वापि दैवतैरपीत्यर्थः वा पादपूरणे ॥ १ ॥ २ ॥

अक्षं हृषेति अनुकर्षः ॥ २ ॥

स्वस्य इत्यनेन भवत्कृताङ्घ्रिवैद्यतराहित्यं सूचितम् ॥ ४ ॥

यत्कृतं मन्त्रे हित भवेत्तन्मन्त्रयध्वमित्यन्वयः ॥ ५ ॥

लोकजित इन्द्रा दस्योकजयिनः ॥ ६ ॥

तदेवास्त्रेन्द्रमिति पत्तने पुरे कुबेर जित्या पुष्पकमानीय भुज्यते

इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

वरुणो ङ्गतेनैष जितः सर्वेऽपि राज्ञसाः ॥ ८ ॥

भवो महासुरो भीत्या कन्या टत्त्वा स्वयं तव ।

त्वद्वशे यत्नतेऽद्यापि किमुतान्ये महासुराः ? ॥ ९ ॥

हनुमद्वर्षणं यत्तु तदवज्ञासतं च नः ।

वानरोऽयं किमस्माकमस्मिन् पौरुषदर्शने ॥ १० ॥

दूत्युपेक्षितमस्माभिर्धर्षणं तेन किं भयेत् ? ।

वर्यं प्रसत्ताः किं तेन वञ्चिताः स्त्री हनुमता ? ॥ ११ ॥

जानीमो यदि तं सर्वे कथं जीवन् गमिष्यति ? ।

आज्ञापय जगत्कृतस्त्रमवानरममातुयम् ॥ १२ ॥

कृत्वा यास्यामहे सर्वे प्रत्येकं वा नियोजय ।

कुम्भकर्णसादा प्राह रावणं राज्ञशेखरम् ॥ १३ ॥

आरब्धं यत्त्वया कर्म स्वात्मनाशाय केवलम् ।

न दृष्टोऽसि तदा भाग्यात्त्वं रामेण महात्मना ॥ १४ ॥

यदा यमोजितस्तदा कालदण्डादपि भय नाभूत्कृतो मानुषाङ्गयमिति
भाव सर्वेऽपि राज्ञसा इत्यस्य त्वदधीना इति शेष ॥ ८ । ९ ॥

नोऽस्माकं या तदवज्ञा तस्मिन्नवज्ञा तत्कृतमित्यर्थं अवज्ञाकारणमाह
अयं वानर किमस्माकं करिष्यतीति शेष अस्मिन् वानरे पौरुषस्य दर्शने
किं फल निष्फलं तत् ॥ १० ॥

इतीत्यादि धर्षणं तेन किं भवेदिति तस्योपेक्षाभावे इत्यादि अयं किं
क प्रदार्य इति वर्यं प्रसत्ताभ्येन प्रसादेन हनुमता वञ्चिता ॥ ११ ॥

यदि तं जानीम अयमेव रूप इति यदि जानीम इत्यर्थं गमिष्यति
गत स्यादित्यर्थं आर्यम् ॥ १२ ॥

भर्तृनाज्ञापय एकैकं वेत्यर्थं ॥ १३ ॥

यत्कर्म त्वया आरब्धं तत् केवलं स्वात्मनाशाय आरम्भकाल एव
नाशप्रसक्तं परन्तु भाग्याज्जोषितोऽसि यत्तदा रामेण न दृष्टोऽसि ॥ १४ ॥

यदि पश्यति रामस्त्वां जीवन्नायासि रावण ! ।

रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽव्ययः ॥ १५ ॥

सीता भगवती लक्ष्मी रामपत्नी यद्यस्विनी ।

राक्षसानां विनाशाय त्वयानीता सुमध्यमा ॥ १६ ॥

विषपिरण्डमिवागीर्य महामीनो यथा तथा ।

आनीता जानकी पश्चात्त्वया किं वा भविष्यति ॥ १७ ॥

यद्यप्यनुचितं कर्म त्वया कृतमजानता ।

सर्वं समं करिष्यामि स्वस्यचित्तो भव प्रभो । ॥ १८ ॥

कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा वाग्यमिन्द्रजिदब्रवीत् ।

देहि देव ! ममानुज्ञां हत्वा रामं स लक्षणम् ।

सुग्रीवं वानराद्यैव पुनर्वास्यामि(१)तेऽन्तिकम् ॥ १९ ॥

तत्रागतो भागवतप्रधानो

विभीषणो बुद्धिमताम्बरिष्ठः ।

श्रीरामपादद्वयएकतानः

प्रणम्य देवारिसुपोपविष्टः ॥ २० ॥

जीवन्नायासीत्यत्र हेतुभूत रामस्वरूपमाह रामो नेति ॥ १५ ॥

त्वया आनीतति च्छेद ॥ १६ ॥

विषपिरण्डमिव तत्कदशं आगोर्यं निगोर्ये महामीनो यथा उप साक्षयति
तथा त्वया जानको आनीता अथ किं वा भविष्यतीति पश्चात्तपसे इति
शेष ॥ १७ ॥

सर्वं समं करिष्यामि पराक्रमेणेति भावः ॥ १८ । १९ ॥

एकतानं तन्मार्त्तवियमध्यानवान् देवारिं रावणं प्रणम्य उप तत्रमीये
भ्रातृत्वाद्दुपविष्ट ॥ २० ॥

विलोक्य कुम्भश्रवणादिदेत्यान्
 मत्तप्रमत्तानतिविस्मयेन ।
 विलोक्य कामातुरमप्रमत्तो
 दयाननं प्राह विशुद्धबुद्धिः ॥ २१ ॥
 न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ च राजन् ।
 तथा महापार्श्वमहोदरौ तौ ।
 निकुम्भकुम्भो च तथातिकायः
 स्यातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ २२ ॥
 सीताभिधानेन महाग्रहेण
 ग्रस्तोऽसि राजन् । न च ते विभोक्ष ।
 तामेव सत्कृत्य महाधनेन
 दत्त्वाभिरामाय सुखी भव त्वम् ॥ २३ ॥
 यावच्च रामस्य श्रिता, शिलीमुख्या
 लङ्कामभिव्याप्य गिरासि रक्षसाम् ।
 छिन्दन्ति तावद्रघुनायकस्य भो ।
 ता जानकी त्वं प्रतिदातुमर्हसि ॥ २४ ॥

कुम्भश्रवणं कुम्भकर्षणं आदिनेन्द्रजित् मत्तप्रमत्तान् अतिशयेन
 मत्तानित्यर्थं कामातुरं दयाननं विलोक्य प्राह ॥ २१ ॥

कुम्भकर्णेन्द्रजितौ यस्य युधि स्यातु न शक्नौ तौ प्रसिद्धौ तौ महा
 पार्श्वमहोदरावपि न शक्नौ तथा निकुम्भकुम्भातिकायो अपि न शक्नो
 ष्यन्तेषां का गणनेति भावः ॥ २२ ॥

न च ते विभोक्ष त्रेन महाग्रहादिति शेषं महाधनेन रत्नादिना ॥ २३ ॥

अभिव्याप्येत्तनेन युतपत्न्यर्षदेवावच्छेदेन गिरासि रक्षसाम् तेषां परा
 क्रमतिशयवर्धनं ता रक्ष कुलस्य कावरातिरूपाम् ॥ २४ ॥

यावन्नगाभाः कपयो महाबला

हरीन्द्रतुल्या नखदंष्ट्रयोधिनः ।

लङ्का समाकम्य विनाशयन्ति ते(१)

तावद्रुतं देहि रघूत्तमाय ताम् ॥ २५ ॥

जीवन्न(२)रामेण विमोच्यसे त्वं

गुप्तः सुरेन्द्रैरपि शङ्करेण ।

न देवराजाङ्कगतो न षट्योः

पाताललोकानपि सप्रविष्टः ॥ २६ ॥

शुभं हितं पवित्रं च विभीषणवच' खलः ।

प्रतिजग्राह नैवासौ त्रियसाण दूवौपधम् ॥ २७ ॥

कालेन नोदितो दैत्यो विभीषणमथाऽब्रवीत् ।

महत्तमोगैः पुटाङ्गो मत्समीपे वसन्नपि ॥ २८ ॥

प्रतीपमाचरत्येष समैव हितकारिणः ।

मित्रभावेन शत्रुर्मे जातो नास्त्यत्र संशयः ॥ २९ ॥

अनार्येण कृतघ्नेन सद्गतिर्मे न युज्यते ।

विनाशमभिकाङ्क्षन्ति ज्ञातीना ज्ञातयः सदा ॥ ३० ॥

हरीन्द्रतुल्या महासिंहसदृशा यावन्न विनाशयन्ति तावत्तत प्राक्
देहीत्यन्वय ॥ २५ ॥

सुरेन्द्रै कुबेरादिभि देवराज इन्द्र न षट्यो लोक गतोऽपीति शेष
॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

दैत्यो रावण महत्तमोगै भोगसाधनै ॥ २८ ॥

प्रतीप प्रतिकूलम् ॥ २९ ॥

कृतघ्नत्वाद्देवानार्येण चत्वार्यान्तरन्यासमाह विनाशमिति ॥ ३० ॥

योऽन्यस्त्वेवम्बिधं ब्रूयाद्वाक्यमेकं निशाचरः ।
 हन्मि तस्मिन् क्षणे एव(१) धिक् त्वां रक्षःकुलाघमम् ॥३१॥
 रावणेनैव मुक्तः सन् परुषं स विभीषणः ।
 उत्पपात सभामध्यात् गदापाणिर्महाबलः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं गगनस्थोऽब्रवीद्वचः ।
 क्रोधेन महताविष्टो रावणं दशकन्धरम् ।
 मा विनायमुपैहि त्वं प्रियवादिनमेव माम् ॥ ३३ ॥
 धिक्करोषि तथापि त्वं ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः ।
 कालो राघवरूपेण जातो द्युरथालये ॥ ३४ ॥
 काली सीताभिधानेन जाता जनकनन्दिनी ।
 तावुभावागतावत्त भूमेर्भारापनुत्तये ॥ ३५ ॥
 तेनैव प्रेरितस्त्वं तु न शृणोषि हितं मम ।

योऽन्यो निशाचर एवविधं वाक्यं ब्रूयात्तं तस्मिन् क्षणे एव वचन
 कथनकाल एव हन्मि त्वं तु भ्रातृत्वाद्जननायोग्य इति तव धिक्कार एव
 वध इत्याह धिमिव्यादि ॥ ३१ ॥

परुषं धिमिति वचनम् ॥ ३२ ॥

रावणं प्रति वचोऽब्रवीदित्यन्वय यद्ब्रवीत्तदाह मेति यद्यपि प्रिय-
 वादिनमेव माम् ॥ ३३ ॥

त्वं धिक्करोषि तथापि पितुः समो ज्येष्ठो भ्राता त्वमिति तव हितं
 ममीमि इति शेष तदाह काल इति सर्वसंहर्षोत्तर्य ॥ ३४ ॥

कालो सर्वसंहारे सहायभूता शक्ति ॥ ३५ ॥

तेनैव रामेण अन्तर्यामिणादिति भावः स्वकर्तव्यनिर्वाहार्थं तव
 तथा प्रेरणेति तात्पर्यं अन्तर्यामित्यमेव तस्य व्युत्पादयति श्रीराम इति

श्रीरामः प्रकृतेः साक्षात्परस्तात् सर्वदा स्थितः ॥ ३६ ॥

बहिरन्तश्च भूतानां समः सर्वत्र संस्थितः ।

नामरूपादिभेदेन तत्तन्मय इयामलः ॥ ३७ ॥

यथा नानाप्रकारेषु दृक्षेष्वेको महानलः ।

तत्तदाकृतिभेदेन भिद्यते ज्ञानचक्षुषाम् ॥ ३८ ॥

पञ्चकोपादिभेदेन तत्तन्मय इयावभौ ।

नीलपीतादियोगेन निर्मलः स्फुटिको यथा ॥ ३९ ॥

स एव (१) नित्यमुक्तोऽपि स्वमायागुणविम्बितः ।

कालः प्रधानं पुरुषोऽव्यक्तं चेति चतुर्विधः ॥ ४० ॥

प्रधानपुरुषाभ्यां स जगत् कृत्स्नं सृजत्यजः ।

प्रकृतेः साक्षाद्देत्यर्थः एवं च प्रकृतिकार्यद्रष्टृत्वमर्थात्किञ्च नत् किं प्रकृति
सम्बन्धस्तथा सति तद्वर्मलेपापत्तिः हरिद्रादिसम्बन्धादस्त्रस्येवेत्यत आह
परस्तात् सर्वदेति पद्वपद्मन्यायेन तद्वर्मा सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

प्रकृतिद्रष्टृत्वमेवाह बहिरिति सभो न त नूनाधिकभावेनापि वैष-
म्येण यथा कर्मफलप्रदत्वादिति भावः यस्तुतस्तद्व्यतिरिक्तं नैव किञ्चित्प्रद-
त्तोत्याह भावेति यत्किञ्चित् सत्त्वेन नामादिप्रतीयते तत्सर्वं तन्मयत्वादेव
तथा प्रतीतिविषय इति भावः ॥ ३७ ॥

एकस्थानेकरूपत्वं दृष्टान्तेन साधयति यथेति ॥ ३८ ॥

दाष्टान्तिके योजयति पञ्चेति व्यञ्जमयप्राप्यमयमनोमयविज्ञानमया-
नन्दमयाः पञ्च कोशाः व्यादिना भूतादीनि तत्राद्यमयं स्थूलशरीरम्
ततः क्रमेण सूक्ष्मा अन्ये दृष्टान्तान्तरमाह नीलेति ॥ ३९ ॥

स एव राम स्वमायागुणाः सत्त्वाद्यक्तो विम्बिता यत्किञ्चित्
विषयः तेषु प्रतिविम्बित इति वा ॥ ४० ॥

तत्र रजोगुणप्रतिविम्बे प्रधानपुरुषावित्याह प्रधानेति प्रधानं

कालरूपेण कलनां जगतः कुरुतेऽव्ययः ॥ ४१ ॥
 कालरूपी स भगवान् रामरूपेण मायया ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मणा प्रार्थितो देवस्त्वद्दधार्थमिहागतः ।
 तदन्यथा कथं कुर्यात् ? सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ॥ ४३ ॥
 हनिष्यति त्वा रामस्तु सपुत्रबलवाहनम् ।
 हन्यमानं न शक्नोमि द्रष्टुं रामेण रावण । ॥ ४४ ॥
 त्वा राक्षसकुलं (?) कृत्स्नं ततो गच्छामि राघवम् ।
 मयि याते सुखी भूत्वा रामस्व भवने धिरम् ॥ ४५ ॥

परिणामिषुष्य स्वभोगापवर्गाथं तत्रवर्त्तक इत्युभाभ्यां सृष्टि तमो-
 गुणप्रतिबिम्ब काल इत्याह कालरूपेणेति कलनाम् संहार अर्थात् सत्त्व-
 गुणप्रतिबिम्बतोऽव्यक्तमित्युच्यते स चान्यथामितया सर्वप्रालम्बो दुर्भेद्य-
 तथा चाव्यक्तमिति भावः ॥ ४१ ॥

तत्र कालरूपी संहारप्रधान इदानीं राम इत्याह कालेति ॥ ४२ ॥

ननु सर्वसमस्य भगवतो भद्रे कथं प्रवृत्तिरत आह ब्रह्मणेति
 परिपालनात्तुगुण्येन दुष्टजिघृहेऽपि न समत्वहानि कर्मात्तुष्टपफलदाह-
 त्वमेव तस्य समत्वं तदनुष्टपफलदाने हि तस्य वैषम्यमापद्येत न च
 तदस्ति यथानेकेषु कर्मात्तुष्टपफलदो राजा सर्वेषु सम इत्येव व्यवहृ-
 यते न तु विषम इति भावः अन्यथा करणाभावे हेतु सत्यसङ्कल्प-
 त्वम् ॥ ४३ ॥

हनिष्यतीति सत्यसङ्कल्पत्वादेवेति भावः नन्वेवमवश्यम्भाविनि भद्रे तत्र
 गमनेन किं तत्राह हन्यमानमिति हे रावण त्वा स्वामिबुद्धिविषय स्वोयत्व-
 बुद्धिविषय च राक्षसकुलं हन्यमानं द्रष्टुं न शक्नोमि अतस्तयि राक्षसकुले
 च ता बुद्धि विहाय रामे वानरपु ओक्तबुद्धि कृत्वा राघव गच्छामि तथा
 बुद्धिगतमेव च दुःखमिति भावः ॥ ४४ । ४५ ॥

विभीषणो रावणवाक्यतः क्षणात्
 विस्मृत्य सर्वं सपरिच्छदं गृहम् ।
 जगाम रामस्य पदारविन्दयोः
 सेवाभिकाङ्क्षी परिपूर्णमानसः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेत्वरसम्वादे युद्धकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

विस्मृत्य सर्वमित्यनेन वैराग्यसक्तं भगवद्भजने तस्य सत्याङ्गत्वात् परि-
 पूर्णो मनसि भवो मानसो मनोरथो यस्य सः भगवद्भजनं कार्यमिति तस्य
 सार्वदिको मनोरथः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभद्रकलराजविपद्भरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः
 कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ सुन्दराकाण्डे
 द्वितीयः सर्गः ।

विभीषणो महाभागश्चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सह ।
 आगत्य गगने रामसम्मुखे समयस्थितः ॥ १ ॥
 उच्चैरुवाच भो स्वामिन् । राम । राजीवलोचन । ।
 रावणस्थानुजोऽहं ते दारहर्तुर्विभीषणः ॥ २ ॥
 नाम्ना भ्रात्रा निरस्तोऽहं त्वामेव शरणं गतः ।
 हितमुक्तं मया देव । तस्य चाविदितात्मनः (१) ॥ ३ ॥
 सीता रामाय वैदेही प्रेषयेति पुनः पुनः ।
 उक्तोऽपि न शृणोत्येषः कालपाशवशं गतः ॥ ४ ॥
 हन्तुं मां पद्ममादाय प्राद्रवद्राक्षसाधमः ।
 ततो चिरेण सचिवैश्चतुर्भिः सहितो भयात् ॥ ५ ॥
 त्वामेव भयमोक्षाय मुमुक्षुः शरणं गतः ।
 विभीषणवचं श्रुत्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

विभीषण इति ॥ १ ॥

ते दारहर्तुं रावणस्याहमनुजो नाम्ना विभीषण इत्यन्वयः ॥ २ ॥

भ्रात्रा रावणेनाह निरस्तः धिक्कृतः अविदितात्मनः अविदितस्वस्र
 रूपस्य ॥ ३ ॥

प्रेषयः सत्कृत्य प्रेषयेत्यर्थः कालरूपस्य तव पाशः अन्तर्यामितया
 प्रेरणा तदधीनता प्राप्तः ॥ ४ ॥

अश्ववधमात्रमेव किं न त्वधिकमपीत्याह हन्तुमिति भयात् ॥ ५ ॥

तद्भवान् ससारे एव बेराम्येष तस्माद्देव मोक्षाय तदिच्छावान् त्वा
 शरणं गत इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

विश्वासाहो न ते राम ! मायावी राजसाम्भमः ।

सीताहर्तुर्विशेषेण रावणस्यानुजो बली ॥ ७ ॥

मन्त्रिभिः सायुधैरस्मान् विवरे निहनिष्यति ॥ ८ ॥

तदात्रापय मे देव ! वानरैर्हृन्मतामयम् ।

ममैवं भाति ते राम ! बुद्ध्या किं निश्चितं वद ।

श्रुत्वा सुग्रीयवचनं रामः सञ्चितमब्रवीत् ॥ ९ ॥

यदीच्छामि कपिश्रेष्ठ ! लोकान् सर्वान् सहेखरान् ।

निमिषाद्धैन संहन्त्यां सृजामि निमिषार्धतः ॥ १० ॥

अतो मयाभयं दत्तं शीघ्रमानय राजसम् ॥ ११ ॥

सहदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददास्येतद्रतं मम ॥ १२ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो हृष्टमानसः ।

विभीषणमयानात्थ दर्शयामास राघवम् ॥ १३ ॥

विभीषणस्तु साष्टाङ्गं प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।

हृष्यगद्गदया वाचा भक्त्या च परयान्वितः ॥ १४ ॥

सीताहर्तुरनुज इति विशेषेण विश्वासाहो नेत्यनेन अन्वयः ॥ ७ ॥

विवरे अन्येन युद्धासक्त्यादिरूपे च्छिन्ने ॥ ८ ॥

ममैवं बुद्धिः तव बुद्धान्करणेन किं निश्चितं तद्दत्त्वर्थः ॥ ९ ॥

यदीच्छामीति अनेन सत्यमद्वल्य ईश्वरोऽहमिति सूचित सहेखरान्

अत्रेश्वरा इन्द्रादाः ॥ १० ॥

अभयमिति श्लेदः ॥ ११ ॥

मनेवंविधेभ्योऽभयदानं नोचितं इति चेतसाह सहदेवेति तवास्मीति
प्रपन्नाय अङ्गीकृतवते याचते शब्दत्वं अभयमिति शेषः सर्वभूतेभ्यः सर्व-
प्राणिभ्यः निरुद्धायापीति देवः तादृशावाप्यभव ददामीति मे द्रतं तवास्मै
अभयदाने मे द्रतमद्रष्टादिति न किञ्चिद्वाक्यमिति भावः ॥ १२ । १३ । १४

रामं श्यामं विशालाक्षं प्रसन्नमुखपङ्कजम् ।
धनुर्बाणधरं शान्तं लङ्कागणेन समन्वितम् ॥ १५ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा स्रोतुं समुपचक्रमे ॥ १६ ॥

विभीषण उवाच ।

नमस्ते राम । (१) राजेन्द्र । नमः सीतामनोरम । ।
नमस्ते चण्डकोदण्ड । नमस्ते भक्तवत्सल । ॥ १७ ॥
नमोऽनन्ताय शान्ताय रामायामिततेजसे ।
सुग्रीवमित्राय च ते रघूणा पतये नमः ॥ १८ ॥
जगदुत्पत्तिनाशाना कारणाय महाब्रह्मे ।
त्रैलोक्यगुरवेऽनादिगृहस्थाय नमो नमः ॥ १९ ॥
त्वमादिर्जगता राम । त्वमेव स्थितिकारणम् ।
त्वमन्ते निधनस्थानं स्वेच्छाचारस्त्वमेव हि ॥ २० ॥
चराक्षणा भूताना बहिरन्तश्च राघव । ।

राम श्यामभित्यादिध्यानप्रकार ॥ १५ । १६ ॥

अथ सौति नमस्ते इति ॥ १७ । १८ ॥

जगदिति 'यतो वा इमाति भूतानि जायन्ते देन आतानि जीवन्ति यत्प्रयन्य भवन्निर्गन्ति' इति श्रुतिबोधितजगत्स्थित्युत्पत्तिनाशकारणान्तेत्यर्थं त्रैलोक्यगुरवे अन्तर्यामित्येति भाव च्चमादिगृहस्थाय सदा मायागृह्णत्या सशक्तिरूपया युतायेत्यर्थं ॥ १९ ॥

तदेव पुन स्पष्टमाह त्वमादिरिति उत्पत्तिकारणस्थानमित्यर्थं निधनस्थान लयभ्यानम एव चोत्पत्त्यादयोऽपि त्वद्विद्भूता एव नास्तिरिक्त इति सूचित स्वेच्छाचारत्वेन न पराधीनत्व सूचितम् ॥ २० ॥

व्याप्यव्यापकरूपेण भवान् भाति जगन्मयः ॥ २१ ॥
 त्वन्मायया हृतज्ञाना नटात्मानो विचेतसः ।
 गतागतं प्रपद्यन्ते पापपुण्यवशात्सदा ॥ २२ ॥
 तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिफारजतं यथा ।
 यावन्न ज्ञायते ज्ञानचेतसा नान्वगामिना ॥ २३ ॥
 त्वदज्ञानात्सदा युक्ताः (१) पुच्छदारगृहादिषु ।
 रमन्ते विषयान् सर्वानन्ते दुःखप्रदान् विभो ! ॥ २४ ॥
 त्वमिन्द्रोऽग्निर्वमो रक्षो वरुणश्च तथानिलः ।
 कुबेरश्च तथा रुद्रस्त्वमेव पुरुषोत्तमः ॥ २५ ॥
 त्वमणोरप्यणीयांश्च स्थूलात् स्थूलतरः प्रभो ! ।
 त्वं पिता सर्वलोकानां माता धाता त्वमेव हि ॥ २६ ॥

व्याप्यव्यापकरूपेणेति यथा महामत्स्यस्त्यात्मतत्त्वो व्याप्यः ॥ २१ ॥

• हृतज्ञानास्वरूपं जगदिति ज्ञानहीनाः अतएव न ज्ञानः अतएव
 नटकण्ठचाभीकरवत् अज्ञातं स्वरूपं येषां ते अतएव विचेतसः विद्महे
 प्रवृत्तिभार्गे चेतो येषां ते गतागतम् जन्ममरणरूपं संसारम् ॥ २२ ॥

यावदन्वयविषयरहितेन ज्ञानस्वरूपमवद्विषयचित्तेन भवान् न ज्ञायते
 तावज्जगत्सत्यं भाति त्वत्स्वरूपज्ञाने तु त्वमेव सर्वरूपेषु भासीति ज्ञाने तु
 भासमानस्य जगतो मिथ्यात्वं भाति तथा यावत् शुक्तिका स्वरूपेण न
 ज्ञायते तावत्तत्र भातरजतं सत्यमिति भाति शुक्तिकाज्ञाने तु तन्मिथ्येति
 ज्ञायते तद्वत् ॥ २३ ॥

तदेव दार्ढ्याय पुनराह त्वदज्ञानादिति युक्ताः तत्रैव सत्यत्वाभिमानेन
 लीनचित्ताः इमन्ते प्रीत्या भुङ्गन्ते अन्ते त्रियोगे दुःखप्रदानम् ॥ २४ ॥

त्वमेव सर्वरूपइत्याह त्वमिति ॥ २५ ॥

अणीयान् सर्वथा दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलतरः विभुत्वात् मातापितृवत्सर्व

आदिमध्यान्तरहितः परिपूर्णोऽच्युतोऽव्ययः ।
 त्वं पाणिपादरहितश्चक्षुःश्रोत्रविवर्जितः ॥ २७ ॥
 श्रोता द्रष्टा ग्रहीता च जवनस्त्वं खरान्तकः ।
 कोशेभ्यो व्यतिरिक्तस्त्वं निर्गुणो निरुपाश्रयः ॥ २८ ॥
 निर्विकल्पो निर्विकारो निराकारो निरीश्वरः (१) ।
 षड्भावरहितोऽनादिः पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ २९ ॥
 मायया गृह्यमाणस्त्वं मनुष्य इव भाव्यसे ।
 ज्ञात्वा त्वां निर्गुणमजं वैष्णवा मोक्षगामिनः ॥ ३० ॥

समः पालने इत्याह त्वं पितेत्यादि ॥ २६ ॥

अच्युतः कयापि शक्त्या च्युतो हीनो न अनेन सर्वशक्तिमत्त्वम् अव्ययः
 व्ययोऽत्र दृष्टपक्षयस्तद्रहितः त्वं पाणीति 'अपाणिपादो जवनो यहीता'
 इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

विपरीतक्रमेण श्रोतेत्याद्युक्तिः कोशेभ्यः अन्नमयमाणमयमनोमय-
 विज्ञानमयानन्दमेभ्यः पञ्चकोशेभ्यो व्यतिरिक्तसहोपासृष्टः निर्गुणः स्वतो
 निर्गुण इत्यर्थं मायासम्बन्धात्तु गुणवानिव निरुपाश्रयः आधारान्तर-
 रहितः ॥ २८ ॥

निर्विकल्पः वस्तुतो निर्धर्मकत्वाद्भिर्विकल्पकज्ञानस्यैव विषयो न सविक-
 ल्यकस्येति भावः अतएव निराकारः तत्पूज्यस्येश्वरस्य अभावाविरीश्वरः
 उक्तं निर्विकारत्वं विदधोति षड्भावरहित इति जायतेऽस्ति विपरिणमते
 वर्धतेऽपलीयते नश्यतीति निरुक्तोक्तषड्भावविकारहीनः अतएवनादिः जगत्तु
 स्वद्विवर्त्त एवेति भाव प्रकृतिमन्वत्यादपि ते न विकार इत्याह प्रकृतेः
 परः तद्दोषगुणसंस्पृष्ट इत्यर्थः ॥ २९ ॥

नन्वीदृशस्य सम पक्ष्यं कुतस्तावाह माययेति इदं तद्दर्शनं माययैव
 तद्देशाह मनुष्य इवेति एवं माविकस्यास्य तव ज्ञानात्तु शक्तिः किन्तु

अहं त्वत्पादसङ्गतिनिश्रेणीं प्राप्य राघव ! ।

दृच्छामि ज्ञानयोगाख्यं सौधमारोढुमीश्वर ! ॥ ३१ ॥

नमः सीतापते ! राम ! नमः कारुणिकोत्तम ! ।

रावणारि ! नमस्तुभ्यं त्वाहि मां भवसागरात् ॥ ३२ ॥

ततः प्रसन्नः प्रोवाच श्रीरामो भक्तवत्सलः ।

वरं दृशीष्व भद्रन्ते वाञ्छितं वरदोऽस्म्यग्रहम् ॥ ३३ ॥

विभीषण उवाच ।

धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि कृतकार्योऽस्मि राघव ! ।

त्वत्पाददर्शनादेव विमुक्तोऽस्मि न संशयः ॥ ३४ ॥

नास्ति मत्सदृशो धन्यो नास्ति मत्सदृशः शुचिः ।

नास्ति मत्सदृशो लोके राम ! त्वन्मूर्तिदर्शनात् ॥ ३५ ॥

कर्मबन्धविनाशाय त्वज्ज्ञानं भक्तिलक्षणम् ।

पूर्वोक्तरूपज्ञानादेवेत्याह ज्ञात्वेति तज्ज्ञानकारणं चात्र मायिके तव रूपे
भक्तिरित्येतज्ज्ञानमपि परम्परया तदुपयोगीति भावः ॥ ३० ॥

तदेवाहाहमिति भक्तिरूपा निश्रेणीं प्राप्य ज्ञानयोगाख्यं सौधं पूर्वोक्त-
ज्ञानयोगाख्यं सौधम् ॥ ३१ ॥

सर्वविधभक्त्यपेक्षया नतिरूपा भक्तिरेव सुख्येति ध्वनयन्नाह नम
इति ॥ ३२ ॥

वाञ्छितं वरं दृशीष्व यतोऽहं वरदोऽस्मीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

कृतकृत्यत्वम् सर्वधर्मजनककर्मज्ञतत्त्व अतएव धन्यत्वम् भगवद्दर्शनस्य
सर्वधर्मरूपत्वमिति भावः कृतकार्यत्वं च धातुनामनेकार्थत्वात्प्राप्तकलप्राप्त्य-
त्वम् प्राप्य च सकलधर्मफलम् तदेवाह त्वत्पादेति मुक्तिर्हि सर्वपुण्य-
फलम् ॥ ३४ ॥

तदेवाह नास्तीति ॥ ३५ ॥

कर्मज्ञतो बन्ध संसारसन्नाशफल भक्तिलक्षणं करणं यस्य तादृशं

त्वदृष्ट्यानं परमार्थं च देहि मे रघुनन्दन ! ॥ ३६ ॥
 न याचे राम ! राजेन्द्र ! सुखं विषयसंभवम् ।
 त्वत्पादकमले सक्ता भक्तिरेव सदास्तु मे ॥ ३७ ॥
 ओमित्युक्त्वा पुनः प्रीतो रामः प्रोवाच राक्षसम् ।
 शृणु ध्यायामि ते भद्र ! रहस्यं मम निश्चितम् ॥ ३८ ॥
 मद्भक्तानां प्रशान्तानां योगिनां वीतरागिणाम् ।
 हृदये सीतया नित्यं वसाम्यत्र न संशयः ॥ ३९ ॥
 तस्मात्त्वं सर्वदा शान्तः सर्वकल्मषवर्जितः ।
 मां ध्यात्वा मोक्षसे नित्यं घोरसंसारसागरात् ॥ ४० ॥
 सोतमेतत्पठेद्यस्तु लिखेद्यः शृणुयादपि ।
 मत्प्रीतये ममाभीष्टं सारूप्यं समयाप्नुयात् ॥ ४१ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राह श्रीरामो भक्तभक्तिमान् ।
 पश्यत्विदानीमेवैष मम सन्दर्शने फलम् ॥ ४२ ॥
 लङ्काराज्येऽभिषेच्छामि जलमानय सागरात् ।
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावन्तिष्ठति मेदिनी ॥ ४३ ॥
 यावन्मम कथा लोके तावद्राज्यं करोत्वसौ ।

त्वद्विषयज्ञानं देहि एव फलं सम्प्राप्यं तस्य कारणं विना व्यसम्भवात्तत्कारणी-
 भता भक्तिं प्राययते स्वज्ञानमिति एतदेव मुख्यं भक्तिरित्यर्थं परमार्थं परम-
 भूतकृष्टो मोक्षोऽर्थः प्रयोजनं परम्परया यस्य ॥ ३६ ॥

तदेव पुनराह न याचे इति ॥ ३७ । ३८ ॥

मद्भक्तानामिति सर्वथा तव ध्यानविषयो भवाम्बोति भावः ॥ ३९ ॥

शान्तः जितेन्द्रियः अतएव सर्वपापहीनः ॥ ४० । ४१ ॥

मम सन्दर्शने फलं तज्जन्यं फलं मोक्षरूपं कालान्तरभवन्तिष्ठत इदानीं
 साम्प्रतमेवैहिकं पश्यत ॥ ४२ । ४३ । ४४ ॥

इत्युक्त्वा लक्ष्मणेनाम्बु ह्यानाय्य कलशेन तम् ॥ ४४ ॥

लङ्काराज्याधिपत्यार्थमभिपेक्षं रमापतिः ।

कारयामास सचिवैर्लक्ष्मणेन विशेषतः (१) ॥ ४५ ॥

साधु साध्विति ते सर्वे वानरास्तुष्टुवुर्भृशम् ।

सुग्रीवोऽपि परिष्वज्य विभीषणमयाव्रवीत् ॥ ४६ ॥

विभीषण ! वयं सर्वे रामस्य परमात्मनः ।

किङ्करास्तत्र सुख्यस्त्वं भक्त्या रामपरिग्रहात् ॥ ४७ ॥

रावणस्य विनाशे त्वं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।

विभीषण उवाच ।

अहं कियान् सहायत्वे रामस्य परमात्मनः ? ।

किन्तु दास्यं करिष्येऽहं भक्त्या यत्तया त्वमायया (२) ॥ ४८ ॥

दशग्रीवेण सन्दिष्टः शुको नाम महासुरः ।

संस्थितो ह्याश्वरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ ४९ ॥

त्वामाह रावणो राजा भ्रातरं राक्षसाधिपः ।

महाकुलप्रसूतस्त्वं राजासि वनचारिणाम् ॥ ५० ॥

सचिवेषुभिर्विभीषणसचिवैः ॥ ४५ । ४६ ॥

सुख्यत्वहेतुर्भक्त्या रामपरिग्रहात् ॥ ४७ ॥

परमात्मनेन सहायानपेक्षना सूचिता अमायया अच्छब्देन ॥ ४८ ॥

दशग्रीवेणेति अस्याश्वरे इत्यादि ॥ ४९ ॥

भ्रातरं वालिना भ्रातृत्वव्यवहारस्य मैत्रीकरणोत्तरं कृतत्वेन तद्भा-
टत्वात् भ्रातृसदृशं त्वमित्यन्वयं वनचारिणा वानराणाम् ॥ ५० ॥

(१) महात्मना इति वा पाठः ।

(२) त्वया सह इति पाठान्तरम् ।

मम भ्रातृसमानस्त्वं तव नास्वर्थविलस्यः ।

अहं यदहरं भार्यां राजपुत्रस्य किन्तव ? ॥ ५१ ॥

किष्किन्ध्यां याहि हरिभिर्लङ्का शक्या न दैवतैः ।

प्राप्तुं किं मानवैरल्पसत्त्वैर्धानरयूथपैः ? ॥ ५२ ॥

तं प्रापयन्तं यच्चनं दूर्णमुत्सृत्य वानराः ।

प्रापद्यन्त तदा क्षिप्रं निहन्तुं दृढमुष्टिभिः ॥ ५३ ॥

यानरैर्हन्यमानस्तु शुको राममथाब्रवीत् ।

न दूतान् घ्नन्ति राजेन्द्र ! यानरान् धारय प्रभो ! ॥ ५४ ॥

रामः श्रुत्वा तदा वाक्यं शुकस्य परिदेवितम् ।

मावधिष्टेति रामस्तान् धारयामास यानरान् ॥ ५५ ॥

पुनरध्वरमासाद्य शुकः सुग्रीयमब्रवीत् ।

ब्रूहि राजन् ! दृशग्रीधं किं वक्ष्यामि ? व्रजाम्यहम् ॥ ५६ ॥

सुग्रीय उवाच ।

यथा वाली मम भ्राता तथां त्वं राजमाधम ! ।

एन्तथस्त्वं मया यत्नात् समुत्तवलवाहनः ॥ ५७ ॥

ब्रूहि मे रामचन्द्रस्य भार्यां हृत्वा क्व यास्यसि ? ।

अथर्विप्रवो मत्सतोःपेनाथः अहं यद्राजपुत्रस्य भार्यामहरं तस्य तव
किं दुःश्रमिति जेषः ॥ ५४ ॥

दैवतैः दैवतैरपि ॥ ५२ ॥

निहन्तुं प्रापद्यन्त प्रपद्यां कृतारम्भा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

घ्नन्ति राजान इति जेषः ॥ ५४ । ५५ । ५६ ॥

यथा वालीति व्यञ्जोक्तिः यथा लावापहादित्याद्य मे वक्ष्यन्ता
यथाभार्यापहादित्याप्यवधि वक्ष्यति भार्या ॥ ५७ ॥

मे स्तानिनः श्वेतरामचन्द्रस्य भार्यां हृत्वा क्व दास्यतीति मुञ्जीव्यस्यः

ततो रामाञ्जया धत्वा शुक्रं वज्रान्वरक्षयत् ॥ ५८ ॥

शार्दूलोऽपि (१) ततः पूर्वं दृष्ट्वा कपिवलं महत् ।

यथावत्कथयामास रावणाय स राक्षसः ॥ ५९ ॥

दीर्घचिन्तापरो भूत्वा निःश्वसन्नास मन्दिरे ।

ततः समुद्रमावेक्ष्य रामो रक्तान्तलोचनः ॥ ६० ॥

पश्य लक्ष्मण ! दुष्टोऽसौ वारिधिर्मानुपागतम् ।

नाभिनन्दति दुष्टात्मा दर्शनार्थं समानघ ! ॥ ६१ ॥

जानाति मानुषोऽयं मे किं करिष्यति वानरैः ? ।

अद्य पश्य महाबाहो ! शोपयिष्यामि वारिधिम् ॥ ६२ ॥

पादेनैव गमिष्यन्ति वानरा विगतज्वराः ।

इत्युक्त्वा क्रोधताम्राच्च आरोपितधनुर्धरः ॥ ६३ ॥

दक्षीराद्वाणमादाय कालाग्निसदृशप्रभम् ।

सन्धाय चापमाकृत्य रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥

शुकमन्वरक्षयत् वानरैः सुपीव इति शेषः अथमत्वाशयः शुकवचनात् सुपीवस्य भेदायोग्यत्वं निर्णीय विशकलितं स्थितेषु वानरेषु खनगरघात-स्यैतैरगव्यत्वं समुद्रव्यपधानादिर्णीय चातादि मा करोत्विति ॥ ५८ ॥

शार्दूलो दर्शनमाले नियुक्तो न त्व सुपीवभेदने इति तस्यापह-णम् ॥ ५९ ॥

कपिवलस्यातिमहत्त्ववर्णनात् दीर्घचिन्तापरत्वं रावणस्येत्यनेन शौर्यहानिं सूचिता ॥ ६० ॥

उपागतं खण्ड प्राप्य अनभिनन्दने विह्वलाह दर्शनार्थमिति नाया-नीति शेषः ॥ ६१ । ६२ ॥

आरोपितेति आरोपितव्यं धनुर्धरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

कालाग्नीति कालाग्निस्तत्त्वकान्ति सन्धाय धनुषि योजयित्वेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पश्यन्तु सर्वभूतानि रामस्य शरविक्रमम् ।
 इदानो भस्मसात्कुर्यां समुद्रं सरिताम्पतिम् ॥ ६५ ॥
 एवं ब्रुवति रामे तु स शैलवनकानना ।
 चचाल यमुधा द्यौश्च दिग्द्यु तमसाहताः ॥ ६६ ॥
 चुक्षुभे सागरो वेषां भयाद्योजनमत्यगात् ।
 तिमिनकभ्रुपा मीनाः प्रतप्ताः परितत्रसुः ॥ ६७ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे साक्षात्सागरो दिव्यरूपष्टक् ।
 दिव्याभरणसम्यन्त्रः स्वभासा भासवन् दिग्द्युः ॥ ६८ ॥
 स्वान्तस्यदिव्यरत्नानि कराभ्या परिगृह्य सः ।
 पादयोः, पुरतः क्षिप्त्वा रामस्योपायनं बद्ध ॥ ६९ ॥
 दण्डवत्प्रणिपत्याह रामं रक्तान्तलोचनम् ।
 त्वाहि त्वाहि जगन्नाथ ! राम ! त्रैलोक्यरक्षक ! ॥ ७० ॥
 जडोऽहं राम ! ते सृष्टः सृजता निष्पिंसं जगत् ।
 स्वभावमन्यथा कर्तुं कः शक्नो ? देवनिर्मितम् ॥ ७१ ॥

भस्मसात् कुर्यां भस्मसात्करोमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तमसाहता आसन्निति शेषः ॥ ६६ ॥

सागरस्योभवेशाह योजन वेषामत्यगात् अतिक्रान्त वेनामारभ्य
 योजन पथेन सजलो देश शुष्को जात इत्यर्थः प्रतप्ता जलोष्णवशात् ।
 ६७ । ६८ ॥

उपायन रत्नानि पादयोः क्षिप्त्वा ॥ ६९ ॥

प्रणिपत्य च राममःह इत्यन्यथः ॥ ७० ॥

अथ श्रीश्रीभक्तगमने हेतुमाह जड इति जडः नभस्याख्यादित-
 प्रात एवञ्च त्यक्तुमादेन जडत्वेन मदभागमनमिति न मे दोष इति
 भावः ॥ ७१ ॥

स्थूलानि पञ्चभूतानि जडान्येव स्वभावतः ।
 सृष्टानि भवतैतानि त्वदाज्ञां लङ्घयन्ति न ॥ ७२ ॥
 तामसादृशमो राम ! भूतानि प्रभवन्ति हि ।
 कारणानुगमात्तेषां जडत्वं तामसं स्वतः ॥ ७३ ॥
 निर्गुणस्त्वं निराकारो यदा मायागुणान् प्रभो ! ।
 लीलयाङ्गीकरोषि त्वं तदा वैराजनामवान् ॥ ७४ ॥
 गुणात्मनो विराजश्च सत्त्वाद्देवा यभूविरे ।
 रजोगुणात् प्रजेशाद्या मन्योर्भूतपतिसव ॥ ७५ ॥
 त्वामहं मायया च्छन्नं लीलया मानुषाकृतिम् ॥ ७६ ॥
 जडबुद्धिर्जडो मूर्खः कथं जानामि निर्गुणम् ? ।
 दण्ड एव हि मूर्खाणां सम्मार्गप्रापकः प्रभो ! ॥ ७७ ॥

ननु तव जडत्वं कृत इति चेत्तत्राह स्थूलातीति स्वभावतो जडान्येव
 भवता सृष्टानि तामसादृशकारतस्त्वया तच्छृष्टेरितिभावः अतस्त्वदाज्ञारूपं
 जडत्वं न लङ्घयन्ति न त्वजन्तीति तेषाम्छन्नं भूतमहमिति भावः ॥७२॥

तदेवाह तामसादीनि अहम्- अहद्वारात् कारणगुणा हि कार्यगुणा-
 नारम्भत इति भावः ॥ ७३ ॥

ननु निर्गुणस्य मम कथं भूतस्रष्टृत्वमत आह निर्गुण इति निर्गुणी
 निराकारोऽपि लीलया यदा मायागुणानङ्गीकरोषि तदा स्रष्टृत्वाद्देराज-
 नाभा स्तार्थेऽण् ॥ ७४ ॥

तव कष्माद्गुणात्कस्य सृष्टिस्तत्राह गुणात्मनो विराज इति देवा
 अत्र सनकादयः प्रजेशा मन्वाद्या इन्द्राद्याश्च मन्योस्तमसः भूतपतिः
 संहर्त्ता रुद्रः ॥ ७५ ॥

मायया च्छन्नं जडत्वात्स्वरूपं तदेवाह लीलयेति ॥ ७६ ॥

जडबुद्धिस्तमोहतत्वात् जड' स्वरूपेणापि जडरूपत्वात् अतएव मूर्ख'
 त्वां निर्गुण सर्वनियन्तृपरमेश्वरत्वेन कथं जानामीत्यर्थः इदानीं तु त्वत्कृत-

भूतानाममरत्रेष्ठ ! पशूनां लगूढो यथा ।
 शरणं ते ब्रजामीश ! शरण्यं भक्तवत्सल ! ।
 अभयं देहि मे राम ! लङ्कामार्गं ददामि ते ॥ ७८ ॥

श्रीराम उवाच ।

अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन्देये निपात्यताम्(१) ।
 लज्जं दर्शय मे शीघ्रं बाणस्यामोघपातिनः ॥ ७९ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा करे दृष्ट्वा महाशरम् ।
 महोद्धर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८० ॥
 रामोत्तरप्रदेशे तु द्रुमकुल्य इति श्रुतः ।
 प्रदेशस्तत्र बहवः पापात्मानो दिवानिशम् ॥ ८१ ॥
 बाधन्ते मां रघुश्रेष्ठ ! तत्र ते पात्यतां शरः ।
 रामेण खट्वो बाणस्तु क्षणादाभीरमण्डलम् ॥ ८२ ॥
 हत्वा पुनः समागत्य वृषीरे पूर्ववत् स्थितः ।
 ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः ॥ ८३ ॥
 नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः ।
 सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धवरो हरिः ॥ ८४ ॥

दग्धात्वास्तद्वचं प्रातमिति वदन् अर्थात्तरस्यापमाह दण्ड एवेति ॥७०॥

भूतानां प्रापिनाम् ॥ ७८ ॥

अमोघमभिष्वञ्चं यथा भवति तथा पातिनः ॥ ७९ । ८० ॥

हे राम उत्तरप्रदेशे द्रुमकुल्यमदात्तः ॥ ८१ ॥

तत्र तेषु पापात्तु ॥ ८२ । ८३ ॥

महोषो लब्धवरोऽस्मिन् कार्ये सेतुवन्मन्त्रकार्ये ॥ ८४ ॥

(१) निपात्यते इति क्वचित् पाठः ।

कीर्त्तिं जानन्तु(१)ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् ।
 इत्यक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् ॥ ८५ ॥
 ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
 नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने ॥ ८६ ॥

ततोऽतिहृष्टः स्रवगेन्द्रयूथपै-
 र्महानगेन्द्रप्रतिभैर्युतोऽनलः ।
 बबन्ध सेतुं शतयोजनायतं
 सुविस्तृतं पर्वतपादपैर्दृढम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमानक्षेत्रदृष्ट्यादे युद्धकाण्डे
 तृतीयः सर्गः ।

कीर्त्तिं सेतुबन्धनकृतं वा कीर्त्तिः सेत्वास्तिका दृष्टा भूतो सर्वलोकपाप-
 हर्त्री ॥ ८५ ॥

वानरैः सहेति शेषः ॥ ८६ ॥

पर्वतपादपैः पर्वतैः पादपैश्च ॥ ८७ ॥

इति श्रीमत्सुकनराजविषदुर्हरणमर्षेत्यादिवि- श्रीरामपरमणुः कृतौ
 श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे
 तृतीयः सर्गः ।

(१) गाद्यन्त इति केचित् पठन्ति ।

अथ चतुर्थः सर्गः ।

सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम् ।
 संस्थाप्य पूजयित्वाह रामो लोकहिताय च ॥ १ ॥
 प्रणमेत् सेतुबन्धं यो दृष्ट्वा रामेश्वरं शिवम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते मदनुग्रहात् ॥ २ ॥
 सेतुबन्धे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा रामेश्वरं हरम् ।
 सङ्कल्पनियतो भूत्वा गत्वा वाराणसीं नरः ॥ ३ ॥
 आनीय गङ्गासलिलं रामेशमभिषिच्य च ।
 समुद्रे चिन्ततद्द्वारो ब्रह्म प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥ ४ ॥
 एतानि प्रथमेनाङ्का योजनानि चतुर्दश ।
 द्वितीयेन तथा चाङ्का योजनानि तु विंशतिः ॥ ५ ॥
 तृतीयेन तथा चाङ्का योजनान्येकविंशतिः ।
 चतुर्थेन तथा चाङ्का द्वाविंशतिरिति श्रुतम् ॥ ६ ॥
 पञ्चमेन त्रयोविंशद्योजनानि समन्ततः ।
 षष्ठ्यन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः ॥ ७ ॥

सेतुमिति निर्विघ्नत्वायं द्रष्टृणां पुण्यायं च तद्देशह लोकहिताय चेति

॥ १ ॥

तद्देशं च्युत्स्यति प्रथमेदिति ॥ २ ॥

सङ्कल्पनियतः सङ्कल्पपूर्वकमित्यर्थः मध्ये कादांश्वरमङ्गुर्वदिति दावन् ॥ ३ ॥

चिन्ततद्द्वारं जलानयनपालादिभारः ॥ ४ ॥

चतुर्दशद्योजनानि सेतुमुद्गावि कृतानि ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रयोविंशदिति त्रयोविंशतिरित्यर्थे चार्थं षष्ठ्यन्धं दवं प्रथमेण षष्ठ्ये-

सर्ग ॥ ७ ॥ ८ ॥

तेनैव जग्मुः कपयो योजनानां यतं द्रुतम् ।
 असङ्घाताः सुवेलाद्रिं रुरुधुः सवगोत्तमाः ॥ ८ ॥
 आरुह्य मारुतिं रामो लक्ष्मणोऽप्यङ्गदं तथा ।
 दिदृक्षु राघवो लङ्कामाररोहाचलं महत् ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा लङ्कां सुविस्तीर्णां नानाचित्रध्वजाकुलाम् ।
 चित्रप्रासादसम्भाषां स्वर्णप्राकारतोरणाम् ॥ १० ॥
 परिखाभिः यतघ्नीभिः संक्रमैश्च विराजिताम् ।
 प्रासादोपरि विस्तीर्णप्रदेशे दृशकन्धरः ॥ ११ ॥
 मन्त्रिभिः सहितो वीरैः किरीटदयकोज्ज्वलः ।
 नीलाद्रिशिखराकारः कालमेषसमप्रभः ॥ १२ ॥
 रत्नदण्डैः सितच्छत्रैरनेकैः परिशोभितः ।
 एतस्मिन्नन्तरे बद्धो मुक्तो रामेण वै शुक्रः ॥ १३ ॥
 वानरैश्चाडितः सम्यक् दशाननसुपागत ।
 प्रहसन् रावणः प्राह भीडितः किम्परैः ? शुक्र । ॥ १४ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा शुक्रो वचनमब्रवीत् ।
 सागरस्योत्तरे तीरेऽब्रुवन्ते वचनं यथा ।
 तत उत्सुत्य कपयो गृहीत्वा मां क्षणात्ततः ॥ १५ ॥
 सुटिभिर्नखदन्तैश्च हन्तुं लोभुं प्रथमसुः ।
 ततो मां राम! रक्षेति कोशन्तं रघुमुद्भवः ॥ १६ ॥
 महदिति क्लोबत्वमार्यम् तोरणं प्रद्वारं ॥ १० । ११ । १२ । १३ ॥
 हे शुक्र त्वं परैः पीडित किम् ॥ १४ ॥
 ते तव वचनं श्रुत्वा सुमीव प्रतीति ज्ञेय ॥ १५ ॥
 सुटिभिर्हन्तु नखदन्तैर्लोभुं हेतुं हे राम मां रक्षेति कोशन्तं मा ददा
 थय विष्टुष्यतामिति वानरान् प्राह ॥ १६ । १७ ॥

विस्मय्यतामिति प्राह विस्मटोऽहं कपीश्वरैः ।
 ततोऽहमागतो भीत्या दृष्ट्वा तद्दानरं बलम् ॥ १७ ॥
 राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च ।
 नैतयोर्विद्युते सन्धिर्देवदानवयोरिव ॥ १८ ॥
 पुरप्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं क्रुश ।
 सीतां वाञ्छै प्रयच्छाशु युद्धं वा दीयतां प्रभो ! ॥ १९ ॥
 मामाह रामस्त्वं ब्रूहि रावणं महच्चः शुक ! ।
 यद्बलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि ॥ २० ॥
 तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सह बान्धवः ।
 श्वःकाले नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ २१ ॥
 राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ।
 घोररोपमहं मोक्ष्ये बलं धारय रावण ! ॥ २२ ॥
 द्रुत्युक्तोपररामाय रामः कमललोचनः(१) ।
 एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुपर्पभाः ॥ २३ ॥
 श्रीरामो लक्ष्मणश्चैव सुग्रीवश्च विभीषणः ।
 एत एव समर्थास्ते लङ्कां नाशयितुं प्रभो ! ॥ २४ ॥
 उत्प्राप्य भस्मीकरणे सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ।

त्वदुक्तमन्विभेदादिचसम्भावितमित्याह राक्षसानामिति ॥ १८ ॥

आदानि वानरा इति शेषः ॥ १९ । २० ॥

२- वामे च प्रातःकाले दक्षिणेः नगरीं लङ्कामित्यत्र शरैर्विध्वंसिता
 मिति निरुक्तिभक्तिविपरिणामेनाशयः ॥ २१ । २२ । २३ । २४ ॥

महानाशस्य प्रकारदिशेषमाह उत्प्राप्य भस्मीकरणे इति दुर्बिचार्य

तस्य यादृग्बलं दृष्टं रूपं प्रहरणानि(१) च ॥ २५ ॥

वधिष्यति पुरं सर्वं एकस्तिष्ठन्तु ते त्वयः ।

पश्य वानरसेनां तामसंख्यातां प्रपूरिताम् ॥ २६ ॥

गर्जन्ति वानरास्तात्र पश्य पर्वतसन्निभाः ।

न शक्यास्ते गणयितुं प्राधान्येन ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

एष योऽभिमुखो लङ्कां नदन् तिष्ठति वानरः ।

यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ २८ ॥

सुग्रीवसेनाधिपतिर्नीलो नामाग्निनन्दनः ।

एष पर्वतशृङ्गाभः पद्मकिञ्चल्कसन्निभः ॥ २९ ॥

स्फोटयत्यभिसंरब्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः ।

युवराजोऽङ्गदेवो नाम बालिपुत्रोऽतिवीर्यवान् ॥ ३० ॥

येन दृष्टा जनकजा रामस्यातीव बल्लभा ।

हनुमानेन विख्यातो हतो येन तवात्मजः ॥ ३१ ॥

खेतो रजतसङ्कायो महाबुद्धिपराक्रमः ।

तूष्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति वानरः ॥ ३२ ॥

एको राम एव तन्नामोऽलमित्याह तस्येति ॥ २५ ॥

प्रपूरिताम् प्रकर्षेण पूरिता लङ्का ययाताम् यद्वा रामतेजसा पूरि-
ताम् ॥ २६ । २७ । २८ ॥

अग्निनन्दन अग्निपुत्र अयाङ्गदं दर्शयति एष इति ॥ २९ ॥

लाङ्गूलं स्फोटयति भुव्याहनि ॥ ३० ॥

हनुमन् दर्शयति येनेति ॥ ३१ ॥

येन नाम्ना द' सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति स त्रेतयाम् ॥ ३२ ॥

यस्त्वेप सिंहसङ्काशः पश्यत्यतुलविक्रमः ।

रम्भो नाम महासत्त्वो लङ्कां नाशयितुं क्षमः ॥ ३३ ॥

एष पश्यति वै लङ्कां दिग्धक्षन्निव वानरः ।

शरभो नाम राजेन्द्र ! कोटियूथपनायकः ॥ ३४ ॥

पनसस्य महावीर्यो मैन्दस्य द्विविदस्यथा ।

नलस्य सेतुकर्त्तासौ विश्वकर्मसतो बली ॥ ३५ ॥

यानराणां वर्णने वा संख्याने वा क ईश्वरः ।

शूराः सर्वे महाकायाः सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ ३६ ॥

शक्ताः सर्वे चूर्णयितुं लङ्कां रक्षोगणैः सह ।

एतेषां बलसंस्थानं प्रत्येकं वच्मि ते शृणु ॥ ३७ ॥

एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च ।

तथा शङ्खसहस्राणि तथार्बुदशतानि च ॥ ३८ ॥

सुग्रीवसचिवानां ते बलमेतत्प्रकीर्तितम् ।

अन्येषां तु बलं नाहं वक्तुं शक्नोऽस्मि(?)रावण ! ॥ ३९ ॥

रामो न मानुषः साक्षादादिनारायणः परः ।

रम्भास्य दर्शयति यन्विति ॥ ३३ ॥

शरभं दर्शयति एष इति ॥ ३४ ॥

एष पनसादीन् दर्शयति ॥ ३५ ॥

वर्णने गुणकथने संख्याने गणने ॥ ३६ ॥

रक्षोगणसहितं ब्रह्मामित्यर्थं बलसंस्थानं योद्गणनम् ॥ ३७ ॥

एषां मोनाह दहन्मन्वेतरम्भगरमपनसमैन्ददिविदामा दशानाम् नव
पञ्चमस एवविंशतिरित्यर्थः ॥ ३८ । ३९ ॥

सीता साक्षाज्जगद्देतु(१)श्चिच्छक्तिर्जगदात्मिका ॥ ४० ॥

ताभ्यामेव समुत्पन्नं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

तस्माद्रामश्च सीता च जगतस्तस्युपश्च तौ ॥ ४१ ॥

पितरौ पृथिवीपाल । तयोर्वैरी कथं भवेत् ? ।

अजानता त्वया नीता जगन्मातैव जानकी ॥ ४२ ॥

क्षणनाशिनि संसारे शरीरे क्षणभङ्गरे ।

पञ्चभूतात्मके राजन् ! चतुर्विंशतितत्त्वके ॥ ४३ ॥

मलमासास्थिदुर्गन्धभूयिष्ठेऽच्छतालये ।

कैवास्या व्यतिरिक्तस्य काये तव जडात्मके ? ॥ ४४ ॥

यत्कृते ब्रह्महत्यादिपातकानि कृतानि ते ।

भोगभोक्ता तु यो देहः स देहोऽत्र पतिष्यति ॥ ४५ ॥

जगदात्मिका जगत्स्वरूपा मायास्वरूप इत्य जगदेव स्वस्वरूपेणेत्या-
शय ॥ ४० ॥

समुत्पन्नं स्वरूपेणेत्यर्थं जगतस्तस्युपश्च स्थावरजङ्गमात्मकस्य सधारस्य
तौ सीतारामौ ॥ ४१ ॥

पितरौ मातापितरौ तयोर्वैरी तद्वैरवान् कथं भवेत् कथं जीवेदित्यर्थं
जगन्मातेवेत्यनेनार्थात्तवापि मातेति व्यङ्ग्यम् ॥ ४२ ॥

क्षणनाशित्वेनात्मनास्विरत्वबोधनम् तत्र हेतु पञ्चभूतात्मके इति चतु-
र्विंशतितत्त्वके तदात्मके बुद्ध्यहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चभूततद्गुणरूपादिपञ्च-
कात्मकत्वात् विकारद्वारा च प्रकृतेरप्यत्वात्तुगम इति चतुर्विंशतितत्त्वात्म-
कत्वम् ॥ ४३ ॥

अहङ्कारस्थालये स्थानभूते तेभ्यस्तत्रविंशतिभ्यो भिन्नस्य जडात्मके
देहे कैवास्या ॥ ४४ ॥

यस्य देहस्य कृते तस्योपस्थादिनिमित्तम् यो देह स्थूल ॥ ४५ ॥

पुण्यपापे समायातो जीवेन सुखदुःखयोः ।

कारणे देहयोगादिनात्मनः कुरुतोऽनिशम् ॥ ४६ ॥

यावद्देहोऽस्मि कर्त्तास्मीत्यात्माहं कुरुतेऽवयः ।

अध्यासात्तावदेव स्याज्जन्मनाशादिसम्भवः ॥ ४७ ॥

तस्मात्त्वं त्यज देहादायभिमानं महामते ! ।

आत्मातिनिर्मलः शुद्धो विज्ञानात्माचलोऽध्ययः ॥ ४८ ॥

स्वाप्नानवगतो बन्धं प्रतिपद्य विमुह्यति ।

तस्मात्त्वं शुद्धभावेन ज्ञात्वात्मानं सदा स्मर ॥ ४९ ॥

विरतिं भज सर्वत्र पुत्रदारगृहादिषु ।

निरयेष्वपि भोगः स्याच्छूकरतनावपि ॥ ५० ॥

देहं लब्ध्वा विप्रेकाटरं द्विजस्यं च विशेषतः ।

सुखदुःखयोः कारणे पुण्यपापे जीवेन सह समायातः समायायत इत्यर्थे अयं तत् ते च पुण्यपापे देहयोगादिना आत्मनः सुखदुःखे कुरुतो न तु स्वतस्ते आत्मन इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

देहयोगः कीदृशः तत्राह यावदिति अध्यासादहद्वारतादात्प्याध्यामात् उक्तरीत्या यावदवशोऽहं कुरुत इत्यर्थे एतेन ज्ञानिनो देहसम्बन्धेऽपि दुःखाद्यभावाद्देहयोगेनैव दुःखमित्युक्तमित्यपाकम् उक्ताध्यासरूपस्यैव योगस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४७ ॥

* उपसंहरति तस्मादिति ॥ ४८ ॥

स्वाप्नानं स्वप्नरूपस्य सुदृष्ट्यादेर्यदज्ञानं तदवगतो बन्धं शरीरादिसम्बन्धं प्राप्य मुह्यति पुन पुनः कर्मसु प्रवर्त्तते आत्मानं सुदुःखदुःखकृत्वभावं ज्ञात्वा सदा स्मरेत्यनेनाविच्छेदेन तत्स्मरणाभ्यासो मोक्षद इत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

अथ तादृगज्ञानसाधनं वैराग्यमाह विरतिमिति ननु सर्वत्र विरतौ भोगस्य हीयेतति तत्राह निरयेष्वपि एवद्देहभोगोऽपि हेय एवेति भावः ॥ ५० ॥

तत्रापि भारते वर्षे कर्मभूमौ सुदुर्लभम् ॥ ५१ ॥

को विद्वानात्मसात्कृत्वा देहं भोगानुगो भवेत् ।

अतस्त्वं ब्राह्मणो भूत्वा पौलस्त्यतनयश्च सन् ॥ ५२ ॥

अज्ञानीव सदा भोगाननुधावसि किं मुधा ? ।

दूतः परं वा त्यक्त्वा त्वं सर्वसद्गं समाश्रय ॥ ५३ ॥

राममेव परात्मानं भक्तिभावेन सर्वदा ।

सीतां समर्प्य रामाय तत्प्रादानुचरो भव ॥ ५४ ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं प्रयास्यसि ।

नो चेद्गमिष्यसेऽघोषः पुनरावृत्तिवर्जितः ।

अङ्गीकुरुष्व महाकथं हितमेव वदामि ते ॥ ५५ ॥

सत्सङ्गतिं कुरु भजस्व हरिं शरण्यं

श्रीराघवं भरकतोपलकान्तिकान्तम् ।

सीतासमेतमनिशं धृतचापबाणं

सुग्रीवलक्ष्मणविभीषणसेविताङ्घ्रिम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्बदे युद्धकाण्डे

चतुर्थे सर्गे ।

सर्वथा दुर्लभं तत्रापि भारते वर्षे कर्मभूमौ सुतरा दुर्लभं दिवेकाक्षं

तदास्तथायोग्यं देहं सर्वथा विमेषतश्च द्विजस्य लभ्या ॥ ५१ ॥

को विद्वान् देहमात्मसात् आत्माधीनं कृत्वा अर्थात्स्वयं देहभोगानुगो

भवेदित्यन्वयं पौलस्त्यतनयस्येत्यनेन विशुद्धवशतोक्ता ॥ ५२ ॥

सर्वसद्गं त्यक्त्वा राममेवाश्रयेत्यन्वय ॥ ५३ । ५४ ॥

पुनरावृत्तिवर्जित इति पुनरावृत्त्या उत्तमलोकावर्जितः हीन जन्तु

इत्यर्थ ॥ ५५ ॥

भरकतोपलो भरकतमविमदत्कानं ग्रामदेहम् ॥ ५६ ॥

इति चतुर्थे सर्गे ।

अथ पञ्चम सर्ग ।

श्रुत्वा सुकमुखोद्गीतं वाक्यमज्ञाननाशनम् ।

रावणः क्रोधताम्राक्षो दहन्निय तमब्रवीत् ॥ १ ॥

अनुजीव्य सुदुर्वृद्धे । गुरुवद्भाषसे कथम् ? ।

शासिताहं त्विजगतां त्वं मा शिष्यन्न लज्जसे ? ॥ २ ॥

इदानीमेव हन्मि त्वां किन्तु पूर्वकृतं तव ।

स्मरामि तेन रक्षामि त्वां यद्यपि बधोचितम् ॥ ३ ॥

द्रुतो गच्छ विमूढ । त्वमेवं श्रोतुं न मे क्षमम् ।

महाप्रसाद इत्युक्त्वा वेपमानो गृहं ययौ ॥ ४ ॥

शुकोऽपि ब्राह्मणः पूर्वं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।

वानप्रस्थविधानेन यने तिष्ठन् स्वकर्मकृत् ॥ ५ ॥

देवानामभिरुद्ध्यर्थं विनाशाय सुरद्विषाम् ।

चकार यज्ञविततिमविच्छिन्वा महामतिः ॥ ६ ॥

राक्षसाना विरोधोऽभूच्छुको देवहितोद्यतः ।

यज्वदंष्ट्रइति ख्यातस्तत्रैको राक्षसो महान् । ७ ॥

श्रुत्वेति ॥ १ ॥

शुतरा उच्यते मामनुजीव्य मम सेवको भूत्वेति यावत् गुरुवत्कथ भाषसे सर्वशिलकं मां शिष्यन् शिष्ययन् इत्यर्थं ॥ २ ॥

पूर्वकृतं पूर्वोपकृतं यद्यपि त्व बधोवितस्तथापि तेन पूर्वोपकारस्मरणेन सा रक्षामोत्यन्वय ॥ ३ ॥

एवस्विध वाक्यम् गृह वैशानसायमम ॥ ४ ॥

अनुमेवार्थमितिहासपूर्वमाह शुकोपोति ॥ ५ ॥

अविच्छिन्नां यज्ञविततिं मध्ये विच्छेदरहित यज्ञवित्तरम् ॥ ६ ॥

शुको देवहितोद्यत इति ज्ञात्वा राक्षसाना शुके विरोधो द्वेषतनुद्वि-
रभूत् ॥ ७ ॥

अन्तरं प्रेषुरातिष्ठच्छुकापकरणोद्यतः ।

कदाचिदागतोऽगस्त्यस्तस्याश्रमपदं सुनेः ॥ ८ ॥

तेन संपूजितोऽगस्त्यो भोजनार्थं निमन्त्रितः ।

गते स्नातुं सुनौ कुम्भसम्भवे प्राप्य चान्तरम् ॥ ९ ॥

अगस्त्वरूपदृक् सोऽपि राक्षसः शुक्रमब्रवीत् ।

यदि दास्यसि मे ब्रह्मन् ! भोजनं देहि सामिपम् ॥ १० ॥

बद्धकालं न भुक्तं मे मांसं छागाङ्गसम्भवम् ।

तथेति कारयामास मांसभोज्यं सविस्तरम् ॥ ११ ॥

उपविष्टे सुनौ भोक्तुं राक्षसोऽतीव सुन्दरम् ।

शुकभार्यावपुर्धत्वा तां चान्तर्मोहयन् खलः ॥ १२ ॥

नरमांसं ददौ तस्मै सुपक्वं बद्धविस्तरम् ।

दत्त्वैवान्तर्दधे रक्षसतो दृष्ट्वा चुकोपसः ॥ १३ ॥

अमेध्यं मानुषं मांसमगस्त्यः शुक्रमब्रवीत् ।

अभक्ष्यं मानुषं मांसं दत्तवानसि दुर्मते ! ॥ १४ ॥

मह्यं त्वं राक्षसो भूत्वा तिष्ठ त्वं मानुषाशनः ।

शुकापकरणे शुकस्यापकारे उद्यतः शुकापकारं आतिष्ठत्प्रतिज्ञातवान्
परस्त्रोपदर्माणं तस्य शुकश्च ॥ ८ ॥

अन्तरमवसरम् ॥ ९ ॥

सामिपं समांसम् ॥ १० ॥

मांसभोज्यम् मांसयुक्तभोज्यम् ॥ ११ ॥

तां च शुकभार्यां चान्तः तच्छरीरान्तर्मायया प्रविश्य मोहयन् पाक-
गालातो बहिर्निःसरणाजमां कुर्वन् ॥ १२ ॥

मः अगस्त्यः अमेध्यं मानुषं मांसं ददौ चुकोप कुपितप एन् अगस्त्यः
शुकमब्रवीत् ॥ १३ । १४ ॥

इति शप्तः पुरो भीत्या प्राज्ञागस्त्यं मुने । त्वया ॥ १५ ॥

इदानीं भाषितं मेऽद्य मांसं देहीति विस्तरम् ।

तथैव दत्तं मे देव ! किं मे शापं प्रदास्यसि ? ॥ १६ ॥

श्रुत्वा शुकस्य वचनं मुहूर्त्तं ध्यानमास्थितः ।

ज्नात्वा रक्षःकृतं सर्वं ततः प्राञ्च शुकं सुधीः ॥ १७ ॥

तथापकारिणा सर्वं राक्षसेन कृतं त्विदम् ।

अविचार्यैव मे दत्तः शापस्तेऽमुनिसत्तम । ॥ १८ ॥

तथापि मे वचोऽभोधमेवमेव भविष्यति ।

राक्षसं वपुरास्याय रावणस्य सहायकत् ॥ १९ ॥

तिष्ठ तावद्यदा रामो दग्धाननवधाय हि ।

आगमिष्यति लङ्कायाः समीपं धानरैः सह ॥ २० ॥

प्रेषितो रावणेन त्वं चारो भूत्वा रघूत्तमम् ।

दृष्ट्वा शापाद्दिनिर्मुक्तो बोधयित्वा च रावणम् ॥ २१ ॥

तत्त्वज्ञानं ततो मुक्तः परं पदमवाप्स्यसि ।

इत्युक्तोऽगस्त्यमुनिना शुको ब्राह्मणसत्तमः ॥ २२ ॥

वभूव राक्षसः सद्यो रावणं प्राप्य संस्थितः ।

यतस्त्व मह्य मातुष मास दत्तवानसि अतस्त्व मातुषाश्रयो रावसो
भूत्वा तिष्ठ ॥ १५ ॥

अद्य मे विस्तरम् विलस्युतं मास देहीति इदानीमुक्तं तथैव मे भया
दत्तमतो मे भय शाप किं प्रदास्यसि आर्षमेतत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यतो मे वचोऽभोधमनिष्फलमत एवमेव मदुक्तं भविष्यति तदेव वदन्
शापाद्दिनिर्मुक्तं रावणं सपुरित्ति ॥ १९ ॥ २० ॥

तदागमभोत्तरं रावणेन प्रेषितचारो भूत्वा रघूत्तम दृष्ट्वा शापाद्दिनि-
मुक्तं रक्ष सभावाद्दिनिर्मुक्त ॥ २१ ॥

इदानीं चारुरूपेण दृष्ट्वा रामं सञ्चानुजम् ॥ २३ ॥
 रावणं तत्त्वविज्ञानं बोधयित्वा पुनर्द्वृतम् ।
 पूर्ववद्ब्रह्माह्वणो भूत्वा स्थितो वैखानसैः सह ॥ २४ ॥
 ततः समागमदृष्टो माल्यवान् राक्षसो महान् ।
 बुद्धिमान्नीतिनिपुणो राक्षो मातुः प्रियः पिता ॥ २५ ॥
 प्राह तं राक्षसं वीरं प्रशान्तेनान्तरात्मना ।
 शृणु राजन् ! वचो मेऽद्य श्रुत्वा कुरु यथेष्टितम् ॥ २६ ॥
 यदा प्रविष्टा नगरी जानकी रामवल्लभा ।
 तदादि पुर्यां दृश्यन्ते निमित्तानि दशानन ! ॥ २७ ॥
 घोरानि नाशहेतूनि तानि मे वदतः शृणु ।
 खरस्तनितनिर्घोषा मेषा अतिभयङ्कराः ॥ २८ ॥
 शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वदा ।
 रुदन्ति देवलिङ्गानि खिद्यन्ति प्रचलन्ति च ॥ २९ ॥
 कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः प्रहसन्यग्रतः स्थिता ।
 खरा गोपु प्रजायन्ते मूपका नकुलैः सह ॥ ३० ॥

रावणं तत्त्वज्ञानं बोधयित्वा च ततो मुक्तः सत्सभोपाइच्छेति तेनेत्युक्तः
 परं पदं सवैखानसं पदम् ॥ २२ । २३ । २४ ॥

राक्षो मातुः प्रियः पिता राक्षः प्रियथेत्यर्थः ॥ २५ । २६ ॥

तदादि जानकीप्रवेशदिनादारभ्य पुर्यां लङ्कायां घोरानि निमित्तानि
 उत्पाता दृश्यन्ते इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

घोरत्वविवरणं नाशहेतुमीति खरं कठोरं मृनितं गर्जितं निर्घोषः
 षड्भ्रपातः शब्दश्च मेषां ते ॥ २८ ॥

देवलिङ्गानि देवस्थानभूताः प्रतिभाः खिद्यन्ति खेद्यन्ति भवन्ति ॥ २९ ॥
 अथपतः प्रतिराक्षसं पुर-स्थिता कालिका पाण्डुरैः दन्तैः प्रकाशितैर्दन्तैः

मार्जारिण तु युध्यन्ति पन्नगा गरुडेन तु ।
 करालो विकटो मुण्डः पुरुषः लष्णमिद्रलः ॥ ३१ ॥
 कालो गृहाणि सर्वेषां काले काले त्ववेक्षते ।
 एतान्यन्यानि दृश्यन्ते निमित्तान्युद्भवन्ति च ॥ ३२ ॥
 अतः कुलस्य रक्षार्थं शान्तिं कुरु दशानन ! ।
 सीतां सत्कृत्य सधनां रामायाशु प्रयच्छ भो ! ॥ ३३ ॥
 रामं नारायणं विद्धि विद्हेपं त्यज राघवे ।
 यत्पादपोतमाश्रित्य ज्ञानिनो भवसागरम् ॥ ३४ ॥
 तरन्ति भक्तिपूतात्मा ततो रामो न मानुषः ।
 भजस्व भक्तिभावेन रामं सर्वहृदालयम् ॥ ३५ ॥
 यद्यपि त्वं दुराचारो भक्त्या पूतो भविष्यसि ।
 महाकर्म कुरु राजेन्द्र ! कुलकौशलहेतवे ॥ ३६ ॥
 तत्तु माल्यवतो वाथं हितमुक्तं दशाननः ।

सर्वान् भक्त्यामोत्यागवेन हामः नकुलसहिता भूपता मार्जारभक्ष्या
 मार्जारैर्युध्यन्ति तेन रत्नोभक्षेभ्यो धानरमतुष्येभ्य एव रक्षसां भयमिति
 सूचितम् ॥ ३० ॥

कालो मृत्युस्वरूपः काले काले सायं प्रातश्चेत्सर्वः एतान्युद्धानि एवं
 ज्ञातीयकान्यन्यानि च जातानि दृश्यन्ते अन्त्यानुद्भवन्ति जायन्ते ॥ ३१ । ३२ ।
 शान्तिं उत्पातसूचितारिष्टनाशकर्म तदेव कर्माह भीतामिति ॥ ३३ ॥

रामस्य नारायणत्वे गमकमाह यत्पादेति पीतो नौका ज्ञानिनस्त-
 रन्तीत्यन्वय ॥ ३४ ॥

भक्त्या पूतं पवित्वं अन्नकरणं येषां ते भक्तिपूतानां व्याघ्रं रक्षलोपः
 सर्वथा हृद्दृश्यं आलयः स्वामं यस्य तेन सर्वान्तर्यामिणमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भक्त्येव तथापीत्यादि भक्त्या रामभक्त्या कुलस्य कुशलमेव कौशलं
 तद्देतवे तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ ३७ ॥

मानवं कृपणं रामं एकं शाखाश्लगाश्रयम् ।

समर्थं मन्यसे केन ? हीनं पित्रा सुनिप्रियम् ॥ ३८ ॥

रामेण प्रेषितो नूनं भाषसे तमनर्गलम् ।

गच्छ हृद्दोऽसि बन्धुस्त्वं सोढं सर्वं त्वयोदितम् ॥ ३९ ॥

दूतो मत्कर्णपदवीं दहत्येतद्वचस्तव ।

द्वत्युक्त्वा सर्वसचिवैः सहितः प्रस्थितस्तदा ॥ ४० ॥

प्रासादाग्रे समासीनः पश्यन् वानरसैनिकान् ।

सुद्धायायोजयत्सर्वराक्षसान् समुपस्थितान् ॥ ४१ ॥

रामोऽपि धनुरादाय लक्ष्मणेन समाहृतम् ।

दृष्ट्वा रावणमासीनं कोपेन कलुषीकृतः ॥ ४२ ॥

किरीटीनं समासीनं मन्त्रिभिः परिवेष्टितम् ।

शशाङ्कार्धनिभेनैव बाणेनैकेन राघवः ॥ ४३ ॥

श्वेतच्छत्रसहस्राणि किरीटदशकं तथा ।

चिच्छेद निमिषार्धेन तदङ्गतमिवाभवत् ॥ ४४ ॥

न मर्षयति न हि तप्येन गृह्णातीत्यर्थे ॥ ३७ ॥

अमर्षमेव प्रकटयति मानसमिति कृपणं अस्मदादिद्यापात्रं यासा
मृगा वानरा सुनिप्रियत्वेनातिनि सारत्वं सूचितम् ॥ ३८ ॥

यतस्त्वं हृद्दो बन्धुरतस्त्वयोदितं सर्वं सोढम् ॥ ३९ ॥

इतस्त्वव वज्रादि स्तमेतद्वच कर्णपदवीं दहत्येति प्रस्थितं समासध्या-
त्रावण इति शेष ॥ ४० ॥

समुपस्थितान् सन्निहितान् ॥ ४१ ॥

समाहृतं समानीय दत्तम् ॥ ४२ । ४३ ॥

श्वेतच्छत्रसहस्राणि अतिमहत्त्वाद्देहस्थानेकच्छत्रधारणा ॥ ४४ । ४५ ॥

लज्जितो रावणसूर्गं विवेग भवनं स्वकम् ।

आह्वय राक्षसान् सर्वान् प्रह्लादप्रमुखान् पलः ॥ ४५ ॥

वानरैः सह युद्धाय नोदयामास सत्वरः ।

ततो भेरीमृदङ्गाद्यैः पणवानकगोमुखैः ॥ ४६ ॥

महिषोष्ट्रैः खरैः सिंहैर्द्वीपिभिः कृतवाहनाः ।

खड्गशूलधनुःपाशयष्टितोमरयक्तिभिः ॥ ४७ ॥

लक्षिताः सर्वतो लङ्कां प्रतिद्वारमुपाययुः ।

तत्पूर्वमेव रामेण नोदिता वानरर्षभाः ॥ ४८ ॥

उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि शिखराणि मृच्छन्ति च ।

तरुंशोत्पाद्य विविधान् युद्धाय हरियूथपाः ॥ ४९ ॥

प्रेक्षमाणा रावणस्य तान्यनीकानि भागवः ।

राधवप्रियकार्थं लङ्कामारुरुञ्जसादा ॥ ५० ॥

ते द्रुमैः पर्यताग्रैश्च मुष्टिभिश्च सवद्गमाः ।

ततः रुहखयूथाश्च कोटियूथाश्च यूथपाः ॥ ५१ ॥

पणवानकगोमुखैः वाद्यविधेयैः ॥ ४६ ॥

कृतवाहनास्तद्वहनीयवामुदाः सङ्गादिभिरायुधैर्नक्षिता तादृशायुध-
धरा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

लङ्कां सर्वतो प्रतिद्वारं उपोपाययुः ॥ ४८ ॥

शृङ्गाणि शिखराणि ततो विपुत्रानि युद्धाय म्रियता
इति शेषः ॥ ४९ ॥

रावणस्य भागवः तत्तद्वेदं अस्मत्पत्नीवांगत्वेन स्पृहीता म्रियता-
मीति शेषः ॥ ५० ॥

ते द्रुमैरित्याद्यैरुपलक्षिता इति शेषः महसयूथा महसर्षपयूथा यूथा
येषाम् ॥ ५१ ॥

कोटीशतसुताश्चान्ये रुरुधुर्नगरं भृशम् ।

आस्रवन्तः स्रवन्तश्च गर्जन्तश्च स्रवद्गमाः ॥ ५२ ॥

रामो जयत्यतिबलो लक्ष्मणश्च महाबलः ।

राजा जयति सुग्रीवो राघवेणातुपालितः ॥ ५३ ॥

दूत्येवं घोषयन्तश्च समं युयुधिरेऽरिभिः ।

हनूमानद्गदस्यैव कुमुदो नील एव च ॥ ५४ ॥

नलश्च शरभस्यैव मैन्दो द्विविद एव च ।

जाम्बवान् दधिवक्त्रश्च केशरी तार एव च ॥ ५५ ॥

अन्ये च बलिनः सर्वे यूथपाश्च स्रवद्गमाः ।

द्वाराण्युत्सृत्य लङ्कायाः सर्वतो रुरुधुर्भृशम् ।

तदा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ॥ ५६ ॥

निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ।

राक्षसाश्च तदा भीमा द्वारेभ्यः सर्वतो रूपा ॥ ५७ ॥

निर्गत्य भिखिडपालैश्च खड्गैः शूलैः परशुधैः ।

निजघ्नुर्वानरानीकं महाकाया महाबलाः ॥ ५८ ॥

राक्षसांश्च तथा जघ्नुर्वानराजितकाशिनः ।

तथा बभूव समरो मांसशोणितकर्दमः ॥ ५९ ॥

रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ।

आस्रवन्त ऊर्ध्वं स्रवन्त पुनरथ पतन्तः ॥ ५२ । ५३ ॥

अरिभि राराणै ॥ ५४ । ५५ ॥

• सर्वतो रुरुधुः यथा रक्षसां बहिर्निर्गमो न भवति तथा स्वयमन
प्रविक्षुरित्यर्थ ॥ ५६ । ५७ ॥

निर्गत्य बलेन वानरान् ततो नि.मार्य स्वयं च बहिरागत्येत्यर्थः ॥ ५८

समरः मांसशोणिताभ्यां कर्दमयुतभूमदेशक ॥ ५९ ॥

ते ह्यैश्वर्यैश्चैव रथैः काञ्चनसन्निभैः ॥ ६० ॥
 रक्षोव्याघ्रा युयुधिरे नादयन्तो दिशो दश ।
 राक्षसाश्च कपीन्द्राश्च परस्परजयैषिणः ॥ ६१ ॥
 राक्षसान् वानरा जघ्नुर्वानरांश्चैव राक्षसाः ।
 रामेण विष्णुना दृष्टा हरयो दिविजांशजाः ॥ ६२ ॥
 बभूवुर्वलिनो दृष्टास्तदा पीतामृता इव ।
 सीताभिर्मर्षपापेन रावणेनाभिपालितान् ॥ ६३ ॥
 हतश्रीकान् हतबलान् राक्षसान् जघ्नरोजसा ।
 चतुर्थांशावशेषेण निहतं राक्षसं बलम् ॥ ६४ ॥
 स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा भेषनादोऽथ दुष्टधीः ।
 ब्रह्मादत्तवरः श्रीमानन्तर्धानं गतोऽसुरः ॥ ६५ ॥
 सर्वास्त्रकुशलो व्योम्नि ब्रह्मास्त्रेण समन्ततः ।
 नानाविधानि शस्त्राणि वानरानीकमर्दयन् ॥ ६६ ॥
 ववर्ष शरजालानि तद्दृभुतनिवाभवत् ।
 रामोऽपि मानयन् ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदास्वरः ॥ ६७ ॥
 क्षणं वृष्णीमुवासाथ द्दर्श पतितं बलम् ।

अद्भुतोपमं अद्भुतान्धुपमीयन्नेऽनेन सकलाद्भुतयुद्धोपमानभूत् समरो
 बभूवेत्यन्वयः ॥ ६० । ६१ ॥

विष्णुदृष्टत्वात् वानराणां दृष्टत्वं बलित्वं च सीताया दृष्टभावस्वर्ग-
 जनितपापवता रावणेन पालितत्वाद्दृष्टत्वं हतश्रीकृत्वाद्यतिरेकात्क्षार
 ॥ ६२ । ६३ । ६४ ॥

अन्तर्धानमदृश्यत्वम् ॥ ६५ ॥

ब्रह्मास्त्रेण युतानि नानाविधानि शस्त्राणि सञ्चलित्वि शेषः वानरसेना
 पीडयन् रामस्योपरि शरजालानि ववर्ष ॥ ६६ । ६७ ॥

वानराणां रघुश्रेष्ठशुकोपानलसन्निभः ॥ ६८ ॥

चापमानय सौमित्रे ! ब्रह्मास्त्रेणासुरं क्षणात् ।

भस्मीकरोमि मे पश्य बलमद्य रघूत्तम ! ॥ ६९ ॥

मेघनादोऽपि तच्छ्रुत्वा रामवाक्यमतन्द्रितः ।

दूर्णं जगाम नगरं मायया मायिकोऽसुरः ॥ ७० ॥

पतितं वानरानीकं दृष्ट्वा रामोऽतिदुःखितः ।

उयाच भारतिं शीघ्रं गत्वा क्षीरमहोदधिम् ॥ ७१ ॥

तत्र द्रोणगिरिर्नाम दिव्यौषधिसमुद्भवः ।

तमानय द्रुतं गत्वा सञ्जीवय महामते ! ॥ ७२ ॥

वानरौघान् महासत्त्वान् कीर्तिस्ते सुस्थिरा भवेत् ।

आज्ञाप्यमाणमित्युक्त्वा जगामानिलनन्दनः ॥ ७३ ॥

श्यानीय च गिरिं सर्वान् वानरान् वानरर्षभः ।

जीवयित्वा पुनस्तत्र स्यापयित्वा ययौ द्रुतम् ॥ ७४ ॥

पूर्ववद्भैरवं नादं वानराणां बलौघतः ।

श्रुत्वा विस्मयमापन्नो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥

वानराणां बलं पतितं ददर्श ततश्चुकोप ॥ ६८ ॥

कृपितवाह चापमिति चापहस्तस्यापि क्रोधातिशयेन तद्विष्मरणादिव
चापमानयेत्युक्तिः रघूत्तम लक्ष्मण ॥ ६९ ॥

रामवाक्यं श्रुत्वा भीतः स जगाम मायया दृश्यं शब्देन जगाम ॥
७० । ७१ ॥

दिव्यौषधिसमुद्भवः दिव्यौषधोना समुद्भवो यस्मिन्निवर्तः सञ्जीवय कल्प-
रौघानित्यन्यथः ॥ ७२ ॥

श्याययापिति श्लेदः सिद्धसंकल्पस्य हनूमत एतत्कर्म न सन्दिग्धव्यम्
॥ ७१ । ७४ । ७५ । ७६ ॥

राघवो मे महान् शत्रुः प्राप्तो देवविनिर्मितः ।
 हन्तुं तं समरे शीघ्रं गच्छन्तु मम दूधमाः ॥ ७६ ॥
 मन्त्रिणो वान्धवाः शूरा ये च मत्प्रियकाक्षिणः ।
 सर्वे गच्छन्तु युद्धाय त्वरितं मम शासनात् ॥ ७७ ॥
 ये न गच्छन्ति युद्धाय भीरवः प्राणविल्लवात् ।
 तान् हनिथाम्यहं सर्वान् मच्छासनपराङ्मुखान् ॥ ७८ ॥
 तच्छ्रुत्वा भयसस्त्रस्ता निर्जन्मूरणकोविदाः ।
 अतिकायः प्रहस्तश्च महानादमहोदरौ ॥ ७९ ॥
 देवशत्रुर्निकुम्भश्च देवान्तकनरान्तकौ ।
 अपरे बलिनः सर्वे ययुर्युद्धाय वानरैः ॥ ८० ॥
 एते चान्ये च बहवः शूराः शतसहस्रयः ।
 प्रविश्य वानरं सैन्यं ममन्युर्बलदर्पिताः ॥ ८१ ॥
 भृशुण्डैर्भिण्डपालैश्च बाणैः खड्गैः परशुधैः ।
 अन्यैश्च विविधैरस्त्रैर्निर्जघ्नुर्हरियूथपान् ॥ ८२ ॥
 ते पादपैः पर्वताग्रैर्नखदंष्ट्रैश्च मुष्टिभिः ।
 प्राणैर्विमोक्षयामासुः सर्वराक्षसयूथपान् ॥ ८३ ॥
 रामेण निहताः केचित् सुग्रीवेण तथापरे ।
 हनूमता चाङ्गदेन लक्ष्मणेन महात्मना ॥ ८४ ॥
 यथपैर्वानराणां ते निहताः सर्वराक्षसाः ।

मन्त्रिणो ये च वान्धवास्तो सर्वे गच्छन्त यतस्ते मत्प्रियकाक्षिण ॥ ७७
 प्राणविल्लवात् प्राणनाशभयात् एव च प्राणनाशे सर्वथा प्राप्ते यशो रक्ष-
 णाय युद्धाय गमनमेव न्यार्थमिति भावः ॥ ७८ । ७९ ॥

वानराणांभिद् वानरमार्यं तत्तेन्य प्रविश्य ममन्युरर्थात् तत्तेन्यमेव । ८१
 भृशुण्डभिण्डपाला आयुधविशेषाः ॥ ८२ । ८३ । ८४ । ८५ ॥

रामतेजः समाविश्य वानरा बलिनोऽभवन् ॥ ८५ ॥
 रामशक्तिविहीनानामेवं शक्तिः कुतो भवेत् ॥ ८६ ॥
 सर्वेश्वरः सर्वमयो विघाता
 मायामनुष्यत्वविडम्बनेन ।
 सदा चिदानन्दमयोऽपि रामो
 युद्धादिलीला वितनोति मायाम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उषामहेश्वरसम्वादे युद्धकाण्डे
 पञ्चम सर्ग ।

रामतेज समाविश्य प्राप्य तत्तेज समावेशेन बलवत्त्वे हेतुमाह राम-
 यतीति ॥ ८६ ॥

सर्वेश्वर सङ्कल्पमालेण सर्वसंहारसमर्थोऽपि मायया अनुष्यत्वविडम्बन
 तदनुकरणेन तेन हेतुना तन्निर्गन्हाय युद्धादिलीलारूपा माया वितनोति ॥ ८७ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजवि० श्रीरामवर्मण लताव-
 ध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे
 पञ्चम सर्ग ।

श्रुत्वा युद्धे बलं नष्टमतिक्रम्य मुपमं महत् ।

रावणो दुःखसन्तप्तः क्रोधेन महताहतः ॥ १ ॥

निधायेन्द्रजितं लङ्कारक्षणाथं (१) मचाद्युतिः ।

स्वयं जगाम युद्धाय रामेण सह राक्षसः ॥ २ ॥

दिव्यं स्यन्दनमारुह्य सर्वशस्त्रास्त्रसंयुतम् ।

राममेवाभिदुद्राय राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ ३ ॥

वानरान् बद्धथो हत्वा बाणैराशीविषोपमैः ।

पातयामास सुग्रीवप्रमुखां व्यूथनायकान् ॥ ४ ॥

गदापाणिं महासत्त्वं तत्र हृद्वा विभीषणम् ।

उत्सर्ज महाशक्तिं मयदत्तां विभीषणे ॥ ५ ॥

तामापतन्तीमालोक्य विभीषणविधातिनीम् ।

दत्ताभयोऽयं रामेण वधाहो नायमासुरः ॥ ६ ॥

इत्युक्त्वा लङ्गणो भीमं चापमादाय वीर्यवान् ।

विभीषणस्य पुरतः स्थितोऽकम्प इवाचलः ॥ ७ ॥

दृष्ट्वेति अतिक्रम्यसत्त्वं तत्राधानम् ॥ १ ॥

लङ्कारक्षणाथं इन्द्रजितं महाया निधाय व्यापयित्वा ॥ २ । ३ ॥

बाणैः सर्पाश्चान्जानुगता जिह्वा दत्त इत्यन्ते ॥ ४ ॥

महासत्त्वं महाबलम् मयदत्ता मन्दोदरोपिया दत्ताम् ॥ ५ ॥

विभीषणविधातिनीं तस्मात्पश्चात् रामदत्ताभयत्वाद्यं अहुर एव

आहुरः वधाहो न शक्तिश्चात्प्रातिरिक्तोऽसौधेनेति ॥ ६ ॥

उक्त्वा विचार्य विभीषणं पुरतः पृष्ठतः कृत्वा शक्तिसंक्षेपे स्थितः ॥ ७ ॥

सा शक्तिर्लक्ष्मणतनुं विवेशामोघशक्तिः ।

यावन्त्यः शक्तयो लोके मायायाः सम्भवन्ति हि ॥ ८ ॥

तासामाधारभूतस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ।

मायाशक्त्या भवेत् किं वा ? शेषांशस्य हरेस्तनोः ॥ ९ ॥

तथापि मानुषं भावमापन्नस्तदनुव्रतः ।

सूर्च्छितः पतितो भूमौ तमादातुं दशाननः ॥ १० ॥

इस्रैस्तोलयितुं शक्तो न बभूवातिविस्मितः ।

सर्वस्य जगतः सारं विराजं परमेश्वरम् ॥ ११ ॥

कथं लोकात्रयं विष्णुं तोलयेषुषु राक्षसः ? ।

ग्रहीतकामं सौमित्रिं रावणं वीक्ष्य भारुतिः ॥ १२ ॥

आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ।

तेन मुष्टिप्रहारेण जानुभ्यामपतद्भुवि ॥ १३ ॥

आस्यैश्च नेत्रत्रयवणैरुहमन् रुधिरं वज्र ।

अमोघशक्तिः अमोघसामर्थ्यवश्यात् नन्वेवं कथं लक्ष्मणजीवने तदाह
यावन्त्य इति सम्भवन्ति प्रकटिता भवन्ति ॥ ८ ॥

ईश्वरशैतन्यसम्बन्धादेव जडायां मायायां सर्वशक्तिमादुर्भाव इति
तासामाधारभूतो लक्ष्मणोऽत सर्वशक्तिपालकस्य मायाशक्त्या मायानिर्मितया
शक्त्या न शक्तिरिति भावः ॥ ९ ॥

नन्वेवं सूर्च्छादि कुतस्तथाह तथापि इति तदनुव्रतः मद्रज्ज् अन्यथा
रावणस्य अनुप्यत्वज्ञाने तद्गृतिर्दुर्लभेताशयेन सूर्च्छादिनाटनमिति भावः
॥ १० ॥

तोमयितुं चालयितुमपि न शक्तो बभूव सुतरामत्यापयितुं तेन आति-
विस्मित आसीत् तत्र हेतुमाह सर्वस्येति विराजं सर्वजगद्गूढेषु भास्वमान
अतएव जगतः सारम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अपतत् रावण ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

विधूर्णमाननयनो रयोपस्य उपाविशत् ॥ १४ ॥
 अथ लक्ष्मणमादाय हनुमान् रावणार्दितम् ।
 आनयद्रामसामीप्यं वाञ्छभ्यां परिगृह्य तम् ॥ १५ ॥
 हनुमतः सुहृत्त्वेन भक्त्या च परमेश्वरः ।
 लघुत्वमगमद्देवो गुरुणां गुरुरप्यजः ॥ १६ ॥
 सा शक्तिरपि तं त्यक्त्वा ज्ञात्वा नारायणांशजम् ।
 रावणस्य रथं प्रागाद्रावणोऽपि शनैस्ततः ॥ १७ ॥
 संज्ञामयाश्च जग्राह वाग्यासनमयो रथा ।
 राममेवाभिदुद्राव दृष्ट्वा रामोऽपि तं क्रुधा ॥ १८ ॥
 आरुह्य जगतां नाथो हनुमन्तं मच्छावलम् ।
 रथस्यं रावणं दृष्ट्वा अभिदुद्राव राघवः ॥ १९ ॥
 ज्यांशब्दमकरोत्तीव्रं यज्वनिष्येपनिष्ठुरम्(१) ।
 रामो गम्भीरया वाचा राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥ २० ॥
 राक्षसाधम ! तिष्ठद्य क्व गमिष्यसि मे पुरः ? ।
 कृत्वापराधमेवं मे सर्वत्र समदर्शिनः ॥ २१ ॥

भक्त्या तस्य स्वभक्तत्वादिति भावः गुरुणां गरिष्ठानाम् ॥ १६ ॥

नारायणाग्रजं तत्त्वेन स्वाविषयं ज्ञात्वा ॥ १७ ॥

वाचासनं धनुः ॥ १८ ॥

रावणं रथस्यं दृष्ट्वा लोकदृष्ट्या तस्मात्प्रायः हनुमन्महाहृष्ट्याभिदुद्राव ॥ १९ ॥

यज्वस्य निष्येषो निर्धात' ॥ २० ॥

मे पुरः तिष्ठ क्व गमिष्यसि सर्वत्र समदर्शिनः तेनेनो गमनेऽपि
 अदृष्टव्यविषये गमनं न सम्भावितमिति भावः किञ्च यद्यप्यहं सर्वत्र समदर्शी
 तथापि अपराधः कृत्वा जीवनं दुर्लभम् एतावदेव मे समदर्शित्वं यत्कर्मा-

येन वाणेन निहता राक्षसास्ते जनालये ।
 तेनैव त्वां हनिष्यामि तिष्ठान् मम गोचरे ॥ २२ ॥
 श्रीरामस्य वचःश्रुत्वा रावणो भारतात्मजम् ।
 बहन्तं राघवं संख्ये शरैस्त्रीक्ष्णैरताडयत् ॥ २३ ॥
 दतस्यापि शरैस्त्रीक्ष्णैर्वायुसूनोः स्वतेजसा ।
 व्यवर्धत पुनस्तेजो ननर्द च मचाकपिः ॥ २४ ॥
 ततो दृष्ट्वा हनूमन्तं सत्रणं रघुसत्तमः ।
 क्रोधमाचारयामास कालरुद्र प्रवापरः ॥ २५ ॥
 साश्वं रथं ध्वजं सूतं शस्त्रौघं धनुरञ्जसा ।
 छत्रं पताकान्तरसा चिच्छेद शितसायकैः(१) ॥ २६ ॥
 ततो मचाशरेणाशु रावणं रघुसत्तमः ।
 विव्याध वज्रकल्पेन पाकारिरिव पर्वतम् ॥ २७ ॥
 रामवाणहतो वीरश्चचाल च मुमोह च ।
 हस्तान्निपतितश्चापसं समीक्ष्य रघूत्तमः ॥ २८ ॥
 व्यर्धचन्द्रेण चिच्छेद तत्किरीटं रविप्रभम् ।

वृद्धमफलदत्तं अन्यथा वेपथ्यमैर्हण्ये व्यापद्येति इति भाष ॥ २१ ॥

अन्यदपि मम दर्शित्यसंभ्रयेनेति ननु विधादिनिष्ठादिभिरित्यागतः ॥ २२ ॥

राघवं बहन्तं हनूमन्मताडयत् ॥ २३ ॥

स्वतेजसा स्त्रीक्ष्णेन शरैरौदृतेजसा तेजो व्यवर्धत महा रामः स्वतेजसा
 हनूमन्मतेजो व्यवर्धत व्यर्धयदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अञ्जसा घोषं द्युतपदेवेति यावत् ॥ २६ ॥

पाकारिरिन्द्रः ॥ २७ ॥

तं ममोक्ष्य ताडयामि रावणं ममोक्ष्य । २८ ॥

धनुजानामि गच्छत्वमिदानी वाग्मीडितः ॥ २८ ॥
 प्रविश्य लङ्कामाशास्य श्वः पश्यसि बलं मम ।
 रामवागेन संबिद्धो हतदर्पोऽथ रावणः ॥ २९ ॥
 महत्या लज्जया युक्तो लङ्कां प्राविशदातुरः ।
 रामोऽपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा मूर्च्छितं पतितं भुवि ॥ ३० ॥
 मानुषत्वमुपाश्रित्य लीलयानुशुगोच ह ।
 तत प्राह हनूमन्तं वत्स । जीवथ लक्ष्मणम् ॥ ३१ ॥
 महौषधीः समानीय पूर्ववत् वानरानपि ।
 तथेति राववेगोक्तो जगामाशु महाकपिः ॥ ३२ ॥
 हनूमान् वायुवेगेन क्षणात्तीर्त्वा महोदधिम् ।
 एतस्मिन्नन्तरे धारा रावणाय न्यवेदयन् ॥ ३३ ॥
 रामेण प्रेषितो देव । हनूमान् क्षीरसागरम् ।
 गतो नेतुं लक्ष्मणस्य जीवनार्थं महौषधीः ॥ ३४ ॥
 श्रुत्वा तच्चारवचनं राजा चिन्तापरोऽभवत् ।
 जगाम रात्रायेकाकी कालनेमिग्रहं क्षणात् ॥ ३५ ॥
 गृहगतं समालोक्य रावणं विस्मयान्वितः ।

तादृशावस्थास्य वीरस्य हननानौचित्यं श्रुत्वा कार्यशेषे च विचार्यं हिरी-
 टमेव चिच्छेद ततो रावणं प्रति उवाचेति शेषे तदेवाह्रातुजानामिति ॥ २८
 लङ्कां प्रविश्य आस्य श्वो बलं पश्यसीत्युक्तं इति शेषे ॥ २९ । ३० ॥
 लीलयेत्यनेन यस्तुत शोकाभावात् ॥ ३१ ॥
 वानरानपि अपिना लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥
 क्षणान्महोदधिं तीर्त्वा महौषधीरामयामीति प्रतिप्रावेति शेषे जगामे
 त्वनेमान्वयं प्रस्थातुमुद्यत इत्यर्थे ॥ ३३ ॥
 नेतुं आनेतम् । ३४ । ३५ ॥

कालनेमिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्भयविह्वलः ।

अर्घ्यादिकं ततः कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३७ ॥

किन्ते करोमि ? राजेन्द्र ! किमागमनकारणम् ? ।

कालनेमिमुवाचेदं रावणो दुःखपीडितः ॥ ३८ ॥

ममापि कालवशतः कष्टमेतदुपस्थितम् ।

मया शक्त्या(१) हतो वीरो लक्ष्मणः पतितो भुवि ॥ ३९ ॥

तं जीवयितुमानेतुमोपधीर्हनुमान् गतः ।

यथा तस्य भवेद्विभ्रं तथा कुरु महामते ! ॥ ४० ॥

मायया मुनिवेशेण मोहयस्व महाकपिम् ।

कालात्पयो यथा भूयात् तथा कृत्वैहि मन्दिरे ॥ ४१ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा कालनेमिरुवाच तम् ।

रावणेश ! वचो मेऽद्य शृणु धारय तत्त्वतः ॥ ४२ ॥

प्रियं ते करवान्येव न प्राणान् धारयाम्यहम् ।

मारीचस्य यथारण्ये पुराभून्मृगरूपिणः ॥ ४३ ॥

तद्यैव मे न सन्देहो भविष्यति दशानन ! ।

हताः पुत्राश्च मौत्राश्च बान्धवा राक्षसाश्च ते ॥ ४४ ॥

स्थितः कालनेमिः ॥ ३७ ॥

किमागमनकारणमिति रावणं पप्रच्छेति शेषः ॥ ३८ ॥

कष्टमेवाह मयेति ॥ ३९ ॥

गतः युद्धभूमेः प्रस्थित इत्यर्थः ॥ ४० ॥

कालात्पयः अस्तनसूर्योदयरूपः ॥ ४१ ॥

हे ईश रावणेति श्लेषः धारय हृदये इति शेषः ॥ ४२ । ४३ ॥

तद्यैव मे भविष्यति मृत्युरेव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

घातयित्वाऽमुरकुलं(१) जीवितेनापि किन्तव ? ।

राज्येन वा सीतया वा किन्देहेन जडात्मना ? ॥ ४५ ॥

सीतां प्रयच्छ रामाय राज्यं देहि विभीषणे ।

वनं याहि मद्यावाहो ! रस्यं मुनिगणाश्रयम् ॥ ४६ ॥

स्नात्वा प्रातः शुभजले कृत्वा सन्ध्यादिकाः क्रियाः ।

ततः(२) एकान्तमाश्रित्य सुपासनपरिग्रहः ॥ ४७ ॥

विस्मय्य सर्वतः सद्गमितरान्विषयान् बहिः ।

बहिः प्रवृत्ताच्चरणं शनैः प्रत्यक् प्रवाहय ॥ ४८ ॥

प्रकृतेर्भिन्नमात्मानं विचारय सदानघ ।

चराचरं जगत् कृत्स्नं देहबुद्धीन्द्रियादिकम् ॥ ४९ ॥

आब्रह्मसाम्बपर्यन्तं दृश्यते श्रूयते च यत् ।

सैषा प्रकृतिरित्युक्ता सैव मायेति कीर्तिता ॥ ५० ॥

अमुरकुलमितिच्छेदं किं किं फलं जडात्मना जहस्वरूपेण ॥ ४५ ॥

एवं जीवितादौ वैराग्यमुपदिश्य कर्तव्यमुपदिशति सीतामिति रस्य-
त्वोपपादकं मुनिगणाश्रयमिति ॥ ४६ ॥

यज्ञेन पद्मासनादौ स्थित्वा स्थाता सुखं लभते तत्सुखामनम् ॥ ४७ ॥

बहिः कृत्वेति श्रेयं दूरे कृत्वा इत्यर्थं बहिः प्रवृत्तं बाह्यविषयेषु
प्रवृत्तमक्षरणमिन्द्रियगणं प्रत्यक् प्रवाहय आत्मविषयं कुरु सर्वसहायस्य मनस
आत्मविषयत्वकरणमेव सर्वेन्द्रियाणामात्मविषयत्वकरणम् ॥ ४८ ॥

तद्देवोपपादयति प्रकृतेरिति प्रकृतिसरूपभाहं चराचरमिति एतद्देव
प्रकृतिरित्यर्थं ॥ ४९ ॥

किं विशेषेण दृश्यं सर्वमेव मायेत्याह्राज्ज्ञेति ॥ ५० ॥

(१) घातयित्वा मृतकुलं इति पाठान्तरम् ।

(२) तत्र इति वा पाठः ।

सर्गस्थितिविनाशानां जगद्दृष्टस्य कारणम् ।
 लोहितश्लेतकृष्णादिप्रजाः सृजति सर्वदा ॥ ५१ ॥
 कामक्रोधादिपुत्त्राद्यान् हिंसादृष्ट्यादिकन्यकाः ।
 मोहयत्यनिशं देवमात्मानं स्वैर्गुणैर्विभुम् ॥ ५२ ॥
 कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखान् स्वगुणानात्मनीश्वरे ।
 आरोप्य स्ववशं कृत्वा तेन क्रीडति सर्वदा ॥ ५३ ॥
 शुद्धोऽप्यात्मा यथा युक्तो पश्यतीव सदा बहिः(१) ।
 विस्मृत्य च स्वमात्मानं मायागुणविमोहितः ॥ ५४ ॥
 यदा सद्गुरुणा युक्तो बोध्यते बोधरूपिणा ।
 निवृत्तदृष्टिरात्मानं पश्यत्येव सदा स्फुटम् ॥ ५५ ॥
 जीवन्मुक्तः सदा देही मुच्यते प्राकृतैर्गुणैः ।

सैव जगद्दृष्टस्य सर्गादिकारणं लोहितेत्यादि स्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्
 राजसभास्त्रिक्रतामसा प्रजा सृजति ॥ ५१ ॥

तथा कामक्रोधादीन् पुत्रान् हिंसाद्याश्च कन्यकाः सृजति स्वदृष्टस्य
 जगतो दृष्टार्थमित्यर्थं एवं सृष्ट्वा आत्मानमात्मपदवाच्यं विभुं देवं स्वैर्गुणैः
 पदार्थैर्मोहयति तेष्वहं ममेति बुद्धिमन्त्रं करोति ॥ ५२ ॥

स्निग्धान् जगत्कर्तृत्वादीन् गुणान् सन्निधानेन तत्वारोष्णं स्ववशं
 कृत्वा अहं कर्त्तव्यादिवुद्धिमत्त्वकरणमेव तस्य वशीकरणम् ॥ ५३ ॥

शुद्धोऽप्ययं दृग्नादिकारहीनोऽपि पश्यतीव बहिर्विषयान् स्वमात्मानं
 स्वस्वरूपं विस्मरत्ये हेतुर्मायागुणविमोहितत्वम् ॥ ५४ ॥

तर्हि किं सर्वथा विस्मृतस्वरूपस्य बन्ध एव नेत्याह यदेति बोध-
 रूपिणा ज्ञानस्वरूप एवाहमिति जानता जीवन्मुक्तेनेत्यर्थं निवृत्तदृष्टिः
 बहिर्विषयेभ्य इति शेष आत्मानं शुद्धयुक्तबुद्धस्वभावमात्मस्वरूपम् ॥ ५५ ॥

तादृशं सद्गुरुरूपदेयादिदिध्यासनसम्यक्तया जीवन्मुक्तिदयां प्राप्नोति प्राकृत-

त्वमप्येवं सदात्मानं विचार्य नियतेन्द्रियः ॥ ५६ ॥
 प्रकृतेरन्यमात्मानं ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यसि ।
 ध्यातुं यद्यसमर्थोऽसि सगुणं देवमात्रय ॥ ५७ ॥
 हृत्पद्मकर्णिके स्वर्णपीठे मणिगणान्विते ।
 शृङ्खलातरे तत्र जानक्या सह सस्यितम् ॥ ५८ ॥
 वीरासनं विद्यालाजं विद्यत्पुञ्जनिभाम्बरम्(१) ।
 किरीटहारकेयूरकौस्तुभादिभिरन्वितम् ॥ ५९ ॥
 नूपुरैः कटकैर्भातं तथैव वनमालया ।
 लक्ष्मणेन धनुर्द्वन्द्वकरेण परिसेवितम् ॥ ६० ॥
 एवं ध्यात्वा सदात्मानं रामं सर्वहृदिस्थितम् ।
 भक्त्या परमया युक्तो मुच्यते नात्र संशय ॥ ६१ ॥
 शृणु वै चरितं तस्य भक्तैर्नित्यमनन्यधीः ।
 एवं चेत्कृतपूर्वाणि पापानि च महान्त्यपि ।

तैर्गुणैः सुखदुःखादिभिर्मुच्यते व्यतो मदुपदेगान् श्रुतमात्मानमेव विचार्य
 मदुक्तात्मस्वरूपं विचारेण दृढीकृत्य ॥ ५६ ॥

ध्यातुमिति मदुक्तप्रकारेण ध्यातमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सगुणं ध्येयं रूपमाह हृत्पद्मेति तत्कर्णिकाम्ये स्वर्णपीठे स्थितमित्य-
 न्वयं शृङ्खला च्छिग्धम ॥ ५८ ॥

वीरासनं वीरासनस्य विद्यत्पुञ्जनिभाम्बरं पीताम्बरमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

भातं योभायमानम् धनुर्द्वन्द्वकरेण एकं स्पष्टैकं रामश्चेति द्वयम् ॥ ६० ॥

सर्वहृदि स्थितमित्यनेन एवमातु सर्वप्रेरकत्वेन ध्येय एव हि सर्वस्य
 सतन्वत्त्वाभावनियये हेपादिहानिर्भवतोत्यर्थः ॥ ६१ ॥

क्षणादेव विनश्यन्ति यथाऽग्नेस्तूलराशयः(१) ॥ ६२ ॥
 भजस्व रामं परिपूर्णमेकं विहाय वैरं निजभक्तियुक्तः ।
 हृदा सदा भावितभावरूपमनामरूपं पुरुषं पुराणम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वाटे युद्धकाण्डे

षष्ठः सर्गः ।

भक्तैः कथ्यमानमिति श्रेयः कृतपूर्वाणि पूर्वं कृतानि यथाग्नेः स्पर्शान्
 तूलराशयो नश्यन्ति तद्वत् ॥ ६२ ॥

वैरं वैरभावम् निजभक्तियुक्तः अन्यभक्तियुक्तः हृदा हृदयेन सदा
 भावितं भावस्य मत्तारूपस्य ब्रह्मणो रूपं शुद्धबुद्धसत्त्वस्वभावं येन तम् वस्तुतः
 स एव ब्रह्मेत्यादिना ॥ ६३ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मणः

कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे

षष्ठः सर्गः ।

(१) सृष्ट्यराशयः इति या प्राठः ।

अथ सप्तम सर्गः ।

कालनेमिवचः श्रुत्वा रावणोऽस्यतसन्निभम् ।
ज्वाल क्रोधताम्बाक्षः सर्पिरङ्घ्रिवाग्निमत् ॥ १ ॥
निहन्मि त्वां दुरात्मानं मच्छासनपराङ्मुखम् ।
परैः किञ्चित् गृहीत्वा त्वं भाषसे रामकिङ्करः ॥ २ ॥
कालनेमिस्वाचेदं रावणं देव ! किं क्रुधा ? ।
न रोचते मे वचनं यदि ? गत्वा करोमि तत् ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ शीघ्रं कालनेमिर्महासुरः ।
नोदितो रावणेनैव हनूमद्विघ्नकारणात् ॥ ४ ॥
स गत्वा हिमवत्पार्श्वे तपोवनमकल्पयत् ।
तत्र शिष्यैः परिहृतो मुनिवेशधरः प्लवः ॥ ५ ॥
गच्छतो मार्गमासाद्य वायुसूलोर्महात्मनः ।
ततो गत्वा ददर्शाय हनूमानाश्रमं सुभम् ॥ ६ ॥
चिन्तयामास मनसा श्रीमान् पवननन्दनः ।
पुरा न दृष्टमेतन्नो मुनिमण्डलमुत्तमम् (१) ॥ ७ ॥

अग्निमत् अतिसप्तं सर्पिर्वृतं जलसंयोगाद्यया महाज्वालावद्भवति तथा
लब्धाधेत्यर्थः ॥ १ ॥

परैर्देहेभ्यः किञ्चिद्गृहीत्वा धनलोभात् रामकिङ्करतां प्राप्य इव भाषसे ॥ २ ॥

यदि मे वचो न रोचते तदा गत्वा तत् स्वदासप्रमेव करोमि ॥ ३ ॥

रावणेनैव स्वयमेव नोदित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सप्तमः अन्तर्दुष्टः अतएव सनिवेशधरो न तः मुनिः ॥ ५ ॥

गच्छतो वायुसूलोर्मार्गमासाद्य तदीयमार्गमध्ये तपोवनमकल्पयदित्यर्थः
॥ ६ ॥ ७ ॥

मार्गो विभ्रंशितो वा मे भ्रमो वा चित्तसम्भवः ।

यद्वाविश्याश्रमपदं दृष्ट्वा मुनिमशेषतः ॥ ८ ॥

पीत्वा जलं ततो यामि द्रोणाचलमनुत्तमम् ।

इत्युक्त्वा प्रविवेशाय सर्वतो योजनायम् ॥ ९ ॥

आश्रमं कदलीशालखर्जूरपनसादिभिः ।

समावृतं पक्षफलैर्नम्रशाखैश्च पादपैः ॥ १० ॥

वैरभावविनिर्मुक्तं प्रुद्धं निर्मललक्षणम् ।

तस्मिन्महाश्रमे रम्ये कालनेमिः स राक्षसः ॥ ११ ॥

इन्द्रयोगं समास्थाय चकार शिवपूजनम् ।

हनूमानभिवाद्याह गौरवेण महासुरम् ॥ १२ ॥

भगवम् ! रामदूतोऽहं हनूमान्नाम नामतः ।

रामकार्येण महता क्षीराब्धिं गन्तुमुद्यतः ॥ १३ ॥

तृषा मां बाधते ब्रह्मान् ! उदकं कुत्र विद्यते ।

यथेच्छं पातुमिच्छामि कथ्यतां मे सुनीखर ! ॥ १४ ॥

तच्छ्रुत्वा मारुतेर्षाक्यं कालनेमिस्तमब्रवीत् ।

कमण्डलुगतं तोयं मम त्वं पातुमर्हसि ॥ १५ ॥

मार्गो मे विभ्रंशित इत्युक्तं मार्गोभ्रमे व्यागतमिति यावत् उत अनाश्रमे आश्रमत्वभ्रमं अथवा किमनेन विचारेणेत्याह यदेति मुनिमिति जाता वेकवचन अशेषतो मुनीन् दृष्टेत्यर्थः ॥ ८ । ९ ॥

उक्तशुणै पादपेश समावृतमाश्रमं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ १० ॥

वैरभावविनिर्मुक्तं यत्प्राश्रमे अहिनकुलादयोऽपि परस्परवेरभावं त्यक्त्वा तिष्ठन्ति तमित्प्राश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥

इन्द्रयोग कपटम् ॥ १२ । १३ । १४ ॥

मम कमण्डलुगतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥

भुञ्क्षु चेमानि पक्वानि फलानि तदनन्तरम् ।
 निवसस्व सुखेनात्र निद्रामेहि त्वरास्तु मा ॥ १६ ॥
 भूतं भव्यं भविष्यञ्च जानामि तपसा स्वयम् ।
 उत्थितो लक्ष्मणः सर्वे वानरा रामवीचिताः ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वा हनुमानाह कमण्डलुजलेन मे ।
 न शाम्यत्यधिका तृष्णा ततो दर्शय मे जलम् ॥ १८ ॥
 तथेत्याज्ञापयामास बटुं मायाविकल्पितम् ।
 बटो । दर्शय विस्तीर्णं वायुसूनोर्जलाशयम् ॥ १९ ॥
 निमील्य चाक्षिणी तोयं पीत्वागच्छ ममान्तिकम् ।
 उपदेक्ष्यामि ते मन्त्रं येन द्रक्ष्यसि चौपधीः ॥ २० ॥
 तथेति दर्शितं शीघ्रम्बटुना सलिलाशयम् ।
 प्रविश्य हनुमान् तोयमपिबन्मीलितेक्षणः ॥ २१ ॥
 ततश्चागत्य भकरी महामाया(१) महाकपिम् ।
 अग्रसत्तं महावेगात् मारुतिं घोररूपिणी ॥ २२ ॥
 ततो ददर्श हनुमान् ग्रसन्तीं भकरीं रूपा ।
 दारयामास हस्ताभ्यां वदनं सा ममार ह ॥ २३ ॥

तदनन्तरं जलपानानन्तरं गमने त्वरा मास्तु ॥ १६ । १७ ॥

जलं जलाशयम् ॥ १८ ॥

मायाविकल्पितं समायया कल्पितं बटु शिष्यम् ॥ १९ ॥

अथ हनुमन्तं प्रत्याह निमील्य चेति ॥ २० ॥

तथेति उक्तेति शेष अपिबदिति श्लेद ॥ २१ ॥

महामाया बहुमायावती भकरी भकराकारा ॥ २२ । २३ ॥

ततोऽन्तरीक्षे दृश्ये दिव्यरूपधराङ्गना ।
 धान्यमालीति विख्याता हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥
 त्वत्प्रसादादहं शापाद्विमुक्तास्मि कपीश्वर ! ।
 शशाहं मुनिना पूर्वमश्वरा कारणान्तरे ॥ २५ ॥
 आश्रमे यस्तु ते दृष्टः कालनेमिर्महासुरः ।
 रावणप्रहितो मार्गे विघ्नं कर्तुं तवानघ ! ॥ २६ ॥
 मुनिवेशधरो नासौ मुनिर्विप्रविहिंसकः ।
 जहि दुष्टं गच्छ शीघ्रं द्रोणाचलमनुत्तमम् ॥ २७ ॥
 गच्छाम्यहं ब्रह्मलोकं त्वत्स्पर्शाद्भूतकल्मषा ।
 इत्युक्त्वा सा यथौ स्वर्गं हनूमानप्यथाश्रमम् ॥ २८ ॥
 आगतं तं समालोक्य कालनेमिरभाषत ।
 किं विलम्बेन महता तव ? वानरसन्तम ! ॥ २९ ॥
 गृह्णाण मत्तो मन्त्रांस्व देहि मे गुरुदक्षिणाम् ।
 इत्युक्तो हनुमान्मुष्टिं दृढं बद्धाह राक्षसम् ॥ ३० ॥
 गृह्णाण दक्षिणामेतामित्युक्त्वा निजघान तम् ।
 विसृज्य मुनिवेशं सः कालनेमिर्महासुरः ॥ ३१ ॥
 युयुधे वायुपुत्रेण नानामायाविधानतः ।
 महामायिकद्रुतोऽसौ हनूमान्मायिनां रिपुः ॥ ३२ ॥
 जघान सुष्टिना शीर्ष्णं भग्नमूर्धा ममार सः ।
 ततः क्षीरनिधिं गत्वा दृष्ट्वा द्रोणं महागिरिम् ॥ ३३ ॥
 इति विख्याता अश्वरा इति शेषः ॥ २४ । २५ । २६ ॥
 यथौ न मुनिः किन्तु मुनिवेशधरः ॥ २७ । २८ ॥
 महता विलम्बेन किं कृतं अतिविलम्ब किं कृत इत्यर्थः ॥ २९ । ३० । ३१ ॥
 महामायिको रामः मायिना दैत्यानाम् ॥ ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥

अहहा चौपधीस्तत्र गिरिसुत्पाद्य सत्वरः ।
 गृहीत्वा वायुवेगेन गत्वा रामस्य सन्निधिम् ॥ ३४ ॥
 उवाच हनुमान् राममानीतोऽयं महागिरिः ।
 यद्युक्तं कुरु देवेश ! विलम्बो नात्र युज्यते ॥ ३५ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रामः सन्तुष्टमानसः ।
 गृहीत्वा चौपधीः शीघ्रं सुपेणेन मञ्जामतिः ॥ ३६ ॥
 चिकित्सां कारयामास लक्ष्मणाय मञ्जामने ।
 ततः सप्तोत्थित इव बुद्धा प्रीवाच लक्ष्मणः ॥ ३७ ॥
 तिष्ठ तिष्ठ क्व गन्तासि हन्मीदानीं दशानन ! ।
 इति ब्रुवन् तमालोक्य भूर्ध्वं वप्राय राघवः ॥ ३८ ॥
 मारुतिं प्राह वत्साद्य त्वत्प्रसादान्महाकपे ! ।
 निरामयं प्रपश्यामि लक्ष्मण आतरं मम ॥ ३९ ॥
 इत्युक्त्वा वानरैः सार्द्धं सुग्रीवेण समन्वितः ।
 विभीषणमतेनैव युद्धाय समवस्थितः ॥ ४० ॥
 पापाणैः पादपैश्चैव पर्वताग्रैश्च वानराः ।
 युद्धायाभिमुखा भूत्वा ययुः सर्वे युयुत्सवः ॥ ४१ ॥
 रायणो विव्यथे रामपाणैर्विह्वो मञ्जामरः ।

अहहा तासां त्रेजोऽभिदृष्टं ह्ययं गृहीत्वा सुपेणस्य वैद्यात्पात्तेन
 चिकित्सां कारयामास एतेन वैद्यकपात्राभिनिविष्टेन प्रसिद्धस्यैव चिकि-
 त्साधिपार इति सूचितम् ॥ ३६ ॥

बुद्धा सोऽहं ज्यह्या ॥ ३७ । ३८ ॥

मम आतरमहं निरामयं गतपोऽहं पश्यामीदृशवयः ॥ ३९ ॥

विभीषणमतेनैव तस्य लङ्काच्छिद्यन्त्यात् ॥ ४० ॥

युद्धायाभिमुखाः युद्धं कर्तुं रिपूनामभिमुखा दृश्यते ॥ ४१ ॥

मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः ॥ ४२ ॥

अभिभूतोऽगमद्राजा राघवेण महात्मना ।

सिंहासने समाविश्यैराक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

मानुषेनैव मे मृत्युमाह पूर्वं पितामहः ।

मानुषो हि न मां हन्तुं शक्तोऽस्ति भुवि कश्चन ॥ ४४ ॥

ततो नारायणः साक्षान्मानुषोऽभून्न संशयः ।

रामो दाशरथिर्भूत्वा मां हन्तुं समुपस्थितः ॥ ४५ ॥

अनरण्येन यत्पूर्वं शप्तोऽहं राजशेखरा ! ।

उत्पत्यते च महंशे परमात्मा सनातनः ॥ ४६ ॥

तेन त्वं पुत्रपौत्रैश्च बान्धवैश्च समन्वितः ।

हनियसे न सन्देह इत्युक्त्वा मां दिवं गतः ॥ ४७ ॥

स एव रामः सञ्जातो मदर्थे मां हनियति ।

कुम्भकर्णस्तु मृदात्मा सदा निद्रावशं गतः ॥ ४८ ॥

तं विबोधय महासत्त्वमानयन्तु ममान्तिकम् ।

मातङ्गो गजः ॥ ४२ ॥

राघवेणाभिभूतोऽगमत् मृदामिति शेषः । समाविश्येति उपविश्ये-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

मृत्युमेतद्देहप्राणवियोगम् ॥ ४४ ॥

समुपस्थित लङ्कामगत इत्यर्थः ॥ ४५ । ४६ ॥

हनियसे इत्यन्तः शापः न सन्देह इति तस्यैव स्विकीकरणं स धान-
रग्यो भाषित्युक्त्वा दिवं गत इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

मदर्थे महार्थे इत्यर्थं न मां हनियति हनियसेवेति हानियथाभि-
माष' इदं नामं रजसमोजस्यत्वाद्गोचरगत फलावेति बोधां मृदात्मा अत्यन्त-
तम'मलतिः निद्राप्रियस्यात् ॥ ४८ ॥

इत्युक्तास्ते महाकायासूर्गं गत्वा तु यत्नतः ॥ ४६ ॥
 विबोधय कुम्भश्रवणं निन्यूरावणसन्निधिम् ।
 नमस्कृत्य स राजानमासनोपरि संस्थितः ॥ ५० ॥
 तमाह रावणो राजा भ्रातरं दीनया गिरा ।
 कुम्भकर्ण ! निबोध त्वं मत्तत्कटमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥
 रामेण निहताः शूराः पुत्राः पौत्राश्च बान्धवाः ।
 किं कर्तव्यमिदानीं मे ? शृत्युकाल उपस्थिते(१) ॥ ५२ ॥
 एष दाशरथी रामः सुग्रीवसत्तितो बली ।
 समुद्रं सबलसीत्वा मूलं नः परिरुन्तति ॥ ५३ ॥
 ये राक्षसा मुप्यतमास्ते हता बानरैर्युधि ।
 बानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन ॥ ५४ ॥
 नाशयस्व महाबाहो ! यदर्थं परिमोधितः ।
 भ्रातुरर्थे महासत्त्व(२) । क्रुद्धं कर्म मुदुष्करम् ॥ ५५ ॥
 श्रुत्वा तद्रावणेन्द्रस्य वचनं परिद्वेषितम् ।

महासत्त्व महाबलम् ॥ ४६ ॥

निन्यु प्रापयामास ॥ ५० । ५१ ॥

मृदुभावे उपस्थिते इदानीं मे किं कर्तव्यं तद्ददति तेषु ॥ ५२ ॥

महत्तमं महत्तमं मूलं क्षेपणम् ॥ ५३ ॥

बानरा नाशनीया इति चेत्तत्राह बानराणां युद्धे क्षयं नाशं न पश्यामि
 क्षयमन्त्यान् इन्मन्तीषध्यानयमेव जीवनात् ॥ ५४ ॥

शतमहाबलाणां वचनं क्रुद्धं कर्तव्यं नाशयस्व ॥ ५५ ॥

दाशरथेन्द्रस्य सर्वेष्वेव राक्षसेभ्यः यदा भोक्षराश्रयानां चेन्न परि-

(१) शृत्युवाच्यं यथाशक्त इति वा पाठः ।

(२) महाबाहो इति पाठान्तरम् ।

कुम्भकर्णो जहासोच्चैर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥

पुरा मन्त्रविचारे ते गदितं यन्मया नृप ! ।

तदद्य त्वामुपगतं फलं पापस्य कर्मणः ॥ ५७ ॥

पूर्वमेव मया प्रोक्तो रामो नारायणः परः(१) ।

सीता च योगमायेति बोधितोऽपि न बुध्यसे ॥ ५८ ॥

एकदाहं वने सानौ विशालायां स्थितो निधि ।

दृष्टो मया मुनिः साक्षान्नारदो दिव्यदर्शनः ॥ ५९ ॥

तमब्रुवं मद्याभाग ! कुतो गन्तासि मे वद ।

इत्युक्तो नारदः प्राच देवानां मन्त्रणे स्थितः ॥ ६० ॥

तत्रोत्पन्नमुदन्तं ते वक्ष्यामि, शृणु तत्त्वतः ।

युवाभ्यां पीडिता देवाः सर्वे पिष्युमुपागताः ॥ ६१ ॥

ज्जुसो देवदेवेशं स्तुत्वा भक्त्या समाहिताः ।

जहि रावणमचोभ्यं देव ! त्रैलोक्यकण्ठकम् ॥ ६२ ॥

देवितम् परिदेववरूपं वचनम् ॥ ५६ ॥

यत्प्राप्तस्य कर्मणः फलं भावित्वेन ते मया गदितं तदद्योपगतं प्राप्तम् ॥ ५७ ॥

रामो नारायण इति पूर्वमेव प्रोक्तः कथितः तत्रेति शेषः एवमनेक-
प्रकारैः रामस्य नारायणत्वं न बुध्यसे तद्यैतत् फलमागतमिति शेषः ॥ ५८ ॥

ननु त्वयेदं कथं ज्ञातं तदाह एकदेति सानौ पर्वतशिखरे विशालायां
शिलायामिति शेषः विशालायां नगरीमित्यन्वये ॥ ५९ ॥

कुतो गन्तासि कुत आगतोऽसीत्यर्थे आर्षं देवानां मन्त्रणे देवानां विचा-
रस्थाने इत्यर्थः तत्र स्थितोऽहं तत आगत इति प्राहेत्यन्वयः ॥ ६० ॥

युवाभ्यां रामश्चकुम्भकर्णोभ्याम् ॥ ६१ ॥

अचोभ्यं केनाप्युपापणोयलोभं जहीत्यत्र हेतुगर्भं विशेषणं त्रैलोक्य-
कण्ठकमिति ॥ ६२ ॥

मानुषेण मृतिस्तस्य कल्पिता ब्रह्मणा पुरा ।

अतस्त्वं मानुषो भूत्वा जहि रावणकण्ठकम् ॥ ६३ ॥

तथेत्याह महाविष्णुः सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ।

जातो रघुकुले देवो राम इत्यभिविद्युतः ॥ ६४ ॥

स हनिष्यति वः सर्वानित्युक्त्वा प्रययौ मुनिः ।

अतो जानीहि रामं त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६५ ॥

त्यज वैरं भजस्वाद्य मायामानुषरूपिणम् ।

भजतो भक्तिभावेन प्रसीदति रघूत्तमः ॥ ६६ ॥

भक्तिर्जननी ज्ञानस्य भक्तिर्भोजप्रदायिनी ।

भक्तिहीनेन यत्किञ्चित् कृतं सर्वमसत्त्वमम् ॥ ६७ ॥

अथताराः सुब्रह्मो विष्णोर्लीलानुकारिणः ।

तेषा सहस्रसदृशो रामो ज्ञानमयः शिवः(१) ॥ ६८ ॥

रामं भजन्ति निपुणा मनसा वचसानिशम् ।

अनायासेन संसारं तीर्त्वा यान्ति हरेः पदम् ॥ ६९ ॥

रावणकण्ठकं रावणरूप कण्ठकम् ॥ ६३ ॥

विष्णोरीश्वरत्वसूचकं सत्यसङ्कल्पम् ॥ ६४ । ६५ ॥

आयया मातृप्रगरोर न तप्तौ वस्तुतो मानुष कश्चिज्जीव इत्यर्थं
भजत इति द्वितीयावष्टवचनम् ॥ ६६ ॥

• भक्तान् प्रसीदति इत्यस्योपपत्तये भजेत्कर्षमाह भक्तिरिति ज्ञानजन-
कत्यादेश तस्याभोजदत्त किं ब्रह्मना कर्म भक्तिहीन इत अथकर्म अततवस्यं
फलजनकमित्यर्थं ॥ ६७ ॥

सर्ववितारेष्वयं एतस्योत्तार इत्याहवतारा इति श्रीवातुकारिण-
सत्त्वातिशेषातुत्तरणमीदृशेऽर्थं ॥ ६८ ॥

ये निपुणा राम भजन्ति ते संसारं तीर्त्वा हरे पद यान्ति ॥ ६९ ॥

(१) शानवताम्बर इति वा पाठ ।

ये राममेव सततं भुवि शुद्धसत्त्वा
 ध्यायन्ति तस्य चरितानि पठन्ति सन्तः ।
 मुक्तास्त एव भवभोगमहाहिपायैः
 सीतापतेः पदमनन्तसुखं प्रयान्ति ॥ ७० ॥

इति श्रीमत्पञ्चात्मरामायणे उन्नामहेन्दुरसम्बाद युद्धकाण्डे
 सप्तम सर्ग ।

शुद्धसत्त्वा शुद्धान्तराणां भव भसारो भोग शरीर यस्य तादृशो
 यो महानहि कालस्तदीयै पाशैर्वन्धनैर्मुक्ता सीतापतेरनन्तसुख पद शुद्ध
 मङ्गल प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

इति श्रीमत्कलराजविप्रदुद्धरणसमर्थत्वादिवि० श्रीरामवर्मण
 कृतावध्यात्मरामायणे सीतौ युद्धकाण्डे
 सप्तम सर्ग ।

कुम्भकर्णवच, श्रुत्वा भृकुटीषिकटानन ।
दशग्रीवो जगादेदमासनादुत्पतन्निव ॥ १ ॥
त्वमानीतो न मे ज्ञानबोधनाय सुबुद्धिमान् ।
मया कृत समीकृत्य युद्धस्य यदि रोचते ? ॥ २ ॥
नो चेद्गच्छ सुपुत्र्यर्थं निद्रा त्वा बाधतेऽधुना ।
रावणस्य वच, श्रुत्वा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३ ॥
रुष्टोऽयमिति विज्ञाय दर्शं युद्धाय निर्ययौ ।
स लङ्घयित्वा प्राकारं महापर्वतसन्निभ, ॥ ४ ॥
निर्ययौ नगरान्तूर्णं भीषयन् हरिसैनिकान् ।
स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् ॥ ५ ॥
वानरान् कालयामास बाहुभ्या भक्षयन् रुपा ।
कुम्भकर्णं तदा दृष्ट्वा सपक्षमिव पर्वतम् ॥ ६ ॥
डुद्रुवुर्वानराः सर्वे कालान्तकमिवाखिलाः ।
भ्रमन्तं हरिवाहिन्या सुदुगरेण महाबलम् ॥ ७ ॥
कालयन्तं हरीन् वेगात् भक्षयन्तं समन्ततः ।

उत्पतन्निव क्रोधादिति शेष ॥ १ ॥

समीकृत्य अङ्गीकृत्य मत्सरव्यवहारो भूत्वा ॥ २ । २ । ४ ॥

अभिनादयन् सनादप्रतिध्वनियुत कुर्वन् ॥ ५ ॥

कालयामास पीडयामास ॥ ६ ॥

कालान्तकमिव कालभिवान्तकमिव च त दृष्ट्वा डुद्रुवरित्यर्थं उद्गरेण
युतमिति शेष ॥ ७ ॥

चूर्णयन्तं सुदूगरेण पाणिपादैरनेकधा ॥ ८ ॥
 कुम्भकर्णं तदा दृष्ट्वा गर्दापाणिर्विभीषणः ।
 ननाम चरणौ तस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥
 विभीषणोऽहं भ्रातर्मे दयां कुरु मंदा मते ! ।
 रावणस्तु मया भ्रातर्बद्धधा परिवोधितः ॥ १० ॥
 सीतां देहीति रामाय रामः साक्षाज्जनार्दनः ।
 न शृणोति च मां हन्तुं खल्लसुद्यम्य चोक्तवान् ॥ ११ ॥
 धिक् त्वां गच्छेति मां हत्वा पदा पापिभिरावृतः ।
 चतुर्भिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं रामं शरणमागतः ॥ १२ ॥
 तच्छ्रुत्वा कुम्भकर्णोऽपि ज्ञात्वा भ्रातरमागतम् ।
 समालिङ्ग्य च(१) वत्स ! त्वं जीव रामपदाश्रयः ॥ १३ ॥
 कुलसंरक्षणार्थाय राक्षसानां हिताय च ।
 महाभागवतोऽसि त्वं पुरा मे नारदाच्छ्रुतम् ॥ १४ ॥

पाणिपादैश्च स्त्रोयैश्चूर्णयन्तं एकवक्त्राभाव आर्षः एवमनेकप्रकारेण
 चूर्णयन्तम् ॥ ८ ॥

बुद्धिमान् सर्वास्त्रयवस्थासु ज्येष्ठो मनव्य इति सदाचाराभिन्नः । ६।१०
 परिवोधनप्रकारमाह सीतामित्यादि इति बोधितस्तत्र शृणोति श्रुतवान्
 विपरीतं खड्गसुद्यम्य हन्तुमुद्यत इति शेषः ततः कथञ्चिद्विदित्तो मां पदा
 हत्वा उक्तवांच ॥ ११ ॥

किमुक्तवान्नादाह धिक् त्वा गच्छेति ततोऽहं चतुर्भिर्मन्त्रिभिरिति ॥ १२ ॥

समालिङ्ग्य चाहेति शेषः तदेवाह वत्स त्वमिति ॥ १३ ॥

ननु मे जीवनं कथं सम्भाव्यते तत्राह महाभागवतोऽमेति भगवद्भक्तस्य
 ते नाशः कथमपि न सम्भाव्य इति भावः ॥ १४ ॥

गच्छ तात ! ममेदानीं दृश्यते न च किञ्चन ।

मदीयो वा परो वापि मदमत्तविलोचनः ॥ १५ ॥

इत्युक्तोऽयमुखो भ्रातुश्चरणवभिवन्द्य सः ।

रामपार्श्वमुपागत्य चिन्तापर उपस्थितः ॥ १६ ॥

कुम्भकर्णोऽपि हस्ताभ्यां पादाभ्यां पेपयन् हरीन् ।

चचार वानरीं सेनां कालयन् गन्धचस्त्रियत् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा तं राघवः कुह्यो यायव्यं शस्त्रमादरात् ।

चिक्षेप कुम्भकर्णाय तेन चिक्षेद रक्षसः ॥ १८ ॥

समुद्गरं दक्षहस्तं तेन घोरं ननाद सः ।

सहस्रः पतितो भूमावनेकानर्दयन् कपीन् ॥ १९ ॥

पर्यन्तमाश्रिताः सूर्ये वानरा भयपेपिताः ।

रामराक्षसयोर्युद्धं पश्यन्तः पर्यवस्थिताः ॥ २० ॥

कुम्भकर्णञ्चिन्द्रहस्तः शालमुद्यम्य वेगतः ।

समरे राघवं हन्तुं दुद्राय तमयोऽच्छिनत् ॥ २१ ॥

शालेन सहितं यामहसामैन्द्रेण राघवः ।

क्षिम्बवाङ्गमथायातं नर्दन्तं धीह्य राघवः ॥ २२ ॥

यतोऽहं भदेन मत्तनेत्रस्ततो मम सौयपरविभागेन किमपि न दृश्य-

तेऽतस्तं गच्छ कदाचिन्नयपि प्रहारसम्भवात् ॥ १५ ॥

चिन्तापरः कुम्भकर्णः कथं भागमेयतीति चिन्तापरः ॥ १६ ॥

यस्य गव्यं सभावायास्ये गजाः पनावन्ने च गव्यगजः स यथा

चुद्रपशून् कालयन् चरति तद्दयं चचार ॥ १७ ॥

यायव्यं शस्त्रं यायव्याक्षाभिमन्त्रितं शस्त्रम् ॥ १८ । १९ ॥

पर्यन्तमाश्रिता युद्धभूमौ स्थिता हस्तपातभयात्तत्रानामाश्रिता इत्यर्थः

हावर्धचन्द्रौ निशितावादावास्य पदद्वयम् ।

चिच्छेद पतितौ पादौ लङ्कादारि मचास्वनौ ॥ २३ ॥

निष्कन्तयाग्निपादोऽपि कुम्भकर्णोऽतिभीषणः ।

वडवामुखवद्वह्नां व्यादाय रघुनन्दनम् ॥ २४ ॥

अभिदुद्राव निनदन् राज्ञश्चन्द्रमसं यथा । .

अपूरयत् सिताग्रैश्च सायकैस्तद्रूपक्षमः ॥ २५ ॥

शरपूरितवह्नोऽसौ चुक्रोशातिभयङ्करः ।

अथ सूर्यप्रतीकाशमैन्द्रं शरमनुत्तमम् ॥ २६ ॥

वज्राशनिसमं रामश्चित्तेपासुरमृत्यवे ।

स तत्पर्वतसंज्ञाशं स्फुरत्कुण्डलदंष्ट्रकम् ॥ २७ ॥

चकर्त्त रक्षोधिपतेः शिरो हृत्तमिवाशनिः ।

तच्छिरः पतितं लङ्कादारि कायो महोदधौ ॥ २८ ॥

शिरोऽस्य रोधयद्वारं कायो नक्राद्यचूर्णयत् ।

ततो देवाः स षट्पयो गन्धर्वाः पद्मगाः खगाः ॥ २९ ॥

सिद्धा यक्षा गुह्यकाश्च अप्सरोभिश्च राघवम् ।

द्वेडिरे कुमुमासारैर्वर्धन्त्याभिनन्दिताः ॥ ३० ॥

आजगाम तदा रामं द्रष्टुं देवसुनीश्वरः ।

वडवामुखं नाम समुद्रे शतयोजनविस्तीर्णं बाडवाम्निशमस्थानं ॥ २५ ॥ २६ ॥

स शरं तत् शिरः ॥ २७ ॥

शिरो लङ्कादारि पतितम् कायो महोदधौ पतित इति शेषः ॥ २८ ॥

अस्य शिरो द्वारं रोधयत् अस्त्वदित्यर्थः अडभाव व्यापः निवृत्तमे-

गणा णिच् नक्रादि समुद्रे कायपातात् खगा पक्षिणः ॥ २९ ॥

अप्सरोभि सहिति शेषः द्वेडिरे वष्टुवुः कुमुमासारै रामं वर्धन्त्याभि-

नन्दयन्तो बभूवुरिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नारदो गगनात्सूर्णं स्वभासा भासयन् दिशं ॥ ३१ ॥

राममिन्दीवरश्याममुदाराद्गधनुर्धरम् ।

द्वैपत्तान्त्रविद्यालाक्ष्मैन्द्रास्ताश्चित्वाङ्ककम् ॥ ३२ ॥

द्वयार्द्रदृष्ट्या पश्यन्तं वानरान् शरपीडितान् ।

दृष्ट्वा गद्गदया वाचा भक्त्या स्तोतुं प्रचक्रमे ॥ ३३ ॥

नारद उवाच ।

देवदेव । जगन्नाथ । परमात्मन् । सनातन । ।

नारायणापिलाधार । विश्वसाक्षिन्ब्रह्मोऽस्तु ते ॥ ३४ ॥

विशुद्धज्ञानरूपोऽपि त्वं लोकानतियञ्चयन् ।

मायया मनुजाकारः सुखदुःखादिमानिव ॥ ३५ ॥

त्वं मायया गूह्यमानः सर्वेषां हृदि संस्थितः ।

स्वयं ज्योतिःस्वभावस्त्वं व्यक्त एवामलात्मनाम् ॥ ३६ ॥

उन्मीलयन् सृजस्येतन्त्रे राम । जगत्त्रयम् ॥

उपसंक्रियते सर्वं त्वया चक्षुर्निमीलनात् ॥ ३७ ॥

ऐन्द्राक्षेण युक्तो वाङ्मयस्य तम ॥ ३२ । ३३ ॥

देवानां हिरण्यगर्भादीनामपि देवपूज्य परमात्मन् सर्वे जीवा अथा
यस्य तादृशं व्यतएव धरातनं सदाभवत्तित्यर्थं नार जीवसमूहस्यैव
अखिलाधार जगद्व्यतिस्वितिभासकारणं विश्वसाक्षिन् अन्तर्यामिन्वति
भाव ॥ ३४ ॥

अतिवस्तुदन् सुखदुःखगोचनेन भगवत्प्रातिन उर्वेत् एतदपि माया-
कृतमेव तत्पतन्तवारोपितं बोध्यम् ॥ ३५ ॥

सर्वेषां हृदिस्वितोरपि अक्षयोरपि च मायया गूह्यमानो भवति तर्हि-
दृश्यते हि मायामित्यत आह अमलात्मना व्यक्त एवति तदनुभव एव तत्र
तादृश्यत्वे प्रमाद्य इति भाव ॥ ३६ ॥

उन्मीलयदिति तत्र निमेषोक्त्यावत् सृष्टिप्रसृष्टादिति भाव ॥ ३७ ॥

यस्मिन् सर्वमिदं भाति यतश्चैतञ्चराचरम् ।

यस्मान्न किञ्चिन्नोकेऽस्मिन् तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ ३८ ॥

प्रकृतिं पुरुषं कालं व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणाम् ।

यं जानन्ति मुनिश्रेष्ठास्तस्मै रामाय ते नमः ॥ ३९ ॥

विकाररहितं शुद्धं ज्ञानरूपं श्रुतिर्जगौ ।

त्वां सर्वजगदाकारमूर्तिं चाप्याह सा श्रुतिः ॥ ४० ॥

विरोधो दृश्यते देव ! वैदिको वेदवादिनाम् ।

निश्चयं नाधिगच्छन्ति त्वत्प्रसादं विना बुधाः ॥ ४१ ॥

मायया कीडतो देव ! न विरोधो मनागपि ।

रश्मिजालं रवेर्यद्दृश्यते जलवद्भ्रमात् ॥ ४२ ॥

भ्रान्तिज्ञानान्तथा राम ! त्वयि सर्वं प्रकल्पयते ।

यस्मिन्निति यदाधारत्वादिदं भातीति व्यञ्जकारविषयः भावस्य तद्गुण-
मत्वादिति भावः यत एतञ्चराचरं जायते यस्मिन् लीयते येन तिष्ठति चेत्यर्थः
सार्वभिमत्तिकल्पितः यस्मादधिकं न किञ्चित्तस्मै ब्रह्मरूपिणे नम इत्यर्थः ॥३८

यं प्रकृतिं जानन्ति शक्तिशक्तिभतोरभेदात् यं पुरुषं यानन्ति अंश-
शिनोरभेदात् 'ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः मनातनः' इति गीतोक्तेः
व्यक्तस्वरूपःकालो निमित्तादिः अव्यक्तः क्षणरूपलक्ष्मणरूपं कालं यं त्वां
जानन्ति तस्मै नमः ॥ ३९ । ४० ॥

विकाररहितत्ववादसर्वाकारवादयोरपगततो विरोधो दृश्यते जगतो
विकाररूपत्वात् ॥ ४१ ॥

त्वत्प्रसादवद्भ्यं निश्चयमाह माययेति एवं च जगदाकाररूपत्वं मायि-
कमिति न विरोधः मायिकत्वज्ञानं च जगति त्वत्प्रसादं विना दुर्लभमिति
भावः ननु मायिकत्वेऽपि जगतस्तद्रूपत्वं भगवतः कृपामित्यत्राह रश्मिजाल-
मिति तथा तत्र भरुद्देष्टव्यच्छिद्ये रश्मिरश्मिजाले जलभ्रमो मृगाणाम् ॥४२॥

तथा त्वयि जगत् भ्रान्तिज्ञानात् शुक्तौ रजतमिव प्रकल्पयते जनैः

मनसो विषयो देव । रूपं ते निर्गुणं परम् ॥ ४३ ॥
 कथं दृश्यं भवेद्देव । दृश्याभावे जपेत् कथम् ? ।
 अतस्तवावतारेषु रूपाणि निपुणा भुवि ॥ ४४ ॥
 भजन्ति बुद्धिसम्पन्नास्तरन्त्येव भवार्णवम् ।
 कामक्रोधादयस्तत्र बहवः परिपन्थिनः ॥ ४५ ॥
 भीषयन्ति सदा चेतो मार्जारा मूपकं यथा ।
 त्वन्नाम स्मरता नित्यं त्वद्रूपमपि मानसे ॥ ४६ ॥
 त्वत्पूजानिरताना ते कथामृतपरात्मनाम् ।
 त्वद्भक्तसङ्घिना राम । संसारो गोप्यदायते ॥ ४७ ॥
 अतस्तु सगुणं रूपं ध्यात्वाहं सर्वदा हृदि ।
 मुक्तश्चरामि लोकेषु पूज्योऽहं सर्वदैवतैः ॥ ४८ ॥

साययापि निरधिष्ठानकभ्रमोत्पादनासम्भवात् अतस्त्व तद्रूप इत्युच्यसे यत्तु
 तं वास्तवं निर्गुणं रूपं तन्नमस्य अक्षणमनननिदिध्यासनादिसंस्कृतस्य मनसो
 विषय 'दृश्यते परया बुद्ध्या' इति श्रुते ॥ ४३ ॥

तन्नय निर्गुणं रूपं दृश्यं चक्षुरादिविषय कथं भवेत् दृश्याभावे दृश्य
 त्वाभावे कथं भवेत् कीचेत् अत तज्ज्ञानासम्भवात् तद्रूपाविधारणावतार
 रूपाणि भजन्ति तावतैव भवार्णव तरन्त्येव ॥ ४४ । ४५ ॥

भीषयन्ति त्वद्यानास्त्रितेत्यन्ति ध्यानदास्योपायमाह त्वद्रामस्मरतां
 पुष्पा त्वद्रूपमपि मानसे भवतीति श्रेय नामस्मरणमेव भगवद्रूपध्याने इट-
 लपाय इति भाव ॥ ४६ ॥

सगुणशेषाणि भाग्यदेव्याह त्वत्पूजेत्यादि गोप्यदायते इत्यनेन तस्य
 गङ्गातरस्य सूच्यते ॥ ४७ ॥

अतो निर्गुणशेषाया दुष्करत्वात् सगुणशेषाया अपि मोक्षदत्ताच्चे-
 न्यत्रं सक्तं संसाररक्षणानुसृतावस्थत्वं स्वस्य सूचितम् अतएव सर्वदैवतै
 पूज्य ॥ ४८ ॥

राम ! त्वया महत्कार्यं कृतं देवहितेच्छया ।
 कुम्भकर्णवधेनाद्य भूमरोऽयं गतः प्रभो ! ॥ ४६ ॥
 श्वो हनिष्यति सौमित्रिरिन्द्रजेतारमाहवे ।
 हनिष्यसेऽथ रामस्व' परश्वो दशकन्धरम् ॥ ५० ॥
 पश्यामि सर्वं देवेश ! सिद्धैः सह नभो गतः ।
 अनुगृह्णीष्व मां देव ! गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ५१ ॥
 इत्युक्त्वा राममामन्व्य नारदो भगवान् ऋषिः ।
 ययौ देवैः पूज्यमानो ब्रह्मलोकमकल्पयम् ॥ ५२ ॥
 भ्रातरं निहतं श्रुत्वा कुम्भकर्णं महाबलम् ।
 रावणः शोकसन्तप्तो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ५३ ॥
 मूर्च्छितः पतितो भूमावुत्थाय विललाप ह ।
 पितृव्यं निहतं श्रुत्वा पितरं चातिविह्वलम् ॥ ५४ ॥
 इन्द्रजित् प्राह शोकार्तं त्यज शोकं महामते ! ।

एवं मुख्यरूपेण स्तुत्वा प्रकृतकर्मणापि स्तौति रामेति गतं गत-
 माय ॥ ४६ ॥

अ इति इदं तद्दधस्यासन्नवालताद्योर्वकं वाल्मीक्युत्तया अग्निवेश्योक्त्वा
 च दिनत्वयेणन्द्रजितो वधः प्रतीयते अयेऽत्रापि वक्ष्यति 'अहोरात्रैस्त्रिभि-
 र्वीरः कथञ्चिद्विनिपातित' इति एवं 'परश्व' इत्यपि आग्निवेश्युरामायणे
 अष्टादशाहानि रामरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धस्योक्तेः ॥ ५० ॥

नभोगतं नभः शब्देन भूलोकोर्ध्वलोकान्तादन्यतमस्थितः सर्वं युद्ध-
 क्षान्तं पश्यामि साक्षात्करोमि त्वङ्गतिजनितज्ञानोत्कर्षेण ज्ञानप्रतिबन्धकस्य
 सर्वेन्द्रियतमसो निवर्तनात् अनेन गमनासुत्तार्थसङ्गं युद्धदर्शनार्थं स्येयमित्य-
 स्थावसरो निराकृतं ॥ ५१ । ५२ ॥

रामेण निहतं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

पितरं चातिविह्वलं दृष्टेति शेषः ॥ ५४ ॥

० मयि जीवति राजेन्द्र । मेघनादे महाबले ॥ ५५ ॥
 दुःखस्यावसरः कुत्र देवान्तक । महामते ! ।
 व्येतु ते दुःखमखिलं स्वस्यो भव महीपतेः ॥ ५६ ॥
 सर्वं समीकरिष्यामि हनिष्यामि च वै रिपून् ।
 गत्वा निकुम्भिला सद्यस्सर्पयित्वा ऊताशनम् ॥ ५७ ॥
 लब्धा रथादिकं तस्मादजेयोऽहं भवास्यरेः ।
 इत्युक्त्वा त्वरितं गत्वा निर्द्दितं हवनस्थलम् ॥ ५८ ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तगन्धानुलेपनः ।
 निकुम्भिलास्थले भौनी हवनायोपचक्रमे ।
 विभीषणोऽथ तच्छ्रुत्वा मेघनादस्य चेष्टितम् ॥ ६१ ॥
 प्राह रामाय सकलं होमारम्भं दुरात्मनः ।
 समाप्यते चेहोमोऽयं मेघनादस्य दुर्मतेः ।
 तदाऽजेयो भवेद्राम । मेघनादः सुरासुरैः ॥ ६० ॥
 अतः शीघ्रं लक्षण्येन घातयिष्यामि रावणिम् ।
 आन्नापय मया सार्द्धं लक्षण्यं बलिना वरम् ।

शोकात्तं रावण प्राह त्वजेत्यादि ॥ ५५ ॥

१ देवान्तकेति देवनायकस्य अनुप्यभावात् दुःखावसरः केत्यर्थं ॥ ५६ ॥

० समीकरिष्यामि तदीयपुण्यहननेनात्कीर्यं सर्वदं स्रं दुःखेन सप्त करि-
 ष्यामीत्यर्थं तदेवाह हनिष्यामीति तदुपायमाह गत्विति ॥ ५७ ॥

सम्भवेत्ययं योक्तव्यमिति शेषं तस्माद्रथादिनाभात् अजेय युद्धे इति
 शेषं निर्द्दितस्य हवनायोपचक्रमे इत्यर्थः ॥ ५८ । ५९ ॥

दुरात्मन इन्द्रजित तदा अजेय इति शब्दे ॥ ६० ॥

शेषं होमसंगान्ने . सागेर नाथो सप्तस्य ऋषे तं हन्त्यादिति मन्देहो

हनियति न सन्देहो मेघनादं तवानुजः(१) ॥ ६१ ॥

श्रीरामचन्द्र उवाच ।

अहमेव गमिष्यामि हन्तुमिन्द्रजितं रिपुम् ।

आग्नेयेन महास्त्रेण सर्वराक्षसघातिना ॥ ६२ ॥

विभीषणोऽपि तं प्राह नासावन्यैर्निहन्यते ।

यस्तु द्वादशवर्षाणि निद्राहारविवर्जितः ॥ ६३ ॥

तेनैव हृत्युर्निर्दिष्टो ब्रह्मणास्य दुरात्मनः ।

लक्ष्मणस्तु अयोध्याया निर्गम्यायात्त्वया सह ॥ ६४ ॥

तदादि निद्राहारादीन् जानाति रघूत्तम ।

सेवार्थं तव राजेन्द्र । ज्ञातं सर्वमिदं मया ॥ ६५ ॥

तदाज्ञापय देवेश । लक्ष्मणं त्वरया मया(२) ।

हनियति न सन्देहः शेषः साक्षाद्धराधरः ॥ ६६ ॥

त्वमेव साक्षाज्जगतामधीशो

नारायणो लक्ष्मण एव शेषः ।

मास्त्वित्याह हनियतीति ॥ ६१ ॥

रामो भाषामानुष्यं नाटयन्नाह अहमेवेति ॥ ६२ । ६३ ॥

लक्ष्मणस्तु तादृश इत्याह लक्ष्मणस्त्विति तया सह यत्प्रभृत्यायान् ॥ ६४ ॥

तदादि निद्रादीनि न जानाति न स्मरति अनुष्ठानं तु दुरापास्तमि
त्यर्थं तत्प्राये हेतु सेवार्थं तवेति ॥ ६५ ॥

मया सहैति शेष ॥ ६६ ॥

(१) तवाश्रया इति वा पाठः ।

(२) त्व मया सह इति पाठान्तरम् ।

सुवां धराभारनिवारणार्थं
जातौ जगन्नाटकसूत्रधारौ ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उमानहेश्वरसम्वादे युद्धकाण्डे
अष्टमः सर्गः ।

तस्य शेषत्वमेव द्वाटार्यं पुमराहृ त्वमेवेति जगतो निर्माणरूपं नाटकं
तस्य सूत्रधारौ सृष्ट्यकारणौ ॥ ६७ ॥

इति श्रीमत्कुरुक्षेत्राजिपट्टद्वरस्यमर्षेत्यादिभिः श्रीरामवर्मणः कृतौ
श्रीमद्भ्यात्मरामायणे सप्तौ युद्धकाण्डे
अष्टमः सर्गः ।

अथ नरभः सर्ग ।

विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् । ३

जानामि तस्य रौद्रस्य मायां कृत्स्नां विभीषण ! ॥ १ ॥

स हि ब्रह्मास्त्रविष्कूरो मायावी च महाबलः ।

जानामि लक्ष्मणस्यापि स्वरूपं मम सेवनम् ॥ २ ॥

ज्ञात्वैवासमहं दूष्णीं भविष्यत्कार्यगौरवात् ।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं प्राह रामो ज्ञानवताम्बरः ॥ ३ ॥

गच्छ लक्ष्मण ! सैन्येन महता जहि रावणिम् ।

हनुमत्प्रमुखैः सर्वैर्दूयमैः (१) सह लक्ष्मण ! ॥ ४ ॥

जाम्बवानृक्षराजोऽयं सह सैन्येन संवृतः ।

विभीषणश्च सचिवैः सह त्वामभियास्यति ॥ ५ ॥

अभिज्ञस्तस्य देशस्य जानाति विवराणि सः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ ६ ॥

विभीषणेति तस्य इन्द्रजित रौद्रस्य अतितामसस्य ॥ १ ॥

मम सेवनं मत्केवाकरणं निद्रादिराहित्यरूपम् ॥ २ ॥

पूर्वं वनवाससमयेऽहं तस्य निद्राहारादिराहित्यं ज्ञात्वापि भविष्यतः
कार्येऽन्धेन्द्रजिह्वरूपस्य गुरुत्वात् तूष्णीमासं तं न निषिद्धवानित्यर्थं इत्युक्त्वा
विभीषणमिति शेषः । ३ ॥

लक्ष्मणेति हि सम्बोधनभादरपूर्वमन्यासाध्यत्सुचनस्य ॥ ४ ॥

ससैन्यसंवृत इत्यराजः सचिवसहितो विभीषणश्च स्वामभियास्यति
चतुयास्यति ॥ ५ ॥

विभीषणस्यानुगमनं कार्यमापकमित्याह अभिज्ञ इति तस्य इन्द्रजित्जनन-
देशस्य विवराणि रिपुषा जिद्राणि ॥ ६ ॥

'जग्राह कार्मुकं श्रेष्ठमन्यङ्गीमपराक्रमः ।
 रामपादाभ्युजं स्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरव्रवीत् ॥ ७ ॥
 अद्य भक्तार्मुकान्मुक्ताः शरा निर्भेद्य रावणिम् ।
 गमिष्यन्ति हि पातालं स्नातुं भोगवतीजले ॥ ८ ॥
 एवमुक्त्वा स सौमित्रिः परिक्रम्य प्रणम्य तम् ।
 इन्द्रजिन्निधनाकाङ्क्षी ययौ त्वरितविक्रमः ॥ ९ ॥
 वानरैर्वल्लसाहस्रैर्हनुमान् पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 विभीषणश्च सहितो मन्त्रिभिस्त्वरितं ययौ ॥ १० ॥
 जाम्बवत्प्रमुखा षट्क्षाः सौमित्रिं त्वरयान्वगुः ।
 गत्वा निकुम्भिलादेशं लक्ष्मणो वानरैः सह ॥ ११ ॥
 अथशृङ्खलसङ्घातं दूराद्राक्षससङ्कुलम् ।
 धनुरायम्य सौमित्रिर्यत्तोऽभूद्भूरिविक्रमः ॥ १२ ॥
 अद्भुदेन च वीरेण जाम्बवान् राक्षसाधिपः ।
 तदा विभीषणः प्राह सौमित्रिं पश्य राक्षसान् ॥ १३ ॥
 यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलीक्यते ।
 अस्थानीकस्य(१) महतो भेदने यत्नवान् भव ॥ १४ ॥

स्पृश्येति आर्षं स्पृश इत्यर्थं ॥ ७ ॥

भोगवती पात लगद्वा ॥ ८ ॥

भक्ततात्पर्यं अतः स्पनिवासश्च त रामस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ॥

यत्नसङ्घात इन्द्रजिद्वल्लसाद्येभ्यः स्मित राक्षससङ्कुल राक्षसव्याघ्रम् ॥ १२ ॥

अद्भुदेन वीरेण जाम्बवान् यत्तोऽभूदित्यनुकर्षं राक्षसं धिप इत्युत्तरादेष्व

विभीषणान्वयि राक्षसान् इन्द्रजिद्वल्लसान् ॥ १२ ॥ १४ ॥

राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यस्मिन् भिन्ने दृश्यो भविष्यति ।
 अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ १५ ॥
 जहि वीर ! दुरात्मानं हिंसापरमधार्मिकम् ।
 विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ १६ ॥
 ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ।
 पापाणैः पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च हरियूथपाः ॥ १७ ॥
 निर्जघ्नुः सर्वतो दैत्यान् तेऽपि वानरयूथपान् ।
 परश्वधैः सितैर्बाणैरसिभिर्यदितोमरैः ॥ १८ ॥
 निर्जघ्नुर्वानरानीकं तदा शब्दो मदानभूत् ।
 स संप्रहारस्तुमुलः सञ्जज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ १९ ॥
 इन्द्रजित् स्वबलं सर्वमर्द्यमानं विलोक्य सः ।
 निकुम्भिलाञ्च होमञ्च त्यक्त्वा शीघ्रं विनिर्गतः ॥ २० ॥
 रथमारुह्य सधनुः क्रोधेन महतागमत् ।
 समाह्वयित्वा सौमित्रिं(१) युद्धाय रणमूर्धनि ॥ २१ ॥

अस्मिन् रक्षोऽनीके भिन्ने त्वच्छरभेदेन पलायिते एतत्कर्म इन्द्रजित्स्व-
 नकर्म ॥ १५ । १६ ॥

राक्षसेन्द्रसुतं प्रति तत्क्षेपा प्रतीत्यर्थं ॥ १७ ॥

ते राक्षसा ॥ १८ ॥

शब्द शूराणां सिंहनादरूप ॥ १९ ॥

निकुम्भिला च होमं चेति केवलं कर्मत्याग एव न किन्तु तद्देशत्यागो
 अपीत्यर्थं ॥ २० ॥

महता क्रोधेन युक्तो युद्धाय सौमित्रिं लक्ष्मणमाह्वयित्वा रणमूर्धनि
 रणभूमध्यभागं अगमत् प्राप्तं व्यवभाव आर्थं ॥ २१ ॥

सौमित्रे ! मेघनादोऽहं मया जीवन्न मोक्ष्यसे ।

तत्र दृष्ट्वा पितृव्यं स प्राह निष्ठुरभाषणम् ॥ २२ ॥

इहैव जातः संदहः साक्षाद्जाता पितुर्मम ।

यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ २३ ॥

कथं द्रुह्यसि पुत्राय ? पापीयानसि दुर्मतिः ।

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं दृष्ट्वा हनूमत्पृष्ठतः स्थितम् ॥ २४ ॥

उद्यदायुधनिस्त्रिंशे रथे महति संस्थितः ।

महाप्रमाणमुद्यस्य घोर विस्फारयन् धनुः ॥ २५ ॥

अद्य यो मामका वाणाः प्राणान् पास्यन्ति वानराः । ।

ततः शरं दाशरथिः सन्वायामित्रकर्पणं ॥ २६ ॥

ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।

इन्द्रजित्कनयनो लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २७ ॥

शकाशनिसमस्यर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः ।

सुहृत्समभयन्मूढः पुनः प्रत्याहृतेन्द्रियः ॥ २८ ॥

समाह्वयन्नेवाह सौमित्रे इति निष्ठुरभाषणं निष्ठुरभावम् ॥ २२ ॥

परभृत्यत्वमागत इत्यस्येव त्वं भिगिति श्रेय ॥ २३ ॥

द्रुह्यसि मदीयं द्विद्रु मनुष्यो दर्शयदित्यर्थं पृष्ठतः "सर्वविभक्ति-
नासि" पृष्टे इत्यर्थं ॥ २४ ॥

उद्यनि प्रकाशं स्थितानि व्यायुधानि निस्त्रिंशदं यस्मिन् तादृशे रथे
इत्यर्थं महाप्रमाणं मार्धसप्रवितस्त्रि ॥ २५ ॥

भो वानरा युष्मार्कं प्राणान्मम वाणा पास्यन्ति इति व्यवदिति श्रेय
दाशरथिनैश्च ॥ २६ ॥

इन्द्रजित् क्रीडाशूकमयनो वाणपातममकालं लक्ष्मणमभयत् ॥ २७ ॥

तत्र शरैराहतं पीडितो मूढं भूषितो अभवत् प्रत्याहृतेन्द्रिय
माप्रेन्द्रियवान् पुनर्भयगतभूषितोऽभवदिति यावत् ॥ २८ ॥

ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ।

सोऽभिचक्राम सौमित्रिं क्रोधसंरक्तलोचतः ॥ २९ ॥

शरान् धनुषि सन्धाय लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ।

यदि ते प्रयमे युद्धे न दृष्टो मे पराक्रमः ॥ ३० ॥

अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ।

इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३१ ॥

दशभिश्च हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ।

ततः शरशतेनैव संप्रयुक्तेन वीर्यवान् ॥ ३२ ॥

क्रोधद्विगुणसंरब्धो निर्विभेद विभीषणम् ।

लक्ष्मणोऽपि तथा शत्रुं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३३ ॥

तस्य बाणैः सुसंविद्धं कवचं काञ्चनप्रभम् ।

व्यशीर्यत रथोपस्थे तिलशः पतितं भुवि ॥ ३४ ॥

ततः शरसहस्रेण संकुद्धो रावणात्मजः ।

विभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमम् ॥ ३५ ॥

व्यशीर्यतापतद्विव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च ।

कृतप्रतिकृतान्योऽन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ ३६ ॥

अभीक्ष्णं निश्वसन्तौ तौ दुह्वेतां तुमुलं पुनः ।

सौमित्रिभ्यश्चक्राम तत्संभ्रष्टं जगामेत्यर्थ ॥ २९ । २० । ३१ ॥

संप्रयुक्तेन धनुषः सकाशात् प्रेरितेन ॥ ३२ । ३३ ॥

सुसंविद्धं सुतरां सम्यक् विद्धं रथमध्ये विगीर्णं तत्र पुनर्बाणैस्त्रिलशः

अगिष्टं भुवि पतितम् ॥ ३४ । ३५ ॥

दिव्यमपि लक्ष्मणस्य कवचं रक्षाणैर्व्यशीर्यतापतश्च अन्यो धं कृतप्रति-
कृतौ कृते प्रतिकृतं याभ्या तादृशौ सन्धिरार्धः ॥ ३६ ॥

शरसंहतसर्वाङ्गी सर्वतो रुधिरोद्धितौ ॥ ३७ ॥
 सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निश्चितैः शरैः ।
 अयुध्येता महासन्वो जयाजयविवर्जितौ ॥ ३८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः ।
 रावणेः सारथिं साश्वं रथं च समचूर्षयत् ॥ ३९ ॥
 चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन् हसलाघवम् ।
 सोऽन्यत्तु कार्मुकं भद्रं सज्यं चक्रे त्वरान्वितः ॥ ४० ॥
 तच्चापमपि चिच्छेद लक्ष्मणस्त्रिभिराशुगैः ।
 तमेव च्छिन्नधन्वानं विव्याधानेकसायकैः ॥ ४१ ॥
 पुनरन्यत् समादाय कार्मुकं भीमविक्रमः ।
 इन्द्रजिह्वलक्ष्मणं वाणैः शतैरादित्यसन्निभैः ॥ ४२ ॥
 विभेद वानरान् सर्वान् वाणैरापूरयन् दिशः ।
 तत ऐन्द्रं समादाय, लक्ष्मणो रावणिं प्रति ॥ ४३ ॥
 सन्धायालय्य कर्णान्तं कार्मुकं दृढनिष्ठुरम् ।
 उवाच लक्ष्मणो वीरः स्मरन् रामपदाशुजम् ॥ ४४ ॥
 धर्मात्मा सत्यसन्वद्य रामो दाशरथिर्यदि ।
 त्विलोक्ष्यामप्रतिद्वन्द्वस्तदेनं जहि रावणिम् ॥ ४५ ॥
 द्रुत्युक्त्वा वाणमाकर्णाद्विलय्य तमजिह्वगम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ४६ ॥

तमल अत्याद्यथ द्रष्टृभिर्विशिष्य सातमशक्यं च ॥ ३७ ॥

जयाजयविवर्जिताशिव्यनेन समदुद्धतोक्ता ॥ ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

येन्द्र ऐन्द्रास्ताभिमन्वितं यद्वा व्यगस्यद्वारा इन्द्रदत्तं तृणोराद्रामेण

दत्तमित्यर्थे ॥ ४३ । ४४ । ४५ ॥

सशरः सशिरन्त्राणं श्रीमञ्ज्वलितकुण्डलम् ।
 प्रमथेन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले ॥ ४७ ॥
 ततः प्रमुदिता देवाः कीर्त्तयन्तो रघूत्तमम् ।
 ववर्षुः पुष्पवर्षाणि स्तुवन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥
 जर्हर्षं शको भगवान् सह देवैर्मर्हर्षिभिः ।
 आकाशेऽपि च देवानां श्रुत्युवे दुन्दुभिस्वनः ॥ ४९ ॥
 विमलं गगनं चासीत् स्थिराभूद्विश्वधारिणी ।
 निहतं रावणिं दृष्ट्वा जयजल्पसमन्वितः ॥ ५० ॥
 गतश्रमः स सौमित्रिः शङ्खमापूरयद्रणे ।
 सिंघनादं ततः कृत्वा ज्याशब्दमकरोद्विभुः ॥ ५१ ॥
 तेन नादेन संहृष्टा वानराश्च गतश्रमाः ।
 वानरेन्द्रैश्च सञ्चितः स्तुवद्विर्हृष्टमानसैः ॥ ५२ ॥
 लक्ष्मणः परितुष्टात्मा ददर्शाभ्येत्य राघवम् ।
 हनूमद्राक्षसाभ्या च सञ्चितो विनयान्वितः ॥ ५३ ॥
 ववन्दे भ्रातरं रामं ज्येष्ठं नारायणं विभुम् ।
 त्वत्प्रसादाद्गुह्येष्ट । हतो रावणिराहवे ॥ ५४ ॥
 श्रुत्वा तस्रलक्ष्मणाद्गतया तमालिङ्ग्य रघूत्तमः ।

त वाण ऐन्द्रवाणम् ॥ ४६ । ४७ ॥

रघूत्तमं कीर्त्तयन् तद्गुणान् कीर्त्तयन् तैरेव स्तुवन्त्येत्थं ॥

४८ । ४९ ॥

स्थिराभूत् तावत्पर्यन्तं राक्षसभारेण कम्पमानेवासीदिति व्यञ्ज्यं जयजल्प
 सृष्टौ जयशब्द ॥ ५० । ५१ ॥

गतश्रमा आसञ्चिति श्रेयः स्तुवद्विर्हृष्टाणामिति शेष ॥ ५२ ॥

राक्षसो विभीषण ॥ ५३ । ५४ ॥

मूर्द्धन्यवधाय मुदितः सस्त्रेहमिदमब्रवीत् ॥ ५५ ॥
 साधु लक्षण ! तुष्टोऽस्त्रि कर्म ते दुष्करं कृतम् ।
 मेघनादस्य निघने जितं सर्वमरिन्दम ! ॥ ५६ ॥
 अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः ।
 निःसपत्नः कृतोऽस्त्राद्य निर्यास्यति चि रावणः ॥ ५७ ॥
 पुत्रशोकान्मया योद्धुं तं हनिष्यामि रावणम् ।
 मेघनादं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महाबलम् ॥ ५८ ॥
 रावणं पतितो भूमौ मूर्च्छितः पुनश्चित्तितः ।
 विललापातिदीनात्मा पुत्रशोकेन रावणः ॥ ५९ ॥
 पुत्रस्य गुणकर्माणि संस्मरन् पर्यदेवयत् ।
 अद्य देवगणाः सर्वे लोकपाला महर्षयः ॥ ६० ॥
 हतमिन्द्रजितं ज्ञात्वा सुखं स्वप्नन्ति निर्भयाः ।
 इत्यादिवज्जयः पुत्रलालसो विललाप ह ।
 ततः परमसंकुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ।
 उवाच राक्षसान् सर्वान् निनाशयिपुराहवे ॥ ६१ ॥
 स पुत्रवधमन्तप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ।
 सम्भीक्ष्य रावणो बुद्ध्या हन्तुं सीतां प्रदुद्भवे ॥ ६२ ॥

• लक्षणान्तत् इन्द्रजिद्विधनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

सर्वराक्षसकुलम् ॥ ५६ । ५७ ॥

मया योद्धुं निर्यास्यतीत्यन्यः ॥ ५८ । ५९ ॥

पर्यदेवयत् शोक कृतवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

पुत्रलालसः पुत्रे नालसा प्रीतिर्यस्य सः ॥ ६१ ॥

सर्वान् राक्षसान् निनाशयितुमिच्छुः शूरः बुद्ध्या गच्छध्वमितीति

खड्गपाणिमथायान्तं क्रुद्धं दृष्ट्वा दशाननम् ।
 राक्षसीमध्यगा सीता भयशोकाकुलाभवत् ॥ ६४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तस्य सचिवो बुद्धिमान् शुचिः ।
 सुपाश्र्वो नाम मेधावी रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६५ ॥
 ननु नाम दशग्रीव ! साक्षाद्द्वैश्रवणानुजः ।
 वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मपरिनिष्ठितः ॥ ६६ ॥
 अनेकरुणसम्पन्नः कथं स्त्रीवधमिच्छसि ? ।
 अस्माभिः संहितो युद्धे हत्वा रामं च लङ्कारणम् ।
 प्राप्स्यसे जानकीं शीघ्रमित्युक्तः स न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

ततो दुरात्मा सुहृदा निवेदितं
 वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ।
 गृहं जगामाशु शुचा विभूढधीः
 पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्दृतः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभाभस्त्रेचरसम्वादे युद्धकाण्डे
 नवमः सर्गः ।

बुद्ध्या संवीक्ष्य सीतानाशे रामनाश इति विचार्येत्यर्थः ॥ ६२ । ६४ । ६५
 हे दशग्रीव वैश्रवणानुजत्वादिभिर्ननु नाम अतिशयेन प्रसिद्धः कथं
 स्त्रीवधमिच्छसित्यन्वयः ॥ ६६ ॥

इति सुपाश्र्वेनोक्तः स रावणो न्यवर्तत निवृत्तः ॥ ६७ ॥
 शुचा शोकेन विभूढधीः सभागमनमेव तद्वसरे युक्तम् तत्र गृहं
 मनं विभोहः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजवि० श्रीरामवर्मणः कृताव-
 ध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे
 नवमः सर्गः ।

स विचार्य सभामध्ये राक्षसैः सह मन्त्रिभिः ।
 निर्ययौ येऽप्यशिष्टास्तौ राक्षसैः सह राघवम्(१) ॥ १ ॥
 शलभः शलभैर्युक्तः प्रज्वलन्तमिवानलम् ।
 ततो रामेण निहताः सर्वे ते राक्षसा युधि ॥ २ ॥
 स्वयं रामेण निहतस्तीक्ष्णबाणेन वक्षसि ।
 व्यथितस्वरितं लङ्का प्रविवेश दशाननः ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वा रामस्य वज्रशः पौरुषं चाप्यमातुषम् ।
 रथस्थो मारुतेद्यैव शीघ्रं शुक्रान्तिकं ययौ ॥ ४ ॥
 नमस्कृत्य दशग्रीवः शुकं प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 भगवन् । राघवेणैवं लङ्का राक्षसययपैः ॥ ५ ॥
 विनाशिता महादैत्या निहताः पुच्छवान्बवाः ।
 कथं मे इ उ खसन्दोहस्वयि तिष्ठति सदृशुरौ ? ॥ ६ ॥
 इतिविज्ञापितो दैत्यगुरुः प्राह दशाननम् ।
 होमं कुरु प्रयत्नेन रहसि त्वं दशानन । ॥ ७ ॥
 यदि विघ्नो न चेहोमे तर्हि होमानलोलितः ॥ ८ ॥
 महान् रथश्च याच्छाश्च चापह्वणीरसायकाः ।

॥ १ । २ । ३ ॥

चापी पादपूरणे मारुतेषु पौरुषं दृष्टेति अतुर्कर्म ॥ ४ ॥
 एष प्रकारेण राक्षसयुधपै सह लङ्का विनाशितत्वन्वय ॥ ५ ॥
 तदेवाह महादैत्या इत्यादि उ खसन्दोहो उ खसमूह ॥ ६ । ७ । ८ ॥

(१) निर्ययौ राक्षसो राम शिष्टैश्च मह राघवै इति महाभारतम् ।

सम्भविष्यन्ति तैर्युक्तस्त्वमजेयो भविष्यसि ॥ ९ ॥
 गृहाण मन्थान्महत्तान् गच्छ होमं कुरु द्रुतम् ।
 इत्युक्तम्वरितं गत्वा रायणो राक्षसाधिपः ॥ १० ॥
 गुहां पातालसदृशीं मन्दिरे स्वे चकार ह ।
 लङ्काद्वारकपाटादिगङ्गा सर्वत्र यत्नतः ॥ ११ ॥
 होमद्रव्याणि सम्पाद्य यान्युक्तान्याभिचारिके ।
 गुहां प्रविश्य चैकान्ते मौनी होमं प्रचक्रमे ॥ १२ ॥
 उत्थितं धूममालोक्य महान्तं रावणानुजः ।
 रामाय दर्शयामास होमधूमं भयाकुलः ॥ १३ ॥
 पश्य राम ! दशग्रीवो होमं कर्तुं समारभत् ।
 यदि होमः समाप्तः स्यात्तदाजेयो भविष्यति ॥ १४ ॥
 अतो विघ्नाय होमस्य प्रेषयाशु हरीश्वरान् ।
 तथेति रामः सुग्रीवसम्भतेनाद्भुतं कपिम् ॥ १५ ॥
 हनूमत्प्रमुषान् वीरान् आदिदेश महाबलान् ।
 प्राकारं लङ्घयित्वा ते गत्वा रावणमन्दिरम् ॥ १६ ॥
 दशकोट्यः स्रवङ्गानां गत्वा मन्दिररक्षकान् ।
 चूर्णयामासुरश्छांश्च गजांश्च न्यहनन् क्षणात् ॥ १७ ॥
 ततश्च सरमा नाम प्रभाते हस्तसंज्ञया ।

तूष्णीरसायका तूष्णीरभ्यता सायका इत्यर्थं सम्भविष्यन्ति त्वां
 सस्यञ्च प्राप्स्यन्ति ॥ ९ । १० ॥

सर्वत्र सर्वदिक्षु व्यादिना अन्यान्यपि लिङ्गाणि ॥ ११ । १२ ॥

रावणानुजो विभीषण ॥ १३ ॥

समारभत आरभवान् अजेय इति च्छेदः ॥ १४ । १५ । १६ । १७ ॥

विभीषणस्य भार्या सा होमस्थानमसूचयत् ॥ १८ ॥

गुहापिधानपापाणमद्भदः पादघट्टनैः ।

चूर्णयित्वा महासत्त्वः प्रविवेश महागुहाम् ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा दशाननं तत्र मीलिताच्चं दृढासनम् ।

ततोऽद्भुदान्नया सर्वे यानरा विविशुर्द्रुतम् ॥ २० ॥

तत्र कोलाहलं चक्रुस्ताडयन्तश्च सेवकान् ।

सम्भाराश्चिन्तिपुस्तत्र होमकुण्डे समन्ततः ॥ २१ ॥

सुवर्भाच्छिद्य हस्ताञ्च रावणस्य बलाद्रुपा ।

तेनैव सञ्जघानाशु हनूमान् लवगाग्रणीः ॥ २२ ॥

घ्नन्ति दन्तैश्च काष्ठैश्च यानरासमितस्ततः ।

न जहौ रावणो ध्यानं हतोऽपि विजिगीषया ॥ २३ ॥

प्रविश्यान्त पुरे वेश्मन्यद्भदो वेगवन्तरः ।

समानयत् केशवन्धे हत्वा मन्दोदरौ शुभाम् ॥ २४ ॥

रावणस्यैव पुरतो विलपन्तीमनाथवत् ।

विददाराद्भदसास्याः कक्षुकं रत्नभूषितम् ॥ २५ ॥

मुक्ता विमुक्ताः पतिताः समन्ताद्रत्नसञ्चये ।

शोणिसूत्रं निपतितं त्रुटितं रत्नचित्रितम् ॥ २६ ॥

• विभीषणस्य भार्या सरमा नाम हलाम्बया होमस्थानमसूचयत् सापि नवती ॥ १८ ॥

पादघट्टनैः पादाघाते ॥ १९ । २० ॥

सम्भारान् होमसाधनानि ॥ २१ ॥

हनूमान् सुवर्णमच्छिद्य तेनैव जघान ॥ २२ । २३ । २४ ॥

विददार भवैः विदीर्ण कृतवान् ॥ २५ ॥

तत्र कञ्चुकादिमुक्ता विभक्ता मुक्ता रत्नसञ्चयैस्ततो विभक्ते सप्त भूमौ

कटिप्रदेशाद्विस्वस्ता नीवी तस्यैव पश्यतः ।
 भूषणानि च सर्वाणि पतितानि समन्ततः ॥ २७ ॥
 देवगन्धर्वकन्याश्च नीता हृष्टैः स्रवङ्गमैः ।
 मन्दोदरी रुरोदाथ रावणस्याग्रतो भृशम् ॥ २८ ॥
 क्रोशन्ती करुणं दीना जगाद् दशकन्धरम् ।
 निर्लज्जोऽसि परैरेवं केशपाशे विकृष्यते ॥ २९ ॥
 भार्या तवैव पुरतः किं जुहोषि न लज्जसे ? ।
 हन्यते पश्यतो यस्य भार्या पापैश्च शत्रुभिः ॥ ३० ॥
 मर्तव्यं तेन तत्रैव जीवितान्धरणं वरम् ।
 हा मेघनाद ! ते माता क्लिश्यते वत वानरैः ॥ ३१ ॥
 त्वयि जीवति मे दुःखमीदृशं च कथं भवेत् ? ।
 भार्या लज्जा च सन्धक्ता भर्ता मे जीविताश्रया ॥ ३२ ॥
 श्रुत्वा तद्देवितं राजा मन्दोदर्या दशाननः ।
 उत्तस्थौ खड्गमादाय त्यज देवीमिति ब्रुवन् ॥ ३३ ॥
 जघानाद्गदमथ्यग्रः कटिदेशे दशाननः ।

पतिता इत्यर्थं त्रुटितं धारणासाकार्पणेन भग्नम् ॥ २६ ॥

तस्य रावणस्य पश्यत एवेत्यर्थं ॥ २७ ॥

नीता रावणहोमस्थानमिति शेषः ॥ २८ ॥

करुण यथा स्यात्तथा क्रोशन्ती जगादेत्यन्वयः त्वं निर्लज्जोऽसि यत्तव भार्या तवैवाग्रे परैर्वानरैः केशपाशे धत्वा विकृष्यते च ॥ २९ ॥

अतः किं जुहोषि किन्न लज्जसे तद्देवाह हन्यते पश्यत इत्यादि । ३०-३१
 त्वयि जीवति ईदृशं दुःखं भवेत् न भवेदेव त्वस्मात्प्राप्तुं मे इदं दुःखं
 प्राप्तं च पादपूरणे मे भर्ता जीविताश्रया भार्या लज्जा चेत्युभयमपि त्यक्त-
 मित्यर्थं ॥ ३२ । ३३ ॥

ततोत्सृज्य ययुः सर्वे विध्वंस्य हवनं महत् ॥ ३४ ॥

रामपार्श्वमुपागम्य तस्युः सर्वे प्रहर्षिताः ।

रावणस्तु ततो भार्यामुवाच परिसान्त्वयन् ॥ ३५ ॥

दैवाधीनमिदं भद्रे ! जीवता किन्न दृश्यते ? ।

त्यज शोकं विद्यालाक्षि ! ज्ञानमालम्ब्य निश्चितम् ॥ ३६ ॥

अज्ञानप्रभवः शोकः शोको ज्ञानविनाशकत् ।

अज्ञानप्रभवाहंधीः शरीरादिष्वनात्मसु ॥ ३७ ॥

तन्मूलः पुत्रदारादिसम्बन्धः संसृतिस्ततः ।

हर्षशोकभयमोघलोभमोहस्पृहादयः ॥ ३८ ॥

● अज्ञानप्रभवा ह्येते जन्ममृत्युजरादयः (१) ।

ततोत्सृज्य तत उत्सृज्येति छेदं ध्यायं मन्त्रि महत् महाफलजनकं
हवनमित्यर्थः ॥ ३४ । ३५ ॥

जीवता प्राणिना किं न दृश्यते व्यसम्भावितमपि दृश्यत इत्यर्थः ततो
भवेदृश्यवस्थेति शोकः त्यज ज्ञानं भावि दुर्लभमिति ज्ञानम् ॥ ३६ ॥

अज्ञानकृतस्य मस्तुनो ज्ञानेन नाश इति चेत्सर्वमिदमज्ञानकृतमेवेत्याह-
ज्ञानेति अतएव कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयज्ञाननाशकोऽतः सर्वथा ज्ञानालम्बेन
सन्त्यक्तुं शक्य इति भावः किं बद्धना सर्वं संसार एवाज्ञानमूलकस्तन्मूलस्य
शरीरादिष्वहंज्ञानस्याज्ञानप्रभवत्वादित्याह ज्ञानप्रभवेति ॥ ३७ ॥

पुत्रदारादिसम्बन्ध एते मदोया इत्यध्यास तत संसृति बन्धक-
र्मात्पत्ति एव हर्षादयो जन्माद्याशाज्ञानमूला तत्तत्त्वानककर्मणामज्ञानज-
न्मात्वात् इदं लक्ष्यमिति हर्षजनकस्येदं मे नष्टमिति शोकजनकस्यायं मे
हृन्नेत्यादिभयादिजनकज्ञानस्याज्ञानमूलकत्वाच्च ॥ ३८ ॥

आत्मा तु केवलः शुद्धो व्यतिरिक्तो ह्यलेपकः ॥३८॥

आनन्दरूपो ज्ञानात्मा सर्वभावविवर्जितः ।

न संयोगो वियोगो वा विद्यते केनचित् सतः ॥ ४० ॥

एवं ज्ञात्वा स्वमात्मानं त्यज शोकमनिन्दिते ! ।

इदानीमेव गच्छामि हत्वा रामं सलक्षणम् ॥ ४१ ॥

द्यागमिष्यामि नो चेन्मां दारयिष्यति सायकैः ।

श्रीरामो वज्रकल्पैश्च ततो गच्छामि तत्पदम् ॥ ४२ ॥

तदा त्वया मे कर्तव्या क्रिया मच्छासनात्प्रिये ! ।

सीतां हत्वा मया साह्वं त्वं प्रवेक्ष्यसि पावकम् ॥ ४३ ॥

एवं श्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्यातिदुःखिता ।

उवाच नाथ ! मे वाक्यं शृणु सत्यं तथा कुरु ॥ ४४ ॥

शक्यो न राघवो जेतुं त्वया चान्यैः कदाचन ।

रामो देववरः(१) साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४५ ॥

आत्मना तु वास्तवो न केनापि सम्बन्ध इत्याह आत्मा त्विति बद्धशो
व्याख्यातमेतत् ॥ ३९ ॥

सर्वभावैः सुखदुःखैर्विवर्जितं तदेवाह न संयोग इति तद्वुद्धिरेव
सुख्यतया हर्षशोकादिकरथमिति भावः ॥ ४० । ४१ ॥

दारयिष्यति दारयेन नाशयिष्यतीत्यर्थं वज्रकल्पैः सायकैर्दारयिष्यती-
त्यन्वयः ततस्तत्पदं पर्वोत्तमं स्थानं वैकुण्ठं ममिष्यामि ॥ ४२ ॥

सीता हत्वा त्वया मे क्रिया सपिण्डीकरणान्ना कर्तव्या 'पुत्राभावे
पत्नी स्यात्' इति स्मृतेः यद्वा मया साह्वं पावकं प्रवेक्ष्यसि सत्यामिच्छायामिति
शेषः ॥ ४३ ॥

मत्वं वाक्यं शृणु तथा कुरु च भद्राकार्यमनुतिष्ठ चेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रधानस्य प्रकृतेः पुरुषाणां जीवानां चेश्वरः नियन्ता ॥ ४५ ॥

मत्स्यो भूत्वा पुरा कल्पे मनुं वैवस्वतं प्रभुः ।

ररक्ष सकलापङ्गो राघवो भक्तवत्सलः ॥ ४६ ॥

रामः कूर्मोऽभवत्पूर्वं लक्ष्ययोजनविस्तृतः ।

समुद्रमथने पृष्ठे दधार कनकाचलम् ॥ ४७ ॥

हिरण्याक्षीऽतिदुर्दत्तो हतोऽनेन महात्मना ।

क्रोडरूपेण वपुषा क्षोणीमुद्धरता क्वचिन् ॥ ४८ ॥

त्रिलोककण्ठकं दैत्यं हिरण्यकशिपुं पुरा ।

हतवान्द्वारसिंहेन वपुषा रघुनन्दनः ॥ ४९ ॥

विक्रमैस्त्रिभिरैवासौ बलिं बद्ध्वा जगत्त्रयम् ।

प्राकस्यादात् सुरेन्द्राय मृत्याय(१) रघुसत्तमः ॥ ५० ॥

राक्षसाः क्षत्रियाकारा जाता भूमेर्भरावहाः ।

तान् हत्वा बह्मशो रामो भुवं जित्वा ह्यदात्मुनेः ॥ ५१ ॥

स एव साम्प्रतं जातो(२) रघुवंशे परात्परः ।

भवदर्थे रघुश्रेष्ठो मानुपत्वमुपागतः ॥ ५२ ॥

तस्य भार्या किमर्थं या हृता सीता वनाङ्गलात् ? ।

मम पुत्रविनाशार्थं स्वस्यापि निधनाय च(३) ॥ ५३ ॥

तदेव बोधयन्ती तदप्रतारनाह मत्स्य इति इदं पुराण्ये प्रसिद्धम्

॥ ४६ । ४७ ॥

क्रोडरूपेण पाराङ्गरूपेण ॥ ४८ । ४९ ॥

जगत्त्रयमाक्रम्य पादेरिति शेषः ॥ ५० ॥

रामः परशुराम एते कश्यपस्य ॥ ५१ ॥

भवदर्थे भवदायात्सम् ॥ ५२ । ५३ ॥

(१) त्रिदिश इत्यपि पठनीय । (२) साम्प्रतं रामो इति वा पाठ ।

(३) तत्रापि निधनाय च इति केषिन् पठन्ति ।

इतः परं वा वैदेहीं प्रेषयस्व रघूत्तमे ।

विभीषणाय राज्यं तु दत्त्वा गच्छामहे वनम् ॥ ५४ ॥

मन्दोदरीवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।

कथं भद्रे ! रणे पुत्तान् भ्रातॄन्(१) राक्षसमण्डलम् ॥ ५५ ॥

घातयित्वा राघवेण जीवामि वनगोचरः ? ।

रामेण सह योत्स्यामि रामबाणैः सुशीघ्रगैः ॥ ५६ ॥

विदार्यमाणो यास्यामि तद्विष्णोः परमं पदम् ।

जानामि राघवं विष्णुं लक्ष्मीं जानामि जानकीम् ।

ज्ञात्वैव जानकीं सीता मया नीता वनाइलात् ॥ ५७ ॥

रामेण निधनं प्राप्य यास्यामीति परं पदम् (२) ।

विमुच्य त्वां तु संसाराद्गमिष्यामि सह प्रिये ! ॥ ५८ ॥

परानन्दमयी शुद्धा सेव्यते या सुसुक्ष्मिः ।

तां गतिं तु गमिष्यामि हतो रामेण संयुगे ॥ ५९ ॥

रघूत्तमे तत्त्वमोषमित्यर्थः ॥ ५४ । ५५ ॥

राघवेण घातयित्वा कथं जीवामि जीवने प्रियतावुद्धिं करोमि मरणस्य
सन्निहितत्वाद्द्विपरीतवुद्धिं राघवस्याह रामेण सहेत्यादि जानामि राघव-
मिति च ॥ ५६ । ५७ ॥

रामेण निधनं प्राप्य परं पदं यास्यामीति ज्ञात्वैव जानकीं वनाइला-
तेत्यन्वयः हे प्रिये त्वां विमुच्य त्वङ्गा संसारात् स्वर्लोके पञ्चमी संसारं
सन्त्यज्य मृतैर्बभूवुः सह गमिष्यामि ॥ ५८ ॥

गम्यते प्राप्यते सा गतिः स्वाने परानन्दमयी इत्यन्वयत्वात् ब्रह्म-
लोकैकदेशवैकुण्ठरूपा शुद्धा रजस्तपोऽस्पृष्टशुद्धमन्यभवी या सुसुक्ष्मिः सेव्य-

(१) पित्रन् इति पाठान्तरम् ।

(२) सुख प्रियं इति वा पाठः ।

प्रक्षाल्य कल्पापाणीह मुक्तिं यास्यामि दुर्लभाम् ॥ ६० ॥

क्लेशादिपञ्चकतरङ्गयुगं भ्रमादंय

दारात्मजापुत्रधनबन्धुभ्रमाभियुक्तम् ।

और्वानलाभनिजरोपमनङ्गजालं

संसारसागरमतीत्य हरिं व्रजामि ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उषामहेन्दुरसम्वादे युद्धकाण्डे

दशम सर्गः ।

ते दहराद्युपासनाभिः प्रायते रामेण संयुगे हतस्तां गतिं गभिव्यामि ॥१६

इह कल्पाणि राक्षसदेहेन कृतानि पापानि अलक्ष्मणे रामनाम-
स्मरणान्नाममूर्तिदर्शनाच्च प्रक्षाल्य दूरीकृत्य मुक्तिं यास्यामि ॥ ६० ॥

क्लेशादीति अविद्यास्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशा इति योग-
शास्त्रोक्ताः तत्राविद्या अनित्याशुचिदु खरूपा नात्मसु नित्यशुभिसुखात्मस-
ख्यातिः शुक्तिरज्ज्वादिज्ञानानि च अग्निता यरोराद्यतिरिक्त आत्मा नास्ती-
त्येवं मत्स्यः रागद्वेषौ प्रसिद्धौ अभिनिवेशो भरणादिवामः तच्छून्याः
भ्रूयुष्टत्तय आदिपदपाह्या यासांभ्यामभेयत्वं योगशास्त्रे उक्तं तद्रूपान-
रङ्गा यत्र तं चेन्न युगं तत्परिहृत्तिरूपभ्रमेणाव्यं दारादिरूपैर्भ्रमेणाहैर्युक्तं
तत्तत्प्राणिनां रोष एवौर्वानलाभो यत्र गोपकत्वात्त अन्तर्ग कामएव
जानं मन्वकत्वाद्यात् तं कामेन हि तत्तद्विषये जनो ब्रथते ॥ ६१ ॥

इति श्रीमत्कृत्तराजविषुद्धरत्नममर्षेण्यद्वि० श्रीरामवर्मण कवी

श्रीमद्भ्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे

दशम सर्गः ।

अथ एकादश सर्ग ।

इत्युक्त्वा वचन प्रेम्णा राज्ञी मन्दोदरीं तदा ।
 रावणः प्रययौ योद्धुं रामेण सह संयुगे ॥ १ ॥
 दृढं स्यन्दनमास्थाय दृतो घोरैर्निशाचरैः ।
 चक्रेः षोडशभिर्युक्तं सवरूपं सकृबरम् ॥ २ ॥
 पिशाचवदनैर्घोरैः परैर्युक्तं भयावहम् ।
 सर्वास्त्रशस्त्रसहितं सर्वोपस्करसंयुतम् ॥ ३ ॥
 निश्चक्रामाथ सहसा रावणो भीषणाकृतिः ।
 आयान्तं रावणं दृष्ट्वा भीषणं रणकर्कशम् ॥ ४ ॥
 सन्तस्ताभूत्तदा सेना वानरी रामपालिता ॥ ५ ॥
 हनुमानथ चोत्प्लुत्य रावणं योद्धुमाययौ ।
 आगत्य हनुमान् रक्षोवक्षस्यतुलधिक्रमः ॥ ६ ॥
 मुष्टिवद्धं दृढं बद्ध्वा ताडयामास वेगतः ।
 तेन मुष्टिप्रहारेण जानुभ्यामपतद्रथे ॥ ७ ॥
 मूर्च्छितोऽथ मुहूर्त्तेन रावणः पुनरुत्थितः ।
 उवाच च हनुमन्तं शूरोऽसि मम सम्मतः ॥ ८ ॥
 हनुमानाह तं धिक्त्वा यस्त्वं जीवसि रावण ।
 त्वं तावन्मुष्टिना वक्षो मम ताडय रावण ! ॥ ९ ॥
 पश्यान्मया हतः प्राणान्मोक्षसे नात्र संशयः ।

इत्युक्तेति ॥ १ ॥

परुषो रवणुभि ॥ २ ॥

उपस्करो युद्धसामपी ॥ ३ ॥

रणकर्कशं अतिनिर्दयम् ॥ ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

तथेति मुष्टिना यक्षो रावणेनापि ताडितः ॥ १० ॥

विधूर्णमाननयनः किञ्चित्कश्मलमाययौ ।

संज्ञामवाप्य कपिराट् रावणं हन्तुमुद्यतः ॥ ११ ॥

ततोऽन्यत्र गतो भीत्या रावणो राक्षसाधिपः ।

हनुमानद्भद्रसैव नलो नीलसायैव च ॥ १२ ॥

चत्वारः समवेताग्रे दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवान् ।

अग्निवर्णं तथा सर्परोमाणं खड्गरोमकम् ॥ १३ ॥

तथा वृश्चिकरोमाणं निर्जघ्नुः क्रमशोऽसुरान् ।

चत्वारश्चतुरो हत्वा राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥ १४ ॥

सिंहनादं श्रुत्वा हत्वा रामपार्श्वसुपागताः ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः सन्दृश्य दशनच्छदम् ॥ १५ ॥

विदृश्य नयने क्रूरो राममेवान्वधावत ।

दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥ १६ ॥

आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ।

रामस्य पुरतः सर्वान् वानरानपि विव्यथे ॥ १७ ॥

ततः पावनसंकाशैः शरैः काञ्चनभूपणैः ।

अभ्यवर्षद्रुणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ १८ ॥

रथस्यं रायणं दृष्ट्वा भूमिष्ठं रघुनन्दनम् ।

आह्वय मातलिं यको वचनस्येदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

समवेताग्रे इति श्लोक सन्धिरार्थः ॥ १३ । १४ ॥

श्रुत्वा सिंहनादं हत्वा प्रत्येकं सिंहनादं हत्वेत्यर्थं दशनच्छदं श्लोकम् ॥ १५

विदृश्य क्रोधवशादिति ॥ १६ ।

तोयदो धाराभिरिव पर्वतभित्तिं शेषं विव्यथे व्यथयाभासं व्यन्तर्भावि-

तण्यर्थः ॥ १७ । १८ । १९ ॥

रथेन मम भूमिष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमम् ।
 त्वरितं भूतलं गत्वा कुरु कार्यं ममानघ ! ॥ २० ॥
 एवमुक्तोऽथ तं नत्वा मातलिर्देवसारथिः ।
 ततो ह्यैश्व संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमम् ॥ २१ ॥
 स्वर्गाञ्जयार्थं रामस्य ह्युपचक्राम मातलिः ।
 अब्रवीच्च ततो राममप्रतर्क्यरथे स्थितः ।
 प्राञ्जलिर्देवराजेन प्रेषितोऽस्मि रघूत्तम ! ॥ २२ ॥
 रथोऽयं देवराजस्य विजयाय तव प्रभो ! ।
 प्रेषितश्च महाराज ! धनुरैन्द्रं च भूषितम् ॥ २३ ॥
 अभेद्यं कवचं खड्गं दिव्यदृग्गीयुगं तथा ।
 आरुह्य च रथं राम ! रावणं जहि राजसम् ॥ २४ ॥
 मया सारथिना देव ! इत्तं देवपतिर्यथा ।
 द्रुत्युक्तस्त्वं परिक्रम्य नमस्कृत्य रथोत्तमम् ॥ २५ ॥
 आरुरोह रथं रामो लोकान् लक्ष्मणा नियोजयन् ।
 ततोऽभवन्महाद्युहं भैरवं रोमहर्षणम् ॥ २६ ॥
 महात्मनो राघवस्य रावणस्य च धीमतः ।

मम कार्यं रामस्य रथेन योजनरूपम् ॥ २ ॥

हरितै हरितवर्णै । २१ ॥

उपचक्राम रामसमोपमाजगामेत्यर्थं अप्रतर्क्यरथे चान्ये सर्वैरदृश्य-
 रथे प्राञ्जलिरवबोदित्यन्वय किमब्रवीत्तदाह देवराजनेत्यादि ॥ २१ ॥

अथ देवराजस्य रथ इतिरूपबोधन एव तव विजयाय तेन प्रेषित
 ऐन्द्र स्त्रीयं धनुश्च तन प्रेषितम् ॥ २३ । २४ । २५ ॥

लोकान् लक्ष्मणा नियोजयन् रावणवधस्यात्यक्कालावशिष्टत्वबोधनेना-
 नन्द्यदित्यर्थ ॥ २६ । २७ । २८ । २९ ॥

आग्नेयेन च आग्नेयं दैवं दैवेन राघवः ॥ २७ ॥
 अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ।
 ततस्तु सृष्टजे घोरं राक्षसं चास्त्रमस्त्रवित् ॥ २८ ॥
 क्रोधेन महताविष्टो रामस्योपरि रावणः ।
 रावणस्य धनुर्मुक्ताः सर्पा भूत्वा महाविषाः ।
 शराः काञ्चनपुङ्खाभा राघवं परितोऽपतन् ॥ २९ ॥
 तैः शरैः सर्पवदनैर्वमद्भिरनलं मुखैः ।
 दिश्यथ विदिश्यथैव व्याप्तास्ताव तदाभवन् ॥ ३० ॥
 रामः सर्पांस्ततो दृष्ट्वा समन्तात्परिपूरितान् ।
 सौपर्णमस्त्रं तत् घोरं पुरः प्रावर्तयद्रणे ॥ ३१ ॥
 रामेण मुक्तास्ते बाणा भूत्वा गरुडरूपिणः ।
 चिच्छिदुः सर्पबाणास्तान् समन्तात्सर्पशत्रवः ॥ ३२ ॥
 अस्त्रे प्रतिहते युद्धे रामेण दशक्रन्धर' ।
 अभ्यवर्षत्ततो रामं घोराभि' शरदृष्टिभिः ॥ ३३ ॥
 ततः पुनः शरानीकै राममक्लिष्टकारिणम् ।
 अर्हयित्वा तु घोरेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ ३४ ॥
 पातयित्वा रथोपस्थे रथकेतुं च काञ्चनम् ।
 ऐन्द्रानश्वानभ्यहनद्रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३५ ॥

अनलमग्निम् ॥ ३० ।

पुर रावणसमुत्थे ॥ ३१ । ३२ । ३३ ।

घोरेण बाणेनेति शेष ॥ ३४ ॥

रथोपस्थ रथकेतुं पातयित्वात्पनेन तस्य वेतसादिवत् शरैर्नम्रीकरण
 विधत्तं क्रोधमूर्च्छित उच्छ्रितक्रोध इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

विषेदुर्देवगन्धर्वाश्चारणाः पितरस्तथा ।
 आर्ताकारं हरिं दृष्ट्वा व्यथिताश्च महर्षयः ॥ ३६ ॥
 व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ।
 दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ ३७ ॥
 दृष्ट्वा रावणस्तत्र मैनाक इव पर्वतः ।
 रामस्तु भृकुटिं बद्ध्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३८ ॥
 कोपं चकार सदृशं निर्दहन्निव राक्षसम् ।
 धनुरादाय देवेन्द्रधनुराकारमङ्गुतम् ॥ ३९ ॥
 गृहीत्वा पाणिना बाणं कालानलसमप्रभम् ।
 निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां दृष्ट्वा रिपुमन्तिके ॥ ४० ॥
 पराक्रमं दर्शयितुं तेजसा प्रञ्चलन्निव ।
 प्रचक्रमे कालरूपी सर्वलोकस्य पथ्यतः ॥ ४१ ॥
 विकृत्य चापं रामस्तु रावणं प्रतिविध्य च ।
 हर्षयन् वानरानीकं कालान्तक इवावभौ ॥ ४२ ॥
 क्रुद्धं रामस्य वदनं दृष्ट्वा शत्रुं प्रधावतः ।
 तत्रसः सर्वभूतानि चचाल च वसुन्धरा ॥ ४३ ॥
 रामं दृष्ट्वा महारौद्रमुत्पातांश्च सुदारुणान् ।
 त्वस्तानि सर्वभूतानि रावणं चाविशङ्गयम् ॥ ४४ ॥

आर्ताकारं आर्तसदृशाकार अभिनीततदाकारं न तु वस्तुतस्तदा-
 दाकारम् ॥ ३६ । ३७ । ३८ ॥

सदृशं कोपं आत्मनः सदृशं कोपं देवेन्द्रधनुर्वर्षाकावे दृश्यमानमिन्द्रध-
 नुरिति प्यातं तत्सदृशम् ॥ ३९ । (आत्मनेपदमार्पम्) ४० ।

कालरूपी रामभङ्गमनुसन्धाय प्रचक्रमे रावणवधार्थमिति शेषः
 ॥ ४१ । ४२ । ४३ । ४४ ॥

विमानस्थाः सुरगणाः सिद्धगन्धर्वकिन्नराः ।
 दृष्टुः सुमहायुद्धं लोकसम्बर्तकोपमम् ।
 ऐन्द्रमस्त्रं समादाय रावणस्य शिरोऽच्छिनत् ॥ ४५ ॥
 सूर्धानो रावणस्याथ बहवो रुधिरोक्षिताः ।
 गगनात्प्रपतन्ति स्य तालादिव फलानि हि ॥ ४६ ॥
 न दिनं न च वै रात्रिर्न सन्ध्या न दिशोऽपि वा ।
 प्रकाशन्ते न तद्रूपं दृश्यते तत्र सद्गरे ॥ ४७ ॥
 ततो रामो बभूवाथ विस्मयाविष्टमानसः ।
 शतमेकोत्तरं छिन्नं शिरसा चैकवर्चसाम् ॥ ४८ ॥
 न चैव रावणः शान्तो दृश्यते जीवितक्षयात् ।
 ततः सर्वास्त्रविद्धीरः कोशल्यानन्दवर्हनः ॥ ४९ ॥
 अस्त्रेषु बलभिर्यत्तश्चिन्तयामास राघवः ।
 यैर्बाणैर्हता दैत्या महासत्त्वपराक्रमाः ॥ ५० ॥
 त एते निष्फलं याता रावणस्य निपातने ।
 इति चिन्ताकुले रामे समीपस्थो विभीषणः ॥ ५१ ॥
 उवाच राघवं वाक्यं ब्रह्मदत्तपरो ह्यसौ ।

लोकसम्बर्तकोपमं सर्वलोकप्रलयहृदाहोवक्रादियुद्धमदृश्यम् ॥ ४५ ॥

सूर्धानं रामबाणहता इति शेषः ॥ ४६ ॥

न दिनमित्यादि ष्यनेनानेकदिनं रामरावणयोर्निरन्तरं युद्धं दृश्य-
 मिति सूचितम् तद्रूपं षष्ठमस्त्रकरावणरूपं पुन पुन शिरः प्राडर्भा-
 वात् ॥ ४७ ॥

तद्देशाद् इति एकवर्चसा तन्व्यतेजसाम् ॥ ४८ ॥

शान्तो गतचेष्टः ॥ ४९ । ५० ॥

निष्फलं याता प्राप्ता निष्फला जाता इति क्वचित् पाठः । ५१ । ५२

विच्छिन्ना बाहवोऽप्यस्य(१) विच्छिन्नानि शिरांसि च ॥५२॥

उत्पत्स्यन्ति पुनः शीघ्रमित्याह भगवानजः ।

नाभिदेशेऽष्टतं तस्य कुण्डलाकारसंस्थितम् ॥ ५३ ॥

तच्छोपयानलाक्ष्णेण तस्य श्रुत्युत्सतो भवेत् ।

दिभीषणवचः श्रुत्वा रामः शीघ्रपराक्रम ॥ ५४ ॥

पावकाक्ष्णेण संयोज्य नाभिं विव्याध रक्षसः ।

अनन्तरं च चिच्छेद शिरांसि च महाबलः ॥ ५५ ॥

बाह्वनपि च संरब्धो रावणस्य रघूत्तमः ।

ततो घोरां महाशक्तिमादाय दशकन्धरः ॥ ५६ ॥

विभीषणवधार्याय चिक्षेप क्रोधविह्वलः ।

चिच्छेद राघवो बाणैस्तां शितैर्हमभूषितैः ॥ ५७ ॥

दशग्रीवशिरस्छेदान्तदा तेजो विनिर्गतम् ।

स्नानरूपो बभूवाय छिन्नैः शीर्षैर्भयङ्करैः ॥ ५८ ॥

एकेन मुख्यशिरसा बाहुभ्यां रावणो बभौ ।

रावणस्तु पुनःकुट्टो नानाशस्त्रास्त्रदृष्टिभिः ॥ ५९ ॥

ववर्ष रामं तं रामसाया बाणैर्ववर्ष च ।

कुण्डलाकारे गत्तं संस्थितम् ॥ ५३ ॥

अनलाक्ष्णेणान्नेवाक्ष्णेण ॥ ५४ । ५५ । ५६ ॥

शितैस्त्रीणैः ॥ ५७ ॥

तेजोपगमाच्च स्नानरूपो बभूव ॥ ५८ ॥

मुख्यशिरसेत्यनेनान्यानि युद्धादिकाले एव प्रादुर्भवन्तीति सूचितम्

॥ ५९ । ६० । ६१ ॥

ततो युद्धमभूत् घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ६० ॥
 अथ संस्मारयामास मातली राघवं तदा ।
 विष्टज्यास्त्रं वधायास्य ब्राह्मं शीघ्रं रघूत्तम ! ॥ ६१ ॥
 विनाशकालः प्रथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्त्तते ।
 उत्तमाङ्गं न चैतस्य च्छेत्तव्यं राघव ! त्वया ॥ ७२ ॥
 नैव शीर्ष्णिं प्रभो ! वध्यो वध्य एव हि मर्मणि ।
 ततः संस्मारितो रामस्येन याव्येन मातलेः ॥ ६३ ॥
 जग्राह सशरं दीप्तं निःश्वसन्तमिवोरगम् ।
 यस्य पार्श्वे तु पवनः फले भास्करपावकौ ॥ ६४ ॥
 शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ।
 पर्वस्वपि च विन्यस्ता लोकपाला महौजसः ॥ ६५ ॥
 जान्वल्यमानं वपुषा शान्तभास्करवर्चसा ।
 तमुग्रमस्त्रं लोकानां भयनाशनमद्भुतम् ॥ ६६ ॥
 अभिमन्थ्य ततो रामसं महेषुं मद्याभुजः ।
 वेदमोक्षेन विधिना सन्धे कार्मुके बली ॥ ६७ ॥
 तस्मिन् सन्धीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे ।
 सूर्यभूतानि वित्तेमुद्यच्छाल च यमुन्धरा ॥ ६८ ॥

• प्रथितः कथित. उत्तमाङ्गं शिरः ॥ ६२ ॥

मर्मणि उरम्यमण्डले ॥ ६३ । ६४ ॥

आकाशमयमित्थनेनातिमहत्त्वं श्रुतितं आकाशपदेन व्यापकत्वादि-
 रण्यगर्भं वा गौरवे मेरुमन्दरौ यस्य सदृशादिति जेय ॥ ६५ ॥

भास्करवर्चसा भातं तजुन्पतेजः प्रकाशं अक्षयन्दोःर्षशाशो यस्तपसा-
 योऽत्र ॥ ६६ ॥

वेदमोक्षेन ब्रह्माक्षविधिना अभिमन्थेत्यन्वयः ॥ ६७ । ६८ ॥

स रावणाय संकुद्धो भ्रममानस्य कार्मुकम् ।
 चित्तेप परमायत्तसामस्त्रं मर्मघातिनम् ॥ ६९ ॥
 स वज्र इव दुर्द्धर्षो वज्रपाणिविसर्जितः ।
 कृतान्त इव घोरास्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ ७० ॥
 स निमग्नो महाघोरः शरीरान्तकरः परः(१) ।
 निभेद हृदयं त्वर्णं रावणस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥
 रावणस्याहरत्प्राणान् विवेश धरणीतले ।
 स शरो रावणं हत्वा रामद्वणीरभाविशत् ॥ ७२ ॥
 तस्य हस्तात् पपाताशु सशरं कार्मुकं महत् ।
 गतासुभ्रमिवेगेन राक्षसेन्द्रोऽपतद्भुवि ॥ ७३ ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषाश्च राक्षसाः ।
 हतनाथा भयत्रस्ता दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ ७४ ॥
 दशग्रीवस्य निधनं विजयं राघवस्य च ।
 ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ ७५ ॥
 वदन्तो रामविजयं रावणस्य च तद्वधम् ।
 अथान्तरीक्षे व्यनदत् सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः ॥ ७६ ॥

भ्रममतिशयेन ॥ ६९ ।

वज्रपाणिना त्यक्तो वज्र इव स बाणो रावणोरसि न्यपतत् ॥ ७० । ७१

वेगवशाद्द्रावणप्राणहरणोत्तर भूमौ प्रविश्य पुन स्वाधिष्ठातृदेवता

तेजोवशाद्गामद्वणीर प्रविष्ट ॥ ७२ ॥

भ्रमि इति शरपतनकालजातभ्रमिवेगेन ॥ ७३ । ७४ ॥

दशग्रीवनिधनं रामविजयं च दृष्ट्वा विदुद्रुवुरित्यन्वय ॥ ७५ ॥

ततो रामजय रावणस्य तद्वध ततो रामाद्वध च वदन्तो विनेदुरने-

पपात पुष्पवृष्टिश्च समन्ताद्राघवोपरि ।
 तुष्टुवुर्मुनयः सिद्धाश्चारणाश्च दिवोकसः ॥ ७७ ॥
 अथान्तरीक्षे नष्टतुः सर्वतोऽम्बरसो मुदा ।
 रावणस्य च देहोत्थं ज्योतिरादित्यवत् स्फुरत् ॥ ७८ ॥
 प्रविवेश रघुश्रेष्ठं देवानां पश्यता सताम् ।
 देवा ऊचुरहो भाग्यं रावणस्य महात्मनः ॥ ७९ ॥
 वयं तु सात्त्विका देवा विष्णोः कारुण्यभाजनाः ।
 भयदुःखादिभिर्याताः संसारे परिवर्तिनः ॥ ८० ॥
 अयं तु राक्षसः क्रूरो ब्रह्महातीवतामसः ।
 परदाररतो विष्णुहेपी तामसहिसक ॥ ८१ ॥
 पश्यत्सु सर्वभूतेषु राममेव प्रविष्टवान् ।
 एवं ब्रुवत्सु देवेषु नारदः प्राह सस्मितः ॥ ८२ ॥
 शृणुताव सुरा । यूयं धर्मतत्त्वविचक्षणाः ।

नान्वय मिहनादाद्यकुरित्यर्थ ॥ ७६ । ७७ ॥

सूर्यतल्य रावणस्य देहोत्थ तेजो रघुश्रेष्ठ प्रविवेश त प्रविश्य तदा-
 क्षया वैकुण्ठलोक जगामेति बोध्यम् ॥ ७८ । ७९ ॥

वयन्विति वयं देवा अपि तेजसा द्योतमाना अपि सात्त्विका अपि
 सत्त्वप्रधाना अपि विष्णोर्भगवत करुणाप्राप्तभूता अपि भयदुःखादिव्याप्रा-
 पुन पुन संसारभाजय ॥ ८० ॥

अयं राक्षसः क्रूरोऽपि ब्रह्महृदि अत्यन्ततामसोऽपि परदाररतत्वादि-
 गुणोऽपि ॥ ८१ ॥

राम प्रविष्टवान् तत्रवेदेन मोक्षद्वार लभवान् वैकुण्ठगताना प्रति-
 सङ्घरे सक्तिप्रवणात् इत्याशयमित्यर्थ ॥ ८२ ॥

रावणो देवभङ्गुक्तोऽपि भक्त्यै सह रामचरित्वा युक्तसारणादिभ्य

रावणो रावणहेपादनिशं हृदि भावयन् ॥ ८३ ॥

भृत्यैः सह सदा रामचरितं हेपसंयुतः ।

श्रुत्वा रामात् स्वनिधनं भयात् सर्वत्र रावणम् ॥ ८४ ॥

पश्यन्ननुदिनं स्वप्ने राममेवानुपश्यति ।

क्रोधोऽपि रावणस्याशु गुरुनोधाधिकोऽभवत् ॥ ८५ ॥

रामेण निहतस्यान्ते निर्धूतायेपकल्पः ।

रामसायुज्यमेवाप(१) रावणो मुक्तबन्धनः ॥ ८६ ॥

पापिष्ठो वा दुरात्मा परधनपरदारेषु सक्तो यदि स्या

न्नित्यं स्नेहात् भयाद्वा रघुकुलतिलकं भावयन् सम्परेत ।

श्रुत्वा तद्द्वेषादेवानिशन्न हृदि भावयन् एतत् श्रुत्वा भावयन्नित्यनेन अरण्य
मनननिदिध्यासनसम्पदुक्ता मननमनुक्तमपि व्यर्थादिप्र बोध्यम् तथा रामात्
स्वनिधनं श्रुत्वा भयात्सर्वत्र रावणं पश्यन् इदं फलं लभन्वानिति शयं तस्य
च दर्शनस्य सार्वकालिकत्वमाह अतुदिनं स्वप्नेऽपि राममेव पश्यति अनेन
सालाकार उक्त एव मरुषविषयत्वादेया वैकुण्ठलोकप्राप्तद्वारा मोक्षजन
कत्वम् दहराद्युपासनावदिति बोध्यम् ॥ ८३ । ८४ ॥

उमसहरति क्रोवोऽप्रोति अपिना य मीत्यैव माधरेत तस्य रुक्ति
सर्वधेति ध्वनितं गुरुबोध गुरुसेवाजन्यो बोधस्तद्वत् अधिक सर्वधर्माधि-
कोऽभवदित्यर्थ ॥ ८५ ।

भगवतो हृत्सान्मृत्पुण्येव फलकं इत्याह रामेणेति सह समाने देशे
युक्तस्य भाव सायुज्य समानलोकवास इत्यर्थं तदेवाभिप्रेत्याप्ये वक्ष्यति
वैकुण्ठं यातीति ॥ ८६ ॥

दुरात्मा पराजिष्ठादिचिन्तक पापिष्ठत्वं कायिकपापवत्प तदेव स्मृत-
यति परधनपरदारेत्यादि स्नेहाद्भयाद्देव्यादि स्नेहाद्भयाद्देव्यनेनोभयोस्तुल्यफलत्वं
स्नेहाद्भयोऽपि भयाद्भावणादिसत्त्वं स्नेहवतामेहलौकिकसुखाधिक्य विशेष

भूत्वा शुद्धान्तरङ्गो (१) भवशतजनितानेकदोषैर्यमुक्तः
 सद्यो रामस्य विष्णोः सुरवरविभुतं याति वैकुण्ठमाद्यम् ॥८७
 हत्वा युद्धे दशास्यं त्रिभुवनविषमं वामहस्तेन चापं
 भूमौ विटभ्य तिष्ठन्नितरकरष्टतं भ्रामयन् बाणमेकम् ।
 आरक्तोपान्तनेत्रः शरदलितवपुः सूर्यकोटिप्रकाशो
 वीरश्रीवन्धुराङ्गः स्निग्धपतिसुतः पातु मा वीररामः ॥८८॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उभयमण्डेश्वरमन्वादे युद्धकाण्डे

एकादश सर्ग ।

इति बोध्य पारलौकिक तु फल तुल्यमित्याशयेन वागब्द अन्तरङ्ग अन्त-
 करण तच्छुद्ध यस्य स सुरवरो ब्रह्मा ॥ ८७ ॥

त्रिभुवनस्य विषम इ उद शरैर्दलित विदारित वपुर्यस्य स बन्धुराङ्ग
 यथोचित नतोत्तमाङ्ग एव ध्यातृणा सर्वभयापह्नमिति तन्त्रेषु प्रसिद्धम् ॥८८

इति श्रीमत्सुकनराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण

हतावध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे

एकादश सर्ग ।

* (१) शुद्धान्तराङ्गा इति पाठान्तरम् ।

रामो विभीषणं दृष्ट्वा हनूमन्तं तथाङ्गदम् ।
लक्ष्मणं कपिराजं च जाम्बवन्तं तथापरान् ॥ १ ॥
परितुष्टेन मनसा सर्वानेवाब्रवीद्वचः ।
भवता बाहुवीर्येण निहतो रावणो मया ॥ २ ॥
कीर्तिः स्यास्यति वः पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
कीर्तयिष्यन्ति भवता कथा त्रैलोक्यमावनीम् ॥ ३ ॥
ययोपेता(१) कलिहरां यास्यन्ति परमा गतिम् ।
एतस्मिन्नन्तरे दृष्ट्वा रावणं पतितं भुवि ॥ ४ ॥
मन्दोदरीमुखाः सर्वाः स्त्रियो रावणपालिताः ।
पतिता रावणस्याग्रे शोचन्त्य' पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥
विभीषणः शुशोचार्तो शोकेन महतादृतः ।
पतितो रावणस्याग्रे बद्ध्वा पर्यदेवयत् ॥ ६ ॥
रामस्तु लक्ष्मणं प्राञ्च बोधयस्व विभीषणम् ।
करोतु भ्रातृसंस्कारं किं विलम्बेन ? मानद । ॥ ७ ॥

राम इति ॥ १ ॥

तेषां वीराणामुत्साहार्थं वाक्यमाह भवतामिति एवावधवाक्येन
बोधिता वीरा रणे प्राणव्ययेनापि स्वाभीष्टं साधयन्तीति सूचितम् ॥ २ ॥

अथ पारितोषिकं ददाति कीर्तिरिति वः पुण्या कीर्तिं स्यास्यतीति
किञ्च यया कीर्त्यां सयुक्ताभिमा भवता विजयकथा ये कीर्तयिष्यन्ति ते पर-
माङ्गतिं यास्यन्ति ॥ ३ । ४ । ५ ॥

पर्यदेवयत् शोकेन विललापेत्यर्थं ॥ ६ ॥

स्त्रियो मन्दोदरीमुख्याः पतिता विलपन्ति च ।
 निवारयतु ताः सर्वा राक्षसी रावणप्रियाः ॥ ८ ॥
 एवमुक्तोऽथ रामेण लक्ष्मणोऽगाहिभीषणम् ।
 उवाच श्वेतकोपान्ते पतितं श्वेतकोपमम् ॥ ९ ॥
 शोकेन महताविष्टं सौमित्रिरिदमब्रवीत् ।
 यं शोचसि त्वं दुःखेन कोऽयं तव ? विभीषण ! ॥ १० ॥
 त्वं वास्य कतमः सृष्टेः पुरेदानीमतःपरम् ।
 यद्वत्तोयौघपतिताः सिकता यान्ति तद्वशा ॥ ११ ॥
 संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनिः ।
 यथा धानास्तु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च ॥ १२ ॥

बोधयस्व योकापनयनवाक्ये संसारानित्यत्वं बोधयेत्यर्थः । ० । ८ ।
 श्वेतकस्य रावणस्य समीपे श्वेतकतुल्यतया निचेष्ट पतितम् ॥ ९ ॥
 अयं तव कः प्यात्मनः शुद्धबुद्धसभावत्वात् केनापि सम्बन्ध इति
 भावः ॥ १० ॥

किञ्च सृष्टेः पुरा तवाप्य कश्चित्सम्बन्धो भैवासीत् एवमतः परमिदानीं
 च न कश्चित्सम्बन्धः पूर्वापरकालयोः सम्बन्धाभावेन मध्येऽपि न वास्तव
 सम्बन्धः किन्वाभिप्रायिक एवेति भावः तदेव दृष्टान्तेमाह यद्वदिति
 तोष्यौघे पतिताः सिकता जलवेगाहता किञ्चिद्दूरं मिलिता यान्ति ततः
 कायितुं शुद्धतया व्यपलिष्ठानि लघुतया विनीयन्ते वा व्यपरा गच्छन्ति
 तासा यथा न कायितुं सम्बन्धः ॥ ११ ॥

एवं देहिनि कालेन तद्भेगेन संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च वस्तुतश्च तेषां न
 कश्चित्सम्बन्ध इत्यर्थं दृष्टान्तान्तरमाह यथेति धाना भ्रष्टयवाकास्तु लक्ष्मीध-
 रभावेन कायिद्धाना अप्यं भवन्ति ततः पुनस्तासां श्लिग्धत्वात्ततो न भवन्ति
 वियुज्यन्ते ॥ १२ ॥

एवं भूतेषु भूतानि प्रेरितानीशमायया ।

त्वं चेमे वयमन्ये च तुल्याः कालवशोद्भवाः ॥ १३ ॥

जन्ममृत्युं यदा यस्मात्तदा तस्माद्भविष्यतः ।

ईश्वरः सर्वभूतानि भूतैः सृजति हन्यजः ॥ १४ ॥

आत्मसृष्टैरस्रतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ।

देहेन देहिनो जीवा देहाद्देहोऽभिजायते ॥ १५ ॥

बीजादेव यथा बीजं देहान्य(१) द्रुव शाश्वतः ।

एवमीशमायया प्रेरितानि भूतानि भूतेषु सद्युज्यन्ते वियुज्यन्ते चेत्यर्थं
एवमय मयोगो वियोगश्च तवैवेति न किञ्च सर्वेषामस्माकं तस्य इत्याह त्व
चेमे वयमित्यादि व्यस्माकमप्येव वियोगो भावोति भाव ॥ १३ ॥

यदा यस्मिन् काले यस्माज्जन्ममृत्युं कर्मसहस्रगौ भगवता कल्पितौ
तदा तस्मिन् काले तौ भविष्यत एव न त्यजेत्यर्थं ॥ १४ ॥

यथा बालो व्यनपेक्षोऽपि बाल्यस्वभावादेव सृष्टैर्मन्त्रायादिभिश्चित्तै
स्त्रनिर्मितानि तादृशानि सृजति द्वे स्त्रीपुरुषाकारे कृत्वा तृतीयमेक निर्मा-
येत इदं जातमनयोरपत्यमिति व्यवहरति परस्परभिघातेन नाशयति
चैवमोश्चर व्यनपेक्षोऽपि सर्जनजन्यफलानपेक्षोऽपि आत्मसृष्टैरेव भूतै
प्राणिभि स्त्रीपुरुषयाम्यव्यवहारद्वारा पराधि सृजति तत केनचित्कञ्चि-
द्भवति च ननु तेषामेव तत्र कर्तृत्वमस्त्वित्याह अस्रतन्त्रैरिति तदप्यमात्र-
चालनेऽपि स्वातन्त्र्यरहितै ननु तत किं सृज्यमानदेह एव जीवो नेत्याह
देहेनेति जीवास्तेन देहेन ननु देहिनो देहात्मान एव ते ननु देह किरुपि
कारणमेव नेत्याह देहादिति कर्मद्वारेति शेष ॥ १५ ॥

अस्य व्यवहारस्यानादित्वे दृष्टान्तमाह बीजादवति य च देहादन्व
द्रुव अथ एवेत्यर्थं भद्रक धर्ममाह शाश्वत इति तेन नित्यत्वानित्यस्याभ्या
देहदेहिनोर्भेद उक्तं वस्तुतस्तस्य देहिब्यवहारप्रयोजको देहसम्बन्धोऽपि

देहिदेहविभागोयमविवेककृतः पुरा ॥ १६ ॥

नानात्वं जन्मनाशश्च क्षयो वृद्धिः क्रियाफलम् ।

द्रष्टुराभान्यतद्धर्मा यथाऽग्नेर्दाश्विक्रियाः ॥ १७ ॥

त इमे देहसंयोगादात्मना भान्यसदृश्यात् ।

प्रथा यथा तथा चान्यत् ध्यायतो सदसदृश्यात् ॥ १८ ॥

प्रसुप्तस्यानहं(१) भावान्तदा भाति न संसृतिः ।

जीवतोऽपि तथा तद्वद्विमुक्तस्यानहङ्गतेः ॥ १९ ॥

कल्पित एवेत्याह देहीति अविवेककृत अन्तःकरणेनात्मनोऽविवेकात् अहं
ममेत्यादि बुद्धिरिति भाव एवञ्च देह एव ममताबुद्धेरवास्तवत्वे भ्रात्यादौ
ममत्वबुद्धिं सुतरामवाप्स्येति सूचितम् ॥ १६ ॥

बसुतो भ्रात्यादौ स्वतंत्रिकृत्यबुद्धिर्नाशादिवुद्धिय मर्त्तं निय्यैव शुक्ति-
रजतादिवुद्धिवदित्याह नानात्वमिति नानात्व भेद क्रियाफलं सुखदुःखे
एते अतद्धर्मा अनात्मधर्मा द्रष्टुमहृत्तित्तेन भान्ति अन्तःकरणतत्कार्यधर्मा
एवमेते तदविवेकात् आत्मनि भान्ति यथा टाक्षगतवक्रत्यादिनां तद्गताभ्रवक्र-
त्यादिति भाव ॥ १७ ॥

त इमे नानात्वादेव देहसंयोगाद्देहपदेनान्तरकरणमध्यप्रलक्ष्यते अमद्-
व्यहोऽहममता बुद्धि यथा पदसहान्तविविधदन्तु आस्यहात् ध्यायतो भद्रि
कीटन्यायेन तथा प्रथा भवति ध्यायमानयस्मदमस्वाभ्या ध्यातरपि मदम-
न्वप्रथा भवति तद्वत् अनेन वाग्भवता नाशादीना निराकृता एवं च मोक्षो
निरानन्द इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

नाशाश्च दुःखनिवृत्तिरित्याह प्रसुप्तस्येति यथा प्रसुप्तहभावाभावे क-
सृतिर्न भाति प्रस्रापोऽप्य सुषुप्ति तथा विगुह्यन्त तत्प्रशान्तालोपशुद्धय
लीलादि अहङ्कृत अहङ्कृत राभावाभया मकाराभावात्प्रलक्ष्य इत्यन्ते
काराभावे इत्यर्थ ॥ १९ ॥

तस्मान्मायामनोधर्मं(१) जह्यहंममताभ्रमम् ।

रामभद्रे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे ॥ २० ॥

सर्वभतात्मनि परे मायामानुपरूपिणि ।

वाह्येन्द्रियार्थसम्बन्धात् त्याजयित्वा मनः शनैः ॥ २१ ॥

तत्र दोषान् दर्शयित्वा रामानन्दे नियोजय ।

देहबुद्ध्या भवेद्वाता पिता माता सुहृत्प्रियः ॥ २२ ॥

विलक्षणं यदा देहात् जानात्यात्मानमात्मना ।

तदा कः कस्य वा बन्धुर्भ्राता माता पिता सुहृत् ? ॥ २३ ॥

मिथ्याज्ञानवशाज्जाता दारागारादयः सदा ।

यद्दादयश्च विषया विविधाश्चैव सम्पदः ॥ २४ ॥

बलं कोशो भृत्यवर्गो राज्यं भूमिः सुहादयः ।

अज्ञानजत्वात्सर्वे ते क्षणसङ्गमभङ्गुराः ॥ २५ ॥

उपसंहरति तस्मादिति मायामनोधर्मं मायापरिणाममनोधर्मं अहं-
ममताभ्रममङ्गुलिं अन्यधर्मस्यान्यनिष्ठत्वेन यद्वाङ्मत्वं मायापरिणामत्वेन
मनसो जडत्वसक्तं मनोमात्मानं करणं आत्मनीश्वरे इत्यनेन तस्यैव मुख्य-
मात्मत्वं मन्ये तत्प्रतिबिम्बत्वादात्मव्यवहारमात्ममिति भावः ॥ २० ॥

उक्तमेव पुनराह सर्वभूतात्मनीति वाह्येन्द्रियविषयसम्बन्धात् मनो दूरी-
कृत्य भगवति नियोजय तत्सम्बन्धत्वागोप्रायसाह तत्र दोषानिति ननु भगवति
तदनुसन्धानेऽपि कथं संसारहानिसाक्षाह देहबुद्धेति देहे अन्न करणादावा-
त्मबुद्धेत्यर्थः भगवतो मनसाऽनुसन्धाने तत्रसादाद्देहमिन्द्रात्मप्रतीतौ तद्विवेक-
घतसंसारस्य सतएव हानिरिति भावः ॥ २१ । २२ । २२ ॥

तदेव पुनर्दाश्यायाह मिथ्येति अगारं च्छम् ॥ २४ ॥

अज्ञानस्याजस्र परिणामस्रभावतया तज्जन्त्याना क्षणसङ्गमभङ्गुर-
त्वम् ॥ २५ ॥

अथोत्तिष्ठ हृदा रामं भाषयन् भक्तिभाषितम् ।
 अनुवर्तस्व राज्यादि भुञ्जन् प्रारब्धमन्वहम् ॥ २६ ॥
 भूतं भविष्यद्भजन् वर्तमानमथाचरन् ।
 विहरस्व यथान्यायं भवदोषैर्न लिप्यसे ॥ २७ ॥
 आज्ञापयति रामस्त्वां यद्वातुः साम्पराधिकम् ।
 तत् कुरुष्व यथाशाम्भं रुदतीत्यापि योषितः ॥ २८ ॥
 निवारय मद्याबुद्धे ! लङ्कां गच्छन्तु मा चिरम् ।
 श्रुत्वा यथावद्वचनं लक्ष्मणास्य विभीषणाः ॥ २९ ॥
 त्यक्त्वा शोकं च मोहं च रामपार्श्वमुपागमत् ।
 विष्टश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः ॥ ३० ॥
 रामस्यैवानुलक्ष्यर्थमुत्तरं पर्यभाषत ।
 वृथं समवृतं क्रूरं त्यक्तधर्मव्रतं प्रभो ! ॥ ३१ ॥
 नाहोऽस्मि देव ! संस्कर्तुं परदारभिमर्शिनम् ।
 श्रुत्वा तद्वचनं प्रीतो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 मरणान्तानि वैराणि निर्दोषं न प्रयोजनम् ।
 क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ ३३ ॥

प्रारब्धं भोग विना दुष्कृतमिति बुद्ध्या राज्यादिभुञ्जन्नुवर्तस्व तत्कालने
 यतस्त ॥ २६ ॥

भूतं भविष्यद्भजन् कणमिदं गतं कृपमये भविष्यतीत्यविचारयन् एवं
 भवदोषैर्न लिप्यसे ॥ २७ । २८ ॥

यथावद्वचनं यद्योक्तं वचनम् ॥ २९ ॥

विष्टश्य भगवच्छब्दो क्रियाकरणे भगवतो दुःखं ज्ञादिति विचार्य
 ॥ ३० । ३१ । ३२ ॥

निर्दोषं निन्द्यं यथा तव भ्राता तथा ममपि चरन्नेन विरोधस्याप-
 र्णभात् ॥ ३२ ॥

रामान्ना गिरसा धत्वा शीघ्रमेव विभीषणः ।
 सान्त्वयामास धर्मात्मा धर्मवृद्धिर्विभीषणः ॥ ३४ ॥
 सान्त्वयामास धर्मात्मा धर्मवृद्धिर्विभीषणः ।
 त्वरयामास धर्मज्ञः संस्कारार्थं स्वग्रन्थवान् ॥ ३५ ॥
 चित्वा निवेश्य विधिवत्प्रतिभेधविधानतः ।
 आहिताग्नेर्यथा कार्यं रावणस्य विभीषणः ॥ ३६ ॥
 तथैव सर्वमकरोद्भुविः सह मन्त्रिभिः ।
 ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ ३७ ॥
 स्नात्वा चैवाद्र्यस्त्रेण तिलान् दर्भाभिमिश्रितान् ।
 उदकेन च समिश्रयान् प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥ ३८ ॥
 प्रदाय चोदकं तस्मै सृष्ट्वा चैनं प्रणम्य च ।
 ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा(१) पुनः पुनः ॥ ३९ ॥
 गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा ।
 प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः ॥ ४० ॥
 रामपार्श्वमुपागत्य तदा तिष्ठद्विनीतवत् ।
 रामोऽपि सह सैन्येन सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ ४१ ॥

सान्त्वयामास शोकापनोदकवाक्ये ॥ ३४ । ३५ ॥

आहिताग्नेरग्निहोत्रिणो यथा कार्यं योग्यं तथैवोद्दिष्टहिकमकरोत्
॥ ३६ ॥

विधियुक्तं मन्त्रादियुक्तम् ॥ ३७ । ३८ ॥

प्रदाय चोदकं तस्मै इति युद्धं जलकरकादिपात्रे अथत्यथाखाया तदु-
द्देशेन बद्धेत्यर्थं अनुनयामास विगतशोकाश्चकार ॥ ३९ ॥

गम्यतामिति विभीषणेनोक्त्वा इति यत् ॥ ४० ॥

हृषं लेभे रिपून् हत्वा यथा हत्वं शतक्रतुः ।
 मातलिश्च तदा रामं परिक्रम्याभिवन्द्य च । ४२ ॥
 अनुज्ञातश्च रामेण ययौ स्वर्गं विज्ञायसा ।
 ततो हृष्टमना रामो लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
 विभीषणाय मे लङ्काराज्यं दत्तं पुरैव हि ।
 इदानीमपि गत्वा त्वं लङ्कामध्ये विभीषणम् ॥ ४४ ॥
 अभिषेचय विप्रैश्च मन्त्रवद्विधिपूर्वकम् ।
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तूर्णं जगाम सह वानरैः ॥ ४५ ॥
 लङ्का सुवर्णाकलशैः समुद्रजलसंयुतैः ।
 अभिषेकं शुभं चक्रे राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ॥ ४६ ॥
 ततः पौरजनैः सार्द्धं नानोपायनपाणिभिः ॥
 विभीषणः ससौमित्रिरुपायनपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥
 दण्डप्रणाममकरोद्रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 रामो विभीषणं दृष्ट्वा प्राप्तंराज्यं मुदान्वितः ॥ ४८ ॥
 कृतकृत्यमिवात्मानममन्यत सञ्चानुजः ।
 सुग्रीवं च समालिङ्ग्य रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ४९ ॥
 सहायेन त्वया धीर । जितो मे रावणो महान् ।

युद्धमूर्ध्नि इतस्य सद्य गोचत्वात्तदहरेव सर्वे प्रेतकृत्य समाप्य राम-
 समीपमागमनम् । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ ॥

मह्ना जगामेत्यग्यय ततः स्वर्णकलशैः राक्षसेन्द्रस्याभिषेकं प्रचक्रे ॥ ४६ ॥
 उपायनपुरस्कृतोऽप्येकत उपायन यत्र स आहिताग्न्यादित्वात्परनि-
 पात ॥ ४७ ॥

आगत्य दण्डप्रणाम दण्डप्रणामम् । ४८ ॥

कृतकृत्यमिदं प्रतिप्रातार्थमिद्रेति भावः ॥ ४९ ॥

विभीषणोऽपि लङ्कायामभिषिक्तो मयानघ ! ॥ ५० ॥

ततः प्राह हनूमन्तं पार्श्वस्थं विनयान्वितम् ।

विभीषणस्यानुमते गच्छ त्वं रावणालयम् ॥ ५१ ॥

जानक्यै सर्वमाख्याहि रावणस्य वधादिकम् ।

जानक्याः प्रतिवाक्यं मे शीघ्रमेव निवेद्य ॥ ५२ ॥

एवमाज्ञापितो धीमान् रामेण पवनात्मजः ।

प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ ५३ ॥

प्रविश्य रावणगृहं शिंशपाशूलमाश्रिताम् ।

ददर्श जानकीं तत्र कथां दीनामनिन्दिताम् ॥ ५४ ॥

राक्षसैः परिहृतां ध्यायन्तीं राममेव हि ।

विनयावनतो भूत्वा प्रणम्य पवनात्मजः ॥ ५५ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रहो भक्त्याग्रतः स्थितः ।

तं दृष्ट्वा जानकी दृष्ट्वा स्थित्वा पूर्वस्मृतिं ययौ ॥ ५६ ॥

ज्ञात्वा तं रामद्रुतं(१) सा हर्षात्सौम्यमुखी भवत् ।

स तां सौम्यमुखीं दृष्ट्वा तस्याः पवननन्दनः ।

रामस्य भाषितं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५७ ॥

महान् देवैरपि दुर्जेय विभीषण पूर्वं प्रतिज्ञाताभिषेकः ॥ ५० ॥

विभीषणस्यानुमते लङ्काधीशत्वात् तदाज्ञा गृहीत्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अनिन्दितां रावणतिरस्कारात्प्राप्तनिन्दाम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

भक्त्येति प्रहृत्वादेर्हेतुकथनं पूर्वमागतो यः स एवायमिति स्मृतिं स्मरणं

ययौ प्राप्नवती ॥ ५६ ॥

भवत् अथभवदित्यर्थः अदृष्ट्वा यार्थः रामस्य भाषितं रामभाषितं

सन्देशम् ॥ ५७ ॥

(१) ज्ञात्वा रामस्य द्रुतं इति केचित् वदन्ति ।

देवि ! रामः समुग्रीवो विभीषणसहायवान् ।
 कुशली वानराणा(१) च सैन्यैश्च सह लक्ष्मणः ॥ ५८ ॥
 रावणं समुतं हत्वा समलं सह मन्त्रिभिः ।
 त्वामाह कुशलं रामो राज्ये कृत्वा विभीषणम् ॥ ५९ ॥
 श्रुत्वा भर्तुः प्रियं वाक्यं हर्षमद्गदया गिरा ।
 किं ते प्रियं करोम्यद्य ? न पश्यामि जगत्त्रये ॥ ६० ॥
 समन्ते प्रियवाक्यस्य रत्नान्याभरणानि च ।
 एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच लवङ्गमः ॥ ६१ ॥
 रत्नौघाद्विधादापि देवराज्याद्विशिष्यते ।
 हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थिरम् ॥ ६२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली प्राह भारतिम् ।
 सर्वे सौम्या गुणाः सौम्य ! त्वय्येव परिनिष्ठिताः ॥ ६३ ॥
 रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रं मामाज्ञापयतु राघवः ।
 तथेति ता नमस्कृत्य ययौ द्रष्टुं रघूत्तमम् ॥ ६४ ॥
 जानक्या भाषितं सर्वं रामस्याग्रे न्यवेदयत् ।

वानराणां सैन्यैश्चैव लक्ष्मणस्य कुशली सर्वे कुशलिन इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

राज्ये विभीषणं कृत्वा इत्यनेन निरवगोपसर्वज्ञत्वमिद्विद्वत्त्वा ॥ ५९ ॥

ते प्रियवाक्यस्य सभ रत्नादिषु न किञ्चित्पश्यामि ॥ ६० ॥ ६१ ॥

देवराज्यादित्यस्य व्यपीति शेषं प्राप्नोतस्य रामस्य सर्वतोऽप्यधिकं

निरवधिफलदाहत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

सौम्या सोमवत् चन्द्रवत्प्रियदर्शना शोभमाना इति यावत्सौम्य सोम-

वत्प्रियदर्शनं ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणा च फलोदयः ॥ ६५ ॥
 ता देवो गोकसन्ततां द्रष्टुमर्हसि मैथिलीम् ।
 एयमुक्तो हनुमता रामो ज्ञानयता परः ॥ ६६ ॥
 मायासीतां परित्यक्तुं जानकीमनले स्थिताम् ।
 आदातुं मनसा ध्यात्वा रामः प्राञ्च विभीषणम् ॥ ६७ ॥
 गच्छ राजन् । जनकजामानयाशु ममान्तिकम् ।
 स्नातां विरजयस्त्राटया सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ६८ ॥
 विभीषणोऽपि तच्छ्रुत्वा जगाम सच्च महतिः ।
 राजसीभिः सहृद्वाभिः स्नापयित्वा तु मैथिलीम् ॥ ६९ ॥
 सर्वाभरणसम्पन्नमारोप्य शिबिकोत्तमे ।
 याष्टीकैर्षड्भिर्गुप्तां कक्षुकोष्णीपिभिः शुभाम् (१) ॥ ७० ॥
 ता द्रष्टुमागताः सर्वे वानरा जनकात्मजाम् ।
 तान् वारयन्तो बहवः सूर्यतो वेत्तपाणयः ॥ ७१ ॥
 कोलाहलं प्रकुर्वन्तो रामपार्श्वमुपाययुः ।
 दृष्ट्वा ता शिबिकारूढा दूरादथ रघूत्तमः ॥ ७२ ॥

कर्मणा युद्धादीनां फलोदयरूपा ता देवीमित्यन्वय ॥ ६५ । ६६ ॥

जनले व्यग्नौ स्थिता जानकीमादातुं मनसा ध्यात्वा निश्चित्य प्राञ्चे
त्यन्वय ॥ ६७ ॥

विरजयस्त्राणि निर्मलवस्त्राणि तदाख्याते शोभिताम् ॥ ६८ ॥

सहमहति समासेऽपि यैकत्विकत्वात्सत्वाभाव ॥ ६९ ॥

शिबिकोत्तमे सर्वशिबिकाभ्य उत्तमे शिबिकारूढे वाहने याष्टीकै
श्चाचारवशाद्यष्टिहस्तै रक्षकै परशुत्रैश्चभिर्गुप्ताम् ॥ ७० । ७१ ॥

कोलाहलं प्रकुर्वन्त दूरे तिष्ठतेति वदन् ॥ ७२ ॥

विभीषण ! किमर्थं ते ? वानरान् वारयन्ति हि ।
 पश्यन्तु वानराः सर्वे मैथिलीं मातरं वया ॥ ७३ ॥
 पादचारेण सा यातु जानकी मम सन्निधिम् ।
 श्रुत्वा तद्रामवचनं शिविकादवरुह्य सा ॥ ७४ ॥
 पादचारेण शनकैरागता रामसन्निधिम् ।
 रामोऽपि दृष्ट्वा ता मायासीतां कार्यार्थनिर्मिताम् ॥ ७५ ॥
 अवाच्यवादान् वञ्ज्यः प्राह तां रघुमन्दनः ।
 अश्रुव्यसाणा सा सीता वचनं रायवोदितम् ॥ ७६ ॥
 लक्ष्मणं प्राह मे शीघ्रं प्रञ्चालय ऊताशनम् ।
 विश्वासायं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ॥ ७७ ॥
 राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
 महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा ऊताशनम् ॥ ७८ ॥
 रामपार्श्वमुपागम्य तस्यौ वृष्णीमरिन्दमः ।
 ततः सीता परिक्रम्य राघवं भक्तिसंयुता ॥ ७९ ॥
 पश्यता सर्षलोकाना देवराक्षसयोपिताम् ।
 प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ ८० ॥
 बहाम्त्रलिपुटा चेटमुवाचाग्निसमीपगा ।
 यया मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ॥ ८१ ॥

ते शार्ङ्गका ॥ ७३ ॥

सा या इत्थं वन्दति मिरपि तस्य तोऽन्ता तादृशी वामरा सुधेत
 पश्यन्वित्या ॥ शिविकात् शिविकायाः विदुष्यस्यव अपि ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अवाच्यवादान् वञ्ज्यमवर्हं च भानि परतुरुषस्ये ष्विगमि भिह
 त्वाभित्वादीति ॥ ७६ ॥

प्रत्ययाय विश्वासाय ॥ ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ ॥

तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ ८२ ॥

एवमुक्त्वा तदा सीता परिक्रम्य ऊताग्रनम् ।

विवेश ज्वलनं दीप्तं निर्भयेन हृदा सती(?) ॥ ८३ ॥

दृष्ट्वा ततो भूतगणाः ससिद्धाः

सीतां महावक्त्रिगता भृशार्ताः ।

परस्परं प्राञ्जुरहो स सीतां ,

रामः त्रियं स्वां कथमत्यजज्ज्ञः ? ॥ ८४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेश्वरमन्वाटे युद्धकाण्डे

द्वादश सर्ग ।

सर्वतः पातु शीतो भवत्वित्यर्थः ॥ ८२ । ८३ ॥

अ सर्वज्ञोऽपि राम कथं सीतामत्यजत् दक्षिणप्रवेशमतुजातवानिति

माहः ॥ ८४ ॥

इति श्रीमत्कलराजविप्रद्वयसमर्षेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण

कृतावध्यात्मरामायणे सीतौ युद्धकाण्डे

द्वादश सर्ग ।

(१) तदा सती इति वा पाठः ।

अथ तयोद्गम सर्ग ।

ततः शकः सङ्ख्यातो यमश्च वरुणस्तथा ।
 कुबेरश्च महातेजाः पिनाकी वृषवाहनः ॥ १ ॥
 ब्रह्मा ब्रह्मविदा श्रेष्ठो मुनिभिः सिद्धचारणैः ।
 पितरो ऋषयः साध्या गन्धर्वाभ्ररसोरगाः ॥ २ ॥
 एते चान्ये विमानाग्न्यै राजगुर्यत्र राघवः ।
 अद्भुवन् परमात्मानं रामं प्राञ्जलयश्च ते ॥ ३ ॥
 कर्ता त्वं सर्वलोकानां साक्षी विज्ञानविग्रहः ।
 वसुनामष्टमोऽसि त्वं रुद्राणां शङ्करो भवान् ॥ ४ ॥
 आदिकर्तासि लोकानां ब्रह्मा त्वं चतुराननः ।
 अश्लिनौ प्राणभूतौ ते चक्षुषी चन्द्रभास्करौ ॥ ५ ॥
 लोकानामादिरन्तोऽसि नित्य एकः सदोदितः ।
 सदा शुद्धः सदा बुद्धः सदा सुक्तोऽगुणोऽहयः ॥ ६ ॥
 त्वन्मायासंहतानां त्वं भासि मानुषविग्रहः ।
 त्वन्नाम स्मरता राम । सदा भासि चिदात्मकः ॥ ७ ॥

तत इति ॥ १ । २ । ३ ॥

साक्षी अन्नयोमितया सर्वदृष्टा अथ सर्गात्म्यमाह वसुनामिद्यादि ॥ ४
 आदिकर्ता सृष्टे प्रथमकर्ता विराड्रूपमाहाश्विनावित्यादि इदं
 पुराणान्नरोक्तस्य सर्वस्योपनयणम् ॥ ५ ॥

आदिरुत्पत्तिस्तत् अन्नो नाशस्तत् सदोदित रात्रिदिनव्यवहारहीन
 शुद्ध मायागुणाभ्युद अतएव सदा बुद्ध ज्ञानस्वरूप अतएव सुक्तोऽर्क
 सारी अगुणोऽहय इति श्लोके ॥ ६ ॥

त्वन्मायायां संहतानां सम्भूतज्ञानानां चिदात्मक शुद्धज्ञानस्वरूप ॥ ७

रावणेन हृतं स्थानमस्माकं तेजसा सह ।

त्वयाद्य तिष्ठतो दुष्टः पुनः प्राप्तं पदं स्वकम् ॥ ८ ॥

एवं स्तुवत्सु देवेषु ब्रह्मा साक्षात्पितामहः ।

अब्रवीत्प्रणतो भूत्वा रामं सत्यपथे स्थितम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच

वन्दे देवं विष्णुमशेषस्थितिहेतुं

त्वामध्यात्मज्ञानिभिरन्तर्हृदि भाव्यम् ।

हेयाहेयद्वन्द्वविहीनं परमेकं

संज्ञामात्रं सर्वहृदिस्यं दृशिरूपम् ॥ १० ॥

प्राणापानौ निश्चयबुद्ध्या हृदि रुद्धा

च्छित्त्वा सर्वं संशयबन्धं विषयौघान् ।

पश्यन्तीशं यं गतमोहा यतयः तं

वन्दे रामं रत्नकिरीटं रविभासम् ॥ ११ ॥

तेजसा सह स्थानं हृतं तेजोऽपि हृतं स्थानं चेत्यर्थः ॥ ८ । ९ ॥

अशेषस्य स्थितिकारणं अध्यात्मज्ञानिन आत्मविषयतत्त्वज्ञानबलः हेये

दुःखसुखे तत्साधने तद्रूपद्वन्द्वविहीनं कूटस्थत्वात् सत्तामात्रं सर्वस्य हृदि
तिष्ठतीति व्यवहारनियामक दृशिज्ञानं 'इक् कृष्णादिभ्य' इति इत्प्रत्ययः ॥ १०

निश्चयबुद्ध्या हृदयोगेनावश्यं भगवन्तं ज्ञास्यामीत्येवं रूपेण कुम्भकेन
हृदि प्राणापानौ रुद्धा सञ्चारहीनौ कृत्वा तत्र प्राण ऊर्ध्वसञ्चारी अपा-
नोऽध्वारी अत्रणादिभिरोत्तरविषयं संशयबन्धं ईश्वरोऽस्ति न वा ज्ञानरूपो
वा शरीरो वेत्यादिबंधयत्नं बन्धनं एव संशयस्यैव संहारमूलकारणत्वात्
विषयौघाद्य च्छित्त्वा ततोऽन्तःकरण विमर्शं कृत्वा तत्रेश्वरविषयवन्देइत्य
अत्रणादिना च्छेदः विषयाणां चानित्यागुचित्वप्रतिबन्धानेन त्यागः गत-
मोहाइत्यतःप्रथमं यं पश्यन्ति तं रामं वन्दे इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

भायातीतं माधवमाद्यं जगदादिं
 मानातीतं मोहविनाशं मुनिबन्धम् ।
 योगिध्येयं योगविधानं परिपूर्णं
 वन्दे रामं रञ्जितलोकं रमणीयम् ॥ १२ ॥
 भावाभावप्रत्ययहीनं भवमुख्यै-
 भोगासक्तैरर्चितपादास्तुजयुग्मम् ।
 नित्यं शुद्धं बुद्धमनन्तं प्रणवाख्यं
 वन्दे रामं वीरमशेषासुरदावम् (१) ॥ १३ ॥
 त्वं मे नाथो नाथितकार्याखिलकारी
 मानातीतो माधवरूपोऽखिलधारी ।

भायातीतं तद्गुणासृष्टम् आद्यमित्यस्यैव विवरणं जगदादिमिति
 मानातीतं देशकालकृतपरिच्छेदग्रन्थं मोहविनाशं भेदकानां मोहनाशकं
 योगविधानं योगविधातारं योगमार्गप्रवर्त्तकम् ॥ १२ ॥

भावाभावप्रत्ययहीनं संसारे मित्यात्वाद् तस्य भावप्रत्ययो नाथभाव-
 प्रत्ययो दृश्यत्वात्तेनानिर्वचनीयत्वज्ञानविषयस्य स इति सूचितं यद्वा
 अज्ञाना भावाभावप्रथयाविषयं शास्त्रं सत्त्वात् प्रत्यक्षेणानुपलभाद् तत्त्वम्
 यद्वा भावो दृश्यत्वभावस्तुच्छं तद्विषयज्ञानाविषयं अदृश्यत्वाद्गुह्यत्वाद्
 भोगासक्तैर्भोगेष्वसत्त्वज्ञानभोगैर्भवमुख्यैः शिवादिभिः पूजितचरणकमलं नित्यं
 कालवयायाध्यस्य शुद्धं भावाद्दोषासृष्टं शुद्धं ज्ञानस्वरूपम् अनन्तं देशाद्यपरि-
 च्छेद्यं प्रणव आख्या' नाम यस्य तं प्रणवाख्यं 'तस्य वाचकः प्रणव' इति
 पातञ्जलसूत्रात् अशेषासुरदावं सर्वदेवनायकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

मे ब्रह्मण्यन्वं नाथः नाथत्वभेदोपपाद्यति नाथितकार्याखिलकारी
 पार्थितसकलकार्यकर्ता अखिलशब्दस्य परिभाषात् आर्थः मानातीतः देशत

भक्त्या गम्यो भावितरूपो भवहारी
 योगाभ्यासैर्भावितचेतः सहचारी ॥ १४ ॥
 त्वामाद्यन्तं लोकततीनां परमीशं
 लोकानां नो लौकिकमानैरधिगम्यम् ।
 भक्तिश्रद्धाभावसमेतैर्भजनीयं
 वन्दे रामं सुन्दरमिन्दीवरनीलम् ॥ १५ ॥
 को वा ज्ञातुं त्वामतिमानं(१) गतमानं
 मानासक्तो माधव ! शक्तो मुनिमान्यम् ।
 हृन्दारण्ये वन्दितहृन्दारकण्डं
 वन्दे रामं भवमुखवन्द्यं सुखकन्दम् ॥ १६ ॥

कालतो रूपतत्त्वेत्वेवं त्रिविधपरिच्छेदमूच्यः सा उच्छ्वीलस्याः प्रतिः भक्त्या-
 नन्यशरण्यत्वरूपया गम्यः प्रायः भावितरूपः सन् भवस्य संसारस्य हारी हर्ता
 योगाभ्यासैर्भावितं विहीनदोषं तथा शुद्धं यज्ञेतोऽन'करणं तत्र सहचारी
 तद्वृत्तिविषय इत्यर्थः 'दृश्यते तन्मया बुद्ध्या' इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

लोकततीनां परम्पराणां आद्यन्तं सृष्टिनाशहेतुम् लोकानां परमीशं
 पालनहेतुम् लौकिकमानैर्लौकिकैः प्रमाणैर्न अधिगम्यं अज्ञेयं शास्त्रैकगम्य-
 मित्यर्थः भक्तिः परमेश्वरे तस्मैजादौ प्रीतिः श्रद्धा मत्तः फलावश्यत्वाव-
 निश्चयः तद्रूपैर्भावैर्विचक्षणैर्युक्तैः पुरुषैः सेव्यम् ॥ १५ ॥

हे माधव अतिमानं सर्वतोऽतिव्यापकं गतमानं स्वगते यत्तया परि-
 च्छेद्यं ईदृशं त्वां ज्ञातुं मानासक्तः मानेषु प्रमाणेषु इन्द्रियेष्वसक्तः को वा
 शक्तः समर्थः कृष्णावतारे हृन्दारण्ये स्थित्वा भावया वन्दितं नमस्कृतं हृन्दा-
 रकारणां देवानां हृन्दं येन भवमुखैः शिवादिभिर्वन्द्यं सुखकन्दं सुखजनकं
 त्वं वन्दे ॥ १६ ॥

नानाशास्त्रैर्वेदकदम्बैः प्रतिपाद्यं
 नित्यानन्दं निर्विषयज्ञानमनादिम्(१) ।
 मत्सेवार्थं भातुपभावं प्रतिपन्नं
 वन्दे रामं मरकतवर्णं मयुरेशं ॥ १७ ॥
 अहायुक्तो यः पठतीमं शिवमाद्यं
 ब्राह्मं ब्रह्मज्ञानविधानं भुवि मर्त्यैः ।
 रामं श्यामं कामितकामप्रदमीशं
 ध्यात्वा ध्याता पातकजालैर्विगतः स्यात् ॥ १८ ॥
 श्रुत्वा स्तुतिं लोकगुरोर्विभावसुः
 स्वाङ्गे समादाय विदेहपुत्रिकाम् ।
 विभ्राजमाना विमलाक्षयद्युतिं
 रक्ताम्बरा दिव्यविभूषणान्विताम् ॥ १९ ॥
 प्रोवाच साक्षी जगतां रघूत्तमं
 प्रपन्नसर्वातिहरं ऊताशनः ।

नानाशास्त्रैर्निर्णीतार्था ये वेदकदम्बा वेदसूहास्तै प्रतिपाद्यम्
 निर्विषयज्ञानं निर्विकल्पकज्ञानविषयं ब्राह्मविषयाविषयकज्ञानविषयमित्यर्थं
 मत्सेवार्थं रावणादिवधेनेति शेषं मयुरेश अये यत्तुभ्याय मयुरारार्य-
 दागन्तव्यं लक्ष्णावताराभिप्रायेण च ॥ १७ ॥

ब्राह्मं ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानविधानं तत्कर्मकं कामितकामप्रदं अमीश्वस्तु
 दातारं तादृशं ध्यात्वा यः पठति स ध्याता पुरुष पातकजालैर्विगतः हीन
 स्यात् ॥ १८ ॥

विभावसुराग्निं दिव्यविभूषणान्वितां वद्युक्ताम् ॥ १९ ॥

(१) निर्विषयज्ञानमनादिम् इति ऋचित् वदन्ति ।

गृह्णाण देवीं रघुनाथ ! जानकीं
 पुरा त्वया मथ्यवरोपितां वने ॥ २० ॥
 विधाय मायाजनकात्मजां हरे !
 दशाननप्राणविनाशनाथ च ।
 हतो दशास्यः सह पुत्रमा भवै-
 निर्ऋततोऽनेन भरो भुवः प्रभो ! ॥ २१ ॥
 तिरोहिता सा प्रतिबिम्बरूपिणी
 कृता यदर्थं कृतकृत्यतां गता ।
 ततोऽतिहृष्टां परिगृह्यजानकीं
 रामः प्रहृष्टः प्रतिपूज्य पावकम् ॥ २२ ॥
 स्वाङ्गे समावेश्य सदानपादिनीं
 श्रियं त्रिलोकीजननीं श्रियः पतिः ।
 दृष्ट्वाथ रामं जनकात्मजायुतं
 श्रिया स्फुरन्तं सुरनायको मुदा ॥ २३ ॥
 भक्त्या गिरा गद्गदया समेत्य
 कृताञ्जलिः स्तोतुमयोपचक्रमे ।

जगतां साक्षी तत्सुख्यपापद्रष्टा मथ्यवरोपितां स्यापिताम् ॥ २० ॥

मायाजनकात्मजा मायारूपां तां जनकात्मजासदृशो मायया विधाय
 निर्मायेति यावत् पुरा मथ्यवरोपितामिति पूर्वशान्वयः इदानीं तन्निर्माण-
 कृत्यस्य जातत्वान्मायानिर्भिता मयि लीनेत्याह हत इति अनेन दशास्य-
 वधेन ॥ २१ ॥

प्रतिबिम्बरूपिणी सीता प्रतिबिम्बरूपा यदर्थं सा कृता निर्भिता तद्विष-
 यतः कृतकृत्यतां गता व्यतस्तिरोहिता सीता ॥ २२ ॥

सुरनायक इन्द्रः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच ।

भजेऽहं सदा राममिन्दीपराभं
 भवारण्यदावानलाभाभिधानम् ।
 भवानीहृदा(१) भावितानन्दरूपं
 भवाभावहेतुं भवादिप्रपन्नम् ॥ २४ ॥
 सुरानीकडुःखौघनायैकहेतुं
 नराकारदेहं निराकारमीड्यम् ।
 परेशं परानन्दरूपं वरेण्यं
 हरिं राममीशं भजे भारनाथम् ॥ २५ ॥
 प्रपन्नाखिलानन्ददोहं प्रपन्नं
 प्रपन्नार्तिनिःशेषनाथाभिधानम् ।
 तपोयोगयोगीशभावाभिभाव्यं
 कपीयादिमित्तं भजे राममित्तम् ॥ २६ ॥

भक्ता समेत्य भक्तियुक्तौ भूत्वा इन्दीवरं नीलोत्पलं तदाभं तत्कानिश्च
 भवारण्यस्य संसारारण्यस्य दावानलाभं तत्तुल्यं तदाशक्तत्वादभिधान नाम
 यस्य तं भवानीहृदा पार्वतीहृदयेन भावितं ध्यातमानन्दरूप यस्य तं भवा-
 भावहेतुं संसारनिराकरणं भवादिभिः प्रपन्नं सेवितम् ॥ २४ ॥

सुरसमूहस्य यो ड खौघो ड खसमूहस्तदाशस्य मुख्यकारणं नराकार-
 देहमाययेति शेष वस्तुतो निराकारं देहं स्तुत्यम् परेषा ब्रह्मादीनामपीशं
 वरेण्यं श्रेष्ठं भारनाथं भूभारनाथकम् ॥ २५ ॥

प्रपन्नेति शरणागतानामखिलानन्ददातारं प्रपन्नं भक्तैरिति शेषं
 प्रपन्नानामार्तिना नि शेषं यथा भवति तदा नाथं नाथकत्वं व्यभिधानं नाम
 यस्य तपसा शमदमादिना योगो येषा तादृशैर्योगीशैर्भवेन सत्तया तद्-

सदा भोगभाजां सुदूरे विभान्तं
 सदा योगभाजामदूरे विभान्तम् ।
 चिदानन्दकन्दं सदा राघवेशं
 विदेहात्मजानन्दरूपं प्रपद्ये ॥ २७ ॥
 महायोगमायाविशेषानुयुक्तो(१)
 विभासीश ! लीलानराकारवृत्तिः ।
 त्वदानन्दलीलाकथापूर्णकर्णाः
 कदानन्दरूपा भवन्तीह लोके ॥ २८ ॥
 अहंमानपानाभिमतप्रमत्तो
 न वेदाखिलेशाभिमानाभिमानः ।

प्रेषाभिभाष्यं ध्येयं कपीयः सुधीवः आदिना विभीषणलम्बितं राममितं
 रामरूपं सूर्यम् ॥ २६ ॥

भोगभाजा भोगिना संसारिणां सुदूरे विभान्तं तदज्ञानाविषयमिति
 यावत् योगिनां सदा अदूरे विभान्तं तेषां सर्वदा व्याकृतेन ज्ञानविषयमित्यर्थः
 चिदानन्दकन्दश्चित्तैतन्यस्यानन्दस्य कन्दः सर्वचेतनायां सर्वानन्दानां तन्मू-
 लकत्वात् 'असौशानन्दस्य सर्वे आत्माद्युपजीवन्ति' इति श्रुतेः राघवेशं रघु-
 बन्धुस्वामिनं विदेहात्मजानन्दरूपम् जानक्या आनन्दरूपं सर्वानन्दमदम् ॥२७

महेति महती योगमाया तद्गुणविशेषैः सत्त्वादिभिरतुमुक्तं यथा
 लशकुष्ठममुक्तः स्फटिको रक्तो भाति तथा तदनुयोगालीलया नराकारा
 वृत्तिषेटा यस्य तादृशो विभाति तत्र या आनन्देन लीलानात्मकवादिः पूर्णाः
 कर्णा येषां ते सदा आनन्दरूपा इह लोके भवन्ति ॥ २८ ॥

अहंमानोऽहंकाररूपं धामं चरादि कर्तव्युद्वेगनाभितो मत्तो
 तत्रैव प्रकृत्येव मत्तं अस्मिन्ना दे देवा भूत्यादेः तदभिमानेन तस्योभिमानो

(१) महायोगमायाविशेषानुयुक्तो इति पाठान्तरम् ।

इदानी भवत्पादपद्मप्रसादात्
 त्रिलोकाधिपत्याभिमानो विनष्टः ॥ २९ ॥
 स्फुरद्भ्रूलकेयूरहाराभिरामं
 धराभारभूतामुरानीकदावम् ।
 यरञ्चन्द्रवक्त्रं लसत्पद्मनेत्रं
 दुरावारपारं भजे राघवेशम् ॥ ३० ॥
 सुराधीशनीलाश्रनीलाङ्गकान्तिं
 विराधाटिरक्षोवधाह्लोकशान्तिम् ।
 किरीटादियोभं पुरारातिलाभं
 भजे रामचन्द्रं रघूणामधीगम् ॥ ३१ ॥
 लसञ्चन्द्रकोटिप्रकाशाटिपीठे
 समासीनमङ्गे समाधाय सीताम् ।
 स्फुरद्भ्रूलकेयूरहाराभिरामा
 भजे रामचन्द्रं निवृत्तार्त्तितन्द्रम् ॥ ३२ ॥

यस्य तादृगोऽहं त्वं न वेद न जानामि त्रिनोके यदाधिपय तत्प्रयुक्तोऽभि-
 मानो विनष्ट गत ॥ २९ ॥

स्फुरद्भ्रूलकेयूरहारैरभिराम जनमनोहर धराया पृथ्व्या भारभूता
 ये अहारा दैत्यास्तदनीकस्य दावास्मिन्नुस्य दुराय उ खेन प्राप्य अवारपारो
 यस्य त पृथोदराटित्वाहर्षलोप ॥ ३० ॥

सुराधीशनील इन्द्रनीलमण्यि अश्रुष तद्दधीना अङ्गकान्तिर्यस्य त
 लोकाशानि लोकाणां शान्तिं सुख यस्मात्त किरीटादिभि जीभा यस्य त
 पुरारातेर्लाभभूत यत्प्रकाशनिध्यादिमदगम ॥ ३१ ॥

लसञ्चन्द्रकोटिप्रकाशाटि यस्य तादृशे पीठे अङ्गविशेषणां सीतामङ्गे
 समाधाय अहोत्वा समासीनम् निवृत्ते अर्त्तितन्द्रे उ खान्त्ये यस्मात्त यदा-
 प्रकाशरूपमित्यर्थ ॥ ३२ ॥

ततः प्रोवाच जगवान् भवान्या सहितो भवः ।
 रामं कमलपत्राक्षं विमानस्थो नभःस्थले ॥ ३३ ॥
 आगमिष्यास्ययोध्यावां द्रष्टुं त्वां राज्यसत्कृतम् ।
 दूदानीं पश्य पितरमस्य देहस्य राघव ! ॥ ३४ ॥
 ततोऽप्यथ द्विमानस्थं रामो दशरथं पुरः ।
 ननाम शिरसा पादौ सुदा भक्त्या सहानुजः ॥ ३५ ॥
 आलिङ्ग्य मूर्ध्नि वप्राय रामं दशरथोऽब्रवीत् ।
 तारितोऽस्मि त्वया वत्स ! संसाराद्दुःखसागरात् ॥ ३६ ॥
 इत्युक्त्वा पुनरालिङ्ग्य ययौ रामेण पूजितः ।
 रामोऽपि देवराजं तं दृष्ट्वा प्राह कृताञ्जलिम् ॥ ३७ ॥
 मत्कृते निहतान् संख्ये वानरान् पतितान् भुवि(१) ।
 जीवयाशु सुधादृष्ट्वा सहस्राक्ष ! ममाक्षया ॥ ३८ ॥
 तथेत्यश्नतदृष्ट्वा तान् जीवयामास वानरान् ।
 ये ये श्रुता श्रुधे पूर्वं ते ते सुप्तोत्थिता इव ।
 पूर्ववद्दबलिनो हृष्टा रामपार्श्वमुपाययुः ॥ ३९ ॥
 नोत्थिता राजसास्रात् पीयूषस्पर्शनादपि ।
 विभीषणस्तु साष्टाङ्गं प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ ४० ॥

भवः शिवः नभःस्थले आकाशे विमाने स्थितः सन् प्रोवाचेत्यन्वयः । ३३
 अथ तव देहस्य पितरं जनयितारं ॥ ३४ ॥

सहानुजः सबन्धुः पादौ स्पृष्ट्वा शिरसा ननामेत्यन्वयः ॥ ३५ । ३६

। ३७ । ३८ । ३९ ॥

पूर्ववदिति राजमानां तु नोत्थानं सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः शरदेग्धाना-
 सत्यापने श्रुतस्यापि सामर्थ्याभावात् शरपातकाले पुनर्जीवनस्यैव भगवता

देव । मामनुगृह्णीष्व मयि भक्तिर्यदा तव ।
 महलस्नानमद्य त्वं कुरु सीतासमन्वितः ॥ ४१ ॥
 अलङ्कृत्य सह भ्रात्रा श्लो गमिष्यामहे वयम् ।
 विभीषणवचः श्रुत्वा प्रत्युवाच रघूत्तमः(१) ॥ ४२ ॥
 सुकुमारोऽतिभक्तो मे भरतो मामवेक्षते ।
 जटावल्कलधारी स शब्दब्रह्मसमाहितः ॥ ४३ ॥
 कथं तेन विना स्नानं अलङ्कारादिकं मम ? ।
 अतः सुग्रीवमुख्याम्बुं पञ्जयाशु विप्रोपतः ॥ ४४ ॥
 पूजितेषु कपीन्द्रेषु पूजितोऽहं न संग्रयः ।
 इत्युक्तो राघवेणाशु स्वर्णरत्नाम्बराणि च ॥ ४५ ॥
 ववर्ध राक्षसश्रेष्ठो यथाकामं यथारुचि ।
 ततस्नान् पूजितान् दृष्ट्वा रामो रत्नैश्च यूयपान् ॥ ४६ ॥
 अभिनन्द्य यथान्यायं विससर्ज हरीश्वरान् ।
 विभीषणसमानीतं पुष्पकं सूर्यवर्चसम् ॥ ४७ ॥

अथदृष्ट्यानात् केचित्तु रत्नसङ्ग्रहणार्थं राघवेन समुद्रे प्रक्षेपाद्योत्याम यद्वा
 रावणदाहकाशे सर्वेषां रत्नसा तत्सम्बन्धिभिर्दाहकरणेन भस्मनश्च समुद्रे
 प्रक्षेपेण ज्योत्यामभियाऊ ॥ ४० ॥

सदेति यदीत्यर्थे ॥ ४१ ॥

गमिष्यामहे अयोध्यायाधिति शेष ॥ ४२ ॥

शब्दब्रह्मप्रणवस्तस्य समाहितः शब्दतोऽर्घतय तद्दानवान् ॥ ४३ ॥

सुग्रीवो सुश्लो यथां तान् कपीन्द्रानिति शेष ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एतुस्तस्य न विद्यते उत्तम यथास्तत् ॥ ४७ ॥

आरुरोह ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ।
 अङ्गे निधाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ॥ ४८ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ।
 अब्रवीच्च विमानस्थः श्रीरामः सर्वानरान् ॥ ४९ ॥
 सुग्रीवं हरिराजं च अङ्गदं च विभीषणम् ।
 मित्रकार्यं कृतं सर्वं भवद्भिः सह वानरैः ॥ ५० ॥
 अनुज्ञाता मया सर्वे यद्येष्टं गन्तुमर्हथ ।
 सुग्रीव ! प्रति याच्याशु किष्किन्धां सर्वसैनिकैः ॥ ५१ ॥
 स्वराज्ये वस लङ्कायां मम भक्तो विभीषण ! ।
 न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवोकसः ॥ ५२ ॥
 अयोध्यां गन्तुमिच्छामि राजधानीं पितुर्मम ।
 एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः ॥ ५३ ॥
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ।
 अयोध्यां गन्तुमिच्छामस्त्वया सह रघूत्तम ! ॥ ५४ ॥
 दृष्ट्वा त्वामभिषिक्तं (१) तु कौशल्यामभिवाद्य च ।
 पश्चादृणीमहे राज्यमनुज्ञां देहि नः प्रभो ! ॥ ५५ ॥

लज्जमानां ताभिव जनाये भर्तृधर्मोपावस्थानात्तदभिनयः विक्रान्तेन
 पराक्रमशालिना ॥ ४८ । ४९ ॥

स्वयं विमानमारुह्य भूमिष्ठान् सर्वानरान्दीनाह मित्रकार्यमिति
 वानरैः सह भवद्भिः सर्वं कार्यं कृतमित्यन्वयः ॥ ५० । ५१ ॥

हे विभीषण मम भक्तः सन् स्वराज्ये लङ्कायां वसेत्यन्वयः ननु पूर्व-
 विरोधेन देवा मां घोडयिष्यन्ति सत्कथमयावस्थितिरत प्याह न त्यामिति
 ॥ ५२ । ५३ । ५४ ॥

रामस्वाधेति सुग्रीव । वानरैः सविभीषणः ।

पुष्पकं सहनूमाश्च शीघ्रमारोह साम्प्रतम् ॥ ५६ ॥

ततस्तु पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ।

विभीषणश्च सामात्यः सर्वे चारुहृद्भृङ्गुतम् ॥ ५७ ॥

तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् ।

राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विचायसा ॥ ५८ ॥

बभौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ।

प्रहृष्टश्च तदा रामश्चतुर्मुख इवापरः ॥ ५९ ॥

ततो बभौ भास्करविम्बतुल्यं कुबेरयानन्तपसानुलम्बम् ।

रामेण शोभा नितरा प्रपेदे सीता समेतेन सहानुजेन ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे लक्ष्मणक्षेत्रसम्वादे युद्धकाण्डे
त्रयोदश सर्गः ।

दृषीमहे सम्भजिष्याम इत्यर्थं राममथेत्युक्त्वा हे सुग्रीव सविभीषण
सहनूमान् वानरै सह शीघ्रमारोह ॥ ५५ । ५६ । ५७ । ५८ ॥

पद्मर्मुत्त इव तस्य हसवाहनत्वं ॥ ५९ । ६० ॥

इति श्रीमत्कलशराजवि० श्रीरामवर्मण कृताव-
ध्यात्मरामायणे सेतौ युद्धकाण्डे
त्रयोदश सर्गः ।

अथ चतुर्दशः सर्गः ।

पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः ।
 अत्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥ १ ॥
 त्रिकूटशिखराग्रस्थां पश्य लङ्कां महाप्रभाम् ।
 एतां रणभुवं पश्य मांसकर्दमपङ्किलाम् ॥ २ ॥
 असुराणां लवङ्गानामत्र वैशसनं महत् ।
 अत्र मे निहतः शैते रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥
 कुम्भकर्णेन्द्रजिन्मुखाः सर्वे चात्र निपातिताः ।
 एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलाशये ॥ ४ ॥
 एतच्च दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ।
 सेतुबन्धमिति ख्यातं त्रैलोक्येन च पूजितम् ॥ ५ ॥
 एतत्पवित्रं परमं दर्शनात् पातकापहम् ।
 अत्र रामेश्वरो देवो मया शम्भुः प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥
 अत्र मां शरणं प्राप्नो मन्त्रिभिश्च विभीषणः ।
 एषा सुग्रीवनगरी किष्किन्ध्या चित्रकानना ॥ ७ ॥
 तत्र रामान्नया ताराप्रमुखा हरियोपितः ।
 आनयामास सुग्रीवः सीतायाः प्रियकास्यया ॥ ८ ॥
 ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेष्य राघवः ।

पातयित्वेति ॥ १ ॥

कर्दमोऽन्यन्तार्द्रद्रव्यं पद्म ईषदारु इति भेदः ॥ २ ॥

वैशसनम् बाधनं महायुद्धमिति यावत् मे मया त्वत्प्रियेण

॥ ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ॥

रामान्नया ताराप्रमुखा. सर्वा अयोध्यायामायान्विति रामान्ना ॥ ८ ॥

प्राह चाद्रिं ऋष्यमूकं पश्य वाल्यत्र मे हतः ॥ ८ ॥
 एषा पञ्चवटी नाम राक्षसा यत्र मे हताः ।
 अगस्त्यस्य सुतीक्ष्णस्य पश्यात्रमपदे शुभे ॥ १० ॥
 एते ते तापसाः सर्वे दृश्यन्ते वरवर्णिनि ! ।
 असौ शैलवरो देवि ! चित्रकूटः प्रकाशते ॥ ११ ॥
 अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ।
 भरद्वाजाश्रमं पश्य दृश्यते यमुनातटे ॥ १२ ॥
 एषा भागीरथी गङ्गा दृश्यते लोकपावनी ।
 एषा सा दृश्यते सीते ! सरयूर्यूपमालिनी(१) ॥ १३ ॥
 एषा सा दृश्यतेऽयोध्या प्रणामं कुरु भामिनि ! ।
 एवं कमेण सम्प्राप्तो भरद्वाजाश्रमं हरिः ॥ १४ ॥
 पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां रघुनन्दतः ।
 भरद्वाजं मुनिं दृष्ट्वा ववन्दे सानुजः प्रभुः ॥ १५ ॥
 प्रपद्य मुनिमासीनं विनयेन रघूत्तमः ।
 शृणोपि कञ्चिद्भरतः कुशल्यास्तौ सञ्जानुजः ॥ १६ ॥

प्राह सीतामिति शेषः ऋष्यमूकमद्रिं पश्य अत्र मे वाली हतस्तस्यानं पश्य यत्र मे इत्यादिपक्षी छान्दसी ॥ ८ ॥

• आश्रमपदे आश्रमस्थाने ॥ १० । ११ ॥

दृश्यते भरद्वाजाश्रम इति शेषः सरयूरिति अस्तुद्देशस्थत्वादिमानस्य युगपत्सर्वदर्शनम् ॥ १२ । १३ ॥

एव वदति शेषः ॥ १४ । १५ ॥

कश्चिदिति मन्त्रं ॥ १६ ॥

सुभिक्षा वर्त्ततेऽयोध्या जीवन्ति च हि मातरः(१) ।

श्रुत्वा रामस्य वचनं भरद्वाजः प्रहृष्टधीः ॥ १७ ॥

प्राह सर्वे कुशलिनो भरतस्तु भङ्गामनाः ।

• फलमूलकताहारो जटावल्कलधारकः ॥ १८ ॥

पादुके सकलं न्यस्य राज्यं त्वां सुप्रतीक्षते ।

यत्पत्कृतं त्वया कर्म दण्डके रघुनन्दन ! ॥ १९ ॥

राक्षसानां विनाशं च सीताहरणपूर्वकम् ।

सर्वं ज्ञातं मया राम ! तपसा ते प्रसादतः ॥ २० ॥

त्वं ब्रह्म परमं साक्षादादिमध्यान्तवर्जितः ।

त्वमग्रे सलिणं सृष्ट्वा तत्र सुप्तोऽसि भूतकृत् ॥ २१ ॥

नारायणोऽसि विश्वात्मन् ! नराणामन्तरात्मकः ।

त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २२ ॥

द्यतस्त्वं जगतामीशः सर्वलोकनमस्कृतः ।

त्वं विष्णुर्जानकी लक्ष्मीः श्रेयोऽयं लक्ष्मणाभिधः ॥ २३ ॥

अङ्घ्रौ पादपूरणे प्रहृष्टधीः प्रहृष्टचित्तः ॥ १७ । १८ ॥

पादुके पादुकेयोः ॥ १९ ॥

सीताहरणपूर्वकं राक्षसानां विनाशं कर्म ॥ २० ॥

यदादिमध्यान्तवर्जितं ब्रह्म तत्त्वमेव 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूत्रवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तम नारायण. श्रुत' इति व्युत्पत्तिं नारायणपदस्य दर्शयति स्वमिति ॥ २१ ॥

नारं जीवसमूहसत्त्वानकत्वात् नारायण इति व्युत्पत्त्यनरमाह नराणामिति ॥ २२ । २३ ॥

आत्मना सृजसीदं त्वमात्मन्येवात्ममायया ।

न सज्जसे न भोवन्त्वं चिच्छक्त्या सर्वसाक्षिकः ॥ २४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानां त्वमेव रघुनन्दन ! ।

पूर्वोऽपि (१) मूढदृष्टीनां विच्छिन्न इव लक्ष्यसे ॥ २५ ॥

जगत्त्वं जगदाधारस्त्वमेव परिपालकः ।

त्वमेव सर्वभूतानां भोक्ता भोज्यं जगत्पते ! ॥ २६ ॥

दृश्यते श्रूयते यद्यत् स्मर्यते वा रघुन्तम ! ।

त्वमेव सर्वमखिलं त्वद्दिनान्यत्र किञ्चन ॥ २७ ॥

माया सृजति लोकांश्च स्वगुणैरहमादिभिः ।

त्वच्छक्तिप्रेरिता राम ! तस्मात्त्वय्यपश्चर्यते ॥ २८ ॥

यथा चुम्बकसान्निध्याञ्चलनप्रेषायसादयः ।

जडा तथा (२) त्वया दृष्टा माया सृजति यै जगत् ॥ २९ ॥

त्वमात्मना इदं सृजति आत्मनि सधिज्ञाने एतं सर्वं दृष्ट्वा तत्र त्वं
न सज्जसे आसक्तो न भवसि इतरजन्तवत् नमस्ते रक्षणं न भोवत् वि-
च्छक्त्या सर्वस्य साक्षिकं साक्षिं च ॥ २४ ॥

तद्देशोपपादयति बहिरिति विच्छिन्न इव ॥ २५ ॥

इदानीं भवतो रामस्य साक्षात्कामाह जगदिति जगत्त्वं तद्विद्वर्धता-
सृजति इति भावः भोक्ता भोज्यं चक्षुष्यमपि त्वमेवेति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥

• ननु तस्मिंश्चक्षुष्यादिकमपि मयि वास्तवं मेत्याह भावेति चक्षुषा-
दयोऽहङ्कारादयः त्वच्छक्त्या तन्मूढानां बहूपेक्षितेन त्वदि बहूपेक्षाहङ्कार
इति भावः ॥ २८ ॥

तदेवाह यनेति चय चोद्धम् ॥ २९ ॥

(१) पूर्वोऽपि इति सादान्तरम् ।

(२) प्राणा यथा इति वा पाठः ।

देहद्वयमदेहस्य तव विश्वं रिरक्षिषोः ।

विराट् स्थूलं शरीरं ते सूत्रं सूक्ष्ममुदाहृतम् ॥ ३० ॥

विराजः सम्भवन्त्येते अवताराः सहस्रशः ।

कार्यान्ते प्रविशन्त्येव विराजं रघुनन्दन ! ॥ ३१ ॥

अवतारकथां लोके ये गायन्ति शृण्वन्ति च ।

अनन्यमनसो मुक्तिस्त्रोषामेव रघूत्तम ! (१) ॥ ३२ ॥

त्वं ब्रह्मणा पुरा भूमेर्भारहाराय राघव ! ।

प्रार्थितस्तपसा तुष्टस्त्वं जातोऽसि रघोः कुले (२) ॥ ३३ ॥

देवकार्यमशेषेण कृतं ते राम ! दुष्करम् ।

बद्धवर्षसहस्राणि मानुषं देहमाश्रितः ॥ ३४ ॥

कुर्वन् दुष्करकर्माणि लोकद्वयहिताय च ।

पापहारीणि भुवनं यशसा पूरयिष्यसि ॥ ३५ ॥

देहद्वयं स्थूलं सूक्ष्मं च सूत्रं रिरक्ष्यगर्भः ॥ ३० ॥

विराज एवावतारकर्तृत्वमाह विराज इति यतः सम्भवन्त्येव नय
इति भावः ॥ ३१ ॥

शृण्वन्ति कथयन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तपसा तुष्टः ब्रह्मणस्तपसा तुष्ट इत्यर्थः ॥ ३३ । ३४ ॥

जानानां पापहराणि अतएव तेषां लोकद्वये इहलोके परलोके च
हितायाश्चैतुष्कराणि कर्माणि कुर्वन् भुवनं चतुर्दशसंख्याकं यशसा पूरयि
ष्यसि ॥ ३५ ॥

(१) शृण्वन्ति अथवा नित्यं शृण्वन्ते त्रै नरा भुक्ति इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२) ब्रह्मणा प्रार्थितस्त्वं हि भूमेर्भारतपनुसारे ।

तपसा तोगिनः पूर्वं जातो दशरथाकाञ्च इत्यपि पठनीयः ।

प्रार्थयामि जगन्नाथ ! (१) पवित्रं कुरु मे गृहम् ।
 स्थित्वाद्य भुक्त्वा सबलः श्वो गमिष्यसि पत्तनम् ॥ ३६ ॥
 तथेति राघवोऽतिष्ठत्तस्मिन्नाश्रम उत्तमे ।
 ससैन्यः पूजितस्त्रेण सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३७ ॥
 ततो रामश्चिन्तयित्वा मुहुर्त्तं प्राह मारुतिम् ।
 इतो गच्छ हनूमंस्त्वमयोध्या प्रति सत्वरः (२) ॥ ३८ ॥
 जानीहि कुशली कञ्चिज्जानो वृपतिमन्दिरे ।
 शृङ्गिवेरपुरं गत्वा ब्रूहि मित्तं गुहं मम ॥ ३९ ॥
 जानकीलक्ष्मणोपेतमागतं मां निवेदय ।
 नन्दिग्रामं ततो गत्वा भ्रातरं भरतं मम ॥ ४० ॥
 दृष्ट्वा ब्रूहि सभार्यस्य सभ्रातुः कुशलं मम ।
 सीतापहरणादीनि रावणस्य वधादिकम् ॥ ४१ ॥
 ब्रूहि क्रमेण मे भ्रातुः सर्वं तत्र विचेष्टितम् ।
 हत्वा शत्रुगणान् सर्वान् सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ४२ ॥
 उपयाति समृद्धार्थः सह ऋक्षहरिखरैः ।
 इत्युक्त्वा तत्र वृत्तान्तं भरतस्य विचेष्टितम् ॥ ४३ ॥
 सर्वं ज्ञात्वा पुनः शीघ्रमागच्छ मम सन्निधिम् ।

पत्तनमयोध्यानगरम् ॥ ३६ ॥

तथेत्युक्त्वा तत्राश्रमे अतिष्ठत्सीतयेत्यादे सहित इति शेष ॥ ३७ । ३८

वृपतिमन्दिरे अयोध्यायाम् ॥ ३९ । ४० । ४१ ॥

तत्र रणे ॥ ४२ । ४३ । ४४ ॥

(१) प्रार्थयामि रघुश्रेष्ठ । इति वा पाठ ।

(२) मारुते । गच्छ शीघ्र त्वमयोध्या भरत मति इति विभिन्न पाठ ।

तथेति ऋतुमांसात् मानुषं वपुरस्थितः ॥ ४४ ॥
 नन्दिग्रामं ययौ तर्णं वायुवेगेन मारुतिः ।
 गरुत्मानिव वेगेन जिष्टक्षन् भुजगोत्तमम् ॥ ४५ ॥
 शृङ्गिणेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य मारुतिः ।
 उवाच मधुरं वाक्प्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४६ ॥
 रामो दाशरथिः श्रीमान् सखा ते सह सीतया ।
 सलक्षणस्त्वां धर्मात्मा जेमी कुशलमब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 अनुज्ञातोऽद्य मुनिना भरद्वाजेन राघवः ।
 आगमिष्यति तं देवं द्रक्ष्यसि त्वं रघूत्तमम् ॥ ४८ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहम् ।
 उत्पपात महावेगो वायुवेगेन मारुतिः ॥ ४९ ॥
 सोऽपश्यद्रामतीर्थं च सरयूं च महानदीम् ।
 तामतिक्रम्य ऋतुमान् नन्दिग्रामं ययौ मुदा ॥ ५० ॥
 कोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीररुणाजिनाम्बरम् ।
 ददर्श भरतं दीनं कथमाश्रमवासिनम् ॥ ५१ ॥
 मलपद्मविदिग्धाङ्गं जटिलं वल्कलाम्बरम् ।
 फलमूलकताहारं रामचिन्तापरायणम् ॥ ५२ ॥
 पादुके ते पुरस्कृत्य शासयन्त वसुन्धराम् ।
 मन्त्रिभिः पौरमुख्यैश्च कापायाम्बरधारिभिः ॥ ५३ ॥

भुजगोत्तम जिष्टक्षन् गरुह इव वेगेन ययौ ॥ ४५ । ४६ । ४७ । ४८

संप्रहृष्टतनूरुह गुहमिति जेय ॥ ४९ । ५० । ५१ ॥

विदिग्धाङ्गं लिप्ताङ्गम् ॥ ५२ ॥

ते चित्रकूटे भगवता रामेण दत्ते कापायाम्बरधारिभिः अभुजमानशी

लत्रस्यान्वेषामौनित्येन भक्त्यादीना तत्त्वम् ॥ ५३ ॥

वृत्तदेहं(१) सूर्तिमन्तं साक्षाद्दर्ममिवस्थितम् ।
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ५४ ॥
 यं त्वं चिन्तयसे रामं तापसं दण्डके स्थितम् ।
 अनुशोचसि काकुत्स्थः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ५५ ॥
 प्रियमाख्यामि ते देव ! शोकं त्यज सुदारुणम् ।
 अस्मिन्नुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सद्गत ॥ ५६ ॥
 समरे रावणं हत्वा रामः सीतामवाप्य च ।
 उपयाति सख्यद्वार्यः ससौत सहलक्षणः ॥ ५७ ॥
 एवमुक्तो महातेजा भरतो हर्षसूर्ध्वितः ।
 पपात भुवि चास्वस्यः कैकेयीप्रियनन्दनः ॥ ५८ ॥
 आलिङ्ग्य भरतः शीघ्रं मारुतिं प्रियवादिनम् ।
 आनन्दजैरश्रुजलैः सिपेच भरतः कपिम् ॥ ५९ ॥
 देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः ।
 प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ! ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ६० ॥
 गवां शतसहस्रञ्च ग्रामाणां च शतं वरम् ।
 सर्वाभरणसम्यन्त्रा सुगन्धाः कन्यास्तु षोडश ॥ ६१ ॥

माहशैर्मन्त्रिभिः वृत्त परिउतो देहो यस्य तम । ५४ ॥

य रामं त्वं चिन्तयसेऽनुशोचसि च स काकुत्स्थस्त्वा कुशलमब्रवीत् । ५५ ॥

रामेण सह सद्गतो भविष्यतीति शेषः ॥ ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥

सौम्य सोमवत् प्रियदर्शनं प्रियं ब्रुवतस्ते प्रियाख्यानस्य प्रति प्रिय
 ददामीति शेषः ॥ ६० ॥

सुगन्धा सुन्दर्यः ॥ ६१ । ६२ ॥

एवमुक्त्वा पुनः प्राह भरतो मारुतात्मजम् ।
 बहूनीमानि वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् ॥ ६२ ॥
 शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ।
 कल्याणी वत गायेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ ६३ ॥
 एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।
 राघवस्य हरीणाञ्च कथमासीत् समागमः ॥ ६४ ॥
 तत्त्वमाख्याहि भद्रं ते विश्वमेयं वचस्तव ।
 एवमुक्तोऽथ हनुमान् भरतेन महात्मना ॥ ६५ ॥
 आचचक्षेऽथ रामस्य चरितं कृतस्त्रयः क्रमात् ।
 श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतो मारुतात्मजात् ॥ ६६ ॥
 आज्ञापयच्छत्रुहणं सुदायुक्तं सुदान्वितः ।
 दैवतानि च यावन्ति नगरे रघुनन्दन ! ॥ ६७ ॥
 नानोपहारवलिभिः पूजयन्तु महाधियः ।
 सूता वैतालिकाश्चैव बन्दिनस्तुतिपाठकाः ॥ ६८ ॥
 वारमुख्याश्च(१) यतशो निर्यान्त्वद्यैव सङ्घयः ।
 राजदारास्तथामात्या सेनाहस्यश्चपत्तयः ॥ ६९ ॥

कल्याणी सत्येव्यर्थः ॥ ६३ । ६४ ॥

तत्त्वमाख्याहि येन ते वचो विश्वमेयम् ॥ ६५ ॥

परमानन्दं प्राप्तेति शेषः ॥ ६६ ॥

शत्रुहणं शत्रुहणं रामकुशसञ्चवणेन सुदायुक्तं तेनैव च स्वयं सुदान्वितः

समाज्ञापयत्तदाह दैवतानि चेति ॥ ६७ ॥

उपहाराः गन्धधूपनैवेद्याद्याः ॥ ६८ ॥

वारमुख्या येषां हस्यश्चपत्तिरूपाः सेना इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

ब्राह्मणाश्च तथा पौरा राजानो ये समागताः ।
 निर्यान्तु राघस्याद्य द्रष्टुं शशिनिभाननम् ॥ ७० ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नपरिचोदिताः ।
 अलङ्कृत्य नगरीं सुक्कारत्नमयोज्ज्वलैः ॥ ७१ ॥
 तोरणैश्च पताकाभिर्विचित्राभिरनेकधा ।
 अलङ्कुर्वन्ति पेश्मानि नानावलिचक्षणाः ॥ ७२ ॥
 निर्यान्ति वृन्दशः सर्वे रामदर्शनलालसाः ।
 चयानां शतसाहस्रं गजानामयुतं तथा ॥ ७३ ॥
 रथानां दशसाहस्रं स्वर्णसूत्रविभूषितम् ।
 पारमेष्ठीन्युपादाय द्रव्याण्युच्चावचानि च ॥ ७४ ॥
 ततस्तु शिविकारूढा निर्ययू राजयोषितः ।
 भरतः पादुके न्यस्य शिरस्येव कृताञ्जलिः ॥ ७५ ॥
 शत्रुघ्नसहितो रामं पादचारेण निर्ययौ ।
 तदैव दृश्यते दूराद्विमानञ्चन्द्रसन्निभम् ॥ ७६ ॥
 पुष्पकं सूर्यसङ्काशं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ।
 एतस्मिन् भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ ७७ ॥

शशिनिभानन शशिसदृशसुखमित्यर्थः ॥ ७० ॥

सुक्कारत्नमयोज्ज्वलैरिति तोरणविशेषणम् ॥ ७१ ॥

अलङ्कुर्वन्ति शत्रुघ्नपेरिता जना इति शेषः ॥ ७२ ॥

वृन्दशः सहस्रम् ॥ ७३ ॥

पारमेष्ठीनि ईश्वरार्हाणि ॥ ७४ । ७५ ॥

राममवलोकयितुमिति शेषः तदैव तस्मिन्नेव काले भरतयात्राकाले
 दृश्याद् पवनान्नज इत्यनेनान्य यदुक्तं वाचा तदाह, दृश्यते इत्यादि
 ॥ ७६ । ७७ । ७८ ॥

सुग्रीवश्च कपिश्रेष्ठो मन्त्रिमिथ्य विभीषणः ।

दृश्यते पश्यत जना इत्याह पवनात्मजः ॥ ७८ ॥

ततो हर्षसमुद्गतो निःस्वनो दिवमस्पृशत् ।

स्त्रीबालयुवद्वानां रामोऽयमिति कीर्तनात् ॥ ७९ ॥

रथकुञ्जरवाजिस्था अवतीर्य महीं गताः ।

ददृशुस्ते विमानस्थं जनाः सोममिवाश्वरे ॥ ८० ॥

प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ।

ततो विमानाग्रगतं भरतो राघवं मुदा ॥ ८१ ॥

ववन्दे प्रणतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ।

ततो रामाभ्यनुज्ञातं विमानमपतद्भुवि ॥ ८२ ॥

आरोपितो विमानं तद्भरतः सानुजस्तदा ।

राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ८३ ॥

समुत्थाप्य चिरात् दृष्टं भरतं रघुनन्दनः ।

भ्रातरं स्वाङ्गमारोप्य मुदा तं परिपस्वजे ॥ ८४ ॥

ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं नाम कीर्तयन् ।

अयं रामोऽयं राम इति निस्वनो दिवमस्पृशत् ॥ ७९ ॥

अश्वरे सोममिव राम ददृशुः ॥ ८० ॥

अत्यानन्दवतो भरतस्य वर्णने कुबेरपि तन्नायभावेनानन्दमन्तया
भरतपदपौनःकृत्यं न दोषाय ॥ ८१ ॥

अत्यूर्द्धदेशस्यविमानस्य गत्या रामस्य मेरुस्थभास्करोपमा ॥ ८२ । ८३
। ८४ ॥

ततो लक्ष्मणमासाद्याभ्यवादयतेत्यन्ययः अनयोः शान्तोक्तविधिना
नामगोत्रोच्चारणपूर्वकमभिषादनं वैदेह्यास्तु स्त्रीत्वात्सनाममात्रकीर्तनपूर्वक-
मभिषादनमित्याह नाम कीर्तयन्निति भरतोऽहमभिषादये मैत्रिलीति रामस्य
तु भरतवचनो अमरगोत्रोऽहं राममिषादये इत्येवमिति शेषः यद्यपि

अभ्यवादयत प्रीतो भरतः प्रेमविह्वलः ॥ ८५ ॥
 सुग्रीवं जाम्बवन्तं च युवराजं तथाङ्गदम् ।
 मैन्दद्विविदनीलांश्च ऋषभश्चैव सस्वजे ॥ ८६ ॥
 सुपेगां च नलं चैव गयाक्षं गन्धमादनम् ।
 यरभं पनसं चैव भरतः परिपस्वजे ॥ ८७ ॥
 सर्वे ते मानुषं रूपं कृत्वा भरतमाहताः ।
 पप्रच्छुः कुयलं सौम्याः प्रहृष्टाश्च क्षयङ्गमाः ॥ ८८ ॥
 ततः सुग्रीवमालिङ्ग्य भरतः प्राह भक्तितः ।
 त्वत्प्रहायेन रामस्य जयोऽभूद्रावणो हृतः ॥ ८९ ॥
 त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव! पञ्चमः ।
 शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्षणम् ॥ ९० ॥
 सीतायाश्चरणी पश्चाद्वन्दे विनयान्वितः ।
 रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोकविह्वलाम् ॥ ९१ ॥
 जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसादयन् ।
 कैकेयीं च मुमित्राञ्च ननामेतरमातरः ॥ ९२ ॥
 भरतः पादुके ते तु राघवस्य सुपूजिते ।
 योजयामास रामस्य पादयोर्भक्तिसंयुतः ॥ ९३ ॥

सुपेगां भरतात्कनिष्ठो वयसा अष्टं चेद जित्प्रकरणे तथापि ज्येष्ठानुव
 र्त्तनेन सापेक्षयापिशुभत्वेन स्वयम्भूतरेण ज्येष्ठानुवृत्तिरेव वर्ततेति भ्रष्टं
 प्रत्युपदेशनेन च गुणत्वबुद्ध्या तस्य नतिवृत्तौ किं च शौचव्याप्ये प्रथमं
 दत्तपायसांगत्वम् न च्छब्दस्य ज्येष्ठत्वं ततो हि कैकेयौ पायमाहेदानं तदय-
 ज्य शत्रुघ्न इति स एव भरतात्कनिष्ठ इत्येव वैदेही चेति चकार
 अत्र च शब्दस्य अतएव च शत्रुघ्नस्यो न च्छब्दस्य अतएव उपपद्यते
 तयोर्गुणवदुत्पत्त्यादिनाह ॥ ८५ ॥

कर्मणे विववाह ॥ ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ ॥

राज्यमेतन्व्यासभूतं मया निर्यातितं तव ।

अद्य मे सफलं जन्म फलितो मे मनोरथः ॥ ८४ ॥

यत्प्रश्यामि समायातमयोध्यां त्वामहं प्रभो ! ।

कोष्ठागारं बलं कोशं कृतं दशरुणं मया ॥ ८५ ॥

त्वत्तेजसा जगन्नाथ ! पालयस्व पुरं स्वकम् ।

इति ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा सर्वे कपीश्वराः ॥ ८६ ॥

सुसुचुर्नेत्रजं तोयं प्रशशंसुर्मुदान्विताः ।

ततो रामः प्रहृष्टात्मा भरतं स्वाङ्गं मुदा ॥ ८७ ॥

यद्यौ तेन विमानेन भरतस्याश्रमं तदा ।

अवरुह्य तदा रामो विमानाग्न्यान्महीतलम् ॥ ८८ ॥

अब्रवीत्पुष्पकं देवो गच्छ वैश्रवणं वह ।

अनुगच्छानुजानामि कुबेरं धनपालकम् ॥ ८९ ॥

रामो वशिष्ठस्य गुरोः पदाम्बुजं

नत्वा यथा देवगुरोः यतकतुः ।

दत्त्वा महार्हासनमुत्तमं गुरो-

रुपाविवेशाय गुरोः समीपतः ॥ १०० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे युवकाख्ये

चतुर्दशः सर्गः ।

प्रसादयन् ॥ ८२ । ८३ ॥ निर्यातितं प्रतिदत्तम् ॥ ८४ ॥

कोष्ठागारम् अवादिस्थापनगृहं कोशं धनगृहम् ॥ ८५ ॥

त्वत्तेजसेति पूर्वान्वयि नेत्रजं तोयं सुसुचु. एव सौभ्रातं किलाना
योरिति हर्षात् स्वस्य तद्वैपरीत्येन शोकाच्च ॥ ८६ ॥

स्वाङ्गं कृतेति शेषः ॥ ८७ । ८८ ॥

धनपालकं कुबेरसनुगच्छेतिदनुजानामोत्थयः ॥ ८९ । १०० ॥

इति चतुर्दशः सर्गः ।

अथ पञ्चदश सर्गः ।

ततस्तु कैकेयीमुत्तो भरतो भक्तिसंयुतः ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ १ ॥

माता मे सत्कृता राम ! दत्तं राज्यं त्वया मम ।

ददामि तत्ते च पुनर्यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा पादयोर्भक्त्या साष्टाङ्गं प्रणमत्य च ।

बद्धधा प्रार्थयामास कैकेय्या गुरुणा सह ॥ ३ ॥

तद्येति प्रतिजग्राह भरताद्राज्यमीश्वरः ।

मायामाश्रित्य सकलां नरचेष्टामुपागतः ॥ ४ ॥

स्वाराज्यानुभवो यस्य सुखज्ञानैकरूपिणः ।

निरस्तातिशयानन्दरूपिणः परमात्मनः ॥ ५ ॥

मानुषेण तु राज्येन किं तस्य जगदीशितुः ? ।

नवस्त्विति ॥ १ ॥

सत्कृता मत्पुत्राय राज्यदानपूर्वकं वनवासं कुर्विति महाक्यपालनेन सत्कृता ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा रामपादयोर्भक्त्या प्रणम्य साष्टाङ्गरुणा कैकेय्या सह प्रार्थयामास महाक्यपालनेनाहं वन्दुदा अतः परं स्वेच्छया उभक्त्यादामि तत्सर्वथा वृद्धान्येति प्रार्थयामास ॥ ३ ॥

मायामाश्रित्येति अन्यथा सञ्चिदानन्दरूपस्य भगवतो दातृप्रतिपक्षयो-
रदृष्टपक्षेति भावः सकलं राज्यं प्रतिजग्राहेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

मायान्प्रदणे हेतुमाह स्वाराज्येति स्वाराज्यमात्मनः सुखरूपतानि-
रस्तातिशयइतराभिभावकतारूपो यस्मात्तादृशानन्दरूपस्य आनन्दवल्या
मनुष्यानन्दादुत्तरोत्तरशतगुणानन्दक्रमेणानन्दकषणस्य ब्रह्मानन्दे समाप्तेस्त-
दभिभावकत्वरूपातिशयस्य कायभावादिति भावः ॥ ५ ॥

यस्य भ्रूमङ्गमात्रेण त्रिलोकी नश्यति क्षणात् ॥ ६ ॥

यस्यानुग्रहमात्रेण भवन्त्याखण्डलश्रियः ।

लीलासृष्टमहासृष्टेः कियदेतद्रमापतेः ॥ ७ ॥

तथापि भजतां नित्यं कामपूरविधित्पया ।

लीलामानुपदेहेन सर्वमप्यनुवर्त्तते ॥ ८ ॥

ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणः श्मश्रुकन्तकः ।

संभाराद्याभिषेकार्थं आनीता राघवस्य हि ॥ ९ ॥

पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महात्मनि ।

सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १० ॥

विशोधितजटः स्नातश्चित्तमाल्यानुलेपनः ।

महार्हवसनोपेतसस्यौ तत्र त्रिया ज्वलन् ॥ ११ ॥

प्रतिकर्मं च रामस्य लक्ष्मणश्च महामतिः ।

कारयामास भरतः सीताया राजयोषितः ॥ १२ ॥

जगदोशितत्वमेव दर्शयति यस्येति ॥ ६ ॥

लीलया सृष्टा महासृष्टिरनेककोटिब्रह्माण्डात्मिका येन तस्य एतत्

व्ययोधाराज्यम् ॥ ७ ॥

भजता भक्तानां कामपूरस्य अभिलाषसमूहस्य विधित्पया पूरणेच्छया

लीलया गृहीतमानुपदेहेन सर्वमपि मानुषव्यवहारं अनुवर्त्तते लोकशिक्ष-

णाय करोति ॥ ८ ॥

श्मश्रुकन्तको नापित संभाराः सद्यद्रजलादिरूपाः ॥ ९ ॥

स्नाते केशसंस्कारोद्वर्तनादिपूर्वकं क्षतक्षाने ॥ १० ॥

विशोधितजटः केशरूपतां प्रापित जटः महार्हवसनोपेतः क्षतबद्ध-

मूल्यवस्तुः ॥ ११ ॥

प्रतिकर्म उद्वर्त्तनादिसंस्कार राजयोषितः दशरथस्त्रियः ॥ १२ ॥

महार्चवस्त्राभरणैरलक्ष्मिः सुमध्यमाम् ।
 ततो वानरपत्नीना सर्वासामेव शोभना ॥ १३ ॥
 अकारयत कौशल्या प्रहृष्टा पुच्छवत्सला ।
 ततः स्यन्दनमादाय शत्रुघ्नवचनात् सुधीः ॥ १४ ॥
 सुमन्त्रं सूर्यसङ्घातं योजयित्वाग्रतस्थितः ।
 आहरोह रथं रामः सत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥
 सुग्रीवो युवराजश्च हनुमाश्च विभीषणः ।
 स्नात्वा दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणाभूषिताः ॥ १६ ॥
 राममन्वीयुरग्रे च रथाश्वगजवाहनाः ।
 सुग्रीवपत्न्यः सीता च ययुर्यानेः पुर महत् ॥ १७ ॥
 वज्रपाणिर्यथा देवैर्हरिताश्वरथे स्थितः ।
 प्रययौ रथमास्थाय तथा रामो महत्पुरम् ॥ १८ ॥
 सारथ्यं भरतश्चक्रे रत्नदण्डं महाद्युतिः ।
 श्वेतातपत्रं शत्रुघ्नो लक्ष्मणो व्यजनं दधे(१) ॥ १९ ॥
 चामरं च समीपस्थो न्यवीजयदरिन्दमः ।
 शशिप्रकाशं(२) त्वपरं जग्राहासुरनायकः ॥ २० ॥

सुमध्यमा जानकीम् ॥ १३ ॥

अकारयत प्रतिकर्मेति शेष ॥ १४ ॥

सूर्यसङ्घातं स्यन्दनमित्यन्वय ॥ १५ ॥ १६ ॥

अन्वीयु अनुजम्पु पुरमयोध्यापुरम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रत्नदण्डमिति श्वेतातपत्रव्यजनचामराणा विशेषणम् ॥ १९ ॥

अरिन्दम सुग्रीव अश्वरनायको विभीषण ॥ २० ॥

(१) व्यजन महत् इति केचित् पठन्ति ।

(२) सञ्चप्रकाश इति वा पाठ ।

दिविजैः सिद्धसदृश घटपिभिर्दिव्यदर्शनैः ।

सूयमानस्य रामस्य श्रुत्युपे मधुरध्वनिः ॥ २१ ॥

मानुषं रूपमास्याय यानरा गजवाचनाः ।

भेरीशङ्खनिनादैश्च मृदङ्गपणवानकैः ॥ २२ ॥

प्रथयौ राघवयेष्ठसां पुरीं समलङ्घिताम् ।

दृष्टशुक्ले समायान्तं राघवं पुरवासिनः ॥ २३ ॥

दूर्वादलश्यामतनुं महार्च-

किरीटरत्नाभरणाचिताङ्गम् ।

आरक्तकञ्जायतलोचनान्तं

दृष्ट्वा ययुर्मोदमतीय पुण्याः ॥ २४ ॥

विचित्ररत्नाञ्चितसूत्रनद्ध-

पीताम्बरं पीनभुजान्तरालम् ।

अनर्घ्यमुक्ताफलदिव्यहारै-

र्विरोचमानं रघुनन्दनं प्रजाः ॥ २५ ॥

सुग्रीवमुख्यैर्हरिभिः प्रशान्तै-

र्निषेव्यमाणं रवितुल्यभासम् ।

सूयमानस्य रामस्य स्तुतिवाक्यानामिति शेषः ॥ २१ ॥

यानरा इत्यस्य प्रथयुरिति शेषः ॥ २२ ॥

ते पुरवासिन ये वनगमनकाले उ खिता वभूवुस्ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आचिताङ्गं व्याप्राङ्गं कङ्कं कमलं पुण्या पुण्यवनः अर्घ्याद्यजन
आययु प्रापु ॥ २४ ॥

विचित्ररत्नैरचितं युक्तं यत्पूर्वं सर्षपमयं कटिसूत्रं तेन बद्धं पीताम्बरो
यस्य तं अमूल्यमुक्ताफलकतै दिव्यहारैः ॥ २५ ॥

हरिभिर्वा नरै रवितुल्यभासं तत्तुल्यफालिं निषीताकण्ठकल्पमध्य-

कसूरिकाचन्दनलितगात्रं
 निवीतकल्पद्रुमपुष्पमालम् ॥ २६ ॥
 श्रुत्वा स्त्रियो राममुपागतं मुदा
 प्रहर्षवेगोत्कलिताननत्रियः ।
 अपास्य सर्वं गृहकार्यमाहितं
 दम्याणि चैवारुखड्गः खलङ्कताः ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वा हरिं सर्वदृगुत्सवाकृतिं
 पुष्पैः किरन्त्यः स्मितशोभिताननाः ।
 दृग्भिः पुनर्नेत्रमनोरसायनं
 स्नानन्दस्वर्त्तिं मनसाभिरेभिरे ॥ २८ ॥
 रामः स्मितस्निग्धदृशाः प्रजासुता
 पश्यन् प्रजानाथ द्रुवापरः प्रभुः ।
 शनैर्जगामाय पितुः खलङ्कतं
 गृहं महेन्द्रालयसन्निभं हरिः ॥ २९ ॥
 प्रदिश्य वेङ्गान्तरसंस्थितो मुदा
 रामो बबन्दे चरणो स्वमातुः ।

धृता कल्पद्रुमपुष्पमाला येन तम् ॥ २६ ॥

* प्रहर्षवेगेनोत्कलितानि अतिप्रहृष्टानि चाननानि यासां ता आहित-
 मव्याश्रयकमपि गृहकार्यमपास्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

सर्वदृशासुखभूता आकृतिर्यस्य तं नेत्रमनसो रसायनभूतमव्यानन्दक-
 रत्वात्तादृशं राम दृग्भिर्दर्शनव्यापारेर्भनसा साभिरेभिरे आलिङ्गितमव्य ॥ २८ ॥

स्मितयुतया अतएव स्निग्धया दृशा प्रजा पश्यन् दर्शनेन सर्वसम्माननं
 कुर्वन् प्रजानाथ एव गच्छेव ॥ २९ ॥

स्वमातुश्चरणी बबन्दे अनेनापि सर्वमात्मवेशानन्तरं सर्वप्रजासम्माननं

क्रमेण सर्वाः पितृयोषितः प्रभु-
ननाम भक्त्या रघुवंशकेतुः ॥ ३० ॥

ततो भरतभाहेदं राम सत्यपराक्रमः ।

सर्वसम्पत्समायुक्तं मम मन्दिरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥

मित्राय वानरेन्द्राय सुग्रीवाय प्रदीयताम् ।

सर्वेभ्यः सुखवासार्थं मन्दिराणि प्रकल्पय ॥ ३२ ॥

रामेणैव समादिष्टो भरतश्च तथाकरोत् ।

उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ॥ ३३ ॥

राघवस्याभिषेकार्थं चतुःसिन्धुजलं शुभम् ।

आनेतुं प्रेषयस्वाशु द्रुतांस्त्वरितविक्रमान् ॥ ३४ ॥

प्रेषयामास सुग्रीवो जाम्बवन्तं मरुत्सुतम् ।

अद्भुतं च सुप्रेणं च ते गत्वा वायुवेगतः ॥ ३५ ॥

जलपूर्णांश्चातकुम्भकलशाश्च समानयन् ॥

आनीतं तीर्थसलिलं शत्रुघ्नो मन्त्रिभिः सह ॥ ३६ ॥

राघवस्याभिषेकार्थं वशिष्ठाय न्यवेदयत् ।

ततस्तु प्रयतो वृद्धो वशिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥ ३७ ॥

रामं रत्नमये पीठे ससीतं सन्ध्यवेशयत् ।

वशिष्ठो वामदेवश्च जावालिगौतमस्तथा ॥ ३८ ॥

वाल्मीकिश्च तथा चक्रुः सर्वे रामाभिषेचनम् ।

कुशाग्रतुलसीयुक्तपुण्यगन्धजलैर्मुदा ॥ ३९ ॥

विलम्बेन पथाद्गगवत्प्रवेश इति सूचितम् ॥ ३० । ३१ ॥

सर्वेभ्यः अथेभ्यो वानरदिर्भीषणादिभ्यः ॥ ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥

शातकुम्भं जम्बुवर्षम् ॥ ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ॥

अभ्यपिञ्चन् रघुश्रेष्ठं वासवं वसवो यथा ।

ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः श्रेष्ठैः कन्याभिः सह मन्त्रिभिः ॥ ४० ॥

सर्वोपधीरसैशैव दैवतैर्गभसि स्थितैः ।

चतुर्भिर्लोकपालैश्च स्तुवद्भिः सगणैस्तथा ॥ ४१ ॥

कृतं च तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पारुडुरं शुभम् ।

सुग्रीवराक्षसेन्द्रौ तौ दधतुः श्वेतचामरे ॥ ४२ ॥

मालां च काञ्चनो वायुर्ददौ वासवचोदितः ।

सर्वरत्नसमायुक्तं मणिकाञ्चनभूषितम्(१) ॥ ४३ ॥

ददौ हारं नरेन्द्राय स्वयं शकस्तु भक्तितः ।

प्रजगुर्देवगन्धर्वा नटतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ४४ ॥

देवदुन्दुभवो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात खात् ।

नवदूर्वादलश्यामं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ४५ ॥

रविकोटिप्रभायुक्तकिरीटेन विराजितम् ।

कोटिकन्दर्पलावण्यं पीताम्बरसमावृतम् ॥ ४६ ॥

दिव्याभरणसम्पन्नं दिव्यचन्दनलेपनम् ।

अयुतादित्यसकाशं द्विभुजं रघुनन्दनम् ॥ ४७ ॥

वामभागे समासीनां सीता काञ्चनसन्निभाम् ।

सर्वाभरणसम्पन्नां वामाङ्गे समुपस्थिताम् ॥ ४८ ॥

सर्वोपधीरसैरभ्यपिञ्चन् इत्यन्यत्र नभ स्थितैर्देवते सह स्तुवद्भिः स-
गणैश्चतुर्भिर्लोकपालैश्च सह वशिष्ठादयोऽभ्यपिञ्चन् इत्यन्यत्र ॥ ४१।४२।४३।४४ ॥

खात् आकाशम् ॥ ४५ । ४६ । ४७ ॥

वामाङ्गे वामभागे स्थिताम् ॥ ४८ ॥

(१) दिव्याभरणभूषित इत्यपि पठनीयम् ।

रक्तोत्पलकराम्भोजां वामेनालिङ्ग्य संस्थितम् ।
 सर्वातिशयशोभाढं दृष्ट्वा भक्तिसमन्वितः ॥ ४९ ॥
 उभया सहितो देवः शङ्करो रघुनन्दनम् ।
 सर्वदेवगणैर्युक्तः स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ५० ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

नमोऽस्तु रामाय सशक्तिकाय
 नीलोत्पलश्यामलकोमलाय ।
 किरीटहाराङ्गदभूषणाय
 सिंहासनस्थाय महाप्रभाय ॥ ५१ ॥
 त्वमादिमध्यान्तविहीन एकः
 सृजस्ववस्यसि च लोकजातम् ।
 स्यमायया तेन न लिप्यसे त्वं
 यत् स्वे सुखेऽजस्ररतोऽनवद्यः ॥ ५२ ॥
 लीलां विधत्से गुणसम्भृतस्त्वं
 प्रपन्नभक्तानुविधानहेतो ! ।

ईदृशीं सीतां वामेन करेणालिङ्ग्य संस्थितं दृष्ट्वा शिवः स्तोतुमुपचक्रमे
 इत्यन्यः ॥ ४९ । ५० ॥

सशक्तिकाय भायायत्तयवतारसीतासहिताय ॥ ५१ ॥

व्यायन्ती उत्पत्तिनामौ तद्वाहित्यादेव मध्यहीनः यतो मायया सृजति
 अतएव तेन न लिप्यसे तद्वाशादित्तदोपभाग् न भवसीत्यर्थः नह्यैन्द्रजालिकः
 स्वमायानिर्मितजीवादिनाशेऽपि तद्वधभाग् भवति ॥ ५२ ॥

गुणसंभृतः गुणसम्भूयया मायया सम्भृतः गुणसद्बोधश्च तत्सम्भूयमायापर-
 प्रपन्नाः शरणागतता ये भक्तास्तेषां यदनुविधान मोक्षलक्षिभित्तमित्यर्थं तद-
 वतारसीतान्वादिभिक्षेष्वां प्रापश्यदारा मोक्षो भवतीत्याशयः श्रुमानुपा-

नानावतारैः सुरमानुपाद्यैः
 प्रतीयसे ज्ञानिभिरेव नित्यम् ॥ ५३ ॥
 स्वायेन लोकं सकलं विधाय तं
 विभर्षिं च त्वं तदधः फणीश्वरः ।
 उपर्यधो भान्वनिलोडुपौपधी-
 प्रवर्षरूपोऽवसि नैकधा जगत् ॥ ५४ ॥
 त्वमिह देहभृतां शिखिरूपः
 पचसि भक्तमशेषमजस्रम् ।
 पवनपञ्चकरूपसहायो
 जगदखण्डमनेन विभर्षि ॥ ५५ ॥
 चन्द्रसूर्यशिखिमध्यगतं य-
 ज्ञेज ईश ! चिदशेषतनूनाम् ।
 प्राभवत्तनुभृतामिह धैर्यं
 शौर्यमायुरखिलं तव सत्त्वम् ॥ ५६ ॥

दिरूपैर्नानावतारैर्लीला विधत्ते इत्यन्वयः सुरमानारा उपेन्द्राद्या मातृषा
 रामकृष्णाद्या एवम्भूतस्त ज्ञानिभिरेव नित्यं प्रतीयसे न त्वत्सोत्तममठण्योऽयं
 कश्चिदित्येवं प्रतिपत्ति ॥ ५३ ॥

सकलं लोकं स्वायेन विधाय तं लोकं तदधः फणीश्वरो भूत्वा त्वं वि-
 भर्षिं मातुः सूर्यं अनिलो वायु उडुपचन्द्र औपधो व्रीह्याद्या प्रवर्षो मेघ-
 नैकधा अनेकप्रकारेण ॥ ५४ ॥

मकारान्तरेणापि रजत्वमाह त्वमिति शिखिरूपो जाडराग्निरूपः
 पवनपञ्चकम् प्राणापानसमानोदानव्याना तदुक्तं गीताया 'अहं वैश्वानरो
 भूत्वा प्राणित्वा देहमाश्रित । प्राणापानसमायुक्तं पचाम्यन्नं चतुर्विधं'
 इति ॥ ५५ ॥

हे ईश चन्द्रादिगतं यज्ञेजो यज्ञाशेषशरीरिणा चिच्चैतन्यं यज्ञ तनु-

च्वं विरिञ्चिशिव(१)विष्णुविभेदा-
 त्कालकर्मशशिसूर्यविभागात् ।
 वादिना प्रथगिवेश ! विभासि
 ब्रह्मनिश्चितमनन्यदिहैकम् ॥ ५७ ॥
 मत्स्यादिरूपेण यथा त्वमेकः
 श्रुतौ पुराणेषु च लोकसिद्धः ।
 तथैव सर्वं सदसद्विभाग-
 खमेव नान्यद्भवतो विभाति ॥ ५८ ॥
 यद्यत्समुत्पन्नमनन्तसृष्टौ
 उत्पत्स्यते यच्च भवच्च यच्च ।

भूता शौर्यं धैर्यमायुश्च तदखिलं तव सत्त्वं त्वद्रूपा सत्तैव प्राभयत् तत्तद्रूपेण
 प्रादुर्भूतेत्यर्थं ॥ ५६ ॥

विरिञ्चिर्ब्रह्मा विभागी भेद हे ईश । वादिना तत्तद्भक्त्येन तव तत्वे-
 यत्त्वाभिमानवता त्व तत्तद्रूपेण परस्परस्माद्भिन्न इव भासि तत्त्वमाह ध्यान-
 न्यत् भेदशून्यमतएवेकमीदृश ब्रह्मैव त्वं त्वमेव च ब्रह्मादय अतो नैषो
 भेद इति भाव ॥ ५७ ॥

प्रकारान्तरेणापि सर्वस्य ब्रह्मरूपता स्थापयति मत्स्यादीति एकस्यैव
 यथा दशरूपत्वं तथैकस्यैव सदसद्विभागरूपता च्च ब्रह्म विद्यादिक अचर
 तदितरत्सर्पसु च एकमेव यतो भवतोऽन्यत् न विभाति वज्रस्य पर्याप्तौ
 चनेऽपि न ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थं ॥ ५८ ॥

अनन्तसृष्टौ अनरहिताया सृष्टौ तदुक्तं पातञ्जले 'सर्वथा सृष्ट्याद्य-
 न्भेदो नैव कतार्थगतं प्रत्येव तु तद्विद्वत्ति' इति 'यथादिर्भगवान् कालो ना
 न्नोऽस्य द्विज । विद्यते । अशुष्कित्वात्तन्मेते मर्गस्यित्वात्तन्मयम्' इति श्रुतिश्च

न दृश्यते स्यावरजद्रमादौ
 त्वया विनातः परतः परस्वम् ॥ ५८ ॥
 तत्त्वं न जानन्ति परात्मनसो
 जनाः समस्तास्य माययातः ।
 त्वद्भक्तसेवामलमानसाना
 विभाति तत्त्वं परमेकमैशम् ॥ ६० ॥
 ब्रह्मादयस्तेन विदुः स्वरूपं
 चिदात्मतत्त्वं बहिरर्थभाया ।
 ततो बुधस्त्वामिदमेव रूपं
 भक्त्या भजन्मुक्तिमुपैत्यदुःखः ॥ ६१ ॥
 अहं भवन्नाम गृणन् कृतार्थो
 वसामि काश्यामनिगं भवान्या ।
 मुमूर्षुमाणस्य विमुक्तयेऽहं
 दिशामि मन्त्रं तव रामनाम ॥ ६२ ॥

तादृश्या दृष्टौ यज्जातं यद्भावि यश्च वर्तमान तत्परया विना न दृश्यते सर्वं
 तद्रूपमेव दृश्यते अतस्त्व परतः सर्वोत्कृष्टाद्भिरण्यगभांदिपि पर इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

मन्वेव रूपं मां सर्वे जना इति मिति न जानन्ति तत्राह तत्परमिति
 परमात्मनो एतत्तत्पर एत समस्ता जनास्य मायया सदृता इति शेष अतो
 न जानन्ति तर्हि सर्वथा भावेन केऽपि न जानन्ति नेत्याह तद्भक्तेति ते तत्रैवं
 तत्पर जानन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

ते तत्र चैतन्मदपमत्सतत्परं ब्रह्मादयोऽपि न विदुः यतस्ते बहिरर्थेषु
 भावयित्त येषां तादृश्या ततो बुध तद्रूपनाममर्थयोऽपि इदं रूपमेव तां
 प्रकृतदृग्गमानरूपमेव तां भक्त्या यन् बुधः च निदत्तसकलतु वा मुक्ति-
 मुपैति ॥ ६१ ॥

अवरमपि शुभम् साधनं शानुजितोक्तानुपदेयतां च तत्र वरपयत्राह

द्रुमं श्वावन्नित्यमनन्यभक्त्या
 शृण्वन्ति गायन्ति लिखन्ति ये वै ।
 ते सर्वसौख्यं परमं चलब्ध्वा
 भवत्प्रदं यान्तु भवत्प्रसादात् ॥ ६३ ॥

इन्द्र उवाच ।

रक्षोऽधिपेनाखिलदेवसौख्यं
 हृतं च मे ब्रह्मवरेण देव ! ।
 पुनश्च सर्वं भवतः प्रसादात्
 प्राप्तं हतो राक्षसदुष्टशत्रुः ॥ ६४ ॥

देवा ऊचुः ।

हृता यज्ञभागा धरादेवदत्ता
 सुरारे ! खलेनादिदैत्येन विष्णो ! ।
 हतोऽद्य त्वया नो वितानेषु भागाः
 पुरावह्नविष्यन्ति युष्मत्प्रसादात् ॥ ६५ ॥

पितर ऊचुः ।

हतोऽद्य त्वया दुष्टदैत्यो महात्मन् !
 गयादौ नरैर्दत्तपिण्डादिकान्नः ।

अहमिति अग्निं शृण्वन् उच्चारयन् भरणसमये जन्तूनां मुक्तये हे राम
 तत्र नामरूपं मन्त्रं दिशामि उपदिशामि ॥ ६२ । ६३ ॥

अखिलदेवसौख्यं अखिलदेवराज्यरूपं सौख्यम् यतस्तथा राक्षसदुष्टो-
 ऽभ्याकं दुष्टशत्रुहृतः ॥ ६४ ॥

धरादेवा भूदेवा विद्वांसस्तेषु दत्ता यज्ञभागा जैन खलेन हृताः
 स त्वया हतस्तेन ते भागा नोऽभ्याकं पुरावह्नविष्यन्तिपिण्डात् इव भवि-
 ष्यन्ति ॥ ६५ ॥

बलादन्ति हत्वा गृहीत्वा समस्ता
निदानो मनर्लभसत्त्वा भवामः ॥ ६६ ॥

यद्वा ऊचुः ।

सदा विष्टिकर्मण्यनेनाभियुक्ता
वहामो दशास्यं बलात् दुःखयुक्ताः ।
दुरात्मा हतो रावणो राघवेश !
त्वया ते वयं दुःखजाताहिसुक्ताः ॥ ६७ ॥

गन्धर्वा ऊचुः ।

वयं सङ्गीतनिपुणा गायन्तसो कथामृतम् ।
आनन्दाद्गतसन्दोहयुक्ताः पूर्णाः स्थिताः पुरा ॥ ६८ ॥
पश्चाद्दुरात्मना राम । रावणेनाभिविद्रुता ।
तमेव गायमानाश्च तदारोघनतत्परा ॥ ६९ ॥
स्थितास्त्वया परित्वाता हतोऽयं दुष्टराक्षसः ।
एवं मञ्जोरगाः सिद्धाः किन्नरा मरुतमाद्या ॥ ७० ॥
वसवो मुनयो गावो गुह्यकाश्च पतत्रिण्यः ।
समजापतयथैते तथा चाभ्ररसा गणाः ॥ ७१ ॥

लभसत्त्वाम्निष्टमात्रा लभसत्त्वा ॥ ६६ ॥

विष्टिकर्मण्य वेतनदान विना बलात्कर्मकारण्य विष्टिन्तकर्मणि अभि-
युक्ता प्रेरिता दशास्य वहामहादीयपङ्क्त्यादिभङ्गनेनेति शेषे दुःखजाता-
ह्यु समभूद्वा ॥ ६७ ॥

पुरा रावणराज्यात्पूर्वम् ॥ ६८ ॥

अभिविद्रुता वसन स्पृश्यता नीता ॥ ६९ ॥

यतोऽयं हतो त एव स्थितास्त्वया तद्दुःखमोघनेन परित्वाता ॥ ७० ॥

सर्वे रामं समासाद्य दृष्ट्वा नेत्रमहोत्सवम् ।

स्तुत्वा पृथक् पृथक् सर्वे राघवेणाभिवन्दिताः ॥ ७२ ॥

ययुः स्वं स्वं पदं सर्वे ब्रह्मरुद्रादयस्तथा ।

प्रशंसन्तो मुदा रामं गायन्तस्तस्य चेष्टितम् ॥ ७३ ॥

ध्यायन्तस्त्रभिषेकार्द्रसीतालक्षणसंयुतम् ।

सिंहासनस्थं राजेन्द्रं ययुः सर्वे हृदिस्थितम् ॥ ७४ ॥

खे वाद्येषु ध्वनत्सु प्रमुदितहृदयैर्देवहनैः स्तुवद्भिः

वर्षद्भिः पुष्पवृष्टिं दृष्वि मुनिनिकरैरौद्यमानं समन्तात् ।

रामः श्यामः प्रसन्न स्मितरुचिरमुखः सूर्यकोटिप्रकाशः

सीतासौमित्रिवाय्वात्मजमुनिहरिभिः सेव्यमानो विभाति ॥७५॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे युद्धकाण्डे

पञ्चदश सर्ग ।

हृदि ध्वनयाम्बितया म्यितमेव राजेन्द्रं दृशमानराजेन्द्ररूप ध्यायन्तो

ययुरित्यन्वय ॥ ७४ / ७५ ॥

इति श्रीमत्सुकलराजविषदुद्धरणसमर्थेन्द्रादिवि० श्रीरामवर्मणः कृती

श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतो युद्धकाण्डे

पञ्चदश सर्ग ।

अथ षोडश सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

रामेऽभिपिक्ते राजेन्द्रे सर्वलोकसुखावहे ।
वसुधा यस्यसम्पन्ना फलवन्तो महीरुहाः ॥ १ ॥
गन्धहीनानि पुष्पाणि गन्धवन्ति चक्राशिरै ।
सहस्रशतमश्वाना धेनूना च गवा तथा ॥ २ ॥
ददौ शतवृषान् पूर्वं द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ।
त्रिंशत्कोटिं सुवर्णस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ ३ ॥
वस्त्राभरणरत्नानि ब्राह्मणेभ्यो मुदा तथा ।
सूर्यकान्तिसमप्रख्या सर्वरत्नमयी खजम् ॥ ४ ॥
सुग्रीवाय ददौ प्रीत्या राघवो भक्तयत्सलः ।
अङ्गदाय ददौ दिव्ये ह्यङ्गदे रघुनन्दनः ॥ ५ ॥
चन्द्रकोटिप्रतीकार्थं मणिरत्नविभूषितम् !
सीतायै प्रददौ हारं प्रीत्या रघुकुलोत्तमः ॥ ६ ॥
अथमुच्यात्मनः कण्ठात् हारं जनकनन्दिनी ।
अवैक्षत हरीन् सर्वान् भर्तारं च मुञ्जर्मुञ्जः ॥ ७ ॥
रामसामाच्च वैदेहीमिद्विदित्तज्ञो विलोकयन् ।
वैदेहि ! यस्य तुष्टासि देहि तस्मै वरानने ! ॥ ८ ॥

रामे इति उत्तरार्द्धे जातेति जादा इति च शेष ॥ १ ॥

निर्गन्धा निर्गन्धयुतानि अश्वाना धेनूना गवा च सहस्रशतं ददौ ॥ २ ॥

शतवृषानित्यत्र शतशब्दोऽनलशब्दी ॥ ३ । ४ ॥

अङ्गदे राजभूषणे ॥ ५ । ६ ॥

अथमुच्य अर्था कण्ठे प्रतिमुक्त इमं कण्ठाटपरतार्येत्यर्थ ॥ ७ ॥

विभोक्तवन् वैदेहीं पश्यन् ॥ ८ ॥

हनूमते ददौ हारं पश्यतो राघवस्य च ।

तेन हारेण शुशुभे मारुतिगौरवेण च ॥ ९ ॥

रामोऽपि मारुतिं दृष्ट्वा कृताञ्जलिमुपस्थितम् ।

भक्त्या परमया तुष्ट इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

हनूमंशो प्रसन्नोऽस्मि वरं वरय काङ्क्षितम् ।

दास्यामि देवैरपि यद् दुर्लभं भुवनत्रये ॥ ११ ॥

हनूमानपि तं प्राह नत्वा रामं प्रहृष्टधीः ।

त्वन्नामस्मरतो राम ! न तप्यति मनो मम ॥ १२ ॥

अतस्त्वन्नाम सततं स्मरन् स्यास्यामि भूतले ।

गौरवेण सीताहतादरेण ॥ ९ । १० ॥

यद्वस्तु देवैरपि दुर्लभं तदपि तत्र वररूपं च दास्याम्येवेत्यर्थः उक्तं
 चान्यत्र “राज्योत्सवागतजनाय रघुप्रवीर” प्रीत्या त्वनेकमणिरत्नविभूषणानि।
 दृष्ट्वानिन्नात्मजमपास्य विदेहजायै मालां ददौ रघुपतिः परमादरेण ॥
 तया हनुमते दत्ता सैव माला ह्यमूलिका । दग्नेः शकलीकृत्य त्यक्त्वा तेन
 जलागये ॥ हाहेति जल्पितं सर्वमन्दा कुरुरवानरैः स्वजातीयमरे कर्म तया
 कृतमरिन्दम ॥ रामस्ततो मारुतिमल्लुदारमाङ्ग्य चारादभिवर्तमानम् । पप्रच्छ
 कश्चान्महतो सुमाला त्यक्त्वा त्वया भूहि विदेहजार्पिता ॥ ब्रह्मेति यद्-
 न्मद्भविदो वदन्ति ह्यात्मेश्वरयेति वदन्ति सन्तः । भीतापते ! त्वं तदधीत
 बुद्ध्या त्यक्त्वा मयेयं सकृत्तार्पिता ॥ हनूमन्व दे मत्तस्तं वरं किमपि नेच्छसि
 तवेच्छां तर्हि निर्भृक्तां करिष्यामि च निष्कलाम् ॥ श्रीरामश्चरणे दाम्ने
 ममास्तु सकृत्वा स्पृहा । तस्या विरोधिनी यातु निर्भूला वृत्ता प्रभो ! ॥
 मम स्वान्नि सदेव त्व सीतया सह तितर्षाम । अद्यैव सर्वं पश्यन्तु स्थित त्वां
 जानकीपते ! ॥ विदीर्य बलस्यजमङ्गभीष्टत प्रदर्शयामास च राममहयम् ।
 हृदम्बुजे संस्थितमङ्गमोचनं महीसुतागधिपतादपद्रुजम् ॥ मारुतेर्बभूव
 दृष्ट्वा सर्वे मन्तोपमागताः । रामेष्वाभिहितः श्रीमान् हनूमानहभीष्टत ॥
 जयमदो महानाघोत्तदा राघवमण्डपे । सीताप्रसूतिता तस्मै वरान्

यावत् स्यास्यति ते नाम लोके तावत्कलेवरम् ॥ १३ ॥
 मम तिष्ठतु राजेन्द्र । वरोऽयं मेऽभिकाङ्क्षितः ।
 रामसाथेति तं प्राह मुक्तसिष्ठ यथासुखम् ॥ १४ ॥
 कल्पान्तं मम सायुज्यं प्राप्स्यसे नात्र संशयः ।
 तमाह जानकी प्रीता यत्र कुत्रापि मारुते ! ॥ १५ ॥
 स्थितं त्वामनुयास्यन्ति भोगाः सर्वे ममाज्ञया ।
 इत्युक्तो मारुतिस्ताभ्यां द्रुष्टराभ्यां प्रहृष्टधीः ॥ १६ ॥
 ध्यानन्दाशुपरीताक्षो भूयोभूयः प्रणम्य तौ ।
 लक्ष्म्याद्ययौ तपसामुं हिमवन्तं महामतिः ॥ १७ ॥
 ततो गुहं समासाद्य रामः प्राञ्जलिमब्रवीत् ।
 सखे । गच्छ पुरं रम्यं श्चन्द्रियेरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥
 मामेव चिन्तयन्नित्यं भुञ्ज भोगान्विजार्जितान् ।
 अन्ते ममैव सारूप्यं प्राप्स्यसे त्वं न संशयः ॥ १९ ॥
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यान्याभरणानि च ।
 राज्यं च विपुलं दत्त्वा विज्ञानं च ददौ विभुः ॥ २० ॥
 रामेणालिङ्गितो हृष्टो ययौ स्वभवनं गुहः ।

णभयतान्ददौ ॥ रामलोनाष्टत चैतत् परमानन्ददायकम् । श्रीकृष्णाय वास-
 द्मते पापसङ्घविदारकम् ॥ ११ । १२ ॥

तं तपोदु रचरितम् ॥ १३ ॥

एकं मतत मम नामपरणाद् जीवन्मुक्तं मुनू तिष्ठ ॥ १४ । १५ ॥

रंश्वर आ सेताराभाभ्याम् ॥ १६ ॥

लक्ष्म्यादिति रामदमेवदियोगत लक्ष्म्यम् ॥ १७ । १८ ॥

मामेव चिन्तयन्नित्येन भोगेणनामको भवेति एष्यते ॥ १९ ॥

विष्णुमात्रराज्याद् भवेदेशराज्य विज्ञानमात्रतत्त्वज्ञानम् ॥ २० ॥

हनूमते ददौ हारं पश्यतो राघवस्य च ।
 तेन हारेण शुशुभे मारुतिगौरवेण च ॥ ९ ॥
 रामोऽपि मारुतिं दृष्ट्वा कृताञ्जलिसुपस्थितम् ।
 भक्त्या परमया तुष्ट इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 हनूमंस्ते प्रसन्नोऽस्मि वरं वरय काङ्क्षितम् ।
 दास्यामि देवैरपि यद् दुर्लभं भुवनत्रये ॥ ११ ॥
 हनूमानपि तं प्राह नत्वा रामं प्रहृष्टधीः ।
 तन्नामस्मरतो राम ! न तप्यति मनो मम ॥ १२ ॥
 अतस्त्वन्नाम सततं स्मरन् स्थास्यामि भूतले ।

गौरवेण सीताकृतादरेण ॥ ९ । १० ॥

यद्वस्तु देवैरपि दुर्लभं तदपि तव वररूपं च दास्याम्येवेत्यर्थः उत्तं
 धान्यत्वं “राज्योत्सवागतजनाय रघुप्रवीरः प्रीत्या त्वनेकमणिरत्नविभूषणानि ।
 दत्त्वानिष्ठाभजमपास्य विदेहजायै मालां ददौ रघुपतिः परमादरेण ॥
 तथा हनुमते दत्ता सैव माला ह्यमूलिका । दग्धने शकलीकृत्य त्यक्त्वा तेन
 जलाशये ॥ हाहेति जलित्वं सर्वमदा समुत्पानरैः स्वजातीयमरे कर्म लया
 कृतमरिन्दम् ॥ रामस्ततो मारुतिमनुदारमाङ्गय चारादभिवर्तमानम् । प्रमञ्ज
 कष्माण्डहती सुमाला त्यक्त्वा स्वया मूर्च्छि विदेहजार्पिता ॥ ब्रह्मेति यद्-
 ब्रह्मविदो वदन्ति ह्यात्मेश्वरयेति वदन्ति शनः । सीतापते ! त्वं तदधीत
 बुद्ध्या त्यक्त्वा मयेयं सकलार्तिहृषा ॥ हनूमन्वदि मत्तस्त्वं वरं किमपि नेच्छसि
 तवेच्छां तर्हि निर्मुक्तां करिष्यामि य निष्फलाम् ॥ श्रीरामश्रवणे दास्ये
 ममास्तु सफलं सृष्ट्वा । तस्या विरोधिनी यातु निर्मुलां वृहता प्रभो ! ॥
 मम स्वान्ते मदेव त्व सीतया सह तिष्ठसि । अद्यैव सर्वं प्राप्यन्त स्थित त्वां
 जामकीपते ! ॥ विदीर्ये बहस्यनमस्तुभ्योऽतः प्रदर्शयामास च राममदयम् ।
 हृदयुजे संस्थितमङ्गलोचनं महीसुताराधितपादपद्मजम् ॥ मारुतेर्वरं
 दृष्ट्वा सर्वं मनोपमागताः । रामेष्वातिङ्गितः शोभान् हनूमान्महीसुतः ॥
 जयशब्दो महानामोत्तदा राघवमण्डपे । सीतामण्डिता तस्मै वरान्

यावत् स्यास्यति ते नाम लोके तावत्कलेवरम् ॥ १३ ॥

मम तिष्ठतु राजेन्द्र ! वरोऽयं मेऽभिकाञ्चितः ।

रामस्तथेति तं प्राह मुक्तसिष्ठ यथासुखम् ॥ १४ ॥

कल्पान्ते मम सायुज्यं प्राप्स्यसे नात्र संशयः ।

तमाह जानकी प्रीता यत्र कुत्रापि भारते ! ॥ १५ ॥

स्थितं त्वामनुयास्यन्ति भोगाः सर्वे ममाज्ञया ।

इत्युक्तो भारतिसाभ्यां ईश्वराभ्यां प्रहृष्टधीः ॥ १६ ॥

आनन्दाद्युपरीताक्षो भूयोभूयः प्रणम्य तौ ।

कृष्णाद्ययौ तपस्तप्तुं हिमवन्तं महामतिः ॥ १७ ॥

ततो गुहं समासाद्य रामः प्राञ्जलिमब्रवीत् ।

सखे ! गच्छ पुरं रम्यं श्दद्विवेरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

मामेव चिन्तयन्वित्यं भुञ्ज भोगान्विजार्जितान् ।

अन्ते ममैव सारूप्यं प्राप्त्यसे त्वं न संशयः ॥ १९ ॥

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै दिव्यान्याभरणानि च ।

राज्यं च विपुलं दत्त्वा विज्ञानं च ददौ विभुः ॥ २० ॥

रामेणालिङ्गितो हृष्टो ययौ स्वभयनं गुहः ।

जमयदान्ददौ ॥ रामसोमाद्यतं चैतत् परमानन्ददायकम् । श्रोत्रुणां चाव-
श्लक्षतां पापमहविदारकम् ॥ ११ । १२ ॥

तं तत्रोद् रचरितम् ॥ १३ ॥

पुत्रं जततं मम मामधरणाद् जीवन्मुक्तं मुनू तिष्ठ ॥ १४ । १५ ॥

ईश्वर भ्यां सेतारामाभ्याम् ॥ १६ ॥

कृष्णादिति रामदर्शनदियोगत कच्छम् ॥ १७ । १८ ॥

मामेव विन्तयद्विलनेन भोगेणमामसो भवेति स्रष्ट्यते ॥ १९ ॥

विश्वामनराज्याद् धरुदेशराज्यं विज्ञानमाकतपराशरम् ॥ २० ॥

ये चान्ये वानराः श्रेष्ठा अयोध्यां समुपागताः ॥ २१ ॥

अमृत्याभरणैर्वस्त्रैः पूजयामास राघवः ।

सुग्रीवप्रसुखाः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ २२ ॥

यथाहं पूजितास्तेन रामेण परमात्मना ।

प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ २३ ॥ .

सुग्रीवप्रसुखाः सर्वे किष्किन्ध्यां प्रयद्युर्मुदा ।

विभीषणस्तु सम्प्राप्य राज्यं निहतकण्ठकम् ॥ २४ ॥

रामेण पूजितः प्रीत्या ययौ लङ्कामनिन्दितः ।

राघवो राज्यमखिलं शशासाखिलवत्सलः ॥ २५ ॥

अनिच्छन्नपि रामेण यौवराज्येऽभिषेचितः ।

लक्षणः परया भक्त्या रामसेवापरोऽभवत् ॥ २६ ॥

रामस्तु परमात्मापि कर्माध्यक्षोऽपि निर्मलः ।

कर्तृत्वादिविहीनोऽपि निर्विकारोऽपि सर्वदा ॥ २७ ॥

स्नानन्देनापि तुष्टः सन् लोकानामुपदेशकम् ।

अश्वमेधादियज्ञैश्च सर्वैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २८ ॥

अयजत्परमानन्दो मानुषं वपुराश्रितः ।

आतिङ्कितः वहिःशरीरेण सर्वदा स्वातृप्तस्नानदानेनान्तर्यामिन्दितः । २१

पूजयामास तानिति शेषः ॥ २२ । २३ । २४ । २५ ॥

अनिच्छन्नित्यस्य यौवराज्यमिति कर्म ॥ २६ ॥

कर्माध्यक्षः सर्वकर्मसाक्षी कर्तृत्वादिविहीनो निर्विकारोऽपि अश्वमेधा-
दियज्ञैश्च सर्वैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २७ ॥

स्नानन्देन तुष्ट इत्यनेन लौकिकानन्दसामयोनिरपेक्षतत्तत्तम् लोकाना-
मुपदेशकम् अनेन लोकोपदेश एव तत्ताद्यतृष्टानमयोजनसूक्तम् ॥ २८ ॥

न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् ॥ २९ ॥
 न व्याधिजं भयं चासीद्रामे, राज्यं प्रशासति ।
 लोके दस्युभयं नासीदनर्यो नास्ति कथन ॥ ३० ॥
 दृष्टेषु सत्सु बालानां नासीन्मृत्युभयं तथा ।
 रामपूजापराः सर्वे सर्वे राघवचिन्तका ॥ ३१ ॥
 ववर्षुर्जलदासोयं यथाकालं यथारुचि ।
 प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विता ॥ ३२ ॥
 श्रीरसानिव रामोऽपि जुगोप पितृवत्प्रजाः ।
 सर्वलक्षणसंयुक्ताः सर्वधर्मपरायणाः ॥ ३३ ॥
 दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमुपासत सः ॥ ३४ ॥

इदं रक्षस्यं धनधान्यऋद्धिमत्
 दीर्घायुरारोग्यकरं सुपुण्यदम् ।
 पवित्रमाध्यात्मिकसंज्ञितं पुरा
 रामायणं भाषितमादिशन्मुना ॥ ३५ ॥

रामो राज्यमिति सौराज्यमाह न पर्यदेवन्निति व्यालाः सर्पा
 व्याघ्राय ॥ २९ ॥

दस्यवशोराः ॥ ३० ॥

अनर्थाभासमेव प्रपञ्चयति दृष्टेष्विति ॥ ३१ ॥

वर्णाश्रमाणां ये गुणाः धर्माः पुराणेषुक्तास्तैरन्विताः ॥ ३२ ॥

श्रीरसानिव स्मिन् पीतिमती प्रजा राम पितृवञ्जुगोप पितरि
 पुत्राणामिव प्रजानां रामे स्नेहः पितुः पुत्रेष्विव प्रजासु रामस्तेति बोधि-
 वम् ॥ ३३ ॥

उपान्त अकरोदिति यावत् ॥ ३४ ॥

धनधान्यऋद्धिमत् तद्युक्तं यद्दीर्घमायुरारोग्यं च तयोः कारकमात्मान-
 मधिकृत्य भवमाध्यात्मिकम् ॥ ३५ ॥

शृणोति भक्त्या मनुजः समाहितो
 भक्त्या पठेद्वा परितुष्टमानसः ।
 सर्वाः समाप्नोति मनोगताशिषो
 विमुच्यते पातककोटिभिः क्षणात् ॥ ३६ ॥

रामाभिषेकप्रवतः शृणोति यो
 धनाभिलाषी लभते महद्भनम् ।
 पुत्राभिलाषी सुतमार्यसम्मतं
 प्राप्नोति रामायणमादितः पठन् ॥ ३७ ॥

शृणोति योऽध्यात्मिकरामसंहितां
 प्राप्नोति राजा भुवस्तुल्यसम्पदम् ।
 शत्रून्विजित्कारिभिरप्रधर्षितो
 व्यपेतदुःखो विजयी भवेन्नृपः ॥ ३८ ॥

स्त्रियोऽपि शृण्वन्त्यधिरामसंहितां
 भवन्ति ता जीवसुताश्च पूजिताः ।
 बन्धाऽपि पुत्रं लभते सुरूपिणं
 कथामिमां भक्तियुता शृणोति या ॥ ३९ ॥

श्रद्धान्वितो यः शृणुयात्पठेन्नरो
 विजित्य कोपं च तथा विमत्सरः ।

समाहितस्तदैकचित्त- परितुष्टमानसः भगवत्कथापठनजनन्वेनेति
 भावः मनोगताशिषः मनसा आद्यास्य मानानर्थान् ॥ ३६ ॥

रामाभिषेकं रावणजयपूर्वकं प्राप्तं चार्यसम्मतं शिष्टसम्मतं तेन श्रयं
 शिष्टमिति यावन् ॥ ३७ ॥

य आध्यात्मिकेत्वं सन्विरावैः ॥ ३८ ॥

अधिरामसंहितां राममधिकृत्य महत्तामध्यात्मरामायणाख्याम् ॥३९॥

दुर्गाणि सर्वाणि विजित्य निर्भयो
भवेत् सुखी राघवभक्तिसंयुतः ॥ ४० ॥

सुराः समसा अपि यान्ति तुष्टतां
विघ्नाः समसा अपयान्ति शृङ्खताम् ।

अध्यात्मरामायणमादितो वृणां
भवन्ति सर्वा अपि सम्पदः पराः ॥ ४१ ॥

रजस्वला वा यदि रामतत्परा
शृणोति रामायणमेतदादितः ।

मुत्तं प्रसूते ऋषभश्चिरायुषं
पतिव्रता लोकसुपूजिता भवेत् ॥ ४२ ॥

पूजयित्वा तं ये भक्त्या नमस्कुर्वन्ति नित्यगः ।
सर्वैः पापैर्विनिर्मुक्ता विष्णोर्वान्ति परं पदम् ॥ ४३ ॥

अध्यात्मरामचरितं कृत्स्नं शृण्वन्ति भक्तितः ।
मठन्ति वा स्वयं वक्त्राप्तेषा रामः प्रसीदति ॥ ४४ ॥

राम एव परं ब्रह्म तस्मिंस्तुटेऽपिलात्मनि ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां यद्यदिच्छति तद्भवेत् ॥ ४५ ॥

योतथ्यं नियमेनैतद्रामायणमप्यण्डितम् ।
आयुष्यमारोग्यकरं कल्पकोट्यधनागनम् ॥ ४६ ॥

शेषमित्युक्तं तत्र चामादीनाम् विमरुत अनीलं सर्गाणि दुर्गाणि
उ पस्वानानि ॥ ४७ ॥

शृङ्खता दुर्गां सुराण्युपनि विघ्ना भयानि शृङ्खत्य भवन्ति ॥४१॥
रामतत्परा रामेऽभिषा रजस्वलाया अथवा अतरेहकारथ्य हाटय-

रात्मानम् ॥ ४२ ॥

पूजयित्वादे इत्युक्तमिति ज्ञेय ॥ ४३ । ४४ । ४५ ॥

देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहाः सर्वे महर्षयः ।

रामायणस्य श्रवणे तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥ ४० ॥

अध्यात्मरामायणमेतद्भूतं

वैराग्यविज्ञानयुतं पुरातनम् ।

पठन्ति शृण्वन्ति लिखन्ति ये नरा-

स्तेषां भवेऽस्मिन्न पुनर्भवो भवेत् ॥ ४८ ॥

आलोडाखिलवेदराशिमसकृद्यत्तारकं ब्रह्म त-

द्रामो विष्णुरहस्यमूर्तिरिति यो विज्ञाय भूतेश्वरः ।

उद्धृत्याखिलसारसंग्रहमिदं संक्षेपतः प्रस्तुटं

श्रीरामस्य निगूढतत्त्वमखिलं प्राह प्रियायै भवः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभयाम्बे श्रवणवादे शुद्धकाण्डे

षोडशः सर्गः ।

अयं काण्डः समाप्तः ।

आयुष्यं आयुर्जनकम् कल्पकोटिपर्यन्तं कृतममम् ॥ ४६ । ४७ ॥

वैराग्यविज्ञानयुतं श्रोतृणां तद्भयदाहृत्वादिति भावः अस्मिन् भवे

संसारे इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यो भूतेश्वरो भवः शिवो सकृदखिलवेदराशिमाखोद्य यत्तारकं ब्रह्म

तदेव रामः विष्णुरहस्यमूर्तिषु अत्यन्तरहस्यमूर्तिः सत्त्वाभूर्तिरिति विष्णु-

याखिलवेदानां सारभूता उपनिषदस्रदर्शसपहसुद्धृत्य संक्षेपत इदं रामस्य

निगूढतत्त्वं प्रियायै प्राह तस्मै नम इति शेषः अयं लोककृतत्वथोक्तः

शिवशिष्यस्येति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्कृष्णराजविषयुद्धरणसप्तमोऽध्यायः श्रीरामपरमेश्वरः

प्रतापध्यात्मरामायणे मीमांसे शुद्धकाण्डे

षोडशः सर्गः ।

अध्यात्मरामायणम् ।

—२४६—

उत्तरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

जयति रघुवंशतिलकः कौशल्याहृदयनन्दनो रामः ।

दशवदननिधनकारी दशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ १ ॥

पार्वत्युवाच ।

अथ रामः किमकरोत्कौशल्यानन्दवर्द्धनः ।

हत्वा श्वधे रावणादीन् राक्षसान् भीमयिक्रमः ? ॥ २ ॥

• अभिपिक्तस्त्रयोध्यायां सीतया सच राघवः ।

मायामानुपतां प्राप्य कतिवर्षाणि भूतले ? ॥ ३ ॥

स्थितयान् लीलया देवः परमात्मा सनातनः ।

अत्यजन्मानुषं लोकं कथमन्ते रघूद्वष्टः ? (१) ॥ ४ ॥

एतदास्याहि भगवन् ! अदधत्या मम प्रभो ! ।

कथापीयूषमास्वादय तृष्णा मेऽतीव वर्द्धते ।

• रामघन्द्रस्य भगवन् ! झूटि विसारगः कथाम् ॥ ५ ॥

श्वधे दुष्टे ॥ १ । २ । ३ ॥

श्वधं केन प्रकारेण ॥ ४ ॥

अदधत्या एतच्छ्वधे अहावत्या कथाश्रवणात्तदा मे मम तदास्या-

दमस्तिवदा तृष्णा अत्यन्तं वर्द्धते ॥ ५ ॥

(१) रघूत्तम इति वा पाठ ।

श्रीमहादेव उवाच ॥

राक्षसानां बधं कृत्वा राज्यं राम उपस्थिते ।
 आययुर्मुनयः सर्वे श्रीराममभिवन्दितुम् ॥ ६ ॥
 विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरङ्गिराः ।
 कश्यपो वामदेवोऽतिशया सप्तर्षयोऽमलाः ॥ ७ ॥
 अगस्त्यः सह शिष्यैश्च मुनिभिः सहितोऽभ्यगात् ।
 द्वारमासाद्य रामस्य द्वारपालमयात्रवीत् ॥ ८ ॥
 ब्रूहि रामाय मुनयः समागत्य बहिःस्थिताः ।
 अगस्त्यप्रमुखाः सर्वे आशीर्भिरभिनन्दितुम् ॥ ९ ॥
 प्रतिहारस्ततो राममगस्त्यवचनाद्द्रुतम् ।
 नमस्कृत्यात्रवीहाक्ष्यं विनयावनतः प्रभुम् ॥ १० ॥
 कृताञ्जलिर्वाचेद्मगस्त्यो मुनिभिः सह ।
 देव ! त्वद्दर्शनार्थाय प्राप्तो बहिरूपस्थितः ॥ ११ ॥
 तमुवाच द्वारपालं प्रवेशय यथासुखम् ।
 पूजिता विविश्रुर्वेश्म नानारत्नविभूषितम् ॥ १२ ॥

रामे राज्यसुपस्थिते राज्यं प्राप्नवतीत्यर्थं अभिवन्दितं नन्दं स्तोत्रं च ॥ ६ ॥
 तानेव ऋषीनाञ्च विश्वामित्र इति ॥ ७ ॥

मुनिभिः शिष्यैः सहित इत्यर्थं ॥ ८ ॥

अगस्त्यप्रमुखा मुनय आशीर्भिरभिनन्दितं समागत्य बहिःस्थिताः

अनीति रामाय ब्रूहीत्यर्थः ॥ ९ । १० ॥

कृताञ्जलिः प्रतिहार इति शेषः प्राप्नः स्नात्प्रमादागतः बहिर्द्वारि उप-
 स्थितोऽस्तीति शेषः ॥ ११ ॥

पूजिताः प्रतिहारेण मार्गप्रदर्शनादिना पूजिताः कृतादरा इति
 यावत् ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा रामो मुनीन् शीघ्रं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
 पाद्धार्यादिभिरापूज्य गां निवेद्य यथाविधि ॥ १३ ॥
 नत्वा तेभ्यो ददौ दिव्यान्यासनानि यथार्हतः ।
 उपविष्टाः प्रहृष्टाश्च मुनयो रामपूजिताः ॥ १४ ॥
 संष्टकुकुशलाः सर्वे रामं कुशलमब्रुवन् ।
 कुशलं ते महाबाहो ! सर्वत्र रघुनन्दन ! ॥ १५ ॥
 दिद्येदानीं प्रपश्यामो हतशत्रुमरिन्दम ! ।
 नहि भार, स ते राम ! रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १६ ॥
 सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजेतुं शक्त एव हि ।
 दिष्ट्या ज्वया इताः सर्वे राज्ञसा रावणादयः ॥ १७ ॥
 ससहमेतन्महाबाहो ! रावणस्य निवर्हणम् ।
 असहमेतत्सम्प्राप्तं रावणैर्धन्निपूदनम् ॥ १८ ॥
 अन्तकप्रतिमाः सर्वे कुम्भकर्णादयो सृष्टे ।
 अन्तकप्रतिमैर्वाणैर्हतास्ते रघुसत्तम ! (१) ॥ १९ ॥

गा मधुप्रकाशं 'एषमं च महोत्तं वा महाजं वा त्रिविधायोपकल्पयेत्'
 इति सूत्रे ॥ ११ ॥

यथार्हतं आर्हो योग्यता तदनतिक्रमादित्यर्थं भगवतः सकागात्
 पूजात्वाभेन महर्षे ॥ १४ ॥

अब्रुवन् अष्टशब्दं तमेवाभिनयति कुशलमित्यादि ॥ १५ ॥

स रावणस्येन भार क्लेशवधो न किन्तु सुकरयथ इत्यर्थं ॥ १६ ॥

सुकरत्वमेव दर्शयति मधुसुरिति इन्द्रजित्वात्प्राञ्जलिदित्येति ॥ १७ ॥

तदेव सृष्टयति सहाभिति रावणैर्भेधनादस्य ॥ १८ ॥

या दक्षिणा पुरा दत्ता दातुं प्रतिज्ञाता सा रत्नोत्पान् कृत्वा पूषा

दत्ता चैयं त्वयाऽस्त्राकं पुरा ह्यभयदक्षिणा ।
 हत्वा रक्षोगणान् सह्यो हतहृत्स्योऽद्य जीवसि ॥ २० ॥
 श्रुत्वा तु भाषितं तेषां सुनीनां भावितात्मनाम् ।
 विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २१ ॥
 रावणादीनतिक्रम्य कुम्भकर्णादि राक्षसान् ।
 त्रिलोकजयिनो हित्वा किं प्रशंसथ रावणिम् ? ॥ २२ ॥
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य महात्मनः ।
 कुम्भयोनिर्महातेजा रामं प्रीत्या वचोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥
 शृणु राम ! यथा वृत्तं रावणे रावणस्य च ।
 जन्मकर्मवरादानं सङ्क्षेपाद्गदतो मम ॥ २४ ॥
 पुरा हतदुगे राम ! पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ।
 तपस्तप्तुं गतो विद्वान् मेरोः पार्श्वं महासतिः ॥ २५ ॥
 तृणविन्दोराश्रमेऽसौ न्यवसन्सुनिपुङ्गवः ।
 तपस्तेपे महातेजा; स्वाध्यायनिरतः सदा ॥ २६ ॥
 तताश्रमे महारम्ये देवगन्धर्वकन्यकाः ।
 गायन्त्यो नटुस्तत्र हसन्त्यो वादयन्ति च ॥ २७ ॥
 पुलस्त्यस्य तपो विभ्रं चक्रुः सर्वा अनिन्दिताः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा व्याजहार वचो महत् ॥ २८ ॥
 या मे दृष्टिपथं गच्छेत् सा गर्भं धारयिष्यति ।

जना व्यतः हतहृत्स्यः सन् जीवसि त्वमेव जीव तव जीवनमेव ज्ञाप्यं
 जीवनमित्यर्थः ॥ २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥

यथा वृत्तं जातं तथा शृणु ॥ २५ ॥

सुनिपुङ्गवः सुनिषेजः सन् च्यवसन् तपस्तेपे च ॥ २६ । २७ ॥

विभ्रं चक्रुः गायननृत्यादिभिरिति शेषः ॥ २८ । २९ ॥

ताः सर्वाः शापसन्धिना न तं देशं प्रचक्रमुः ॥ २८ ॥
 लणविन्दोस्तु राजर्षेः कन्या तन्नामृणोद्वचः ।
 विचचार मुनेरग्रे निर्भया तं प्रपश्यती ॥ ३० ॥
 वभूय पाण्डुरतनुर्व्यञ्जितान्तःशरीरजा ।
 दृष्ट्वा सा देहवैवर्ण्यं भीता पितरमन्वगात् ॥ ३१ ॥
 लणविन्दुश्च तां दृष्ट्वा राजर्षिरमितद्युतिः ।
 ध्यात्वा मुनिव्रतं सर्वमवैद्विज्ञानचक्षुषा ॥ ३२ ॥
 तां कन्यां मुनिवर्याय पुलस्त्याय ददौ पिता ।
 तां प्रमृच्छाव्रवीत्कन्यां बाढमित्येव स द्विजः ॥ ३३ ॥
 शूद्रपुण्यपरां दृष्ट्वा मुनिः प्रीतोऽब्रवीद्वचः ।
 दास्यामि पुत्रमेकन्ते उभयोर्वंशवर्द्धनम् ॥ ३४ ॥
 ततः प्रासृत सा पुत्रं पुलस्त्यास्योक्तविश्रुतम् ।
 विश्रवा इति विख्यातः पौलस्त्यो ब्रह्मविन्दुमुनिः ॥ ३५ ॥
 तस्य शीलादिकं दृष्ट्वा भरद्वाजो महामुनिः ।
 भार्यायं स्वां दुहितरं ददौ विश्रवसे मुदा ॥ ३६ ॥
 तस्यान्तु पुत्रः सञ्जज्ञे पौलस्त्यास्योक्तसम्मतः ।
 पितृतुल्यो वैश्रवणो ब्रह्मणा चानुमोदितः ॥ ३७ ॥

• प्रपश्यतीत्यत्र दृष्टमभाव आर्यः ॥ ३० ॥

व्यञ्जितः प्रकटीकृतोऽन्तः मध्ये शरीरजो गर्भो यस्या सा ॥ ३१ ॥

अवैतु ष्यजानात् ॥ ३२ । ३२ ॥

उभयोः मातापितृयो ॥ ३४ ॥

यं प्रासृत स विश्रवा इति विख्यात इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

शीलप्रसन्नभावः ॥ ३६ ॥

वैश्रवण इति ॥ ३७ ॥

ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम् ।
 मनोऽभिलषितं तस्य धनेशत्वमखण्डितम् ॥ ३८ ॥
 ततो लब्धवरः सोऽपि पितरं द्रष्टुमागतः ।
 पुष्पकेन धनाभ्यक्षो ब्रह्मादत्तेन भास्वता ॥ ३९ ॥
 नमस्कृत्याय पितरं निवेद्य तपसः फलम् ।
 प्राह मे भगवान् ब्रह्मा(१) दत्त्वा वरमनिन्दितम् ॥४०॥
 निवासाय न मे स्थानं दत्तवान् परमेश्वरः ।
 ब्रूहि मे नियतं स्थानं हिंसा यत्र न कस्यचित् ॥ ४१ ॥
 विश्रवा अपि तं प्राह लङ्का नाम पुरी शुभा ।
 राक्षसानां निवासाय निर्मिता विष्वकर्मणा ॥ ४२ ॥
 त्यक्त्वा विष्णुभयाद्द्वैत्या विविशुस्ते रसातलम् ।
 सा पुरी दुःप्रधर्पान्यैर्मध्येसागरमास्थिता ॥ ४३ ॥
 तत्र वासाय गच्छ त्वं नान्यैः साधिष्ठिता पुरा ।
 पित्वादिष्टस्त्वसौ गत्वा तां पुरीं धनदोऽविशत् ॥ ४४ ॥
 स तत्र सुचिरं कालमुवास पितृसन्मतः ।
 कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ॥ ४५ ॥
 रसातलान्मर्त्यलोकं चचार पिशिताशनः॥

तत्तपसा तस्य तपसा मनोभिलषितं धनेशत्वरूपं ददौ ॥ ३८ । ३९ ॥
 प्राह पितरमिति कर्म वरं दत्त्वेत्यस्य स्थानं न दत्तवानित्यनेनान्वयः । ४०
 हिंसा पीडा यत्र कस्यापि स्वाम्यं नास्ति तादृशं वदेत्यर्थः ॥४१॥४२॥
 अन्यैः रिपुभिर्दुःप्रधर्पा ॥ ४३ ॥
 पुरा देवानां रसातलप्रवेशोत्तरमितः प्रागित्यर्थः । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

गृहीत्वा तनयां कन्या साक्षाद्देवीमिव त्रियम् ॥ ४६ ॥

अपश्यन्नन्दं देवं चरन्तं पुष्पकेण सः ।

हिताय चिन्तयामास राक्षसानां महामनाः ॥ ४७ ॥

उवाच तनयां तत्र कैकसीं(१) नाम नामतः ।

वन्दे ! विवाहकालस्ते यौवनं चातिवर्त्तते ॥ ४८ ॥

प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैर्गृह्यसे शुभे ! ।

सा त्वं वरय भद्रं ते मुनिं ब्रह्मकुलोद्भवम् ॥ ४९ ॥

स्वयमेव ततः पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।

द्वेष्टयाः सर्वगोभाढयाः धनदेन समाः शुभे ! ॥ ५० ॥

तथेति सायमं गत्वा मुनेरग्रे त्ववस्थिता ।

लिखन्ती भुवमग्रेण पादेनाधोमुखी स्थिता ॥ ५१ ॥

तामष्टच्छत् मुनिः का त्वं कन्यासि ? वरवर्णिनि । ।

साब्रवीत्प्राञ्जलिर्ब्रह्मन् ! ध्यानेन ज्ञातुमर्हसि ॥ ५२ ॥

ततो ध्यात्वा मुनिः सर्वं ज्ञात्वा ता प्रत्यभाषत ।

ज्ञातं तत्त्वाभिलषितं मत्तः पुत्रानभीष्टसि ॥ ५३ ॥

दारुण्यायां तु वेलायामागतासि सुमध्यमे ! ।

अतसो दारुणौ पुत्रौ राक्षसौ सम्भविष्यतः ॥ ५४ ॥

साब्रवीन्मुनिशार्दूल ! त्वत्तोऽप्येवम्विधी सुतौ ? ।

गृह्यसे प्रार्थ्यसे कवित्तथैव पाठ ॥ ४६ ॥

द्वेष्टया इत्यस्यैव विपर्ययं धनदेन समा इति ॥ ५० ॥

सा प्याश्रममिति अदं लज्जावशात् भूवेखनादि ॥ ५१ ॥

का किं जातीया कन्यासि इत विवाहितासीति मत्र । ५२ । ५३ । ५४ ।

(१) नैकसीमिति पुस्तकालये दृष्टम् ।

तामाह पश्चिमो यस्ते भविष्यति महामतिः ॥ ५५ ॥
 महाभागवतः श्रीमान् रामभक्त्येकतत्परः ।
 इत्युक्त्वा सा तथा काले सुपुत्रे दशकन्धरम् ॥ ५६ ॥
 रावणं विंशतिभुजं दशशीर्षं सुदारुणम् ।
 तद्रक्षोजातमात्रेण चचाल च वसुधरा ॥ ५७ ॥
 यभूवुर्नाशहेतूनि निमित्तान्यपिलान्यपि ।
 कुम्भकर्णस्ततो जातो महापर्वतसन्निभः ॥ ५८ ॥
 ततः शूर्पणखा नाम जाता रावणसोदरा ।
 ततो विभीषणो जातः शान्तात्मा सौम्यदर्शनः ॥ ५९ ॥
 स्वाध्यायी नियताहारोऽनित्यकर्मपरायणः ।
 कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा हिजान् सन्तुष्टचेतसः ॥ ६० ॥
 भक्षयन् ऋषिसङ्घांश्च विचचारातिदारुणः ।
 रावणोऽपि महासत्त्वो लोकानां भयदायकः ।
 वटघ्ने लोकनाशाय ह्यामयो देहिनामिव ॥ ६१ ॥

ततोऽप्येवम्बिधौ सुतावित्यत्र काकु यस्ते पुत्रौ भविष्यति स महाम-
 तिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तदेवाह महाभागवत इति रामभक्त्येत्यस्य युक्त इति शेषः एकस्मिन्
 पश्चिन् एव तत्परः सर्वदा दत्तचित्तः ॥ ५६ ॥

तद्रक्षोजातमात्रेण तस्य रक्षो जन्ममात्रेण ॥ ५७ ॥

नाशहेतूनि रक्षोवंशस्य लोकानां चेति शेषः ॥ ५८ । ५९ ॥

स्वाध्यायी वेदाध्ययनवान् नित्यं कर्माग्निहोत्रादि तृष्टचेतस व्यतिशा-
 नानित्यर्थः भक्षयन् इत्यनेनान्यथः ॥ ६० । ६१ ॥

राम । त्वं सकलान्तरस्थमभितो जानासि विज्ञानदृक्
साक्षी सर्वहृदिस्थितो हि परमो नित्योदितो निर्मल ।
त्वं लीलामनुजाकृति स्वमहिमा मायागुणैर्नाज्यसे
लीलार्थं प्रतिचोदितोऽद्य भवतो वक्ष्यामि रक्षोद्भवम् ॥६२॥

जानामि केवलमनन्तमचिन्त्यशक्तिं
चिन्मात्रमक्षरमजं विदितात्मतत्त्वम् ।
त्वा राम । गूढनिजरूपमनुप्रवृत्तो
सूढोऽप्यहं भवदनुग्रहतस्वरामि ॥ ६३ ॥
एवं वदन्तमिनवशपवितकीर्ति
कुम्भोद्भवं रघुपतिं प्रहसन् वभाषे ।

आमयो रोग सकलान्तरस्थ जानासि सर्वांलयामित्वात् तदेव स्फुट
शक्ति सर्वहृदिस्थितो ह्रीत्यन्तेन हिर्यत इत्यर्थे विज्ञानदृक् विज्ञानेन स्वरूपेण
दृक् सर्वद्रष्टा अनेन चित्तादिकरणान्तरनैरपेक्ष्यच्छक्तम् अतएव साक्षी साक्षात्
द्रष्टा मन्वहं मनुष्यं कुतोममेदमत्य तदाह त्वं लीलेति वस्तुतो न मनुष्यत्व
मिति भाव स्वमहिमन् स्वमात्रप्रथमहिमन् अन्वैश्वन्महिमा दुर्घोय इत्यर्थे
मायागुणै रजयादिभिर्नाज्यसे न सृश्रुसे एव सर्वज्ञस्य तथापि कथन
यद्यप्यनुचितं तथापि भगता लीलाय प्रतिचोदितं पृष्टो रक्षोद्भव वक्ष्यामि
रक्षोद्भवमित्यत्र सन्धिरार्थं ॥ ६२ ॥

ननु त्वं सामेकं कथं प्रातवानसीत्यत्राह जानामीति सूढोऽप्यहं भवदनु
ग्रहत एव विशेषणं त्वा जानामि अनेन देयकालापरिवेद्य अक्षराज
त्वाभ्यां नागोत्पत्तिराहित्यच्छक्तम् साधारिकान् प्रति गूढं गुप्तं हतं निजरूप
येन तम अथापि त्वामनुप्रवृत्तं स्वच्छक्तिमार्गमनुप्रवृत्तोऽहोक्तप्रवृत्तिमार्गं
दृष्ट्वा लोके चरामि ॥ ६२ ॥

इतवशे स्वरूपं पवित्वा कीर्तिर्यस्य स एतत्कलमप्युदाहृतमन्तर्यामि-
त्वादिदृश्यमानं जगत्त्वं मायाश्रितमेव तत्र हेतुरनस्यकत्वात् न विद्यतऽप्यु

मायान्त्रितं सकलमेतदनन्यकत्वात्
मत्कीर्तनं जगति पापहरं निबोध ॥ ६४ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे
प्रथम सर्ग ।

यस्य सोऽनन्यकक्षय भावस्तत्त्वं मम तादृशत्वात् धर्मरहितत्वात् इतराधा-
रत्वादेरप्यसम्भवात् सर्वं धर्मजालमपि गृह्यमाणं मायान्त्रितमेव जानीहीति
शेषः स्वावतारस्य मुख्यप्रयोजनम ह मत्कीर्तनमिति स्वकीर्तनद्वारा पापहर-
णार्थमेवावतार इति भावः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्सुकुलराजविपदुद्धरणसमर्पेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण कृतौ
श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतौ उत्तरकाण्डे
प्रथम सर्ग ।

अथ द्वितीय सर्ग ।

श्रीरामवचनं श्रुत्वा परमानन्दनिर्भरः ।

मुनिः प्रोवाच सदसि सर्वेषां तत्र शृण्वताम् ॥ १ ॥

अथ विन्तेश्वरो देवस्तत्र कालेन केनचित् ।

आययौ पुष्यकारूढ पितरं द्रुष्टुमञ्जसा ॥ २ ॥

दृष्ट्वा तं कैकसी तत्र भ्राजमानं महौजसम् ।

राक्षसी पुत्रसामीप्यं गत्वा रावणमब्रवीत् ॥ ३ ॥

पुत्र । पश्य धनाध्यक्षं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ।

त्वमप्येवं यथा भूयासाथा यत्नं कुरु प्रभो । ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा रावणो रोषात् प्रतिज्ञामकरोद्द्रुतम् ।

धनदेन समो वापि ह्यधिको वा चिरेण तु ॥ ५ ॥

भविष्याम्यम् । मा पश्य सन्तानं त्यज सुव्रते । ।

इत्युक्त्वा दुष्करं कर्तुं तपः स दशकन्धरः ॥ ६ ॥

आगमत् फलसिद्ध्यर्थं गोकर्णं तु सहायुजः ।

स्वं स्वं नियममास्याय भ्रातरस्ये तपो महत् ॥ ७ ॥

आस्थिता दुष्करं घोरं सूर्यलोकैकतापनम् ।

दशवर्षसहस्राणि कुम्भकर्णोऽकरोत्तपः ॥ ८ ॥

अथेति तत्र विश्ववस आश्रमे पितर विश्ववस ॥ १ ॥

सामीप्यं गत्वा सामीप्यं प्राप्य ॥ २ । ३ ॥

अचिरेणेति वेद ॥ ४ ॥

मा पश्य शिवेन यत्कुरुति शेषं दुष्करं तपः कर्तुंमित्यन्वय ॥ ५ ॥

फलस्य वाञ्छितस्य सिद्ध्यर्थं महानुजः कुम्भकर्णं विभीषण्यश्नितः स्व स्व

नियमं स्वस्ववासनेभूतं राजसतामससाध्यान्विषह्यम् ॥ ६ ॥

दुष्करं अन्यैरिति शेष ॥ ७ । ८ । ९ ॥

विभीषणोऽपि धर्मात्मा सत्यधर्मपरायणः ।
 पञ्चवर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ९ ॥
 दिव्यवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः ।
 पूर्णो वर्षसहस्रे तु शीर्षमग्नौ जुष्टाव सः ।
 एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः ॥ १० ॥
 अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः ।
 छेत्तुकामस्य धर्मात्मा प्राप्तश्चाथ प्रजापतिः ।
 वत्स ! वत्स ! दशग्रीव ! प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ।
 वरं वरय दास्यामि यत्ते मनसि काङ्क्षितम् ॥ ११ ॥
 दशग्रीवोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 अमरत्वं हृणोमीश ! वरदो यदि मे भवान् ।
 सुपर्णेनागयक्षाणां देवतानां तथासुरैः ॥ १२ ॥
 अवध्यत्वं तु मे देहि त्वणभूता हि मातुषाः ।
 तथास्त्विति प्रजापत्यक्षः पुनराह दशाननम् ॥ १३ ॥
 अग्नौ ज्जतानि शीर्षाणि यानि तेऽसुरपुङ्गव ! ।
 भविष्यन्ति यथापूर्वमक्षयाणि च सत्तम ! ॥ १४ ॥
 एवमुक्त्वा ततो राम ! दशग्रीवं प्रजापतिः ।
 विभीषणमुवाचेदं प्रणतं भक्तवत्सलः ॥ १५ ॥
 विभीषण ! त्वया वत्स ! कृतं धर्मार्थमुत्तमम् ।

दशमं शिरश्छेत्तुकामस्य प्रजापतिः प्राप्तः सुभीषणिति शेषः ॥१०॥११॥
 हतममरत्वमेव भगवदिजावशात् स्वयमेव विद्वषोति सुपर्णेत्यादि ॥१२
 तथास्त्वित्यस्याऽवदिति शेषः ॥ १३ ॥

अक्षयाणि सुपर्णेदिकृतत्वयरेहितानि ॥ १४ / १५ ॥

तपसातो वरं वत्स । दृशीष्याभिमतं हि तम् ॥ १६ ॥
 विभीषणोऽपि तं नत्वा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 देव । मे सर्वदा बुद्धिर्धर्मं तिष्ठतु शाश्वती ।
 मा रोचयत्वधर्मं मे बुद्धिः सर्वत्र सर्वदा ॥ १७ ॥
 ततः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमयाब्रवीत् ।
 वत्स । त्वं धर्मशीलोऽसि तथैव च भविष्यसि ॥ १८ ॥
 अयाचितोऽपि ते दास्ये ह्यमरत्वं विभीषण । ।
 कुम्भकर्णमथोवाच वरं वरय सुव्रत । ॥ १९ ॥
 वाण्या व्याप्तोऽथ तं प्राह कुम्भकर्णः पितामहम् ।
 स्वप्स्यामि देव । पण्मासान् दिनमेकं तु भोजनम् ॥२०॥
 एवमस्त्विति तं प्राह ब्रह्मा दृष्ट्वा दिवोकसः ।
 स्वरस्वती च तद्वह्णान्निर्गता प्रययौ दिवम् ॥ २१ ॥
 कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःस्पितः ।
 धनभिप्रेतमेवास्यात् किं निर्गतमहो विधिः ॥ २२ ॥
 सुमाली वरलब्धांस्तान् ज्ञात्वा पौत्रान् निशाचरान् ।
 पातालान्निर्भयः प्रायात् प्रहृष्टादिभिरन्वितः ॥ २३ ॥

विभीषणश्च धर्मविषयबुद्धिप्राप्तिकासनया तप कर्त्तृत्वादरेण वत्सेति द्वि
 गम्बोधन ॥ १६ ॥ ॥

तदेवाह देव मे दत्यादिना ॥ १७ ॥

तथैव च भविष्यसि धर्मबुद्धिरेव भविष्यसि ॥ १८ । १९ ॥

वाण्या देवप्रार्थितया ॥ २० । २१ ॥

व्यासादिति खेद व्यहो विधि दुर्भह्य इति शेष ॥ २२ ॥

वरलब्धान् प्राप्नव्वरान् पौत्रान् पुत्रोपुत्रान् विदादित्वादञ्च प्रायात्-
 रावणादिममोपमिति शेष ॥ २३ ॥

दशग्रीवं परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

दिष्टा ते पुत्र ! सम्वृत्तो वाञ्छितो मे मनोरथः ॥ २४ ॥

यद्गयाञ्च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् ।

तदुगतं नो महानाहो ! महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ २५ ॥

अस्माभिः पूर्वमुपिता लङ्केयं धनदेन ते ।

भ्रात्राक्रान्तामिदानीं त्वं प्रत्यानेतुमिहार्हसि ॥ २६ ॥

साम्ना वाथ बलेनापि राज्ञां बन्धुः कुतः सुहृत् ।

इत्युक्तो रावणः प्राह नार्हस्येवं प्रभाषितुं ॥ २७ ॥

विन्तेशो गुरुरस्माकमेवं श्रुत्वा तमब्रवीत् ।

महत्सः प्रश्रितं वाक्यं रावणं दृशकन्धरम् ॥ २८ ॥

शृणु रावण ! यत्नेन नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।

नाधीता राजधर्मास्तौ नीतिशास्त्रं तथैव च ॥ २९ ॥

सुराणां न हि सौभ्रातृं शृणु मे वदतः प्रभो ! ।

कश्यपस्य सुता देवा राजसाम्य महाबलाः ॥ ३० ॥

मे वाञ्छितो मनोरथस्ते दिष्ट्या संवृत्तः ॥ २४ ॥

अतो यद्गयादिति तद्विष्णुकृतं भयं नोऽस्माकं गतं सर्वावधत्स्व त्वया
माप्रयात् ॥ २५ ॥

इयं लङ्का पूर्वमस्माभिः उपिता अनेनास्मत्पुत्रादियं तव धनभूतेति
ध्वनितं इदानीं ते भ्रात्रा धनदेनाक्रान्तां त्वं प्रत्यानेतुं साधीनां कर्तुं
अर्हसि ॥ २६ ॥

ननु अथैते भ्रातरि कथं बलं योग्यं तत्राह राज्ञां बन्धुः कुतः सुहृत्
कुतः सर्वेष्वेतादृशमद्यैव राज्यप्रवृत्तेरिति भावः ॥ २७ ॥

एवं श्रुत्वा रावणवाक्यं श्रुत्वैतवर्धः ॥ २८ । २९ ॥

सौभ्रातृं भ्रात्रादिभिः प्रीतिः ॥ ३० ॥

परस्परमयुध्यन्त त्यक्त्वा सौहृदमायुधैः ।

नैवेदानीन्तनं राजन् । वैरं देवैरनुष्ठितं ॥ ३१ ॥

प्रहसस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवो दुरात्मनः ।

तथेति क्रोधताम्राक्षस्त्रिकूटाचलमन्वगात् ॥ ३२ ॥

द्रुतं प्रहसं संप्रेष्य निष्काश्य धनदेश्वरं ।

लङ्कामाक्रम्य सचिवै राक्षसैः सुखमास्थितः ॥ ३३ ॥

धनदः पितृवाक्येन त्यक्त्वा लङ्का महायगाः ।

गत्वा कैलासशिखरं तपसा तोपयच्छिवं ॥ ३४ ॥

तेन सख्यमनुप्राप्य तेनैव परिपालितः ।

अलका नगरी तत्र निर्ममे विश्वकर्मणा ।

दिक्पालत्वं चकारात्र शिवेन परिपालितः ।

रावणो राक्षसैः सार्धमभिपिक्तः सदानुजैः ॥ ३५ ॥

राज्यं चकारासुराणां त्रिलोकी बाधयन् खलः ।

भगिनी कालखञ्जाय(१) ददौ विकटरूपिणी ॥ ३६ ॥

देवैरनुष्ठितं लङ्काहरणरूपं वैरमिदानीन्तनमेव न विन्तु प्राचीनमेव
एव च तैरप्यदुष्टेपकरणवदस्माकमपि तदुष्टेपकरणं न दोषावेति भावः ॥३१॥

दुरात्मनः प्रहसस्येत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

धनदनामकमीश्वरः निष्काशय ॥ ३३ ॥

धनदः तद्वृत्तगणनोत्तरः पितृवचनोपः गत्वा रावणः एवमाहात्म्यं किञ्चि-
तमिति पृष्टवान् तेन च त्यागः एवोचितोऽस्यावधत्वादित्युक्ते तां त्यक्तवानिति
गाथा पौराणिकी ॥ ३४ ॥

निर्ममे कारितवान् रावणोऽनुजैः सार्धं राक्षसैरभिपिक्तः लङ्काराज्य-
इति शेषः ॥ ३५ ॥

असुराणां तद्वताररूपरक्षसा यद्वा क्रूरकर्मत्वाद्वा स्वसुरपदप्र-

विद्युज्जिह्वाय नाम्नासौ महामायो निशाचरः ।
 ततो मयो विश्वकर्मा राक्षसानान्दितेः सुतः ॥ ३७ ॥
 सुतां मन्दोदरीं नाम्ना ददौ लोकैकमुन्दरीम् ।
 रावणाय पुनः शक्तिममोघां प्रीतमानसः ॥ ३८ ॥
 वैरोचनस्य दौहित्रीं हृतञ्जालेति विश्रुताम् ।
 स्वयं दत्तामुदवहत् कुम्भकर्णाय रावणः ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वराजस्य सुतां यैलूपस्य महात्मनः ।
 विभीषणस्य भार्यार्ये धर्मज्ञां समुदावहत् ॥ ४० ॥
 सरमां नाम सुभगां सर्वलक्षणसंयुताम् ।
 ततो मन्दोदरीं पुत्रं मेघनादमजीजनत् ॥ ४१ ॥
 जातमात्रस्तु यो नादं मेघवत्प्रमुमोच ह ।
 ततः सर्वे ब्रुवन्मेघनादोऽयमिति चासद्यत् ॥ ४२ ॥
 कुम्भकर्णस्ततः प्राह निद्रा मां बाधते प्रभो ! !
 ततश्च कारयामास गुह्यं दीर्घं सुविस्तराम् ॥ ४३ ॥
 तत्र सुष्वाप सृष्ट्वात्मा कुम्भकर्णो विघूर्णितः ।
 निद्रिते कुम्भकर्णे तु रावणो लोकरावणः ॥ ४४ ॥
 ब्राह्मणान् ऋषिसुख्यांश्च देवदानवकिन्नरान् ।

योगः एवमसुरेष्वपि राक्षसपदप्रयोग इति बोध्यं कालखड्गाय तद्वंशाय नाम्ना
 विद्युज्जिह्वाय भगिनीं शूर्पणखां ॥ ३६ ॥

राक्षसानां विश्वकर्मा दितेः सुतो मयः मन्दोदरीं कन्या रावणाय ददौ
 [नः शक्तिं चामोघो स्त्रीनिर्मितां ददौ ॥ ३७ । ३८ ॥

स्वयं दत्तामिति तत्पिबेति शेषः ॥ ३९ । ४० । ४१ ॥

मेघनादेति नाम्नोऽभ्यर्च्यत्वमाह जातमात्र-इति ॥ ४२ । ४३ । ४४ ॥

देवादीन् समहोरगाद्विजज्ञे देवश्रिययेति जग्नं हृतवानित्यर्थं देव-

देवत्रियो मनुष्यांश्च निजघ्ने स महोरगान् ॥ ४५ ॥
 धनदोऽपि ततः श्रुत्वा रावणस्याक्रमं प्रभुः (१) ।
 अधर्मं मा कुरुष्वेति दूतवाक्यैर्न्यवारयत् ॥ ४६ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् ।
 विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकम् ॥ ४७ ॥
 ततो यमस्तु वरुणं निर्जित्य समरेऽसुरः ।
 स्वर्गलोकमगान्पूर्णां देवराजजिघांसया ॥ ४८ ॥
 ततोऽभवन्महद्युह्मिन्द्रेण सह दैवतैः ।
 ततो रावणमभ्येत्य बबन्ध त्रिदशेश्वरः ॥ ४९ ॥
 तच्छ्रुत्वा सहसागत्य मेघनादः प्रतापवान् ।
 कृत्वा घोरं महद्युहं जित्वा त्रिदशपुङ्गवान् ॥ ५० ॥
 इन्द्रं गृहीत्वा ब्रह्मासौ मेघनादो महाबलः ।
 मोचयित्वा तु पितरं गृहीत्वेन्द्रं ययौ पुरम् ॥ ५१ ॥
 ब्रह्मा तु मोचयामास देवेन्द्रं मेघनादतः ।
 दत्त्वा परान् महंस्तस्मै ब्रह्मा स्वभवनं ययौ ॥ ५२ ॥

स्त्रिय इति पाठान्तर ॥ ४५ ॥

• आक्रमन्देवादिष्वप्यन्यायापरणं ॥ ४६ ॥

• उत्तमपुष्पकं वाहनेभूतं पुण्यकार्यं वाहनमित्यर्थ ॥ ४७ ॥

स्वर्गलोकं मेरोरुर्इत्येतं शक्रलोकं अमेन यमादिभोका तदध. प्विता
इति ध्वनयति ॥ ४८ ॥

दैवतैः सहितेनेन्द्रेणाथ युद्धमभयदित्यर्थः । ४९ । ५० ॥

प्रयत्नत इन्द्रपश्य ततस्तस्य बन्धनं ततो ब्रह्म स्वपुरे आनयनं ॥ ५१

(१) इत. इत्यपि पाठः ।

रावणो विजयी लोकान् सर्वान् जित्वा क्रमेण तु ।

कैलासं तोलयामास बाहुभिः परिघोपमैः ॥ ५३ ॥

तत्र नन्दीश्वरेणैवं शप्तोऽयं रावणेश्वरः ।

वानरैर्मानुषैश्चैव नाशं गच्छेति कोपिना ॥ ५४ ॥

शप्तोऽप्यगणयन् वाक्यं ययौ हैहयपत्तनम् ।

तेन बद्धो दशग्रीवः पुलस्त्येन विमोचितः ॥ ५५ ॥

ततोऽपि बलमासाद्य जिघांसुर्हरिपुङ्गवम् ।

धृतस्तेनैव कक्षेण बालिना दशकन्धरः ॥ ५६ ॥

भ्रामयित्वा तु चतुरः समुद्रान् रावणं हरिः ।

विसर्जयामास ततस्तेन सख्यं चकार सः ॥ ५७ ॥

रावणः परमप्रीत एवं लोकान्महाबलः ।

चकार स्वयमे राम ! बुभुजे स्वयमेव तान् ॥ ५८ ॥

एवं प्रभावो राजेन्द्र ! दशग्रीवः सहेन्द्रजित् ।

त्वया विनिहतः सङ्घो रावणो लोकरावणः ॥ ५९ ॥

मेघनादश्च निहतो लक्ष्मणेन महात्मना ।

इन्द्रमोचनप्रतिदानत्वेन वदभीष्टानेकवरदानं ॥ ५२ । ५३ ॥

शपमाह वानरैरिति कोपिना कोपयता कैलासचालनादयं कोपः वान-
रमुखं नन्दीश्वरं दृष्ट्वा रावणेन हसितमित्यतो वा शपः ॥ ५४ ॥

अगणयन् किमस्य शपेन भवितेति तच्छापगणनामकुर्वन् हैहयपत्तनं
सहस्रार्जुननगरं ॥ ५५ ॥

बलं हैहयप्रतिरूपं बलं हरिपुङ्गवं बालिनं तद्हननोद्यमेन गतस्य विप-
रीतं तत एवानिष्टलाभ इत्याह तेनैव कक्षेण धृत इति विषममत्वा-
नद्वारः ॥ ५६ ॥

स रावणः ॥ ५७ । ५८ । ५९ ॥

कुम्भकर्णश्च निहतस्त्रया पर्वतसन्निभः ॥ ६० ॥
 भवान्नारायणः साक्षाज्जगतामादिरुद्दिभुः ।
 त्वत्स्वरूपमिदं सर्वं जगत्स्यावरजद्रमम् ॥ ६१ ॥
 तन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 अग्निस्ते मुपहतो जातो वाचा सच्च रघूत्तम ! ॥ ६२ ॥
 बाह्वभ्यां लोकपालौघाश्चक्षुभ्यां चन्द्रभास्करौ ।
 दिग्ध्व विदिग्धैव कर्णाभ्यां ते समुत्थिताः ॥ ६३ ॥
 घ्राणात्प्राणः समुत्पन्नश्चाश्विनौ देवसत्तमौ ।
 जह्वाजानूरुजघनाद्भुवर्लोकादयोऽभयन् ॥ ६४ ॥
 कुक्षिदेगात् समुत्पन्नाश्चत्वारः सागरा हरे ! ।
 स्नाभ्यामिन्द्रवरुणौ बालघ्निल्याश्च रेतसः ॥ ६५ ॥
 मेढ्राद्यमो गुह्यान्मृत्युर्मन्यो रुद्रश्चिलोचनः ।
 अस्थिभ्यः पर्यता जाताः केयेभ्यो मेघसंघतिः ॥ ६६ ॥
 ओपध्यस्तव रोमभ्यो नखेभ्यश्च परादयः ।
 त्वं विश्वरूपः पुरुषो भायागक्तिसमन्वितः ॥ ६७ ॥

अथ रावणवचनेन्द्रवचनतया रामशब्दे इन्द्रवित उक्तं उक्तं ॥ ६० ॥

एतत्तत्रासाद्ययैत्याह भशानिदि आदिकत् उत्पत्तिकर्ता जगतो भगव-

त्स्वरूपमेवाह तन्नाभोति अग्निस्ते इति 'सखादग््निरजायत' इति श्रुतेः

'वागग्निमस्येति' इति श्रुतश्च ॥ ६१ । ६२ ॥

बाह्वभ्याभित्याद्यपि श्रुतिविद्वन्मिति तदिदं स्पष्टमेव ॥ ६३ ॥

प्राण प्राणनासु जह्वाजानूरुजघनादिति समाहारदश ॥ ६४ ॥

बालघ्निल्या अपि विभेदात् ॥ ६५ । ६६ ॥

विश्वरूपः विराटित्यर्थः भायागुषामा सत्त्वादीनाम् व्यतिकटे सति

आधिक्यमूनताभ्या परस्परसंक्षेपे सति भायादयो ब्रह्मविष्णुशुक्रादिदृष्टो

भाभि ॥ ६७ ॥

नानारूप(१) इवाभासि गुणव्यतिकरे सति ।
 त्वामाश्रित्यैव विबुधाः पिबन्त्यश्चतमध्वरे ॥ ६८ ॥
 त्वया सृष्टमिदं सर्वं विश्वं स्यावरजद्रमम् ।
 त्वामाश्रित्यैव जीवन्ति सर्वे स्यावरजद्रमाः ॥ ६९ ॥
 त्वद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारेऽपि राघव ! ।
 क्षीरमध्यगतं सर्पिर्यथा व्याप्याखिलं पयः ॥ ७० ॥
 त्वङ्गासा भासतेऽर्कादि न त्वं तेनापभाससे ।
 सर्वगं नित्यमेकं त्वां ज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् ॥ ७१ ॥
 नाज्ञानचक्षुस्त्वां पश्येदन्वष्टक् भास्करं यथा ।
 योगिनस्त्वां विचिन्वन्ति स्वदेहे परमेश्वरं ॥ ७२ ॥
 अतन्निरसनमुखैर्वेदशीर्षैरर्हनिशम् ।
 त्वत्पादभक्तिलेशेन गृहीता यदि योगिनः ॥ ७३ ॥

अग्निरूपं त्वामाश्रित्यैव अश्चतं इविरध्वरे देवाः पिबन्ति ॥ ६८ ॥
 त्वमेव सृष्टिस्थितिकर्तात्वाद् त्वयेति ॥ ६९ ॥

व्यवहारे तत्कालेऽपि अखिलं वस्तु त्वद्युक्तमेव सन्नेन भातत्ये च सर्व-
 व्यवहारः सत्ताभावे च सर्वत्र त्वदीये एवेति भावः तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति
 सर्पिर्यथाखिलं पयो व्याप्य तिष्ठति तथा त्वमखिलं व्याप्य तिष्ठसीति सर्वत्र
 सृष्टिर्भासते इति च व्यवहारः 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः ॥ ७० ॥

तदेवाह त्वङ्गासेति इदंशस्त्वं न सर्ववेद्य इत्याह सर्वगमिति ॥ ७१ ॥

ज्ञानचक्षुषोऽप्यात्मन्येव त्वां पश्यन्तीत्याह योगिन इति न त्वं स्वस्माद्भेदे-
 नेत्यर्थः एतेन सर्वत्र चैतन्यभूतस्त्वमेवेति सूचितं विचिन्वन्ति पश्यन्ति ॥ ७२ ॥

तथादर्शने करणमाह अतदिति अतत् दृश्यं जडं तन्निरसनमुखैर्न स्त्री
 न पुमानित्यादिहृष्यैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भागैः पश्यन्ति वस्तुतो निर्धर्मकत्वात्के-

विचिन्वन्तो हि पश्यन्ति चिन्मात्रं त्वा न चान्यथा ।

मया प्रलपितं किञ्चित् सर्वज्ञस्य तवाग्रतः ।

क्षन्तुमर्हसि देवेश । तवासुग्रहभागहम् ॥ ७४ ॥

दिग्देशकालपरिहीनमनन्यमेकं

चिन्मात्रमक्षरमजं चलनादिहीनम् ॥

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तगुणव्युदसा

मायं भजे रघुपतिं भजतामभिन्वम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे

द्वितीय सर्ग ।

/

नापि रूपेण यत्तुममग्रतया निषेधमुखेनेव श्रुतयो ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति
भाव तदपि तेषां ज्ञान त्वद्भक्तिं विनोपनिषन्नातेण नेत्याह तत्पादेति
अन्यथा नेति भाव ॥ ७३ ॥

विचिन्वन् उपनिषत्सु विचारयन् अन्यथा न केनचिद्दुर्मेण धर्मवत्त्वं
न पश्यन्तीत्यर्थ ॥ ७४ ॥

भजता भक्तानां अभिन्न स्त्राभिसत्त्वेन बुद्धिविषय ॥ ७५ ॥

इति श्रीमत्कलराजवि० श्रीरामवर्मण कृताव-

ध्यात्मरामायणे सैतौ उत्तरकाण्डे

द्वितीय सर्ग ।

तृतीय सर्ग ।

श्रीराम उवाच ।

वालिसुग्रीवयोर्जन्म श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

रवीन्द्रौ वानराकारौ जज्ञात इति नः श्रुतेः ॥ १ ॥

अगस्त्य उवाच ।

मेरोः स्वर्णमयस्याद्रेर्मध्यशृङ्गे मणिप्रभे ।

तस्मिन् सभास्ते विस्तीर्णा ब्रह्मणः शतयोजना ॥ २ ॥

तस्या चतुर्मुखः साक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः ।

नेत्राभ्यां पतितं दिव्यमानन्दसलिलं वज्र ॥ ३ ॥

तद्गृहीत्वा करे ब्रह्मा ध्यात्वा किञ्चित्तदत्यजत् (१) ।

भूमौ पतितभात्रेण तस्माज्जातो महाकपिः ॥ ४ ॥

तमाह द्रुहिणो वत्स ! किञ्चित्कालं वसात्त मे ।

समीपे सर्वशोभाटेऽतत श्रेयो भविष्यति ॥ ५ ॥

इत्युक्तो न्यवसत्तत्र ब्रह्मणा वानरोत्तमः ।

शालोति रवीन्द्रादिति 'धात्वा वै पुत्रनामामि' इति श्रुतेस्तयोरेव
वानराकारत्वमुक्तं ॥ १ ॥

सभा ध्याता इति श्लोके ॥ २ ॥

योगं ध्यातं ॥ ३ ॥

किञ्चित्पुण्यात्वा तदत्यजत् भूमाविति शेषः भूमौ पतितभात्रेण तत्र
समीपेन दार्ढ्यं प्राप्नोति तत्र श्रेयो भविष्यति ॥ ४ ॥

द्रुहिणो महात्मा मे समीपे वसेदन्वयः मङ्गलायि एवमुक्तं इत्यन्वयः
वशाधिप म एव कपि ॥ ५ ॥

एवं वज्रतिथे काले गते ऋक्षाधिपः सुधीः ॥ ६ ॥
 कदाचित्पर्यटन्नद्रौ फलमूलार्थमुद्यतः ।
 अपश्यद्विष्यसलिलां वापीं मणिशिलान्विताम् ॥ ७ ॥
 पानीयं पातुमागच्छत्तत्र छायामयं कपिम् ।
 दृष्ट्वा प्रतिकपिं मत्वा निपपात जलान्तरे ॥ ८ ॥
 तत्रादृष्ट्वा हरिं शीघ्रं पुनरुत्सृत्य वानरः ।
 अपश्यत् सुन्दरीं रामामात्मानं विस्मयं गतः ॥ ९ ॥
 ततः सुरेशो देवेशं पूजयित्वा चतुर्मुष्पम् ।
 गच्छन्मध्याह्नसमये दृष्ट्वा नारीं मनोरमाम् ॥ १० ॥
 कन्दर्पशरविहाङ्गस्यक्तवान् वीर्यमुत्तमम् ।
 तामप्राप्यैव तद्बीजं बालदेये पतद्भुवि ॥ ११ ॥
 वाली समभवत्तत्र शकतुल्यपराक्रमः ।
 तस्य दत्त्वा सुरेशानः स्वर्णमालां दिव्यं गतः ॥ १२ ॥
 भानुरप्यागतस्तत्र तदानीमेव भामिनीम् ।
 दृष्ट्वा कामवशो भूत्वा श्रीवादेशे सृजन्महत् ॥ १३ ॥
 बीजं तस्याशतः सद्यो महाकायोऽभयद्वरिः ।
 तस्य दत्त्वा हनुमन्तं सहायार्थं गतो रविः ॥ १४ ॥
 पुत्रद्वयं समादाय गत्वा सा निद्रिता क्वचित् ।

उद्यत उद्यमवान् फलमूलार्थं तद्वाभाष्यमद्रौ पर्यटन् वापीनपर्यट् ॥ ७
 छायामयं छायायादपम् प्रतिकपिं मणिरोधिदपिम् ॥ ८ ॥
 आत्मानं सुन्दरीं रामां तद्रूपं स्तोत्रपमपश्यत् ॥ ९ ॥
 सुरेश्वरमुत्सृत्यैव पूजयित्वा पुरं गच्छन् मनोरमां तं नारीं दृष्ट्वा ॥ १०
 तामप्राप्यैव तदा बभूव भीममं विनेव वीर्यं सृजन्वान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३
 तस्य श्रीवादेशे महाबीजमपजत् सृजन्वान् ॥ १४ ॥

प्रभातेऽपश्यदात्मानं पूर्ववद्धानराकृतिम् ॥ १५ ॥
 फलमूलादिभिः सार्द्धं पुत्राभ्यां सहितः कपिः ।
 नत्वा चतुर्मुखस्याग्रे ऋक्षराजः स्थितः सुधीः ॥ १६ ॥
 ततोऽब्रवीत् समाश्र्वास्य बद्धयः कपिकुञ्जरम् ।
 तत्रैकं देवताद्रूतमाह्वयामरसन्निभम् ॥ १७ ॥
 गच्छ दूत ! मयादिष्टो गृहीत्वा वानरोत्तमम् ।
 किष्किन्ध्यां दिव्यनगरीं निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ १८ ॥
 सर्वसौभाग्यवलितां देवैरपि दुरासदाम् ।
 तस्यां सिंहासने वीरं राजानमभिषेचय ॥ १९ ॥
 सप्तद्वीपगता ये ये वानराः सन्ति दुर्जयाः ।
 सर्वे ते ऋक्षराजस्य भविष्यन्ति वशेऽनुगाः ॥ २० ॥
 यदा नारायणः साक्षाद्रामो भूत्वा सनातनः ।
 भूमारासुरनाशाय सम्प्रविष्यति भूतले ॥ २१ ॥
 तदा सर्वे सहायार्थे तस्य गच्छन्तु वानराः ।
 इत्युक्तो ब्रह्मणा दूतो देवानां स महामतिः ॥ २२ ॥
 यथाज्ञप्तस्तथा चक्रे ब्रह्मणा तं हरीश्वरम् ।
 देवदूतस्ततो गत्वा ब्रह्मणे तन्व्यवेदयत् ॥ २३ ॥

पूर्ववत्सुरूपमित्यर्थं ॥ १५ । १६ ॥

समान्यास्य भाविनो दुर्गारत्नान्मम स्त्रीरूपता कथमित्यादिउद्देशोभाषि-
 त्याश्चास्त्वैत्यर्थे देवताद्रूतं देवदूतमित्यर्थं ॥ १७ । १८ ॥

सौभाग्यवलितां तदुक्ताम् ॥ १९ ॥

वशे भविष्यन्ति ऋक्षराजस्य भविष्यन्ति ॥ २० । २१ । २२ ॥

• तत्रेश दिक्किन्ध्याराज्यादिदानं ॥ २३ ॥

तदादि वानराणां सा किष्किन्ध्याऽभून्नृपाश्रयः ।
 सर्वेश्वरस्त्वमेवासीरिदानीं ब्रह्मणाऽर्चितः ॥ २४ ॥
 भूमेर्भारो हृतः कृत्स्नस्त्वया लीलावृद्धिना ।
 सर्वभूतान्तरस्यस्य नित्यमुक्तश्चिदात्मनः ॥ २५ ॥
 अखण्डानन्दरूपस्य कियानेप पराक्रमः ।
 तथापि वर्ण्यते सद्भिर्लीलामानुषरूपिणः ॥ २६ ॥
 यशसो सर्वलोकानां पापहृत्स्यै सुखाय च ।
 य इदं कीर्त्तयेन्मर्त्यो यालिस्तुग्रीवयोर्महत् ॥ २७ ॥
 जन्म त्वदाश्रयत्वात् स मुच्यते सर्वपातकैः ।
 अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि कथां राम ! त्वदाश्रयाम् ॥ २८ ॥
 सीता हृता यदर्थं सा रावणेन दुरात्मना ।
 पुरा कृतयुगे राम ! प्रजापतिस्तुतं विभुम् ॥ २९ ॥
 सनत्कुमारमेकान्ते समासीनं दशाननः ।
 विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३० ॥

तदादि तत्र भवति हे श्वप वानराणां सा किष्किन्ध्या आश्रयो अभूत्
 त्वमेवेदानीं ब्रह्मणा अर्चितं सन् सर्वेश्वरः सर्वगणेश्वरः ॥ २४ ॥

लीलावृद्धिना लीलावृद्धीतमनुष्यदेहेन अयं पराक्रमश्चैव भादर्या-
 येत्याह सर्वभूतेति यन्नामेवं वेत्ति सोऽपि स्त्रेच्छया एतिसंहारसमर्थो भवति
 पैशाचात्तर किं वाष्यामिति भावः ॥ २६ ॥

मन्वीहयस्यानाश्रयस्य किं वर्णनेन तस्याह तदापोति सर्वलोकप्रापनाया-
 यात्मनस्तेषां सुखाय आनाश्रयमपि आश्रयवत्कृत्वा वर्णते इत्यर्थः ॥ २६।२७

तत्र तत्र न त्वदाश्रयत्वात् तदुपकारापत्वात् यस्तयोर्जन्मकथयेत् स पातकंभु-
 ष्यते ॥ २८ ॥

तदर्थं सीता हृता तं त्वदाश्रया तद्विषया कथा वक्ष्यामि प्रजापतेः तुतं
 मानसं वृतम् ॥ २९ । ३० ।

को न्वस्मिन् प्रवरो लोके देवानां बलवन्तरः ? ।
 देवाश्च यं समाश्रित्य युद्धे शत्रुं जयन्ति हि ? ॥ ३१ ॥
 तां यजन्ति द्विजा नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ? ।
 एतन्मो शंस भगवन् ! प्रत्रं प्रत्रविदास्वर ! ॥ ३२ ॥
 आत्मा तस्य हृदिस्थं यत्तदयोषेण योगदृक् ।
 प्रभांगणसुवाचेदं शृणु वक्ष्यामि मुत्तक ! ॥ ३३ ॥
 भर्ता सो लंगता नित्यं यस्य जन्मादिकं न हि ।
 सदासुरैर्गृहीतो नित्यं हरिर्नारायणोऽख्यवः ॥ ३४ ॥
 यन्माभिमुखं ज्ञान्नातो ब्रह्मा विश्वस्रजाम्बतिः ।
 अष्टं येनैव सक्तानं लंगता श्यावरजद्रमम् ॥ ३५ ॥
 तां समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ।
 योगिनो ध्यानयोगेन तमेधासुजयन्ति हि ॥ ३६ ॥
 मन्त्रैर्धर्मैश्चनं स्युता प्रत्युवाच दशाननः ।
 दैत्यदानवरणांश्च विष्णुनां निहितानि च ॥ ३७ ॥
 कां वा गतिं प्रपद्यन्ते प्रेत्य ते
 तसुवाच मुनिश्रेष्ठो रावणः
 ॥ ३८ ॥

यथाश्रित्योके प्रवरः श्रेष्ठः विवक्षितं	विमत्यादि
रस्यसिद्ध	॥ ३१ ॥
तस्य	तादृशान्ते ?
स	॥ ३२ ॥
यस्य	॥ ३३ ॥
यथाश्रित्योके	
यथाश्रित्य	
को वेद	

दैवतैर्निहता नित्यं गत्वा स्वर्गमनुत्तमम् ।

भोगक्षये पुनस्तस्माद्गृष्टा भूमौ भवन्ति ते ॥ ३६ ॥

पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्भ्रियन्ते चोद्भवन्ति च ।

विष्णुना ये हतास्ते तु प्राप्नुवन्ति हरेर्गतिम् ॥ ४० ॥

श्रुत्वा मुनिमुखात् सर्वं रावणो हृष्टमानसः ।

योत्स्येऽहं हरिणा सार्द्धमितिचिन्तापरोऽभवत् ॥ ४१ ॥

मनःस्थितं परिज्ज्ञात्वा रावणस्य महामुनिः ।

उवाच वत्स ! तेऽभीष्टं भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥

कश्चित्कालं प्रतीक्षस्व सुखी भव दशानन ! ।

एवमुक्त्वा महाबाहो ! मुनिः पुनरुवाच तम् ॥ ४३ ॥

तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि ह्यरूपस्यापि मायिनः ।

स्यावरेषु च सर्वेषु नदेषु च नदीषु च ॥ ४४ ॥

श्रींकारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः ।

समस्तजगदाधारः शेषरूपधरो हि सः ॥ ४५ ॥

सर्वे देवाः समुद्राश्च कालः सूर्यश्च चन्द्रमाः ।

हरेर्गतिं मुक्तिम् सा च क्रमेण हिरण्यगर्भेण सृष्टेति बोध्यम् ॥ ४० ॥

एव मुक्तीच्छुरपि रावणो भगवन्नायावगात्तमोगुणप्रधानत्वाच्च भगवद्दे-
मेणैव मुक्तिं प्रार्थयते योत्स्येऽहमिति कथं योत्स्य इत्यर्थः ॥ ४१ । ४२ ॥

सुखी भवेत्यस्य तत इत्यादि ततो मरणलाभेन सुखित्वम् ॥ ४३ ॥

स्यावरेषु नदेषु च व्याप्त इति शेषः ॥ ४४ ॥

इदमुपलक्षणं तदाह व्योहार इति प्रणवरूपत्वेन सर्ववाङ्मयव्याप्तिरुक्त्वा
'व्योहारो वै शब्दं वाक्' इति श्रुते. अदेवाह शब्दं वाक्कं सावित्री साध्वी
च स इत्यनेनार्थोऽपि सर्वस्वरूप एवेत्याह पृथिवी चेति इदमुपलक्षणं तदाह
समस्तोति ॥ ४५ । ४६ ॥

को न्वस्मिन् प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः ? ।
 देवाश्च यं समाश्रित्य युद्धे शत्रुं जयन्ति हि ? ॥ ३१ ॥
 कं यजन्ति द्विजा नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ? ।
 एतन्मे शंस भगवन् ! प्रथं प्रन्नविदाम्बर ! ॥ ३२ ॥
 ज्ञात्वा तस्य हृदिस्थं यत्तदशेषेण योगदृक् ।
 दद्यान्ननुवाचेदं शृणु वक्ष्यामि पुत्रक ! ॥ ३३ ॥
 भर्ता यो जगतां नित्यं यस्य जन्मादिकं नहि ।
 सुरासुरैर्नुतो नित्यं हरिर्नारायणोऽव्ययः ॥ ३४ ॥
 यन्माभिपङ्कजाज्जातो ब्रह्मा विश्वसृजाम्पतिः ।
 सृष्टं येनैष सकलं जगत् स्यावरजद्रमम् ॥ ३५ ॥
 तं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ।
 योगिनो ध्यानयोगेन तमेवानुजयन्ति हि ॥ ३६ ॥
 महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच दद्यान्ननः ।
 दैत्यदानवरक्षांसि विष्णुना निश्चितानि च ॥ ३७ ॥
 कां वा गतिं प्रपद्यन्ते प्रेत्य ते मुनिपुङ्गव ! ।
 तमुवाच मुनिश्रेष्ठो रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ३८ ॥

षष्मिल्लोके प्रवरः अथ विवक्षितं श्रेष्ठमेवाह देवानामित्यादि बलवत्त-
 रत्वमेव प्रकटयति देवाचेति ॥ ३१ । ३२ ॥

तस्य रावणस्य हृत्स्थं तादृमान्मे वरार्थं भवतितीश्वरूपम् ॥ ३३ ॥

य सुरासुरैर्नुत न हरिर्नारायणादिपदवाच्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ तद्गणस्यमाह यथाभीति चमेव मङ्गलहितजगत्सृष्ट्वरुर्षं मङ्ग-
 लप्रसन्नम् ॥ ३५ ॥

अमुजयन्ति ध्यायन्ति ॥ ३६ । ३७ ॥

कां वेति वा शब्दो वाक्यावहादे ॥ ३८ । ३९ ॥

दैवतैर्निहता नित्यं गत्वा स्वर्गमनुत्तमम् ।
 भोगक्षये पुनस्तस्माद्भृष्टा भूमौ भवन्ति ते ॥ ३६ ॥
 पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्म्रियन्ते चोद्भवन्ति च ।
 विष्णुना ये हतास्तौ तु प्राप्नुवन्ति हरेर्गतिम् ॥ ४० ॥
 श्रुत्वा मुनिमुखात् सर्वं रावणो हृष्टमानसः ।
 योत्स्येहं हरिणा सार्द्धमितिचिन्तापरोऽभवत् ॥ ४१ ॥
 मनःस्थितं परिज्ञात्वा रावणस्य महासुनिः ।
 उवाच वत्स ! तेऽभीष्टं भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥
 कश्चित्कालं प्रतीक्षस्व सुखी भव दयानन ! ।
 एवमुक्त्वा महाबाहो ! मुनिः पुनरुवाच तम् ॥ ४३ ॥
 तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि ह्यरूपस्यापि मायिनः ।
 स्थावरेषु च सर्वेषु नदेषु च नदीषु च ॥ ४४ ॥
 शोकारथैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः ।
 समस्तजगदाधारः शेषरूपधरो हि सः ॥ ४५ ॥
 सर्वे देवाः समुद्राश्च कालः सूर्यश्च चन्द्रमाः ।

हरेर्गतिं मुक्तिम् भा च क्रमेण हिरण्यगर्भेण सहेति बोध्यम् ॥ ४० ॥

एवं मुक्तीश्वरपि रावणो भगवन्कायावयात्तमोशुण्यप्रधानत्वाच्च भगवद्दे-
 वेत्यैव सक्तिं प्रार्थयते योत्स्येहमिति कथं योत्स्य इत्यर्थः ॥ ४१ । ४२ ॥

शुखी भवेत्यस्य तत इत्यादि ततो मरणनाभेन सुखित्वम् ॥ ४३ ॥

स्थावरेषु नदेषु च व्याप्त इति ज्ञेयः ॥ ४४ ॥

इदमुपलक्षणं तदाह शोद्धार इति प्रत्यवस्थात्वेन सर्वमात्मयव्याप्तिरुक्त्वा
 'शोद्धारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतेः तदेवाह सत्यं वाक्यं सावित्री गायत्री
 च स इत्यनेनार्थोऽपि सर्वमात्म एवेत्याह पृथिवी चेति इदमुपलक्षणं तदाह
 समस्तेति ॥ ४५ । ४६ ॥

सूर्योदयो दिवारानी(१) यमश्चैव तथानिलः ॥ ४६ ॥
 अग्निरिन्द्रस्तथा ऋत्युः पर्जन्यो वसवस्तथा ।
 ब्रह्मा रुद्रादयश्चैव ये चान्ये देवदानवाः ॥ ४७ ॥
 विद्योतति ज्वलत्येष पाति चात्तीति विश्वलत् ।
 क्रीडां करोत्यव्ययात्मा सोऽयं विष्णुः सनातनः ॥ ४८ ॥
 तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 नीलोत्पलदलश्यामो विद्युद्दृष्णांश्वरावृतः ॥ ४९ ॥
 शुद्धजाम्बूनदप्रख्यां त्रियं वामाङ्गसंस्थिताम् ।
 सदानपाविनीं देवीं पश्यन्नालिङ्ग्य तिष्ठति ॥ ५० ॥
 द्रष्टुं न शक्यते कौन्दिदेवदानवपन्नगैः ।
 यस्य प्रसादं कुरुते स चैनं द्रष्टुमर्हति ॥ ५१ ॥
 न च यज्ञतपोभिर्वा न दानाध्ययनादिभिः ।
 शक्यते भगवान्द्रष्टुमुपायैरितरैरपि ॥ ५२ ॥

येषादयो दानवान्वा' सर्वे तद्रूपा एवेति विराड् रूपपदकम् ॥ ४७ ॥

सूर्यादी प्रकाशो अग्नेर्ज्वलनं रेनासंहारौ च तदधीशो एवेत्याह विद्यो-
 ततीति तत्त्वर्षमयत्वेनैवेत्याह क्रीडां करोतीति क्रीडामिव करोतीत्यर्थः नञ्
 कश्चिच्छ्रमन्त्येति भावः ॥ ४८ ॥

उक्तमेवायं सामान्येनोपसंहरति तेनेति अथैतद्यामायक्तं प्रति अन्यत्
 ध्येयं इवमाह नीलोत्पलेति विद्युद्दृष्णांश्वरं शीतान्श्वरं जाम्बूनदप्रख्यां तल-
 दयश्यानिम् देवीं पश्यन् सदर्शनेन एतिस्यापारादी प्रसन्नयन् आलिङ्ग्य तिष्ठ-
 तीति अनेन तस्या' स्तो भ्रातृत्वं भेद इति दर्शितं शक्तिशक्तिमतोन्मादा-
 त्म्यस्यैव शास्त्रमिदानीत्यात् ॥ ४९ । ५० ॥

तादृशोऽपि तत्रसाट विना द्रष्टुमशक्य इत्याह द्रष्टुमिति ॥ ५१ ॥

तर्ह्यने तद्गतिरेवमाधारय उपाय इत्याह नचेति ॥ ५२ ॥

(१) सूर्योदयो दिवारानि इत्यपि पाठः ।

तद्भक्तैसाद्गतप्राणैश्चिन्तैर्धूतकल्पैः ।
 शक्यते भगवान्विष्णुर्वेदान्तामलदृष्टिभिः ॥ ५३ ॥
 अथ वा द्रष्टुमिच्छा ते शृणु त्वं परमेश्वरम् ।
 त्वेतासुमे स देवेशो भविता नृपविग्रहः ॥ ५४ ॥
 हितार्थं देवमर्त्यानामिच्छाकृणां कुले हरिः ।
 रामो दाशरथिर्भूत्वा महासत्त्वपराक्रमः ॥ ५५ ॥
 पितुर्नियोगात्स भ्रात्रा भार्यया दृग्दके वने ।
 विचरिष्यति धर्मात्मा जगन्माता स्वमायया ॥ ५६ ॥
 एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण । विस्तरात् ।
 भजस्व भक्तिभावेन तदा रामं त्रिया युतम् ॥ ५७ ॥
 एवं श्रुत्वा सुराध्यक्षो ध्यात्वा किञ्चिद्विचार्य च ।
 त्वया सच्च विरोधेऽसुर्मुमुद्देऽरावणो महान् ॥ ५८ ॥
 युद्धार्थी सर्वतो लोकान् पर्यटन् समयस्थितः ।
 एतदर्थं महाराज । रावणोऽतीव बुद्धिमान् ।
 हृतवान् जानकीं देवीं त्वयात्मबधकाङ्क्षया ॥ ५९ ॥

तद्भक्तैरिति च शक्यते द्रष्टुमिति शेषः ॥ ५३ ॥

अथ वा द्रष्टुमिच्छा एतैरुपायैर्विनापीति शेषः नृपविग्रहः स्थीत
 राजघरीरः ॥ ५४ ॥

हितार्थमिच्छा त्वद्भार्यमिति हृतस्य शेषः महामत्त्वपराक्रमः
 महानो बलपराक्रमी यस्य च ॥ ५५ ॥

जगन्माता जगत्कारणत्वबालकत्वान्यामः ॥ ५६ ॥

अपराधस्य इति शब्दे तमोऽनुभवधानतादिरोधेऽपि ॥ ५७ ॥

एतदर्थं तदिरोधेन त्वत्तो मन्वनाभार्यम् ॥ ५८ ॥

इमां कथां यः शृणुवात्पठेद्वा
 संश्रावयेद्वा श्रवणार्थिनां सदा ।
 आयुष्यमारोग्यमनन्तसौख्यं
 प्राप्नोति लाभं धनमक्षयं च ॥ ६० ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उन्नामहेयस्सम्वादे उत्तरकाण्डे
 तृतीय सर्ग ।

त्वयात्मेति स्वत्कर्त्तृकात्मवधेच्छयेत्सर्धः ॥ ५८ । ६० ॥

इति श्रीमत्सुकुलराजविषदुद्धरणममर्षेत्त्यादिवि० श्रीरामवर्मणः कृतौ
 श्रीमदध्यात्मरामायणे श्रुती उत्तरकाण्डे
 तृतीय सर्ग ।

एकदा ब्रह्मणो लोकादायान्तं नारदं मुनिम् ।
 पर्यटन् रावणो लोकान् दृष्ट्वा नत्वाऽब्रवीद्वचः ॥ १ ॥
 भगवन् ! ब्रूहि मे योद्धुं कुत सन्ति महाबलाः ।
 योद्धुमिच्छामि बलिभिस्त्वं ज्ञातासि जगत्त्रयम् ॥ २ ॥
 मुनिर्ध्यात्वाह सचिरं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
 महाबला महाकायास्तत्र याहि महा मते ! ॥ ३ ॥
 विष्णुपूजारता ये वै विष्णुना निहताश्च ये ।
 त एव तत्र सञ्जाता अजेयाश्च सुरासुरैः ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा तद्द्रावणो वेगान्मन्त्रिभिः पुष्पकेण तान्
 योद्धुकामः समागत्य श्वेतद्वीपसमीपतः ॥ ५ ॥
 तत्प्रभाहततेजस्कं पुष्पकं नाचलत्ततः ।
 त्यक्त्वा विमानं प्रययौ मन्त्रिणश्च दशाननः ॥ ६ ॥
 प्रविशन्नेव तद्वीपं धृतो हसोन योषिता ।
 दृष्टश्च त्वं कुतः कोऽसि प्रेषितः केन वा वद ॥ ७ ॥
 द्रुत्यक्तो लीलया स्त्रीभिर्हसन्तीभिः पुनःपुनः ।

. नारदोऽपि सर्वतो बलवन्त्वं ह्यं त्वत्सामीप्यं प्राप्नानेव चाहेत्याह
 एकदेति ॥ १ ॥

ज्ञातासोति त्वन् ॥ २ । ३ । ४ ॥

मन्त्रिभिः सह पुष्पकेण श्वेतद्वीपसमीपतः समागत्य स्थितः ॥ ५ ॥

तद्दृष्ट्वा पश्यत्या हततेजस्कं प्रतिबद्धगतिरुक्तम् मन्त्रिणश्च प्रययुः पद्भ्या-
 मिति शेषः ॥ ६ ॥

योषिता दामोदरपया कयाचिन् ॥ ७ । ८ ॥

स्रष्टाद्दस्ताद्विनिर्मुक्तस्तासां स्त्रीणां दशाननः ॥ ८ ॥

आश्चर्यमतुलं लब्ध्वा चिन्तयामास दुर्मतिः ।

विष्णुना निहतो यामिं वैकुण्ठमिति निश्चितः ॥ ९ ॥

मयि विष्णुर्यथा कुप्येत्तथा कार्यं करोम्यहम् ।

इति निश्चित्य वैदेहीं जहारं विपिनेऽसुरः ॥ १० ॥

जानन्नेव परात्मान स जहारावनीशुताम् ।

मातृवत्पालयामास त्वत्तः काङ्क्षन्वधं स्वकम् ॥ ११ ॥

रामस्त्वं परमेश्वरोऽसि सकलं जानासि विद्वानदृक्

भूतं भव्यमिदं त्रिकालकलना साक्षी विकल्पोष्कितः ।

भक्तानामनुवर्त्तनाय सकलां कुर्वन् क्रियासंहतिं

त्वाद्दृष्ट्वन्मनुजालतिर्मुनिवचो भासीश लोकार्चितः ॥ १२ ॥

स्तुत्वैवं राघवं तेन पूजितः कुम्भसम्भवः ।

स्वाश्रमं मुनिभिः सार्द्धं प्रययौ हृष्टमानसः ॥ १३ ॥

विष्णुना हृतः सर्वज्ञा वैकुण्ठं यामि यास्यामीति निश्चितः निश्चय-
वान् सन् ॥ ९ । १० ॥

स्वकम्बधं स्त्रीयं यधमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं कथासुज्ञा स्वाश्रमं जिगमिषुरामं भगवन्तं स्त्रीति रामेति सकल-
ज्ञानवचने हेतुः विद्वानदृक् विद्वानं स्वस्वरूपमेव दृक् ज्ञानकारणं यस्य ज्ञाने
इतरकरणाभेदे इति यावत् अतएव भूतं व्यतीतं भव्यं भावि इदं वर्त्तमान
एवं त्रिषु कालेषु या कलना तत्तत्कालवैशिष्ट्यं तस्य साक्षात् दृष्टा विकल्पो-

दृष्टतः न्यक्तानामनुवर्त्तनाय स्वचरितकीर्त्तनादिना तेषां प्रापक्षयाय
सकलक्रियासंहतिं कुर्वन् मनुजालतिः न तु यस्तुतो मनुष्य इत्यर्थः ईशलो-
कैरिन्द्रादिभिरर्चितस्त्वं भुमीनामप्यहं वध दादृष्ट्वान् भासि योभवे ॥ १२ ॥

रामेण पूजितो ष्यगस्य एवं राघवं सुग्रा स्वाश्रमं ययौ ॥ १३ ॥

रामस्तु सीतया सार्द्धं भ्रातृभिः सह मन्त्रिभिः ।

संसारोव रमानाथो रममाणोऽवसद्गृहे ॥ १४ ॥

धनासक्तोऽपि विषयान् बुभुजे प्रियया सह ।

हनूमत्प्रमुखैः सङ्घिर्वानरैः परिवेष्टितः ॥ १५ ॥

पुष्पकं चागमद्राममेकदा पूर्ववत्प्रभुम् ।

प्राह देव । कुबेरेण प्रेषितं त्वामहं ततः ॥ १६ ॥

जितं त्वं रावणेनादौ पथाद्रामेण निर्जितम् ।

अतस्त्वं राघवं नित्यं वह यावद्दसेद्भुवि ॥ १७ ॥

यदा गच्छेद्रघुयेष्ठो वैकुण्ठं याहि मा तदा ।

तच्छ्रुत्वा राघवः प्राह पुष्पकं सूर्यसन्निभम् ॥ १८ ॥

यदा स्मरामि मद्रं ते तदागच्छ ममान्तिकम् ।

तिष्ठान्तर्धाय सर्वत्र गच्छेदानी ममाज्ञया ॥ १९ ॥

द्वत्यक्ता रामचन्द्रोऽपि पौरकार्याणि सर्वशः ।

भ्रातृभिर्मन्त्रिभिः सार्द्धं यथान्यायं चकार सः ॥ २० ॥

राघवे शासति भुवं लोकनाथे रमापतौ ।

वसुधा शस्यसम्पन्ना फलवन्तश्च भूरुहाः ॥ २१ ॥

संसारोव न त वस्तुतनया ॥ १४ ॥

धनासक्तोऽप्यासक्तविषयान् बुभुजे सङ्घि साधुभिः ॥ १५ ॥

ततो भवदाज्ञया कुबेरसमीपगमनानन्तरं कुबेरेण त्वां प्रति प्रेषितमिति

प्राह ॥ १६ ॥

अथ कुबेरवच आह जितमिति ॥ १७ ॥

यावद्गच्छेदिति यातेऽपि यदा गच्छेदित्येवार्थं मा याहि मा प्रत्याग-
च्छेद्यर्थे ॥ १८ ॥

तदा आगच्छेति छेदं आगमनोत्तरमात्मानमन्तर्धाय तिष्ठ यथा सर्व-
लोकौ मां देवत्वेन न जानीयादित्यर्थमेव संज्ञितं ॥ १९ । २० ॥

जना धर्मपराः सर्वे पतिभक्तिपराः स्त्रियः ।
 नापश्यत्युत्तमरणं कश्चिद्राजनि राघवे ॥ २२ ॥
 समारुह्य विमानाग्र्यं राघवः सीतया सह ।
 वानरैर्भ्रातृभिः सार्द्धं सञ्चचारावनिं प्रभुः ॥ २३ ॥
 अमानुषाणि कार्याणि चकार बह्वशो भुवि ।
 ब्राह्मणस्य सुतं दृष्ट्वा बालं शतमकालतः ॥ २४ ॥
 शोचन्तं ब्राह्मणं चापि ज्ञात्वा रामो महामतिः ।
 तपस्यन्तं वने शूद्रं हत्वा ब्राह्मणबालकम् ॥ २५ ॥
 जीवयामास शूद्रस्य ददौ स्वर्गमनुत्तमम् ।
 लोकानामुपदेशार्थं परमात्मा रघूत्तमः ॥ २६ ॥
 कोटिशः स्थापयामास शिवलिङ्गानि सर्वशः ।
 सीतां च रमयामास सर्वभोगैरमानुषैः ॥ २७ ॥
 शशास रामो धर्मेण राज्यं परमधर्मवित् ।
 कथां संस्थापयामास सर्वलोकमलापहाम् ॥ २८ ॥
 दशवर्षसहस्राणि भायामानुषविग्रहः ।
 चकार राज्यं विधिवल्लोकवन्द्यपदाम्बुजः ॥ २९ ॥

शाशति शिष्यति सति प्रालयतीति यावत् ॥ २१ । २२ ॥

ततः कदाचित्पृथिव्या सम्यपवर्णं वर्त्तते नैवेति द्रष्टुं पुष्पकं श्रुत्वा
 तत्पारुह्य पृथिव्या सञ्चारं कुर्वन्नेकान्यमानुषादि कार्याणि चकारेत्याह
 समारुह्येति ॥ २३ ॥

तेषां मध्ये कियत्कर्मोऽहं ब्राह्मणस्येति शकासतः अकारे शार्पविभ-
 क्रिरुसतिः ॥ २४ । २५ ॥

लोकानामुपदेशार्थं 'यद्यदाधरति श्रेष्ठतत्तदेवतरो जन' इति न्यायेन
 ॥ २६ । २७ ॥

एकपत्नीव्रतो रामो राजर्षिः सर्वदा शुचिः ।

गृहमेधीयमखिलमाचरन् शिष्यवन् जनान् ॥ ३० ॥

सीता प्रेम्नाऽनुवृत्त्या च प्रश्रयेण दमेन च ।

भर्तुर्मनोहरा साध्वी भावज्ञा सा क्लिया भिया ॥ ३१ ॥

एकदाक्रीडविपिने सर्वभोगसमन्विते ।

एकान्ते दिव्यभवने मुखासीनं रघूत्तमम् ॥ ३२ ॥

नीलमाणिक्यसङ्काशं दिव्याभरणभूषितम् ।

प्रसन्नवदनं शान्तं विद्युत्मुञ्जनिभाश्वरम् ॥ ३३ ॥

सीता कमलपत्राक्षी सर्वाभरणभूषिता ।

राममाह कराभ्यां सा लालयन्ती पदाम्बुजे ॥ ३४ ॥

देवदेव ! जगन्नाथ ! परमात्मन् ! सनातन ! !

चिदानन्दादिमध्यान्तरहिताशेषकारण ! ॥ ३५ ॥

देव ! देवाः समासाद्य मामेकान्तेऽनुबन्धवः ।

बद्धशोऽर्थयमानास्ते वैकुण्ठगमनं प्रति ॥ ३६ ॥

कथां सचरित्वविषयाम् ॥ ३८ । ३९ ॥

शिष्यवन् जनानिति भगवतो धर्माचरणं लोकाधिकार्यमेवेति भावः । ३०

मेमप्रकृष्टावस्थां प्रीतिः अतुष्टतिरातृकृत्यम् प्रश्रयस्तन्मतात्तुष्टानं दम

इन्द्रियनिपट्ट भावज्ञा अभिप्रायज्ञा मनोहरा आशोदिति शेषः ॥ ३१ ॥

आक्रीडविपिनं दुष्पवाटिका ॥ ३२ । ३३ ॥

रामस्य पदाम्बुजे कराभ्यां लालयन्ती राममाह ॥ ३४ ॥

चिदानन्दं च नवसुररूप आदिमध्यान्तरीनं व्याख्यानदोरभावादेव मध्य-

स्थायभावं अशेषस्य जगत कारण ॥ ३५ ॥

हे देव देवा इन्द्राद्या ते तव वैकुण्ठगमनं प्रति बद्धशो मां प्रार्थय-

माना वचोऽनुवन् ॥ ३६ ॥

त्वया समेतविच्छक्त्या रामस्तिष्ठति भूतले ।
 विद्वज्यास्मान् स्यकं धाम वैकुण्ठं च सनातनम् ॥ ३७ ॥
 आसौ त्वया जगद्वाति ! रामः कमललोचनः ।
 अग्रतो याहि वैकुण्ठं त्वं तथा चेद्रघूत्तमः ॥ ३८ ॥
 आगमिष्यति वैकुण्ठं सनाथान्नः करिष्यति ।
 इति विद्यापिताहन्तैर्मया विद्यापितो भवान् ॥ ३९ ॥
 यद्दयुक्तं तत् कुरुष्वद्य नाहमाज्ञापये प्रभो ! ।
 सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा रामो ध्यात्वाऽब्रवीत् क्षणम् ॥ ४० ॥
 देवि ! जानामि सकलं ततोपायं वदामि ते ।
 कल्पयित्वा म्रियं देवि ! लोकवादं त्वदाश्रयम् ॥ ४१ ॥
 त्यजामि त्वां यने लोकवादाङ्गीत इवापरः ।
 भविष्यतः कुमारौ द्वौ वाल्मीकेराश्रयमान्तिके ॥ ४२ ॥
 इदानीं दृश्यते गर्भः पुनरागत्य मेऽन्तिकम् ।
 लोकानां प्रत्ययार्थं त्वं कृत्वा शपथमादरात् ॥ ४३ ॥
 भूमेर्विवरमात्रेण वैकुण्ठं यास्यसि द्रुतम् ।
 यथादृष्टं गमिष्यामि एष एव सुनिश्चयः ॥ ४४ ॥

निर्विषयचित्तं सुविषयत्वसम्पादकत्वेन विच्छक्तिरूपया भायया विद्वज्य
 त्तद्वा स्त्रकं सनातनं धाम वैकुण्ठं च हित्वा ॥ ३७ ॥

अतः प्रथमं त्वमागच्छ ततः स आगमिष्यत्येव शक्त्या विना शक्तिमतः
 स्यात्प्रथमयक्यत्वात् ॥ ३८ । ३९ । ४० ॥

लोकवादरूपं म्रियं कल्पयित्वा ततो भीत आपर इव पृथग्जव इव
 त्वा त्यजामि सर्वस्यापि सकल्पनारूपत्वादि मनापि जनमनसि कल्पयिष्या-
 मीत्याशयः ॥ ४१ । ४२ ।

प्रत्ययार्थं सीता नेदशीति विद्याधारणम् ॥ ४३ । ४४ ॥

इत्युक्त्वा तां विद्वन्वाय रामो ज्ञानैकलक्षणः ।

मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्वलमुख्यैश्च संवृतः ॥ ४५ ॥

तत्रोपविष्टं श्रीरामं सुहृदः पर्युपासत ।

हास्यप्रौढकथामुञ्जा(?) हासयन्तः स्थिता हरिम् ॥ ४६ ॥

कथाप्रसङ्गात्प्रच्छ रामो विजयनामकम् ।

पौरा जानपदा मे किं वदन्तीह शुभाशुभम् ? ॥ ४७ ॥

सीतां वा मातरं वा मे भ्रातृन्वा कैकयीमथ ।

न भेतव्यं त्वया ब्रूहि शापितोऽसि ममोपरि ॥ ४८ ॥

इत्युक्तः प्राह विजयो देव ! सर्वे वदन्ति ते ।

कृतं सुदुष्करं सर्वं रामेण विदितात्मना ॥ ४९ ॥

किन्तु हत्वा दशग्रीवं सीतामाहृत्य राघवः ।

अमर्षं प्रवृत्तः कृत्वा स्ववेश्म प्रत्यमादयत् ॥ ५० ॥

कीदृशं हृदये तस्य सीता सम्भोगजं मुखम् ।

या हृता विजनेऽरण्ये राघवेन दुरात्मना ॥ ५१ ॥

अस्माकमपि दुष्कर्म योषितां मर्षणं भवेत् ।

यादृक् भवति वै राजा तादृशो नियतं प्रजाः ॥ ५२ ॥

हास्यविषये प्रौढाय ते कथायुगुप्ता ॥ ४६ । ४६ ॥

इह एतच्छास्त्रविषये ॥ ४७ ॥

सीतामित्यादे प्रतीति शेष तत्तद्विषयं किं शुभाशुभं वदन्तीत्यर्थः

शापितोऽसि स्वमपचर्षणं प्रवृत्ताभिव्यर्थः ॥ ४८ । ४८ ॥

वेश्म प्रत्यमादयत् अहं प्रवेशितवान् ॥ ५० ॥

या दुष्टेन राघवेन हृता वनाश्रीता सापि अहं प्रवेशितेति शेष ॥ ५१ ॥

किं चैवं भति अस्मादादीनामपि योषितां दुष्कर्मभर्षणं तद्योग्यं स-

श्रुत्वा तद्वचनं रामः स्रजमान् पर्यटच्छत ।
 तेऽपि नत्वायुपन् राममेवमेतन्न संगयः ॥ ५३ ॥
 ततो विद्युज्य सचिवान् विजयं सुहृदक्षया ।
 आह्वय लक्ष्मणं रामो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
 लोकापवादस्तु महान् सीतामाश्रित्य मेऽभवत् ।
 सीतां प्रातः समानीय वाल्मीकेराश्रमान्तिके ॥ ५५ ॥
 त्यक्त्वा शीघ्रं रथेन त्वं पुनरायाहि लक्ष्मण ! ।
 यक्ष्यसे यदि या किञ्चित्तदा मां हतवानसि ॥ ५७ ॥
 इत्युक्तो लक्ष्मणो भीत्या प्रातरुत्थाप्य जानकीम् ।
 सुमन्तस्य रथे कृत्वा जगाम सृष्टसा वनम् ॥ ५८ ॥
 वाल्मीकेराश्रमस्थान्ते त्यक्त्वा सीतामुवाच सः ।
 लोकापवादभीत्या त्वां त्यक्तवान् राघवो वने ॥ ५९ ॥
 दोषो न कश्चिन्मे मातर्गच्छाश्रमपदं मुनेः ।
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणः शीघ्रं गतवान् रामसन्निधिम् ॥ ६० ॥
 सीतापि दुःखसन्तप्ता विललापातिमुग्धवत् ।
 शिष्यैः श्रुत्वा च वाल्मीकिः सीतां ज्ञात्वा स दिव्यदृक् ॥ ६१ ॥

मयोम्यं भवेत् मविष्यतीत्यर्थः तदेव स्पष्टयति यादृगिति निवर्तं नियमेन
 प्रजालादश्लो भवन्ति राजव्यवहारानुरूपव्यवहारा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ । ५४ ॥

लोकापवादः कलङ्कं समानीय व्यनःपुराद्विष्काशय ॥ ५५ ॥

रथेन पुनरायाहि इत्युक्त्वा सीताया अपि रथेन नयनं सूचितं न त
 वाशान्तघोक्तम् तस्यां क्रोधातिशयं द्योतयित्तमेव मां हतवानसि अत्रार्थे
 विपरीतोक्तौ महधमयुक्तप्रायचित्तमित्यर्थः ॥ ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६०
 अतिमुग्धवत् अतःज्ञवत् शिष्यैः शिष्यसत्तैः ॥ ६१ ॥

अर्घ्यादिभिः पूजयित्वा समाश्रास्य च जानकीम् ।
 ज्ञात्वा भविष्यं सकलभार्पयन्मुनियोपिताम् ॥ ६२ ॥
 तास्ताः सम्पूजयन्ति स्म सीता भक्त्या दिने दिने ।
 ज्ञात्वा परात्मनो लक्ष्मीं मुनिवाक्येन योपितः ।
 सेवा चक्रुः सदा तस्या विनयादिभिरादरात् ॥ ६३ ॥
 रामोऽपि सीतारचित परात्मा
 विज्ञानदृक्केवल आदिदेव ।
 सन्त्यज्य भोगानखिलान् विरक्तो
 मुनिव्रतोऽभून्मुनिसेविताङ्घ्रिः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उमासहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे
 चतुर्थ सर्ग ।

मुनियोपिताभार्पयत् एषा सर्वथा रक्षणीवति तामा हृत्ते दत्तवान् ॥ ६२ ॥
 परात्मनो विष्णो ॥ ६३ ॥
 मुनिसेविताह् मुनिभिः सेवितावह्नी यस्य मुनीनां सेवितावह्नी येनेति
 वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्कलकलराजविषयद्वरणसमर्थेत्वादिवि० श्रीरामवर्मण
 ज्ञतावध्यात्मरामायणे सेतौ उत्तरकाण्डे
 चतुर्थ सर्ग ।

रामगीता ।

श्रीमहादेव उवाच ।

ततो जगन्मद्गलमद्गलात्मना
 विधाय रामायणकीर्त्तिमुत्तमाम् ।
 चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो
 राजर्षिवर्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥
 सौमित्रिणा षट् उदारबुद्धिना
 रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ।
 राज्ञः प्रमत्तस्य वृगस्य शापतो
 द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः ॥ २ ॥

अथ भगवान् शिवो र.मलच्छायासम्वादव्याजेन परतन्वसुपदेष्टुमाह तत इति जगतां यानि मद्गलानि व्यानन्दास्तेषामुपजीव्यमूर्त्तं मद्गलं ब्रह्मानन्दः स एवात्मा स्वरूपं तेन 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि आत्मासुपजीवन्ति' इति श्रुतेः 'मद्गलानां च मद्गलं' इति ऋतेषु किञ्च जगतां मद्गलं चल्यायं यस्मात्तादृशः कल्याणरूप आत्मा मूर्त्तिसया उत्तमं श्रोत्रादीनां मोक्षदत्तेनात्सुत्तमं रामायणकीर्त्तिं वास्तोक्त्वादिलतनानाविधरामायणप्रवर्त्तिकं रावणवधादिजां कीर्त्तिं विधाय स्थितो रघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वं सख्यजे-राचरितं प्रजापालनसत्कयात्रशपादिकु केशवं तत्पूर्वजैरेवाचरितमिति न हिम्वन्दैरपि राजर्षिचैर्यथाभिसेवितं तथा चचार कृतवान् ॥ १ ॥

उदारा शुद्धेवशिवात्मलक्षणमहागुणवतो यदा उदारा रामशोभा बुद्धिवैश्व तेन उरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णयदः प्रमत्तस्य शोभणस्यमिथितम्राङ्गुणगोदानात्ममत्तस्य शतश राशो द्विजस्य यापालित्युक्ताह तेषामानकृतमद्गलापहारेषु परमधार्मिकस्यापीदृश्य-स्येति सर्वथा ब्रह्मसविद्यता धर्म इति सूचितम् ॥ २ ॥

कदाचिदेकान्त उपस्थितं प्रभुं
 रामं रमालालितपादपङ्कजम् ।
 सौमित्रिरासादितशुद्धभावनं
 प्रणम्य भक्त्या विनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सूर्यदेहिना-
 मात्मास्यधीशोऽसि निराकृतिः स्वयम् ।
 प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते ! (१)
 पादालभद्गाहितसङ्गसङ्घिनाम् ॥ ४ ॥
 अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो !
 भवामर्षगं तव योगिभावितम् ।

एकान्ते विजने 'उपस्थितं पादम् विनयान्वितं सन् भक्त्या गुरुरयमिति
 बुद्ध्या प्रणम्य अनेन गुरुपसदनप्रकार उक्तं आसादितं शुद्ध भावनं भाव-
 नान्त-करणं येन स. शुद्धान्तःकरण इति यावत् भगवदुक्तसत्कृष्टाश्रयणेन
 शुद्धान्त करण इत्यर्थः ॥ ३ ॥

हे महामते महती सर्वविषया मतिर्यस्य तस्य सम्बोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि
 अत्रवच्छिन्नं चैतन्यरूपोऽसि सूर्यदेहिनामात्मासि जीवानां तत्प्रतिबिम्बत्वात्
 अधीशोऽसि अन्नर्यामित्वाद्वियन्तासि वासावभेदाभावाच्च सर्वस्वत्वम् अथौपा-
 धिकभेदाच्च नियन्त्रणनियम्यभायो बोध्यं. निराकृतिः अस्मदादिप्रत्ययवर्जित-
 कर्माधीनशरीराकृतिरहितं नश्वरं सर्वं कथमेव न ज्ञायते अत्र आह ज्ञान-
 दृशां स्वयमेवं प्रतीयसे ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेव हृद्
 दर्शनसाधनं येषां तेषामिति सम्बन्धसामान्ये पशो हेरित्यर्थे तादृशदृक्त्वामय
 त्वद्ब्रह्मधीन इत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भेदप्रदाहितं कत. सद्गो येन
 तादृशान्तःकरणमद्भ्रवतां त्वच्चरणकमलयोर्भेदप्रदाहितं कत. सद्गो येन
 तादृशान्तःकरणमद्भ्रवतां त्वच्चरणकमलयोर्भेदप्रदाहितं कत. सद्गो येन

अथ प्रार्ययते अहमिति भवस्य संसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यथाज्ञातार्थं तव

(1) ज्ञानदृशामथापि ते इति विभिन्नं पाठः ।

यथाञ्जसाञ्जानमपारवारिधिं
 मुखं तरिष्यामि तथातुशाधि माम् ॥ ५ ॥
 श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदा
 प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः ।
 विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये
 श्रुतिप्रपन्नं चित्तिपालभूषणः ॥ ६ ॥
 आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः
 कृत्वा समासादितशुद्धमानसः ।
 समाश्रय तत्पूर्वमुपात्तसाधनः
 समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥ ७ ॥

पदाम्बुजं प्रपन्नोऽस्मि शरणं प्राप्नोऽस्मि योगिभावितं योगिभिः संसारसक्तये
 भावितम् अनेन तस्य भवापवर्गत्वे सदाचारप्रमाणसुक्तम् प्रायेणोपमाह
 अपारवारिधिरूपं यदज्ञानं संसारमूलकारणं यदासुखमक्लेशेन तरिष्यामि
 तथा मामतुशाधि शिष्यश्चपारवारिधिमित्यनेन अपारमसिद्धसद्गुराव्यतिरेक
 उक्तः अथक्यतरणता अनेन ध्वनिता ॥ ५ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुतेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथ शब्दो
 वाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एव प्रपन्नानां भक्तानामाशिं संसार-
 दुःखं हरति तादृशः प्रसन्ना भवसादिहीना भक्तानुपहृपरा च धीर्यस्य स
 चित्तिपालानां राज्ञां भूषणभूतो अज्ञानरूपतमस उपशान्तये तदप्यं सच्चिदात्मैः
 श्रुतिभिः 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन
 बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमं प्राह ॥ ६ ॥

अथ तादृशज्ञानप्राप्ते कथमेव शङ्कराचार्यरूपसद्गुरोराह अथादिविति
 स्ववर्णाश्रमेण शास्त्रेण वर्णिता याः क्रिया नियमनैमित्तिक्यप्रदानादिरूपाणाः
 कृत्वा समासादित शुद्धमानसः प्राप्नान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनं
 तदनुष्ठानपूर्वकमेव उपास्तानि साधनानि समदमादीनि ज्ञेयं तादृशः अनेन

क्रिया शरीरोद्भवहेतुराहता
 प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः ।
 धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकं
 पुनः क्रियाचक्रवदीर्यते भवः ॥ ८ ॥
 अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं
 तद्वानमेवात्र विधौ विधीयते ।

कर्मणा वहिरद्भवं शमादीनामनरद्भवं स्फुटमेवोक्तम् किञ्च शमदमवैरा
 ग्यदाख्यपर्यन्तं कर्मांतुष्ठानमेवेति सूचितं ततस्तत्कर्मांतुष्ठानं समाप्य व्यक्त्वा
 सद्भास्येति यावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ
 विचाराय सद्गुरु श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठमित्यादिलक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेन
 पानेन व्युत्पत्तिवशेन स्वयमेव वाक्यार्थविचारं क्रियमाणो न फलायेति
 सूचितम् ॥ ७ ॥

ससारस्य भ्रमिमञ्चक्ररूपत्वात्तद्विदित्तेषु तत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वा
 दज्ञाननिवृत्तिश्च तत्त्वज्ञानेकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्य च वेदान्तविचारसाध्यत्वात्त-
 दर्थं गुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भव ससारस्यचक्रवद्विपरिवर्तमानं इर्यते
 कथ्यते तमेवोपपादयति आहता आदरपूर्व्यं पूर्वपन्थाजिता क्रिया एतस्य
 शरीरोद्भवस्य जन्मनो हेतुः तत्र जन्मनि सुरागिणो प्रियाप्रियाभिरापवत
 तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौ सुखदुःखजनकौ भवत
 कस्यचिदधर्मं एव सुखत्वबुद्ध्या प्रवृत्तिं कस्यचिद्धर्मं एव कदाचिदित्यप्युच्यते
 एव तन्नोत्पादितकर्मणा पुन शरीरं पुन क्रिया इत्येव चक्रवद्विपरिवृत्ति
 यथा धर्मे भ्राम्यमाणे व्यभोभाग कदाचिदुपरि उपरितनयाध पुनरुपरि
 पुनरध एव जन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावान् परिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

तस्य चाज्ञानमेव मूलमियाह अज्ञानमेवेति अत्र विधौ ससारनिवृत्ति-
 लक्षणे कर्तव्ये अर्थे तद्वानमेव मूलकारणत्वादज्ञानज्ञानमेव विधीयते साधन
 त्यनेति शेषं ननु कर्मण तद्रायकमस्तु किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैव ज्ञानमथ
 तद्रायविधौ मूलाज्ञाननाशने प्रतीयसी समर्था न कर्म समर्थमि त शेषं यत

विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी
 न कर्म, तज्जं सविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥
 नाज्ञानहानिर्न च रागसङ्घयो
 भवेत्ततः कर्म सदोषमुद्भवेत् ।
 ततः पुनः संसृतिरप्यवारिता
 तस्माद्बुधो ज्ञानविचारवान् भवेत् ॥ १० ॥
 ननु क्रियावेदमुखेन चोदिता
 यथैव विद्यापुरुषार्थसाधनम् ।
 कर्त्तव्यता प्राणभृतः प्रचोदिता
 विद्या सहायत्वमुपैति सा पुनः ॥ ११ ॥

कृतं तज्जं चज्ञानजं व्यात्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मसो-
 ऽज्ञानजन्यत्वम्बोध्यम् नतु तज्जन्यस्यापि तन्नाशकत्वं इतिकर्त्तव्यादौ इद-
 मित्याशङ्क्य तज्जन्यत्वं वा न नाशकत्वे प्रयोजकं किन्तु सविरोधत्वमेवेत्याह
 यत् सविरोधं तदीरितं नाशकसक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अतएव कर्मणा भाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यत कर्मणा विरो-
 धाभावाद्भाज्ञाननाशो नापि रागनाशो वस्तुतः कर्मानुष्ठानात् पुनः सदोषं
 अयिकलत्वादित्दोषविशिष्टं कर्मवोद्भवेत् कर्मणश्च पुनः संसार एवेति न सक्तिं
 प्रख्याया ततस्माद्बुधो विवेकी ज्ञानविचारवान् सायतिरनेनेति ज्ञानं वेदा-
 न्तवाच्यं तद्विचारवान् भवेत् ॥ १० ॥

कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ
 तस्मात्सदा कार्यमिदं सुसुक्ष्मा ।
 ननु स्वतन्त्रा ध्रुवकार्यकारिणी
 विद्या न किञ्चिन्मनसाप्यपेक्षते ॥ १२ ॥
 न सत्यकार्योऽपि हि यद्वदध्वरः
 प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपि कारकादिकान् ।
 तथैव विद्या विधितः प्रकाशितै-
 र्विशिष्यते कर्मभिरेव सुक्तये ॥ १३ ॥

एवं च तदकरणे प्रत्ययाद्योत्पत्त्या ज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात् तस्मात्सा पुनर्वि-
 द्यायाः सहायत्वं प्राप्नोति घटे जननीये यथा दण्डचक्रादीनां परस्परसहा-
 यता ॥ ११ ॥

कर्तव्यतेति श्लोक्तमेव विद्वद्योति कर्मेति 'वीरहा वा एष देवानां
 योऽग्निमुद्वासयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रुतिः तत्र सिद्धान्ती
 यद्वते भविति ध्रुवं स्थिरं कार्यमिदं पुरुषार्थमोक्षजनिका विद्या यतः स्वत-
 न्त्रा विनापि सहायेन स्वकार्यसम्पादने समर्था यथा तेजस्त्रिभिरनिवर्त्तन-
 समर्थं मनसापि किञ्चित्साहायभूतं वस्तु नापेक्षते तथा फले जननीये सहा-
 यान्तरसम्भावनापि नेति भावः अनेन विद्या फलजनने निरपेक्षा स्वतन्त्र-
 त्वात्तेजोवदित्यनुमानं सूचितम् ॥ १२ ॥

समुद्भववादी परिहरति नेति तदुक्तं नेत्यर्थः सत्यकार्ये 'अद्ययं शू धै
 पातुर्मांसयाजिनः सुहृतं भवति' इत्यादि वेदेन बोधितः स्थिरकार्योऽपि
 अध्वर यथान्यानपि कारकादिकान् आराडपकारकप्रयाजादाद्गानि देय-
 कालादीनि च प्रकाङ्क्षते तथा विद्यापि 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादि-
 विधिनाकृतः तत्प्रभूहेन प्रकाशितैः कर्मभिः सहितैव सुक्तये विशिष्यत
 इत्यर्थः विद्या फलदाने कर्मापेक्षा अहित्वात् प्रयाजादाद्गामेक्षदशांतिवदिति
 मत्प्रतिपत्तानुमानमनेन सूचितम् ॥ १३ ॥

केचिद्वदन्तीति वितर्कवादिन-
 स्तदप्यसदृष्टविरोधकारणात् ।
 देहाभिमानादभिवर्द्धते क्रिया
 विद्या गताहृदृतितः प्रसिद्ध्यति ॥ १४ ॥
 विशुद्धविज्ञानविरोचनाश्चिता
 विद्यात्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते ।
 उदेति कर्माखिलकारकादिभि-
 र्निवृत्ति विद्याखिलकारकादिकम् ॥ १५ ॥

तदनुद्य सिद्धान्तो दूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिन इति ज्ञानक-
 र्मणो सद्यश्चित्तवृत्तिसाधनं वदन्ति तदप्यसत् यथा केवलं कर्मसोद्यसाधन-
 मित्यसत्तथा तन्मूलितमित्यप्यसत् तत्र हेतुसदृष्टविरोधकारणात् दृष्टो यो
 विरोधः सर्वलोकसदृष्टविरोधरूपाकारणात्तदसदित्यर्थः विरोधमेवाह देहाभि-
 मानाक्रिया वर्द्धते अत्रात्मनि देहादावात्मत्याभिमानात् क्रियावृद्धिः विद्या
 स गताहृदृतितः गताहृदृतित्यस्य तस्य नष्टाहृदृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभ-
 क्रिकस्तसिः एवञ्चाहृद्वारसत्तामूलकत्वात् क्रियादानयोः सद्यश्चयो विरु-
 द्धत्वर्थः ॥ १४ ॥

अथ पूर्वपक्ष्युक्तानुमानं दूषयन् विद्यास्वरूपमाह विद्युर्दं विद्यां
 वेद्यस्तेषां वेदान्तवाक्यानां यद्भिन्नोपेय रोचनं रलयोरभेदादासोचनं विद्या-
 रक्षेनाश्चिता प्रापिता या परमा ध्यात्मवृत्तिर्ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः सा
 विद्येति भण्यते विद्वद्भिरिति शेषः पुनः 'सद्यश्चय दारणाय विद्याकर्म-
 खोर्वप्यमाह कर्म यद्वादि अखिलकारकादिभिः कर्त्तव्यकर्मादिभिरङ्गैष
 सहितं सददेति फलान्मुषं भवति विद्या पुनराखिलकारकादि निवृत्ति-
 तत्र कर्त्तव्यादिवृद्धिं निवृत्ति कर्त्तव्यापारपरित्यागेन नङ्गापि समाप्तिर्हि
 विद्या अतः सोत्तौ चित्तगुह्यद्वारा कर्मसापेक्षा सक्तये जनशित्तये तदि-
 रवेत्तैवाक्या विद्यास्वरूपस्यैव भद्रापत्तेरिति पूर्वपक्ष्युक्तहेतोरुचिदिति
 भावः ॥ १५ ॥

तस्मात्त्वजेत्कार्यमशेषतः सुधी-
 विद्याविरोधान्न समुच्चयो भवेत् ।
 आत्मानुसन्धानपरायणः सदा
 निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः ॥ १६ ॥
 यावच्छरीरादिषु माययात्मधी-
 स्त्वावहिधेयो विधिवादकर्मणाम् ।
 नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिध्य तत्
 ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥
 यदा परात्मात्मविभेदभेदकं
 विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ।

उपसहरन् सुसुषोर्हृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधान् वि-
 द्याया कर्मणा सह विरोधेन समुच्चयो न भवेत् तस्मात् सुधीर्मुमुक्षुरशेषत
 कर्म त्यजेत् काव्यन्तु सर्वथा त्याज्यमेव नित्यनैमित्तिकमपि यावद्विस्तृतद्विक-
 र्त्तव्यमेव ततोऽपि ब्रह्मणि विसृज्यैर्यपर्यन्त कर्त्तव्यमेव ततश्चिदनुसन्धान प्रति-
 बन्धकत्वात् प्रयोजनाभावाच्च तदपि त्याज्यमेवति भाव इदानीं सुसुक्ष्मकर्त्त-
 व्यमाह निवृत्ता सर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषया शब्दादयो यस्मात्
 तादृशं सन् आत्मन मच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेव परमधनं प्राप्य यस्य
 तथाविधो भवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहार कर्त्तव्यत्वेनोक्तस्तन नत्पूर्वं प्राणाया
 मादर्यादाविप्रम् ॥ १६ ॥

रागविरागिभेदेन कर्मणा कर्त्तव्यत्वेत्याह यावदिति भावया विद्याया
 शरीरादिष्वनात्मसु आत्मधीरहङ्कृत्वादिरूपा यावद् वर्त्तते तावद्विधिवाद-
 कर्मणां विधियजेतेत्यादि वाद कर्त्तव्यतानोषको येषां कर्मणा विधेयो
 वरीवर्त्ति तत्कर्मता भवेत् तदपगमे तु तदखिलं जगच्चेतीति वाक्ये अथात
 आदेयो नेतनेतीत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेन निर्णीय तद्विलक्षणतया
 सत्यत्वेन परात्मस्वरूप ज्ञात्वा क्रियाव्यजेत् निवृत्तमेतत् ॥ १७ ॥

आत्मविज्ञाने सत्यवश्यमविद्या निवर्त्तत इत्याह यदेति आत्मनि सुदे

तदैव माया प्रविलीयतेऽञ्जसा
 सकारकाकारणमात्मसंसृतेः ॥ १८ ॥
 श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिता च सा
 कथं भविष्यत्यपि कार्यकारिणी ? ।
 विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयत-
 स्तस्माद्विद्या न पुनर्भविष्यति ॥ १९ ॥
 यदि स्य नष्टा न पुनः प्रसूयते
 कर्त्ताहमस्येति मतिः कथं भवेत् ? ।

अत्र 'करणे परमात्मन ईशस्यात्मनो जीवस्य च यो विभेदो मायान् करण-
 रूपोपाधिद्वयकृतो विभेदो भेदलस्य भेदक नाशकं भास्वरं प्रकाशगोलं यद्वि-
 ज्ञान इतरदृश्युपमर्दनपूर्वकं, ब्रह्माकाराखण्डावृत्तिर्यदावभाति असम्भाषना-
 दितिरश्चारेणोदेति तदैव सकारका जन्मान्तरमापककर्मण्यहिता माया तत्त-
 स्त्रीवोपाधिभूताविद्याञ्जसा भट्टिति विलीयते नश्यति ननु तन्नाशेऽपि
 संसारनाशः कथमतो मायाविशेषणं व्यात्मसंसृतेः कारणं संसारस्योपादानं
 कारणमेवञ्च तन्नाशे कार्यनाशो भवत्येवेति भावः ॥ १८ ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दांटायाञ्च श्रुतीति 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिरूपैः प्रमा-
 णैश्चानितज्ञानेन नाशिता सा अविद्या कथमपि कार्यकारिणी भविष्यतीति
 काकुरत्व मर्षया नेत्यर्थं अमुतः कार्यकारित्वासम्भवादिति भावः पुनश्च
 तस्या भोजन इत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाद्वितीयतः शुद्धाद्वितीयतात्म-
 विषयकविज्ञानमात्रादितरासृष्टताद्विद्विध्यासनपरिपाकजज्ञानादायतो नष्टा
 तस्मात् सा पुनर्न भविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्य
 यथा न पुनरुत्पन्निरिति भावः ॥ १९ ॥

विद्याया इतरनिरपेक्षाया एव भोजनकारणतत्तन्तुं युक्तिपूर्वकं पुनः
 कथयति ओट्टदाट्टेऽयं यदीति यदि नष्टा तत्त्वज्ञानमाशिता सा न पुनः
 प्रसूयते भोत्ययति तदा कारणाभावादहंमतिः, कथं भवेत् कथमपि न भवे-

तस्मात् स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते
 विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥
 सा तैत्तिरीयश्रुतिराह सादरं
 न्यासं प्रगस्तापिलकर्मणां स्फुटम् ।
 एतावदित्याह च वाजिनां श्रुतिः
 ज्ञानं विमोक्षाय न कर्म साधनम् ॥ २१ ॥
 विद्यासमत्वेन तु दग्धितस्त्वया
 कतुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः ।
 फलैः पृथक्त्वाद्भ्रजकारकैः कतुः
 संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययम् ॥ २२ ॥

सप्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीः
 अन्नप्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः ।
 तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभि-
 र्विधानतः कर्मविधिप्रकाशितम् ॥ २३ ॥
 अह्वान्वितस्तत्त्वमसीति वाक्यतो
 गुरोः प्रसादादपि शुद्धमानसः ।
 विज्ञाय चैकात्म्यमथात्मजीवयोः
 सुखी भवेन्मूर्खरिवाप्रकम्पनः ॥ २४ ॥
 आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं
 वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः

भावः समानकारकत्वमपि हेतुनेत्याह कृतर्वज्रभिः कारकैरहं ममताभि-
 मानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्च देयकास्तादिनियमैश्च साध्यते घ्राणं त्वतो विपर्ययं
 वदतो न तयोः साम्यमिति भावः ॥ २२ ॥

मन्वकरणे प्रत्यवायभिया कर्म कार्ये मति चेत्तेत्याह सप्रत्यवाय इति
 कर्मत्यागेन हि निश्चयेनाहं प्रत्यवायसहितो भविष्यामीत्येवं शुद्धात्मनि अना-
 त्मधर्मस्य धीरस्य तत्त्वज्ञानविकलस्य प्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः तस्याहं
 बुद्धेरभावात् प्राप्तादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्मात् बुधैः कर्मक्रियात्मभिः
 पक्ष्येण तृतीया क्रियाफलमङ्गविज्ञानां विधानतो विधानेनेति कर्मव्यतया
 युक्तं कर्म विधिभिरवश्यकत्वात्तया बोधितमपि ग्राह्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अग्निरिह कर्म कार्यमाह अहमेति गुरुशान्तरयोर्निश्चयः अदा तदन्वितो
 बुभुक्षुः शुद्धमानसीऽपि निष्कामकर्मात्तुजानाच्छुद्धमानसश्च गुरोः प्रसादात्त-
 व्यतल्पमसीतिज्ञानपतः शुतमात्मजीवयोरैकात्म्यं विज्ञाय मननमिदिध्यासन-
 परिपाकाभ्यां साक्षात्कृत्य च एवार्थं साक्षात्कृत्यैव सुखी भवेत् सकलदुःख-
 हिनो भवेदित्यर्थः अप्रकम्पनः विषयाभिजायालोभितान्तःकरणं ॥ २४ ॥

महावाक्यं विवरीतं वाक्यार्थस्य पदार्थबोधपूर्णत्वमाह आदाविति

तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवका-
 वसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत् ॥ २५ ॥
 प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनो-
 विहाय संगृह्य तशोचिदात्मताम् ।
 संशोधितां लक्षणया च लक्षिता
 ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत् ॥ २६ ॥
 एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्
 तथाऽजहत्क्षणात्ताविरोधतः ।

सोऽयंपदार्थाविव भागलक्षणा
युज्येततत्त्वम्पदयोरदोषतः ॥ २७ ॥
रसादिपञ्चीकृतभूतसम्भवं
भोगालयं दुःखसुखादिकर्मणाम् ।
शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजं
मायामयं स्थूलसुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

पत्या सर्वथा तत्परित्यागेन तोरूपार्थलक्षणा सा प्रकृतेन एकान्तकत्वात्
विशेष्यांशस्यैकत्वात् सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् तथा जहृल्लक्षणता जहृत्-
स्वार्थलक्षणावत्त्वमपि अत्र न सम्भवति यथा काकेभ्यो दधि रक्षतामित्यादौ
काकपटस्य स्वार्थात्यागेनैव दधुपघातके लक्षणा सापि न विरोधतः विशेषण-
त्यागेन सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् अतो भागलक्षणा जहृदजहृल्लक्षणा युज्येत
अदोषतः पूर्वोक्तदोषाभावात् विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेष्यांशस्य त्यागाच्च तत्र
दृष्टान्तः सोऽयं पदार्थाविव यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशादिविशिष्टोऽती-
तानुभवविषयो वा तत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टो अतुभूयमानो वेदमृशब्दार्थः
तयोश्च विरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेन देशादिरूपविशेषणत्यागेनातुभवगता-
तीतत्वादिविशेषणत्यागेन वा लक्षयैक्यं तद्वदिति भावः ॥ २७ ॥

अथ व्याज्यत्वाय जीवोपाधिमाह रसादीति रसा पृथ्वी आदियेषां
नानि पञ्चीकृतानि भूतानि तेभ्यः सम्भवो यस्य तत् पञ्चीकरणं चेत्यम् एकैकं
भूतं द्विधाभूतं द्विधाविभज्य तत्तैकभागचतुर्धा विभज्य तेषां भागानां क्षेत्र-
भूतचतुष्टयाईभागचतुष्टये संयोजने एकैकं भूतं पञ्चात्मकं भवति भागाधि-
क्याच्च प्रातिस्निकतया भूरादिव्यवहारोऽपि सुखदुःखयोरादीनि यानि
कर्माणि तेषां भोगस्तत्कर्मजसुखदुःखातुभवस्तस्यालयाश्रयभूतमाद्यनवत्
उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजं प्राग्भावीयकर्मजन्यं मायामयं परम्परया
मायाधिकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् एतच्छरीरमात्मनः स्थूलसुपाधिं
वदन्तीति शेषः ॥ २८ ॥

सूक्ष्मं मनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतं
 प्राणैरपञ्चीकृतभूतसम्भवम् ।
 भोक्तुः सुखादेरनुसाधनं भवेत्
 शरीरमन्यद्विदुरात्मनो बुधाः ॥ २९ ॥
 अनाद्यनिर्वाच्यमपीह कारणं
 मायाप्रधानन्तु परं शरीरकम् ।
 उपाधिभेदान्तु यतः पृथक्स्थितं
 स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत् क्रमात् ॥ ३० ॥

अथ सूक्ष्मोपाधिमाह सूक्ष्ममिति बुधा अथत् सूक्ष्मशरीरविलक्षणं
 शरीरं विद्वद्देहात्त्वं व्यात्मन उपाधिं विदुः तत्स्वरूपमाह सूक्ष्मं अक्षुरा-
 द्यविषयं मनोबुद्धिदशेन्द्रियैः प्राणैश्च युतं संकल्प्यात्मकं मनः निश्चयात्मिका
 बुद्धिः प्राणरचनावस्तुस्वरूपोत्प्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूप-
 स्यान्ति कर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्याभोदानसमानाश्च प्राणाक्षैर्युतं एतत् सप्त-
 दशसप्तदायात्मकं तदाधारभूताभ्याह अपञ्चीकृतभूतसम्भवं तेभ्य उत्यर्त्तं अत-
 एवाहस्यं तथा भोक्तुः सुखदुःखादयः सुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनं स्यन्-
 शरीरस्यैतदनुगतस्यैव भोगसाधनमिति भावः एतद्वियोगेनैव अरण्यव्यवहार
 इति बोध्यम् ॥ २९ ॥

इति जीवोपाधिद्वयसंज्ञा ईवोपाधिमाह अनादीति अनादि उत्पत्ति-
 धीर्नानाविधपरिणाभयान्विताया परिणामरूपेषु नश्वरमिति अनादित्यना-
 भोक्त्या सूचितमनिर्वाच्यं सत्त्वात्मकाभ्यां निर्भक्तुमशक्यं कारणं सकलप्रप-
 षंश जननं ईदृशी माया तु मङ्गलः परं ईश्वरव्यवहारसम्पादकत्वाद्दुष्कृतं
 प्रधानं शरीरकं धार्यं ह' एवमुपाधिभेदादेकमेव चैतच्छब्दं यतः पृथक्स्थितं
 जीव ईय इति भेदबुद्धिनिषयसतो सत्त्वगोपाधिपरिणामेन स्वात्मानमा-
 त्मनि व्यवधारयेदमेतेन जानीदात् क्रमाच्छरीरप्रभवनिदिध्यासनक्रमे-
 नेत्यर्थः ॥ ३० ॥

कोपेष्वयं तेषु तु तत्तदाकृति-
 विभाति सद्भात् स्फटिकोपलो यथा ।
 असद्गुरूपोऽयमजो यतोऽद्वयो
 विज्ञायतेऽस्मिन् परितो विचारिते ॥ ३१ ॥
 बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते
 स्वप्नादिभेदेन गुणत्वयात्मनः ।
 अन्योऽन्यतोऽस्मिन् व्यभिचारतो नृपा
 नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

अथ वाक्यार्थविचारफलमाह कोपेष्विति आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे अन्नमय-
 प्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषु चतुर्षु कोपेषु तत्तत्सद्भात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथा
 जवादिमद्भात् स्फटिको अनेकाकृतिर्भाति आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनां
 तु तेन सह पञ्चषु कोपेष्विति बोध्यम् व्यभिन्नाहावाक्ये परितो विचारिते
 सम्यग्विचारिते मत्त्वयमात्मा असद्गुरूपः अन्नमयादिभिः सङ्गरहितः 'असद्गो
 न हि सज्जत' इति श्रुतेः अजोऽद्वयश्च विज्ञायते सूत्रोत्पत्तिरिति स्तत्रस्य
 तत्तत्कोपसद्भात्प्रतीतिः स्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्य तु न तथा प्रतीतिरिति भावः
 एवं च तत्तदुपाधिकततद्रूपताप्रतीतिरिष एव विचारफलमिति भावः ॥३१

जापदाद्यत्रस्यापि बुद्धिधर्मो नात्मधर्म इत्याह बुद्धेरिति इह आत्मनि
 स्वप्नादिभेदेन जायत्वन्नसुषुप्तिभेदेन या त्रिधा वृत्तिर्दृश्यते सापि गुणत्वया-
 त्मनः भक्तरजस्तमोरूपगुणत्वयस्वरूपाया बुद्धेः धर्म उक्तावस्थात्रयस्यो-
 क्तमूलकत्वात् एतदवस्थात्रयस्यास्मिन् अवस्थानं व्यभिचारतो नृपा बुद्ध्याध्या-
 संनिबन्धनं न तु वास्तवमित्यर्थः अन्योऽन्यतो व्यभिचारतस्तस्यावस्थात्रयस्य
 स्वरूपतो नृपात्वात् तद्भावनस्य नृपात्वमेव स्वप्नाद्ये जापसुषुप्तिभेदाभावात्
 जायति इतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात् परस्परं व्यभिचारो
 बोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वं विशेषणैराह नित्ये उत्पत्तिनाशशून्ये परे गुण-
 त्वयातोते ब्रह्मणि व्यापके केवले अस्मिन् शिवे आनन्दरूपे एवं भूते सदै-
 करूपे परस्परव्यभिचारधर्माधानमसम्भवि इति भावः ॥ ३२ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनश्चिदात्मनां
 सङ्घादजस्रं परिवर्त्तते धियः ।
 वृत्तिस्तमोमूलतयाञ्जलक्षणा
 यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥
 नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो
 हृदा समाखादितच्चिह्ननाम्नतः ।
 त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं
 पीत्वा यथाम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

कदाचिदात्मा न मृतो न जायते
न क्षीयते नापि विवर्द्धतेऽनवः(१) ।

निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः
स्वयंप्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ॥ ३५ ॥

एवं विधे ज्ञानमये सुखात्मके
कथं भवो दुःखमयः प्रयीयते ? ।

अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते
ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात् ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेन तत्र वैराग्यार्थमात्मन एव नित्यतमाह कदाचि-
दिति कदापीत्यर्थः अनवः उत्पन्ननन्तरं विद्यमानो हि नव तेन जन्मानन्-
रासित्वं व्यापञ्चितम् नवत्वाभावेनैव जीर्णत्वाभावाद्दरख्यानरायसिद्धपरि-
णामोऽपि निरस्तः अनेन जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते नश्य-
तीति षड्भावविकारराहित्यसङ्गम् एवं चैतद्विद्वं सर्वसङ्गषड्भावविकारव-
त्त्वादनित्यमिति ततो विरच्छेतेति बोधितं यत ईदृशो त एव निरस्तः सर्वस्य
देहेन्द्रियादेरतिशयो महत्त्वं येन सत्ताभावात् 'अज्ञानाभावापरो लाभ' इति
श्रुतेः यतः सुखात्मक ध्यानन्दस्वरूपः स्वयंप्रभः सप्रकाशः देहेन्द्रियादिसु
दु सस्वरूपः परप्रकाशश्च 'यस्य भावा शर्यमिदं विभाति' इति श्रुतेः सर्वगतो
व्यापकः अयमहं बुद्धिविषयः प्रत्यगात्मापि अद्वय' उक्ताद्वयमङ्गलस्वरूप एव
न ततोऽतिरिक्त इति भावः 'अयमात्मा मङ्गल' इति श्रुते ॥ ३५ ॥

ननु एवञ्चिधे विकारशून्ये आत्मनि अन्तर्मरणादिप्रमाद्वरूपसंसारभानं
कथमिति शङ्कते एवञ्चिधे इति दुःसमय' दुःसमप्रचुर' उत्तरयति अज्ञान-
मूलको योऽध्यासो देहान्तरणादौ अहं भवेत्कथममहमात् एव च
भ्यानिरूप्या तदप्रतीतिरिति भावः नन्वेवं कथं तस्य संसारस्य निवृत्तिकायाह
ज्ञानेति आदिभूत इति शेषः ज्ञानम्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिमूल एव

यदन्यदख्यत विभाव्यते भ्रमात्
 अध्यासमित्याङ्गरमुं विपश्चितः ।
 असर्पभूते हि विभावनं यथा
 रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ॥ ३० ॥
 विकल्पमायारहिते चिदात्मके-
 ऽहङ्कार एषः प्रथमः प्रकल्पितः ।
 अध्यास एवात्मनि सर्वकारणे
 निरामये ब्रह्मणि केवले परे ॥ ३८ ॥
 इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाः
 सदा धियः संसृतिहेतवः परे ।

कारणभूताज्ञाननाभान्तकार्यमसारस्यापि विलय इत्यर्थं यथा रज्जु सर्पस्य
 लय इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथाध्यासवशणमाह यदन्यदिति यदन्यत्सर्पादिकमन्यत् रज्ज्वादी
 भ्रमात् भ्रमजनकाहोमाहिविभाव्यते विज्ञायते अस्तं विपश्चितो विहासोऽध्यास
 इत्याहुः यथा असर्पभूते रज्ज्वादी अङ्गविभावनं सर्पारोपो रज्ज्वद्विभूत-
 कस्तद्वदीश्वरेऽपि जगत् देहादिहंसारात्मकं सर्वं विभाव्यते आत्मज्ञानाभावात्
 यथासतया ज्ञायते ॥ ३० ॥

आत्मनि जगद्गाने कीदृशोऽध्यासो निमित्त तदाह विकल्पेति सर्ववि-
 कल्पकारणमायारहिते वस्तुतः तद्वद्वरहिते चिदात्मके चित्तसंज्ञे सर्वकार-
 णे निरामये इच्छासंनिधानन्दमये केवले सर्वकारण्ये परे इत्यविलस्ये
 यद्ब्रह्मि व्यापके आत्मनि प्रथममहङ्कार कल्पितं स एवाध्यासः अहंभुक्त्वा-
 त्प्रकोऽध्यास एव सर्ववशात्कारणमिति भावः ॥ ३८ ॥

इतिनिष्ठ एव सारो न आत्मनि इत्यन्वयव्यतिरेकी प्रमाणयति
 इच्छादीति परे सर्ववशादिणि आत्मनि संसृतिहेतवः भावमानधंसाराकार्यं
 सदा कालवशेऽपि इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिका इच्छोपेतौ रागद्वेषौ

यस्मात्प्रसप्तौ तदभावतः परः
 सुखस्वरूपेण विभाव्यते हि नः ॥ ३९ ॥
 अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिविम्बितो
 जीवः प्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ।
 आत्मा धियः साक्षितया पृथक्स्थितो
 बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः स एव हि ॥ ४० ॥
 चिद्विम्बसाक्षात्प्रधियां प्रसङ्गत-
 स्वेकत्र वासादनलात्तलोद्भवत् ।

सुखदुःख इत्येवमादिद्वन्द्वधर्मिकाः धिय एव धीषु सतीषु संसार इत्यन्वयसुखा
 तद्व्यतिरेकमाह यस्मात्कारणात् प्रसप्तौ तदभावात् धीदृश्यभावात् पर
 आत्मा नो व्यक्तानिः तृतीयार्थे षष्ठी सुखरूपेण स्वरूपमात्रेण विभाव्यते
 निश्चियते न तु संसारित्वेनेति भावः सुप्तोत्थितस्तु सुखमहमसाद्यमिति प्रत्य-
 भिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयो व्यप्तीति तात्पर्यम् ॥ ३९ ॥

पुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह अनादीति अनादियां विद्या तत उद्भवो
 यस्या बुद्धेरन करणस्य तत्र विम्बितः प्रतिबिम्बितधितः प्रकाशः स जीव
 इतीर्यते आत्मा परमात्मा धियः साक्षितया धीधर्मासङ्गेनैव पृथक्स्थितः
 अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहं सुखीत्यादिप्रकारेणान्करणधर्माध्यासवान्
 परमात्मा तु साक्षितया सर्वत्र विद्यमानोऽपि न तथेति भावः अतएव बुद्ध्या
 परिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितः अतएव परः एवं च ज्ञानेन
 प्रतिबिम्बाधारविलये प्रतिबिम्बस्तु विलयात् स जीवः स एव परमात्मैव
 हि प्रसिद्धम् स इत्यस्य चावृत्तिर्बोधा ॥ ४० ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोः परस्परसाध्यासवशान् परस्परधर्मभानमिति दाट्याव
 उनराह चिद्विम्बेति चिदात्मचेतसोरन्धीन्याध्यासवशात्परस्परतादात्म्यारोप-
 ष्यदाट्याव प्रतीयते चेतसो हृत्तीनां ज्ञानस्य जीवात्मनो जडस्य प्रतीयते
 अतएव ज्ञानात्प्रय आत्मिति चित्त एव तार्किकव्यवहारः जीवात्मनि जडात्मा

चन्योन्यमध्यासवशात्प्रतीयते
 जड़जड़त्वं च चिदात्मचेतसोः ॥ ४१ ॥
 गुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः
 सञ्जातविद्यामुभवो निरीक्ष्य तम् ।
 स्वात्मानमात्मस्यमुपाधिर्वर्जितं
 त्यजेद्दोषं जड़मात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥
 प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमहयो
 सकृद्भिभातोऽहमतीव निर्मलः ।
 विष्णुहृद्विज्ञानघनो निरामयः
 सम्पूर्णं आनन्दमयोऽहमक्रियः ॥ ४३ ॥

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमा-
नतोन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः ।

अनन्तपारोऽहमहर्निशं बुधै-
र्विभावितोऽहं हृदि वेदवादिभिः ॥ ४४ ॥

एवं सदात्मानमखण्डितात्मना
विचारमाणस्य विशुद्धभावना ।

हन्यादविद्यामचिरेण कारकै-
रसायनं यद्वदुपासितं रुजः ॥ ४५ ॥

विविक्त आसीन उपारतेन्द्रियो
विनिर्जितात्मा विमलान्तराययः ।

सर्वो भाति न चन्द्रतारकं' इति श्रुतेः 'न तद्भासयते सर्वं' इति श्रुतेः
अतोव निर्मलः सायाज्ञतावरणविशेषरहित विशुद्धविज्ञानधनः विशुद्ध-
चिदेकरसः निरामयः कर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्ण देयकालपरिच्छेदहीनः
आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थे मयद् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

सदैवेति अह सदैव कालत्रयेऽपि मुक्तः सर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्ति-
मान् यः परमात्मा अतोन्द्रियज्ञान इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपः 'यतो वाचो
निवर्त्तन्ते अमाप्य मनसा सह' इति श्रुतेः अविक्रियात्मको अपरिणामी अन-
न्तपारः अन्तः कालतः पारः परन्तीरं तावद्विद्यमानो यस्य तेन देयकाल-
परिच्छेदहीनः ईदृशो यः परमात्मा बुधैर्हृदि अहर्निशं विभावितः सोऽहं
मित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवं भावनायाः फलमाह एवमिति उक्तरीत्या सदा आत्मानं अख-
ण्डितात्मना विषयानाहृष्टविषेण विचारमाणस्य ध्यायतः धातूनामनेकार्थ-
त्वात् अरमाय एव चारमाणः स्वार्थेऽण् विशुद्धभावना प्रज्ञाकारान्तर कल्प-
दत्तिरुदेतीति शेषः साचोदिता कारकदेहान्तरमापककर्मभिः सहाविद्यामचि-
रेण योभवेव हन्यात् यथोपासितं सेवितं रसायनं रुजो हन्यात् तदहत् ॥ ४५ ॥

तत्र ध्याने इतिकर्तव्यतामाह विविक्त इति निर्जन इत्यर्थः, वासीभो

विभावयेदेकमनन्यसाधनो
 विज्ञानदृक् केवल आत्मसंस्थितः ॥ ४६ ॥
 विश्वं यदेतत्परमात्मदर्शनं
 विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ।
 पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते
 न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥
 पूर्वं समाधेरखिलं विचिन्तयेत्
 शोद्धारमात्रं सचराचरं जगत् ।

यद्योचितं पञ्चासनाद्युपविष्ट उपारतेन्द्रियः निवृत्तव्यापारेन्द्रियः तेन शब्द-
 दमादिषम्पत्तं विनिर्जितात्मा प्राणायामादिभिर्जितान्करणः अतएव विम-
 लान्तराययो विद्युत्प्रसक्तः विज्ञानदृक् विज्ञाने एव दृक् भावनं यस्य सः
 द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेन निर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्प-
 ज्ञानातिरिक्तसुखसाधनाभित्यभ्रमरहितः केवलोऽसद्व्य आत्मसंस्थितः आ-
 त्मशेव संख्या समाप्तिः सङ्घाता यस्य सः तेन न कदापि विषयान्तरसङ्घार-
 यश्चित्तं विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

किञ्च यदेतत् भूतं भविष्यद्दर्शनं विश्वं परमात्मा दर्शनं भासको यस्य
 तत् 'तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः तत्सर्वकारणे मायासंनिधा-
 नात् सर्वोपादानमेवाभिभते आत्मनि विष्ठापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेण
 कार्यसत्तां न पर्येत तादृश्य लक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तममलक्ष्मिः तस्य
 काव्याभावात् विदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमानरं च दृश्यं न जा-
 नति सर्वत्र प्रज्ञादर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

समाधिरुक्तेः पूर्वं यत्कर्मस्यं तदाह पूर्वमिति समाधेः सधनविषयव्या-
 यद्गनिहसिपूर्वकं प्रज्ञाकाररतिं समाधिसतः पूर्वं अर्थिकं सचराचरं जगत्
 शोद्धारमात्रं विचिन्तयेत् शोद्धारो मोयते अमदेति भावा प्रमाणं बोध-
 कालेन परिच्छेदको यस्य तथा जानीयान् तदेव विश्लेषति तदेवेति जगदे-

तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको
 विभाव्यतेऽज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥
 अकारसंज्ञः पुरुषो हि विश्वको
 स्याकारकस्तैजस ईर्यते कमात् ।
 प्राज्ञो मकारः परिपद्यतेऽखिलैः
 समाधिपूर्वं न तु तत्त्वतो भवेत् ॥ ४९ ॥
 विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेत्
 उकारमध्ये बद्ध्वा व्यवस्थितम् ।
 ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं
 द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥ ५० ॥

नेत्यर्थः प्रणवो वाचको विभाव्यते एतत् हि प्रसिद्ध इत्यर्थः इयं भावना
 ज्ञानवशादेव न बोधतः निर्विशेषमच्छास्त्रात्कारस्तदुत्तरं नेत्यर्थः तस्य सर्व-
 वृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

उक्तमर्थं विद्वणोति अकारेति अकारसंज्ञस्तदाह्यः पुरुषो हि विश्वको
 विश्व एव विश्वकः विश्वशब्देन परिभाषितः अयं जापतत्साक्षी विराट् ततः
 सृष्टसाक्षी तैजसः तेन पदेन परिभाषितः लिङ्गदेहाभिमानो हिरण्यगर्भ
 उकारकः उकारमतिपाद्य ईर्यते ततः सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञपदवाच्यो मायोपा-
 विको मकारस्तदाह्यः पद्यते अखिलैर्वेदैः इयं भावना समाधिपूर्वं समाधेः
 पूर्वमेव न तत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारे सति न भवेत् सर्वस्य मङ्गलि प्रविल-
 यात् ॥ ४९ ॥

अथ विनापनमकारमाह हाभ्याम् विद्वन्विति उकारमध्ये बद्ध्वा
 व्यवस्थितं स्युसदेहनिबन्धनं स्युसदेहाभिमानेन स्थितं विश्वं पुरुषं तदापच
 मकारं च विलापयेत् तदापि विधीनं भावयेत् ततस्तेजसं लिङ्गदेहाभि-
 मानिनं पुरुषं तदापकम् प्रणवद्वितीयवर्णसुकारं विधीनविश्वकं मकारे
 विलाप्य विधीनं भावयित्वा ॥ ५० ॥

मकारमप्यात्मनि(१) चिह्ने परे
 विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
 सोऽहं परं ब्रह्म सदाविमुक्तिम-
 द्विज्ञानदृक्कुत उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥
 एवं सदा जातपरात्मभावनः
 स्थानन्दतुष्टः परिविस्तृताखिलः ।
 आसौ स नित्यात्मसुखप्रकाशकः
 साक्षाद्दिमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥
 एवं सदाऽभ्यसासमाधियोगिनो
 निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ।

ततस्तादृशं मकारं तद्वाच्यं प्राप्तं च कारण कारणत्वाभिमानिनं पुरुषं
 इहात्मनि चिह्ने परे विलापयेत् तथा भावयेत् तत सोऽहं सर्वविलापाधि-
 शानं परं ब्रह्म विभावयेत् तद्विचिन्तितं सदाविमुक्तिमन् नित्यसक्तम् अन्यहं-
 पदार्थस्य रागद्वेषादिमलिनस्य कथं ब्रह्मत्वभावेत्याद्यह्याहपदार्थं विचिन्तितं
 उपाधितो मक्तः अतएवामल तथा भावने साधनं विज्ञानदृग्विज्ञानं निदि-
 ध्यासनं ब्रह्मभावप्रत्ययाविच्छेदरूपं इत् तत्साक्षात्कारे साधनं यस्य स ॥५१॥

एव भावनावतो लक्षणमाह एवमिति उक्तप्रकारेण सदा जाता पर-
 मात्मन्येकभावेना यस्य सः परिविस्तृतमस्तिनं उच्चदेशादि येन स अतएव
 सस्यरूपानन्दैव तदः न तत्र विषयानन्देन तस्य परिणामे तु सस्यप्रत्याप्ततो
 विरक्त इत्यर्थः साक्षाद्वित्यात्मनि सुखप्रकाशक साक्षादीपाधिक नाम-
 रूपभेदाद्वित्येन नित्यमवगच्छितमात्मसुखं यमुत्तमकाशय तद्रूप एवं-
 रूपो विमुक्तो जीवन्मुक्त अचलं निवर्तनं वारि यस्य तादृशसिन्धुवदास्ये विद्व-
 यमन्व्यरूपवहरोरहित आस इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इदमस्य सत्प्राप्तिर्भवत्येवमाह एवमिति उक्तप्रकारेण सदाऽभ्यसना-

विनिर्जिताग्रेपरिपोरहं सदा
 दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥ ५३ ॥
 ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनि-
 सिष्ठेत् सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ।
 प्रारब्धमन्त्रन्नभिमानवर्जितो
 मय्येव साक्षात्प्रविलीयते ततः ॥ ५४ ॥
 आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो
 भवं विदित्वा भययोककारणम् ।
 हित्वा समस्तं विधिवाद्चोदितं
 भजेत् स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

धैर्यो गिनः मिहृत्ताः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोचरा विषयाः शब्दादयो येषां
 विनिर्जिता अग्रेषां रिपवः कामादयो येन तस्य तच्छब्देन विनयेष्वन्त-करण-
 प्रवृत्तिः सृष्टिता अतएव सर्वज्ञत्वमित्यत्यन्तव्यक्तबोधरूपत्वभक्तत्वनिश्च-
 यमनुप्रत्याननरूपाः षड्गुणा यस्या तावच्च ध्यात्वा जितो वयोक्तो देव
 तस्य सदा दृश्यो भवेयम् एतेन भद्रकृष्ण योगिनोऽहं दृश्यो न तु भक्ति-
 विषयश्चेति सूचितम् ॥ ५३ ॥

एवंविधो जीवशुक्तः प्रारब्धवशेन अत्रभिमानः भोगानग्रसिष्ठेत्
 ततो मय्येव विलीयते मद्रूपो भवतीत्याह ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ॥

सर्वधर्मादेस्तथा अयमेवधर्मा कदायानित्याह आदौ चेति भवं संसारं
 आदिमध्यावसानेषु सर्वेषां भययोकयोः कारणं विदित्वा तत्कारणभूतं
 विधिवादेयं जेतेत्यादिभिषोदितं मोक्षितं समस्तं कर्मभागं कस्य हित्वा
 अविशमात्मनां जीवनां सारूपभक्तं मामात्मानं परमेष्ठिनं भजेत् यथा धनदा-
 र्शनेनादौ दुःखं मध्ये माकनकतं तत्र राजादिभक्तमवधत्ते भाग्यं शोकपर्य-
 वसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रे द्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं
 भवत्यभेदेन मयात्मना तदा ।
 यथा जलं वारिनिधौ यथा पयः
 क्षीरे वियद्योन्नयनिले यथानिलः ॥ ५६ ॥
 द्रव्यं यदीक्षेत् हि लोकसंस्थितो
 जगन्मृषैवेति विभावयन्मुनिः ।
 निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो
 यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

मथभेदभावनया नामरूपाविभागेन मद्रूप एव भवतीत्यसुमर्षं सट्टा-
 न्नमाह आत्मनीति आत्मनि सर्वाधिष्ठाने मयि इदं सस्वरूपं जीवमभेदेन
 विभावयन् यदा तिष्ठतीति शेषः तदा मयात्मना परमेश्वरेणाभेदेन भवति
 अभिन्नो भवति तत्र ट्टान्नः यथा सस्रष्ट्रे प्रविष्टं नद्यादिजलं सस्रष्ट्र एव यथा
 क्षीरे गवादिक्षीरे प्रविष्टं पयः क्षीरमेव यथा व्योम्नि महाकाशे षटाद्यव-
 ष्टिदाकाशो षटादिभद्रे यथा चर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नो वायुरनिलो महा-
 वायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवमात्मतत्त्वस्य जगद्व्यत्यभ्रम एत एवमैतौत्याह इत्यमिति हि
 अर्थं लोकसंस्थितोऽपि लौकिक्युक्तिदशायां प्रारब्धवशात्लोकव्यवहारं कुर्वन्पि
 जगन्मृषैवेति विभावयन् सन् यदि यदा इत्यमोलते एकात्म्यं जानीयात्
 तदा निरस्रजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतो
 निराकृतत्वात् 'अतोऽन्यदर्शनं' इत्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्या इत्यत्वात्
 युक्तिरजतवदिति तदुपभृंहितानुमानरूपात् मानतः प्रमाप्यतो निराकृतत्वात्
 तत्र ट्टान्नो यथेन्दुभेदः एकचन्द्रे दिग्भ्रमत्वभ्रमभेदज्ञानेन निरर्भते
 यथा च दिशि प्राण्यादौ अन्यदिहत्वभ्रमः सोऽपि तत्प्रदानादिवर्भते एवं
 भ्रमतः पुरुषस्य दिक्षु भ्रमणभ्रमः निकटवर्जित्वादी च भ्रमणभ्रमकानुस्यै-
 र्यज्ञानेन निरर्भते तद्वत् ॥ ५७ ॥

यावन्न पश्येदखिलं मदात्मकं
 तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ।
 अङ्गालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणो
 यस्तस्य दृश्योऽहमहर्निशं हृदि ॥ ५८ ॥
 रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहं
 मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय । ।
 यस्वेतदालोचयतीह बुद्धिमान्
 समुच्यते पातकराशिभिः क्षणात् ॥ ५९ ॥
 भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगत्
 मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ।
 मद्भावनाभावितशुद्धमानसः
 सुखी भवानन्दमयो निरामयः ॥ ६० ॥

यः सेवते मामगुणं गुणात्परं
 हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ।
 सोऽहं स्वपादाश्रितरेणुभिः स्पृशन्
 पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥
 विज्ञानमेतदपिलं श्रुतिसारमेकं
 वेदान्तवेद्यचरणेन मयैव गीतम् ।
 यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो
 मद्रूपमेति यदि मद्बचनेषु भक्तिः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उषान्तेश्वरमन्वादे उत्तरकाण्डे षष्ठम सर्ग ।

इति रामगीता समाप्ता ।

भव सर्वदु खनिवृत्त्येति भाव' ततोऽन्तरङ्गाग्न्यामाग्निपमाह ध्यानन्दमयो
 भव तद्रूपो भवेत्यर्थं यद्यपि पूर्वज्ञानन्दरूपत्वमस्यैव तथापि तत्राग्निर्विभूत-
 कण्ठस्य भूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

एवं रीत्या स्वोपामकस्य लोकपावमत्वमाह य इति कदा वा यदा
 कदाश्वित्त्वर्यं हृदा निर्भनेनान् करणेन यो मामगुणं प्राकृतमन्परज-
 नामारूपगुणरहितम् सञ्चिदानन्दात् अतएव गुणादव्याकृतात्परं माया-
 तीतं यदि वा यद्वैत्यर्थं गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिनोकोत्तरलाभग्यादिगुणवानात्मा
 भूत्तिर्येषु तं दृग्गमानं रूपं भवति सद्दिविधोपासक अहं भक्त्वरूप एव
 मामक इत्यर्थो वा 'प्रियो हि श्यामिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इत्युक्तेः
 तादृशो भक्त स्वपादश्रितरेणुभिः संस्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति अज्ञानध्वान्-
 लनिरसनेन प्रविभो करोति यथा रविः अहंरजैगदितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

इदानीमेतद्व्यव्याघातोषनामसंपत्त्य पाठमात्रताऽपि महत्फलमाह
 विज्ञानं विज्ञानजनकं करणव्युत्पद्येति बोध्यम् वेदान्तैरुपनिषदाद्यैर्वेदां
 चरणं जगज्जग्यादिनक्षत्रं कर्म यद्य तेन ननु पाठमव्यादेतादृशमहत्फल-
 प्राप्तिं कथमित्यागच्छ भवत्येति सूचयंतस्य ऐतन्माह मद्बचनेषु भक्तिर्वि-
 श्रायो यदीत्यर्थाद्गुरुपाश्रित्यासम्पत्त्येव कनदायकत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

इति षष्ठम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

एकदा मुनयः सर्वे यमुनातीरवासिनः ।

आजग्मू राघवं द्रष्टुं भयाह्वयणरक्षसः ॥ १ ॥

कृत्वाग्रे तु मुनिश्रेष्ठं भार्गवं पृथ्वनं द्विजाः ।

असङ्घाताः समायाता रामादभयकाङ्क्षिणः ॥ २ ॥

तान् पूजयित्वा परया भक्त्या रघुकुलोत्तमः ।

उवाच मधुरं वाक्यं हर्षयन्मुनिमण्डलम् ॥ ३ ॥

करवाणि मुनिश्रेष्ठाः ! किमागमनकारणम् ? ।

धन्योऽस्मि यदि यूयं मां प्रीत्या द्रष्टुमिच्छागताः ॥ ४ ॥

दुष्करं चापि यत्कार्यं भवतां तत्करोम्यहम् ।

आज्ञापयन्तु मां श्रुत्यं ब्राह्मणा दैवतं हि मे ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा सहसा हृष्टश्चरवनी वाक्यमब्रवीत् ।

मधुनामा महादैत्यः पुरा कृतयुगे प्रभो ! ॥ ६ ॥

आसीदतीव धर्मात्मा देवब्राह्मणपूजकः ।

तस्य तुष्टो महादेवो ददौ शूलमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

प्राह चानेन यं हंसि स तु भस्मीभविष्यति ।

एकदेति लवणरक्षसः लवणनाम्नो भयादित्यर्थः ॥ १ ॥

रामाह्वयणकृतमयनायकाङ्क्षिण ॥ २ । ३ ॥

हे मुनिश्रेष्ठा. अहं किं भवत्कार्यं करवाणि मत्कृमीमे भवदागमनस्य

च किं कारणं यदि यत् प्रीत्या सर्वदं खनिवर्तेनक्षमत्वबुद्ध्या या प्रीतिस्तथा

यावद्द्रष्टुमागतास्तत् धन्योऽस्मि ॥ ४ । ५ । ६ ॥

अनुत्तमं न विदाते शत्रुवधे उत्तममधिकं यस्मात्तत् ॥ ७ । ८ ॥

रावणस्यानुजा भार्या तस्य कुम्भीनसी श्रुता ॥ ८ ॥
 तस्या तु लवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः ।
 आसीद्दुरात्मा दुर्धरो देवब्राह्मणहिंसकः ॥ ९ ॥
 पीडितासौ न राजेन्द्र ! षयं त्वा शरणं गताः ।
 तच्छ्रुत्वा राघवोऽप्याह मा भीर्यो मुनिपुङ्गवाः । ॥ १० ॥
 लवणं नाशयिष्यामि गच्छन्तु विगतज्वराः ।
 इत्युक्त्वा प्राह रामोऽपि भ्रातृन् को वा हनिष्यति ॥ ११ ॥
 लवणं राक्षसं दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽभयं महत् ।
 तच्छ्रुत्वा प्राञ्जलिः प्राह भरतो राघवाय वै ॥ १२ ॥
 अहमेव हनिष्यामि देवाज्ञापय मा प्रभो । ।
 ततो रामं नमस्कृत्य शत्रुघ्नो वाप्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 लक्ष्मणेन महत्कार्यं कृतं राघव । संशुभे ।
 नन्दिग्रामे मञ्जुवृद्धिर्भरतो दुःखमन्वभूत् ॥ १४ ॥
 अहमेव गमिष्यामि लवणस्य वधाय च ।
 त्वत्प्रसादाद्गुह्येष्ठ । हन्या तं राक्षसं युधि ॥ १५ ॥
 तच्छ्रुत्वा स्वाङ्गमारोप्य शत्रुघ्नं शत्रुसूदनः ।
 प्राहाद्यैवाभिषेचामि मयुरारोप्यकारणात् ॥ १६ ॥

यतो डुरात्मा अत सर्वदुर्धरो डु मह ॥ ९ ॥

वो युष्माक मा भी भवत्विति श्रेय ॥ १० ॥

विगतज्वरा गतदुःखा ॥ ११ ॥

लवणरालसमित्यस्य को वा हनिष्यतीत्यनेनान्वय को वा ब्राह्मणेभ्यो
 अभयं दद्यात् दास्यतीत्यर्थ ॥ १२ । १३ । १४ ॥

वधाय च वधाय त्वित्यर्थं हन्या हनिष्यामीत्यर्थ ॥ १५ । १६ ॥

आनाय्य च सुसम्भारान् लक्ष्मणेनाभिषेचने ।
 अनिच्छन्तमपि स्नेहादभिषेकमकारयत् ॥ १७ ॥
 दत्त्वा तस्मै शरं दिव्यं रामः शत्रुघ्नमब्रवीत् ।
 अनेन जहि वाणेन लवणं लोककण्टकम् ॥ १८ ॥
 स तु संपूज्य तच्छूलं गेहे गच्छति काननम् ।
 भक्षणार्थं तु जन्तूनां नाना प्राणिवधाय च ॥ १९ ॥
 स तु नायाति सदर्नं थावहनचरो भवेत् ।
 तावदेव पुरद्वारि तिष्ठ त्वं धृतकार्मुकः ॥ २० ॥
 योत्स्यते स त्वया क्रुद्धस्तादा बध्यो भविष्यति ।
 तं हत्वा लवणं क्रूरं तद्वनं मधुसंज्ञितम् ॥ २१ ॥
 निवेश्य नगरं तत्र तिष्ठ त्वं मेऽनुशासनात् ।
 अश्वानां पञ्चसाहस्रं रथानां च तदर्द्धकम् ॥ २२ ॥
 गजानां षट्शतानीह पत्नीनामयुतत्रयम् ।
 आगमिष्यति पश्चात्त्वमग्रे साधय राक्षसम् ॥ २३ ॥
 इत्युक्त्वा सूर्द्धप्रवधाय प्रेषयामास राघवः ।
 शत्रुघ्नं मुनिभिः सार्द्धमाशीर्भिरभिनन्द्य च ॥ २४ ॥
 शत्रुघ्नोऽपि तथा चक्रे यथा रामेण चोदितः ।

अभिषेचने निमित्तं विषयसप्तम्यामयमर्थः. फलति अकारयत् धर्ति-
 णदिभिरिति शेषः ॥ १७ । १८ ॥

गेहे संपूज्य स्थापयित्वा वनं गच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

स तु थावहनचरो भवेत् भवति सदर्नं नायाति तावदेवेत्यस्य ॥ २०

क्रुद्धः सन् योत्स्यते शूलं विभवेति शेषः ॥ २१ । २२ ॥

त्वमग्रे प्रथममेव एव राजर्षं साधय नाशय यथाहधीक्षरं सेना तनु-
 समीपमागमिष्यतीत्यर्थः । २३ । २४ । २५ ॥

हत्वा मधुसूतं युद्धे मयुरामकरोत्पुरीम् ॥ २५ ॥
 स्कीता जनपदा चक्रे मथुरा दानमानतः ।
 सीतापि सुपुत्रे पुत्रौ द्वौ बाल्मीकेरथाश्रमे ॥ २६ ॥
 मुनिस्तयोर्नाम चक्रे कुयो ज्येष्ठोऽनुजो लवः ।
 क्रमेण विद्यासम्पन्नौ सीतापुत्रौ बभूवतुः ॥ २७ ॥
 उपनीतौ च मुनिना वेदाध्ययनतत्परौ ।
 कृत्स्नं रामायणं प्राह काव्यं बालकयोर्मुनिः ॥ २८ ॥
 शङ्करेण पुरा प्रोक्तं पार्वत्यै पुरहारिणा ।
 वेदोपबृंहणार्थाय तावद्ग्राहयत् प्रभुः ॥ २९ ॥
 कुमारौ स्वरसम्पन्नौ सुन्दरावशिनाविव ।
 तन्वीतालसमायुक्तौ गायन्तौ चेरतुर्वने ॥ ३० ॥
 तत्र तत्र मुनीना तौ समाजे सुररूपिणौ ।
 गायन्तावभितो दृष्ट्वा विस्मिता मुनयोऽब्रुवन् ॥ ३१ ॥
 गन्धर्वेष्विह किन्नरेषु भुवि वा देवेषु देवालये
 पातालेश्वथ वा चतुर्मुखमृते लोकेषु सर्वेषु च ।
 अस्माभिश्चिरजीविभिश्चिरतर दृष्ट्वा दिग्ः सर्वतो ।

स्कीता समृद्धा जनपदा जनशामभ्यान्भूता पूर्वं तु वनत्वात् तथा
 ॥ २६ । २७ ॥

क्रममेवाह उपनीतौ चति ॥ २८ ॥

यत्पुरा शङ्करेण पार्वत्यै प्रोक्तं रामायणं तद्देवोपबृंहणार्थाय वेदनात्यर्था
 र्थज्ञाननिमित्तमप्राहयत् शब्दतोऽर्थतश्च बोधितवानिन्द्रर्व ॥ २९ ॥

तन्वीशब्दतालाभ्या समायुक्तौ अथेष्येण युक्तौ यथा तयोर्विषयं न
 भवति तथा गायन्तौ चेरत् तन्वीत्येति पाठे तत्प्राप्तयो मूर्धना तत्र समा-
 युक्तौ अत्यन्तनिपुणौ ॥ ३० । ३१ ॥

नात्रायीदृशगीतवाद्यगरिमा नादर्शि नात्रावि च ॥ ३२ ॥

एवं सुवद्भिरपिलैर्मुनिभिः प्रतिवासरम् ।

धासाते सुखमेकान्ते वाल्मीकेरात्रमे चिरम् ॥ ३३ ॥

अथ रामोऽश्वमेधादौंसकार वल्लदक्षिणान् ।

यज्ञान् स्वर्णमयीं सीतां विधाय विपुलद्युतिः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्न्यिताने ऋषयः सर्वे राजर्षयस्तथा ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः समाजगमुर्दिदृक्षवः ॥ ३५ ॥

वाल्मीकिरपि संगृह्य गायन्तौ तौ कुशीलवौ ।

जगाम ऋषिवाटस्य समीपं मुनिपुङ्गवः ॥ ३६ ॥

तत्रैकान्ते स्थितं शान्तं समाधिविरमे मुनिम् ।

कुयः पप्रच्छ वाल्मीकिं ज्ञानशास्त्रं कथान्तरे ॥ ३७ ॥

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि सङ्केपाद्भवतोऽखिलम् ।

देहिनः संसृतिर्वन्धः कथमुत्पद्यते दृढः ? ॥ ३८ ॥

कथं विमुच्यते देही दृढबन्धाद्भवाभिधात् ? ।

वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ ! मह्यं शिष्याय ते मुने ! ॥ ३९ ॥

भूलोके गन्धर्वकिन्नरमध्ये नेदृश देवालये स्वर्गे देवेषु न पाताले
नातेषु न अथवा ब्रह्मलोकेऽपि नेदृशो गायक नात्रायीत्स्वस्यैव विवरण
नादर्शि साक्षादीदृश नानं स्वरुणोभ्या न श्रुतमित्यर्थं भ्रात्रावि कर्णोपक-
र्षिक्वायामकदेशे ईदृशो विशिष्टगाराजीति न श्रुतमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सुवद्भिर्मुनिभि सहति श्रेयः ॥ ३३ । ३४ ॥

विताने यज्ञसमदि दिदृक्षवः यज्ञमिति श्रेय संगृह्य गृहीत्वा ऋषि-
वाटस्य ऋषिवाटस्थानस्य ॥ ३५ । ३६ ॥

ज्ञानशास्त्रं तत्त्वज्ञानकारणं शास्त्रं इत परं मुनिवियोगकालस्य सन्नि-
हितत्वादिदं युक्तं तच्च पप्रच्छेति भावः ॥ ३७ ॥

भवत सकागादिति श्रेय संसृतिर्वन्धः संसाररूपो बन्धः ॥ ३८ । ३९ ॥

वाल्मीकिरुवाच ।

शृणु वक्ष्यामि ते सर्वं सङ्क्षेपाद्बन्धमोक्षयोः ।

स्वरूपं साधनं चापि मत्तः श्रुत्वा यथोदितम् ॥ ४० ॥

तथैवाचर भद्रं ते जीवन्मुक्तो भविष्यसि ।

देह एव महागेहमदेहस्य चिदात्मनः ॥ ४१ ॥

तस्याहङ्कार एवास्मिन्मन्त्री तेनैव कल्पितः ।

देहगेहाभिमानं स्वं समारोप्य चिदात्मनि ॥ ४२ ॥

तेन तादात्म्यमापन्नः स्वचेष्टितमशेषतः ।

विदधाति चिदानन्दे तद्भासितवपुः स्वयम् ॥ ४३ ॥

तेन संकल्पितो देही सङ्कल्पनिगडारतः ।

पुच्छदारगृहहादीनि सङ्कल्पयति घानिशम् ॥ ४४ ॥

तच्च मत्तः श्रुत्वा यथा मयोदितं कथितं भविष्यति ॥ ४० ॥

तथैवाचरेत्बन्धव्यं देहस्य वस्तुतो देहसम्बन्धहोनस्यापि देहो महागे-
हमेव यथा गृहस्थाभिना गृहस्य न तादात्म्यं तथास्य चिदात्मनो देहेनापि
न तदिति भावः ॥ ४१ ॥

तस्य चिदात्मनोऽभिन्नु देहे अहङ्कार एव मन्त्री स अहङ्कारस्तेनैव
कल्पित तत्त्वाभिधेन मायायालद्रूपः परिणाम इत्यतस्तेन कल्पित इत्युक्तं
मोहङ्कारः स्वं स्वीय देहस्यमगेहविषयमहङ्कारं समेत्याकाराभिमानं चिदा-
त्मनि आरोप्य ॥ ४२ ॥

तेन चिदात्मना तादात्म्यभेदमापन्नो यतो अतः स्वचेष्टितं चिदानन्दे
विदधाति ननु अहङ्कारस्य कथं चेष्टितत्वमत आह तद्भासितवपुस्तत्त्व-
स्पर्कादेव तादृशसाधार्यवामय जात इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तेनाहङ्कारेण सङ्कल्पितोऽयमेव स संकल्पान् करोत्विति सङ्कल्पावि-
षयीकृतः यदा स्वीयसङ्कल्पेनैव तद्भासु कृतोऽत्यन्तसन्निकर्षेण तादात्म्यापन्न-
त्वात् यथा भार्याविषिष्ट एव गृहस्थो गृहस्थस्य भार्येति च व्यङ्ग्यारो तद्व-

सङ्कल्पयन् स्वयं देही परिशोचति सर्वदा ।
 त्वयस्तस्याहमो देहा अधमोत्तममध्यमाः ॥ ४५ ॥
 तमःसत्त्वरजःसंज्ञा जगतः कारणं स्थितेः ।
 तमोरूपाद्धि संकल्पान्नित्यं तामसचेष्टया ॥ ४६ ॥
 अत्यन्तं तामसो भूत्वा कृमिकीटत्वमाप्नुवात् ।
 सत्त्वरूपो हि सङ्कल्पो धर्मज्ञानपरायणः ॥ ४७ ॥
 अदूरमोक्षसाम्राज्यः सुखरूपो हि तिष्ठति ।
 रजोरूपो हि सङ्कल्पो लोके स व्यवहारवान् ॥ ४८ ॥
 परितिष्ठति संसारे पुत्रदारानुरञ्जितः ।
 त्रिविधं तु परित्यज्य रूपमेतन्महामते ! ॥ ४९ ॥
 सङ्कल्पः परमाप्नोति पदमात्मपरिचये ।

दयं व्यवहारो बोध्यः तदीयसङ्कल्परूपनिगडोनाहतो बद्धः सङ्कल्पयति काम-
 यते ॥ ४४ ॥

तानि कामयन् तदलाभे लज्जनाथे च शोचति त्वयः तसःसत्त्वरजो-
 रूपाः ॥ ४५ ॥

तद्देवाह तम इत्यादि अतएव जगतः स्थितेः कारणं तेषां कार्यवि-
 शेषानाह *तमोरूपादिति तमोरूपात् तमोरुणमाधान्येन कृतासङ्कल्पादि-
 त्वर्थः इच्छिच्छित्तितोरमेदात् तमोरूपादित्युक्तकारणानुरूपत्वात् त्वार्थस्त-
 त्कृतचेष्टायास्तामसत्वम् ॥ ४६ । ४७ ॥

मोक्षोत्थनयैव इत्या प्राथ इत्याहादूरेति अतएव स पुत्रयः सुखरूप-
 तिष्ठति हि मसिद्धं यस्य रजोरूपः सङ्कल्पः स लोके व्यवहारवान् ॥ ४८ ॥

ततः व्यवहारयुवः पुत्रदारानुरञ्जितः संसारे राजमसङ्कल्पकृततत्त-
 कर्माशान्तिरिति यस्य सङ्कल्प एतत्पूर्वोक्तं त्रिविधमपि रूपं परित्यज्य शान्ति-
 तीति शेषः ॥ ४९ ॥

स परं पदमाप्नोति सत्त्वरूपसङ्कल्पस्य हि क्रमेण सर्वसङ्कल्पनाशद्वारा

दृष्टीः सर्वा परित्यज्य नियम्य मनसा मनः ॥ ५० ॥

सवाद्याभ्यन्तरार्थस्य सद्ब्रह्मस्य ज्ञयं कुरु ।

यदि पर्यसृष्टस्वाणि तपश्चरसि दारुणम् ॥ ५१ ॥

पातालस्यस्य भूस्यस्य स्वर्गस्यस्यापि तेऽनघ ! ।

नान्यः कश्चिदुपायोऽस्मि सद्ब्रह्मोपगमादृते ॥ ५२ ॥

अनावाधेऽविकारे स्ये सुखे परमपावने ।

सद्ब्रह्मोपगमे यत्नं पौरुषेण परं कुरु ॥ ५३ ॥

सद्ब्रह्मतन्तौ निष्पला भावाः प्रोक्ताः किलानघ ! ।

छिन्ने तन्तौ न जानीमः क्व यान्ति विभवाः पराः ॥ ५४ ॥

निःसद्ब्रह्मो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव ।

क्षये सद्ब्रह्मजालस्य जीयो ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

दूरभोजनं प्रागुक्त बोध्यं व्यात्मपरिणये अथात्मा सद्ब्रह्म अतस्त्वं दृष्टीः सर्वेन्द्रियज्ञानानि परित्यज्य मनसैव मनो विनियम्य विषयेभ्यो निवर्त्य ॥ ५० ॥

वाङ्मेन्द्रियमहितो बाह्येन्द्रियविषयमहितो य आभ्यन्तरेन्द्रियविषयोऽर्थ-
ज्ञस्य तद्विषयस्य सद्ब्रह्मस्य ज्ञयं कुरु सद्ब्रह्मं त्वजेत्यर्थं. अग्न्योपादेन न
सर्वथा सुखमाप्तिरित्याह यदीति ॥ ५१ ॥

तादृशतप पूर्वकं पातालाद्यन्यतमनोकस्यस्यापि तव सद्ब्रह्मोपगमादृते
तं विना ॥ ५२ ॥

अनावाधे द'सासंभित्थे अविकारे विषयसम्बन्धं विनैव प्राप्ये परमपावने
'स्वात्मरूपे सुखे तत्प्राप्तिनिमित्तं न कश्चिदुपायोऽस्तीत्यर्थं क्वात्तदूपगमे
यत्नं कुरु ॥ ५३ ॥

सद्ब्रह्मस्यैवाधारत्वात्तन्नागे एव सर्वविषयनिवृत्तिरित्याह सद्ब्रह्मतन्ता-
विति विभवा' विगिणो भव संसारो येभ्यस्तादृशास्ते पराभावास्ते क्व यानी'त
न जानीम सर्वथा नश्यत्येवेति भावः ॥ ५४ ॥

तस्माद्वि सद्ब्रह्मो त्वजेच्छो यथाप्राप्तं व्यवहारं कर्तव्यं. सद्ब्रह्मज-
नफलमाह क्षयेति ॥ ५५ ॥

अधिगतपरमार्थतामुपेत्य
 प्रसभमपास्य विकल्पजालमुच्चैः ।
 अधिगमय पदं तदद्वितीयं
 विततसुखाय सुपुत्रचित्तवृत्तिः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उभामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे

षष्ठ सर्ग ।

प्रसभं हृष्टेन विकल्पजालं त्यक्त्वा अधिगतं परमार्थो ब्रह्मतत्त्वं येन
 तद्भावमुपेत्य प्राप्य तदद्वितीयं पदं अधिगमय भाभुहि विततसुखायानुभवेद्य-
 सुखाय तदर्थं निदिध्यासनतपदिशति सुपुत्रिकाक्षिका चित्तवृत्तिर्यस्य तादृशो
 भव सकलविषयरहितचित्तवृत्तिरेव मङ्गलकारचित्तवृत्तिरिति भावः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्सकलराजविषद्वन्द्वरचमर्थेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण शतौ

श्रीमदध्यात्मरामायणे सेतौ उत्तरकाण्डे

षष्ठ सर्ग ।

वाल्मीकिना बोधितोऽसौ कुशः सद्यो गतभ्रमः ।
 अन्तर्युक्तो वचिः सर्वमनुकुर्वन्श्चार सः ॥ १ ॥
 वाल्मीकिरपि तौ प्राच सीतापुत्री महाधियौ ।
 तत्र तत्र च गायन्तौ पुरे वीथिषु सर्वतः ॥ २ ॥
 रामस्याग्रे प्रगायेतां शुश्रूषुर्यदि राघवः ।
 न ग्राह्यं वै युवाभ्यां तद्यदि किञ्चित्प्रदास्यति ॥ ३ ॥
 इति तौ चोदितौ तत्र गायमानौ विचेरतुः ।
 यथोक्तं ऋषिणा पूर्वं तत्र तत्राभ्यगायताम् ॥ ४ ॥
 तां स श्रूयाव काकुत्स्थः पूर्वचर्यां ततस्ततः ।
 अपूर्वपाठजातिं च गेयेन समभिभूताम् ॥ ५ ॥
 बालयो राघवः श्रुत्वा कौटुहलमुपेयिवान् ।
 अथ कर्मान्तरे राजा समाह्वय महासुनीन् ॥ ६ ॥
 राञ्जस्यैव नरव्याघ्रः पण्डितांस्यैव नैगमान् ।
 यौराणिकान्शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः ॥ ७ ॥
 एतान् सर्वान् समाह्वय गायकौ संप्रवेशयत् ।

वाल्मीकिनेति सद्गुरुपदेशात् कुशस्योत्तमाधिकारित्वाच्च तत्कारमेव
 निदिध्यासनान्तसाधनसम्पदिति भाव यत्करोति तदनुकुर्वन्निव तत्रास्या-
 भावादिति भाव ॥ १ । २ ॥

यदि किञ्चिद्वाचवो धनं दास्यति तत्र पाह्यम् ॥ ३ ॥

यथोक्तं यथायिचित्तम् ॥ ४ ॥

अपूर्वपाठजातिं अपूर्वप्रठनरोति गेयेन गानेन व्याप्राप्तम् ॥ ५ । ६ ॥

शब्दविद व्याकरणविदः ॥ ७ ॥

ते सर्वे हृष्टमनसो राजानो ब्राह्मणादयः ॥ ८ ॥
 रामं तौ दारकौ दृष्ट्वा विस्मिता ह्यनिमेषणाः ।
 अबोचन् सर्व एवैते परस्परमथागताः (१) ॥ ९ ॥
 इमौ रामस्य सहयौ विस्वादिस्वभिवोदितौ ।
 जटिलौ यदि न स्यातां न च बल्कलधारिणौ ॥ १० ॥
 विशेषं नाधिगच्छामो राघवस्थानयोस्तादा ।
 एवं सम्ब्रूतां तेषां विस्मितानां परस्परम् ॥ ११ ॥
 उपचक्रमतुर्गातुं तावुभौ मुनिदारकौ ।
 ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् ॥ १२ ॥
 श्रुत्वा तन्मधुरं गीतमपराण्हे रघूत्तमः ।
 उवाच भरतं चाभ्यां दीयतामयुतं वसु ॥ १३ ॥
 दीयमानं सुवर्णान्तु न तज्जग्रह्तुस्तादा ।
 किमनेन सुवर्णेन राजन्त्री वन्यभोजनी ? ॥ १४ ॥
 इति संत्यज्य संदत्तं जग्मतुर्मुनिसन्निधिम् ।
 एवं श्रुत्वा तु चरितं रामः स्वस्यैव विस्मितः ॥ १५ ॥
 ज्ञात्वा सीताकुमारौ तौ गत्वुघ्नं चेदमववीत् ।
 हनूमन्तं सुपेणसु विभीषणमथाद्गदम् ॥ १६ ॥

संप्रवेशयत् अहंभाय धारणः ॥ ८ ॥

रामं दारकौ च दृष्ट्वा विस्मिता. मनो अनिमेषणा अथपदादिति शेषः । ९
 विस्वमं प्रतिविस्वम् ॥ १० । ११ ॥

अतिभातुपं भद्रुपनोकीयगामप्रतिकान्तम् ॥ १२ । १२ ॥

नो धारां पश्यभोजनी च इति शेषः ॥ १४ । १५ । १६ । १७ ॥

भगवन्तं महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ।
 आनयध्वं मुनिवरं ससीतं देवसन्मितम् ॥ १७ ॥
 अस्यास्तु पर्षदो मध्ये प्रत्ययं जनकात्मजा ।
 करोतु शपथं सर्वे जानन्तु गतकल्पयाम् ॥ १८ ॥
 सीता तद्वचनं श्रुत्वा गताः सर्वेऽतिविस्मिताः ।
 ऊचुर्यथोक्तं रामेण वाल्मीकिं रामपार्षदाः ॥ १९ ॥
 रामस्य हृद्गतं सर्वं ज्ञात्वा वाल्मीकिरब्रवीत् ।
 श्वः करिष्यति वै सीता शपथं जनसंसदि ॥ २० ॥
 योषिता परमं दैवं पतिरेव न संशयः ।
 तच्छ्रुत्वा सहसा गत्वा सर्वे प्रोचुर्मुनिर्वच ॥ २१ ॥
 राघवस्यापि रामोऽपि श्रुत्वा मुनिवचस्तथा ।
 राजानो । मुनयः । सर्वे शृणुध्वमिति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सीतायाः शपथं लोका विजानन्तु शुभाशुभम् ।
 इत्युक्त्वा राघवेणाथ लोकाः सर्वे दिदृक्षवः ॥ २३ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महर्षयः ।
 वानराश्च समाजग्मुः कौबहलसमन्विता ॥ २४ ॥
 ततो मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ।
 अग्रतस्तस्यपिं कृत्वा यान्ती किञ्चिद्वाङ्मुखी ॥ २५ ॥

मन्वय सर्वजनस्य शुद्धत्वनिश्चयोत्पादक शपथद्वित्यन्वय सीतासिति
 पूर्वान्वयि ॥ १८ । १९ । २० । २१ ॥

राघवस्यापि सविध तद्वच ऊचुरिति अन्वय राजानो मुनय इति
 सम्बोधने ॥ २२ ॥

सीताया शपथ दृष्टा तस्या शुभाशुभ धनाधर्मरूप विजानन्तु निर्णय
 यन्तु ॥ २३ । २४ । २५ ॥

कृताञ्जलिर्माप्यकण्ठा सीतां यज्ञं विवेश तम् ।
 दृष्ट्वा लक्ष्मीमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुयायिनीम् ॥ २६ ॥
 वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां(१) साधुवादो महानभूत् ।
 तदा मध्ये जनौघस्यं प्रविश्य मुनिपुङ्गवः ॥ २७ ॥
 सीता सहायो वाल्मीकिरिति प्राह च राघवम् ।
 इयं दाशरथे ! सीता सुव्रता धर्मचारिणी ॥ २८ ॥
 अपापा ते पुरा त्यक्त्वा समाश्रमसमीपतः ।
 लोकापवादभीतेन त्वया राम ! महावने ॥ २९ ॥
 प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ।
 इमौ तु सीतातनयौ इमौ यमलजातकौ ॥ ३० ॥
 सुतौ तु तव दुर्घर्षौ तथ्यमेतदूब्रवीमि ते ।
 प्रचेतसोऽहन्दशमः पुत्रो रघुकुलोद्भव ! ॥ ३१ ॥
 अच्युतं न स्मराम्युक्तं वधेमौ तव पुत्रकौ ।
 बहून् वर्षगणान् सम्यक् तपस्यर्या मया कृता ॥ ३२ ॥
 नोपाश्रीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ।

माप्यकण्ठा सैव ॥ २६ । २७ । २८ ॥

अपापापि लोकापवादभीत्या त्यक्त्वा ॥ २९ ॥

एतौ सीताप्रत्ययं विश्रामजनकं शपथं अत्र स्थाने ऋषेरतिकरणरसा-
 क्रान्तिचित्ततया इमावितिप्रदपौनरुक्त्यं न दोषाय ॥ ३० ॥

तत्वादी भगवान् वाल्मीकिः स्वधर्मशपथैः सीताया अदुष्टत्वं ख्याप-
 यति प्रचेतस इत्यादिना ॥ ३१ ॥

यथाद्य यावदन्वतमुक्तं न स्मरामि तया इमौ तव पुत्रजाविति वाक्य-
 मपि कथ्यमेवेत्यर्थः ॥ ३२ । ३३ ॥

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभापत ॥ ३३ ॥
 एवमेतन्महाप्राज्ञ ! यथा वदसि सुव्रत ! ।
 प्रत्ययो जनितो मर्त्यं तव वाक्यैरकिल्बिषैः ॥ ३४ ॥
 लङ्कायामपि दत्तो मे वैदेह्या प्रत्ययो महान् ।
 देवानां पुरतस्तेन मन्दिरे संप्रवेशिता ॥ ३५ ॥
 सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन् । अपापपि सती पुरा ।
 सीता सया परित्यक्ता भवान् तत् क्षन्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 समैव जातौ जानामि पुत्रावेतौ कुशीलवौ ।
 शुद्धाया जगतीमध्ये सीतायां प्रीतिरस्तु मे ॥ ३७ ॥
 देवाः सर्वे परिज्ञाय रामाभिप्रायमुत्सृक्ताः ।
 ब्रह्माणामग्रतः कृत्वा समाजग्मुः सच्चखणः ॥ ३८ ॥
 प्रजाः समागमन् हृष्टाः सीता कौपेयवासिनी ।
 उदङ्मुखी ह्यधोदृष्टिः प्रान्त्रलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 रामादन्यं यथाहं वै मनसापि न चिन्तये ।
 तथा मे धरणी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ ४० ॥
 तथा गपन्त्याः सीतायाः प्रादुरासीन्महादृभुतम् ।
 भूतलाद्दिव्यमत्यर्थं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

नागेन्द्रैर्ध्रीयमाणं च दिव्यदेहैरविप्रभम् ।

भूदेवी जानकीं दोर्भ्यां गृहीत्वा स्नेहसंयुता ॥ ४२ ॥

स्वागतं तामुवाचैनां आसने सन्धवेशयत् ।

सिंहासनस्थां वैदेहीं प्रविशन्तीं रसातलम् ॥ ४३ ॥

निरन्तरा पुष्पवृष्टिर्दिव्या सीतामवाकिरत् ।

साधुवादश्च सुमहान् देवानां परमाद्भुतः ॥ ४४ ॥

उषुष बद्धधा वाचो ह्यन्तरीक्षगताः सुराः ।

अन्तरीक्षे च भूमौ च सर्वे स्यावरजङ्गमाः ॥ ४५ ॥

यानराश्च महाकायाः सीताशयकारणात् ।

केचिच्चिन्तापरास्तस्याः केचिद्भ्रानपरायणाः ॥ ४६ ॥

• केचिद्भ्रामं निरीक्षन्तः केचित्सीतामचेतसः ।

सुहृत्समात्रं तत्सर्वं द्रुणीभूतमचेतनम् ॥ ४७ ॥

सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा सर्वं सम्प्रोक्षितं जगत् ।

रामस्तु सर्वं श्रुत्वाैव भविष्यत्कार्यगौरवम् ॥ ४८ ॥

मर्वाचयैतदिव्यत्वोपपादकं रविममिति ॥ ४२ ॥

दोर्भ्यां गृहीत्वा स्वागतमिति तामुवाचायैनामासने सन्धवेशयत् ॥ ४३ ॥

साधुवादश्च श्रुत्वा शेषः ॥ ४४ ॥

बद्धधा वाचः बद्धप्रकारवाचः सीते ! मैवं कर्तुमर्हसि इति राघवो गृही-
तमप्योऽपि पुनः मरमराकृष्ये प्रहस्य दृष्ट्वा बद्धप्रकारवाचः ॥ ४५ ॥

सीताशयकारणात् बद्धधा वाच उपरिभ्यस्तुह्यैः तस्याश्चिन्तापराः

ह्यु सीता गमिष्यतीत्यादिचिन्तागुह्याः भ्रानपरायणाः भूपरिचिन्ताकृपण

भ्रानपरायणाः ॥ ४६ ॥

राम निरीक्षन्तः किं चरिष्यतीत्याद्येवम् सीतां निरीक्षन् कर्षं गच्छ-
त्येताद्येवंप्रकारेण अचेतनजाशोदिति शेषः ॥ ४७ ॥

भविष्यत् कार्यस्य गौरवं दिव्यं श्रुत्वाैव श्रुत्वादि ॥ ४८ ॥

अजानन्निव दुःखेन शुश्रीच जनकात्मजाम् ।

ब्रह्मणा ऋषिभिः सार्द्धं बोधितो रघुनन्दनः ॥ ४९ ॥

प्रतिबुद्ध इव स्वप्नाञ्चकारानन्तराः क्रियाः ।

विससर्ज ऋषीन् सर्वान् ऋत्विजो ये समागताः ॥ ५० ॥

तान् सर्वान् धनरत्नाद्यैस्त्रोषयामास भूरिशः ।

उपादाय कुमारौ तौ अयोध्यामगमत्प्रभुः ॥ ५१ ॥

तदादिनिस्पृहो रामः सर्वभोगेषु सर्वदा ।

आत्मचिन्तापरो नित्यमेकान्ते समुपस्थितः ॥ ५२ ॥

एकान्ते ध्याननिरते एकदा राघवे सति ।

ज्ञात्वा नारायणं साक्षात्कौशल्या प्रियवादिनी ॥ ५३ ॥

भक्त्यागत्य प्रसन्नं तं प्रणता प्राह हृष्टधीः ।

राम ! त्वं जगतामादिरादिमध्यान्तवर्जितः ॥ ५४ ॥

परमात्मा परानन्दः पूर्णः पुरुष ईश्वरः ।

जातोऽसि मे गर्भगृहे मम पुण्यातिरेकतः ॥ ५५ ॥

अजानन्निव शुश्रीच लोकव्यवहारात्सारेष्वर्थाः बोधितः भाविनो
दुष्परिहारत्वादिकथाभिः लतदुःस्वापनयनः ॥ ४९ ॥

ऋत्विजो ये इत्यत्र तान् विससर्जेत्यनुकर्म ॥ ५० ॥

तान् ऋत्विक्पुत्रभतीन् ॥ ५१ ॥

एकान्ते समुपस्थितः तत्रैव स्थित आसीत् ॥ ५२ ॥

ध्याननिरते राघवे सतीत्यर्थः रामं तद्भरित्वैर्ष्यविशयैश्च मन्त्रपा-
वगादारायणं प्राप्या ॥ ५३ ॥

प्रणता नारायणोऽयमिति बुद्ध्या व्यादिः कारणं स्वयं बोध्यत्तिनाश-
रहितकामभावादेव च मध्यवर्जित ॥ ५४ ॥

सर्वेषां परम उत्कृष्ट आत्मा अन्वर्थाभिनिधया प्रेरकत्वात् परानन्दः
किरणरामभौनन्दादपि उत्कृष्टो य आनन्दस्तद्रूपः पूर्णं पुरुषं मां प्रसवकाम-

अवसाने समाप्यद्य समयोऽभूद्रूक्ष्णम् ।

नाद्याप्यबोधजः कृत्स्नो भवबन्धो निवर्त्तते ॥ ५६ ॥

इदानीमपि मे ज्ञानं भवबन्धनिवर्त्तकम् ।

यथा सङ्क्षेपतो भूयान्तथा बोधय मां विभो । ॥ ५७ ॥

निर्वेद्वादिनीमेवं मातरं मातृवत्सलः ।

दयालुः प्राह धर्मात्मा जराजर्जरितां शुभाम् ॥ ५८ ॥

मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः पुरा मोक्षाप्तिसाधकाः ।

कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च शाश्वतः ॥ ५९ ॥

भक्तिर्विभिद्यते मातस्त्रिविधा गुणभेदतः ।

स्वभावो यस्य यस्तेन तस्य भक्तिर्विभिद्यते ॥ ६० ॥

एतत् पूर्वं अतएवेश्वर' सर्वनियन्ता इदमोऽपि त्वं मम गर्भरूपे गृहे मदीय-
पुण्याधिक्याञ्जातो जात इव ॥ ५५ ॥

अवसाने स्वस्या अवसानकाले अतिवार्द्धक्ये इत्यर्थं त्यद्व्यतारसमाप्तकाले
च समयः प्रत्यावसर' अयोधज' अज्ञानज' कृत्स्नो न निवर्त्तते सर्वदा
त्वत्पद्रात् किञ्चिद्विदुषोऽपि सर्वथा न निवर्त्तते इति भाव ॥ ५६ ॥

इदानीमपि अवसानकालेऽपि तथा सङ्क्षेपतो बोधयेत्स्वन्वयः ॥ ५७ ॥

निर्वेदो विषयेष्वन्तंयत्यस्तेन वादिनीमोहगवचनवक्त्रीम् ॥ ५८ ॥

श्रीमार्गानाह कर्मत्यादि अत्रेदं बोध्यं ज्ञानयोगस्त्रिधा एतज्जन्मानु-
ष्ठितकर्मयोगमभ्यादितवित्तगुह्या जात' एतज्जन्मानुष्ठित भक्तियोगस्तवित्त-
गुह्या जात पूर्वाजिताभ्याभाभ्यां अभ्यादितया एतज्जन्मनि तदनुष्ठाना-
नपेक्षो वेति अन्वया केवलकर्मभक्तिय्या ज्ञानं विना मोक्षस्य 'तमेव विदि-
त्यातिवृत्त्युमेति भान्य पन्था विप्रतेऽयनाय' इति श्रुतिविरुद्धतया यथा-
श्रुतमूलासद्गत' स्यादिति दिक् तेषा मध्ये भक्तियोगरूपो मार्गो ज्ञानजनने
सुखम इत्यर्थ ॥ ५९ ॥

गुणभेदत तभोरज'सुखरूपगुणभेदेन तामभो राजसो मात्तिका चेति
विषेत्पर्य ॥ ६० ॥

यस्तु हिंसां समुद्दिश्य दम्भं मात्सर्यमेव वा ।
 भेददृष्टिश्च संरम्भी भक्तो मे तामसः स्मृतः ॥ ६१ ॥
 फलाभिसन्धिर्भोगार्थी धनकामो यशस्तथा ।
 अर्चादौ भेदबुद्ध्या मां पूजयेत् स तु राजसः ॥ ६२ ॥
 परस्मिन्नर्पितं यस्तु कर्मनिर्हरणाय वा ।
 कर्तव्यमिति वा कुर्याद्भेदबुद्ध्या समात्त्विकः ॥ ६३ ॥
 मदगुणाश्रयणादेव मथ्यनन्तगुणालये ।
 अविच्छिन्ना मनोवृत्तिर्यथा गद्गाम्बुनोऽम्बुधौ ।
 तदेष भक्तियोगस्य लक्षणं निर्गुणस्य हि ॥ ६४ ॥
 अहैतुष्यव्यवहृता या भक्तिर्मयि जायते ।

भक्तित्वैविध्याद्भक्त्यापि त्वैविध्यं तत्र तामसम्भक्तमाह यन्विति हिंसा
 शत्रोः दम्भं पूजादाभादिफलकं मात्सर्यं परगुणहेपः भेददृष्टिः अरिमित्रा-
 दिदृष्टिः संरम्भी तत्तद्विषयकासङ्गवान् ॥ ६१ ॥

फल स्वर्गसादभिसन्धिस्तकाम' भोग ऐहिक' यश इत्यस्य यशः काम
 इत्यर्थः गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्निर्देश्य अर्चादौ प्रतिमादौ आदिना स्वयिदृ-
 चादिपूजास्थानसंयुक्तः भेदबुद्ध्या व्यसप्तपाशोऽङ्गसप्तपाशक इत्येवं रूपया ॥ ६२

यो निर्हरणाय पापनाशाय कर्म मत्सृजनरूपं परस्मिन् मयि अर्पितं
 कुर्याद्भगवतः प्रेरणया यदज्ञतन्त्रेण मया कृतं तेन स एव त्वप्यत्विति
 बुद्धिर्महार्पणं नाम अथवा शास्त्रबोधितत्वादाश्रयकर्तव्यमिति बुद्ध्या यः
 कुर्यान् स सात्त्विकः अत्रापि भेदबुद्धेराद्युपादानादभेदबुद्धिरेतत् फलमिति
 सूचितम् ॥ ६३ ॥

एतत्फलोभूतं निर्गुणभक्तियोगलक्षणमाह मदगुण्येति अविच्छिन्ना मनो-
 वृत्तिरित्यन्नेन मथ्यनन्तगुणालये मयि या अविच्छिन्ना मनोवृत्तिरेतत् मदगुण-
 ध्यानस्य निर्मूलध्यानस्य लक्षणं प्रापकम् तत्र टटान्नः यथा गद्गाम्बुनोऽम्बुधौ
 इति अनेनाभेदविषयत्वं मनोवृत्तेर्दर्शितम् ॥ ६४ ॥

सा मे सालोष्य सामीप्य सार्ष्टिसायुज्यमेव वा ॥ ६५ ॥
 ददात्यपि न गृह्णन्ति भक्ता मत्सेवनं विना ।
 स एवात्यन्तिको योगो भक्तिमार्गस्य भासिति ! ॥ ६६ ॥
 मद्भावं प्राप्नुयात्तेन अतिक्रम्य गुणत्रयम् ।
 महता कामहीनेन स्वधर्माचरणेन च ॥ ६७ ॥
 कर्मयोगेन शस्त्रेण वर्जितेन विहिंसनम् ।
 महर्षेणस्तुतिमहापूजाभिः स्मृतिवन्दनैः ॥ ६८ ॥
 भूतेषु मद्भावतया सङ्गेनासत्यवर्जनैः ।
 बद्धमानेन महतां दुःखिनामनुकम्पया ॥ ६९ ॥
 स्वसमानेषु मैत्र्या च यमादीनां निषेवया ।
 वेदान्तवाक्यश्रवणान्मम नामानुकीर्तनात् ॥ ७० ॥

अहेतुकं फलानुद्देशः अतएवाव्यवहितं विशेषेणावहितं सम्बद्धा
 सार्ष्टिः साहचर्यम् ॥ ६५ ॥ .

उक्तफलानि ददात्यपि परन्तु भक्ता मत्सेवनं विना तेषु मत्सेवाया
 व्यभावात् तानि न गृह्णन्ति नाङ्गीकुर्वन्ति स एव सालोक्यादितिरस्कार
 एव अत्यात्यन्तिको योगः स एव पूर्वो भक्तो यो मत्सेवारहितं मोक्षमपि
 न बद्ध मस्यते इति ॥ ६६ ॥

तेन भक्तियोगेन गुणत्रयं तद्रूपां मायामतिक्रम्य मद्भावं महर्षेण प्राप्नु-
 यात् अथ कर्मयोगमाह महतेति क कामहीनेन फलोद्देशहीनेन स्वधर्मो नित्य-
 मैत्रित्तिरूपः ॥ ६७ ॥

तादृशकर्मयोगेन मद्भावं प्राप्नुयात् कथंभूतेन विहिंसनं हिंसावर्जितेन
 हिंसारहितेनेति यावत् उक्तभक्तियोगप्रत्युपायमाह महर्षेनेति स्मृतिः अरण्यं
 बन्दनं पशतिः ॥ ६८ ॥

सर्वभूतेषु मद्भावतया ईश्वरभावतया अमङ्गेन दुष्टमङ्गपरिहारात् ॥ ६९ ॥
 यमादीनां यमनियमप्राप्त्याश्रमादयः ॥ ७० ॥

सत्सङ्गेनार्जवेनैव ह्यहमः परिवर्जनात् ।

काङ्क्षया मम धर्मस्य परिशुद्धान्तरो जनः ॥ ७१ ॥

मद्गुणश्रवणादेव याति मामञ्जसा जनः ।

यथा वायुवशात् गन्धः स्वाश्रयाद्ग्राणमाविशेत् ॥ ७२ ॥

योगाभ्यासरतं चित्तमेवमात्मानमाविशेत् ।

सर्वेषु प्राणिजातेषु ह्यहमात्मा व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥

तमज्जात्वा विभ्रदात्मा कुरुते केवलं बहिः ।

क्रियोत्पन्नैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मै नाश्व ! तोषणम् ॥ ७४ ॥

भूतावमानिनानार्चयामर्चितोऽहं न पूजितः ॥ ७५ ॥

तावन्मामर्चयेद्देवं प्रतिमादौ स्वकर्मभिः ।

यावत्सर्वेषु भूतेषु स्थितं चात्मनि न स्मरेत् ॥ ७६ ॥

यस्तु भेदं प्रकुरुते स्वात्मनश्च परस्य च ।
 भिन्नदृष्टेर्भयं मृत्युस्तस्य कुर्यान्न संशयः ॥ ७७ ॥
 मामतः सर्वभूतेषु परिच्छिन्नेषु संस्थितम् ।
 एकं ज्ञानेन मानेन मैत्र्या चार्चेदभिन्नधीः ॥ ७८ ॥
 चेतसैवानिशं सर्वभूतानि प्रणमेत् सुधीः ।
 ज्ञात्वा मां चेतनं शुद्धं जीवरूपेण संस्थितम् ॥ ७९ ॥
 तस्मात्कदाचिन्नेक्षेत भेदमीश्वरजीवयोः ।
 भक्तियोगो ज्ञानयोगो मया मातरुदीरितः ॥ ८० ॥
 आलम्ब्यैकतरं वापि पुरुषः शमश्च्छति ।
 ततो मां भक्तियोगेन मातः ! सर्वहृदिस्थितम् ॥ ८१ ॥
 पुत्ररूपेण वा नित्यं स्मृत्वा शान्तिमवाप्स्यसि ।
 श्रुत्वा रामस्य वचनं कौशल्यानन्दसंयुता ॥ ८२ ॥

दावधिकारो न तदुत्तरं पूज्यपूजकभावापगमात् इति भावः इयमेव भावना
 मुख्येति ध्वनयितुं भेदं निन्दति यस्त्विति भिन्नदृष्टेस्तस्य मृत्युर्भयं कुर्यात्
 अत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तस्माद्भेदं त्यक्त्वाहृत्प्राप्त्य इत्याह मामत इति एकं मां ज्ञानेन
 मानेन एवं सज्ञानपूर्वकं सर्वपाणिसम्माननेन मैत्र्या सर्वत्र मित्रबुद्ध्या माम-
 र्चेत् इतीयमेव मे मुख्या पूजा कापि शत्रुबुद्धिं सर्वथा न कार्सेति भावः
 अभिन्नधीः एकएव चेतनो भगवान् सर्वत्रैव बुद्धिरित्यर्थः ॥ ७७ । ७८ ॥

तथा सर्वभूतानि चेतसा प्रणमेत् तत्र हेतुर्ज्ञानेति ॥ ७९ ॥

ईश्वरजीवयोरिति परस्परजीवानां चेत्यपि बोध्यम् ज्ञानयोगो भक्ति
 योगसहितो ज्ञानयोग इत्यर्थः ॥ ८० ॥

एकतरं केवलभक्तियोगमपीत्यर्थं शमश्च्छति तस्य परिणामे ज्ञान-
 योग प्रापकत्वादिति भावः ॥ ८१ ॥

भक्तियोगेन उत्कृष्टोऽयमीश्वरः पूज्य इत्येवरूपेण तत्राष्टामर्थ्यं च्याह
 पुत्ररूपेण वेति ॥ ८२ ॥

रामं सदा हृदि ध्यात्वा हित्वा संसारबन्धनम् ।

अतिक्रम्य गतीं सिद्धोऽप्यवाप परमा गतिम् ॥ ८३ ॥

कैकेयी चापि योगं रघुपतिगदितं पूर्वमेवाधिगम्य
अद्वाभक्तिप्रशान्ता हृदि रघुतिलकं भावयन्ती गतासुः ।
गत्वा स्वर्गं स्फुरन्ती दशरथसहिता मोदमानावतस्थे
माता श्रीलक्ष्मणस्याप्यतिविमलमतिः प्राप भर्तुः समीपम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे उभयमहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे

सप्तमं सर्गं ।

तिस्रो गतो सात्त्विकराजसतामसो तत्र सात्त्विको धार्षिणादिगति
राजसो धूमादिगतिस्तामसो जायस्य चिदस्यत्वेव ह्येषा तदाद्या दहराद्युपा-
सकानां द्वितीया कर्मिणा तृतीयात्वेना परमा गतिम नास्य प्राणाद्युत्क्राम-
न्त्यत्रैव समवलीयन् इति ज्ञानिनाम्याम ॥ ८३ ॥

पूर्वमेव चित्रकूटगिरौ ॥ ८४ ॥

इति श्रीमत्कविराजविषदुद्धरणसमर्थव्यादिवि० श्रीरामधर्मण कृतौ

श्रीमद्भ्यात्मरामायणे सेतौ उत्तरकाण्डे

सप्तमं सर्गं ।

अष्टमः सर्गः ।

श्रीमहादेव उवाच ।

अथ काले गते कस्मिन् भरतो भीमविक्रमः ।
 युधाजिता मातुलेन ह्याहृतोऽगात्सैनिकः ॥ १ ॥
 रामाञ्जया गतास्ताव हत्वा गन्धर्वनायकान् ।
 तिष्ठः कोटीः पुरे द्वे तु निवेश्य रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 पुष्करं पुष्करावत्यां तत्रं तच्चगिलाहये ।
 अभिषिच्य सुतौ तत्र धनधान्यसुहृद्दतौ ॥ ३ ॥
 पुनरागत्य भरतो रामसेवापरोऽभवत् ।
 ततः प्रीतो रघुश्रेष्ठो लक्षणं प्राह सादरम् ॥ ४ ॥
 उभौ कुमारौ सौमित्रे ! गृहीत्वा पश्चिमां दिशम् ।
 तत्र भिक्षान्निनिर्जित्य दुष्टान् सर्वापकारिणः ॥ ५ ॥
 अद्भुदक्षित्केतुश्च महासत्त्वपराक्रमौ ।
 द्वयोर्द्वे नगरे कृत्वा गजाश्वधनरत्नकैः ॥ ६ ॥
 अभिषिच्य सुतौ तत्र शीघ्रमागच्छ मां पुनः ।
 रामस्याञ्जां पुरस्कृत्य गजाश्वबलवाहनः ॥ ७ ॥
 गत्वा हत्वा रिपून् सर्वान् स्थापयित्वा कुमारकौ ।
 सौमित्रिः पुनरागत्य रामसेवापरोऽभवत् ॥ ८ ॥

अथेति कस्मिन् कस्मिंश्चिदित्यर्थः मातुलेनाहृतः स्वदेशसमीपवर्तिगन्धर्व-
 विषयस्यगन्धर्ववधार्थम् ॥ १ ॥

तिष्ठः कोटीगन्धर्वनायकान् हत्वेत्यन्वयः पुरे पुष्करावतीतच्चगिलाहये । २
 सुतौ पुष्करतलनामामौ ॥ ३ । ४ ॥

उभारौ स्वश्रेष्ठौ पश्चिमा दिशं याहीति शेषः ॥ ५ । ६ । ७ । ८ ॥

ततस्तु काले महति प्रयाते
 रामं सदा धर्मपथेस्थितं हरिम् ।
 द्रष्टुं समागाहपिवेशधारी ।
 कालसातो लक्षणमित्युवाच ॥ ९ ॥
 निवेद्यस्नातिबलस्य दूतं
 मां द्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय ।
 रामाय विज्ञापनमस्ति तस्य
 महर्षिमुख्यस्य चिराय धीमन् ॥ १० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्वरयान्वितः ।
 आचचक्षेऽथ रामाय संप्राप्तं तपोधनम् ॥ ११ ॥
 एवं ब्रुवन्तं प्रोवाच लक्षणं राघवो वचः ।
 शीघ्रं प्रवेश्यतां तात । मुनिः सत्कारपूर्वकम् ॥ १२ ॥
 लक्षणास्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तापसम् ।
 स्वतेजसा ज्वलन्तं तं दृत्सिक्तं यथानलम् ॥ १३ ॥
 सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानः स्वतेजसा ।
 मुनिर्मधुरवाक्येन वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ १४ ॥
 तस्यै स मुनये रामः पूजा कृत्वा यथाविधि ।

ततः समागमनानन्तरम् ॥ ९ ॥

अतिबलस्य महर्षिमुख्यस्य दूतं रामं द्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय निवेद्यस्य
 यस्याह दूतस्य महर्षिमुख्यस्य रामाय चिराय विज्ञापनमस्ति राम
 प्राति चिरकालं बोधनीयं वाक्यमस्ति ॥ १० ॥

स सौमित्रिरित्यन्वयः ॥ ११ । १२ । १३ ॥

वर्धस्वेत्यस्य भूराज्याधिकसंगं राज्याभागेन वर्धस्वेति तद्द्रव्यस्त्वितोर्ध १४

पृष्टानामयमव्यग्रो रामः पृष्टोऽथ तेन सः ॥ १५ ॥
 दिव्यासने समासीनो रामः प्रोवाच तापसम् ।
 यदर्थमागतोऽसि त्वमिह तत्प्रापयस्व मे ॥ १६ ॥
 वाक्येन चोदितस्तेन रामेणाह मुनिर्वचः ।
 इन्द्रमेव प्रयोक्तव्यमनालक्ष्यन्तु तद्वचः ॥ १७ ॥
 नान्येन चैतत् श्रोतव्यं नास्वातव्यं च कस्यचित् ।
 शृणुयाद्वा निरीक्षेद्वा यः स वध्यस्त्वया प्रभो ! ॥ १८ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 तिष्ठ त्वं द्वारि शौमित्ते ! नायात्वत्र जनो रहः ॥ १९ ॥
 यद्वागच्छति को वापि स वध्यो मे न संशयः ।
 ततः प्राह मुनिं रामो येन वा त्वं विसर्जितः ॥ २० ॥
 यत्ते मनीषितं वाक्यं तद्वदस्व ममाग्रतः ।
 ततः प्राह मुनिर्वाक्यं शृणु राम ! यथातथम् ॥ २१ ॥
 ब्रह्मणा प्रेषितोऽस्मीय ! कार्यार्थे तेऽन्तिकं प्रभो ! ।
 अहं हि पूर्वजो देव ! तव पुत्रः परन्तप ! ॥ २२ ॥

तेनानामयं पृष्टो रामो तस्मै चनामयं पृष्टा प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ १५ ॥
 यदर्थं यत्प्रापणार्थं तत्स्वस्वामिवाक्यं ॥ १६ ॥
 इन्द्रमेव रहस्यमेव अनालक्ष्यं तृतीयेनेति शेषः ॥ १७ ॥
 तदेव स्पष्टयति नान्येवेति निरीक्षेद्वा कथयन्नाश्रवामिति शेषः ॥ १८ ॥
 अत्र रहः रहस्याने जन आवाभ्यामतिरिक्तकृतयो जन इत्यर्थः ॥ १९ ॥
 को वापि त्वं वा अन्वो वा येन त्वं विसर्जितं प्रेषितकस्य वा मनीषितं
 अथवा ते तवैव मनीषितं यद्वाक्यं तद्वदस्व ॥ २० ॥
 यथातथं सत्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥
 त्वं क इति जिज्ञासां सम्भाव्य स्वयमेवोत्तरमाह अहं हीति पूर्वजः

मायासद्गमजो वीर ! कालः सर्वहरः स्मृतः ।
 ब्रह्मा त्वामाह भगवान् सर्वदेवर्षिपूजितः ॥ २३ ॥
 रक्षितुं स्वर्गलोकस्य समयसो महामते ! ।
 पुरा त्वमेक एवासीर्लोकान् संहृत्य मायया ॥ २४ ॥
 भार्यया सहितस्त्वं मामादी पुत्तमजीजनः ।
 तथा भोगवतं नागमनन्तमुदकेशयम् ॥ २५ ॥
 मायया जनयित्वा त्वं द्वौ ससत्त्वौ महापलौ ।
 मधुकैटभकौ दैत्यौ हत्वा मेदोऽस्थिसञ्चयम् ॥ २६ ॥
 इमां पर्वतसम्बद्धां मेदिनीं पुरुपर्धभ ! ।
 पद्मे दिव्यार्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ २७ ॥
 मां विधाय प्रजाध्यक्षं मयि सर्वं न्यवेदयत् ।

सर्वसृष्ट्यपेक्षया पूर्वं महत्तत्त्वस्यैवायमंगविशेष इत्याह अतिरिक्तमेवेदं
 तत्त्वमिति शेषा ॥ २२ ॥

मायासंगमसदीक्षणमात्रम् ॥ २३ ॥

अथ ब्रह्मवाक्यमाह रक्षितमिति समयः अवतारसमये कृतः कालः
 एतावन्न कालं भूलोके स्थित्वा पुन स्वर्गमागन्तेत्येवं रूपः नतु भम स्वर्गेण
 कः सम्बन्ध इत्यागद्वा निवर्तयितुं पूर्वकथामाह पुरेति 'सदेव सौम्येदमप्य
 आसीत्' इति श्रुतेः मायापि कार्याद्यमत्वात्त्वदभेदेनैव तदेति भावः ॥ २४

'भार्यया मायया भवत्साक्षिधेन तस्या अध्येवं परिणामगोलत्वादिति
 भावः भोगवतं शेषं सुखभाव चार्पः एतावुभावपि महत्तत्त्वाधिष्ठातारावि-
 त्वाहः ॥ २५ ॥

ससत्त्वौ सपराक्रमौ तग्मेदोस्थिसञ्चयं तद्रूपम् ॥ २६ ॥

इमां मेदिनीं निर्मितवानिति शेषः तत्र सप्तस्य नाभ्या विद्यमाने
 पद्मे मासत्पाद्य ॥ २७ ॥

तं च मां प्रजाध्यक्षं विधाय भवान् मयि सर्वं प्रजीत्पादनपालनादि-

सोऽहं संयुक्तसंभारस्वामवोचं जगत्प्रते ! ॥ २८ ॥
 रक्षां विधत्स्व भूतेभ्यो ये मे वीर्यापहारिणः ।
 ततस्त्वं कश्यपाज्जातो विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ २९ ॥
 हृतवानसि भूभारं वधाद्रक्षोगणस्य च ।
 सर्वासूत्सार्यमाणासु प्रजासु धरणीधर ! ॥ ३० ॥
 रावणस्य वधाकाञ्ची मर्त्यलोकमुपागतः ।
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ ३१ ॥
 कृत्वा वासस्य समयं त्रिदशेष्वामनः पुरा ।
 स ते मनोरथः पूर्णः पूर्णो चायुषि ते वृषु ॥ ३२ ॥
 कालस्तापसरूपेण त्वत्समीपमुपागमम् ।
 ततो भूयश्च ते बुद्धिर्यदि राज्यमुपासितुम् ॥ ३३ ॥
 तत्तथा भव भद्रं ते एवमाह पितामहः ।
 यदि ते गमने बुद्धिर्देवलोकं जितेन्द्रिय ! ॥ ३४ ॥
 सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ।
 चतुर्मुखस्य तहाक्यं श्रुत्वा कालेन भाषितम् ॥ ३५ ॥
 हसन् रामस्तादा वाक्यं कृतस्त्रस्यान्तकमवधीत् ।

भारं न्यवेदयन् स्थापितवान् संयुक्तसंभारः षड्वीरुतमजोत्पादनादिश्व-
 हारः ॥ २८ ॥

मे वीर्यापहारिणः मे वीर्येश्च मत्प्रजानां दुःखदा इत्यर्थः ततः मां
 प्रति तदा प्रतिज्ञानोत्तरमित्यर्थः ॥ २९ । ३० । ३१ ॥

समयं वासुदेवप्रतिज्ञां मनोरथः प्रतिज्ञादिष्ययः कालः श्रेष्ठे प्रसिद्धे
 आयुषि पूर्णे मति ॥ ३२ ॥

अहं कामस्तापसरूपेण त्वत्समीपमुपागमं भाषयान्ति ॥ ३३ ॥

तत्तथा भव राज्यमुपासितुम् ॥ ३४ । ३५ ॥

श्रुतं तव वचो मेऽद्य ममापीडतरं तु तत् ॥ ३६ ॥
 सन्तोषः परमो ज्ञेयस्त्वदागमनकारणात् ।
 त्वयाणामपि लोकाणा कार्यायं मम सन्भवः ॥ ३७ ॥
 भद्रं तेऽस्त्वागमिष्यामि यत एवाहमागतः ।
 मनोरथस्तु संप्राप्तो न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ३८ ॥
 भक्तसेवकानां देवाना सर्वकार्येषु वै मया ।
 स्थातव्यं मायया पुत्र ! यथा चाह प्रजापतिः ॥ ३९ ॥
 एवं तयोः कथयतोर्दुर्वासा मुनिरभ्यगात् ।
 राजद्वारं राघवस्य दर्शनापेक्षयादृतम् ॥ ४० ॥
 मुनिलक्ष्मणमासाद्य दुर्वासा वाक्यमब्रवीत् ।
 शीघ्रं दर्शय रामं मे कार्यं मेत्यन्तमाहितम् ॥ ४१ ॥
 तच्छ्रुत्वा प्राह सौमित्रिर्मुनिं ज्वलनतेजसम् ।
 रामेण कार्यं किं तेऽद्य किं तेऽभीष्टं करोम्यहम् ? ॥ ४२ ॥
 राजा कार्यान्तरे व्यग्रो मुहूर्तं संप्रतीक्ष्यताम् ।
 तच्छ्रुत्वा क्रोधसंतप्तो मुनिः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
 अस्मिन् क्षणे तु सौमित्रे ! न दर्शयसि चेद्दिभुम् ।

हृत्स्त्रस्य जगतोऽन्तकम् नागकं काष्ठमित्यर्थं ॥ ३६ ॥

कार्याय सन्भव तेन निष्पन्नकार्यस्यावस्थाने न प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

मनोरथ अयमेव मे मनोरथो यदि ते गमनमिति भावः ॥ ३८ ॥

स्थातव्यं तद्रक्षणायोद्युक्तेन भाष्यं माययेत्त्वेन सर्वमिदं मायैवेति

ध्वनयति ॥ ३९ ॥

प्रादृतं यथा भवति तथा दर्शनेष्वया राजद्वारमभ्यगात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रामेण कार्यं किन्ने इति तत्पर्यं कार्यमहं सम्पादयामीति भावः तदे-

वाह किन्ने इत्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रामं सविषयं वंशं भस्मीकुर्यान्न संशयः ॥ ४४ ॥
 श्रुत्वा तद्वचनं घोररुष्टेर्दुर्वाससो भयम् ।
 स्वरूपं तस्य वाक्यस्य चिन्तयित्वा स लक्ष्मणः ॥ ४५ ॥
 सर्वनाशाहरं मेऽद्य नायो ह्येकस्य कारणात् ।
 निश्चित्यैवं ततो गत्वा रामाय प्राह लक्ष्मणः ॥ ४६ ॥
 सौमित्तेर्वचनं श्रुत्वा रामः कालं व्यसर्जयत् ।
 शीघ्रं निर्गम्य रामोऽपि ददर्शात्तेः सुतं मुनिम् ॥ ४७ ॥
 रामोऽभिवाद्य संप्रीतो मुनिं पप्रच्छ सादरम् ।
 किं कार्यं ते करोमीति मुनिमाह रघूत्तमः ॥ ४८ ॥
 तच्छ्रुत्वा रामवचनं दुर्वासा राममब्रवीत् ।
 अद्य वर्षसहस्राणामुपवाससमापनम् ॥ ४९ ॥
 अतो भोजनमिच्छामि सिद्धं यत्ते रघूत्तम ! ।
 रामो मुनिवचः श्रुत्वा सन्तोषेण समन्वितः ॥ ५० ॥
 ससिद्धमन्त्रं मुनये यथावत् समुपाहरत् ।
 मुनिर्भुक्त्वात्रमष्टतं सन्तुष्टः पुनरभ्यगात् ॥ ५१ ॥
 स्वमाश्रमं गते तस्मिन् रामः सस्मार भाषितम् ।
 कालेन शोकदुःपार्तो विमनाचातिपिहलः ॥ ५२ ॥

वंशं दण्डपद्येति शेषः तेन सर्वेषां भवदादीनां मातृं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भयमतिघयेन घोरमित्यन्वयः स्वरूपं वाक्यं व्यज्ञं शार्धम् ॥ ४५ ॥

कारणाद्दुर्वासोऽप्यात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

वर्षसहस्राणां समन्वोय उपवासस्तस्य समापनं समाप्तं शार्धम् ॥ ४९ ॥

यस्मिन् गृष्टेऽस्मि तद्भोजनमिच्छामि ॥ ५० ॥

अष्टतममष्टतवत् श्लाघ ॥ ५१ ॥

कालेन भाषितमित्यन्वयः श्लाघा च भोज्यादियुक्तः मनु ॥ ५२ ॥

अवाङ्मुखो दीनमना न शशाकामिभाषितुम् ।
 मनसा लक्षणं ज्ञात्वा हतप्रायं रघूदृहः ॥ ५३ ॥
 अवाङ्मुखो बभूवाथ दृष्णीमेवाधिलेश्वरः ।
 ततो रामं विलोक्याच्च सौमित्रिर्दुःखसंस्तुतम् ॥ ५४ ॥
 दृष्णीं भूतं चिन्तयन्तं गर्हन्तं स्नेहबन्धनम् ।
 मत्कृते त्यज सन्तापं जहि मां रघुनन्दन ! ॥ ५५ ॥
 गतिः कालस्य कलिता पूर्वमेवेदृशी प्रभो ! ।
 त्वयि हीनप्रतिज्ञे तु नरको मे ध्रुवं भवेत् ॥ ५६ ॥
 मयि प्रीतिर्यदि भवेद्यद्यनुग्राह्यता तव ।
 त्यक्त्वा यद्वां जहि प्राज्ञ ! मा मा धर्मं त्यज प्रभो ! ॥ ५७ ॥
 सौमित्रिणोक्तं तच्छ्रुत्वा रामश्चलितमानसः ।
 आह्वय मन्त्रिणः सर्वान् यश्चिठं चेदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥
 मुनेरागमनं यत्तु कालस्यापि हि भाषितम् ।
 प्रतिज्ञामात्मनश्चैव सर्वमावेदयत्प्रभुः ॥ ५९ ॥

मनसा हतप्रायं ज्ञात्वा प्रतिज्ञाया अन्वया कर्तव्यमवस्थादिति भावः
 ॥ ५३ । ५४ ॥

स्नेहहतं बन्धनं गर्हन्तं निन्दयन्तं स्नेहाहणे अग्रहता तदकरणे च प्रति-
 ज्ञाहानिरिति चिन्तयन्तम् ॥ ५५ ॥

पूर्वमेवेदृशीति इदमवगच्छे भाषीति भावः मत्कृते त्वत्प्रतिज्ञाहानौ
 ममापि नरक इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

धर्मं मा त्यजेत्यर्थः अनेन प्रतिज्ञायामभेद शब्दितया शब्दो धर्म-
 महिषेयानां च तत्प्रतिज्ञानिर्वाहणं परमो धर्म इति सूचितम् ॥ ५७ ॥

अहितप्रायश्चरणात् ॥ ५८ ॥

मुनेर्दुःखम् ॥ ५९ । ६० ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं सन्निवृत्तः सपुरोहिताः ।
 ऊचुः प्राञ्चलयः सर्वे राममक्लिष्टकारिणम् ॥ ६० ॥
 पूर्वमेव हि निर्दिष्टं तव भूभारहारिणः ।
 लक्ष्मणेन वियोगस्तो ज्ञातो विज्ञानचक्षुषा ॥ ६१ ॥
 त्यजाशु लक्ष्मणं राम ! मा प्रतिज्ञां त्यज प्रभो ! ।
 प्रतिज्ञाते परित्यक्ते धर्मो भवति निष्फलः ॥ ६२ ॥
 धर्मं नष्टेऽखिले राम ! त्रैलोक्यं नश्यति ध्रुवम् ।
 त्वं तु सर्वस्य लोकस्य पालकोऽसि रघूत्तम ! ॥ ६३ ॥
 त्यक्त्वा लक्ष्मणमेवैकं त्रैलोक्यं तातुमर्हसि ।
 रामो धर्मार्थसहितं वाक्यं तेषामनिन्दितम् ॥ ६४ ॥
 सभामध्ये समाश्रुत्य प्राह सौमित्रिमञ्जसा ।
 यथेष्टं गच्छ सौमित्रे ! माभूद्धर्मस्य सङ्घयः ॥ ६५ ॥
 परित्यागो बधो वापि सतामेवोभयं समम् ।
 एवमुक्ते रघुश्रेष्ठे दुःखव्याकुलितेक्षणः ॥ ६६ ॥
 रामं प्रणम्य सौमित्रिः शीघ्रं गृहमगात् स्वकम् ।
 ततोऽगात्पर्युतीरमाचम्य स लताञ्जलिः ॥ ६७ ॥
 नवद्वाराणि संयम्य मूर्ध्नि प्राणमधारयत् ।

भूभारहारिणस्तावन्मात्रफलकतया एतत्प्ररीरस्य तव पूर्वं त्वनां पूर्वमि-
 त्यर्थं लक्ष्मणगमनं निर्दिष्टं भावी स त्वर्षोऽप्याभिप्रायत एवास्ते ॥ ६१ ॥

प्रतिज्ञातेऽर्थे परित्यक्ते अक्षयकाले ॥ ६२ ॥

धर्मं नष्टे राम इति श्रेयं तव त्रैलोक्यपानकत्वेन तद्गर्भनाशे सम्पूर्ण-
 त्रैलोक्यनाश इति भावः ॥ ६३ । ६४ ॥

समाश्रुत्य वर्षिणादिवाक्यं श्रुत्येत्यर्थं ॥ ६५ ॥

सताशुभयं मममेवेत्यस्य उक्ते उक्तप्रतीत्यर्थं ॥ ६६ । ६७ ।

वदन्नरं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥ ६८ ॥
 पदं तत्परमं धाम चेतसा सोऽभ्यचिन्तयत् ।
 वायुरोधेन संयुक्तं सर्वे देवाः सहर्षयः ॥ ६९ ॥
 साग्नयो लक्ष्मणं पुष्पैस्तुष्टुबुध समाकिरन् ।
 अदृश्यं विबुधैः कैश्चित्सशरीरं स वासव' ॥ ७० ॥
 गृहीत्वा लक्ष्मणं शकः स्वर्गलोकमथागमत् ।
 ततो विष्णोश्चतुर्भागं तं देवं सुरसत्तमाः ।
 सर्वे देवर्षयो हृद्वा लक्ष्मणं समपूजयन् ॥ ७१ ॥
 लक्ष्मणे हि दिवमागते हरौ
 सिद्धलोकगतयोगिनस्तदा ।
 ब्रह्मणा सच्च समागमन्मुदा
 द्रष्टुमाहितमहाद्विरूपकम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भ्यान्नराभायणे उभामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे
 अष्टम सर्ग ।

नवद्वाराणि शक्तुधी कर्षीं नासिका सुखं पायूपस्थे ब्रह्मरन्ध्रञ्चेति ॥ ६८ ॥
 व्यभ्यचिन्तयत् वासुदेवोऽहमित्यध्यायत ॥ ६९ ॥
 तुष्टुबु पुष्पैः समाकिरन् विबुधैः कैश्चिददृश्यं कैरपि देवैर्न दृश्यामि-
 त्वर्थ ॥ ७० । ७१ ॥

हरौ हृद्ये सिद्धलोकगतयोगिन तल्लोकस्य योगिन इत्यर्थं व्याहित
 प्राप्त महाद्विरूप येन तत् दुग्ध यथा दधिभावमापद्यते तथासमेध देह
 तत्वाद्विरूपता प्राप्त इत्यर्थ ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्कलरात्रविषद्वरुणसमर्षेत्यादिवि० श्रीरामवर्मण
 कृतावध्यान्नराभायणे सप्तौ उत्तरकाण्डे
 अष्टम सर्ग ।

श्रीमहादेव उवाच ।

लक्ष्मणं तु परित्यज्य रामो दुःखसमन्वितः ।

मन्त्रिणो नैगमांश्चैव यथिष्ठं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

अभिपेक्ष्यामि भरतमधिराज्ये महामतिम् ।

अद्य चाहं गमिष्यामि लक्ष्मणस्य पदानुगः ॥ २ ॥

एवमुक्ते रघुश्रेष्ठे पौरजानपदास्तादा ।

द्रुमा इव च्छिन्नमूला दुःखार्ताः पतिता भुवि ॥ ३ ॥

मूर्च्छितो भरतो वापि श्रुत्वा रामाभिभाषितम् ।

गर्हयामास राज्यं स प्राहेदं रामसन्निधौ ॥ ४ ॥

सत्येन च शपेनाहं त्वां विना हिवि वा भुवि ।

काङ्क्षे राज्यं रघुश्रेष्ठ ! शपे त्वत्पादयोः प्रभो ! ॥ ५ ॥

द्रुमौ कुशलवौ राजन् ! अभिपिञ्चस्व राघव ! ।

कोशलेषु कुशं वीरसुत्तरेषु लवं तथा ॥ ६ ॥

नैगमा यथिजः ॥ १ ॥

अद्य चाहमित्यर्थः पदानुगः पदान्ततुलनीकृत्य गन्ता अन्यथा तेन
बहुव्यवधानं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्ते उक्तवति सति ॥ ३ ॥

भरतो वापि भरतदापीत्यर्थः राज्यं गर्हयामास मदिन्द्रापूर्वकमिदं
प्राह वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सत्येन शपे सत्यं मे नश्यत यदि राज्याकांक्षेत्येकः शपथ त्वत्पादयोश्च
शपे त्वत्पादयोः स्पर्शने च शपथ इत्यपरः शपथः ॥ ५ ॥

तर्हि सर्वगमने को राज्यं पालयिष्यतीत्याशङ्क्याहेमाविति ॥६।०॥

गच्छन्तु दूतास्वरितं शत्रुघ्नानयनाय हि ।
 अस्माकमेतद्गमनं स्वर्वासाय षड्गोतु सः ॥ ७ ॥
 भरतेनोदितं श्रुत्वा पतितस्ताः समीच्य तम् ।
 प्रजाश्च भयसंविग्ना रामविश्लेषकातराः ॥ ८ ॥
 वशिष्ठो भगवान् राममुवाच सदयं वचः ।
 पश्य तातादंरात्सर्वाः पतिता भूतले प्रजाः ॥ ९ ॥
 तासां भावानुगं राम ! प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 श्रुत्वा वशिष्ठवचनं ताः समुत्थाप्य पूज्य च ॥ १० ॥
 सस्नेहो रघुनाथस्ताः किं करोमीति ? चाब्रवीत् ।
 ततः प्राञ्जलयः प्रोचुः प्रजा भक्त्या रघूदहम् ॥ ११ ॥
 गन्तुमिच्छसि यत्र त्वमनुगच्छामहे वयम् ।
 अस्माकमेपा परमा प्रीतिर्धर्मो यमक्षयः ॥ १२ ॥
 तयानुगमने राम ! हृद्गता नो दृढा मतिः ।
 मुक्तदारादिभिः सार्द्धमनुयासोऽद्य सर्वथा ॥ १३ ॥
 तपोवनं वा स्वर्गं वा पुरं वा रघुनन्दन ! ।
 ज्ञात्वा तेषां मनोदाढ्यं कालस्य वचनं यथा ॥ १४ ॥
 भक्तं पौरजनं चैव वाढमित्याह राघवः ।
 श्रुत्वैव निश्चयं रामस्तस्मिन्नेवाहनि प्रभुः ॥ १५ ॥
 प्रस्थापयामास च तौ रामभद्रः कुशीलवौ ।

तं तथा कठोरं वदन् पतिता भुवीति शेषः ॥ ८ ॥

तातेति इन्वोधनं ॥ ९ ॥

भाषानुगं अभिप्रायात्तुम् पूज्येति स्वार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

अयं त्वदनुगमनरूपः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तपोवमाद्यन्यतम यद्दन्वाषि तदनुयास इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७

अटौ रथसहस्राणि सहस्रञ्चैव दन्तिनाम् ॥ १६ ॥

यष्टिं चाश्वसहस्राणामेकैकस्यै ददौ बलं ।

बद्धरत्नौ बद्धधनौ हृष्टपुष्टजनादतौ ॥ १७ ॥

अभिवाद्य गतौ रामं कञ्चेण तु कुशीलवौ ।

शत्रुघ्नानयने दूतान् प्रेषयामास राघवः ।

ते दूतास्त्वरितं गत्वा शत्रुघ्नाय न्यवेदयन् ॥ १८ ॥

कालस्यागमनं पश्चादत्रिपुत्तस्य चेष्टितम् ।

लक्ष्मणस्य च निर्याणं प्रतिज्ञां राघवस्य च ॥ १९ ॥

पुत्राभिप्रेचनं चैव सर्वं रामचिकीर्षितम् ।

श्रुत्वा तद्दूतवचनं शत्रुघ्नः कुलनाशनम् ॥ २० ॥

व्यथितोऽपि हृतिं लब्ध्वा पुत्रावाह्वय सत्वरः ।

अभिपिच्य सुवाङ्मं वै मथुरायां महाबलः ॥ २१ ॥

यूपकेतुं च विदिशानगरे शत्रुसूदनः ।

अयोध्यां त्वरितं प्रागात् स्वयं रामदिदृक्षया ॥ २२ ॥

ददर्श च महात्मानं तेजसा ज्वलनप्रभम् ।

दुःखलघुगमस्वीतं ऋषिभिर्याक्ष्यैर्दृष्टम् ॥ २३ ॥

अभिवाद्य रमानाथं शत्रुघ्नो रघुपुङ्गवम् ।

प्राञ्जलिर्धर्मसहितं वाक्यं प्राह महामतिः ॥ २४ ॥

अभिपिच्य सुतौ तत्र राज्ये राजीवलोचन ! ।

तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २५ ॥

कञ्चेण भगवद्वियोगजड् खासहिष्णुतया क्लेशेन ॥ १८ ॥

अत्रिपुत्तस्य दुर्वाससः प्रतिज्ञां प्रजासु महानयनविषयाम् ॥ १९ ॥

चिकीर्षितं सुगमनरूपं कुलस्य भ्रातृसमूहस्य नाशनम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

अथयैर्ऋषिभिः व्यथितरज्जीविर्भविष्यदादौः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

त्यक्तुं नार्हसि मां वीर ! भक्तं तव विग्रेपतः ।
 यत्तुन्नस्य हृदां बुद्धिं विज्ञाय रघुनन्दनः ॥ २६ ॥
 सज्जीभवतु मध्याङ्गे भवानित्यब्रवीद्वचः ।
 अथ क्षणात्समुत्प्रेतुर्वानराः कामरूपिणः ॥ २७ ॥
 ऋक्षश्च राक्षसाश्चैव गोपुच्छश्च सहस्रशः ।
 ऋषीणां देवतानां च पुत्रा रामस्य निर्गमम् ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा प्रोक्षु रघुश्रेष्ठं सर्वे वानरराक्षसाः ।
 तवानुगमने विद्धि निश्चितार्थान्हि नः प्रभो ! ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोऽपि मञ्जुवतः ।
 यथावदभिधाद्याच्च राघवं भक्तवत्सलम् ॥ ३० ॥
 अभिपिप्याद्भृष्टं राज्ये ध्यागतोऽस्मि मञ्जुवतम् ।
 तवानुगमने राम ! विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ ३१ ॥
 श्रुत्वा तेषां हृदं वाक्यं ऋक्षवानरराक्षसाम् ।
 विभीषणमुवाचेदं वचनं ऋदुसादरम् ॥ ३२ ॥
 धरिष्यति धरा यावत्प्रजास्तावत्प्रशाधि मे ।
 यचनाद्द्राक्षसं राज्यं थापितोऽसि भमोपरि । ३३ ॥
 न किञ्चिदुत्तरं वाच्यं त्वया मत्कृतकारणात् ।
 एयं विभीषणं वृत्ता हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 मारुते ! त्वं चिरञ्जीव ममाङ्गां मां श्रुत्वा कथाः ।

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥

मे वचनमात्रशाधि राक्षस रक्ष सम्बन्धि राज्य च प्रशाधि अतोऽन्यथा
 वदेत्याह थापितोऽपीति अन्यवचनोक्तौ मद्दधपातकं तत्रेति भावः ॥ ३३

। ३४ ॥

जाम्बवन्तमथा प्राह तिष्ठ त्वं द्वापरान्तरे ॥ ३५ ॥

मया साह्वं भवेद्युद्धं यत्किञ्चित्कारणान्तरे ।

ततस्तान् राघवः प्राह ऋक्षराक्षसवानरान् ।

सर्वानेव मया साह्वं प्रयातेति दयान्वितः ॥ ३६ ॥

ततः प्रभाते रघुवंशनाथो विशालवचासितकञ्जनेत्रः ।

पुरोधसं प्राह वशिष्ठमार्यं यान्त्वग्निहोत्राणि पुरो गुरो ! मे ॥ ३७

ततो वशिष्ठोऽपि चकार सर्वं प्रास्थानिकं कर्म सचद्विधानात् ।

क्षौमाम्बरो दर्भपवितपाणिर्महाप्रयाणाय गृहीतबुद्धिः ॥ ३८ ॥

निष्कस्य रामो नगरात्क्षिताम्नाच्छयीष यात' शशिकोटिकान्तिः

रामस्य सव्ये सितपद्महस्ता पद्मा गता पद्मविशालनेत्रा ॥ ३९ ॥

पार्श्वेऽय दक्षेऽरुणकञ्जहस्ता श्यामा ययौ भूरपि दीप्यमाना ।

शास्त्राणि शस्त्राणि धनुश्च बाणा जग्मुः पुरस्तात् धृतविग्रहास्ते ॥ ४०

वेदाश्च सर्वे धृतविग्रहाश्च ययुश्च सर्वे मुनश्च दिव्याः ।

माता श्रुतीनां प्रणवेन साध्वी ययौ हरिं व्याहृतिभिः समेता ॥ ४१

ममाज्ञा विरञ्जीवेत्येवं रूपां द्वापरान्तरे एतच्चतुर्थुगीभद्रयत्किञ्चिच्च-
तयुस्वल्गर्गतदादरे ॥ ३५ ॥

युद्धं भवेत् भविष्यति ततः स्वर्गं गन्मिष्यमीति शेषं चत्त्रं जाम्बवत्-
यह्वर्यं मेन्द्विदियोरप्युपलक्षणं तान् हनुमज्जाम्बवदादिभद्रान् ॥ ३६।३७।

प्रास्थानिकं महाप्रस्थानोचितं क्षौमाम्बर इत्यादि रामविशेषणम् ॥ ३८।

पद्मा लक्ष्मी पूर्वगता सीता तत्काले लक्ष्मीरूपेण सन्निहिता जाते-
त्यर्थः ॥ ३९ ॥

अरुणकञ्जहस्ता रक्तपद्महस्ता भूमटधिष्ठात्री देवता एवमप्ये पि
बोधम् ॥ ४० ॥

दिव्या मुनयः सनकादयः श्रुतीनां माता गायत्री ॥ ४१ ॥

गच्छन्तमेवानुगता जनासो समुत्तदाराः सच्च बन्धुवर्गेः ।
 अनादृतद्वारमिवापवर्गं रामं व्रजन्तं ययुराप्तकामाः ॥ ४२ ॥
 सान्तपुरः सानुचरः सभार्यः शत्रुघ्नयुक्तो भरतोऽनुयायात् ।
 गच्छन्तमालोक्य रमासमेतं श्रीराघवं पौरजनाः समस्ताः ॥ ४३ ॥
 सगालहृद्वाश्च ययुर्हिजाग्याः सामात्यवर्गाश्च समन्त्रिणो ययुः ।
 सर्वे गताः क्षत्रमुष्पा प्रहृष्टा वैश्याश्च शूद्राश्च तथापरे च ॥ ४४ ॥
 सुग्रीवमुख्या हरिपुङ्गवाश्च स्नाता विशुद्धाः शुभशब्दयुक्ताः ।
 न कश्चिदासीद्भवद्दुःखयुक्तो दीनोऽथ वा वाह्यमुखेषु सक्तः ॥ ४५ ॥
 आनन्दरूपानुगता विरक्ता ययुश्च रामं पशुभृत्यवर्गेः ।
 भूतान्यदृश्यानि च यानि तत्र ये प्राणिनः स्याव्रजङ्गमाश्च ॥ ४६ ॥
 साक्षात्पराय्यानमनन्तशक्तिं जग्मुर्विरक्ताः परमेकमीशम् ।
 नासीद्योध्यानगरे तु जन्तुः कश्चित्तदा राममना न यातः ॥ ४७ ॥
 शून्यं बभूवापिलमेव तत्र पुरं गते राजनि रामचन्द्रे ।
 ततोऽतिदूरं नगरात्स गत्वा दृष्ट्वा नदीं ता हरिनेत्रजाताम् ॥ ४८ ॥

अनादृतद्वारमिवापवर्गं तस्य व्रजन्तं राममनुययु ॥ ४२ ॥

ययुयायात् अन्वगच्छदित्यर्थं कश्चित्तत्रैव पाठ ॥ ४२ ॥

सामात्यवर्गा समन्त्रिणो द्विजाग्या ययु क्षत्रमुष्पा क्षत्र क्षत्रिया

* सुप्त सुप्ता व्यसेसरा देवा तादृगा वैश्यादय ॥ ४४ । ४५ ॥

इ अत्राहृष्टयोगभाव ज्ञेय आनन्दरूपानुगतः आनन्दरूप सम-
 अनुगता तदनुगमना तदानन्दप्रतिभासात्तदयोग सर्वत्र वैराग्यं चेति
 भाव ॥ ४६ ॥

जग्मुरनुजग्मु यो राममना राम न यातो नानुयातस्नादृगो जन्तु
 नासीदित्यर्थ ॥ ४७ ॥

राजनि गते अपिल शून्यं बभूव हरिनेत्रजाता सरयूम् ॥ ४८ ॥

ननन्द रामस्युतपावनोऽतो दृश्यं चाशेषमिदं हृदिस्थम् ।
 अयागतस्तत्र पितामहो महान् देवाश्च सर्वे ऋषयश्च सिद्धाः ॥४८॥
 विमानकोटीभिरपारपारं समावृतं खं सुरसेविताभिः ।
 रविप्रकाशाभिरभिस्फुरत् खं ज्योतिर्मयं तत्र नभो बभूव ॥५०॥
 स्वयं प्रकाशैर्महतां महद्भिः समावृतं पुण्यकृतां वरिष्ठैः ।
 ववुश्च वाताश्च रुगन्भवन्तो ववर्ष दृष्टिः कुसुमावलीनाम् ॥५१॥
 उपस्थिते देवस्यदङ्गनादे गायत्सु विद्याधरकिन्नरेषु ।
 रामस्तु पद्भ्यां सरयूजलं सकृत् स्पृष्ट्वा परिक्रामदनन्तशक्तिः ॥५२॥
 ब्रह्मा तदा प्राञ्जलित्वां रामं परात्मन् ! परमेश्वरस्त्वम् ।
 विष्णुः सदानन्दमयोऽसि पूर्णो जानासि तत्त्वं निजमैशमेकम् ॥५३॥
 तथापि दासस्य ममाखिलेश ! कृतं वचो भक्तपरोऽसि विद्वन् ! ।
 त्वं भ्रातृभिर्वैष्णवमेकमाद्यं प्रविश्य देहं परिपाहि देवान् ॥५४॥

स्रुतं पावनं विराड्रूपमात्मनो येन सः अशेषमिदं जगत् हृदिस्थं
 ददर्ष आत्मानं विराड्रूपं स्रुतवानित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अपारपारं अथधिकरूपपारद्वयहीनं तादृशमपि विमानावृतभासीत्
 ज्योतिर्मयं नक्षत्रगणप्रचुरमिव ॥ ५० ॥

येऽत्र लोके पुराणं कृत्वा स्वर्गं सर्वेभ्य आधिक्यं प्राप्तास्तैश्च नभः समा-
 वृतं सौ पादपूरणे ॥ ५१ ॥

परिक्रामत् पर्यक्रामत् जलोपक्षिगच्छदित्यर्थः तत्रैव हेतुमभं विशेषण-
 मनन्तशक्तिरिति ॥ ५२ ॥

हे परमात्मन् परमेश्वर जगत्सृष्टिस्वितिष्ठयकृतां त्वमेवेत्यर्थः त्वमेवं
 एकं निजं तत्त्वं ब्रह्मरूपं जानासि ॥ ५३ ॥

नन्वेवं ब्रह्मणस्य ब्रह्मरूपस्य कथं शरीरपरिपन्नोऽत आह तथापीति
 भक्तानुपहृष्टं मायया सर्वं मायया सर्वमिदं कृतमिति भावः अतो वैष्णव
 देहं प्रविश्य देवान् पाहि रक्ष ॥ ५४ ॥

यान्तं दिवं मामनुयान्ति सर्वे तिर्यक्शरीरा अपि पुण्ययुक्ताः ॥६१॥
 वैकुण्ठसाम्यं परमं प्रयान्तु समाविशस्वाशु ममाज्ञया त्वम् ।
 श्रुत्वा हरिर्वाक्यमथाब्रवीत्कः सान्तानिकान्यान्तु विचित्रभोगान् ॥६२॥
 लोकान्मदीयोपरि दीप्यमानांस्तद्भावयुक्ताः कृतपुण्यपुञ्जाः ।
 ये चापि ते राम ! पवित्रनाम गृणन्ति मर्त्या लयकाल एव ॥६३॥
 अज्ञानतो वापि भजन्तु लोकांस्तानेव योगैरपि चाधिगम्यान् ।
 ततोऽतिहृष्टा हरिराक्षसाद्याः स्पृष्ट्वा जलं त्यक्तकलेवरासौ ॥६४॥

सभायां दृष्ट इति नारदेनोक्तं तद्विरुद्धते इति चेत् अत्र वदामः अत्र वदामः अत्र वदामः
 यदियहस्य हि प्रयोजनद्वयं दुष्टधेन शिष्टपालनं स्वाचरणेन लोकानां धर्म-
 मर्यादाबोधनं च एतदर्थमेव तेषां तत्तत्कर्मावधाने प्रवृत्तिरन्यथा अकामस्य
 मगवतः किं यत्ताद्यवधानेन एवं च धर्मबोधनार्थं तदवधानवत् आजन्मो-
 दशधर्मावधानस्यासुकलोकवासः फलमिति बोधयितुं दाशरथिरामत्वं
 प्रत्यभिज्ञापकेन साधिकेन केनचिच्छरीरेण तल्लोके वासिनाञ्जतेः रामा-
 यणे एतदर्थाकथनं तु इतिहासेषु उक्तत्वात् सर्वज्ञानां बाल्मीक्यादीनां
 भूतभाविश्वार्थज्ञानवत्त्वादित्यन्तल विस्तारः, तदिति तदा तस्मिन् समये
 त्रिष्णुर्दुहिणं ब्रह्माणमाह मदनुगमनादेव पुण्ययुक्तत्वावुमानम् ॥ ६१ ॥

वैकुण्ठसाम्यं वैकुण्ठसमानलोकं स्वार्थं ध्यञ् चावर्षण्यांदिवादार्षत्वाद्वा
 एतत् समाज्ञया समाविशस्व तादृशलोकं मवेशयस्व को ब्रह्मा सान्तानिका
 लोकविशेषाः ॥ ६२ ॥

तेषां लोकानामुत्तमत्वमाह मदीयोपरि दीप्यमानान् ब्रह्मलोकादूर्ध्वं
 दीप्यमानान् अपि च येऽपि मनुष्या लयकाल एव मरणकाल एव न तु
 ततः प्रागपि कदाचित् तत्प्राप्तज्ञानतो वा न्यज्ञानत एव वा दृष्ट्वा एवार्थं ते
 पवित्रनाम रामेत्येतत् गृणन्ति वदन्ति तेषां तानेव लोकान् योगैः प्राप्यान्
 भजन्तु अनेनाजन्माभ्यस्तयोगोऽनकाले तन्नामकर्त्ता च सम इति ह्यधि-
 तम् ॥ ६३ । ६४ ॥

प्रपेदिरे प्राक्तनमेव रूपं यदंशजा ऋत्तहरीश्वरास्ते ।
 प्रभाकरं प्राप हरिप्रवीर, सुग्रीव आदित्यजवीर्यवच्चात् ॥ ६५ ॥
 ततो विमग्नाः सरयूजलेषु नरा परित्यज्य मनुष्यदेहम् ।
 चारुह्य दिव्याभरणा विमानं प्रापुश्च ते सान्तनिकाप्यलोकान् ॥ ६६ ॥
 तिर्यक्प्रजाताः अपि रामदृष्टा जल प्रविष्टा दिवमेव याताः ।
 दिदृक्षुवो जानपदाश्च लोका रामं समालोक्य विमुक्तसङ्गा ॥ ६७ ॥
 श्रुत्वा हरिं लोकगुरुं परेशं स्पृष्ट्वा जल स्वर्गमवापुरञ्च ।
 एतावदेवोत्तरमाह शम्भु श्रीरामचन्द्रस्य कथावशेषम् ॥ ६८ ॥
 । पादमप्यत्र पठेत् पापाद्भिमुच्यते जन्मसहस्रजातात् ।
 देने दिने पापक्षयं प्रकुर्वन् पठेन्नरः श्लोकमपीह भक्त्या ॥ ६९ ॥
 वेमुक्तसर्वाघचयः प्रयाति रामेति सालोक्यमनन्यलभ्यम् ।
 राख्यानमेतद्गुह्यनायकस्य कृतं पुरा राघवचोदितेन ॥ ७० ॥
 । हेच्छरेणाप्तभविष्यदर्थं श्रुत्वा तु राम, परितोपमेति ।
 । मायगं काव्यमनन्तपुण्य श्रीशङ्करेणाभिहितं भवान्यै ॥ ७१ ॥

यो यदंशज स तद्रूपमव प्रापेत्यर्थं तदाह प्रभाकरमिति आदित्यज-
 वीर्यवच्चात् आदित्यदेहजवीर्यात्प्रजातात् ॥ ६५ ॥

सान्तनिकाप्येत्यत्र शुभ्यं भाषं ॥ ६६ ॥

रामदृष्टा भगवद्दृष्ट्या शीघ्रसर्वापाश विमुक्तसङ्गा भूतेति मेव ॥ ६७ ॥
 अथ शीघ्रम ॥ ६८ ॥

अथ रामादणपाठफलमाह य इति तथा पाप कुर्वन्नेव रामादण
 प्रोक्तमपि पठन् दिगुत्सर्वापाश रामस्य काकोका प्रयाति रापरकार्त्तिकेन
 श्रुत्यभिनिविष्टा रघुनाथप्रेरितम् । ६९ । ७० ॥

आशो ध्यातुं सर्वदो भविष्यन्तीं तस्य तदाख्याय श्रुत्वा राम यदि
 शोषयति भगवन्म भगवन् राम आशोतीतिबुद्धा यो वाचयति तदावि

भक्त्या पठेद्यः शृणुयात् पापैर्विसुच्यते जन्मशतोद्भवैश्च ।
 अध्यात्मरामं पठतश्च नित्यं श्रोतुश्च भक्त्या लिखितुश्च रामः ॥७२॥
 अतिप्रसन्नश्च सदा समीपे सीतासमेतः श्रियमातनोति ॥ ७३ ॥

रामायणं जनमनोहरमादिकाव्यं
 ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि संस्तुतश्च ।
 अद्धान्वितः पठति यः शृणुयात्तु नित्यं
 विष्णोः प्रयाति सदनं स विशुद्धदेहः ॥ ७४ ॥

पठध्यात्मरामायणे लोभांशुश्रेयसम्वादे उत्तरकाण्डे
 नवम सर्ग ।

श्रीमदध्यात्मरामायणं समाप्तिमममत् ।

तं तत्त्ववगत्वात् शुद्धा वाचकश्रोत्रि तोषमेति तत्परितोषे च तस्य सर्वार्थ
 सिद्धिरिति भाव अनन्तपुण्य वाचकश्रोत्रोरनन्तपुण्यदक्षित्यर्थ ॥ ७१ ॥

अध्यात्मराम तत्पठितमध्यात्मरामायणाख्य पुराणमित्यर्थ श्रीत
 लिखितवातिप्रसन्न सन् सदा समीपे स्थितो भूत्वा श्रियमातनोतीत्यन्वय
 ॥ ७२ । ७३ । ७४ ॥

इति श्रीमत्कलराजविषदुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्य
 हिम्मातिवर्मण उक्तस्य श्रीरामवर्मण कृतावध्यात्मरामायणे सेतौ
 उत्तरकाण्डे नवम सर्ग ।

समाप्तोऽय श्रीमदध्यात्मरामायणसेत ।